

ГАЛИНА СЕРЕВРЯКОВА

ПРОМЕТЕЙ

Романтик трилогия

ҲАЁТ ЧУҚҚИЛАРИ

РОМАН

ТОШКЕНТ — 1981

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Редколлегия

С. О. АЗИМОВ, В. БОЙҚОБИЛОВ, И. ҒАФУРОВ, ҲАМИД
ҒУЛОМ, З. И. ЕСЕНБОУЕВ, В. Й. ЗОҲИДОВ, ЗУЛФИЯ, М. ҚУШ-
ЖОНОВ, МИРМУҲСИН, Н. САҒАРОВ, Р. А. САҒАРОВ,
Р. ФАЙЗИЙ, П. ШЕРМУҲАМЕДОВ, О. ЕҒУВОВ, К. ЯШИН
(Редколлегия раҳбари).

ХИБЗИДДИН МУҲАММАДХОНОВ таржимаси

Р
С 32

Серебрякова, Галина.

Прометей: Романтик трилогия /Редкол.: К. Яшин (Редкол.
раҳбари ва [бошқ.]; Х. Муҳаммадхонов тарж.—Т.: Адабиёт ва
санъат нашриёти, 1981.—(Дўстлик кутубхонаси. СССР халқ-
лари прозаси.)

/К. 3./ Ҳаёт чўққилари: Роман. 560 б.

•Прометей• трилогияси атоқли рус адиби Г. Серебрякова ижодининг
чўққисидир. Бу йирик эпопеяда илмий коммунизм назариясининг асос-
чиси, пролетариат доҳийси Карл Маркснинг ҳаёти тасвирланган.

Трилогиянинг биринчи ва иккинчи китоблари •Маркснинг ёшлиги•
ва •Буюк оловбардор• романлари илгари нашриётимизда чоп этилган эди.
•Ҳаёт чўққилари• романи ушбу трилогиянинг сўнгги китобидир.

Серебрякова Г. Прометей. Романтическая трилогия. Кн. 3.
Вершины жизни. Роман.

ББК 84Р7
Р2

70302—99
С $\frac{М352(04)—81}{113—81}$ 4702010200

© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981 й.
(Таржима.)

МЕН ИНСОНЛАР УЧУН ИШЛАЙМАН

1

Женни Маркс тикаётган ишини йиғиштирди-да, устига сариқ чивиқ газлама сирилган баланд креслога суяниб ўтирди. Сездирмасдан қош қорайиб келарди, уйга туташган мўъжазгина соя-салқин боғга ғирашира қоронгулик тушиб, уй ичига ҳам кириб келаётганди. Намхушгина кўклам салқини танани жунжита бошлаганди, теран сокинлик чўкканди.

Женнининг ўйлари енгилгина ва нотайин эди. У дам олаётганди. Атроф қоронғилашди. Туман бағрида хирагина ой балқиди. Женнининг бармоғидаги кўҳна, ўймакор олтин ангишвана ярақларди. Бир замонлар марҳума барон хоним Каролина фон Вестфален ҳам шу ангишванани тутган эди. Женни бирдан маъюс бўлиб қолди. У ҳамisha онасини жон дилидан назокат билан севар, унга совға-саломлар юборса, Трирга бориб, уни зиёрат қилса, болалик чоғларидагидек унинг креслоси ёнида жажжигина бахмал курсичада ўтириб ўтган-кетганларни эсласа, баҳри дили очиларди.

Женнининг ўзи ҳам элликдан ошиб қолган эди. Ота-онасининг оламдан ўтганларига кўп бўлган. Женни кексалик бўсағасига қадам қўйган мучалда бўлгани учун ўзига разм сола-сола мудҳиш кексалик белгиларини излагани излаган эди. Лекин унга кексалик нусхи урмаган эди. Қуввайи ҳофизаси ва иш қобилияти ўша-ўша, руҳи тетик эди, ҳаётни, унинг бутун паст-баландликларини, ҳатто унинг қувончларини ҳам-аламларини қайтага яна ҳам жўшқин севар, қуёш чиқишидан ҳам, кун ботишидан ҳам, чароғон

нда ҳузур қи-
лар оша кен-
арди унга.

о ёзган эди Ла-
а охори тўкилиб
бўлак ҳеч нарса
дуқлидир. Инсоннинг ёшига
билан сайин унинг тафаккури беҳад бойиб
бораверади. Женни яқинлашаётган умр шомини бу
қадар хотиржамлик билан қарши олганлигининг
боиси балки шундадирки, у бутун узоқ умри давоми-
да зирҳда яшади, Карлнинг муҳаббати унинг учун
шундай бир зирҳ эди. Кўпинча аёллар ёлғизланиб
қолмаслик учун сўлғинликдан чўчийдилар. Ҳамма
нарсага балогардон бўладиган иш, севган машғулот-
лари, юксак мақсад сари интилиш ҳамиша ҳам
уларнинг жонига аро киравермайди.

Женни ўзига Замон тақозо этган умр палласидан
афзаллик топди. Сезгир қалбини илгарилари ташвиш-
га солган кўп нарсалар аслида арзимас, беҳуда нар-
салар эканини у тушуна бошлаган эди. Женни мод-
дий қийинчиликларга парво қилмасди, ҳали
куч-қуввати борлигига, тан-жони соғ эканига, энг
муҳими, Карл билан, фарзандларию дўстлари билан
бирга эканига у мингдан минг шукур қилар ва қувво-
нарни. Унинг икки қизи кўҳликкина, ёқимтой қиз
бўлишиди, оиладагилар Тусси деб атайдиган ўн яшар
кенжатоё Эленора опалари ва ота-онаси билан доимо
элакишиб юрганидан тез улғайиб, ўзгача табиати ва
шаддодлиги билан ҳаммани ҳайратда қолдираётганди.

Женни қизларини эсга олар экан, креслодан чақ-
қон турди. Унинг қадди-қомати ҳали ҳам келишган,
ҳаракатлари тетик ва назокатли эди. У тўқ ҳаворанг
шиша қалпоқли думалоқ керосин чироқни ёқди.
Бахмал дастурхон устида бичиб қўйилган бир кийим-
лик қалин ипак газлама турарди, Женни бундан
бўйга етиб қолган тўнғич қизи Женнихенга кўйлак
тикмоқчи эди. Женни модалар журнаlines яна ва-
рақлаб кўрди. Бир расмда тасвирланган ҳурпайган
бурмабел юбка унга айниқса ёқиб қолди. Женни
тикиш-чатишни яхши кўрарди. Гўдаклик чоғида у
қўғирчоқларини ҳафсала билан кийинтирар, кейин-
чалик, муҳтожлик оиласини исканжага олиб қийна-

гадланиб ўтириб дам олар, Женнининг тикишини ку-
ўзлар эди.

дид Каркснинг катта қизлари деярли бир хилда кийи-
ёзмала. Кийимларининг безаклари, шляпаларидаги
жавоб ёзи. фарқ этарди холос, негаки опасиникига
талай ва муҳим илгч сочлари сарғиш, кўзлари тинч
тахтада уйилиб ётган газламалар орасидан чиройли
ва арзон кийимларни танлаш унга ҳузур бағишлар-
ди. Ҳаворанг матоларни у айниқса яхши кўрарди.

Камдан-кам бўладиган бўш вақтларида Женни
кечаси алламаҳалгача катта стол устида бичиқ бичар-
ди. Маркс оиласининг ажралмас дўсти ва уй-рўзгор-
нинг мутасаддиси Елена Демут сидирға фартуги ва
оқ чепчигини ечиб, бичиқни ўлчашда Женнига кў-
маклашарди.

— Игна тутганда одамнинг мияси яхши ишлай-
ди,— деб иқрор бўлди Женни ўзининг дугонаси ва
доимий маслаҳатчисига.

Ленхен жуда талабчан танқидчи деган ном чиқар-
ган эди. Гоҳо уларнинг орасида кўйлақларнинг бур-
малари ва оборкалари устида қизгин тортишувлар
бўлиб, кулишиб, ҳазиллашиб олишарди. Лекин хоти-
ни нимаки тикиб-чатмасин Марксга ҳаммаси манзур
бўлаверарди, Женнининг фикрича Карл унинг ишига
холис қарамас ва уни ҳаддан ташқари кўнгилчанлик
билан баҳоларди.

Узи учун иш тикишга Женни жуда оғринар эди,
эри ва Ленхеннинг қистови билангина у ўзига ҳам
бирон нарса тикишга мажбур бўларди. Одатда ҳатто
ўзининг кўнглига ёққан янги кийим ҳам унинг қаф-
саласини пир қиларди.

— Чамаси мен тикишнинг ўзини ёқтирсам керак,
негаки охирги илгакни қадашим биланоқ қилган
ишимга қизиқмай қўя қоламан,— деб изоҳ берарди
Женни.

У кўпинча тикаётган нарсасини қўлида ушлаб,
эрининг кабинетига кирарди-да, кушеткага ўтириб
оларди, улар астойдил гапга тушиб кетишарди. Бун-
дай дамларда яқинда барпо қилинган Халқаро Ишчи-
лар Жамиятида содир бўлаётган жамики нарсаларга
уларнинг иккиси ҳам муккадан кетишарди.

Халқаро Жамиятнинг инқилобий кўлами ва соф
пролетарча моҳиятидан юрак олдириб қўйган буржуа

нда ҳузур кўк-
лар оша бош
арди унгаларга
о ёзгизодларини
а оҳилиб қўйди.
Маркс бўлиб қолган-

лиги ҳеч кимга сир бўлмаса-да, унинг шахсиятини кўкка кўтариш йўлидаги ҳар қандай уринишларга унинг ўзи қатъиян барҳам берар ва Халқаро Ҷамаиятнинг бутун фаолияти қатъий демократияга таянишини талаб қиларди.

— Инсон боласида қулларча сажда қилиш ҳисси, бировнинг кўнглини олиш, уни кўкка кўтариш, баъзан эса ортиқ даражада хушомад қилиш одати ҳали ҳам нақадар кучли,— деди Карл жиғибийрон бўлиб ва ҳозиргина Германиядан олинган хатни хотинига узатди. Бу хатда унинг издошларидан бири уни мадҳ этиб, роса мақтаган эди.

— Бу билан беаёв курашиш керак, Чарли. Хушомад қилишдан ва хушомадга берилишдан кўра пасткашлик бўлмаса керак,— жавоб берди Женни.— Инсоннинг нафсонияти қалбимизда ардоқлаган нарсамизнинг энг асилидир. Мақтов, қуёш нури каби зарур нарса. Бўлмаса совуқдан қотиб қолиш мумкин. Лекин хушомадгўйлик ва мулозамат қилиш инсонга ҳурмат билан сира алоқаси йўқ қабиҳликдир.

Маркс хона ичида у ёқдан-бу ёққа юришни давом эттирар экан: — Дарвоқе, менга писанда қилиб кўкка кўтаришдан кўра инсофсизлик ва омонат нарса дунёда йўқдай бўлиб кўринарди ҳамиша. У одатда алдамчилик ва таъмагирлик билан билдирмасдан хурофий ва ниҳоятда хатарли бош эгишга ундайди одамни. Маъжусийларнинг худопарастлигини эслатади бу.

— Айниқса, қулларга хос бир нарса бу. Биз бировни сидқицилдан ҳурмат қилсак, уни ортиқча мақташдан қочамиз. Иззат қилиш, муҳаббат каби муқаддас туйғу ҳисоб, шу сабабдан унга камтарлик билан фидойилик хосдир.

— Гапинг тўғри. Мен аслида бутун ҳаётимнинг маъноси бўлган нарсани аллақандай алоҳида хизматлар деб жар солиб, мени осмонга кўтармоқчи бўлган ҳар қандай одамнинг қаттиқ таъзирини бераман.

Карл сигаретасини чекиб тугатди. У креслога

ястланиб ўтириб дам олар, Женнининг тикишини кузатар эди.

Маркснинг катта қизлари деярли бир хилда кийинишарди. Кийимларининг безаклари, шляпаларидаги гулларгина фарқ этарди холос, негаки опасиникига қараганда Лауранинг сочлари сарғиш, кўзлари тиниқ эди. Ҳар иккала қизнинг ранг-рўйи уларнинг ҳуснига ҳусн қўшарди. Женнихен шундоққина отасининг ўзи, қорачадан келган эди. Лаура онасига ўхшаб кетар, яшилворий қўй кўзлари олтиндек товланиб турар, ранги оқ-сариқ эди. Андаккина ҳаяжонланса ва сеvingудек бўлса, чаккаларидан бошлаб яноқларигача билинар-билимас бир лаҳза қизариб кетарди. Жажжигина Туссининг юзи оппоқ бўлиб, йирик, шахло, тимқора кўзлари айниқса жозибадор эди.

Женни иш тикар экан, қизлари кичкинагина гулхонада ўралашиб юришарди, бу ерда гул шайдоси Женнихен парвариш қилган анвойи ўсимликлар ўсарди. У яқинда Голландиядан отасининг қариндошлари юборган лола пиёзларини экиб қўйган эди, улар бирам чиройли бўлиб очилибдики.

— Худди мумдан ясаб бўяб қўйилган чучмоманинг ўзгинаси-я, — хитоб қилди Тусси ва бармоқчасини оч қизил гул баргига тегизди.

— Одамнинг тегганини гул ёқтирмайди. Сен шамол ҳам, ёмғир томчиси ҳам эмассан, — деди жони ачиб Женнихен.

У қатор тизилиб турган вазонлар эгатига яшил лейкадан сув сочди. Ерга тик қилиб қўйилган кичкинагина фонарь ойналардан ясалган уйчани ва Лаура қўлларини бошига тираб ўтирган пастаккина гадирбудир ёғоч скамейкани аранг ёритарди. Лауранинг қўнғир кокиллари сочилиб елкаларига тушиб турарди.

— Нима яхши, одамнинг ўзи севганими ёки севишли эканини билганими, — тўсатдан сўраб қолди у, қалин сочларини серкиллади.

— Севгани яхши, — жавоб берди Женнихен ўйлаб ўтирмасдан.

— Йўғ-э! Мени бир умрга қаттиқ севишларига ишонч ҳосил қилишни аъло билардим, — дадил жавоб берди унга опаси.

— Менимча, ҳаммадан яхшиси денгизчи бўлиб,

капитан Марриетга ўхшаб, бир неча бор кема қалока-тига йўлиқиб, кейин одамхўрлар яшайдиган оролга чиқиб олиш,— деб опаларининг гапига аралашди Элеонора.

— Лекин камбағал довурак денгизчи Кук сингари омон қолиш яхши,— эслатди Женнихен.— Ҳа, айтгандай, сен уйга бор, Тусси, Ленхен боятдан бери сени ахтаряпти. Манави пушти азалиянинг уруғларини олакет. Буни Энгельс амакига юбориш керак. У киши менга оқ хол-хол бинафшаранг бўлиб очиладиган нодир орхис кўчати юборишни ваъда қилганлар.

Теплицадан сира-сира чиқиб кетгиси келмаётган Тусси:

— Сизларнинг қай бирингиз уста гулчисиз?— деб сўради.

— Фред амаки-да, албатта, мен у кишининг шогирдиман, холос.

— Устоздан шогирд ўзиб кетиши керак, тўғрими, Готтентот?— деди кибр билан Элеонора.

— Қайдам, балки, шундайдир,— жавоб берди унга Лаура хаёли қочиб.— Бўпти, бор уйга, бэби. Ухлайдиган вақтинг бўлди.

— Мени жўнатиб, яна ишқ-муҳаббатдан гаплашмоқчисизлар-да,— деди Тусси кўзларини айёрона қисиб.

У ҳурпайган юбкасини сал кўтарган эди, оборкали лозимчаси тиззасига қадар тушди, Тусси пирпаракдек бир жойда гир-гир айланиб, куйлади:

Севги нима дегани?
Нима ўзи, ким айтар?
У шундай туйғу, яъни
Илигини қуритар!¹

Қизалоқ куйлай-куйлай, дингиллаб гулхонадан чиқди-да, ўша ондаёқ қоронғи боғ ичида ғойиб бўлди.

— Эҳ, шайтон қиз!— деб қолди орқасидан унга Женнихен.

Опа-сингиллар шўх ва тийрак Тусси устидан кулакула жим бўлиб қолишди. Женнихен гулларни суғо-

¹ Шеърларни Муҳаммад Али таржима қилган.

риб бўлгач, отасининг иш столидаги гулдонга ёблиб қўймоқ учун бир нечта қизил сунбул қирқиб олди.

— Бу ажиб гуллар ҳидининг бирам муаттарлигини қара. Мен, Муҳаммад пайгамбарнинг дунёда энг яхши кўргани хушбўй нарса бўлган, деб ўқиган эдим. У тўғри қилган.

— Шу туфайли сен мусулмон динини қабул қил-массан, деб умид қиламан,— ҳазиллашди Лаура.

— Атеизм ҳамма динларни ўзида жам этади, бундан мақсад уларни рад этишликдир. Лекин агар мен худони бу дунёдан ахтарадиган бўлсам, уни фақат гуллар орасидан топган бўлардим — гўзалликда гуллардан ўтадигани йўқ. Бу ҳақда дoston ёзсанг-чи, Какаду. Ахир сен бизнинг шоирамизсан-ку.

Ясан-тусанга ўчлиги ва келиштириб кийиниши туфайли Лаурани кичкиналигиданоқ оилада кўҳна бир романдаги янги мода устаси бўлган тикувчи номи билан Какаду деб аташарди.

— Сенга гул қандоқ бўлса, мен учун шеър шун-доқ,— жавоб берди Лаура.

— Икки ошиқ-маъшуқ бир бўлак матодан бунёд бўлганлиги ҳақидаги афсона сенга ёқадими. Улар умр бўйи бир-бирларига интизор. Ҳижрон уларни олам аро тентиратади. Улар ялакат данакдек бир бутун нарса, бахтиёр бўлиш учун улар қовушишлари керак,— деди Женнихен.

— Бизнинг онажонимиз билан Мавр ана шу бир жўра илоҳий атласдан бичилган бўлсалар керак.— Лаура жилмайиб қўйди.— Хуллас, мен эртакларни унчалик яхши кўрмайман. Эртаклар одамни алдайди, ҳаётда ҳамма нарса бошқача бўлади.

— Ширин хаёлларсиз яшаб бўлмайди,— эътироз қилди Женнихен,— манови ажиб цикламенларни қара. Биласанми, Италияда уларни Парм бинафшаси деб аташади.

— Оламда кўп нарсани: ота-онани, фарзандларни, ширинликларни, ўйин-кулгини, ясан-тусанларни севиш мумкин...— деди Лаура опасига жавоб бермай, ошкора фикрлашни давом эттирар экан.

— Қалби нозик, ҳиссиёти зўр шоирларнинг ёзи-шича, гуллаб турган новдада ҳар бир муҳаббатга аталган гунча бўлармиш. Нима бўлганида ҳам мил-лион-миллион одамлар ичидан бир кун бориб ўзинг-

нинг жуфтинг бўладиган яккаю-ягона кимсани топиб олиш чинакам сеҳрли бир мўъжиза,— деди Женнихен.

— Сен романтикан, мен шу нарсдан хавотирдаманки, Жульетта Ромеони севанидек сева олмасам керак. Менга енгиб чиқиш ёқади. Бу шуҳратпарастликдан бўлак нарса эмас. Кейин хунобгарчилик бошланади.

— Сен Чарлз Маннинг тўғрисида ўйлаясанми?

— У менга ишқ-муҳаббат изҳор қилганича йўқ ҳали.

— Лаура, ҳақиқий муҳаббат ҳиссини туймоқ учун ҳар кимга кўнгил бераверма.

— Биров менга ошиқ бўлса дейман.

— Агар сен уни севмасанг, сенга бировнинг муҳаббатининг нима кераги бор.

— Сен билан биз бошқача-бошқача одамлармиз, Женнихен.

— Биз учун ҳамма нарса эндигина бошланяпти.

— Мен фақат машҳур одамнигина севишим мумкин. У ақалли бирон жиҳатдан Маврга ёки Энгельс амакига ўхшаши керак,— деди Лаура.— Мен ҳали бунақа одамни учратганим йўқ. Чарлз Маннинг ўлгудай димоғдор. У испан онасидан жиззакиликни, инглиз дадасидан калтафаҳмлиликни мерос қилиб олган. Унинг фикри сира парвоз қилмайди, аксинча ерда судралади. У мени пастга тортади. Бундан ташқари у жуда кулгили бир ошиқи шайдо. Ахир ишқ-муҳаббат қаҳрамонона бир туйғу бўлиши керак-ку. Шундаймасми ахир? Мен унинг ишқ-муҳаббат бобидаги телбанамо қилиқларини кечиримиз мумкин-ку, лекин аҳмоқона қилмишларини кечира олмайман.

— Сен ҳақиқатан ҳам унга бепарвосан, Лаура. Гарчанд ҳали мен ҳеч қачон бировни севмаган бўлсам ҳам, менинг назаримда, севган кишингдаги фазилатлар фақат бир баҳона, унга кўнгил беришга сиртқи бир асос-ку, лекин ҳамиша ҳам унга сабаб бўлавермайди. Биз бу ҳақда шу қадар тез-тез гаплашяпмизки, сен билан муҳаббат тўғрисида яна бир рисола ёзиб, Шекспиру Шеллини, Бальзаку Стендални ва хилма-хил бошқа шоирлар билан ёзувчиларни тўлдиришимиз мумкин эди,— деб илова қилди кулакула Женнихен.

У гулқайчиларни йиғиштириб, лейкани жойига

қўйди-да, фонарни олиб, эшикка йўл олди. Лаура истар-истамас унинг кетидан борди. Эшик оғзида уларни Виски исмли бароқ кучук бола пойлаб турарди. Женни кучук болани эркалаб қалин жунини силарди. Женнихен билан Тусси уни яқинда Хэмпстед тепаларига олиб борадиган йўл устида топиб олишган эди, ит одамнинг раҳмини келтириб ангиллаб турган экан. Кучук Моден-виллада яшовчи одамларнинг ҳаммасига қаттиқ ўрганиб қолди.

Ой қора шох-шаббалар орасидан мўраларди. Лондон уйқу тараддудиди эди. Опа-сингиллар юқори қаватга чиқиб кетишди. Женнихен гулдастани бериб келиш учун отаси ёнига кетди. Виски коридор бурчагидаги ўзининг тўшамасига бориб ётди-да, дарҳол ўзини постдаги қоровул мисоли ҳис қила бошлади. Орадан кўп ўтмай Женнихен ўзининг ётоқхонасига қайтиб келди-да, ётишдан аввал китобларни титкилай-титкилай «Ирландия тарихи»ни ва Мери Вулстонкрафтнинг хотин-қизларнинг тенг ҳуқуқ учун курашига оид юпқагина китобчасини ажратиб олди, у буларни ухлашдан олдин ўқимоқчи эди. Женнихен тарихнинг қалин чангалзоридан турли асрлар ва мамлакатларнинг машҳур хотин-қизлари номларини харислик билан ахтарар ва уларнинг тақдирлари ҳамда ижод этган нарсалари билан танишишга ошиқар эди.

Маркс бутун оқшом «Капитал» устида қаттиқ ишлади, унинг биринчи томини босмага тайёрлаётган эди, шу сабабли фақат тун ярим кечадан оғанидан кейингина у рафиқасининг хонасига ўтди. Улар қизлари тўғрисида гаплашиб қолишди.

— Женнихен билан Лаура ҳис-туйғулар ва фикрларнинг синалмаган йўлларида қадам боса бошлаш-япти,— деди Женни хаёлга ботиб.— Улардан бир қадар хавотирдаман.

— Бу сафарда ҳеч ким уларнинг ўрнини боса олмайди,— жавоб берди унга Карл. Унинг ҳали ҳам ёниб турадиган, қовоқлари ичига чуқур ботган кўзларида мулойим табассум ўйнади.

— Мавр, улар сенинг назарингда ҳали ҳам оғзидан она сути кетмаган гўдаклар эмасми?

— Сенга ҳайронман, жонгинам. Шу қадар яхши билим олган, тарбия кўрган, ҳақгўй ва журъатли,

лекин шу билан бирга болалигиданоқ муҳтожлик ва аччиқ-чучукни кўп кўравериб эрка-тантиқ бўлиб ўсмаган қизлар Лондонда унчалик кўп бўлмаса керак.

— Ҳаммаси тўғри, лекин қизларимизнинг талаби катта, энг сархил маънавий неъматларга ўрганишган улар. Пасткашлик, алдамчиликни, фақат китоблар билан театрлардан билишади. Қизларимиз пишиққина эмас. Агар ҳаётда омадлари келиб, бизга ўхшаб Энгельс, Вольф, Вейдемейер, Ласснер, Веэрт, Либкнехт ва кўпгина бошқа ажойиб кишиларга рўпара бўлсаларку, яхши, албатта. Борди-ю, бундай бўлмаса-чи. Мен уларнинг ҳар учаласидан ҳам хавотирдаман. Ёш бўлиш ҳам жуда қийин нарса.

Карл ўйлаб қолди. Хотини ҳақ эди.

— Шу кунларда мен «Таймс»да Гаита яқинида яқинда топилган кичик бир орол тўғрисида ўқиб қолдим. Бу ер ростакан бир жаннат-ку, лекин одамлари узоқ умр кўрмай қирилиб кетар экан.

— Нега энди?

— У ернинг ҳавоси шу қадар мусабффо ва ҳар қандай бактериялардан холи эканки, Европа кемаси соҳилга тақалиб келганида, бу жаннатмаконда ҳеч қандай дард кўрмай яшаган одамлар илгари улар кўрмаган касалликлардан қирила бошлар эканлар. Эндиликда денгизчилар назар-писанд қилмайдиган нарсаларга қаршилик кўрсатишга улар ожизлик қилиб қолибдилар.

— Ҳар қалай қизларимиз ҳимояга қодир деб умид қиламиз. Ҳаёт қаттиққўл энага бўлган уларга.

— Мен ўзимнинг шиоримга риоя қиламан: «Ҳеч қачон умидсиз бўлмаслик керак», айниқса вақтидан илгари. Ҳар ҳолда болаларимизнинг бир нарсада бахтлари бор — ҳозирча тан-жонлари соғ. Аммо-лекин уларнинг келажагидан ташвишдаман.

— Жонгинам, ўзинг кўпинча ҳазиллашасан-ку, ҳар нарсани ўзимга олавераман, деворга шайтоннинг расмини чизиб қўйиб, ўзим қўрқиб юраман деб.

— Тўғри, Мавр, сенсиз бунақа ҳаёт мени аллақачон хароб қилган бўларди.

Маркс рафиқасига яқин келиб, иззат-икром билан унинг қўлидан ўпди.

— Иккаламиз ҳам бир-биримизга бир хилда керак-миз,— деди назокат билан у.

Маркс интернационалда ишлар экан, аниқ-пухталик ва ишчанлик намунасини кўрсатарди. Ҳар қандай об-ҳавода ҳам у сокин ва файзсизгина Грик-стритга, Сохога йўл оларди, Халқаро Жамият ижарага олган чоғроққина бино шу ердаги икки қаватли уйга жойлашган эди. Фақат қаттиқ бетоб кунларигина Маркс уйда қоларди.

Бош секретарь дурадгор Кример Бош кенгаш аъзолари мажлисларни қанда қилмасликларини жонсақлик билан кузатиб борарди. Қорамтир сиёҳ билан катак-катак қилиб чизиқ тортилган қоғоз саҳифасида Интернационалнинг ҳар бир раҳбар ходими номи қаршисига у ё плюс, ёки минус аломатлари қўйиб чиқарди. Энг кўп қўшув аломати Марксга қўйилгучи эди, чунки Маркс Бош кенгаш аъзолари орасида энг интизомли киши эди. Тикувчи Эккариус ҳам жуда камдан-кам ҳолларда келмай қоларди.

Бош кенгашнинг мажлислари ҳар ҳафтанинг шанбасида кечқурун соат саккизда ўтказиларди. Шанба кунлари Кичик комитет йиғилиб турарди, Маркс бу комитетда ҳам аъзо эди. Орадан кўп ўтмай Интернационалнинг бутун кундалик ишлари шу ерда бажариладиган бўлди, раҳбарий ҳужжатлар, ҳисоботлар ва хитобномалар шу ерда тузиладиган бўлди.

Бош кенгаш ва Кичик комитет аъзолари наинки бутунлай ҳақ олмасдан ишлашарди, балки, аксинча, Маркс ва унинг ўртоқлари бино ҳақини тўлаш, ёритиш, почта, нашрлар харажатлари учун ўзлари пул беришарди.

«Партиямизга етишмаётган нарса, у ҳам бўлса пулдир...» — деб ёзган эди Карл Маркс Энгельсга.

Лекин секциялардан унадиган киримлар секин-аста кўпайиб борди. Оз миқдорда бўлса-да, мажбурий аъзолик бадаллари Жамиятнинг кассасини бирмунча тўлдириб турди.

Бош кенгаш раҳбарларининг аксарияти ишчилар эди. Улар мажлисларга тўппа-тўғри фабрикалар ёки устахоналарда ўн соатлик, ҳатто ўн тўрт соатлик иш кунини ўтаб келишарди.

Раис Ожер этикдўз, ғоятда ўқимишли, эҳтиёткор, анча ёшга бориб қолган, тепакал, кулчадек юзидан табассум аримайдиган ва пастки лаби чўччайган киши бўлиб, Бош кенгашга сайлангунича тред-юниончи-

ларнинг Лондон советига секретарлик қилар эди. Сургун қилинган немис, тикувчи Эккариус Ожернинг муовини эди, у ақли синчков, фалсафий умумлашмаларга мойил, соқолдор, рангпар, касалманд, доимо муҳтожликда кун кечирган одам эди. Бироқ билимининг саёзлиги туфайли у кўпинча сиёсий хатоларга йўл қўяр эди. Маркс унга кўп эътибор берар, унинг билимини кенгайтиришга ҳаракат қилар эди, чунки унинг қобилияти ва инқилобий ишга фидойилигини қадрлар эди у.

Кример ҳам тред-юниончилар ҳаракатининг кўзга кўринган арбобларидан бўлиб, буржуалашган пролетариатнинг типик намояндаси эди. У дурадгорлар бирлашган жамиятини ташкил этди. Кример ўтакетган синчков, ишбилармон, ҳуснихат ва хотираси зўр киши эди. Бир неча йиллар давомида Кример юритиб келаётган Бош кенгаш протоколлари дафтари унинг назарида муқаддас китоб бўлиб, бу дафтарнинг бенуқсон ва батартиб бўлиши учун Кример вақтини аямас эди. Бу қора клеёнка муқовали каттагина маҳкама дафтари эди. Одатда ҳар мажлисининг бошида Кример аввалги сешанбада бўлиб ўтган ҳамма гапларнинг протоколини шошилмасдан эълон қилар эди-да, агар тузатишлар ёки эътирозлар бўлмаса, раисдан имзо чекишини талаб этар эди. Сўнгра, шошилмасдан, ҳафсала билан ўзи имзо чекар эди. Кўпинча, Кример Бош кенгаш мажлислари тўғрисидаги турли ахборотларни газеталардан қирқиб олиб ва баъзи бир босилиб чиққан ҳужжатларни протоколлар китобига ёпиштириб қўйгучи эди.

Бора-бора бу китоб Халқаро Жамият кунлари ва меҳнатларининг солномасига айланди ва ўтмишни абадий муҳрлади. Шу тариқа ўчган лава кечмиш ҳаёт белгиларини ўзида сақлаб келарди.

Бош кенгаш ташкилий, сиёсий, назарий ва халқаро ишлар билан шуғулланарди. Кенгашнинг бир неча аъзоси Халқаро Жамиятга қўшилишни таклиф қилмоқ учун ҳафта сайин турли ишчилар жамиятларига бориб турди.

Тез орада интернационалнинг аъзолари ўн тўрт мингга етди. Этиكدўзлар ва гишт терувчиларнинг нуфузли кўп кишилиқ союзлари Интернационалга қўшилди. Англияда Интернационалнинг «Ишчилар

ҳимоячиси» деб номланган газетаси ҳам ташкил этилди. Бош кенгаш Умумий сайлов ҳуқуқи учун кураш жамиятини барпо қилди.

Ишчилар ҳаракатини бадавлат соҳибкорларнинг манфаатларига мослаштиришга уринган прудончилар ва лассалчилар издошларининг сектантлик қарашлари билан қаттиқ кураш бошланди.

Бир куни Маркснинг азалий дўсти тикувчи Фридрих Лесснер Бакуниннинг Италиядан Лондонга келганини хабар қилиб қолди. Бутун революционерларнинг фикрича қаҳрамон шахс бўлган, Сибирдан қочган Бакунинни Карл ўзи бориб кўрмоқчи бўлди. Маркс билан Бакунин 1848 йилдан бери, ўн олти йил мобайнида бир-бирлари билан кўришмаган эдилар. Михаил Александрович эликдан ошиб қолган бўлса-да, ёшига нисбатан ёшроқ кўринарди. Тўлалик унинг девкор қоматига улуғворлик бағишларди. Унинг жингалак сочларига инган қиров сочларининг дағал маллавор жилосига майинлик бағишларди. Лекин соқол билан бакенбардлари ҳали ҳам аввалгидек оч сариқлигича қолган эди. Ёши улғайиб, нурсизланиб қолган кичкина кўзлари эндиликда деярли ҳамиша тақиб юрадиган кўзойнаги остидан шўх боқарди. Териси ёглиқ бўлгани учун ёноқлари ва бурни ялтираб турарди. Каттагина дўмбоқ қўллари нам эди. У кўп, дадил, кескин гапирарди-ю, суҳбатдошининг гапини алланечук лоқайд эшитарди. Лекин у Марксни сийлаб юбориб, ҳурмат-иззат билан илтифот кўрсатиб қарши олди.

Карл Маркс Бакуниндан тўрт ёш кичик бўлса-да, бу аснода ундан анча толиққан, қорғин кўринарди. Маркснинг баданига дам-бадам чиқиб турадиган ва кўпинча хавfli тус оладиган чипқон унинг силласини қуритаётганди. Врачларнинг қаттиқ тақиқлашига, қариндошлари ва Энгельснинг ялиниб-ёлворишларига қарамай, у аввалгича кечалари «Капитал» устида ишлашни давом эттираверди. Халқаро Ишчилар жамиятидаги ишлар ундан тобора ортиқ куч-ғайрат талаб қилар эди.

Маркснинг баҳайбат бошидаги ҳурпайган қалин сочлари оқариб кетган бўлса-да, соқолида ва мўйловида кўкимтир-қора толалари ҳали кўп бўлиб, зайтунворий қорачадан келган башарасига жило бериб турарди. Чўзиқроқ, ниҳоятда тиниқ теран кўзларидан

ақл ёғилиб, ўзининг ўйчан қатъияти ва нозик истеҳ-зоси билан нигоҳи тушган ҳар бир одамни ўзига ром этиб қўярди. Бу кўзлар нақ унинг мураккаб ва доҳиёна маънавий дунёсини зоҳир этаётгандек эди. Кўз-қовоқларининг тез-тез оғриб туриши уларга таъсир қилмаган ва кўзлари ёшликдаги тийраклигини сақлаб қолган бўлиб, ички нур ва куч тўлқинларини таратиб турарди.

Бироқ ҳаддан ташқари кўп ишлайверганидан Маркснинг кўзлари хиралашиб, кўзойнак тақадиган бўлиб қолганди, жамоатчилик ўртасида эса у одатда монокль тутарди, қора тасмага боғланган монокли ҳамиша сюртуги устида осилиб турарди.

Бакунин худди атайин бежама кийингани ҳолда Маркснинг майин мовутдан тикилган қора сюртуги бошидан-охиригача тугмалари қадалган бўлиб, сипо-лиги, орасталиги ва башанглиги билан ажралиб ту-рарди. Унинг нозик, узун бармоқли чоғроқ қўллари бақувват ва келишгангина эди.

Маркс Бакуниннинг каттагина юзига дўстона ҳис-сиёт билан боқар экан:— Сизни яна бир бор кўрга-нимдан ғоятда хурсандман,— деди,— бу бир мўъжиза на прусс, на австрия, на рус монархияси...

— Мени дорга осолмади,— кулиб гапни кесди Ба-кунин.— Мен бу борада уларга ёрдам бермоқ учун ҳамма чораларни кўрдим...— у қўлларини икки ёнга кенг ёзди,— қисмат бўлса керак, пешонага ёзилмаган экан-да. Шундай дамлар бўлдики, мен ёруғ дунёни ҳам, сизни ҳам кўришдан умидни узиб қўйган эдим. Маркс.

У Голгофга кўтарилиш деб атагани: Шлиссельбург қалъаси, Сибирь тўғрисида, дарбадарликлар тўғриси-да ясама бир камтарлик билан гапира бошлади.

Россиядан омон-эсон қочиб муваффақ бўлгач, Бакунин Герценникида бошпана топган эди. Инглиз матбуотида Маркс гўё уни жосус деб атабди, деган гапни Бакунин ундан эшитган эди. Аслида эса бундай фикрлар баён қилинган мақола «Г. Маркс» имзоси билан чиққан эди. Мақоланинг муаллифи Карл Маркс эмас, балки у танимаган адаши — Генрих Маркс эди. Бу англашилмовчилик ечилди, албатта, лекин Герцен-га яхши кўриниш учун бўлса керак, Бакунин шу-шу Маркс билан юз кўришмаган эди. Тез орада Иркутск-

дан унинг рафиқаси Антония Ксаверьевна келди-ю, Бакунинлар инқилобий кураш босилмаётган Италияга кўчишмоқчи бўлишди, бу ерда жануб қуёши ўзига чорлар ва кундалик турмуш Англиядагига нисбатан анча арзон эди. Флоренцияга жўнаб кетишдан салгина бурун Бакунин «Коммунистик манифест»ни рус тилига таржима қилган эди. Бунда у буюк ҳужжатнинг текстини ва маъносини аёвсиз бузган эди. Бакунин унга шундай бир маккарона сўз боши илова қилган эдики, Маркс билан Энгельснинг авторлигига шубҳа қилиш мумкин эди. Китобхон «Манифест» Бакуниннинг ўзи томонидан ёзилган экан, деб тахмин қилиши мумкин эди.

Бакунин Лондонга иккинчи дафъа келганида Интернационал барпо бўлаётган кезлари эди, шунда Маркснинг ўзи Бакунин билан муносабатларни тиклашга аҳд қилиб қўйди. Рус инқилобининг мардлигига Маркс шубҳа қилмасди, у Бакуниннинг подшоҳ зиндонларида барча синовлардан шараф билан ўтганлигига ишонар эди.

Михаил Александрович, ўтмиш тўғрисида ҳикоя қилар экан, рус подшоҳи қаршисида гуноҳларига иқрор бўлгани ҳақида чурқ этмади. Бу учрашувда у Марксга ҳар вақтдагидан кўра кўпроқ ёқиб қолди. Унга Бакунин гўё матонат билан бардош берган аёвсиз синовлар унинг қалбини чиниқтиргандай бўлиб кўринди ҳатто.

— Энди, поляклар қўзғолонидан кейин, — деди қатъий равишда Бакунин Марксга, — мен фақат жаҳон социалистик ҳаракатида қатнашажакман.

Маркс Бакуниннинг бу сўзларини эшитар экан, бундан мамнун бўлганини пинҳон тутмади ҳам.

— Яхши, — деди у илиққина қилиб, — жуда яхши. Аллазамон биз биргаликда курашишимиз керак эди.

Бакунин, азамат кифтларини ростлаб, креслога суяниб ўтирди-да, соқолини силай-силаё, қаҳрамон поляк қўзғолончилари тўғрисида баралла гапира бошлади. Унинг фикрича, Польшадаги инқилобий воқеалар рус ҳукуматига қўл келган. Бу ҳол Россиянинг ўзида осойишталикни сақлаб қолишлик учун зарур бўлган, лекин подшо полякларнинг бу қадар қаттиқ қаршилиқ кўрсатишини кутмаган эди. Кураш ўн саккиз ойга чўзилди.

— Подшо ҳукумати поляк қўзғолонини тезлаб турди,— деди Бакунин.— Польша икки сабабга кўра: Бонапартнинг маккорлиги туфайли ва деҳқонлар социализмини аниқ-равшан ва қатъий эълон қилишни аввал бошданоқ поляк аристократияси пайсалга солиб келганлиги туфайли мағлубиятга учради.

Ўз навбатида Карл Халқаро Ишчилар жамияти қандай қилиб ва нима учун барпо этилганини Бакунинг муфассал гапириб берди.

— Мен Жамиятнинг бунёд бўлганини табриклайман,— бир неча бор такрорлади Бакунин,— мен шу пайтдан бошлабоқ сиз билан қўлни қўлга бериб ишлашга киришмоқчиман, Карл.

Ўзоқ давом этган ғоятда самимий суҳбатдан кейин Маркс Бакунин билан хайрлашди, эртаси куниёқ Бакунин яна Италияга қайтиб кетиши керак эди.

Ўйига қайтгач, Маркс дарҳол Энгельсга каттагина хат ёзди, бу хатда бошқа янгиликлар билан бир қаторда Бакунин билан муносабатларнинг тикланганлигидан ўзида туғилган таассуротларни унга муфассал баён қилди.

«Бакунин сенга салом айтишни илтимос қилди... Ў сенинг тўғрингда ва Люпус тўғрисида кўп сўраб-суриштирди,— деб ёзди Маркс дўстига.— Мен унга Люпуснинг вафот этганини айтганимда, курашимиз тенги йўқ инсондан жудо бўлибди,— деди».

Ана шу учрашувдан сал кейин Интернационалнинг «Таъсис манифести» ва «Муваққат устав»и алоҳида китобча бўлиб босилиб чиқди ва Маркс дарҳол булардан Италияга Бакунингга бир нечта нусха юборди. У шулардан бирини Жузеппе Гарибальдига юборишни илтимос қилди.

Қиш охирлаб қолган эди. Лондонни ҳануз туман қоплаб ётарди. Маркс бетоб эди. Кўп йиллик оғир, асабий толиқиш оқибатида танасининг бир неча ерига чипқон чиққан эди. Қаттиқ алам-ситабга, ўтириш ва қимирлашнинг имкони йўқлигига, ҳаммаёғи дока билан боғлаб ташлангани ва иситма тутаётганига қарамай, у ҳасрат қилмас ва туғишганлари ишини ақалли вақтинча тўхтатиб туришга мажбур этганларидангина зорланарди. Лекин у ўзини бир нави сезиши ҳамона яна «Капитал»нинг қўлёзмасига ки-

ришарди. Бир куни унинг ўнг қўлига каттакон чипқон чиқди. Билаги шишиб, қизариб кетди. Бундан ташвишга тушиб қолган Женни ярани боғлаб қўйди. Қўлёзма устида ишлаш имкониятидан маҳрум бўлган вақтдан Маркс мутолаа учун фойдаланмоқчи бўлди. Бироқ иссиғи кўтарилаверди, елкасининг лўқиллаб оғришига чидаб бўлмасди. У илмий китобларни йиғиштириб қўйишга мажбур бўлди, фақат Вольтер Скотнинг кўпдан унга таниш бўлган «Веверлей» ва «Пуритане» романларини ўқиб у анча чалғиди.

Бир куни эрталаб Карл ўзини бирмунча яхши ҳис қилди. Қишнинг сўнгги ойида аҳён-аҳёнда ёришиб қоладиган қуёш унинг кабинети деразасидан мўралаб қолган эди, шунда Маркс ишга тутинди. Туш пайти Ленхен йигирма уч ёшлардаги барваста, азамат, қорачадан келган, юзи нурсиз, кўркам қора сочлари саватдай бир йигитни Маркснинг ҳузурига бошлаб кирди. Унинг йирик, қора кўзлари, каттакон бурни ва абжиргина оғзи жуда кўркам бўлиб, улар бу йигитнинг нақ шиддаткор, иродали, саркаш характери ва ўткир, сезгир ақлини акс эттириб турарди. Маркс бу йигитни бирдан икки суйиб қолганидан беихтиёр ҳайрон бўлди. Карл ёшларни севар эди, лекин у кўпни кўргани учун ҳар бир нотаниш одамга эҳтиёткорона муомала қиларди.

— Менинг исмим Поль Лафарг, — деб гап бошлади меҳмон янгроқ пастгина овоз билан ва Интернационалнинг француз секциясининг аъзоси, ўймакор Толеннинг хатини Марксга узатди. — Мен сизнинг ҳузурингизда бўлишни ваъда қилган эдим, доктор Маркс мана шу топшириқни бажо қилияман, — шавқсиз илова қилди йигит ва бир четга сурилмоқчи бўлди.

Лафарг Прудон тарафдори эди, шунга кўра, фақат одоб юзасидан, Толеннинг илтимоси билан Марксни зиёрат қилган эди. Бироқ бу учрашув унинг ҳаётида кўп нарсани ҳал қилди.

Толеннинг мунофиқ одам эканлиги тўғрисида мишмиш гаплар юрарди, шу сабабли у куни кеча Халқаро Ишчилар жамиятининг Бош кенгашидаги Франциянинг мухбир-котиби вазифасидан четлаштирилган бўлиб, унинг тавсияси Маркснинг кўз ўнгида Лафаргга унчали обрў бағишламас эди. Бироқ йигитнинг жозибаси шу қадар зўр эдики, бу ҳар қандай шубҳани

йўқ қилиб юборди. Маркс меҳмонга қизиқиб қолди. У французча бир неча савол берди. Поль Лафарг Францияда Интернационал ташкилоти қўлга киритган муваффақиятлар тўғрисида гапириб берди.

Халқаро ишчилар Жамиятининг аъзолари пойтахт марказидаги Гравилье кўчасида жойлашган узунаси тўрт метр ва эни уч метрли ярим қоронғи бир кулбада кечқурунлари тўпланишарди.

— Очиғини айтганда, биномизнинг мазаси йўқ, ҳаммадан алам қиладиган ери шуки, у қўранинг ичидаги қўланса бир жойда. Парижда бунақа овлоқ жойлар ҳали жуда кўп, — ҳикоя қилди Лафарг. — Эжен Сю бу жойларнинг номини абадийлаштирди. Лекин биз деразаларни тақа-тақ беркитиб оламиз, тамаки тутуни жуда тез орада қашшоқликнинг бутун ҳидини босиб кетади. Толен бизга пачоқ-пачоқ бўлиб кетган бир печкани олиб келган, ёққанинда бурқсиб тутайди. Наридан-бери жиҳозланган клубимизнинг мебели жуда оддийгина. Оқ ёғоч стол бор, декорациячи Фрибург кундузи ўзининг маталарини шу столга ёйиб ташлайди, — бу кичкина хона унинг устахонаси, кечқурунлари бизга маҳкама идораси ёки зарур бўлиб қолса, минбар вазифасини ўтайди. Бутун жиҳоз чердакдаги қақир-қуқурлар орасидан топилган икки-та омонатгина курси билан бир нечтагина ажабтовур стулдан иборат, холос. Лекин гап бунда эмас. Биз жуда буюк социал масалаларни ҳал қиламиз, баъзан ҳатто Калон бозорни бошга илиб шовқин соламиз, бу ерга бориб медоналик сутчи хотинлар ҳузурида нонушта қилиш ҳам мумкин. Аҳён-аҳёнда бизга бланкичилар кириб қолишади. Биз ҳозирча уларни секциямизга қабул қилаётганимиз йўқ. Мана шунда чинакамига даҳанаки жанг бошланади. Жанжалкашларнинг пири сира қаримайдиган Бланкининг бу мухлислари баҳснинг роса ҳадисини олишган, лекин ишонинг, биз прудончилар ҳам бўш келмаймиз. Тўғри, бу парламентдаги олишувлардан қолишмайди. Жамиятга кирган француз ишчилари орасида ажойиб йигитлар бор. Мана, масалан, муқовачи Варленни олайлик, у кўринишдан жуда мулоим ва камтарин одам, лекин аслида эса унга куч-гайрат ва иродадан худо берган. У билан бир марта кўришган одам сира унутмайди уни. Ақлли, кўп ўқиган, ҳар бир сўзни,

фикрни ўхшатиб айтадиган, ҳар ишни бошлаб қиладиган одам. Сиз унинг теран кўзларини кўрсангиз, гапларини эшитсангиз эди. Айтмоқчи, у ашулани ҳам бошлайди. Бизнинг жуда баркамол ва истеъдодли бошқа ишчиларимиз ҳам бор.

Маркс бу йигитнинг гапларини зўр диққат билан тинглади.

Тушлик қиладиган вақт бўлиб қолди, Лафарг эса ҳали ҳам кетишга отланмаётган эди, Женни уни емакхонага таклиф қилди.

Студент Маркс қизининг чиройига ҳанг-манг бўлиб қолди, Женни уни бирон-бир нозу карашмасиз оддий ва илиққина қарши олганди. Бир йил бўлибдики, Маркс оиласи билан Мейтленд-парк Род № 1 даги Модена-Виллада яшар эди. Бу ерда Маркс дастурхони атрофида маслакдошларидан бирортаси ўтирмаган кун камдан-кам бўларди. Женни билан Карлнинг меҳмоннавозлигини уларнинг партиядош ва курашдош ўртоқларининг ҳаммаси яхши билишарди.

Тушлик вақтида, Поль Лафарг ўзи тўғрисида гапирар экан, Куба оролида, Сант-Яго шаҳрида туғилганини айтди. У ерда дадасининг кичикроқ плантацияси бўлган экан.

Поль Лафарг ўтирганларнинг ҳаммасига йирик қора кўзлари билан бирма-бир синовчан боқар экан: — Бувим, дадамларнинг оналари негр қизи бўлган, — деб илова қилди қўққисдан.

«Дурагай. Рангининг, калла тузилишининг ўзгача экани, тирноқларида оқ доғларнинг йўқлиги, тез фикрлаши, юрагида ўти борлигининг боиси шунда экан-да», — деб ўйлади ўткир кузатиш қобилияти бўлган Маркс; ҳеч нарса унинг кўзидан қочиб қутилолмасди. Лафарг ҳар соат сайин унга кўпроқ ёқиб қолаётган эди.

— Мулатмисиз¹ ҳали. Ватаним Куба денг. Тўғриси айтсам, бу ажойиб нарса! — хитоб қилди Лаура. Маркс қизларининг бу энг сулув ва зебоси Лафаргга айниқса ёқиб қолди.

— Отамиз бизни Францияга олиб кетганида бор-йўғи мен тўққиз ёшда эдим, ўшандан буён қарин-

¹ М у л а т — оқ танли билан қора танли эр-хотиндан туғилган насл. (Тарж.)

дош-уруғларим Европа шаҳарлари ичида энг ажиб, хушманзара Бордо шаҳрида яшашади,— бир оз таасуф билан давом эттирди гапини Поль Лафарг.

Тушлик еб бўлиб қизлар ёлғиз қолишганида Женнихен азмойиш олиб Лаурага боқаркан деди:

— Келишган, бақувват ва чиройли йигит экан, Отелло шунақа бўлган бўлса аҳтимол. Бутун вужудидан ўт чақнаб, куч-ғайрат ёғилиб турибди.

— Мен инглиз-саксларнинг совуққонлигини афзал кўраман. Ди, сен унинг Дездемонаси бўлгинг келмасмиди?

Бу чоқ Поль Лафарг Марксга унинг сокин кабинетда ўзи ҳақида гапириб бераётган эди.

Ўрта маълумот олгач, у Медицина академиясига кирган ва бир неча йилдан кейин врач бўлиши керак эди. Маркснинг қизлари, хусусан Женнихен каби медик студент ҳам нимаики дунёни қайтадан қуриш масалалари билан, балки адабиёт, музыка, гимнастика билан ҳам қизиқар эди.

Маркс чекиб, меҳмонга ҳам сигара таклиф қилди. Лафарг атрофидаги нарсаларга қизиқиб кўз югуртирар экан, Маркснинг ҳар бир сўзини қаттиқ берилиб тинглар эди, Маркснинг гаплари унда тобора ортиқ завқ-шавқ туғдираётган эди. Мейтленд-парк Роддаги № 1 рақамли уйда кўрган жамики нарсалар бу йигитни маҳлиё қилиб қўйган эди.

— Илм-фан худбинларга ҳузур-ҳаловат бағишлайдиган бир нарса эмас асло,— деб қолди бу орада Карл,— ўзини фанга бағишлай оладиган бахтиёр шахслар ўз билимларини биринчи галда инсониятга хизмат қилдиришлари керак.— У ўзи тўғрисида гапирар экан:— Мен инсонлар учун ишлайман,— деб бир неча бор такрорлади.

Айни вақтда Маркс, олимлар ижтимоий ҳаётда жуда фаол қатнашишдан сира бош тортмасликлари ва ўз кабинетлари ёки лабораторияларида биқиниб олмасликлари керак, деган фикрни айтди.

— Бамисоли пишлоқнинг орасига кириб олган каламуш сингари,— деб изоҳ берди Карл қотиб-қотиб кулиб.— Хаёлнинг ўзига ва замондошларингнинг ижтимоий ва сиёсий курашига фаол аралашмасдан бўлмайди. Бу ҳам инсоният учун ишлаш деган гап ахир.

Поль Лафарг Маркснинг ўзига самарали таъсир

кўрсатганини илк учрашувдаёқ туйди. Айни вақтда у ўзини ҳам эсанкирагандек, ҳам бахтиёр ҳис қилди. Лафарг дамба-дам ўчиб қолаётган трубкасини ушлаб кабинетда у ёқдан-бу ёққа юраётган Марксга термилар экан: «Лекин нақадар улкан, ажиб бир шахс. У ҳам олим, ҳам беқиёс агитатор, ҳам социалистик тафаккур соҳиби»,— деб ўйлади. Маркс сабри чидамай, юриб туриб қайта-қайта трубкани тутатиб, бир талай гугурт чўпларини исроф қилди. Суҳбат вақтида у стол олдида тез-тез тўхтаб қолар ва бошқалар кўзига ниҳоятда тартибсиз сочилиб ётгандек бўлиб кўринган қоғозлар орасидан ўзига керак бўлиб қолганини бир зумда ахтариб топарди. Ўқишга тутинганида, яхшироқ кўриш учун, у аҳён-аҳёнда моноклини тутарди.

— Яқинда «Таймс»,— деди у стол устига эгилиб ва уйилиб ётган газеталар орасидан керакли сонни топиб, Авраам Линкольннинг Халқаро Ишчилар Жамиятига илтифот билан ёзган хатини эълон қилди. Бу бизнинг, Интернационал Бош кенгашининг ўтган йил ноябрда унинг президент лавозимига қайта сайлангани муносабати билан юборган табрикномамизга жавобдир. Эсингизда бўлса керак, ўшанда Линкольн кўпчилик овозни олган эди.

— Бу мактубнинг муаллифи сиз деб эшитганман, лекин уни ўқимаганман.

— Мана у.— Маркс бир тўп қўлёзма текстлар орасидан чоғроққина бир варақ қоғозни олди.— Биз негрларни озод қилиш учун жонбозлик кўрсатамиз. Буларнинг бари сиз учун айниқса мароқли бўлади.

— Ҳа, албатта. Менинг томиримда негрлар қони ҳам бор-да.

Лафарг шошилмасдан президентга мурожаатномани ўқиди ва ўзига айниқса муваффақиятли бўлиб кўринган сатрлар устида тўхтаб қолди. Бу сатрлар унга кўп нарсаларни ойдинлаштирди.

«Муҳтарам жаноб!

...Агар Сизнинг биринчи бор сайланишингизнинг мўътадил шиори қулдорлар салтанатига қаршилик кўрсатиш бўлган бўлса, сизнинг иккинчи бор сайланишингизнинг ғолибона жанговар чақириғи: «қулликка ўлим!» деб аталади,— деб ёзган эди Маркс.

300 000 қулдорлар олигархияси жаҳон тарихида илк дафъа «қуллик» сўзини ёзишга журъат этганида

бундан юз йилча аввал илк дафъа ягона буюк демократик республика ғояси вужудга келган, инсон ҳуқуқлари биринчи декларацияси эълон қилинган жойларнинг ўзида XVIII аср Европа революциясига биринчи марта туртки берилганида, ўша жойларнинг ўзида контрреволюция «аввалги конституция бунёд бўлган замонларда ҳукмронлик қилган ғояларни» йўқ қилганлиги билан тинмай мақтанган... ва инсоннинг мулк эканлигини ҳаёсизлик билан «янги бинонинг тамал тоши» деб эълон қилганида — ана ўша вақтда Европа ишчилар синфи... қулдорлар исёни мулкнинг меҳнатга қарши ялпи салб юриши учун бонг бўлиб янграяжагини ва меҳнаткашларнинг қисмати, уларнинг келажакдан кутган умид-орзулари ва ҳатто уларнинг аввал қўлга киритган ютуқларининг тақдири ҳам Атлантик океаннинг нариги томонидаги ана шу улкан урушда ҳал бўлишлигини дарҳол тушунди.

...Европа ишчилари қатъий аминдирларки, мустақиллик учун Америка уруши буржуазия ҳукмронлиги даврини бошлаб бергани сингари қулдорликка қарши Америка уруши ишчилар синфи ҳукмронлиги даврини бошлаб беражак. Улар келажак замоннинг аломатини ўз мамлакатини асоратга солинган ирқни озод қилиш учун мислсиз жанглардан олиб ўтиш ва ижтимоий тузумни тубдан ўзгартириш вазифаси ишчилар синфининг софдил фарзанди Авраам Линкольн зиммасига тушганлигида кўрмоқдалар».

Маркс Лафаргнинг талай саволларига бажонидил жавоб берди ва унга ўзи, гарчанд ишчилар синфи тортаётган азоб-уқубатларга қаттиқ ачинса-да, қалби нозиклиги ва раҳмдиллиги туфайли эмас, балки энг муҳими тарих ва сиёсий иқтисодни ўрганиши натижасида коммунистик эътиқодларга келганлигини тушунтирди.

— Мен аминманки,— илова қилди у пировардида,— капиталистик манфаатлар таъсиридан холи бўлган ва синфий хурофотлар кўзини хиралаштириб қўймаган ҳар бир холис ақл соҳиби сўзсиз ана шу ҳулосаларга келади ва коммунист бўлади. Бу, шубҳасиз, сизга ҳам тааллуқли гап.

Лафарг Лондонга бу биринчи келишида Маркс билан бошқа кўришмади, у тез орада Францияга

қайтиб борди ва ўзига хос жўшқин куч-шижоат билан сиёсий ҳаёт гирдобига шўнғиб, Луи Бонапарт режими билан курашга берилиб кетди. Унинг қарашлари анча ўзгарди ва энди унинг ўзи Лондонга, Маркс ҳузурига талпинар эди. Кейинроқ бонапартчилар таъқиб қилаётган Поль Лафарг Англияга кўчиб кетишга мажбур бўлди, бу ерда у Интернационалнинг Бош кенгаши составига кирди.

Маркс Америкадаги воқеалар тўғрисида Лафарг билан суҳбатлашганидан кейин орадан икки ой ўтгач, бутун оламга фожиавий хабар ёйилди: президент Авраам Линкольн махфий суратда юборилган қотил томонидан ўлдирилди. Маркс, Энгельс ва уларнинг бутун маслакдошлари бу даҳшатли жиноятдан қаттиқ изтиробландилар.

1865 йилнинг кўкламида Америка армиясининг офицери Сигизмунд Красноцкий ҳарбий округ қўмондони полковник Иосиф Вейдемейернинг топшириғи билан Сент-Луисдан Вашингтонга йўл олди. Полковник Карл Маркснинг яқин дўсти, Коммунистлар иттифоқининг аъзоси, Германиядаги 1848 йилги революция вақтида матонат кўрсатган курашчи эди. У сургун қилиниб, Америкага кўчиб борганидан буён Маркс билан Вейдемейер орасида хат ёзишув тўхтамаган эди.

Ўттизинчи йиллардаги поляк қўзғолонининг қатнашчиси Сигизмунд Красноцкий, Вейдемейер сингари, шимолликлар армияси сафларида Жануб қулдорларига қарши жанг қилди. Пастқам ўрмонзорлар, ўрмонлар оралаб ўтган тор йўллардан, янги қурилаётган шаҳарлар ёнидан почта араваларида йўл босишга тўғри келди. Йўл оғир эди, кўп марта четга бурилиб, фронт линиясини четлаб ўтилди, Красноцкий Авраам Линкольн ҳукуматидаги нуфузли арбоб, ҳарбий министр Эдвин Стентонга муҳим махфий ҳужжатлар олиб бораётган эди.

Уруш охирлаб қолган эди. Сўлим баҳор кезлари эди, қушлар чуғурлашар, яланғоч новдалар куртак ёзаётганди. Бу ернинг беозор, оддийгина табиати Красноцкийга Люблин ерларини эслатди. Ўттиз йилдан ошибдики, у ўз она юртидаги қалин бўлиб оч сариқ айиқтовонлар ўсадиган далаларни кўрмаган эди.

Красоцкий пешонасига боғланган докани яқиндагина ечган эди. Сал бўлмаса унинг умрини завол этай деган найза жароҳати битиб, мўматалоқ чандиқ бўлиб қолган эди. Унинг офицерча костюми ямоқ-ясқоқ бўлиб, этиги тўзиб кетган эди. У йўл-йўлакай учраган ҳамма кишиларга қувончини тўкиб солар, бу қувонч олдида ўзининг бу алфоздаги аҳволи унга ҳеч гап эмас эди.

«Ғалаба, ғалаба, бутун қитъада қуллик бекор бўлди»,— ҳар тарафдан шундай овозлар эшитилаётган эди.

1865 йилнинг тўққизинчи апрелида Красоцкий Вашингтонга етиб борди, худди шу куни қонли гражданданлар уруши тугаган эди. Шимолликлар шод-хуррам эдилар.

Кечқурун алламаҳалда Сент-Луисдан юборилган кишини министр қабул қилди. Стентон стол атрофида ўтириб, пешонасини тириштириб, маълумотларни ва рақлар эди.

— Утиринг, капитан,— деди у амирона оҳангда.

Красоцкий унинг бадхоҳ қорамтир башарасига тикилар экан: «Шундай шодиёна воқеа юз берганига қарамай, Стентоннинг қовоғидан қор ёғилляпти»,— деб ўйлади.

— Демак, сиз Америка армиясининг довюррак офицеригина эмас, устига-устак бир минг саккиз юз ўттизинчи йилги поляк қўзғолонининг қатнашчиси ҳам экансиз-да. Хўш, бизнинг мамлакатимизда бир умр қоласизми?

— Буни айтолмайман, министр жаноблари. Чунки менинг ҳам, хотинимнинг ҳам кўнгли ўзимизнинг олис юртимизга тортиб туради.

— Бундан чиқди, сиз абадий революционерлар авлодидансиз. Кўчманчиман денг. Сиз билан танишганимдан хурсандман. Уруш тугади ҳисоб, шу сабабли ҳозир мансабнинг катта-кичиклигига риоя қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Кечликни мен билан бирга қилишга розимисиз. Лекин айтиб қўяй, бадастур эмас, омонатгина бир шароитда.

Стентон ўрнидан турди, Қрасоцкий унинг кетидан кўчма маҳкамага ўхшаш бефайзгина ёнма-ён хонага кирди. Оддий столда кечки овқат: совуқ бузоқ гўшти, сабзавотлар, вино ва қаҳва тортиғлиқ эди.

— Ҳамиша постда бўлмоқ учун мен кўпинча шу ерда тунаб қолар эдим. Штабда бир дақиқа бўлса-да, сусткашлик қилиш баъзан жангнинг оқибатини ҳал этар эди. Калтабин одамлар,— Стентон гўштни қирқиб, уни тарелкаларга солар экан, давом этди,— уруш тугади, деган ҳаёлга боришди. Улар янглишишпти. Уруш ҳали давом этади, фақат энди пинҳоний равишда давом этади,— демак яна ҳам хавфли бўлади.— Стентон жаҳл билан лабларини қисди.— Сезгир сиёсатчилар, Жанубий штатларнинг таслим бўлиши уларга раҳм этиш, душманга шафқат қилиш ҳуқуқини беради, деб ҳисоблашмоқда. Бу хусусда сиз, собиқ кўзғолончи қандай фикрдасиз?

— Сизнинг саволингиз мен учун кутилмаган бўлди, лекин ғолиблар олижаноб, танти бўлиши керак. Устига-устак террор ҳам яхши, ҳам ёмон нарса,— қатъий жавоб берди Красоцкий.

Стентон унга ҳўмрайиб қараб қўйди-да, танаввул қила бошлади. Улар бир неча дақиқагача чурқ этишмади. Сўнгра министр катак-катак ҳарир рўмолча билан ёғлиқ лабини артар экан, деди:

— Кўнгли бўш ҳукмдорлар — давлат учун бир кулфат. Душман заиф вақтида уни янчиб ташлаш керак. Сулҳ — миллатга хоинлик қилишдир. Хўш, ҳалок бўлган биродарларимиз учун ким қасос олади. Шимолликнинг ҳар бир томчи қони учун мағлуб бўлган жанубликларнинг дарё-дарё қонини оқизиш керак. Лекин муҳими бу эмас. Таслим бўлиш биз кўрган зарарларни қопламайди. Душманлар буларни қайтариши керак. Бой плантаторлар охирги тийингача ҳаммасини тўлашсин. Уруш — унда енгиб чиққанларнинг бойиши деган гап, Жанубликлар ҳамёнларини очишдан бош тортишса, бу аблаҳларни осишга ўрмонларимиздаги дарахтлар етади.

Красоцкий Стентонга бақрайиб қараб қолди ва қадаҳдаги винони беихтиёр нарига суриб қўйди. У бугун президентнинг амнистия зарурлиги тўғрисидаги нутқини ўқиганини хотирлади.

«Бу кишиларни, ҳатто уларнинг энг баттолларини ҳам қатл этишда мени қатнашади, деб ҳеч ким умид қилмасин,— деган эди Линкольн.— Агар биз ҳамкорлик қилмоқчи ва яна бирикмоқчи бўлсак, таънагиналарга барҳам бериш керак».

— Авраам Линкольн сизнинг қарашларингизга қўшилмайди,— деди поляк илтифотсизлик билан.— У уруш вақтида шафқатсиз ва қаҳри қаттиқ эди-ю, лекин ҳозир бутунлай ўзгарган. Ўзаро қиргин тугади. Энди ярашиш ва бирлашиш даркор.

— Сиз ёшлигингизда, чамаси, ўрмонда бизнинг президентимиз билан бирга дарахт кесишганмисиз дейман. Фикрларингиз жуда ўхшаб кетади,— кулиб сўради Стентон.

— Бўлмаса-чи, у Америкада қулчиликнинг илди-зига болта ура олган экан, уни буюк бир саржинчи деса бўлади.

— Поляк қўзғолонларининг нима сабабдан енгилгани менга энди маълум бўлди. Бўшанглик. Қобиллик. У, мен бутунлай бошқача одамман, кўр-япсизми, ишқилиб миллатимни ғалабага мушарраф қилдим.

«Нақадар хавфли шуҳратпараст. Президент ўзининг шу қадар қудратли душмани борлигини билармикан?»— деб ўйлади Сигизмунд.

Шу орада навбатчи офицер ҳарбий министрға бўйсунадиган махфий полициянинг раҳбари Лафайет Бекернинг келганини айтди. Бўйни йўғон, тўладан келган бригада генерали Красноцкийнинг кўзига, гарчанд айёрроқ бўлса-да, анча хушмуомала одам бўлиб кўринди. Унинг кичкина, ёғ босган кўзлари жуда бежо ва олазарак эди.

— Бу поляк буюк Америка учун қон тўккан,— деди Стентон.— Айтмоқчи, тунаш учун қаерга қўнгансиз, капитан?

Красоцкий бу ола-говур байрам куни меҳмонхоналардан жой топа олмаганига иқрор бўлди.

— Яна ҳам яхши,— гапга аралашди Бекер,— меникида қола қоласиз.

— Ҳозирча генерални қабулхонада кута туринг,— деб буюрди министр.

Красоцкий таъзим бажо қилиб кабинетдан чиқди. У Стентон билан хайрлашар экан, ўзида туғилган ноаниқ ва кўнгилини ғаш қиладиган ҳиссиётдан анча вақтгача ўзига келолмади.

«Дилида бир-бирига зид ёмон фикр ва нирятларни тугиб юрадиган одамлар бўлади. Улар ким билан муомалада бўлса, дилидаги ана шу оғир юкнинг бир қис-

мини бошқаларга оширмоқчи бўлади,—ўйлади Сигизмунд.— Стентон шундай хатарли, золим табиат одамлардан».

Лафайет Бекер ўзининг сергаплиги ва ҳатто валдирайвериши билан Красноцкийни ҳайратда қолдирди. Бу шунинг учун ҳам кутилмаган бир нарса бўлдики, Бекер ўз касб-корига кўра ичидан пишган ва индамас киши бўлиши керак эди. Бекер урушнинг бошиданоқ республиканинг энг махфий муассасасига бошчилик қилиб келганини Сигизмунд биларди. Хуллас, полиция бошлиғи, оғзига келган гапни қайтармай гапираверди-ю, аммо-лекин ўз ишларига ўтмади. Сўзлар уммони ичида таъқиқланган мавзулардан осонликча қочаверди. Баъзан у жоиз бўлса бўлмаса ўзи севган манави мақолни гапга қистириб кетарди: «Қилган бўлсанг қўрқма, қўрқадиган бўлсанг, қилма».

Кўп йиллар давомида узлуксиз кечалари билан ишлаш одати махфий полиция раҳбарига узоқ давом этадиган уйқусизлик балосини авж олдирган эди, шу сабабли Красноцкий унинг сергаплигига бир амаллаб тоқат қилди. Вино билан сигараларни ғамлаб олган Бекер, креслога ялпайиб олиб, тасодифий меҳмонини гап билан чалғитиб ўтирарди. Қайтага Красноцкий иттифоқо кўпгина қизиқарли нарсаларни билиб олди.

Линкольн тақдирга қаттиқ ишонадиган одам,— деди унга Бекер.— У ҳақли: кимнинг пешонасига кўрпа-тўшакда ўлиш битилган бўлса, сафарда ҳеч нарсдан хавотирланмаса бўлади. Президент яхши, ҳеч нарсага учмайдиган, оддий одам. Шундай бўлсада, унинг душманлари кўп ва эндиликда улар Жанубдан кўра шундоққина тумшугининг тагида кўпроқдир. Мабодо унга бирон нарса бўладиган бўлса, жанубликларнинг ҳолига вой. Ахир у амнистия билан ярашиб тинчишнинг қатъий тарафдоридир. Аммо бизда жуда нуфузли кишилар борки, улар енгилганларни қаттиқ жазолашни исташади ва интиқом талаб қилишади.

Красоцкий Стентонни хотирлаб:— Бу гапдан менинг хабарим бор,— деб тасдиқлади.

— Линкольн жуда жасур ва ўжар одам. У ҳеч нарсдан қўрқмайди ва ҳеч қандай эҳтиёт чоралари кўришдан қатъиян бош тортмоқда. Унинг шахсий

соқчилари бармоқ билан санагудек оз. Яқинда у бизга бундай деди: «Мен, агар биров менинг жонимга қасд қилса, у бари бир бу ниятига етади, деб ўйлашга одатланганман. Ҳатто мен совут кийган бўлсам ва шахсий соқчилар мени қўриқлаб юрса ҳам, бу ёрдам бермаган бўлур эди». Унинг гапи тўғри. Ҳаммадан кўра мен буни яхши биламан. Агар ўғри ва қотил ўз уйингда бўлиб, ўзини дўст кўрсатиб, ёнингдан нари кетмай юрса, ундан омон қолиб бўлмайди. Ажабо, Иудадан қутулиб қола оласанми?

Бекер охирги сўзларни шу қадар тагли қилиб айтдики, Красоцкий уларни умрбод эсда сақлаб қолди.

Ўн тўртинчи апрелда Вашингтон театрида урушнинг тугагани муносабати билан байрам томошаси кўрсатилди. Томоша бошланишидан салгина олдин шундоққина сахна ёнидаги юлдузли йўл-йўл байроқ билан безатилган биринчи ложада президент рафиқаси билан пайдо бўлди. Уларни табриклар ва гулдурас қарсақлар билан қарши олишди. Авраам Линкольн таъзим қилиб, ўрнига ўтирди. Жуда камтарин президент ташқи кўриниши билан ўзига диққатни тортарди. Линкольннинг кўзлари толиққан, ориқ, чўзинчоқ юзи касалчан рангпар эди. Унинг истараси иссиққина, кўзга ёшроқ кўринадиган рафиқаси ўзига хос бўлмаган безовталиқни аранг босаётган эди.

— Бу ложани қўриқлагани майор Экертни тайинлашни Стентондан сўраганингни эшитган эдим,—деб бирдан эслаб қолди у.—У жисмоний жуда бақувват, ёқимли ва энг муҳими, ҳалол, сенга содиқ одам. Ҳарбий министр нега уни юборибди?

— Эшик орқасида бизни маст бир йигит қўриқлаб юрибди,—деди бепарвогина кулиб Линкольн.—Стентоннинг бу иши жуда ғалати бўлди. Мен аминманки, бизнинг шўринг қургур соқчимиз аллазамон ичгани буфетга равона бўлган. Майли, кетган бўлса, ажаб бўпти.

Оркестр гумбурлатиб республика гимнини бошлади, бу кунги гимн айниқса улуғвор янграётган эди. Ҳамма ўрнидан турди. Шитирлаб парда кўтарилди-да, спектакль бошланди.

Красоцкий партерда ўтирган эди. У анча вақтгача Линкольндан кўзини узмади, Красоцкийга у ҳамиша

жуда ёқимли кўринарди, лекин нима бўлди-ю, саҳна ёнидаги кичкина ложада фожиа юз берганини у пайқамай қолди, оқшом соат 10 га яқин сочлари қора, мўйловдор бир йигит ҳеч қандай тўсиқсиз у ерга бостириб кириб қўлидаги тўппончани президентнинг энсасига тўғрилаб, тепкини босганини у кўрмади. Саҳнада музика садоси тўппончанинг бўғиқ овозини босиб кетди. Линкольн қонга беланганча креслодан шилқ этиб тушди. Рафиқаси чинқириб юборди, шу лаҳзада қотил тўсиқнинг устидан оёғини нариёққа ташлаган эди, ложада осилиб қолган атлас байроққа чалишиб, саҳнага йиқилиб тушди. У тезда ўрнидан туриб, эсанкираб қолган залга қараб хириллаб бир нима деб қичқирди-да, нима бўлганини тушунмай турган артистларни туртиб-суртиб кўздан йўқолди. Красноцкий, ўлар ҳолатда яраланган президентни унинг ёнидан кўтариб ўтганларидагина, нима бўлганини тушунди.

У саросималик ва ғам-алам ҳукм сурган шаҳарда тентираклар экан: «Ажабо, бу қандай ҳолки, қотил президентнинг ложасига бемалол бостириб киргани етмагандай, ҳеч қандай тўсиқсиз ғойиб бўлса қўйса»,— деб ўйларди.

Президентга суиқасд бўлганидан кейин ўша ондаёқ Эдвин Стентон амалда мамлакатнинг ҳукмдори бўлиб қолди, у жони узилай деб турган Авраам Линкольн ётган театр рўпарасидаги уйдан туриб йўл-йўриқлар берар ва фармонларни айтиб туриб ёздирарди. У ҳаётини таҳликага қўймаслик учун, вице-президент Жонсонга уйингизга кетинг, деб қисталанг қилар эди. Стентоннинг буйруғи билан, мамлакатнинг жанубига олиб борадиган икки йўлдан бўлак, Вашингтон атрофидаги ҳамма йўллар қуршаб олинган эди. Шуларнинг биридан террорчи фойдаланди. Унинг номи ўша ондаёқ маълум бўлди. У актёр Жон Уилкс Бут эди. Бу нима бўлса ҳам, ҳатто жиноят қилиб бўлса ҳам, инсониятнинг диққат-эътиборини ўзига қаратмоқчи бўлган васвасми ёки негрлар озод қилингани учун ўч олмоқчи бўлган қутирган мутаасиб фанатикми; руҳий хаста одамми ёки катта мукофотга ёинки жазоланмаслиги тўғрисидаги ваъдаларга учган ёлланган бир таваккалчими? Унинг қўлига тўппонча берган, қотилликка ундаган ва уни тайёрлаган ким? Нега Линкольнга содиқ майор Экерт ўша оқшом шаҳардан

ташқарига жўнатилиб: президентни қўриқлаш учун бир пияниста юборилди, нега у Бут ложага яқинлашиб келган пайтда йўқ бўлиб қолди? Тагсиз-тубсиз сир жиноятни чулғаб олганди.

Красоцкий ҳали ҳам Лафайет Бекернинг хос уйида яшаётганлиги сабабли жиноятчини тутиш билан боғлиқ бўлган ҳамма нарсадан хабардор эди. Хуллас Бут одил суд қўлига тирик тушмади. Бир қишлоқда маҳаллий аҳоли уни қувиб нақ ушлай деб турганида номаълум бир одам томонидан яқиндан туриб отиб ўлдирилди. Бутга ўқ узган киши аниқланмай қолаверди. Шу тариқа Линкольннинг қатл этилиши сирини очиш учун ниҳоятда зарур бўлган одамни орадан йўқ қилишди.

Красоцкий яна шу тахликали кунларда Лафайет Бекерни тавиёлмайд қолди. Унинг вақтичоғлиги ва дилкашлиги қаби? У ўзи севган: «Қилган бўлсанг қўрқма, қўрқадиган бўлсанг, қилма» деган мақолни такрорламай қўйган эди.

Бекер кечаси алламаҳалда виски солинган қатта бир графинни кўтариб Красоцкийнинг хонасига кириб деди:—Биласизми, Стентон президентнинг тобути бошида туриб нима деганини? «Бундан буён у абадиятга юз тутди».

— Хўш, Линкольн жонига қасд қилишда ким қатнашган? Бут фақат ижрочи-ку ахир,— деб синчиклаб суриштирди Красоцкий.

Бекер анча фурсатгача индамай ўтиргандан кейин спиртли ичимликдан бир неча рюмка тортгач, бирдан гапга тушиб кетди.

— Янги Римда уч киши — Иуда, Бурт ва Шпион яшар экан,—деб гап бошлади дудуқланиб у.—Ҳалок бўлган тақводор ўлим тўшагида ётар экан. Иуда келиб мурданинг пешонасидан ўпибди. «Энди у абадиятга юз тутди, миллат эса бундан буён менга маъсуб бўлиши керак»,—деган экан хоин. Мана шунақа.

Бекер жазавага тушгандай, қўлларини силкитасилкита, қимир этмай бўшлиққа тикилганча гапирарди. Красоцкий чаккаларига қон тепганини сизди. У шошилганича хонадан чиқиб кетган эди, Бекер унга етиб олди.

— Менга қаранг,—деди у ҳушёр тортиб,—мен сизга дилимлаги бор гапни сира яширмай айтдим.

Сизда бир гап бор. Нима десам экан? Сиз ҳақиқат, адолат, беғаразлик каби кулгили, уйдирма тушунчаларни деб ўзини қурбон қилишга тайёр азиз авлиёларга ўхшаб кетасиз. Лекин ҳозир сиз эшитган гап учун наинки менинг, балки сизнинг ҳам бошингиз кетиши мумкин. Биз шўрлик ва қон тўкишга асосланган бир мамлакатда яшамоқдамиз. Ҳеч кимнинг сўзига ишонманг, Вашингтон театридаги маъниликкина спектаклни ўзингиз кўрдингиз-ку. Вашингтонда нега бунчалик узоқ лақиллаб юрганингизнинг сабабини Стентон аллақачон мендан сўради. Бу огоҳлантиришдир. Битта ҳаётий қоида бор — камроқ нарса билган маъқул. Тушунарлими? Яна эсингизда бўлсин: юзта эшакдан битта от қилиб бўлмайди, худди шундай юзта шубҳадан битта далил ясаб бўлмайди. Тезроқ юртингизга жўнанг, менга ёқиб қолганингиз учун худога шукур қилинг. Сиз инқилобчиликни касб қилган одамсиз, мен бўлсам жосусликни. Бош ҳарф билан ёзиладиган Жосусман, билиб қўйинг буни.

Эртаси куни эрталаб Красноцкий юртига жўнашга тараддуд кўра бошлаган эди, бироқ тўсатдан беғоб бўлиб, ётиб қолди. Ана шу кезларда Бутнинг шериклари деб гумон қилинган одамлар устидан ниҳоятда шошилишча равишда суд ўтказилди. Улар тез ва шафқатсиз жазоланди. Авраам Линкольннинг ҳалок этилиши билан боғлиқ бўлган тергов ва ишларга Эдвин Стентон ҳеч кимни йўлатмади. Красноцкий соғайганда унинг ҳузурига Бекер келди. У озган ва савдойнамс кўринарди.

— Ҳарбий министр сизни йўқлаяпти. У ис билишда сиртлоннинг ўзгинаси. Ишқилиб эҳтиёт бўлинг. Мен эса энди шартим кетиб, партим қолган одамман. Пихини ёрган қотиллар мени доимо таъқиб қилишмоқда. Мен энди уларга бас келолмайман. Шундай бир иш борки, тақдирга тан бериб, унинг азоб-уқубатига кўниш керак, — Бекер кулмоқчи бўлди-ю, бироқ кулги ўрнига бўри увиллашига ўхшаш бир овоз эшитилди.

Красоцкий ҳарбий министрликка келганида, Стентон унга Сент-Луисга юбориладиган бир пакет топшириб, тагдор қилиб деди:

— Бизнинг учрашувимиздан кейин Америка энг яхши фарзандларидан биридан айрилди. Эсингиздами,

сиёсатда ён бериш ва кўнгилчанлик нималарга олиб келишлигини айтгандим? Президент Линкольннинг ўлимида ҳеч қанақа сир йўқ. Жанубий штатлар, тўғрироғи, улкан пахта плантацияларининг эгалари ўзларининг ёвуз душманлари сифатида уни кўргани кўзи йўқ эди, ахир негрларни озодликка чиқарган нақ у-ку. Қулликнинг бекор қилинишини худди Линкольн эълон қилган эди. Қўзғолон кўтарган Жанубни биз яккалаб қўйиб, тор-мор қилган эдик. Аммо у ерда яширин жамият тузилди, у президентни ўлдиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Бут ўша одамлар томонидан юборилган. Мен ҳамиша жанубликларни аёвсиз йўқ қилиш керак, деб келдим, бироқ гапимга қулоқ солишмади. Устига-устак Линкольн гарчанд ўзига хавф-хатар тақлид этиб турганини билса-да, уни қўриқлашларини ҳоҳламади. У жинойи бир тарзда ишонувчан ва бепарво эди...

Красоцкий гарчанд индамасликка аҳд қилиб қўйган бўлса-да, чидай олмади:— Лекин кечирасиз, министр жаноблари, президентнинг шундоққина тумшуғи тагида турган маслакдошлари, сафдошлари нимани ўйлашди? Улар президентни қўриқлашлари, жиноятдан огоҳ қилишлари керак эди. Авраам Линкольннинг ҳаёти наинки фақат унинг ўзига, балки унинг бутун ватанига мансуб эди. Унга ўшаш одамлар миллатнинг ифтихоридир.

Стентоннинг афт-башараси ўзгариб кетганидан ҳанг-манг бўлиб қолган Красоцкийнинг нафаси ичига тушиб кетди.

— Менга қаранг, капитан,— деди Стентон босиқ овоз билан.— Сиз Жануб плантаторларининг маккорлигини билмайсиз. Сиз бегона одамсиз бу ерда. Халқимиз олиб борган урушда қатнашганлигиниз учун биз сиздан миннатдоримиз, лекин поляклар табиятан исёнкор бўлишади. Мен сизга ёмонликни соғинмайман. Американинг об-ҳавоси, менинг фикримча, бундан буён сизга зарарлидир.— Стентон календарь ёнига келди-да, ўттиз бетни варақлаб, Красоцкийнинг Европага йўл оладиган кемага ўтиш лозим бўлган кунни айтди. Сўнгра, бир оғиз гап айтмай, кабинетдан чиқиб кетди.

Орадан уч ҳафтадан кейин Сигизмунд Красоцкий, унинг шу қадар шошилиш равишда жўнаб кетаётга-

нининг сабабини билолмай қолган Вейдемейерлар билан самимий хайрлашиб, оиласи билан Америка соҳилини ҳамিশаликка тарк этди. Улар илк қўйган жой Адриатиканинг соҳил бўйидаги бир шаҳар эди.

...Венеция — нағмадан тортиб бутун чолғу асбобларгача жаҳон бўйлаб тараннум этган, айтилавериб, жонга теккан машҳур қўшиқ каби қулоқни қоматга келтирадиган бир сўз. Оғиздан тушмайдиган бир талай образларни: қайиқлар шаҳри, ҳушқомат эшкакчилар, ранг-баранг карнаваллар, тинмас қўшиқлар шаҳри, сира ой ботмас шаҳар каби таърифларни қалаштириб ташлайдиган сўз.

«Адриатика сувлари қироличаси» — улуғворлигининг мафтункор кучига сира бас келиб бўлмайди.

XIX аср иккинчи ярмининг одамлари бу мўъжиза — ўлкани, сокин, сувлар ўртасидаги устунлар ва қозиқ оёқлар устига қурилган, кўчалар хизматини каналлар ва уч юз тўқсон кўприк ўтайдиган, шундоққина сув бўйига тушган уйлар ҳиндлар, маврлар ва византияликлардан ўғирлаб келтирилган расмлардан нусха кўтариб ёғочларга ўйилган нафис жимжималар билан безатилган шаҳарни кўрган ва унинг шуҳратини ёйган ўзларининг олис аجدодларидан теран ҳайрат — таажжубни гўё мерос қилиб олгандек эдилар.

Осмони, табиати ва дини Венецияникидан бирам фарқ этадиган тутун босган Англиядан қатнаб турадиган савдо аҳлининг қуршови, Буюк Новгороднинг жасур, бебош гражданларининг сурури, исёнкор денгиз қароқчиларининг орзу-хаёллари қўлтиқдаги пойтахтга бўлган муносабатни бир неча асрларга олдиндан белгилаб қўйган эди.

Оппоқ Венеция — марҳумлар шаҳри. Мозий каналлар бўйидаги асрлар оша путурдан кетиб борган қасрга, дожларнинг¹ мотамсаро готик Саройига — ана шу хилхонага дафн этилган эди.

Бўм-бўш заллардаги қадам товушлари бамисоли тобут қоққоғига урилайётган болга зарби каби гурсиллаб акс садо бериб туради.

¹ Д о ж — ўрта асрда Венеция ва Генуяда республика бошлиғи. (Тарж.)

Уч юзлар, юзлар ва ўнлар кенгашларининг залларидаги ранго-ранг нақшлар бир неча аср ҳукм сурган Венеция салтанатида содир бўлган воқеаларни янги асрга зўр бериб рўкач қилади.

Дожлар саройида бир-бирига ўхшаш сочлари оппоқ, соқолдор бир юз йигирма патриарх нурсиз, сўниқ кўзлари билан шипдан пастга боқиб туради. Уларнинг баъзи бирлари, дож Дандало сингари, серўлжа салб юришлари бўлган кезларда Кичик Осиёни мудҳишона талаб ном чиқарганлар; бошқалари, дож Витале Микеле сингари, генуяликлар билан денгизда бўлган жангларда ўзларини кўрсатганлар.

Республиканинг асл соҳиби «Ўнлар кенгаши» ўжар протестантларни¹, тадбиркор православларни, ўтакетган мутаассиб мусулмонларни ва Венеция қирғоқларига лангар ташлаган буддистларни Мисрдан келтирилган муқаддас Маркнинг мурдаси ёрдамида кўп асрлар давомида католиклар черковига тортишга беҳуда ҳаракат қилиб келди. Дожлар саройига қарашли турма одамлар тасаввурида аристократик республиканинг урф-одатларини, ҳокимият учун тинимсиз олиб борилган қонли курашни, ҳукмдорларнинг мисли кўрилмаган жиноятларини гавдалантиради.

Диққинафас зиндонлар мураккаб йўллар орқали трибунал билан, буюк инквизиторнинг қийноқгоҳ зали билан бевосита туташиб кетган эди.

Буюк инквизитор ўғрилар, қалбаки пул ясовчилар, талончиларга кўпда азоб бермас эди. Венеция республикаси ёлланган қотиллар, удабурон қароқчилар ва товламачиларга ҳамиша муҳтож эди.

Фақат тасодифнинг ёки шерикларининг қурбони бўлган фитначилар, дождларнинг рақиблари, омади йўқ шуҳратпарастлар ва битта-яримта эркпарастлар бошларини ойболтага тутиб беришдан олдин инквизициянинг қаршисида намоён бўлиш шарафига муяссар бўлар эдилар.

Нола кўпригидан — ўлимга маҳкумлар йўлидан — ойнаванд галерея орқали Тициан ижод этган буюк дурдоналар: заррин сочли мадонналар ва гуноҳкор маликалар сақланадиган саройга ўтилади.

¹ Протестант — протестанизм динидаги (мазҳабидаги) одам. (Тарж.)

Италия юришининг Парижга олиб кетилган қимматли ўлжалари шуҳрат қозонган Венеция санъаткорларининг ижодлари ўрнига қолган расмлардан олинган нусхалар Наполеон пўртанаси ҳақида тарихий тадқиқотлардан кўра кўпроқ маълумот беради.

Австрия князлик хонадонининг зуғумли ҳукмронлиги Венеция задагонлари ҳукмронлигидан қолган улугвор ёдгорликдан чап бериб ўтади.

Венеция қўлтиққа отилган денгиз юлдузи сизгари ҳеч бир ноластик маҳв бўлиб боради.

Карнавал гондолаларининг¹, севикли маскани, Осиё елканли қайиқларининг, ранг-баранг расмлар солинган елканли кемалар, ажнабийларнинг ҳашаматли кемаларининг қулай манзили бўлган жажжигина порт бақувват чўян ўпкалардан нафасни бўғадиган жигар-ранг тутун бурқситиб турган янги асрнинг баҳайбат карвонларига ярамай қолди.

Византия таслим бўлиши, Американинг ва Ҳиндистонга олиб борадиган янги йўлларнинг кашф этилиши «117 ороллар ўлкаси»нинг тақдирини ҳал этди. Венециядан қолишмайдиган унинг рақибаси Генеуя Ўрта ер денгизидаги ўзининг чўзинчоқ бухтасига Ломбардия молларини чалғитиб олиб кириб турди. Қудратли давлат, олигархия республикасини, ўрта асрнинг маданий, артистлар марказини аввал Византиянинг, кейинроқ Голландия билан Португалиянинг бошига тушган қисмат кутар эди.

Красоцкийлар Венецияга келган кезларида бу ерга Флоренциядан Михаил Александрович Бакунин ҳам келган эди.

У Италияда кеза-кеза социализмни тарғиб қилиб юрди. Унинг нутқлари жуда ноизчил ва чалкаш эди. Шунга қарамай, у муваффақият қозонар ва ташқи салобати, баланд, ўткир овози ва хусусан азоб-уқубатлар тортиб ном чиқарганлиги сабабли одамларда катта таассурот туғдирар эди.

Бакунин илгари Венецияни кўрмаган эди, шунинг учун у шаҳарда узоқ сайр-томоша қилиб юрди. Пиаццеда у муқаддас Маркнинг машҳур ибодатхонасини томоша қилди. Ранго-ранг, бесўнақай, ҳаммаёғи қим-

¹ Гондола — Венеция қайиғи. (Тарж.)

матли кошнлар билан ямаб-ясқалган сандиқсимон сарой жомеси салб юришларидан, дамба-дам бўлиб турадиган денгиз босқинчиларининг ҳужумларидан Венециянинг битмас-туганмас хазиналаридан бу юртга келишларида ўз маданиятларини ҳам ола келган дождлар хизматидаги маврлардан далолат берарди. Бакунин, Венеция ҳукмдорлари, ўзларининг дабдабали меъморчиликлари қимматбаҳо зеб-зийнатлари билан Константинополдаги доира шаклидаги Византия черковининг ибодатхоналарини арабларнинг чор бурчакли ясси мачитларини Кипр оролидан келган сўнгги мажусийларнинг чўзиқ ибодатхоналарини орқада қолдирамиз деб беҳуда кеккаяр эканлар деган фикрга келди.

Ўйга чўмган Бакунинга олдига кутилмаганда камтарона кийинган бир хоним яқин келди. Унинг ёнида ўн ёшлар чамасидаги қизалоқ келарди, қиз тўр тутилган қўш этакли ҳаворанг серҳашам қўйлак кийган, чўзинчоқ юзи рангпаргина, салгина қавариқ кўзлари яшилворий эди. Одатда болаларга ортиқча ҳуши йўқ Бакунин жиддийгина термилиб турган бу кизчага эътибор бериб қолди.

Шу орада хоним унга рус тилида:—Ассалом алайкум Михаил Александрович,— деб мурожаат қилди.

— Она тилимни эшитганимдан хурсандман аммо эслаёлмаяпман сизни,— деди, нима деярини билмай Бакунин, кўзойнагини тўғрилар экан.

— Эсламаслигингиз турган гап. Охирги маротаба еиз билан кўришганимиздан буён орадан ўн саккиз йил ўтди. Ҳай, унутган бўлсангиз, танита қолай ўзимни. Лиза Мосолова. Бу исм бирон нарсани эслатадими сизга?

— Тасодифни қаранг. Бўлмаса-чи. Мен сизни тез-тез эслаб турардим, эшитгандимки...

— Мен эрга текканман, кўпчилик мени Елизавета Павловна Красноцкая деб атайди.

— Жуда соз. Сизни кузатиб қўйишга рухсат этарсиз, деб умид қиламан. Салом, ширин қиз, мен аяжоннингизни жуда кўпдан бери танир эдим. Айтгандай, мен ўша вақтлардаёқ дарбадар эдим, хаёлпараст ва бир умр ҳақиқат учун курашувчи одам эдим, энди бўлса, булар етмагандай, бадарга қилинган қочоқ ҳамман.

— Салом,— деди Ася нозиккина қйлиб ва одоб билан тиззасини букди.

— Кечирасиз бизни, Михаил Александрович, афсуски ҳозир вақтимиз зиқ. Шошилиб турибмиз. Эримнинг тоби йўқ, меҳмонхонада бир ўзи қолган. Европага келганимизга икки кунгина бўлди.

— Сиз билан кўришмоқчи эдим, Лиза. Бир замонлар дўстлашган эдик.

— Ҳа, шундай эди,— секингина жавоб берди Лиза.

Бакунин Лизага ўзи қўнган меҳмонхонанинг номи-ни айтди.

— Қаерда ва қачон учрашувимиз мумкинлигини сизга хабар қиламан,— деб ваъда қилди Лиза.

Бакунин соборнинг чўқинтиришхонаси орқасига ўтиб ғойиб бўлганида Ася:

— Мунча ёқимсиз, найнов, беўхшов бўлма-са,— деди.— У менга сира, сира ёқмайди,— давом этди қизча лекин гапини эшитмаётганликларини пайқаб, жим бўлиб қолди.

Кўп йил кўнгил бериб келган кишиси билан учрашиб қолиш Лизани ҳанг-манг қилиб қўйганди. У Брюсселни хотирлади, 1848 йилги революция арафасида у бир неча бахтиёр кунларни Бакунин билан бирга ўтказган эди. Сўнгра Париждан монархиянинг ағдарилганлиги тўғрисида хабар келди. Мишель жўнаб кетди. Уни соғиниш ва ёлғизлик Лизани аёллик нафсониятини унутиб, хушторини излашга мажбур қилди. Бакунин узоқ вақтгача Лизадан ўзини олиб қочиб юрди. Ахири улар яна учрашиб, топишишди. Бакунин елиб-югуриб юрди. У гангиб қолган, аянчли бир аҳволда эди, жасорат кўрсатиб доврўқ таратиш ва шон-шуҳрат қозониш иштиёқида ёнарди. Лиза унда яна ўзига ишонч туғдиришга ҳаракат қилди, унинг инжиқликларига тоқат билан чидади, она ўрнида ва дўст сифатида унга тасалли бериб келди. У мураббиялик қилиб топган пулининг ҳаммасини Бакунингга бериб турди. Лиза у улўғ инқилобий бурчни ўташ учун туғилган бир сиймо деб ишонар эди. Дрезден қўзғолони кунлари етиб келди. Бакунин баррикадаларда доврўраклик билан жанг қилди, иккиланиб қолганларни руҳлантирди ва ўлимга тик борди. Агар унинг сафдошлари бўлмаганида кураш муваффақият-

сиз тугаб, қўзғолончилар контрреволюционерлар қуршовида қолган пайтда у шаҳар ратушасини ўзи билан бирга портлатган бўлар эди. Сўнгра тош ва темир уюмлари Лиза билан Бакуинни ажратиб юборди.

Бакуинни занжирбанд қилиб, Пруссия ва Австрия турмаларига тиқдилар, уни икки дафъа ўлимга ҳукм қилдилар. Ниҳоят уни рус подшоҳига тутиб бердилар. Алексеевск равелинида¹ ўлим шундоққина унинг гирибонидан бўғди. Омон қолишнинг сира иложи йўқдек кўринган эди. Шунда Бакуин тиз чўкиб, тахт сари ўрмалаб бориб, шафқат тилади, самодержавиени мақтаб сафдошларидан ажралиб, ўзининг революцион жангчилик ўтмишини лаънатлади. Подшоҳ унинг гапларига ишонмаса-да, кечирди уни. Бакуиннинг тавбатазарриқлари аъло ҳазратларининг шахсий маҳкама-сида пинҳон қолди. Бакуиннинг юзтубан кетганини, улуг декабрист Муравьев-Апостолнинг яқин қариндоши бир умр ўзини шармандаи-шармисор қилганини ҳеч ким билмасди.

Лиза Бакуиннинг ҳалоллиги, енгилмас иродаси ва жасоратига ишонарди. Унга кўнгли йўқлиги учун у Бакуинни айбсита олармиди? Бу фақат унинг пешонаси шўрлиги эди, холос. У севгиси рад этилгани ва нутилганини билгач, ўзининг ҳис-туйғулари ва ғам-аламларини енгди. У Бакуинни аввалгича ҳурматларди. Лиза Бакуинни шу қадар кўп синовлар ва йиллар мобайнида таниганидек кўришни истарди. Унинг хотирасида ўтмиш жонланди. Лекин Бакуин билан Лизанинг янги учрашуви орадан анча вақтдан кейин юз берганди. Венециянинг чиройи уни мафтун этганди. Лиза эри ва синчков қизалоғи Ася билан қора, зарҳал, баҳайбат гондолада тор каналда сузар экан, болхонадор кўшкка ўхшаш кўприк Риальонини кўп марта томоша қилиб кўзи қувонарди, бу Торквато Тассонинг кўтаринки сатрлари, шаҳватпараст Казановнинг саргузаштлари ёки Жорж Санднинг шеърий саҳифалари «Консуэло» каби болалик чоғларидан унга таниш эди. Лиза эшкакчининг башарасига, унинг

¹ Алексеевск равелин — Петербургдаги Петропавловск қалъасининг Петр I томонидан зиндонга айлантирилган қисми; кейинги подшоҳлар бу ерга революционерларни қамашарди. (Тарж.)

эшкакни аранг сувга ботираётган шишиб кетган қўл-ларига тикиларди. Гондола эшкакчиси рутубатли қаттиқ шамолда титраб-жунжиб, рўпарадан келиб олабула қайиғининг бир четини туртиб ўтган қайиқчи билан сўкиша-сўкиша қайиқнинг қуйруғида турарди.

— Бўлмагур ҳунар бу, — дўнғиллади у. — Мадоннага¹ шукур, ҳар тугур ўғилларим бу рутубатли чоҳдан қутулиб, Миландаги фабрикага кетишди.

Венецияликлар. Лиза уларни гишт терувчилар ва ер қазувчилар орасида кўрган эди, энг машаққатли ва қадр-қиймати йўқ бу ишни Америка ўшаларга ишонган. Нью-Йоркдаги итальян ялангоёқлари яшайдиган кварталларда улар жуда кўп эди.

Венеция каналлари бўйидаги қасрлар бўшаб ҳувиллаб қолган эди, лекин Пиаццедаги дўкондорлар қўли қўлга тегмай савдо қилишар, меҳмонхоналар ва исбосиб кетган, саримсоқ ҳиди анқиб турган майхоналарнинг соҳиблари ажнабийларнинг кўнглини олишининг пайида эдилар. Бундай пиёз шўрва билан неопалитанча макаронни бошлаб тайёрлашарди. Шоирлар тараннум этган, венециялик расомлар тасвирлаган аёллар шаҳардаги хилват кўчаларда сил ва трахома билан оғриб барак уйларда ўтириб, қора рўмолларга рангдор ипак билан гул чатишарди. Ҳунарлари касридан умуртқалари қийшайиб қолган эркаклар ойна парчаларини елимлаб ёпиштиришарди, кошинкор сувратлар: қўлга ўргатилган кабутарлар, нола кўприги остидан ўтаётган елканли қайиқ шаклини ясашарди.

Ним қоронғи, қўланса устахонада бир неча шўр пешона майиб, Гарибальднинг собиқ солдатлари жилваланиб турадиган, тиниқ кўзгу ясашарди. Ўнларча ойналар тўрт тарафдан уларнинг уруш дабдала қилган афт-башаралари билан гавдаларини акс эттириб турарди.

Кўпдан-кўп кўприклар устида бадбўй чиқиндилар чириб ётарди. Юришдан олдин сузишни ўрганган болалар соҳил бўйидаги тошлар устида қурбақалар сингари ғужғон ўйнашарди.

Венеция вокзалига яқин ерлардан муқаддас Марк собори атрофидаги дўконларга Венеция чиқарадиган

¹ М а д о н н а — католикларда Биби Марьям номи. (Тарж.)

ва сотадиган нарсалар — ранго-ранг маржонлар, мисл-сиз равшан ва тиниқ ойна билан қандиллар, донғи кетган шол рўмоллар олиб келишарди.

Лиза олис оролчаларда бир неча соат тентиб юргач, хомуш бўлиб қайтди.

— Бу ерда ҳам ҳаётнинг қайғули ва ёвуз ҳақиқатидан қочиб қутулиб бўлмас экан,— деди у эрига,— ҳамма ерда ўша-ўша зиддиятлар. Бу мурдалар шаҳри бениҳоя мотамсаро экан.

Лиза эридан ҳеч нарсани сир тутмас эди. Никоҳдан ўтган дастлабки кунлариданоқ улар орасида санимият ва ишончга асосланган муносабатлар қарор топганди.

— Бусиз бирга яшамоқнинг маъноси йўқ,— деди Лиза Красоцкийга.— Маънавий ёлғизлик узоқ вақт мени эзиб келди, лекин бу аҳволдан қутулиш учун мен одамлардан қочиб, пусиб юриш одатимни тарк этишим керак, бизнинг аксариятимиз бутун ҳаётимизни ўзимизни муҳофаза қилишдан иборат қилиб қўйганмиз. Ҳақиқат бўлмаса никоҳ бўлмайди, алалхусус ёлгон гапириш, ҳар қандай адашув сингари, бир марта адашган, алданган кишида бениҳоя авж олиб кетади.

У Бакунин билан учрашганидан кейин гарчанд бу гап эрига малол келишлигини билса-да, буни унга айтди. Красоцкий тилида гапирмаса-да, дилида уни рашк этарди, алалхусус Лиза эҳтиётсизлик қилиб манави гапни айтгандан буён у рашк қила бошлаган эди:

— Менимча, одам умрида бир марта севса керак. Қолган ҳамма нарса чинакам эҳтирос орқасида эмас, балки дўстлик, ҳурмат, меҳр туфайли пайдо бўлади. Фақат бир киши билан боғлиқ ҳолда муҳаббат деган сўз янгилик бўлиб эшитилади ва қалбни ларзага солади, қолган ҳамма ҳолларда у янгилик эмас, балки такрор бўлиб, у гоҳо ғойиб бўлган бошқа бир сиймони асга солади ва шу сабабли одамни ғам-ғуссага ботиради.

Лиза бу иқрорининг оғир ботганини пайқаб уни юмшатишга беҳуда уриниб кўрди. Ҳеч нарса ёрдам бермади.

— Сен умрингда биргина Бакунинни севгансан,— Сигизмунд хафа бўлиб гапга яқун ясади.

— Бакунин — фақат хушторлик, ҳиссиётнинг зўр келиши холос, бунинг оқибатида ғам-ғусса ва ҳатто ўзимга нисбатан нафрат қолди. Бу ёруғ дунёда сен мен учун ҳаммадан азизсан, сен билан Ася, Муҳаббат куч бўлади, у эса заифлик эди.

— Ҳатто раҳм-шафқат ҳам ёлгон гапиришга ҳақ-ҳуқуқ бермайди. Менга тасалли бермай қўл қол мен ўзимнинг сенга бўлган муҳаббатимдан ва бунга жавобан сендан вафодорлик кўраётганимдан бахтиёрман.

Бакуниннинг Венецияга келганини билгач, Красноцкий Лизани у билан кўришишга зўрлади, лекин ўзи у билан танишишдан бош тортди.

— Агар уни кўрмай қолсанг, гаплашмасанг, ҳаммиша бу ҳақда афсус-надомат билан ўйлаб юрасан. Бизнинг фикр-хаёлимиз кўпинча аслида йўқ нарсани бор қилиб кўрсатади,— деди Красноцкий ва хотинининг хатини ўзи жўнатди, бу хатда Лиза Бакучиндан Лидо оролчасидаги кўпларга манзур бўлган ресторанлардан бирига келишини илтимос қилган эди. Кичкина катерда у ерга салкам ярим соатда етилар эди. Лиза Асяни олиб йўлга чиқди.

Венецияда кўпинча бўлганидек, кун жуда сокин, намхуш ва чароғон эди. Адриатика денгизи ажиб нафармон рангда товланиб, одамни ҳайратда қолдиради. Сув қимир этмас ва вазмин. Худди денгизнинг саёз ерига ўхшаш энсиз қумлоқ бўлмиш Лидо оролчасида оппоқ уйлар тушган бўлиб, срслча лангарини ташлаган улкан кемани эслатарди. Лиза причалга яқинлашар экан, орқасига ўгирилди. Венеция сув устидаги улкан қасрга ўхшарди. У сокин, аҳолиси кам. Венециялик аёллар серенага¹ тингламоқ ёки заррин рангга бўялган сочларини офтобда қуритмоқ учун саройларнинг бўм-бўш балконларида ортиқ кўринмасдилар. Бир маҳаллар юзлаб каравеллалар², фелюгалар³, бригантиналар⁴ ва қайиқлар жавлон урган оқ гавань карахт ҳувиллаб қолгандек эди. Ҳар хил ваҳималар, ташвишлар, югур-югурлар, ҳатто ўзга бир

¹ Серена да — ўтмишда Италия ва Испанияда гитара ёки мандолина жўрлигида айтиладиган ишқий ашула. (Тарж.)

² Каравелла — уч ёки тўрт мачтали елканли кема.

³ Фелюга — унча катта бўлмаган елканли кема.

⁴ Бригантина — елканли енгил ҳарбий кема. (Тарж.)

оламнинг борлиги ҳам олисдан фақат пароход гудоги наърасию эндиликда аҳён-аҳёнда бўладиган карнавалларнинг куй ва қўшиқлари орқалигина етиб келарди.

Лидо ўзининг қумлоқ пляжи каби нурафшон эди. Денгиз сатҳини енгил ҳовур қоплаб олганди.

Бакунин Лиза билан Асянинг кириб келганини пайқамай қолди. У айвондаги думалоқ столча атрофида ўйга чўмиб ўтирарди. Бакуниннинг юзи ҳаддан ташқари катта, юмшоқ, аллақандай хотинсифат кўринарди. Лиза, ҳар қачон у қариганида юзи ҳамиша худди шу алфозда бўлади, деб ўйлади. Одамнинг ўтказган умри ва кўрган-кечирганларининг асорати ҳамиша унинг аввалги ва келгусидаги қиёфасида зоҳир бўлиб туради.

Лизани кўриб, Бакунин худди гафлат босган одамдек, эсанкираб қолди, апил-тапил кўзойнагини тақиб, лаб-лунжини йиғиштириб олди, пешонасини ростлади, бўйнини чўзди ва дарҳол ўзгача ҳатто жозибадор одам бўлиб қолди. Ася болаларга хос тийраклик билан бу ўзгаришни дарҳол сизди.

У онасидан: «Бу жаноб фокусчи эмасми ишқилиб?» — деб сўрамоқчи ҳам бўлди. Вокзал яқинидаги Венеция ярмаркасида у бундан бир кун аввал ушоққина бир одамни кўрган эди, у инқилобларни шу қадар чаққонлик билан ўзгартирардики, улар бир зумда йўқ бўлиб, яна юзида пайдо бўлиб қоларди.

Бакунин венецияча қуюқ кьянти билан спагетти буюрди.

У Лизага мулойимгина боқар экан:

— Нарсанинг янгиси, дўстнинг эскиси яхши бўлади, — деб гап бошлади ва ўзининг Сибирдан қочганидан кейинги ҳаёти тўғрисида гапира кетди. У аввалги йиллардаги каби ўзи билан ўзи сервар бўлиб, ўша ондаёқ суҳбатдошини унутиб қўйди, унинг топиб айтган ҳар бир гапи, бировга қилган ҳужуми, фикри, ҳикояси — кашфиёт, эзгулик эканига ишончи зўр эди. Унинг Ася тушунмайдиган монологи уни тезда зериктириб юборди, шунинг учун Лиза бош ирғаб, бўм-бўш пляжда каттакон қизил чамбаракни ўйнашга рухсат этган эди, бундан у жуда-жуда хурсанд бўлиб кетди. Бакунин гапини давом эттириб, завқ-шавқ билан тугатди:

— Ақл-идрокнинг амри, мавжуд нарсаларнинг кучи, руҳнинг дадил журъати мени социализмга бошлаб келди, лекин мен уни ўзимча тушунаман. Мен ҳар қалай тартибни инкор қиламан, чунки тартиб, тафаккур учун қуллик, кишан, инсон боласи учун қамчи ва таҳқирдир. Фақат Маркс, кабинетдан чиқмайдиган ана шу олим, ҳаётдан узоқлашиб қолган китоб шайдосигина буни кўришни истамайди.

— Ундай бўлса тартибсизлик деб нимага айтилади?— деди Лиза оғзининг таноби қочиб жилмайиб.— Мен сизга тушунолмай қолдим.

— Мен ва менинг маслақдошларим,— деди Бакунин жўшқин бир оҳангда,— тартибсизлик ва ҳокимиятнинг бўлмаслигини, ҳамма нарсанинг аёвсиз барбод қилинишини, бутун маданиятимизнинг дабдала қилинишини тушунамиз, токи бизнинг ворисларимизга вайронадан бўлак ҳеч нарса қолмасин ва улар янги жамиятни бўм-бўш ерда қуришга мажбур бўлсинлар... Ҳаётбахш анархия шудир. Бизнинг фақат биргина ўзгармас режамиз бор, бу ёвсиз барбод қилишдир. Биз дунёни помешчиклар, чиновниклар, текинхўр қулоқлар сингари икки оёқли махлуқлардан тозалаймиз. Попларнинг тилини суғуриб оламиз.

Лиза Бакунингга тобора таажжубланиб боқарди.

— Хўш, подшони қандай қатл этмоқчисиз?— сўради у.

Бакунин тутақиб кетди, салқиган юзида майда тер томчилари пайдо бўлди. У асабий бир тарзда кафти билан сочларини пайпаслади.

— Биз подшога тиқилмаймиз... Унинг жонига қасд қилмаймиз... Халқ ғазаби портлагунга қадар жаллод яшайверсин. Бизнинг мақсадимиз унинг устидан ҳукм чиқариш эмас, бунинг учун мужиклар суди бор.

— Ғалати бир мантиқ бу,— деди ўйчанлик билан Лиза. У ғижиниб дилида ўйлади: «Нима бўлганида ҳам сафсатавоз-да».

Суҳбат давом этди. Бакунин Герценни йўл-йўлакай ва ҳар қалай калондимоғлик билан тилга олди, муносабатлари ёмонлашиб қолганини айтиб ўтди. Сўнгра у ғоятда қудратли инқилобий жамият барпо этажанини айтди, бу жамият Интернационал таркибига қўшилса-да, лекин ўзининг назарий хусусиятларини сақлаб қолар экан.

— Яқинда мен Маркс билан кўришдим, биз тез орада кучларимизни бирлаштирамиз, лекин бу немиснинг сохта ғоялари менинг янги таълимотимнинг шиддаткор оқимида эриб кетади,— деди махфий суратда Бакунин.

— Мен ўйлайманки, Маркс ҳозир жаҳон революцион ҳаракатида энг улкан шахс,— деди Лиза.— Сент-Луисда биз унинг яқин дўсти, артиллерия полковниги Вайдемейерникига бориб турардик. Менинг эрим ҳозирги Америка кампаниясида унинг қўмондонлиги остида жанг қилди. Полковник — жуда рисоладаги одам, ҳақиқий социалист. У менга Маркснинг ҳамма асарларини берди, мен муаллифга тан бермай, иложим йўқ. У қудратли ақл ва балки, улкан қалб соҳиби ҳамдир.

— Ҳай, сиз ҳам гипноз қилинибсиз-да. Хўш, сизнинг-ча, ўша немис профессори гениал одамми? Бу гапни келиб-келиб рус аёли ва бир замонлар менинг дўстим бўлган сиз айтяпсизми?

Бакунин асаби қўзиб кетганини яшира олмади.

— Мен унинг улуғворлигини тан олмайман ва умуман ҳар қалай обрўли шахсларни рад этаман. Унга ўхшаш немис олимлари дунёда оз эмас.

— Нега мунча қизишиб кетмасангиз, Мишель?— ҳайратланди Лиза, биринчи бор ўлароқ, бир вақтлардаги каби Бакунинни қисқагина исми билан атаб.

— Сира қизишганим йўқ. Мен Маркснинг ким эканини биламан, шу сабабли кўп одамларга ўхшаб сиз ҳам унинг хусусида янглишаётганингизни кўриб турибман. У арзигулик ҳеч нарса яратган эмас ва яратмайди ҳам. Лекин Халқаро Жамиятнинг бу худосини ҳамма ҳам мақтаяпти деб бўлмайди. Масалан, Герценнинг қариндоши Карл Фогт унинг ҳақида бошқача фикрда.

— Сиз бу шубҳали одамнинг ифлос тухматларини пеш қилмасангиз бўларди. Бу тухматлари билан у фақат ўзини бадном этди, холос. Ксантиппа¹ сочган мағзавалар бари бир Сократни ерга уролгани йўқ,— деб аччиғланди Лиза.

— Уҳў, Марксни яна бир оташин издоши билан

¹ К с а н т и п п а — грек файласуфи Сократнинг рафиқаси, унинг номи ёвуз ва вайсақи хотин маъносини англатади. (Тарж.)

табрикласак бўлар экан. Лекин сиз пролетариатнинг бу Прометейи аслида ким эканини тез орада таниб оласиз. У ўз ҳукмини ўтказишнинг пайида. Ўз ниятларини усталик билан пинҳон тутгани учун ҳам у хатарли шахс. Маркс диктатура сари бошлаб бормоқда. Мен унинг собит қадамлиги ва билимига тан бераман, унинг ичи қоралигини мен Брюсселдаёқ пайқаган эдим.

Бакунинг қўзғалди, Лиза ҳам ўрнидан турди.

— Сиз чиндан ҳам уни ўша вақтдаёқ ёмон кўриб қолгансиз, биласизми нимага,— деди Лиза дона-дона қилиб.— Ҳамиша танҳо, исёнкор бўлиб қолганингиз учун унга ҳасад қиласиз.

— Йўқ!— деб қичқириб юборди Михаил Александрович ингичка овоз билан, гўё Лиза унга игна санчгандек.— У Моцарт эмас, даҳомас, мен эса Сальери эмасман. Бизнинг устимиздан тарих ҳукм чиқаради, ҳар қалай тарих мени ортиқ кўрса керак. Мен саккиз йил турма азобини тортганман. Мен...

Бакунинг сўзи бўлиниб қолди ва тезда қўллари билан юзини яшириб олди. Унинг кўз ўнгидан дафъатан бир неча манзара лип этиб ўтди, буларни у бир умр эсламоқчи эмас эди. Алексеевск равелини, ярим қоронғи камера, турма фонари ҳамда уни шармандаи-шаримсор этган манави тавба-тазаррук сўзлари ёзилган қоғоз саҳифалари: «Подшоҳим, мен сизнинг қаршингизда гуноҳкорман... Сиз император аъло ҳазратларининг меҳр-шафқатли қўлларига топширмоқ учун мени немислар қўлидан қутқариб олган тангримга минг қатла шукр этаман. ...Тавба қилган гуноҳкор...» Маркс устидан подшога ёзилган махфий маълумотнома сатрлари ҳам унинг кўз ўнгидан ўтди.

Лиза унинг довираб, эсанкираб қолганини бошқача тушунди. У қилган таъналаридан хижолат бўлди.

— Кечиринг мени, Мишель, сиз нақадар узоқ вақт азоб-уқубат тортган одам эдингиз. Мен ажал чоҳидан қутулиб чиққан бир одамни ҳақорат қилдим. Сиз машаққатли синовлардан қаҳрамонларча ўтгансиз. Авлодлар сизнинг ҳаётингизни ўрганганларида улуғвор жасоратингизга қойил қоладилар. Одобсизлик қилганим учун кечиринг мени.

— Бас, бу ҳақда бошқа гапирманг, бас. Энди биз Маркс билан ёнма-ён туриб жанг қиламиз.

Бакунин стулга ўтириб олиб, қўллари билан юзини тўсди, оғир нафас ола-ола узуқ-юлуқ бир нималар деб минғиллади. Бирдан юзидан қўлини олиб, металл гардишли кўзойнакни тақар экан, илтифотсизлик билан деди:

— Иккимиз бир дардлашиб олдик-да. Келинг, бошқа баҳслашмайлик; ўтмишни эсга олмайлик. Ўтган ишга саловат. Мен эшитдимки, сиз ҳозир бадавлат эмишсиз, инқилобий кураш эса сариқ металлга муҳтож, шу металл бўлса, тўппонча, ажал машиналари ва бомбаларга осонлик билан эга бўлиш мумкин.

— Мен уларнинг бунақанги нарсаларга ишлатилишини истамас эдим. Террор, менимча ақлсизликдир. Агар сизга китоблар, газеталар нашр этиш учун маблағ керак бўлса, мен билан эримдан умид қилаверинг. Китоб-газеталар фойдали нарса. Биз бажонидил ўз ҳиссамизни қўшамиз, гарчанд сизнинг қарашларингизга қўшилмасак ҳам.

— Маркспарастлар сизга ярамас таъсир қилганини кўриб турибман.

— Бу гапингизга Леонардо да Винчининг ҳикматли гапи билан жавоб бераман: содиқлик қурол-яроғдан ҳаминша кучлидир,— деди Лиза.

Гап қовушмади. Ноқулай бир сукут чўкди. Лиза Бакуниндан унинг оиласи ҳақида сўради, ишқилиб бахтлимисиз, деб суриштирди.

— Нима десам экан? Сиз эслаган ўша Леонардо, бахтиёрлик ёки бахтсизлик биз уларни қандай тушунишимизга боғлиқ деган, бу тўғри гап. Менинг рафиқам Антония Ксаверьевнага келсак, у жуда мулоим, сахий ва айтмоқчи, кўпчилик хотинлар қатори тентаккина бир аёл. Менга сира халақит бермайди, бу эса катта гап.

Михаил Александровичнинг беодобона қилиқлари ва сўзлари Лизанинг гашини келтираётганди, шунинг учун у билан хайрлашишга муваффақ бўлганидан Лиза хурсанд бўлиб кетди. Орадан бир неча дақиқалардан кейин каттакон қора гондола Лиза билан қизини Лидодан узоқлаштирганида, у шундоқ бир ички хотиржамлик ҳис этди ва енгил тортдики, Бакунин билан алоқани узганидан кейин кўп йиллар давомида у шунга беҳуда уринган эди. Унинг ҳатто ашула айтгиси келиб кетди. Улар оқ гаванга етай деб қолганла-

рида чуқур сукут ичида сузиб келаётган дафн юриши уларнинг йўлини кесиб қўйди. Аллазамон қош қорайиб қолган эди. Қирмизи машғаллар катафалка-қайиққа қўйилган қора тобутни ёритиб турарди, катафалка-қайиқ қабиристонга айланган Сен-Микеле ороли томон борарди.

Лиза мотам маросимини кузатар экан: «Бугун мен ҳам ўзимнинг аввалги хомхаёлларимни дафн этмоқдаман»,— деб кўнглидан кечирди.

Биринчи майда Маркснинг тўнғич қизи 21 ёшга тўлди, Англияда бу балоғат ёши ҳисобланади. Эрта-лабданоқ Модена-виллада байрам тараддуди бошланиб кетди. Чиройли дастурхон тузаб, кечки овқат ҳозирлиги кўрилаётганди, кечликка меҳмонлар таклиф этилган эди. Диди ўткирлиги билан машҳур бўлган Лаура, онаси билан биргаликда, туғилган куни нишонланаётган қизга ва сира тинчимас шўх Туссига атаб тикаётган кўйлақларининг кам-кўстини битказаётган эдилар.

Карлни шу бугунча «Капитал» устида ишламасликка кўндиришди. Шундай бўлса ҳам у бир ўзи қолиб, Энгельсга хат ёзишга вақт топди. Хатида у Халқаро Жамиятдаги ишлар ва унда фаол қатнашаётган кишилар тўғрисида Энгельсни муфассал хабардор қилди.

Тушки овқат маҳали Женнихен отасининг ёнига бориб ўтирди. Бугун «унинг куни» эди. Гўдаклик чоғиданоқ энг яхши кўрадиган таомларини ўзи буюрди. Қаймоқли пирог ва туғилган кунда дастурхонга тортиш одат бўлган пирогни Ленхен жуда ўхшатиб пиширган эди.

Бироқ шу куни қора кўз Женнихеннинг фикр-хаёли ўзида эмас эди. Унинг дарди бошқа нарсада. Шундан бир кун аввал Лаура ёш Чарлз Маннингнинг никоҳдан ўтиш тўғрисидаги таклифини рад этган эди. Бу воқеа бутун оила аъзолари ўртасида муҳокама қилинди. Маркс бу ҳақда Энгельсга ёзди. Энгельс унинг ҳар учала қизини ҳам оталик меҳри билан севар эди.

Лаура билан Женнихен дугонасининг акаси Чарлз Маннинг Жанубий Америкада туғилган эди. Чиройли, ақлли бу йигит Лаурани қаттиқ севиб қолган ва

унинг учун жуда муносиб жуфтдек кўринар эди. Лаура одамда жўшқин, улкан туйғуларни туғдира олар эди. Бироқ Маннинг қизнинг муҳаббатини қозона олмади. У қиздан йўқ дейишга шошилмасликни илтижо қилиб, бекорга овора бўлди.

— Балки кейинчалик кўнглингиз илиб қолар,— деб ёлворар эди йигит Лаурага, бу аснода у ноумидлик билан шляпасини таталар эди.

Йигит билан қиз уй ёнидаги боғда туришар эди. Лаура Маннингнинг қизариб кетган қўлларига, тирноқларининг чети нотекис калта бармоқларига боқар экан, нима учундир кулгиси қистади. «Тўғри, у тирноқларини кемиради. Бу нақадар бўлмағур бир одат»,— деб ўйлади Лаура, бу орада Маннинг баландпарвоз гаплар билан қизнинг кўнглини овламоқчи бўлар ва узил-кесил жавобни ақалли бир йилдан кейин беришини илтижо қилар эди.

— Йўқ, Чарлз, мен сизни алдамоқчи эмасман, менинг муҳаббатимни кутиш фойдасиз.— Лаура қанчалик кескин рад этса, Маннинг шунчалик қайсарлик қилаётгани қизни ажаблантираётганди.

«Ажабо,— қиз лоп этиб хаёлига келиб қолган фикрни унга айтиб юборишига сал қолди,— мен ҳаммаша: ёнмайдиган нарса ўт олдира олмайди, деб ҳисоблар эдим. Наҳотки, муҳаббатнинг қонунлари бошқача бўлса. Ундай бўлмаса керак. Балки бу таҳқирланган нафсониятнинг оқибатидир. Эркаклар хотин-қизлардан рад жавоб олсалар, буни мағлубият деб тушунишади».

Лаурани ийдириб бўлмасди. Кўпдан-кўп йигитлар унинг муҳаббатини қозонишнинг пайида эдилар, унга уйланишни орзу қилардилар. Қизнинг хушторлари кўп эди. Чирой ва ифбатли ноз-ишвалардан ташқари Лаурада одамни сеҳрловчи латифлик ҳам бор эди. Лекин у, Маркснинг ҳамма қизлари каби, муҳаббат деганда мўъжиза каби ақлбовар қилмайдиган бир туйғуни, тақдир каби даф этиб бўлмас бир нарсани тушунар эди. Ҳали ҳеч ким уларнинг қалби-ни Шекспир тасвирлаганидек зўр ларзага солмаган эди. Қалбларни мурасага келтиришлик уларга шармандалик ва заифлик бўлиб кўринарди. Кимдаки юксакликка интилса, унга тубанлик даҳл қилолмайди.

Табиийки, Карл билан Женни қизларнинг хоҳи-

шини бўғишмас ва ўзларининг одамлар тўғрисидаги фикрларини ва бирор кишига бўлган хайрихоҳликларини уларга зўрлашмас эди.

— Маннинг тўғрисида қандай фикрдасан, Чали? — сўради Лаура отасидан.

Маркснинг «Чали» деган янги калтагина лақаби оилада яқиндагина расм бўлган эди.

— У ҳар жиҳатдан ёқимтой йигит.

— Менинг Маннингга раҳмим келади, лекин мен уни севмайман. Хўш, нима қилсам экан, Мавр?

— Бунинг ўйлайдиган ери йўқ. Модомики кўнглинг жиз этмаса, масала ҳал экан.

Женнихен билан Лаура юз берган воқеани саҳаргача муҳокама қилишди. Ёшликда ишқ-муҳаббат тўғрисидаги фикрлар қизларни сира тарк этмайди. Лекин Маркснинг қизлари йигитларга жуда юксак талаблар қўйишарди. Улар ҳақиқий нозик табиатли, ҳамма зукко одамлар сингарини кулгили ва сохта нарсаларни бир зумда пайқашарди. Маннинг Лаурага мақтанчоқ ва кўнгли бўш бўлиб кўринди. Қизлар оталарига эргшиб, кўпинча Гётенинг манави сўзларини такрорлашарди: «Мен ҳеч қачон кўнгли бўш одамлар тўғрисида баланд фикрда бўлмаганман, чунки бирор корибад рўй бергудек бўлса, улар одамга вафо қилмайдилар».

Бу сафар Женнихеннинг туғилган кунида Лондон осмони мусаффо бўлиб, қуёш чарақлаб турди. Тушликдан кейин оиладагиларнинг бари Хэмпстед-хисга қараб йўл олди. Йўл-йўлакай улар қўшиқ айтиб, ўйин-кулги қилиб боришди. Карл билан тўполончи Туссининг айниқса қувончи ичига сиғмасди.

Кечқурун меҳмонлар келишди, меҳмонлар орасида Интернационал Бош кенгашининг бир неча аъзоси, унинг раиси Ожер ҳамда оиланинг дўсти, чартистлар йўлбошчиси, шоир Эрнест Жонс бор эди.

— Шундай қилиб, — деди Карл, қадаҳларга қуюқ Рейнланд виноси тўлдириб, — биз хитой императоримиз Кви — Квининг туғилган кунини йиғилганларни назарда тутиб, айтардимки, сиёсий бир тарзда нишонлаймиз. Биринчи қадаҳни тантананинг сабабчиси учун, иккинчисини — Халқаро Ишчилар Жамияти учун кўтарайлик.

Кечлик шоду хуррамлик билан бемалол танаввул

қилинганидан кейин меҳмонлар уйдаги энг катта хонага — мезбоннинг кабинетига ўтишди. Гап Авраам Линкольннинг яқинда ўлдирилганига бориб тақалди.

— Янги президент Жонсонга мурожаатномамизни ёзиб бўлганингиз ростми, Маркс?— сўради Ожер, трубка тортар экан.

— Унча-мунча фикрларни қоралаб қўйдим-у, лекин қиёмига етказишга эртага киришаман.

Камин ёнида чекиб турган Жонс:— Вашингтондаги ёвузлик Эски ва Янги дунёдаги барча софдил кишилар қалбида ғазаб уйғотмоқда,— деди жаҳл билан.

— Ҳатто ёлланган ифвогарлар, Линкольннинг маънавий қотиллари халқ ғазаби портлаганидан ваҳимага тушиб, эндиликда очиқ гўр олдида донг қотиб қолдилар, улар шайтон йиғи қилмоқдалар,— деди ғамгин ҳолда Маркс.

Ожер креслоси билан Маркс тарафга бурилиб, қулай жойлашиб олди-да:— Президент саржинчидан чиққан, аммо жуда оққўнгил, раҳмдил одам эди,— деди.

— Муваффақиятлар Линкольнни эсанкирата олмаганидек, мусибатлар ҳам унинг иродасини бука олмасди,— жавоб қилди Карл.— У ҳаминша буюк мақсад сари интиларди. Халқнинг сарбаст ҳамдардлигига берилиб кетмас ва халқнинг юрак уриши секинлашиб қолган пайтлар эса ўзини йўқотиб қўймас эди. У ўзининг ниҳоятда улкан ишини ҳалол ва оддий йўсинда бажараверарди. Менимча, чинакам заковатли бу инсоннинг камтарлиги шунақа эдики, фақат энди у ўз маслағи йўлида жафо чекиб ҳалок бўлганидан кейингина, жаҳон унинг қаҳрамон эканини пайқади.

— Кўрамиз, янги президент қанақа одам экан,— деди Жонс.

— У камбағалдан чиққан, олигархияни ўлгудек ёмон кўради. Жонсон қаҳри қаттиқ ва саботли одам. Линкольннинг ўлдирилиши туфайли Шимолдаги афкор омманинг фикри эндиликда янги президентнинг аблаҳлар билан пачакилашиб ўтирмаслик ниятига мос бўлиб тушади.

Суҳбат мавзуи Халқаро Жамият ишларига кўчди. Швейцар бошчилик қилган лассалчиларнинг таъсири кучли бўлган Германия, ҳали ҳам Луи Бонапарт товоғи остида инграётган Франция ва кўпгина бошқа

мамлакатлар доимо Маркснинг зўр эътиборини ўзига жалб этиб келарди.

Кеча охирида ёш-яланг ҳамма кексаларни ўзининг ўйин-кулги даврасига тортди. Маркснинг ишхонасидаги мебель китоб жовонлари ёнига суриб қўйилди.

— Ҳаммани танцага таклиф этамиз!— деб эълон қилди тиниб-тинчимас Тусси.

Женнининг болалик йилларидаги дугонаси Лина Шелерни узоқни кўра олмаслиги, сийрак кулранг сочлари ва тиришқоқлиги туфайли Маркснинг оиласидагилар «қари кўрсичқон» деб аташарди. У пианиночиликнинг нонини еган одамдек рояль ёнига ўтириши билан хонани музика садоси босиб кетди.

Карл тортинибгина ва ўзини-ўзи мазах қила-қила рафиқасини вальсга тортди. У жуссасига монанд бўлмаган бир енгиллик билан танца қиларди. Унинг ҳаракатлари равон ва дадил эди. Женни ҳам танцада очилиб кетарди. У қизларга хос шўхликни сақлаб қолган бўлиб, вальсда ниҳоятда назокат билан гир-гир айланар эди. Женни Карлга жилмайиб қўйди. Уларнинг ҳар иккиси ҳам шу топда ёшариб кетишди, бир-бирларини беҳад севишларини яна ҳам теран ҳис этишди.

— Сен мен учун ҳамisha Трирнинг энг гўзал қизи, базмлар маликаси эдинг ва шундай бўласан,— Карл уни креслога бошлаб келар экан, шундай деб шивирлади.

Женни бу гапга жавобан унинг қўлини секингина сиқиб қўйди.

— Ҳеч нарса бизни муҳаббатдек ёшартирмайди,— деб жавоб берди у.

Уйин бошланди. Маркс бас боғлашиб кўзи боғлиқ қолда ёниб турган шамни ўчира олишини маълум қилди. Ленхен унинг юзини дурра билан сиқиб боғлади, мўраламаяптимиқан деб текшириб, бир неча марта уни айлантириб кўрди-да, мана энди келиб, шамни ўчириб, деб таклиф қилди. Карл қўлларини кенг ёзиб, оёқларини пойма-пой босиб, олдинга юраверди. У мўлжални йўқотиб, шамнинг тескари томонига қараб кетди-да, Тусси унинг қаршисида тутиб турган чўткани зўр бериб пуфлай бошлади. Ҳамма хахолаб кулди. Боғич ечилгач, Маркс шамнинг орқасида қолиб кетганини кўриб, у ҳам қаҳқаҳлаб кулди. Сўнгра,

фанта ва жмурка ўйинлари бошланди. Ҳамма югура-югура чарчагач, Женнихен шу куни ўзига тақдим қилинган жигарранг картон муқовали китобни олиб келди. Бу «Иқрорнома» ёки бошқача айтганда, «ўз ўзингни таниб қўй» ўйини эдики, у яқиндагина Англияда пайдо бўлиб, жуда кенг тарқалган эди.

— Муҳтарам Мавр ҳазратлари, бу жилдни ўз иқрорларингиз билан бошлаб беришингизни сиздан илтимос қиламан,— деди маккарона жилмайиб Женнихен ва назокат билан таъзим қилди.

Жавоб берилиши лозим бўлган саволларни Женнихен алоҳида варақча аниқ ва равон қилиб ёзиб қўйган эди. Карл турли баҳоналар билан жавоб беришдан бош тортмоқчи бўлиб, беҳуда уриниб кўрди. Алоҳа у ён беришга мажбур бўлди ва кўксига осилиб турган моноклни тутиб, ёзишга киришди. Маркснинг ҳар учала қизи стол устига энгашиб, уни қуршаб олишган ва нафасларини ичларига ютиб, оталарининг қалам тебратишини кузатиб туришарди. Жавобларни овоз чиқариб ўқишди.

Одамларнинг қандай фазилатини сиз ҳамма нарсадан ортиқ қадрлайсиз?

Маркс, бир оз ўйлаб туриб, жавоб берди:

— Оддийликни.

...эркакларда-чи?

— Кучни.

...аёл кишиларда-чи?

— Кўнгилчанликни.

Сизни бошқалардан фарқ этадиган хислатингиз?

— Мақсад бирлиги.

Сизнинг бахт ҳақидаги тасаввурингиз?

— Кураш.

Сиз кечиришингиз мумкин бўлган камчилик?

— Лақмалик.

Сиз энг нафратланадиган нуқсон?

— Хушомадгўйлик.

Сиз ёқтирмайдиган одам?

— Мартин Таппер.

Маркс мана шу жавобни ёзганида, Эрнест Жонс уни олқишлаб чапак чалди.

— Офарин, Карл! Мен ҳам худди шундай жавоб қилган бўлардим. Бизнинг давримизда қандини уриб яшаётган ана шу пасткашлик тимсоли бўлган ёзувчи-

дан бўлак кишини топиш амримаҳол!— деб қичқирди у.

— Бу ёғини ҳам давом эттир, Чали,— деб туриб олди Женнихен ва отасидан чекмоқчи бўлиб турган трубкасини тортиб олди.

Севган машғулотингиз?

— Кйтоб титкилаш.

Севган шоирларингиз?

— Шекспир, Эсхил, Гёте.

Севган адибингиз?

— Дидро.

Севган қаҳрамонингиз?

Маркс қаламни қўйди.

— Улар кўп, жуда кўп,— деди у.— Қайси бирини ортиқ кўришга қийналаман, лекин ўйлаб ўтирмай иккитасини кўрсатишим мумкин.

— Қани ким, кимлар экан?— Ҳар томондан овозлар эшитилди.

— Улуғ Спартак билан Кеплер.

— Кеплер?— деб қайтадан сўради Женнихен, бир оз таажжуб бўлиб.

— Ҳа, у Коперник таълимотига асосланиб жуда катта кашфиётлар қилган, планеталар ҳаракатини исботлаган,— тушунтирди Маркс.

— Севган аёл қаҳрамонингиз!— тагига етмоқчи бўлди Лаура.

— Гретхен,— кулиб жавоб берди отаси.

— Севган гулингиз?

— Дафна.

— Севган рангингиз?

— Мен биламан, қизил ранг!— отасидан олдин қичқирди Тусси.

«Қизил»,— деб ёзиб қўйди Маркс.

— Севган исмингиз?

Карл қаламни юргизмай турди ва кўзлари ҳийлакор қисилди.

— Лаура, Женни.

Жажжигина Элеонора — Туссининг лаблари хиёл чўччайди, лекин унинг ранжиганини ҳеч ким пайқамади.

— Севган таомингиз?

— Балиқ,— деб Ленхен Карл учун жавоб берди.

— Севган ҳикматли сўзингиз?

— Севган шиорингиз?

Бу саволларга Маркс мулоҳаза юритиб ўтирмасдан иккита лотинча мақол билан жавоб берди:

«Инсонга хос ҳеч нарса менга ёт эмас» ва «Ҳамма нарсага шубҳаланиб қара».

Маркс жавобларни ёзиб бўлгач, Женнихен жавоблар остига имзо чекишни талаб қилди.

Жонс Маркснинг елкаси оша варақдаги ёзувларга кўз югуртирар экан:— Сенинг хатинг готик қасрларнинг найзалари сингари тик ва ингичка, дўстим Мавр,— деди.— У чақмоққа ҳам ўхшаб кетади...

— Хўш, нега Карл-Генрих деб тўла имзо чекмадинг, Чали?— деб норози бўлди тўсатдан Тусси.— Ҳамиша фақат «Карл Маркс», мэмхен эса, «Женни» деб имзо чекасизлар. Ахир ойимнинг бирамас тўртга исми бор-ку: Женни—Юлия—Жанна—Берта. Шулардан танлаб олса бўлади, мен бечоранинг исмим фақат битта, умрим бўйи Элеонора бўлишим керак, бошқа иложим йўқ. Лақаб ҳисобга ўтмайди. Какадунинг эса қўшимча исми бор — Мария деган.

— Менинг иккинчи исмим ўзимга ёқмайди. Тўғриси, одамни бир неча исм билан аташ бемаъни нарса,— деди кулиб Маркснинг иккинчи қизи.

Ўйин давом этди.

Женнихеннинг очиқ-ошкор иқдор бўлиш навбати келди.

— Мен одамларда энг кўп қадрлайдиган нарса инсонга меҳр, албатта; эркакларда — маънавий куч, аёл кишида эса, муҳаббат,— деди у лаби лабига тегмай.

— Мен биламан, бизнинг Ди бахт деб нимани аташини,— деди тўсатдан маккорона жилмайиб, кичкина Тусси.— Севишни атайди! Бизнинг чеваримиз Какаду эса маъшуқа бўлишни хоҳлайди.

Женнихен қизариб-бўзариб ва хижолат чекиб:— Учир овозингни, маҳмадона, Альберих пакана!— деб синглизининг оғзига қоқди.

— Энди мен жавоб бераман,— деб қисталанг қилди Элеонора.— Менинг бошқалардан фарқ қиладиган хислатим — ҳар нарсага қизиқиш,— энг катта бахтсизлик — бу, тиш оғриғи, албатта. Айтгандай, яқинда тишингни олдирган эдинг, жуда ёмон бўлган эди-а, мэмхен, шундайми?

— Менинг ёмон кўрган нарсам,— давом этди шўх қизалоқ,— яхна қўй гўшти, албатта, бахт тўғрисидаги тасаввурим-чи?

Қиз ўйланиб қолди. У шампан бутилка турган патнисга кўз қирини ташлади, шу вақтгача у ҳали бунинг таъмини татиб кўрмаган эди.

— Биламан, биламан, шампан виноси!— деб қичқирди у чапак чалиб.

— Э-ҳа, бу энди қуйишқондан чиқиш! Ун яшар қиз-а! Роса талтайтириб юборибсизлар уни. Бу кетишда бориб-бориб нима бўлади? Карлнинг, болалар ўз ота-оналарини тарбиялашлари керак, деган фикрининг оқибати бу,— гапга аралашди Лина Шелер. У узоқ вақт мураббия бўлиб хизмат қилар экан, ёшларни тарбиялаш усуллари хусусида Женни ва Карл билан тез-тез баҳслашиб турарди.

— Ейиш тақиқланган мева ҳамиша ширин бўлади, чамаси татиб кўрилгунича у бахтнинг кони бўлса ҳам керак,— деб Элеоноранинг ёнини олди заковатли Ожер.

Юзи қизариб, очилиб кетган Тусси яна гапини давом эттирди:

— Женнининг дунёда энг яхши кўрадиган гули нилуфар, мэмхен билан Лаура атир гулларни, Чали — пушти хушбўй дафнани яхши кўришади, менинг эса севмайдиган гулим йўқ, менинг шиорим: «Олға интил!» деган шиор.

— Офарин!— деб қарсак чалди Жонс.— Мақсад сари интилавер!

Женнихен шиор ҳақидаги саволга жавобан:— Машаққатлар оша юлдузлар сари,— деди ва бу гапни дафтарга ёзиб қўйди.

— Ҳақиқат ҳамма нарсадан юксакдир, шу сабабли у тантана қилади!— деб эълон қилди Лаура ўз шиорини.

Кеча чўзилиб кетди, меҳмонлар одатдан ташқари кеч тарқалишди.

1865 йилнинг ёзи, ҳатто инглизлар тушунчасига кўра ҳам, жуда рутубатли бўлди. Ҳар куни совуқ ёмғир канда бўлмасди. Онда-сонда кун илиган пайгларда Маркс столи яқинига сурарди-да, деразани ланг очиб қўярди ва тароватли ҳаводан танаси яйраб,

ёзгани ёзган эди. Шу нарса сабаб бўлиб, беаёв бод бирдан хуруж қилиб қоларди. Курагидаги алам қўлини қимирлатишга имкон бермасди. Ишни йиғиштириб қўйишга тўғри келди. Пулдан ҳам сиқилган эди у. Энгельс янги шошилинич қарзларни тўламоқ учун дўстига мунтазам пул юбориб турар ва «Капитал»нинг битишини сабрсизлик билан кутарди.

«Қўлёзма жўнатилган куни ўлгудек ичаман,— деб ҳазилашди у хатларидан бирида,— лекин мабодо эртаси куни бу ерга келадиган бўлсанггина сени кутаман, шунда биргалашиб улфатчилик қилишимиз мумкин». Энгельс ўша хатнинг ўзида, Маркснинг соғлиги тўғрисида ташвишланиб ёзган эди: «Ўзингга иккита катта жун халта тикдир, катталиги шундоқ бўлсинки, оғриган ерларингни бутунлай қоплаб турадиган бўлсин... бу халталарга кепак тўлдир ва вақт-вақти билан уларни ўзинг чидай оладиган даражада қиздир; халтадаги кепакларни доимо аралаштириб туриш керак... Бу вақт ўзинг каравотдан турмай, устингни қалин қилиб ўралиб ётишинг лозим...»

Бод етмагандай жигар касали ҳам қўшилди. Буларнинг бари Марксга ниҳоятда азоб берди. У нохуш ва асабий эди.

Мейтленд-парк Роддаги уйда ёз бўйи Карлнинг дўсти, синфдош ўртоғи, қайнағаси Эдгар фон Вестфален бутун ёз бўйи яшади. У Техасдан келган эди, вақт-соати билан у Техасга қайтмоқчи эди. Коммунистлар Иттифоқининг фаол қатнашчиси, довиорак курашчи бу киши узоқ йиллар давомида Америка даштларида яшаб, анча ўзгариб кетган эди. Қобилиятли, ақлли Эдгар узоқ вақт танҳоликда умр кечириб бутун фикр-хаёли ва ташвиши фақат ўз устида бўлган эди. Бир вақтлар Женни Эдгарнинг Лина Шелерга уйланишини орзу қилган эди. Бироқ уларда бир-бирларига нисбатан бирмунча майл пайдо бўлганига қарамай, бу нарса рўёбга чиқмади. Эдгар оила қуришга журъат этмади, шу сабабли Лина Шелер унинг кўнгил беришини беҳуда кутди. Шу-шу Лина сўққабош бўлиб, ўзининг секин-аста қариётганини сезмай қолди ва бошқалар муҳаббатидан воқиф бўлганига шукр қилиб, ҳамisha ўзини ҳаяжонга солиб келган ва ўзи орзиққан бу туйғуни алоҳол бошдан кечирмади. Шахсий ҳаётининг йўлга қўйилмаганлиги унинг кузатувчанлигини

ҳамда бошқа кишиларнинг ҳар қандай ишқий можрларига ҳарислик билан қизиқишини авж олдириб юборган эди. У одамларнинг бир-бирига кўнгил қўйганини, тегишиб юришини, аразлашиб қолишини биринчи бўлиб пайқар эди.

— Нима деяпсиз, қари кўрсичқон баъзан лочиндан кўра ҳам олисни кўради ва сезгир бўлади,— дерди у тагдор қилиб.

Лина Шелер феминизмга¹ оид китобларни кўп мутолаа қилганди. У, эркаклар золим бўлишади, шу сабабли хотин-қизларнинг ҳуқуқларини эркаклар билан бараварлаштириш, ҳатто буларни Маркс қаттиқ ҳимоя қилса ҳам, дунёдаги бошқа ҳамма масалалардан кўра, муҳимроқдир, деган фикрда эди. Лина мовий пайпоқлар клубининг асосчилари бўлган Ханна Мур билан Мери Вулстонкрафтни сўнгги аср тарихидаги энг буюк шахслар деб ҳисобларди.

Женнихен, Лаура ва Тусси Линани ота-оналарига ўхшаб севишар ва айни замонда унга пича истеҳзо билан қарашарди. Лина жуда фаромушхотир ёки ўзининг айтишича, хаёлчан бўлиб, шу сабабли ўзига эътибор бермас эди. У ҳамиша ўзининг нарсаларини унутиб қўйиб, бесаранжомлик туғдирад, саранжом ва батартиб Ленхеннинг бундан жаҳли чиқарди.

— Улар бўлсам ўлдим бу қари қизлардан, мудом хаёлда зино қилгандан, бир марта амалда қилган яхши.

Бўйдоқлигича қолган Эдгар Вестфаленнинг бутун фикр-зикри еб-ичишдаю башанг кийинишда эди.

У янги сюртук ва жилетларни кийиб кўрар экан: — Албатта, кийим-бош одамни зукко кўрсатибгина қолмай, турмушга файз ҳам киритади,— дерди.

— Ўҳ-ў, таниёлмай қолдим-ку, сени, дўстим,— деди бир куни унга Маркс.— Сен ёлғиз яшаб худбинликнинг жуда тор бир хилига муккадан кетибсан, эрталабдан кечгача фақат қорнингнинг ғамини ер экансан. Лекин табиатан оқкўнгил одам бўлганинг учун сенинг худбинлигинг мулоийим мушукнинг худбинлигига ўхшайди. Ҳар қандай тарки дунёчиликни

¹ Феминизм — капиталистик мамлакатларда аёлларнинг формал тенг ҳуқуқли бўлишига тарафдор бўлган буржуа-сиёсий ҳаракат! (Тарж).

жин урсин. Хотинларни ҳам шу қадар унутиб юборган кўринасанки, сенда жинсий ҳиснинг ўрнини ҳам баднафслик олибди. Сен тинимсиз заҳар юта-юта яна соғлигинг устида титраб-қақшайсан, ким этади сени илонлар, йўлбарслар ва қоплонлар орасида қўрқмасдан бемалол юрган Эдгар деб.

Маркс қайнағасига разм солар экан, очиқдан-очиқ аччиғи келар эди. Эдгар Вестфален эндиликда сигара ва вино омборига эга бўлиш унинг бирдан-бир эзгу орзуси эканини яширмас эди. Унинг нияти ёшини яшаб, ошини ошаб бўлган, лекин умрини чўзишнинг пайидаги ҳурматли кекса жентльмен бўлиб яшашдан иборат эди.

— Умримнинг охиригача тўкин дастурхон, сархил вино ва чекимлик билан яхши тикилган фрак бўлса бас менга.

Лаура билан Тусси ўзларининг америкалик тоғаларини девонафеъл бир одам деб ҳисоблаб, унинг хасислик даражасидаги назари пастлигини ҳам кечиритарди, у ўз ҳузуридан бўлак нарсага пул чиқаришга тоби йўқ эди. Бироқ Женнихен унга раҳм-шафқат қилмасди. Отасининг мактабдош ўртоғи, Коммунистлар Иттифоқининг собиқ аъзоси шу қадар маънавий тубанлашиб кетгани унинг ғазабини қўзғарди.

Женнихен сингиллари билан баҳслашар экан: — Қари кўрсичқонимиз — Лина Шелер ҳам у қадар олижаноб одам эмасу лекин ҳийла қуриб бужмайган бўлса ҳам юрагини асраб қолган, Эдгар тоға ундай эмас. Эдгар тоға қўл гранатасининг занглаб қолган аянчли парчаси холос, — деб қизишди. — Тўғриси, Линани ҳам, у кишини ҳам табриклаш мумкин, бир-бирларидан омон-эсон қутулганлари билан. Уларнинг оиласи қандай бўлишлигини хаёлимга келтиролмайман.

Узоқ жудодикдан кейин собиқ сафдошлар билан учрашув Карлни ҳаяжонлантираётганди: у бевақт гўрга кирган Вольф, Веерт, Шрамми ҳамда умр кўраётган бўлсажар ҳам амалда Эдгар сингари ишчилар ҳаракати ва кураш учун оламдан ўтган кишиларни хотирлади.

Касаллик туфайли ўрнидан турмай қолган Маркс қизиқиб, астрономия билан шуғулланаётган эди. У

доимо билимга ташналик азобини тортар, инсон билиши мумкин бўлган нарсаларнинг ҳаммасини билишга интилар эди. Коинотнинг беҳудуд бўшлиқлари, олис юлдузлар ва планеталар ҳамиша уни ўзига чорларди.

Самовий системанинг ташкил топиши тўғрисидаги Лаплас назарияси, турли жисмларнинг ўз ўқи атрофида айланишининг илмий изоҳлари, Кирквут планеталари айланишининг тафовут қонуни ҳамда коинотга оид фандаги кўпгина бошқа нарсалар уни ҳаяжонлантирарди. Билиш ўспиринлик чоғидан бошлаб Марксга энг зўр лаззат бағишлаган бир нарса эди. Гегель сингари у астрофизикага астойдил қизиқарди, уни математика ҳам шу қадар қизиқтирар эди, фанни у математикасиз тасаввур этмас эди.

Маркснинг касаллик чоғида оиланинг қарзига қарз қўшилаверди. Бутун нарсалар яна гаровхонага қўйилди.

«Менинг сўзимга ишонавер, — деб ёзган эди Карл Фридрихга, — мен ушбу хатни ёзгандан кўра, бош бармоғимни узиб ташлагани тутиб беришга рози эдим. Умрингнинг ярмини бошқаларга товон бўлиб ўтказиш тўғрисидаги фикр тўғридан-тўғри одамни умидсизликка солиши мумкин. Бунда менга далда берадиган бирдан-бир фикр шуки, биз иккимиз ишни ўртада қилмоқчимиз, бинобарин, мен вақтимни ишнинг назарий ва партиявий томонига сарфламоқдаман. Тўғри, мен ўз мавқеимга нисбатан жуда қиммат квартирада тураман, қолаверса, бундан ташқари биз бу йил ҳар вақтдагидан кўра яхшироқ яшадик. Лекин бу болаларга уларнинг тортган ҳамма азоблари учун ақалли қисқа фурсат бўлса ҳам уларни сийлаш зарурлиги тўғрисида гапирмаганда ҳам, уларнинг келажагини таъминлайдиган алоқалар ва муносабатларда бўлиб туриш имконини беришнинг бирдан-бир усулидир. Сен ўзинг агар ҳатто бунга ғирт тожирона нуқтаи назардан қаралганида ҳам эндиликда ғирт пролетарча турмуш тарзи тўғри келмас эди, деган фикрда бўласан, деб ўйлайман, агар биз хотиним билан ўзимизгина бўлсак, — ёки менинг қизларим ўғил бўлганларида бундай турмуш тарзи жуда яхши бўларди».

Энгельс шу ондаёқ Марксга зарур пул ёрдами кўрсатди, лекин ҳар қалай камбағаллик Маркснинг оиласини кийнаётган эди.

Воқеалар ва ишлар қалашиб кетган ўша куз кезлари Маркс билан Энгельс Умумгерман иттифоқи раҳбарларидан бири бўлмиш Швейцерга у бунёд этган «Социал-демократ» газетасида қатнашишга розилик бердилар. Швейцер Лондонга йўллаган мактубида Маркс амалда Германия ишчи партиясининг асосчиси ва илғор жангчиси бўлганлигини таъкидлаган эди.

Газетанинг проспектида Маркс шу қадар қоралаган одатдаги лассалчилик шиорлари сира йўқ эди. Шу боисдан у ва Энгельс, янги газета Германия Интернационал ғояларини пропаганда қилиш ишига хизмат этади, деб умид қилардилар. Маркс «Социал-демократ»га Интернационалнинг «Таъсис манифести»ни юборди, Швейцер шу ондаёқ уни босиб чиқарди. Бироқ «Социал-демократ»нинг дастлабки сонлариёқ Маркс билан Энгельсни ташвишлантириб қўйдди, негаки уларда лассалчилик анъаналари очиқ-ошкор кўриниб қолган эди. Газета Бисмаркнинг помешчиклар ҳукумати кўнглини топишга очиқдан-очиқ ҳаракат қилаётганди.

1865 йилнинг январининг ўртасида Прудон вафот қилди, шунда «Социал-демократ»нинг муҳаррири Марксдан унинг ҳақида газета учун мақола ёзишни илтимос қилди. Маркс Швейцерга хат билан жавоб қайтариб, мавжуд ҳокимият билан ҳар қандайин мурося қилишга кескин қарши чиқди. У Прудоннинг Луи Бонапарт билан доимий равишда тилёғламалик қилиб келганини «қабихлик» деб атади.

Прудон вафот қилгани билан прудонизм, майда буржуа таълимоти талай кишиларнинг онгини чулғаб олган ва ишчилар синфи курашига зарар етказётган эди. Маркс буни тушунарди. У «Социал-демократ»да босилиб чиққан хатида бу кишининг хотирасига нисбатан аввалгича раҳмсиз бўлди. Маркснинг фикрича, Прудон диалектикага майл кўрсатгани билан ҳеч қачон уни тушуна олмаган ва софистикадан нарига ўтмаган эди. Майда буржуа — зиддиятларнинг тимсолидир. «Башарти айни вақтда у, Прудонга ўхшаб зийраккина одам бўлса,— деб ёзган эди Маркс,— у ҳолда ўзининг зиддиятларидан эпчиллик билан фойдаланади ва аҳвол — вазиятга қараб, уларни кутилмаган, тумтароқли, баъзида жанжалли, баъзида қойилмақом парадоксларга айлантиришга тез одатланиб олади.

Фанда алдамчилик ва сиёсий мунофиқлик шундай нуқтаи назар билан чамбарчас боғлиқдир. Бундай шахсларда уларни ишга соладиган фақат биргина мақсад — уларнинг *шуҳратпарастлиги* қолади; жамики шуҳратпараст кишиларга ўхшаб улар фақат бир дақиқали муваффақият тўғрисида, сенсация тўғрисида қайғурадилар. Бунда оддий-маънавий одоб-андиша ҳам қолмайди, бундай одоб-андиша, масалан, Руссони мавжуд ҳокимият билан ақалли фақат муроса қилиш бўлиб кўринган ҳар қандай ҳаракатдан сақлаб қолган эди.

Авлодлар француз тарихининг ана шу яқингинадаги даврини таърифлар эканлар, балки Луи Бонапарг унинг Наполеони, Прудон эса, унинг Руссо — Вольтери деб айтарлар.

Эндиликда бу одамнинг ўлиmidан кейин жуда тез орада менга унинг ҳаками бўлмиш вазифасини бўйнимга қўйганингиз учун мен масъулиятни бутунлай Сизга юклайман».

Маркснинг Прудоннинг «тамомила мешчанлик фантазиясига» қарши қаратилган сезиларли зарбалари Лассалга ҳам тегар эди. Маркс майда буржуага хос бўлган фандаги алдамчилик ва сиёсий мунофиқлик тўғрисида гапирар экан, худди Фердинанд Лассални кўзда тутган эди.

Ўз навбатида, Энгельс «Социал-демократ»га қадимги Дания халқ қўшиғини немис тилига таржима қилиб юборди ва унинг шарҳида лассалчиларга қарама-қарши ўлароқ деҳқонларнинг помещчикларга қарши курашининг улкан революцион аҳамиятини махсус кўрсатиб ўтди. Лассалнинг издошлари эса унинг «ягона революцион омма» тўғрисидаги назариясидан келиб чиқиб, деҳқонларнинг революцион ролини инкор этар эдилар.

Ўрта асрдаги уруш вақтида шафқатсиз помещчик Тидмандан ўзларича алам олган сюдерхардлик довяорак деҳқонларни мадҳ этадиган қўшиқ қуйидаги бандлар билан тугар эди:

«Сюдерхардликлар, маҳкам туринг девор мисоли,
Тирик қолмасин Тидман, қўлингиздан заволи!»
Шундай дегач, мўйсафид бошлаб бир мушт туширди,—
Шундақасин хуш кўради сюдерхардликлар.

.....
Ҳамма ёғи қонга ботиб ётар бойвачча Тидман;
Аммо қора тупроқ аро омов ер ҳайдар шўх, шан,
Чўчқалар ҳам ўрмонларда ўтлаб юрар бемалол.
Шундақасин хуш кўради сюдерхардликлар.

«Мулкдор синфлар,— деб ёзган эди Энгельс,— феодал дворянларни ҳам, буржуазияни ҳам баб-баравар ўз ичига олган, пролетариат эса шунча ёки ҳатто кўп миқдорда саноат ишчилари каби қишлоқ хўжалик пролетарларидан иборат бўлган бир мамлакатда кўҳна бардам деҳқон қўшиғи нақ ўринлидир».

Вақт ўтиб борарди, лекин Маркс ва Энгельс газетанинг тобора яққол сезилаётган қироллик-прусс йўлини ўзгартирамиз деб овора бўлаётган эдилар. «Социал-демократ» Лассаль изидан бораверди ва Бисмарк сиёсатига тобора бот-бот хушомад қилиб, уни мақтайверди. Маркс билан Энгельс Швейцар алдов йўлига ўтганини кўриб, ўз талаблари бажарилмаётганлиги сабабли ишдан кетишликлари тўғрисида арз қилдилар. Улар, Бисмарк министрлиги ва феодал-абсолют партия билан кураш лоақал буржуазияга қарши кураш каби шу қадар қатъият билан олиб борилиши керак, деб ёздилар.

«Социал-демократ» билан алоқа узилганидан кейин Энгельс лассалчиликни муфассал танқид қилиб чиқди. Бунинг учун у Лейпцигда «Пруссияда ҳарбий масала ва немис ишчи партияси» брошюрасини нашр эттирди. «Социал-демократ» Бисмаркка сотилганига Маркс ҳам, Энгельс ҳам кўп марта шубҳа қилган эдилар. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлган эди. Янгидан-янги фактлар наинки лассалчи Швейцар ва унинг издошларининг, балки Лассалнинг ўзининг ҳам асл моҳиятини фош этаётган эди. 1865 йил январда Энгельс Манчестердан Лондонга Марксга бу ҳақда ёзган эди:

«Аслзода Лассаль гирт оддий бир муттаҳам сифатида тобора кўпроқ фош бўлмоқда. Биз одамларга ҳеч қачон улар ўзларини қандай кўрсатмоқчи бўлганларига қараб эмас, балки ҳақиқатда улар ким бўлганларига қараб баҳо бериб келганмиз, шу боисдан нима учун биз марҳум... учун истисно қилишимиз керак, мен бунга зарурат йўқ, деб биламан. Унинг шуҳрат-парастлиги субъектив равишда унга ишни мақбул қи-

либ кўрсатиши мумкин, объектив равишда бу бутун ишчилар ҳаракатидаги пруссияликлар фойдасини кўзлаб қилинган қабихлик ва хоинлик эди. Шу билан бирга аҳмоқ йигит, чамаси, гарантиялар у ёқда турсин. Бисмаркдан ҳатто бирон-бир бадал, аниқ бир нима талаб ҳам қилмаган бўлса керак; у, чамаси, Раковицни албатта отиб ўлдиришга амин бўдганидек, Бисмаркни албатта алдашим керак деб ишонган».

1865 йил сентябрининг охирида Лондонда Интернационалнинг биринчи конференцияси бўлди. Конференция Маркснинг қистови билан чақирилган эди, у Халқаро Ишчилар жамиятининг секциялари ҳали етарлича мустақамланиб олмаган ва умумий конгресс чақиришга тайёр эмас деб ҳисобларди.

Франция, Швейцария, Белгиядан сайланган делегатлар беш кун давомида Бош кенгаш аъзолари билан биргаликда айрим секциялардаги аҳвол тўғрисидаги докладларни тингладилар. Либкнехт Германияда ишчилар ҳаракати тўғрисида ҳисобот юборганди. Конференция вақтида Бош кенгашнинг энг фаол аъзолари — Дюпон, Эккариус ва Лесснер билан Франциядан сайланган делегат муқовачи Варлен ва Швейцариядан келган чўткасоз уста Беккер ўртасида шахсий алоқа боғлангани катта аҳамиятга эга бўлди. Ўз-ўзидан етишган бу икки сиймо ишчилар ҳаракатининг ифтихори эдилар. Лондондаги учрашувлар Интернационалнинг обрўйи мустақамланишига ҳамда энг жанговар пролетарларнинг Маркс теварагига жипслашувига ёрдам берди. Конференция уларни конгрессларда программа ва тактиканинг энг муҳим масалалари юзасидан биргаликда чиқишга ҳозирлади. Улар сектантлар — Халқаро Жамият нуқул иқтисодий масалалар билан шуғулланиб, сиёсатга аралашмаслигини талаб қилган прудончиларга қарши қатъий фикр айтдилар.

Конференциянинг иш кунлари интернационалнинг бир йиллигига тўғри келди. Бу муҳим санани 28 сентябрда байрам қилишга ва айни вақтда қулликнинг тугатилганлиги ва республиканинг ғалабаси муносабати билан кечада америка халқига мурожаатномани эълон этишга қарор қилинди.

Лондон конференциясининг қатнашчилари ва Жамиятнинг Лондонда яшайдиган аъзолари оилалари

билан кенг ва баланд Сент-Мартинс-холлада тўпла-
нишди.

Лиза ва Сигизмунд Красоцкий узоқ вақт элма-эл юргандан ва Россияга бориш учун рухсат олган беҳуда уринишлардан кейин Лондонни ўзларининг бадарга жойлари деб танлашди. Улар Примроз — хиллдаги кичик бир коттежда жойлашиб олгач, тезда ўзларининг илгариги танишларини топиб олишди. Ожер шулар жумласидан эди. Улар ишчилар жамиятининг Сент-Мартинс — холлдаги кечасига Ожердан билет олишди.

Соат еттида ҳамма жам бўлди. Йиғилганлар аввал чой ичиб ўтиришди. Кейин Италиян ишчилари ассоциацияси оркестри халқ севган улуғвор «Кошут марши»ни ҳамда оҳангдор «Гвардия вальси»ни ижро қилди. Шўх мусиқий садолар ҳаммага таъсир қилди, ҳатто энг қовоғидан қор ёғиладиганлар ҳам очилиб-сочилиб, юзларида табассум пайдо бўлиб, чақчақлашиб қолишди.

Бир неча созандалар корнет (духовой музыка асбоби) ва саксхорнларда «Каприччио»ни ижро этиб, юқори мақтовларга сазовор бўлишди. Сўнгра ўткир қўнғироқ овози янгради ва Бош кенгаш раиси Ожер тантанали мажлисни очди. Котиб Кример узоқ йўтала-йўтала кўзойнагини артиб, уни бурни устига қўндирди-да, бир маромдаги овоз билан америка халқига мурожаатномани ўқиб берди. Зал бу ҳужжатни:

— Қулоқ солинглар! Қулоқ солинглар!

— Яшасин озодлик ва қардошлик! — деган хитоблар билан маъқуллаб турди.

Француз ва немис делегатлари қисқа-қисқа нутқ сўзлашди. Улар шу залда бўлган митингда Интернационалга асос солинганидан буён роппа-роса бир йил ўтганини эслатишди. Бунга жавобан Сент-Мартинс-холл бўйлаб табрик қичқириқлари янгради ва ҳамма ҳозир бўлганлар, худди бир кишидек, «Марсельеза»ни айтишди. Саҳнага хорчилар чиқишди. Ёқасидаги тешикка каттакон қизил чиннигул ўрнатилган фрак кийган қотмагина дирижёр ижро қилинаётган ҳар бир қўшиқни эълон қилиб турарди. У анчагина ҳаяжонланар, шунинг учун қўлидаги таёқчаси билинар-билинамас титрарди. Дирижёрлик қилар экан, у ўзининг ниҳоятда батартиб капелласи билан жўр бўлиб куй-

ларди. Хорчиларнинг ҳаммаси қувғин қилинган немислар эди. Улар Шмитцнинг «Рейндаги вахта», Рейгайернинг «Сой бошидаги хоч» ва хусусан Астхольцнинг «Овчининг севинчи»сини зўр ҳиссиёт ва балад руҳ билан куйлашганида залдагиларнинг аксарияги рўмолча билан кўз ёшларини артишди. Бу қўшиқлар ҳаммани ҳаяжонга солди. Лекин ҳазилнамо «Устахона» қўшиғи тингловчилар кўнглини очди, залдагилар бу қўшиқнинг шўх қувноқ нақоратига жўр бўлишди.

Хор тинганида, турли тилларда нотиқлар нутқ сўзлашди. Польша делегати Бобчинский ҳаммада катта таассурот туғдирди.

— Пролетариатнинг бирлиги муқаддасдир, — деди у, — бу бирлик бизга қуллик кишанларини улоқтириш ҳамда меҳнат, қардошлик ва тенглик ҳукм сурадиган дунё яратишда ёрдам беради.

Равоқлар остида яна «Марсельеза» янгради.

Мажлисни ёпиқ деб эълон қилар экан, раис Ожер Элиза Кукнинг «Ҳаллоллик» деган ибратомуз шеърини ўзи завқ-шавқ билан декломация қилди.

Фақат соат ўн яримда, арзонгина буфетда сандвич сосиска, ширин булочкаларнинг ҳаммаси ейилиб, қаҳво, портер ва енгил винолар ичилгач, танца бошланди. Ешу кекса ҳамма кўнгли хуш бўлиб, болалардек очиқ кўнгилик билан духовой музикага ҳам оҳанг ҳаракат қиларди. Улар экосезга рақс тушишди, галоп оҳангига йўрғалашди, вальс ва кадрилга ҳиром этишди. Мазурка бошланиб, даврага поляклар тушишди, улар ўз хонимларини гир-гир айлантириб, югура-югура уларнинг қаршисида бир оёқ билан тиз чўкишарди. Италиянлар шиддатли тарантелле куйига пилдироқдек гириллаб айланишар, французлар карманьола оҳангига рақсга тушишарди. Бир замонлар Бастилияни яксон қилган уларнинг ота-боболари шундай рақс этишганди.

Оркестр Годфрининг энг машҳур «Вальс»ини ижро этди. Шу пайт Кример минбар орқасидаги пастгина тор бинода Жамиятнинг янги аъзоларини рўйхатга олаётганди. Интернационалга фақат эркаклар эмас, балки хотин-қизлар ҳам қабул қилинаётган эди. Кримернинг ёнига биринчи бўлиб Лиза келди. Бош кенгашнинг котиби унинг исм-шарифини сўраб, уларни катта дафтарга ёзиб қўйди.

— Лиза: — Мен бир йиллик взноснинг ҳаммасини тўлаб қўймоқчи эдим, — деди ҳаяжоланиб.

— Марҳамат, бир шиллинг-у, бир пенс бўлади.

— Атиги шуми?

Унинг ёнгинасида турган, кирчи бўлиб ишлайдиган хотин: — Пролетар учун бу унча-мунча пул эмас, — деди.

— Жамият кассасига ўз ихтиёрингиз билан взнос тўлашга ҳаққингиз бор. Турли мамлакатлардаги стачкаларга ёрдам бермоқ учун бизга ҳаммиша пул керак бўлади, — деди Кример.

Лиза Бош кенгаш котибига ўн гиней берди. Котиб аъзолик билетини топширди ва Халқаро Ишчилар Жамиятидаги ўз ҳуқуқ ва бурчларини билмоқ учун «Манифест» билан «Устав» олишни таклиф қилди.

Сигизмунд Красоцкий ҳам Интернационалга аъзо бўлди.

Конференциядан кейин орадан кўп ўтмай, бир куни, 1865 йил октябрида Моден-виллага сира кутилмаган бир хат келиб қолди. Хатда катта моддий наф ваъда қилинган эди.

Бу хатни Лассалнинг дўсти, бир йилча бундан муқаддам Пруссия ҳукуматига хизматга кирган собиқ муҳожир Лотар Бухер канцлер Отто Фон Бисмаркнинг номидан ёзган эди:

«Ҳамма нарса бизнесдан ўтаверсин! «Давлат ахбороти» бозордаги аҳвол тўғрисида ҳар ой ҳисоботлар олиб туришни истайди. Бу ишни бажарадиган бирор кишини тавсия этишимни мендан сўрашди, мен бунинг Сиздан бўлак ҳеч ким боплай олмаслигини айтдим. Шу туфайли мендан Сизга мурожаат этишимни илтимос қилишди. Мақолаларнинг ҳажми масаласида Сизга тўла эркинлик берилади: мақолалар қанча пухта ва муфассал бўлса, шунчалик яхши. Уларнинг мазмунига келсак, ўз-ўзидан равшанки, Сиз фақат ўзингизнинг илмий эътиқодингизга амал қиласиз; лекин ҳар ҳолда редакцияни эмас, балки ўқувчилар доирасини (*haute finance*) эътиборга оласиз, масаланинг моҳияти фақат мутахассисларгагина тушунарли бўлиши ва сизнинг мунозарадан қочганингиз маъқул». Сўнгра бирмунча амалий мулоҳазалар, Лассаль билан шаҳардан ташқарида бўлган умумий сайр тўғрисидаги хотира баён этилган эдики, Лассалнинг ўлими, Бухер-

нинг гапига қараганда, ҳали ҳам бўлса унинг учун «психологик жумбоқ» бўлиб қолаётганди, булардан ташқари хатда, Марксга маълум бўлганидек, у ўзининг илк севган иши — маҳкамачиликка қайтгани айтилган эди: «Мен ҳамиша Лассаль билан келиша олмасдим, у ривожланиш жараёни жуда тез юз бериши керак, деб биларди. Либераль партия йўқ бўлиб кетгунга қадар ҳали бир неча марта тусини ўзгартиради; шу сабабли ўз умри давомида ҳали ҳам бўлса давлат доирасида ишлашни истаган киши ҳукуматга яқин бўлиши керак». Хат Маркс хонимга ва қиз пошшаларга, хусусан энг кенжа қизчага саломлардан сўнг одатдаги сўзлар — «иззат-ҳурмат ва сидқи-садоқат» сўзлари билан тугаган эди.

Карл бир вақт Лассаль унга тайиштирган Лотар Бухерни эсга олди. У нақ бақбақасига яқин бир ердан бошланадиган қорни серкиллаб турадиган беўхшовгина бир киши эди. Унинг қора сюртугидан яққол ажралиб турадиган оппоқ ёқаси ниҳоятда крахмалланган бўлиб, кўзни тиндиргудек эди. Сюртуги остидан қимматбаҳо жилети кўриниб туради. Соатининг олтин занжирида бир нечта асл жевак осиглиқ эди. Калтагина бармоқларига ажабтовур товланувчи бриллиант кўзли қимматбаҳо узуклар тақилган. Учи ўрдак тумшугига ўхшаб кетадиган яп-янги ботинкаси маҳоватли ғарчилларди. Бу одам ўзининг бутун турқтаровати билан ўзини бадавлат ва ишлари жойида қилиб кўрсатгиси келарди.

Карл ўйга толди. Хуллас, Бисмарк унга, муҳожир революционерга қўлини узатяпти. Маркс Пруссия юнкерлари бошлиғининг юзи халта-халта бўлиб, лунжлари осилиб тушган, ҳамиша қон тамашган кўзлари олдинга қаттиқ тикилиб турадиган важоҳатини фикран кўз олдига келтирди. Бисмарк олчин тўқмоқ сингари залварли ва серғайрат бўлиб, ўз синфига садоқат билан хизмат қилар ва одамларнинг муҳтожлиги ёки нуқсонларидан жуда фойдаланар, аммо ўзларига нафрат билан қарарди.

«Хўш, бу нима, заифлик аломатими? Қўпол таъмами? Қўлга олишми? Лассаль, Швейцер ва кўпгина бошқа кишилар билан бўлган тажриба Бисмаркни мени ҳам сотиб олиш фикрига олиб келган. Кимякики у шу қадар осонликча йўлдан оздирган бўлса, улар-

нинг бари, шубҳасиз, ўзларининг тубанлашиб кетганликларига ишчилар синфи, революция манфаатларини кўзлаганликларини пеш қилардилар. Улар Бисмаркни алдамоққа умид қилардилар, ваҳолонки Бисмарк улардан эгчиллик қилиб ўзларини алдаб қўяди. Уларни давлатнинг ҳақиқий бошлиғи ҳузурига орқа эшикдан киритиб юборганлари учун умидвор бўлган қулларча ялтоқлик бу. Балки ҳар қалай бизнинг ғояларимизни тарғиб қилиш учун прусс матбуотидан фойдаланиш, қисқа фурсат бўлса-да, социалистик ҳақиқатни баралла эълон қилмоқ лозимдир. Қандай мурасага йўл қўйиш мумкин ва у наинки сафдошлар олдида, ўз олдида ҳам хоинликка, қабиҳликка қай пайтда айланади? Ҳавасни келтирадиган хавfli бир нарса бу, кимдаки бунга берилиб кетса, у деярли муқаррар равишда унинг ўзига қарши бир нарсага айланади. Революционер учун унинг ғоявий душманлар билан мусобатларида йўл қўйилган чегара қаерда? Бу чегара шу қадар ингичка чизиқ билан тортилганки уни беҳосдан босиб ўтганини билмай қолади одам».

Маркс уст-устига босиб сигарет чекарди. Стол устида тўлиб-тошиб кетган кулдонлар ёнида ёнган гургурт чўплари қалашиб ётарди. Бу соатларда унинг кабинетига киришга ҳеч ким ботинмасди. Женни билан Маркс оиласининг қолган ҳамма аъзолари шуни яхши билардиларки, ишлаётганида унинг қўлида қалам ёки китоб бўлиши шарт эмас эди. Бундай пайтда унинг мияси нақадар қаттиқ ишлаётганини пайқаш учун, хонада у ёқдан-бу ёққа юрганида, кушеткада ўтирган ёки ётганида унинг юзига боқиш, ўзлигига тикилгандек бўлган чуқур нигоҳини бир зумгина кўриб қолишнинг ўзи кифоя эди.

Маркс ўйлаётганди. Тўсатдан ёшлиғи, Кёльн, «Рейн газетаси» унинг эсига тушди. Уша вақтда, қолаверса, кейинчалик ҳам буржуа, Ганземаан сингари саноатчилар, нуфузли молиячилар уни ўз томонларига оғдириб олишга бот-бот ҳаракат қилиб кўришганди. Нималарни таклиф қилишмаганди улар. У андаккина чекишни ҳам рад этиб, муҳтожликни афзал кўрган, оиласини қашшоқликка маҳкум этган, саломатлигидан ва тирикчилик неъматлари деб аталадиган нарсалардан воз кечган эди.

Муҳтожлик ва йўқчиликнинг оғир юкини кўтариб, у бошини баланд тутганча мусаффо кўзларини катта очиб, одамларнинг юзига ва осмоннинг ўзига ҳам дадил боқиб, олға, олға бораверарди.

Бисмарк билан алоқа қилиш, гарчанд фақат унинг газетасида биргина ҳамкорлик қилиш шаклида бўлганида ҳам, ишчиларнинг умумий ишига ҳеч қандай фойда келтирмайди, социалистик ҳаракатни бир даража ҳам кўтармайди. Унинг «Давлат ахбороти»га обзорлар ёзиб туришга розилик бериши фақат зарар етказди, беҳуда мишмишларга сабаб бўлади. Бисмарк бошлиқ реакционерларнинг манфур тўдаси Маркснинг номига ва бу билан ҳамма маслақдошлари номига доғ туширишга ҳаракат қилган бўларди. Шу боисдан Маркс Бисмаркка қарсиллатиб тарсаки ургандек қисқагина қилиб «йўқ» деб жавоб берди.

«Капитал»нинг биринчи томи оққа кўчириб бўлинганди ҳисоб. Маркс оғир тўлғоқ азобларидан кейин кўзим ёриди, деб ҳазиллашганди. У китобни чоп этишга ҳозирлаётганди.

Халқаро Ишчилар Жамиятидаги фаолият ҳам Марксдан кўп вақт ва куч-ғайрат талаб қилаётганди. Ҳеч нарса унинг диққат-эътиборидан четда қолмасди. Унга юзлаб хатлар, инструкцияларни ёзиш ва ўқиб чиқишга, Бош кенгашда жуда хилма-хил масалалар юзасидан сўзлашга, секцияларда келиб чиқадиган низоларни таҳлил этишга тўғри келарди. У турли миллатларга мансуб муҳожир ишчилар уюштириб турадиган митинглар, йиғинлар, тантаналарда кўп марта қатнашарди. Унинг таъсири кенгайиб, довруғи ошиб бораверди.

Маркс Бош кенгаш делегатлари учун ёзган «Инструкция» қуйидаги бўлимларни ўз ичига олганди: 1. Халқаро Жамиятнинг ташкил этилиши. 2. Меҳнат билан капитал ўртасидаги курашда Жамият ёрдамида ҳаракатларни интернационал йўсинда бирлаштириш. 3. Иш кунини чегаралаш. 4. Болалар ва ўсмирлар меҳнати. 5. Кооператив меҳнат. 6. Ишчилар касаба союзлари. Уларнинг ўтмиши, ҳозирги аҳволи ва келажаги. 7. Тўғри ва эгри солиқлар. 8. Интернационал кредит. 9. Польша масаласи. 10. Армия. 11. Дин масаласи.

Ана шу барча моддалар юзасидан тезислар кейинчалик конгрессда яқдиллик билан қабул қилинди.

«Инструкция»да Маркс меҳнаткашлар ва хусусан хотин-қизлар билан болаларнинг энг муҳим эҳтиёжларига бевосита дахлдор мавзуларни ишлаб чиқди. Уларнинг иш вақтини чеклаш зарурлиги ҳақида Маркс бундай деб ёзган эди:

«Биз ҳозирги замон саноатининг ҳар иккала жинсдаги болалар ва ўсмирларни ижтимоий ишлаб чиқариш улуғ ишида қатнаштириш тенденциясини, гарчи капиталистик тузум шароитида бу хунук шаклга кирган бўлса-да, прогрессив, соғлом ва қонуний тенденция деб ҳисоблаймиз. Оқилона ижтимоий тузумда ҳар бир бола 9 яшар чоғидан, ҳар бир меҳнатга қобилиятли катта одам сингари ишлаб чиқарувчи ходим бўлмоғи, табиатнинг умумий қонунига бўйсунмоғи, яъни: емоқ учун у ишламоғи, ишлаганда ҳам фақат боши билан эмас, балки қўллари билан ҳам ишламоғи керак.

...Биз физиологияга асосланиб, ҳар икки жинсдаги болалар ва ўсмирларни ўзига турлича муносабатда бўлишни талаб қиладиган уч группага бўлиш зарур деб ҳисоблаймиз: биринчи группага 9 ёшдан 12 ёшгача, иккинчи группага — 13 ёшдан 15 ёшгача бўлган, учинчи группага — 16 ва 17 ёшли болалар кириши керак. Биз биринчи группа учун қонун меҳнатни, бирон устахонада ёки уйда бўлмасин, икки соатдан; иккинчи группа учун — тўрт ва учинчи группа учун — олти соатдан иборат қилиб чекланиш таклиф қиламиз. Учинчи группа учун овқатланиш ёки дам олгани ақалли бир соат танаффус бўлиши керак.

...Ишчи эркин ҳаракат қила олмайди. Ҳаддан ташқари кўп ҳолларда у ҳатто шу қадар нодонки ўз боласининг чин манфаатларини ёки инсон камолотининг нормал шарт-шароитларини тушунишга қодир эмас. Ҳарнаинки бўлмасин — энг илғор ишчилар ўз синфининг ва бинобарин, инсониятнинг келажаги ўсиб келаётган ишчилар авлодининг тарбиясига бутунлай боғлиқ эканини тўла англайдилар. Улар биринчи навбатда ишлайдиган болалар ва ўсмирларни ҳозирги системанинг бузғунчилик таъсиридан сақланиб қолмоқ кераклигини биладилар.

...Шунга биноан, биз деймизки, башарти меҳнат тарбия билан қўшиб олиб борилмас экан, ота-оналар

ва соҳибкорларга болалар ва ўсмирлар меҳнатини қўлланишга сира рухсат этилмаслиги керак.

Тарбия деганда биз уч нарсани тушунамиз:

Биринчидан: *ақлий тарбия*.

Иккинчидан: *жисмоний тарбия*, яъни гимнастика мактабларида ва ҳарбий машқлар воситасида бериладиган тарбия.

Учинчидан: *техника таълими*, яъни болани ёки ўсмирни ишлаб чиқаришнинг бутун жараёнлари асосий принциплари билан таништирадиган ва айни вақтда уларга барча ишлаб чиқаришларнинг энг оддий қуроолларини ишлатиш малакаларини берадиган таълим.

Аста-секин мураккаблашиб борадиган ақлий ва жисмоний тарбия ҳамда техника таълими курси болалар ва ишчи ўсмирларни ёш группалари бўйича тақсимлашга мос бўлиб туриши лозим. Техника мактабларига қилинадиган харажатлар уларнинг маҳсулотларини сотиш йўли билан қисман қопланиши керак.

Ҳақ тўланадиган унумдор меҳнатнинг, ақлий тарбия, жисмоний машқлар ҳамда политехника таълимининг бир-бири билан қўшиб олиб борилиши ишчилар синфини аристократия ва буржуазиянинг савиясидан анча юқори кўтаради».

8 май, сешанба куни эди. Кечга яқин Маркс Бош кенгаш мажлисига бормоқ учун йўлга чиқди. Лондон узра ғира-шира қоронғулик тушган эди. Англияда баҳорнинг охириги ойи бирам ажиб бўлади. Бу пайтда на қора, на сариқ туманлар бўлмайди. Фақат оппоқ тутун осмонни қоплаб олади, қуёш нурлари мастона кўзлардек ҳамиша андаккина намхуш бўлади.

Маркс Гайд-паркдан ўтиб борар экан, ихчамгина қора ботинкаси гуллаб турган момақаймоқлар ва айиқтовонларнинг қалин майсаларига кўмилиб кетаётганидан хурсанд эди. «Гёте, — хотирлади у, — ҳаммадан кўра сариқ билан яшил рангни севар, буларни нақ ҳаёт бўёқлари деб ҳисобларди».

Қушларнинг хониши жимликни бузди. Одамлар майса устида чўзилиб, кўзлари уйқуга кетай-кетай деб газета ўқишар, шундоқ ёнгиналарида қўй-қўзилар ўтлашарди. Соя-салқин кўл бўйида болалар

яйраб шўхлик қилишар, итлар тинмай ўйнашарди. Бу боғ улкан шаҳарнинг энг гавжум ерида жойлашганини тасаввур қилиш қийин эди.

Марбль—Арчга яқинлашганда Маркс киракаш извошга чиқиб олди. Отлар гавжум кўчалардан елиб-югуриб боради. Йўлакларда фонарь ёқувчилар кўринади. Дўконларнинг деразаларида чироқлар ёнди.

Лондон кўчаларидаги биноларнинг ёшини аниқлаш мушкул. Бу ерда вақтнинг емирувчилик ишини иқлим бажаради. Қишки кулранг туман, ёпишқоқ қурум деворларни барвақт қаритади, ғиштларни кемиради, деразаларни чуқурлаштиради, кавакчаларни кўпайтириб, қорайтириб юборади, тошларга ажинлар туширади.

Маркс жаҳоннинг энг катта пойтахтининг бутун тор кўчаларини билишда Лондонда туғилиб ўсганлардан қолишмас эди. У чуқурликда жойлашган ҳамда Бирмингем, Лидс, Шеффилдга ўхшаб лойқа сувларнинг буғлари, бадбўй тутунлар ва елимшиқ қоракуяларга обрез бўлиб хизмат қиладиган Уайтчапелда тез-тез бўлиб турарди. Бу ерчалик тунд, рутубатли ва бир тусдаги жойни тасаввур қилиш қийин. Католик руҳонийлар, дўзахни тасвир этганларида, Уайтчапелнинг қўрқинчли бўёқларидан фойдаланишлари мумкин. Қуёшни нам тортиб ётган томларни ёндиришга беҳуда уринадиган қип-қизил машъала деб, ойни эса кулранг чўлбақа деб биладиган кишилар гоҳо ўзлари устидан ва гоҳо атрофларидаги одамлар устидан кулмасдан туролмайдилар. Акс ҳолда улар ақлдан озишлари мумкин. Ўзини бундай бегидир масхаралаш умидсизликни даф этади. Уайтчапелда хушчақчақ кишилар оз эмас; тўғри, уларнинг кулгилари ўзгача, аччиқ, буржуанинг ўтини ёрадиган кулгики, улар фақат меҳнаткашлар истиқомат қиладиган бу мискин гўшага сира қадам ранжида қилмайдилар.

Соат саккизга яқин Маркс Бувери-стрит тор кўчасидаги 18-уйга кириб келди, бу тор кўча кенг ва ёруғ флит-стритга ёндош эди. Халқаро Жамият яқинда шу ерга кўчиб келган эди.

Киракаш извош шаклини эслатадиган торгина, узун хонадаги стол атрофида Бош кенгаш аъзолари ўтиришарди. Раислик қилувчи худди тайин этилган

вақтда мажлисни очиқ деб эълон қилади. Кример, одатдагича, аввалги йиғилишнинг протоколини тасдиқлашни таклиф қилди. У протоколни эълон қилар экан, бунга кўп вақт сарфламасликка ҳаракат қилди. Ҳамма чурқ этмай қулоқ соларди. Маркс сигара ёндирди сўнгра бир варақ қоғозни яқинига суриб, онда-сонда бир нималар ёзиб турди. Лафарг гапиришга ошиқарди, у аранг ўзини босиб, ҳафсала билан қаламини очишга киришди. Бу орада Кример протоколни ўқиётганди, унда аъзолик билети пулларини қаерга юбориш тўғрисида Бордодан келган сўров, Интернационал конгрессини чақириш яқинлашиб қолгани муносабати билан истаклар, Бош кенгашнинг янги аъзолари номзодларининг муҳокамаси қисқача баён қилинган эди. Халқаро Жамиятни қўллаб-қувватлаш ва унга қўшилишга даъват этиб ишчилар ҳузурига юборилган делегацияларнинг ҳисоботлари ерига етганида, котиб қуйидагиларни ўқиди:

«*Юнг Лафарг* билан бирга гишт терувчи ишчилар иккинчи бўлимига борганлари тўғрисида ҳисобот беради; делегатларни хурсандлик билан кутиб олганлар ва қўллаб-қувватлашга ваъда қилганлар...

Кример Ситидаги аёллар пойафзали тикувчилари ҳузурига борганини... ва муқовачи ишчиларнинг котиби билан уларнинг яқинда бўладиган йиғилишига делегация юбориш тўғрисида шартлашганини маълум қилади».

Маркс креслога суяниб олди. У мамнун эди. Меҳнаткашлар билан бевосита алоқа қўйилаётган эди. Котиб йўталиб олгач, протоколнинг охирги бўлимини ўқишни давом эттирди. Бу бўлим: «Тикувчилар ва уларнинг сўнги стачкаси» деб аталарди.

Лессер Эдингбургга маълум миқдорда немис тикувчилари олиб келинганини маълум қилади; лондонлик баъзи соҳибкорлар ҳам фалол миқдорда тикувчиларни Лондонга олиб келиш тўғрисида музокаралар олиб бораётганларини ҳамма гапирмоқда. Лондонда яшаётган немис тикувчилари комитет ташкил этдилар ҳамда хўжайинлар ва уларнинг Германиядаги агентларининг ниятларини чиппакка чиқаришлик учун Халқаро Ишчилар жамиятининг Кенгаши билан биргалашиб иш кўришни истайдилар.

Маркс айтадики, агар Лесснер унга фактларни маъ-

лум қилса, немис газеталари билан бевосита унинг ўзи боғланади».

Кример протоколни ўқиб бўлди, раис имзосини чекиб, уни расмийлаштиргач, кейинчалик уни катта-кон қора китэбга тиркаб қўймоқ учун авайлаб папка ичига солиб қўйди. Бош кенгаш аъзолари бир чашкадан аччиқ чой ичиб, мажлисни давом эттиришди. Дастлаб Бош кенгашнинг икки янги аъзосини сайлашди, уларнинг номзоди аввалги сешанбада муҳокама қилинган эди, сўнгра Польша учун кимни котиб қилиб тасдиқлашни ҳам муҳокама қилишди. Маркс муҳожирликда бўлган гражданин Бобчинскийни сайлашни таклиф қилган эди, унинг таклифи яқдиллик билан қабул қилинди. Сўнгра делегатлар танлашга киришишди, бу делегатлар механиклар, муқовачилар, бочкасозларнинг бирлашган жамияти ҳузурига бориб, биргалашиб иш кўриш тўғрисида келишиб қайтиши лозим эди.

Турли мамлакатлар ва шаҳарлардан келган хатлар ўқилганидан ва баҳслардан кейин ҳамда қарор қабул қилинган, (у овозга қўйиб тасдиқланди). Саркотиб Дарлингтондан этикдўзлар юборган хатни эълон қилди. Улар ўзларининг Жамиятга хайрихоҳликларини изҳор қилган ва унга мададкор бўлишни ваъда этган эдилар. Ўша шаҳарлик тикувчилар беш шиллинг юбориб, Интернационалга қўшилганликларини маълум қилгандилар.

Халқаро Ишчилар Жамиятига қўшилишни истаган жамиятлар учун ягона ариза формасида шундай дейилган эди:

«Биз... жамият аъзолари... га йиғилишиб, Халқаро Ишчилар Жамиятининг принциплари ва мақсадларига бутунлай рози эканлигимизни баён қиламиз ҳамда уларни турмушга ёйиш ва ўтказишни зиммамизга оламиз; ниятларимизнинг самимийлигини тасдиқламоқ учун Марказий кенгашдан Жамиятнинг бўлими сифатида бизни қардош Иттифоққа қабул қилишни сўраймиз.

... нафар аъзолар топширигига мувофиқ имзоландилар.

«Котиб» «Раис»

Янгидан-янги жамиятлар ва ишчи бирлашмалари Интернационалга кираётганди. Сент-Мартинс-холлдаги митингдан, яъни «Коммунистик манифест»нинг барча мамлакатлар ишчилари бир бўлиб бирлашиши тўғрисидаги буйруқ чақириғи турмушга оширила бошлаганидан буён икки йилга етар-етмас вақт ўтган эди, мана ҳозирданоқ Халқаро Жамият кучли ва нуфузли ташкилотга айланган эди. Маркс наинки унинг «Таъсис манифести» ва «Устави»ни яратди, балки ўзининг бутун азамат иродаси ва маҳоратини ундаги сўзлар амалий ишга айланишига қаратди. Ўзи муҳтож бўлгани ҳолда охириги пуллари Интернационалга топширди, соғлиғи ва кучини аямай, доимо унда ишлаб, мустасносиз ҳамма нарсага қизиқди, Интернационал учун одамлар тўплади, уларни ўргатди, эҳтиёт қилди, тарбиялаб улғайтирди.

Мажлис охирида, яна икки чашкадан чой ичилиб, кулдонлар Везувий билан Этна вулқонлари каби тўлиб-тошиб кетганидан кейин, Бош кенгашга инглиз ишчиларининг Ирландияга экскурсиясини ташкил этиш тўғрисида ахборот берилди.

— Қанча одам бора олади? — деб қизиқди Маркс.

— Камида уч юз киши. Лондон Шимоли-ғарбий темир йўл дирекцияси билан аллазамон музокара-лар олиб борилмоқда, дирекция ижобий жавоб берди.

— Жуда яхши ташаббус бу, — маъқуллади Маркс.

Жамият мумкин бўлган ҳамма воситалар билан ирланд ва инглиз халқларининг муносабатларини яхшилаш ва уларни бир-бирига яқинлаштиришга ҳаракат қилаётганди. Қўшни оролни зиёрат қилиш таклифи Бош кенгаш аъзоларининг ҳаммасига ёқиб тушди. Шу билан навбатдаги мажлис ёпилди. Соат ўндан ошиб қолганди. Лондон уйқуга кетаётганди. Маркс Лафарг ва Лесснер билан бирга ҳувиллаб қолган кўчалардан шахдам борарди. Ҳамма вақтдагидек унинг қўлида бу сафар йиғилган қора зонт бор эди. Лекин ёмғирдан дарак йўқ эди.

— Бир кружкадан пиво ичмаймизми? — таклиф қилди Маркснинг қадимий дўсти Лесснер.

Фридрих Лесснер Интернационалнинг деярли ҳамма конгресслари ва конференцияларининг делегати бўлган эди. У дастлабки учрашувларида — «Ком-

мунистик манифест» нашр қилинган кезларидаёқ Маркснинг даҳосига ишонган эди.

Сўздан қайтмайдиган, вазмин табиатли Лесснер, узоқ мулоҳазалардан кейин бир қарорга келгач, сўнгра ундан қайтмас эди. Марксизмни у ҳамшаликка қабул қилганди. Ҳаёт уни бу таълимотнинг тўғрилигига ишонтирганди, Лесснерни иккиланишга мажбур қила оладиган куч ер юзида йўқ эди. Миқтидан келган, калласи деярли чорбурчак, пешонаси саркаш, яноқлари катта ва бурни япалоқ, одамга тикка, синовчан, ҳўмрайиб қарайдиган, тартибсиз ўсган пахмоқ соқолли, қалин мўйлови оғзини тўсиб қолган бу кишидан ирода ва куч ёғилиб турарди.

— Хўш, Мавр, ҳалқумни эль¹ билан ҳалоллагани менга ҳамроҳ бўласанми? — Лесснер ўз саволини такрорлади.

— Фридрих, сен сеҳргарсан, одамнинг ичидагини топасан, — Маркс анча ёришди. — Майли, йигитлик давримизни эсласак нима бўпти!

Лафарг элдан қизил винони хуш кўрарди. Улар «Қора ҳўкиз» майхонасига яқинлашиб қолган эдилар, бу ерда эль ҳам, вино ҳам бўлгучи эди. Бу майхонани Италиядан қувғин бўлиб, Лондонда турғун қолган киши тутарди, уни Бош кенгашдагилар билишарди. У керак бўлиб қолган пайтда ҳар сафар ўз биносини бериб туриб, анча-мунча хизмат кўрсатарди. Маркс ва унинг ўртоқлари бу кичкина майхонага кирганларида, майхона соҳиби муккасидан тушиб дамка ўйнаётгани учун уларнинг кирганини пайқамай қолди. Маркс бу ўйинни жуда яхши кўрарди. У ҳар қандай офицернинг ҳаваси келадиган муртча ва нягида қора мўй сабза урган семпа неаполитанка пештахта орқасида идишларга пиво ва вино қуйгунга қадар дамка тахтаси қўйилган столча ёнига ўтириб олди. Ун минут ўтар-ўтмас Маркс киракаш извош ҳайдовчисини, дурадгорни, аравасозни ва ниҳоят Лесснерни устма-уст ютди.

— Дамкада зўр экансиз, гражданин Маркс, — деди ҳурмат билан «Қора ҳўкиз»нинг соҳиби.

— Дамка нима бўпти, — илжайди Лесснер, — бизнинг Мавримиз ҳар қандай одамнинг иккала ку-

¹ Э л ь — қуюқ, ўткир инглиз пивоси. (Тарж.)

рагини ерга текказади. Унинг боши омон бўлса, эртами-кеч Интернационалнинг бутун душманларини енгамиз.

Маркс мароқли ўйиндан пича дам олиб, бир кружкагина яхши пиво ичиб, уйга йўл олди.

Кечаю кундуз қаттиқ ишлайвериб, бусиз ҳам жисмоний заифлашиб қолган Карл чипқон азобини тортиб ётиб қолди. Лекин тўшакда ётиб ҳам дам олишдан воз кечиб «Капитал»га сайқал бериш ва кам-кўстини тўлдиришни давом эттирди.

Женни ўзини эҳтиёт қилмагани учун Марксдан тез-тез ўпкаланарди. Фридрих Энгельс ҳам Манчестердан шу тўғрида ёзган эди:

«...менинг гапимга кир, мишьяк қабул қила бошлагин-да, биз томонга кел, сенинг соғайиб кетишинг фақат ўзинггагина боғлиқ. Сен бунақангги нуқул пайсалга солавериб ва кечиктиравериб ўзингни адо қиласан; ҳўппоз билан бунақа қайта-қайта оғрийверишга ҳеч ким узоқ бардош бера олмайди, ниҳоят ҳўппоз шундай бир тус олиб кетиши мумкинки, сен унинг дастидан боболаринг ёнига бориб қоласан, мен бу ёгини айтмай қўя қолай. Ушанда сенинг китобинг-у, оиланг нима бўлади?»

Биласанки, мен илож бўлган ҳамма нарсани қилишга тайёрман ва айти фавқулодда ҳолда эса бошқа пайтларда қилишим мумкин бўлганидан кўра ҳатто ортиқроқ қилишга розиман. Лекин ўзинг ҳам ақл-ҳуш билан иш кўр, мен ва оиланг учун биргина марҳамат қил — ўзингни даволат. Бордию сенга бирор нарса бўлгудек бўлса, бутун ҳаракат нима бўлади? Лекин агар сен ўзингни шундай тутадиган бўлсанг, *муқаррар* шу кунга қоласан. Дарҳақиқат, мен сени бу аҳволдан қутқариб олмагунимча кечаю кундуз тинчимайман ва ҳар куни, сендан хат-пат олмасам, хавотирланаман ва аҳволинг яна ёмонлашгандир, деб ўйлайман».

Энгельснинг қийин-қистови билан Маркс дам олгани денгиз бўйига жўнаб кетди. У нақ соҳил бўйидаги сокингина уйга жойлашди ва орадан кўп ўтмай, ҳордиқ чиқариб, хушвақт бўлиб, Лаурага бундай деб ёзди:

«Пансион ёки меҳмонхонага эмас, балки хусусий уйга жойлашганимдан жуда хурсандман, акс ҳолда

маҳаллий сиёсат, оилавий жанжаллар ва қўни-қўшниларнинг гийбатлари билан албатта безор қилишган бўларди мени. Лекин ҳар қалай мен Дидаги тегирмончига ўхшаб: «Ҳеч ким билан ишим йўқ, мен билан ҳам ҳеч кимнинг иши йўқ», деб куйлай олмайман, негаки менинг тўнкадек қар бекам ва унинг ўқтин-ўқтин бўғилиб хириллаб қоладиган қизи бор. Лекин улар жуда яхши, меҳрибон одамлар, хира-хандон эмаслар.

Мен ўзим саёқ ҳассага айланиб қолдим... Кун узукун сайр қилганим қилган, тоза ҳаводан нафас олмаман, соат ўнда уйқуга ётаман, ҳеч нарса ўқимайман, яна ҳам кам ёзпман ва ҳеч нарсани ҳаёлимга келтирмайман, бундай ҳолатни буддизм инсон фароғатининг чўққиси деб ҳисоблайди».

Маркс «Капитал» устида зўр бериб ишлашни давом эттирди, бу ишга у умрининг йигирма беш йилини сарфлаган эди. Шу ишни деб у Халқаро Ишчилар Жамиятининг Женева конгрессига боришдан воз кечган эди, ваҳолонки бу конгрессни у тайёрлаган эди.

«Мен боролмайман, қолаверса боришни хоҳламайман, негаки менинг ишимда бундай узоқ танаффус бўлиши мумкин эмас,— Маркс «Капитал» тўғрисида гапириб, Ганновердаги ўзининг маслакдоши врач Кугельманга шундай хабар қилган эди. — Ўзимнинг бу ишим билан келтирадиган нафни, ҳар қанақангги конгрессда мен шахсан қилишим мумкин бўлган ҳамма нарсадан кўра, ишчилар синфи учун муҳимроқ бўлади, деб ҳисоблайман».

Ана шу қизгин ижодий иш давом этаётган кезларда, яъни Маркс асосан илмий тафаккур ва кашфиётлар билан банд кунларда унинг ва Энгельснинг оиласи бошига катта кулфат тушди. Қўшма Штатларда, Сент-Луисда 1866 йил 20 август Иосиф Вейдемейер вабодан вафот этди. Женни билан хат ёзишиб турган унинг рафиқаси эридан касал юқтириб, у ҳам ўлишига сал қолди.

Иосиф Вейдемейернинг ўлими Марксни чуқур изтиробга солди. Улар кўп йиллардан буён дўстона алоқада эдилар. Улар бир сафда жанг қилиб келгандилар. Айрилиқ уларнинг маънавий яқинликларига пуртур етказолмаган эди. Улар бошқа-бошқа қитъаларда

яшаётган бўлсалар-да, жонли алоқани узмагандилар. Вейдемейер Маркс ва Энгельснинг энг садоқатли сафдошларидан бири бўлиб, умр бўйи уларнинг ғоялари ва ишларига содиқ бўлиб қолган эди.

Прусс чиновнигининг ўғли, Вестфалияда туғилган, Бешлинда Ҳарбий академияни тугатган қобилиятли тўпчи Вейдемейер эски йўллардан юришдан ҳамиша қочар эди. У Маркснинг дунёқарашига дарҳол осонликча келмаган, лекин кейинчалик ундан сира чекинмаган эди. У ўзининг қарашлари бундан буён Пруссия офицери мавқеига мос келмаслиги тўғрисидаги фикрга келиши биланоқ сира иккиланмасдан армияни ташлаб кетганди.

Вейдемейер дили равшан, чуқур виждонли, меҳрибон ва мустаҳкам иродали нодир кишилардан эди. Танлаган йўлининг тўғри эканлигига чуқур ишонч олис сургундаги машаққатли ҳаётни осонликча кечириш учун унга куч бағишлаганди. У ҳаётни севадиган, вазмин ва ниҳоятда жасур шахс эди. Америкадаги граждандар уруши вақтида ҳаракатдаги армиянинг полковниги Вейдемейер қўшинларида зўр ҳурмат ва меҳр-муҳаббат қозонганди. Халқаро Ҷамият ташкил этилганидан кейин ўша ондаёқ у Америка секциясининг толмас бунёдкорларидан, марксизм ғояларининг собит тарғиботчиларидан бири бўлиб қолди. Ҳам жисмоний, ҳам маънавий бақувват бу одам узоқ умр кўриш учун дунёга келган бўлиб, миқти хушбичим, юзидан қон томиб турадиган, хушчақчақ бу одамни кўрганда, ўлим тўғрисидаги фикр тумтарақай қочарди. Бироқ у яшаётган штатда тарқалган эпидемия унинг бошига етди. Маркс билан Энгельс дўстларидан айрилганларидан қаттиқ қайғурдилар.

1865 йилнинг охирида Интернационал аъзоси Поль Лафарг студентларнинг Луи Бонапарт идора усулини қоралаган Льеждаги конгрессида қатнашгани учун Париж университетидан қайдалди. Ёш революционер тиббиёт таълимини давом эттирмоқлик учун Лондонга кўчиб келди. Маркс унинг келганидан хурсанд бўлди ва жуда тез орада Лафарг Модена-виллада доимий меҳмон бўлиб қолди. Маркс оиласини зиёрат қилгани келган Лина Шелер ёш студент қаттиқ сир тутган нарсани биринчи бўлиб Женнихен билан Лаурага ошкор қилди.

— Мени,— деди у, сирли бир тарзда қизларни бир чеккага тортиб,— алдаб бўлмайди. Мен шу вақтгача эр қилмаган бўлсам, бунга фақат ўзимнинг талабчанлигим ва афсонавор шаҳзодани беҳуда кутганим сабабдир, аммо менга кўнгил берганлар кўп бўлган, ахир бир вақтлар мен ҳам ёш бўлганман, эркаклар дилини ўрганганман.

— Масалан, Жорж Сандга ўхшаб денг,— Женнихен кулгисини босиб, унинг гапини бўлди.

— Мен бу адибанинг асарлари бир-бирига ўхшаш ва шунинг учун у қизиқарли эмас, деб биламан. Унинг бутун аёл қаҳрамонлари шубҳали бир тарзда унинг ўзига ўхшаб кетишади ва Жанлис кампир, аёл кишининг бахти никоҳда, деб насиҳат қилганидек, доимо эркин севгини тарғиб қилишгани қилишган. Лекин бизга насрий асарларнинг нима ҳожати бор қачонки ҳаётнинг ўзи бизга ниҳоятда мароқли сюжетни тайёрлаб қўйганида. Мосье Лафарг ошиқ бўлиб қолган, унинг кимга ошиқлигини ҳам биламан.

— Бу бўлмагур гап,— эътироз билдирди Лаура.

— Қари кўрсичқон, ҳамиша, ҳаммангиздан сезгир,— давом этди Лина.— Шунинг билан қўйинг, Лаура пайдо бўлиши билан қорачадан келган бу барно йигит хомуш бўлиб қолади. Унинг ҳаммамизга ниҳоятда сермулозаматлигини айтмайсизми? У ҳатто Туссига ҳам дастёр бўлишга тайёр, у билан бирга Купер ва Марриентни ўқийди, Ленхен билан бифштекслар қовуради, мен бундан каттароқ ишлар ҳақида ҳали гапираётганим йўқ, гапираман десам гап кўп, у соатларча котиблик ишларида онангизга ёрдам беради, дўконлардан Женнихен учун нота ва китоблар излайди, менинг Трир ҳақидаги ҳикояларимни соатларча тинглашга тайёр. Нимасини айтай, ҳатто Виска итдан тортиб уйингиздаги гала-гала мушукларгача ҳаммаси унга ардоқли ва ёқади. Э, мен биламан ахир, унинг дилида нималар бўлаётганини. Йигит зоти қизга ошиқ бўлганида, унинг бобоколонининг хархашалари ҳам унга малол келмайди, маъшуқасига алоқадор ҳаммага ва ҳамма нарсага меҳр-шафқатли бўлиб қолади.

— Уйдирма бу, мен буни сезганим йўқ. Поль менга фақат пичинг қилади, холос. Унга тоқат қилиб бўлмайди,— деб тутақди Лаура.

— Баракалла! Мен яна бир кашфиёт қилдим. Биз-

нинг Готтентон ҳам севади, — бўш олмади Лина, су гапи билан Лауранинг бутунлай қўлини қўзғаб юборди.

Лафаргнинг найнки ташқи кўриниши, баъки мазнавий олами ҳам ёқимли эди, Лаура одам танлашда адашмаганди. Лафарг сидқидилдан, баърандлик маъри билан Марксга боғланиб қолганди, Маркснинг аёли ва қалбининг бутун улугворлигини тушуниб, у билан мулоқотдан иложи борича кўпроқ баҳраманд бўлишга ҳаракат қиларди. Поль Маркснинг ҳар қандай топшириғидан очиқдан-очиқ севинач, мирзалик, ёрдамчилик вазифаларини бажонидил бажарар ва бундан буён Маркс билан бир сафда туриб жанг қилишлигидан фахрланарди. Бордолик медик-студент ҳам Маркснинг оиласидаги аёлларнинг, кейинчалик Энгельснинг ҳам табиатига ўтиришиб қолди. У Модена-виллада яшаётганларнинг ҳаммасига азиз ва қадрдон бўлиб кетди.

Оқшом пайтлари Маркснинг Хэмпстед-Хисда қиладиган кечки сайри вақтида Поль Лафарг унга ҳамроҳ бўлар ва айна шу орада у Марксдан иқтисодий билим оларди. Карл бақувват таёққа тиралиб, шаҳар атрофидаги тепаликлар оша бардам борар ва ўзи пайқамгани ҳолда, ўша вақтда ишлаб тугатаётгани «Капитал» биринчи томининг бутун мазмунини қадам-бақадам баён этиб, ҳар қалай ўз фикрларини овоз чиқариб текшириб кўраётгандай бўларди. Ҳар сафар уйга қайтганида, бир вақт Маркс хонадонида яшаб турган Поль ўзининг бир чеккадаги кичкинагина хонасига киришга ошиқар ва шу оқшом эшитган ва аниқлаб олган нарсаларини дафтарига ёзиб қўярди. Бир куни Маркс унга инсоният жамияти тараққиёти тўғрисидаги назариясини баён этиб, кўп йиллар мобайнида тараққури қаршисида зоҳир бўлган илмий исботлар ва мулоҳазаларни келтирди. Йигитча турган ерида донг қотиб қолди ва анча вақтгача лом-мим демай тургач, у абадий ечилмас жумбоқ деб ҳисоблаб келган нарса нақадар содда ва равшан қилиб тушунтириб берилганидан ҳанг-манг бўлиб, деди:

— Жуда ажойиб, доктор Маркс, мен ўзимни шундай ҳис қиляпманки, худди менинг ақлий нигоҳимни тўсиб турган парда йиртилгандек бўляпти. Менинг кўзим очилди, жаҳон тарихи мантиқини бирин-

чи марта равшан тушундим. Бундан буён мен жамият ривожининг шу қадар зиддиятли бўлиб кўринган ҳодисалари ва гоёларни моддий сабаблар билан боғлай оламан.

Дарҳақиқат, Маркс гапларида ҳамма нарса мунтазам, рад этиб бўлмас ва улуғвор табиатнинг ўзи сингари оддий эди.

Лафарг Маркс қачон бўлмасин ёзган асарларининг барини ўзига хос қизғинлик, сабрсизлик, қунт билан мутолаа қилишга киришди. Билиб олган нарсаларининг теранлиги ва янгилиги уни ром этди. Лекин Маркс нимаики қилган ва айтган бўлса, шуларнинг ҳаммасига назар солиб, Поль шундай бир хулосага келдики, бу хулосани у тез-тез такрорлаб юрарди:

— Туриш-турмушда, иш-ҳаракатда ва гап-сўзда бу одам тагин ҳам улуғдир. Маркснинг биронта асари унинг чексиз билими ва даҳосини бутун борлиги билан акс эттира олмайди. У ўз асарларидан чиндан ҳам анча юқоридир.

Лафарг Марксни нақадар кўпроқ билгани сари у шунчалик ақл бовар қилмайдиган бўлиб кўринаверди унга.

Кўрган-кечирганларини ифодалашга ҳаракат қилган «ҳозирги замон адибларининг, ҳатто Флобер каби улкан адибларнинг ҳам асарлари Маркс асарларига нисбатан болалар ўйинидир, — деб ўйлар эди у, — Маркс планетанинг бутун ҳаётини жуда хилма-хил ва узлуксиз ўзгариб турадиган ҳаракатлар ва тескари ҳаракатларда тасвирлай олди. Воқеликни шу қадар теран идрок этиш учун тафаккурнинг фавқулодда кучи ва у кўриб чиққан нарсаларни ифодалаб бериш ҳамда буларни у уддалай олган тарзда баён қилиш учун шу қадар нодир «санъат лозим».

Маркс ҳузурида ақлни ишлатмасдан ва лоқайд қолиб бўлмас эди. У атрофидаги ҳамма кишиларни фикрлашга, орзу-хаёл қилишга мажбур этарди. Умрининг ҳар бир соати йилдан-йилга унинг учун ва атрофидаги яқин кишилар учун ҳали номаълум, янги салмоқли, бойитадиган бир нарса билан муттасил тўлиб борарди. Унинг ўзига бўлгани каби Маркс билан алоқа қилган кишиларнинг ҳаммасига вақт етишмас, талаб-эҳтиёжлар шу қадар кенг эди. Бутун дунёнинг гоёлари, манфаатлари, ташвишлари Модена-виллада

йигиларди. Бу ерда «зерикиш» деган сўз абадий унутиларди.

Озгинагина бўш соатларида Маркс адабий асарлар ўқиб ҳузур қиларди. Романнывисларнинг ҳаммасидан у Сервантес билан Бальзакни кўпроқ севарди. Бальзакнинг ҳикматомуз самимий ва истеҳзоли «Сирли дурдона» асари уни қойил қолдирганди. Маркснинг мураккаб ва абадий изланувчи қалби билан повесть қаҳрамони, гениал рассом ўртасида аллақандай ўхшашлик ва яқинлик бор эдики, ўзидаги мавжуд нарсаларни энг майда штрихларигача гавдалантириш истаги рассомга сира ором бермас, шу сабабли у полотнода ҳеч нарса қолмагунча ўз расмларига сайқал ва оро бергани берган эди.

«Бечора рассом. Камолотга етказаман деб ўз ижодини йўққа чиқарди. Қачон тўхташ ва нуқта қўйиш лозим? Энг яхши нарса яхши нарсанинг душманидир. Мен Бальзакнинг қилган ишидан ҳеч қачон кўнгли тўлмайдиган табиатини тушунаман».

Дарҳақиқат, Маркс қўлёзмаларига доимо янгидан-янги ўзгаришлар киритар, ёзганларини тўлдирар ёки ўчириб ташлар ва хафа бўлиб, баёним ўйлаган мақсадимни охиригача ифодаламаяпти, фикрларимни етказмамаяпти, дерди. Маркснинг энг шафқатсиз ва беаёв танқидчиси унинг ўзи эди. Ўз ижодини ҳаддан ташқари айбситаверганлигидан Энгельс дўстини дамбадам койигувчи эди.

Маркс Англия ишчиларига доир қонунлар тўғрисида йигирма саҳифага яқин бир нарса ёзмоқлик учун бутун бошли «Мовий китоблар» кутубхонасини ўрганиб чиққан эдики, бу китобларда Англия ва Шотландия тергов комиссиялари ва фабрика инспекторларининг докладлари эълон қилинган эди. Маркс бу китобларнинг саҳифаларини чизаверганидан соғ жойи қолмаган эди. Бу ҳисоботларни ёзган кишиларнинг ҳалоллиги ва инсофи тўғрисида у кўп марта чуқур ҳурмат билан гапирган эди.

— Европанинг бошқа мамлакатларида Англия фабрика инспекторлари каби биларманд, холис ва дадил одамларни топиш қийин.— Маркс миннатдорчилик юзасидан «Капитал»га ёзган сўзбошисида уларнинг хизматини тақдирлаб ўтган эди.

Модена-вилладаги ёшлар хилма-хил ишлар ва ўйин-кулгилар билан вақтнинг қандай ўтганини билишмасди, лекин аввалига Лина Шелер, сўнгра эса идрокли ва сезгир Ленхен ҳам Лафаргнинг Лаурани севиб қолганини сезгач, уйдаги аввалги осойишталик йўқолди. Фақат Марк ўз уйида ўзгариш кутилаётганини ҳали пайқамас, Женни хоним ҳам бу янги гапдан кулиб қўя қолар эди.

— Тўғриси айтганда, ёш-ялангларнинг бир-бирларига майли борлиги жиддий аҳамият беришга арзимаЙди. Бу чақмоқ чаққандай бир гап, осмони фалакда бир ёришади-да, ўчади-қолади,— деди у Лина Шелер ўз кузатишлари тўғрисида унга гапирганида.— Лаура муваффақиятдан унча-мунча тантиқлашиб қолган, серхархаша ва ўзига биноси зўр эди. Балки қизалоқ ҳафсалалари пир бўлиши мумкинлигидан ўзини анча тийиб турса керак. Ҳар қалай ишқ муҳаббатдан жуда чўчир, буни заифлик аломати деб ҳисобларди.

— Лекин мен шунга аминманки, ҳали-замон қизинг сени бир-биридан ширин негр неварачаларга буви қилиб қўяди,— деб қисталангига олди Лина.

— Қошқийди айтганинг келса,— жиддийлашди Женни. У қўлида Шекспирнинг томини ушлаб дераза ёнида турарди. Бўш соатларида у севган драмаларини қайта-қайта ўқишдан эринмасди.

— «Кориолан»ни ўқияпсанми?— сўради Лина Шелер тика бошлаган иши билан дугонасининг ёнига ўтирар экан.

— Ҳа, бу довжорак жангчининг тақдири мени мудом ҳаяжонга солади. Қаҳрамон ўзи сингари мағрур онаси Волумнияни шу қадар қаттиқ севадики, бу одамни эзиб юборади. Римлик бу аёлнинг гапи эсингдами: «Мен азаматим довжораклик кўрсатганини биринчи дафъа эшитганимда шу қадар бошим осмонга етдики, ўғил кўрганимда ҳам бунчалик севинмаган эдим». Волумния ғам-кулфатлар билан олишавериб толиққанида Кориолан уни шунақа мард қилиб ўстирган киши унинг ўзи эканини эслатади унга. Мана эшит, шу ажойиб монологни:

«Қаерда, онажон,
Тетиклигинг ахир? Дердинг бир пайтлар,
Ки, ногоҳ бош узра тушган фалокат.

Сабот-матонатга бўлади синов,
Саботсиз кишилар, кўрса жиндай ғам,
Ўзини йўқотиб қўяди тамом —
Ахир ҳаво очиқ кунда уммонда
Юзиб кета олар ҳар қандай кема,
Аммо чархипалак шеваларига
Бардош бера олар фақат саботли,
Тетик тутар экан букилмас қаддин:
Шундоқ йўриқларга ўргатган ўзинг,
Шундоқ йўриқларга амал қилган қалб
Ҳаётда енгилмас бўлур доимо.

Эшик тақирлаб, хонага Поль Лафарг кирди. У Лаурани ахтарар, одатдан ташқари ҳаяжонда эди.

— Бу уйда,— деди у, Лаурани топмаганидан ҳафсаласи пир бўлганини яширмоқчи бўлиб,— биронта зот йўқки, Шекспирни қизғин севмаса. Мен ўзим ҳақимда бундай деёлмайман, сабаби, ҳойнаҳой, нисбатан уни кам билганим бўлса керак.

— Нима ҳам дердик, сизга ҳавас қилсак бўлар экан. Сиз сира такрорланмас, лекин ҳамиша барҳаёт одамлар яшайдиган ажойиб бир дунёни ўзингиз учун тезроқ кашф этинг. Эвондаги Стратфорддан чиққан яна бир шундай қалбшунос ва донишманд дунёда ҳеч замон яшамаган бўлса керак.

— Полга кўпроқ Ромео ёқади, албатта,— жилмайди Лина Шелер. Унинг кичкинагина сариқ юзида табассумдан ажинлар пайдо бўлиб, Лафаргга ер ёнғоқнинг юмшоққина пўстини эслатди.— Отелло бўлмаса бўлгани,— деб тегажаклик қилди ёш студентга сира жим турмайдиган қари қиз.

Поль дўриллаб кулди ва узр сўраб, чиқиб кетди. Қош қорайиб қолган эди. Ленхен ёниқ керосин чироқ кўтарганча зинапояда у билан дуч келиб, Маркснинг кабинетига ўтиб кетди. Лафарг Ленхенни биринчи қаватдаги кичкинагина меҳмонхонада кўриб қолди. У баланд ёзув столи ёнида ўтириб, «Иқрорнома»га жавоб берган кишиларнинг чўзинчоқроқ расмларини ҳафсала билан ёпиштираётганди.

— Лаурани ахтаряпсизми? У ҳозир шу ерга келди,— деди қиз, ўгирилмасдан.

Женнихен Элеоноранинг калласини унинг «Иқрорнома»си теппасига ёпиштирди, қора ботинкача кийган

оёқларини эса пастга, саҳифанинг ўртасига имзо ёнига ёпиштирди. У ўз ишидан мамнун бўлиб, Поль билан гаплаша кетди.

— Вискингизнинг эътирофини ўқиб берайми сизга? Бу жуда нодир ҳужжат.

— Албатта, мисс Женни. Бунинг нақадар қизиқ бўлишини олдиндан кўриб турибман.

— Ҳурматли кўппакнинг портрети бўлмагани учун мен қоғозга тушириладиган суратдан фойдаландим. Ўхшайдими, ахир?— Женни кулгили бароқ итнинг калласини кўрсатди.

— Мистер Вискининг нақ ўзгинаси,— жиддият билан тасдиқлади Поль.

— Менимча ҳам жуда ўхшайди. Бас, энди диққат.

Женни баланд овоз билан ўқий бошлади:

— «С а в о л. Одамларнинг қандай фазилатини сиз ҳамма нарсадан ортиқ қадрлайсиз?

Ж а в о б. Гадейларча акиллашни.

...эркакларда?

— Мижғовликни.

...Аёлларда-чи?

— Жанжалкашликни.

Сизни бошқалардан фарқ этадиган хислатингиз?

— Доимо оч юриш».

Поль хахолаб кулиб юборди.

— Нима бўлганида ҳам сиз ит руҳиятининг нақ моҳиятига етибсиз.

— «Севган машғулотингиз?» Биласизми, бу саволга жавобан Виски менга нима деб шивирлади? «Суяк гажииш» деди.

«Сизнинг бахт ҳақидаги тасаввурингиз?

— Тушки овқатдан кейин сайр этиш.

...бахтсизлик ҳақида-чи?

— Сувга ботиб кетиш.

Севган қаҳрамонингиз?

— Одиссиянинг ити.

...аёл қаҳрамонингиз-чи?

— Изланмоқда.

Севган носир адибингиз?»

— Бюффон, албатта,— деди Лафарг.

«Турмушда амал қиладиган қондангиз?

— Еб-ичиб, гашт суриш.

Шиорингиз?

— Агар нафсингни тийсанг, маза қилолмайсан».

Лафарг Вискининг иқрорномасини яна бир бор ўқиб, мириқиб кула-кула: — Епирай, сиз наинки тўрт оёқли, балки икки оёқли худбинни ҳам маҳорат билан тасвирлабсиз, мисси Женни,— деди.

— Вискининг ҳам шунақа кўнгли пок. Агар унинг жавоблари буни акс эттирмаганда, ачинарли бўларди,— ҳазиллашди Женнихен.

Хонага Лаура кирди. Стол устида ёниб турган чироқнинг шуъласи унинг тўқ-қизил кўйлагига ва серҳашам, уқа тутилган юбкаси остидан кўриниб турган нозиккина қора туфлисига тушди. Қизнинг башараси панада қолган эди.

— Бизнинг Ди ҳали ҳам ўзининг иқрорномаси билан жуда банд. У ўз йўлида учраган одамларнинг ҳаммасини бир неча савол-жавоб билан билиб олишни олдига мақсад қилиб қўйган. Кошқийди одам боласини бунчалик осонгина билиб бўлса. На илож, ўйин ўйиндан нарига ўтмаяпти,— деди Лаура.— Сиз сўроқларга жавоб бериб бўлганмисиз, Поль?

— Йўқ ҳали. Рухсат этсангиз, аввал мен каминни ёқиб юборсам. Менинг бахтсизлик тўғрисидаги тасаввурим ҳамиша совуқ билан боғлиқ бўлган. Мен совуқдан дийдирашга сира-сира тобим йўқ.

— Сиз ўз она юртингиз Куба оролига қайтиб боришингиз керак эди. Менинг назаримда у Кампанелланинг масъуд оролларида бири, афсонавий Элада каби гўзал бир диёр.

Женнихен отасининг баъзи бир нарсаларини кўчириш зарурлигини баҳона қилиб чиқиб кетди. Эшик олдига етгач, орқасига ўгирилиб Лафаргга эслатди:

— Саволларга жавоб бериш эсингизда бўлсин. Китоб стол устида.

Каминдаги олов аланга олгач, Поль Лаура ўтирган стол ёнига келди. Хона сув қуйгандек жимжит эди. Сукунатни ҳеч ким бузмаётган эди. Поль иқрорномани олдига суриб, ёзишга киришди.

Лаура йигитчанинг елкаси оша унинг жавобларини ўқир экан:

— Ҳа, билдим, бошқалардан фарқ этадиган хислингизни,— ўйламасдан иш қилиш экан,— деди.— Нега энди севган қаҳрамонингизнинг исмини яширасиз.

— Айтгани тилим бормаяпти. Менга ҳаммадан ёқадиган исмлар — Лора билан Маргарита. Агар сиз кўзнинг қанақа рангини севишимни билмоқчи бўлсангиз, бу... — Поль Лаурага ўзгача қараб қўйди, — ...заррин жило таратиб турадиган кўз. Лекин мен сукут сақлайман, негаки менинг шиорим: «Гапиришдан аввал етти марта тилингни бур» деган шиор. Майли, мен учун бугун Петрарка гапира қолсин.

Сеннуччо, сента кўп тилакларим бор,
Ховли ҳаётимдан берайин сўзлаб.
Мен — ўша: ҳам чекиб, ўртаниб бўзлаб,
Лаура ишқида ёнгувчи зор-зор.
Мана гулузори...

Поль тўхтаб, қизнинг қўлларни ушлади.

Мағрур, беозор,
Қаттиққўл, гоҳ майин, гоҳо нозиктаъб,
Ўзин тийиб турар, кулар шўх қараб,
Меҳрибон, дарғазаб, гоҳ гунг, қаҳрвор...
Куйлаб юборар гоҳ, дам секин юрар,
Оҳиста ўлтирар; қайрилар ногоҳ;
Нигоҳ ташлаб дилга солади титроқ;
Гоҳ нимадир дейди; жилмаяди гоҳ;
Гоҳ рангги оқарар...

Поль ўрнидан турди. Унинг кўзлари ёнарди.

— Мен сени севаман, Лора, биламанки сен ҳам севасан мени, — Поль қофияли қилиб гапиришдан тўсатдан оддий гапга ўтиб, сўзини тугатди-да, қизни ўпди. — Иккимиз қовушамиз деган умиддаман, Лаура.

— Сента бўлган муҳаббатимга ҳали ишончим комил эмас, — деб Лаура қаршилиқ кўрсатмоқчи бўлди, — лекин сен, бир нарсага мени ишонтира олган кўринасан — ёнган одам ёндирар ҳам экан, — илова қилди қиз, Лафарг аҳтирос билан ўниб турган қўлини тортиб олмай.

Ўша оқшом қиз билан йигит никоҳдан ўтишга аҳд қилганликларини ота-онага маълум қилишди. Никоҳ тўғрисидаги таклифларни неча бор рад этган ва шу бондан оилада сира кўнгли эримайдиган деб ҳисобланган Лаура ниҳоят кўнгли берган эди.

Ўз қувончини яширмай, Маркс кўзларини мулойим пирпиратиб ва кулиб деди:

— Мен бўлсам, дурагайимиз Мейтланд-парк Родда бунчалик кечаси алламаҳалгача қолиб кетишини мен — чол учун деб ўйлаб юрар эдим. Гап бошқа ёқда экан, унинг Модена-виллада бошқа илинжи бор экан. Нафсиламр, мен ҳам унинг ёшида бўлганимда, худди шундай қилган бўлардим.

Аммо Лауранинг тўйини куёв таҳсилни тугатиб, врачлик дипломини олгунига қадар кечиктиришга қарор қилинди.

— Эр-хотинчилик ҳали жонингга тегади, қизлик давринг ғанимат,— деди насиҳатомуз Елена Демут ва нима учундир, кўзига ёш олди.

— Ҳукмдоримиз Ленхеннинг бошқалардан фарқ этадиган хислати нима эканини биласанми ўзи? — деди Тусси.— Иқрономасида буни ўз қўли билан ёзиб қўйибди: «Ёш Марксларга муҳаббат» деб. Қалай?

Халқаро Жамият Марксни бутунлай банд қилиб қўйган эди. У ишчилар қаршисида хилма-хил долзарб масалалар юзасидан тез-тез нутқлар сўзлаб турарди. Қувғин поляклар Интернационал билан биргаликда ташкил этган тантанали зиёфатда Маркс нутқ сўзлаб, Польша мустақил бўлмаса, озод Европанинг бўлиши мумкин эмас, деди. Польшанинг аҳамиятини камситган шахслар билан баҳслашиб, Маркс крепостной ҳуқуқнинг бекор қилиниши чоризмни яна ҳам мустаҳкамлади ва Россия аввалгича Европа реакциясининг, бутун имтиёзли синфларнинг социал революцияга қарши таянчи бўлиб қолади, деб кўрсатиб ўтди. Мустақил Польша Европанинг «социал тикланиши»нинг дастлабки шарти бўлиб хизмат қилади.

1866 йил ноябрининг ўртасида «Капитал» қўлёзмасининг биринчи қисми Гамбургга, демократик адабиётнинг ношири Отто Мейснерга юборилди, бунга қадар Мейснер Энгельснинг лассалчиларга қарши ёзилган брошюрасини босиб чиқарган эди.

Китобнинг қолган қисмини Маркс Гамбургга ношир Мейснерга баҳорда ўзи олиб бормоқчи ва биринчи корректура листлари тайёр бўлгунга қадар Ганноверга бориб, ўзининг издоши ва кўп йиллардан бери мухбирлик қилаётган врач Людвиг Кугельман билан кўришмоқчи бўлди.

Маркснинг қитъага жўнамоқчи эканлиги тўғриси-

даги хабар Германияга етиб келиши биланоқ Ганноверда чиқадиган газеталардан бири, Интернационалнинг раҳбари Польшада қўзғолон тайёрламоқ учун оролдан жўнаб кетишга отланмоқда, деб хабар тарқатди. Маркс Кугельман орқали бу ёлғон гап тарқалган ернинг ўзида уни рад этишга мажбур бўлди. Маркснинг баёноти «Шимолий Германия учун газета»да февралнинг охирида босилиб чиқди.

Сафарга жўнаш олдидан Маркс ўзининг пальтоси билан соатини гаровхонадан қайтариб сотиб олди.

Маркс жўнаб кетаётганида руҳи тетик, кайфияти жойида эди. Уша кунларда Интернационал катта галаба қозонган эди. Париждаги иш ташлаган бронза ишлаб чиқариши ишчиларига Халқаро Жамиятнинг аралашуви ёрдамида Англия тред-юнионларидан анчагина пул ёрдами олишга муваффақ бўлинган эди. Корхона хўжайинлари бундан хабардор бўлгач, ўша ондаёқ ён беришган эди. Одатдан ташқари бўлган бу воқеа француз матбуотида анча-мунча шов-шувга сабаб бўлди ва Интернационалнинг обрўсини анча кўтарди.

Англияда денгиз орқали қитъага етиб келиш учун қийин бўлди, чунки пароход хатарли пўртанага дуч келди. Лекин Маркс чайқалишни дуруст кечирди ва денгиз касалидан омон қолган озгина йўловчилар орасида ўзини яхши ҳис қилди. Гамбургга етиб келгач, у Энгельсга ҳазилнамо хат юборди:

«...агар бирмунча асосий қисм матонат кўрсатмаганида, касал бўлиб қолган ва ҳолдан кетган йўловчиларнинг афт-ангори сафарининг бу ёғини расво қилган бўларди. Бу асосий қисми жуда «қурама» саставдан иборат эди, чунончи: афти нақ сенга ўхшаб келадиган, аммо паст бўйли немис капитани; у ҳам сенга ўхшаб жуда ҳазилвон бўлиб кўзлари мулойимгина қисилиб, сузилиб турарди; лондонлик жаллоб, ҳақиқий Жон Буль; ... тейхаслик немис ва шу асосий зот — немис 15 йилдан буён Перунинг шарқий қисми бўлиб, географияда фақат яқиндагина рўйхатга олинган, айтмоқчи ҳали ҳам одам гўшти дурустгина ейладиган жойларда кезиб юради. Бу — ғирт тентак, сергайрат ва қувноқ бир йигит. Унинг ёнида тощ болта ва шу каби нарсаларнинг қимматли коллекцияси бўлиб, бу болталарни «горлар»дан топилган деса арзийди. Буларга илашгандек бир хотин киши ҳам бўлиб

(қолган хотинлар денгиз касали билан оғриб аёллар каютасида ётишарди), оғзида тиши қолмаган бу нимжон кампиршо ганноверча қотириб гапирарди, у алмисоқдан қолган аллақандай фон — Бер фамилияли ёки шунга ўхшаш Ганновер министрининг қизи; энди у аллавақтдан бери инсон зотини рисолага солувчи, пиетист, филантроп — ишчиларнинг дўсти бўлиб қолган... Пайшанба куни оқшом пайтида, бўрон жуда қутириб, бутун стол-стуллар рақс этаётганида, биз ере it cotmire¹ улфатчилик қилишдик, бу вақтда нимжон кампир диванда ёгарди, пароход силкина-силкина уни, бир оз овутиш учун бўлса керак, ўқтин-ўқтин ерга, каютанинг ўртасига улоқтириб турарди... Бизнинг немис бадавийимиз кула-кула... ваҳшийларнинг ярамас қилиқлари ҳақида ҳикоя қиларди... Мана бир мисол: уни ҳиндилар кулбасида меҳмон қилишибди, худди шу куни бир хотиннинг кўзи ёриган экан. Бўшалган хотиннинг йўлдошидан қовурдоқ тайёрлаб келиб, унга ҳам татиб кўришга беришибди — бу меҳмондўстликнинг энг олий ифодаси экан!»

Энгельс дўстининг хатини қайта-қайта ўқиб, роса завқланди.

Маркс ўз ношири билан кўришиб ва китобни чоп этиш тўғрисида у билан келишиб, Ганноверга жўнаб кетди.

Людвиг Кугельман ўз шаҳрида врач сифатида яхшигина обрўга, анчагина практикага эга бўлиб, тўқисгина яшарди. Ҳали студентлик чоғидаёқ у Маркс асарларини ўқиб, завқ-шавқ билан унга хат ёзган эди. Маркс билан Лондонда қувғинда юрган врач ўртасида, улар юзма-юз танишгунга қадар бир неча йилгача, хат ёзишув бошланиб кетган эди. Кугельман Марксга шартли адрес бўйича, хатлар цензуранинг қўлига тушмасин учун, уни А. Вильямс деб атаб ёзгувчи эди. У ўзи чуқур ҳурмат қилган таълимотнинг ижодкорини бир неча бор ўзиникига таклиф этган бўлса-да, фақат 1867 йилдагина ниҳоят унинг истаги амалга ошди.

Азиз меҳмоннинг келиши тўғрисидаги хабар туфайли брочнинг оиласида катта тараддуд бошланиб кетди. Кугельманнинг ёш, сулув рафиқаси Гертруда, у ҳам Маркс каби рейнландиялик эди, шу қадар атоқли

¹ Кичкина даврада (франц.)

киши қаршисида нодон бўлиб кўринишдан чўчиётган эди. Унинг ёшига нисбатан тезроқ улғайган зийракки-на қизи Франциска отаси чўчиётган онасини тинчит-моқли бўлиб, ҳеч қачон ҳеч ким билан мулоқотда у Маркс билан бўлганидек ўзини бемалол ва хушвақт сезмаслигини олдинданоқ айтиб қўяётганини эшитарди. Бу шундай бўлиб чиқди. Гертруда кутган ўтакетган қоидалараст ёв такаббур жаноб ўрнига меҳмонхонага ораста кийинган, юзида илиқ табассум ўйнаб турган киши кириб келди, орадан бир неча дақиқа ўтар-ўтмас уни биринчи дафъа кўрган кишиларнинг ҳамма-ҳаммасига кўпдан таниш одамдек бўлиб кўринди. Ҳар бир кишига у бирон яхши гап топиб айтарди. Кугельман хонимга Маркснинг майин, рейнча шеваси ва чақчақлаб кулиши ҳамда табассум қилганида узоқни кўролмайдиган кўзларини қисиб туриши айниқса ёқиб қолди.

Маркс Кугельман оиласидаги ҳамма кишиларнинг самимийлигини ва унинг ўз уйларида меҳмон бўлиб турган кунлари айниқса кўнгилли ўтишига қўлдан келганча ҳаракат қилаётганларининг қадрига етаётган эди. Унинг саломатлиги кун сайин яхшиланиб борди. У вақтинча касалларини унутиб юборди ва яна она юртига келганидан севинди.

Бўш вақтларда, одатда эрталабки соатларда, Кугельман хоним зўр ҳафсала билан бино қўйиб тайёрлаган қаҳво устида адо бўлмас суҳбат бошланиб кетарди. Одоб-андишалиги ва назокатли ҳаракатлари туфайли Маркс Гертрудани шу ондаёқ ҳазиллашиб графиня деб атаган эди. Суҳбат ҳамиша мароқли бўлар, Маркс сира панд-насиҳат оҳангида эмас, жуда оддий йўсинда гапирарди. Бировнинг ортиқча ҳиссиётга берилиши ва чучмаллигини мазаҳ қилганидагина у раҳм-шафқатни билмас эди. Шу ондаёқ у одамнинг хулқи ёки сўзларидаги қалбакиликни, ҳийла-найрангни илғаб оларди. Ушанда Маркс истеҳзо билан жилмайиб, Гейне шеърдан парча келтирарди:

Денгиз бўйида бир кун

Хоним ўйланиб турар.

Ботди-кетди кун нечун —

Деб қайгурар, оҳ урар.

Гертруда Кугельман фалсафа билан қизиқар, шу сабабли Маркс унга Фихте ва Шопенгауэр қарашлари-

нинг хусусиятлари ва тафовутларини шошилмасдан, жуда тушунарли қилиб тушунтирарди. Кўпинча Гегелдан ҳам мисоллар келтирарди.

Бир куни Гертруда уҳ тортиб: «Ажабо, мен бу буюк немис файласуфининг таълимотига сира-сира тушунолмайман», — деб қолди.

Маркс унга далда бермоқчи бўлиб, жилмайиб ҳазил аралаш деди:

— Бундан сиз ташвиш чекманг. Гегелнинг ўзи айтишича, Розенкранцдан бўлак шогирдларидан биронтаси уни тушуниб етмаган, у ҳам бўлса нотўғри тушунган.

Людвиг Кугельман билан Маркс ўртасида дўстона алоқа боғланди. Маркс тинимсиз ундан қойил қолиб келган врачни ҳазиллашиб Венцель деб атади ва кейинчалик ҳамиша унга шундай мурожаат қиладиган бўлиб қолди. Бу лақаб Кугельманнинг Прагага қилган саёҳати тўғрисидаги кулгили ҳикоясидан бошланган эди, бу саёҳат вақтида кузатувчи унга саховатли ва ёвуз Венцеллар — иккита чеҳ ҳукмдори тўғрисида гапириб берган. Венцель деган бир подшо кўпдан-кўп ёвузликлар қилган, шундай исмли бошқа бир подшо эса талай-талай яхши ишлар қилган. Шу-шу Маркс. Кугельман айтган фикрларга қараб, уни ё яхши, ёинки ёмон Венцель деб атарди.

Одатда тушликкача Маркс кабинетда бир ўзи қолгучи эди, бу хоҳани дўстлари ётоқхонадан ташқари унинг ихтиёрига бериб қўйишган эди. У хатлар ёзар, газеталар ўқиб ва «Капитал» биринчи томининг корректурасини ўқиб тузатарди.

Ёзув столи устида қалам-довот турарди, у Минерва ҳайкалчаси билан безатилган эди. Маъбуда қўлида донолик рамзи — уккини ушлаб турарди. Бу Марксга Кугельманнинг кенжа қизи Френцхенни Совушка (Бойқушча) деган лақаб билан аташига баҳона бўлганди. Бу қизча ўзининг синчковлиги, эшитганларининг ҳаммасини тезда уқиб оладиган, болаларга хос бўлмаган теран ақли билан Марксга жуда ёқиб қолганди.

Эрталаблари, эшикни оҳиста тиқиллатиб ва тиз чўкиб таъзим қилиб, Совушка бир оз тортиниброқ катта кресло ёнига келарди. Карл уни кўтариб, тиззасига оларди, шундан кейин тезда кабинет ичидан бола кулгисию қувноқ говур-гувур эшитиларди. Болалар учун

Маркс ажойиб саргузаштлар, эртак ва латифаларнинг кони эди. Саккиз яшар Франциска ой сайин мустаҳланиб бораётган Интернационалнинг, душманлар фикрича, даҳшатли ва дўстлар учун жонажон раҳбарига қаттиқ боғланиб қолди.

Маркс Ганноверда яшаётган осуда, қувончли кунларда ўзининг маслакдоши, кон инженери, немис Зигфрид Мейердан аллақачонлар келган хатга ҳам жавоб ёзди. Зигфрид Мейер Қўшма Штатларга кўчиб бориб, Нью-Йоркда яшаётган эди.

Хатлар кўпинча уларнинг муаллифлари дилини, юрак сирларини акс эттиради. Маркс ёзган эди:

«Сиз менинг тўғримда ҳойнаҳой, жуда ёмон фикрда бўлсангиз керак ва агар хатларингиз қўлимга теккан ўша машаққатли кезларда улар менга наинки *зўр қувонч* келтирганини, балки мен учун *чинакам тасалли* ҳам бўлганини билсангиз, яна ҳам ёмонроқ фикрда бўласиз. Мен партиямизга унинг принциплари юксаклигида турадиган қимматли одамни жалб қилганлигим тўғрисидаги тушунча ҳатто энг ёмон фикр эвазига ҳам мени мукофотлади. Устига-устак Сизнинг хатларингиз менга нисбатан энг дўстона шахсий туйғуларга тўлиб-тошган эди, Сиз эса тушунасизки, бутун (расмий) олам билан жуда қаттиқ кураш олиб бораётиб, мен бунинг қадрига етмасдан қололмайман.

Хуллас, нима сабабдан Сизга жавоб қайтармадим? Шунинг учунки мен ҳамма вақт ўлар ҳолатда эдим. Шу сабабли қўлимдан иш келадиган *ҳар бир* дамдан асаримни тугаллаш учун фойдаланиб қолишим керак эдики, шу асарни деб мен соғлигимни, ҳаётимнинг бахтини ва оиламни қурбон қилдим. Ана шу изоҳ кифоядир, деб умид қиламан. Мен «ишбилармон» деб аталадиган одамлар ва уларнинг ўта доноликлари устидан куламан. Агар ҳайвон бўлмоқчи бўлсанг, инсониятнинг азоб-уқубатларидан кўз юмиб, фақат ўз ҳузур-ҳаловатинг тўғрисида қайғуришинг мумкин, албатта. Лекин мен китобимни... ақалли фақат қўлёзма ҳолида тугатмасдан ўлиб кетсам ўзимни чинакам *иш билмас* ҳисоблаган бўлардим.

Асарнинг *биринчи томи* бир неча ҳафтадан кейин Гамбургда *Отто Мейснер* нашрида босилиб чиқадди. Сарлавҳаси: «*Капитал. Сийсий иқтисод танқиди*».

Шу даврда Бисмарк ўзининг яқинларидан яна бир бор Маркс ҳузурига юборди, бу сафар Бухерни эмас, балки юрист Варнебольдни юборди. Пруссия ҳукуматининг бошлиғи доктор Карл Маркс ва унинг катта истеъдодидан немис халқининг равнақи йўлида фойдаланмоқчи эди. Карл ўша ондаёқ бу тўғрида Энгельсга хабар қилди ва тез орада ундан жавоб олди.

«Бисмарк эшигингни тақиллатади, деб ўйлаган эдим,—деб ёзган эди унга дўсти,—гарчанд у бунчалик шошилади, деб кутмаган бўлсам ҳам. Бу шахснинг фикрлаш тарзи ва онг-билим даражаси учун шу нарса характерлики, у ҳамма одамларни ўз аршини билан ўлчайди. Албатта, буржуазия ҳозирги замоннинг буюк кишиларидан қувониши керак, бу кишиларда у ўз аксини кўради. Бонапарт билан Бисмарк шундай бир сифат ёрдамида муваффақият қозондиларки, бу савдогарнинг сифатидир: қулай бир фурсат келмагунча кутиб туриш ва синаб кўриш, орқа эшиги ҳамиша очиқ дипломатия, савдолаша билиш ва қийишиб арзонга тушира олиш, иш манфаатлари талаб қилганда ҳақоратни ютиб кетиш, *pe soyons pas Larrons*¹ деб қасам ичиш, хуллас, ҳар жиҳатдан савдогар бўлиш... Бисмарк: ҳечқиси йўқ, Маркс билан алоқа ўрнатишга ҳаракат қилиб кўраман, охири ҳар ҳолда қулай пайтини топаман ва ўшанда биз биргаликда ишни бошлаймиз, деб ўйлайди».

Маркс сира иккиланмасдан Варнебольднинг таклифини рад этдики, у Марксга бойлик ҳамда ҳукмрон буржуазия ва помешчиклар орасида мартаба ваъда қилаётган ва энг муҳими оиласи билан ватанига қайтиб келишига умидвор қилаётган эди.

Бу сафар ҳам у орқа-ўнгига алангламасдан, революционерга, ишчиларнинг йўлбошчисига хос ўзининг машаққатли йўлидан борди. Кугельманнинг хонадоида одатда тинчлик, тотувлик, шод-хуррамлик ҳукм суради. Келажакдан жуда умидвор бўлган Маркс руҳан бардам ва вазмин эди. Фақат бир куни Людвиг Кугельманнинг меҳмонхонасида оғир бир ҳолат юз берди, ўшанда кимдир Энгельснинг шаъ-

¹ Гирромлик қилмаймиз (франц.).

нига беҳурмат гап айтиб, у шу қадар бадавлат одам бўлгани учун Марксга кўпроқ ёрдам бериши мумкинлигига шама қилди. Карл ёниб-тутақиб кетди, чунки агар биров унинг учун азиз ва қимматли одамни ранжитишга журъат этгудек бўлса, бунга у чидолмас эди. Дўстлик, унинг назарида, одамларни бир-бирига абадий боғлайдиган муқаддас ва буюк туйғу эди. У ранги оқариб, ҳар бир сўзни дона-дона қилиб, ҳар вақтдагидан кўра бурро гапирди:

— Энгельс билан менинг муносабатим шу қадар яқин ва самимийки, бунга аралашишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Маркс билан Энгельс ўртасидаги дўстлик йилдан йилга мустаҳкамланиб борарди. Аввалига, улар бир-бирларидан айрилиқда яшаганларида, доимо ўзаро хат ёзишиб турардилар.

Ҳамма воқеалардан хабардор қилиб, Маркс бир кун Ганновердан Энгельсга ёзган эди:

«Бир йилдан кейин мен шу қадар мавқега эга бўламанки, ўзимнинг иқтисодий аҳволимни тубдан ўзгартириб, ниҳоят оёққа туриб оламан, деб умид қиламан ва бунга жуда аминман. Сенсиз мен бу асарни ҳеч қачон ниҳоясига еткиза олмаган бўлардим ва сени ишонтираманки — сен фавқулодда қобилиятларингни савдо-сотиққа сарф этайсан ва асосан мен туфайли уларнинг занг босиб қолишига йўл қўйясан, деган фикр худди ёмон тушдек ҳамиша мени эзиб келди... Иккинчи томондан, мен яна бир йил of trial¹ дан ўтишим кераклигини сендан яшира олмайман... Лекин мен ҳамма нарсдан кўра кўпроқ қўрқадиган нарса... бу Лондонга қайтишдир... У ерда қарзлар анча-мунча... яна уй-рўзғордаги кўнгилсиз нарсалар янги куч ва монесиз ишга киришиш ўрнига югур-югурлар.

Д-р Кугельман ва унинг рафиқаси менга жуда илтифот кўрсатишмоқда ва менинг энг кичик хоҳишимни ҳам бажо қилишмоқда. Улар жуда яхши одамлар. Ҳақиқатан ҳам улар «ўз шахсий ўзлигининг ғамгин йўлларига» шўнғиб кетишимга менга фурсат қолдиришмаяпти».

¹ Синов (ингл.).

Ҳаммавақт ва ҳамма ерда бўлганидек, Ганноверда Маркс теваарак-атрофида содир бўлаётган воқеаларнинг ҳаммасидан кўз-қулоқ бўлиб турди. Жуда тез орада у прусс ҳукумати амалдорлари гирт ўрта аср осиеча шафқатсизлиги билан ҳукмронлик қилиб, халққа зулм ўтказиб келаётганликларига ишонч ҳосил қилди. Бироқ улар аҳолини Пруссияга дахлдор бўлмаган вилоятлардан Пруссия вилоятларига ўз мўлжалларича ва зўрлик билан кўчириш учун етарлича ҳокимиятга эга бўлмаганликлари туфайли улар буни майда хизматчиларга нисбатан қилишга уринардилар. Ҳатто маҳаллий почталъонларни ишдан бўшатиб юбориш тўғрисида пўписа қилиб марказий округларга жўнатардилар. Кўплаб гессенликлар, ганноверликларни Қўшма Штатларга эмиграция қилардилар. Уларнинг баъзилари солиқлар, баъзилари ҳарбий мажбуриятлар ва чидаб бўлмас сиёсий шароитлар, қилич хавфидан ва доимо таҳдид солиб турган уруш бўрони дастандан қочганлари қочган эди.

Маркс немис саноатининг аҳволи билан ҳам қизиқарди. У ўзига таниш бўлган акцияли қуюв заводи директори билан бирга бир куни шу заводнинг ҳамма цехларини айланиб чиқиб, у ерда анчагина замонавий машиналар борлигини кўрди. Бироқ, деталлар ҳали ҳам бўлса қўлда силлиқлаб ясалар эдики, инглиз ва шотландияликларнинг заводларида бунақа иш аллазамон барҳам топиб кетган эди.

Ганноверга қилган сафарида вақт тез ўтиб кетди. Маркс саховатли ва ёвуз Венцель, «графиня» ва Френцхен билан самимий хайрлашиб, Лондонга қайтиб келди.

Бу вақтда О. Виган босмахонасида «Капитал» босилиб бўлаётган эди.

1867 йил ўн олтинчи август куни тунги соат 2 да Маркс Энгельсга бундай деб ёзди:

«Қадрли Фред!

Охирги (49нчи) листнинг корректурасини ҳозиргина таомом қилдим. Қиймат формалари тўғрисида майда ҳарф билан босилган — илова 1¼ листни ағаллайди.

Сўзбошининг ҳам корректурасини ўқиб, кеча юбордим. Демак, бу том тайёр. Бу фақат сенинг берган ёрдаминг туфайли рўёбга чиқди! Сен менга фидокорона ёрдам бермаганингда мен уч том учун бунчалик катта ишнинг ҳаммасини асло бажара олмас эдим. I embrace you. full of thanks! Шу билан бирга икки тоза листни юбораман.

Ўн беш фунт стерлингни олдим, катта раҳмат.

Салом, қадрли, содиқ дўстим!»

Маркс хатни ёзиб тугатиб, столдан турди. У гўё фикран ўзича назар солаётган, ўз гапини тинглаётгандек эди. Шу қадар машаққатли ижодий йўлнинг ниҳоясига етганлигидан унчалик қувонмаётганига ҳайрон бўлаётган эди у. «Мен гўё янчилган бошоқнинг ўзгинасиман»,—деб ҳазиллашиб кулди у ўз устидан. Фақат чарчоқ билан ноаниқ безовталиқ сезиларди. Китоб етарлича қиймига етдими, унинг келажаги қандай бўлар экан? Маркс хона ичида у ёқдан-бу ёққа юриб кечаётганди. Унинг бу фарзанди умрининг қарийб чорак асрини банд этган эди. Маркснинг хаёлида вақт гўё ўз оқимини орқага буриб юборгандек эди. Париж, Ванно кўчасида Женнинг висолига етишган дастлабки бахтиёр ойлари. Ушанда улар иккиси биринчи марта Бетховеннинг Тўққизинчи симфониясини эшитишган эди. Маркс финалнинг оҳангини, Шиллернинг музыкага кўчирилган сўзларини хотирлади. Азоб-уқубат тугаб, севинч-қувонч бошланмоқда! Ўзи сезмаган ҳолда Карл бу ҳаётбахш симфониянинг куйини секин хиргойи қила бошлади. Унинг назарида симфониянинг қудратли садолари ташқаридан кабинетга ёпирилиб киргандек бўлди. Лекин бирдан бу садолар тиниб, кўп овозли хор ижросида «Марселъеза» парвоз қилди. Карл Париж ратушаси яқинидаги майдонни кўз олдига келтирди. Революцион тантанали юриш. Кўзлари машъаладек ёниб турган Бланки намойишчилар елкаси устида унга пешвоз бормоқда. Бу тарих байрамлари! Одамни сархуш этадиган орзумидлар ва такрорланмас бахт онлари. Сўнгра Кё-

¹ Сени қучоқлаб, кўпдан-кўп ташаккуримни билдираман! (ингл.).

льндаги қоронғу юлдузсиз тун. Маркс бир ўзи стол ёнида «Янги Рейн газетаси»нинг ёзиб-тузатиб чиқилган ва босишга тайёр қилиб қўйилган даста-даста листлари орасида ўралашиб ўтирибди. Июнь кунлари. Қонга беланган тонглар. Революциянинг мағлубияти.

Маркс дераза олдига келиб, пардаларни тортди. Ғира-шира дилгир тонг шарпаси тушди. У Динстритдаги иккита фақирона ҳужрани, тўрт фарзандининг ўлимини хотирлади. Муш. Ота қўлида жон берган жажжигина хушчақчақ «полковник». «Эҳ, боланинг ўлим олдидан термилиб, нима бўлаётганини тушунолмай, ҳар қандай қийноқ каби одамни эзадиган боқиши. Карлнинг хотираси унинг нохуш ўтмишининг манзараларини кўрган-кечирганлари тубидан топиб, кўз олдига ёйиб ташлади. Урушлар ичида энг даҳшатлиси бўлган қашшоқлик билан олишув умрининг қанчадан-қанча йилларини банд этган эди. Лекин ҳамиша у эндиликда ёзиб битирган асари устидаги ишга муккасидан кетган эди. «Капитал!» Неча йиллар давомида у нимаики қилмасин ижодий иш уни ўзига чорлаб, даъват қилиб турарди. Кечаю кундуз у шу иш қаршисида қарздор эди, мана энди айрилиқ фурсати етди. Китоб оламга тарқалади, одамларга пешвоз боради, уларнинг ҳаёти билан аралашиб кетади. Лекин ижодкор билан ижод ўртасидаги алоқа ҳеч қачон узилмайди. Ижод унинг жарчисига, муаллиф борлигининг боқий қисмига айланади.

Фурсат етди. «Капитал»нинг биринчи томи тез орада босилиб тарқалади. Карл ўзи севган ва шу дамгача етиб келолмаган кишиларининг барини эсга олди. Шулардан бири азиз дўсти марҳум Вильгельм Вольф эди. Унинг вафотидан кейин Маркс у ҳақда китоб ёзмоқчи бўлган эди, бироқ «Капитал» устидаги иш бунга тўсиқ бўлган эди.

«Бечора Люпус, у менинг тошбақа сингари сусткашлигим ва текстни нуқул қайта ишлайверишимдан нолигани нолиган эди»,—деб ўйлади Маркс. Ёзув столи ёнига келиб, у иззат-икром тўла дард ва муҳаббат ҳисси билан қўлёзманинг илк саҳифасига қўйидагиларни ёзди:

«Унутилмас дўстимга,
пролетариатнинг дадил, содиқ,
олийжаноб курашчиси
ВИЛЬГЕЛЬМ ВОЛЬФГА
бағишланади.

1809 йил 21 июнда Тарнауда туғилган.

1864 йил 9 майда Манчестерда қувғинда вафот
этган».

Қудратли Зевснинг ҳалокатини башорат қилган Прометейга ўхшаб, Маркс ўз ҳаётининг асосий хизмати бўлган «Капитал»да буржуа жамиятининг ҳалокати муқаррар эканини олдиндан айтди. У капитализмнинг ривожланиш қонунини очиб берди ва тарих ҳукмини ижро қилишга қодир куч пролетариат эканини кўрсатди.

«Капитал» монументал ва бебаҳо асар. У гўё улкан мрамор тошдан буюк ҳайкалтарош қўли билан ўйилган обидадир. Бу доҳиёна, яхлит, мантиқий, пухта ва мураккаб қомусий асарда ҳеч нарсага эътироз қилиб бўлмайди. Ҳар ўн йиллик ўтган сайин «Капитал»даги аввал тушуниш мушкул бўлиб кўринган нарса равшан, яққол ва тушунарли бўлиб қолади. Маркс таълимоти асрларга мансубдир. У худди йўлчи юлдуздек, янгидан-янги авлодларга нур сочиб туради. Ҳамиша келажак тўғрисида башорат қилувчи даҳо ана шундай абадиятга хизмат қилиши билан синалади.

Маркснинг, табиатда бўлгани каби жамиятда ҳам янгидан туғилган ҳамма нарса диалектик тарзда ўзгариб боради, мустаҳкамланади, кучга тўлади, гуллаб-яшнайти, бақувват нав-ниҳолларга ўрин бўшатиб бериб, аста-секин сўлиб, ҳалок бўлиш учун ўзида янги тузумнинг куртагини ёзади, деган ҳулосаси жаҳон тарихини тушунишда катта ўзгариш ясади.

Ҳар бир янги ижтимоий-иқтисодий уклад пайдо бўлиб ниҳоясига етгач, ўлимга ва уни ҳийла такомиллашган ур билан алмаштиришга маҳқумдир. Ибтидоий жамоа тузуми қулдорлик тузуми билан алмашди, феодализм ўрнини капитализм эгаллади ва буларнинг ҳаммаси ишлаб чиқариш усулининг ўзгариши а ривожланиши билан боғлиқ бўлди.

Тарих ва сиёсатни тушунишда ҳукм сурган чалкашлик ва бош-бошдоқлик тарихий материализмнинг шарофати ҳамда яхлит ва мунтазам илмий назария билан алмашди.

Идеалистик фалсафа жамият тарихига айрим шахсларнинг ўз ҳолича қилган сирли иши, кишилар иродаси ва хоҳишининг оқибати деб қараган эди. Аммо ҳақиқат бундай тасаввурларни шафқатсиз рад этади. Инсоният тараққиёти одамларнинг иродаси билан боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган ва амал қиладиган қонунларга мувофиқ содир бўлади. Инсон бу қонунларни ўрганиши, билиши, ўз хатти-ҳаракатларида уларни ҳисобга олиши, улардан ўз манфаатлари учун фойдаланиши мумкин-ку, лекин уларни бекор қилиб ёки янгиларини кашф эта олмайди.

Тарихий материализм пролетариатга жамиятни революцион асосда тубдан ўзгартиш йўлларини ўргатди. Тарихни материалистик тушуниш айрим шахсларнинг қилмишларини эмас, балки синфларнинг ҳаракатларини ўрганишни зарурат қилиб қўйди.

Инсоният тарихини ҳаракатлантирувчи куч—Маркс таълимотига кўра — меҳнат аҳлидир. Улар ишлаб чиқариш жараёнида асосий роль ўйнайдилар, улар жамиятнинг яшаши учун зарур бўлган дунёдаги бутун бойликларнинг бунёдкоридирлар.

Тузумнинг, сиёсий муассасаларнинг, кишиларнинг фикрлаш тарзи, уларнинг ғоялари, назарияларининг хусусиятлари ҳам ишлаб чиқариш усулига боғлиқ ҳолда таркиб топади. Ижтимоий борлиқ ижтимоий онгни белгилайди. Кишиларнинг сиёсий, ҳуқуқий, бадиий, фалсафий, диний қарашлари одамлар ўртасидаги ҳукмрон ишлаб чиқариш муносабатларига боғлиқдир. Ишлаб чиқариш муносабатлари ўзгариши билан улар тубдан ўзгаради. Ижтимоий ва сиёсий уклад вужудга келгач, у ўзини бунёд этган шарт-шароитларга таъсир ўтказадиган кучга айланади.

Маркснинг бошқа бир кашфиёти капитал билан меҳнат ўртасидаги муносабатларни аниқлагани бўлди. «Буржуа жамиятида иш кучи ҳар қандай товар сизгари сотилади»,— деб тушунтирди Маркс. Бироқ ишчининг жонли кучи кун давомида ишлаб чиқариш

чиқимларини қоплаш учун зарур бўлганидан анча ортиқ бунёд этади. Меҳнат жараёнида ишчи қўшимча қиймат яратади. Худди шу нарса капиталистик ишлаб чиқаришнинг мақсадини ташкил этади, у капитализмнинг асосидир.

«Капиталистик ишлаб чиқариш усулининг абсолют қонуни қўшимча қиймат ҳосил қилиш, ёки бойишдир»,— деган эди Маркс.

Эксплуататор синфлар барча даромадларининг: саноатчи фойдасининг ҳам, савдогарнинг савдо-сотиқдан кўрадиган фойдасининг ҳам, банкирнинг ссудадан оладиган процентининг ҳам, ер эгаси рентасининг ҳам манбаи айни қўшимча қийматдир.

Бироқ капиталистнинг ишчининг қўшимча, ёки текин меҳнат натижаларини ўзлаштириш жараёни иш ҳақи билан ниқоблангандир. Бу эса капиталистга жисмоний кучни харид этиш тўғрисидаги келишув ҳалол эди, ишчининг меҳнатига тўла ҳақ тўланди, дейиш имконини беради.

Бир замонлар қулдор қулдан ҳамма нарсани ундириб олиб, бора-бора уни жисмоний йўқ қилган. Крепостной хўжайин учун меҳнат қилар ва фақат шундан кейин кун кўриш учун ўзининг бир парча ерида ишлар эди. Қарамлик ва зулм у вақтда шундоққина кўриниб турарди. Энди, буржуа жамиятида зулм ходимнинг шунчаки мустақил ва эркин бўлиб кўринганлиги остида маккарона яширингандир.

Халқнинг жуда кўпчилиги озчилик томонидан эксплуатация қилинадиган буржуа жамиятини Маркс шафқатсиз фаш этди.

У илмий билимнинг мисли кўрилмаган чўққисига эришди ва ўзининг доҳиёна ижодини жуда ажойиб шаклда ифодалади. Унинг китоби илмий бир дoston эдики, бу дoston ҳозирги замон капитализми устидан аёвсиз ҳукм чиқариш ва янги жамиятнинг пайдо бўлиши муқаррар эканини асосламоқ учун капитализмнинг бутун моҳиятини таг-тагигача очиб ташлади. «Капитал»да буржуа жамиятининг пайдо бўлиши, ривожланиши ва таназзули тадқиқ этилади. Капитализмнинг умри саноқлидир — Маркснинг башорат қилиб чиқарган хулосаси ана шундай.

«Капитал монополияси унинг ўзи билан бирга ва унинг остида ўсиб етишган ишлаб чиқариш усулининг

кишанларига айланади. Ишлаб чиқариш воситаларининг марказлашуви ва меҳнатнинг умумлашуви шундай бир нуқтага етадики, улар ўзларининг капиталистик қобиғига сиғишмай қолади. У портлайди. Капиталистик хусусий мулкнинг умри тугайди. Экспроприторлар экспроприация қилинади».

«Капитал» Карл Маркс таълимотидаги ўзаро узвий боғланган бутун бўғинларни: фалсафа, сиёсий иқтисод ва социалистик революция тўғрисидаги таълимотни бирлаштирди. Бу асарда пролетар социализми, пролетариатнинг жаҳоншумул-тарихий миссияси тўғрисидаги, социалистик революция, пролетариат диктатураси тўғрисидаги таълимот фалсафий ва иқтисодий жиҳатдан чуқур асослаб берилди.

Маркс амалиётни ҳамма нарсадан юқори қўйди, у фаолиятнинг ва аввало ишлаб чиқариш фаолиятининг инсонлар ҳаётидаги ҳал қилувчи ролини ҳамиша таъкидлаб келди. «Ижтимоий турмуш аслида амалийдир»,—деб ёзган эди Маркс.

Маркс ва Энгельс инсон ақл-идроки кучининг камситилишига қарши ҳамиша курашиб келдилар, дунёни билиб бўлмайдиган фикрни тарғиб қилган олимларга қарши чиқдилар. Ҳар икки буюк революционер, ўз кучларини аямасдан, кишилик жамиятини ҳаракатлантирувчи қонунларни очиш, дунёни билиш ишига ўз ҳиссаларини қўшиш устада ишладилар.

Маркс ва Энгельс фалсафанинг барча масалалари марказига амалиётини, кишиларнинг революцион-амалий фаолиятини қўйдилар, улар материализмнинг янги, олий шаклини яратдилар, пролетариатга мавжуд ижтимоий тартибларни тубдан ўзгартиришнинг бирдан-бир воситаси бўлган революцион курашнинг аҳамиятини тушунтирдилар. Маркснинг — ишчилар синфини ишчилар синфининг ўзи озодликка чиқариши керак — деган сўзлари Интернационал бутун фаолиятининг асосий принципи бўлиб қолди.

«Капитал» маккорона душманлик билан кутиб олинди — у ҳақда сукут сақланди.

Карлнинг саломатлиги ёмонлашди, қашшоқлик эшик қоқиб турарди. Квартирадан кўчиртириш хавфи яна туғилаётганди. Бу орада Лаура билан Поль Лафаргнинг тўйи яқинлашиб қолганди. Ота-онанинг ке-

лин-куёвга совға-салом қилиш орзуси бор эди. Қизнинг баъзи дугоналарини таклиф этиб, ёшларни хурсанд қилиш зарур эди. Бу ҳам фақат манчестерлик дўстнинг меҳрибонлиги ва ғамхўрлиги ҳамда унинг меҳроқибати туфайлигина мумкин бўлди. Маркс уларнинг умумий ишига ўзини бутунлай бағишлай олиши учун Энгельс ҳали ҳам ўзи жирканадиган ўша бўлмағур савдо-тижорат билан шуғулланишга мажбур бўлаётган эди.

Маркс бир ўзи бўлганида, моддий маҳрумликларга сира парво қилмаган бўлар эди. У бир куни тақдирдан атиги ортиқча бир тийиннигина тилаган чол ҳақидаги ривоятни эшитиб, роса кулганди. Бу чол уйида, пул бўлмаганида, кўпинча шундай дер экан:

— Ҳар қанча тўқчилик бўлганида ҳам, барибир ҳаминиша одамларга арзимаган бир нарса, нақ фақат ортиқча бир пул етишмай туради...

Ўзи-ку майли-я, лекин болалар билан Женни бор... Женни «Иқрорнома»даги нимани ёмон кўрасиз, деган саволга жавоб берар экан, «Қарзларни» деб ёзгани бежиз эмас эди. Бир неча ўн йиллар мобайнида Маркс оиласининг боши қарздан чиқмас, қарз унинг ойкунларини қора туман сингари қоплаб олганди. Пулсизлик яқинларининг соғлиғи ва ҳаётини хавф остида қолдирганида, Маркс ўзининг дард-аламларини зўрға яширар ва ҳар қалай ўзини бир нимада гуноҳкордек ҳис қиларди. Лекин у сира иккиланмасдан, ўзи кўзлаган мақсад сари дадил борарди. Гоҳо-гоҳо, бола-чақа қилишим керакмиди, деган фикр унга азоб берарди, Унга азоб бериб турган бу гашликни фақатгина Женни ёзарди. Женнининг муҳаббатисиз ва Фридрихнинг дўстлигисиз Маркс табиат ато қилган даҳо уни ундаган ва мажбур этган ишларни қила олмаган бўларди.

Оғир қийинчиликлар Марксни Женевага кўчиб кетиш тўғрисида ўйлашга мажбур қилди. У ерда тирикчилик анча арзон эди. Бироқ Интернационалнинг Бош кенгашини у қандай ташлаб кета олади, Британия музейи кутубхонасидан қандай ажрала олади, ахир бу кутубхонанинг хазинасидан у кўп баҳраманд бўлмоқда-ку? Бундан ташқари. Маркс кўпроқ китобхонлар ўқий олсин учун «Капитал»нинг немисчадан инглизчага таржимасини тайёрлаш ҳаракатида эди.

Марксга осон бўлмаётганди. Унинг фарзанди «Капитал» тўғрисида матбуотнинг маккорлик билан чурқ этмаслиги уни айниқса эзаётганди. Бу асар Маркснинг билими, тажрибаси, фикрлари, тадқиқотлари, бир неча ўн йиллик кашфиётларини сўриб олганди. Китобда Маркснинг буюк қалби яшарди. У даҳо борлигининг якуни, унинг жасорати эди.

«Китобим тўғрисида сукут сақланаётгани мени асабийлаштирмоқда,—деб эътироф қилди у дўстига.—Мен ҳеч қандай маълумотлар олмаяпман. Нёмислар қойил-мақом одамлар. Уларнинг бу соҳадаги, инглизлар, французлар ва ҳатто италянларнинг ма-лайлари сифатидаги хизматлари, дарҳақиқат, уларга менинг китобимни эътиборсиз қолдиришларига ҳуқуқ берди. Бизнинг одамларимиз у ерда тарғиб қилишни удалай олмаяптилар. Шундай бўлса-да, руслар қилганидек иш кўриш-кутиб туриш қолади. Сабр-тоқат қилиш, бу — рус дипломатияси ва муваффақиятларининг негизидир. Бироқ дунёга бир марта келган мен бўладиган бўлсам, у кунни кўрмай ўлиб кетишим мумкин».

Душманлар ва нодонларнинг «Капитал»ни афкор оммадан яширишдек ёмон ниятлари бутун ишчилар ҳаракатига катта зарар етказди. Маркс ўзининг китоби билан революционерлар армияси қўлига қандай забардаст қурол берганини тушунар эди. Бироқ китоб тўғрисида атайдан, зўр бериб ва адоват билан индамай келдилар, ҳолбуки китобда баён қилинган таълимот кимларга аталган бўлса, уни ўшаларга тушунтириш, етказиш керак эди. Душманлар сира тинчимас эди. Танқиднинг фитнаси найзадек юракка санчилар, бунга жавобан маслакдошларнинг ҳужум қилишини тақозо этарди. Энгельс ортиқ кутиб туриб бўлмаслигини биринчи бўлиб тушунди. Маркс билан у ёшлик йиллариданоқ бутун ҳаётини бағишлаган инсониятнинг кўпчилиги орасида маккорона душман тўсиғи кўндаланг турди: нуфузли газеталар капиталистлар ихтиёрида эди. Энгельс ўзи қаттиқ зарба беришга аҳд қилди.

Китоб тўғрисидаги мақолалар уруғини ҳаммаёққа сочадиган шамол, осмон гумбазининг у чеккасида бу чеккасига югурадиган чақмоқ шуъласидек бир нарса: Жангга кирган дўст ўз дўстини омон сақлаб қолиш

учун олға ташлансаммикан, деб сўраб ўтирмайди ва бу табиий шижоатни қоралаш ҳеч кимнинг хаёлига келмайди ҳам. Кундалик мешчанларча ҳаётнинг сокин оқимида бошқача бўлади, бунда маслакдошнинг тарафини олиш баъзан ноқулай ҳисобланади, токи одамлар тил бириктирилган экан, деб ўйлаб қолишмасин. Қачонки мақсад буюк бўлиб, бу одамларга фойдали экан, маслакдошга ёрдам бермай бўладими? Бинобарин, сафдошлар кўпгина буржуа газеталарида китобнинг босилиб чиққани тўғрисида хабарлар, у ҳақда фикр-мулоҳазалар ва ҳатто авторнинг таржимаи ҳолига доир мақола ва унинг портретини бостириб чиқаришга муваффақ бўлдилар. Таржимаи ҳолга оид мақола билан портрет Марксга ёқмади, уни бозорга соладиган андак нарсага ҳам Маркс сира тоқат қилолмасди.

— Бу фойдадан кўра кони зарар,— деди у норози бўлиб,— ҳам фан аҳлининг шаънига ярашмайди. Мейернинг энциклопедик луғат редакцияси таржимаи ҳолимни ёзиб беришимни ёзма равишда сўраганига анча бўлди. Мен таржимаи ҳолимни юбориш у ёқда турсин, ҳатто хатига жавоб ҳам бермадим.

Маркснинг асари алоҳал эътиборни тортди, кўп ўтмай, «Капитал» тўғрисида мақола пайдо бўлди. Ҳатто Маркснинг кўп йиллик ғоявий муҳолифи Арнольд Гуге матбуотда чиқиб айтдики, китоб бутун бир «даврни ташкил этади ва турли тарихий даврларнинг ривожланиши ва ҳалокатини, туғилиш азобларини ҳамда азоб-уқубат билан ўтган даҳшатли кунларини ёруғ, баъзан кўзни тиндирадиган нур билан ёритади. Ҳақ тўланмаган меҳнатдан ҳосил бўладиган қўшимча қиймат тўғрисидаги, илгари ўзлари учун ишлаб келган ишчиларнинг экспроприация қилиниши ҳамда экспроприаторларнинг келгусида экспроприация қилиниши тўғрисидаги тадқиқотлар — классик тадқиқотлардир. Маркс катта аллома ва порлоқ диалектик истеъдод соҳибидир. Китоб кўплаб кишилар ва газета қаламкашларининг савиясидан юқори турса-да, кўпчиликнинг онгига шак-шубҳасиз сингади ва ўз олдига қўйган вазифаларнинг кенглигига қарамай ёки ҳатто айни шу вазифалар туфайли қудратли таъсирга эга бўлади».

Маркс асарининг жуда кўламдорлиги Людвиг Фейербахни ҳам асир этган эди. У, китоб даҳшатли бўлса ҳам жуда мароқли, рад этиб бўлмайдиган фактларга

бой», деди. Ушбу масаланинг билимдони ҳисобланган профессор Дюринг «Капитал» тўғрисида ҳурмат-билан бир талай гап ёзди. Лекин бемаъни фикрлар ҳам айтилди. Маркс кекса шоир Фрейлигратга «Капитал»ни совға қилган эди, у китобни ўқиб, анча ибратли нарсалар олгани ва Рейндаги савдогарлар ва фабрикачиларнинг китобга жуда ижобий қараётганларидан хабардор эканини маълум қилди. Машҳур «Янги Рейн газетаси»нинг собиқ муҳаррири «Капитал»ни фақат фойдали билимлар манбаи ва ёш савдо-сотиқ аҳли учун дастуриламал деб билди.

Арчагуллар, лавандалардан, гуллаган ялпиззорлар, сокин дарёлар ва қалин ўрмонзорлардан ранг олиб пушти-бинафша тусда товланиб турадиган кўз илғамас ям-яшил қир-адирлар ўлкаси Ирландия бирам гўзал ва ажиб. Бу оролнинг халқи довюрак, ақлли орзу-хаёлга берилган ва мусиқавийдир. Арфа — миллий мусиқий асбоб бўлиб, кўл узра силкиниб турган қамишнинг майингина шитирлашини эслатадиган арфа жўрлигида бахшилар қадим замонлардан бери дostonлар айтиб келганлар. Юртма-юрт кезиб юрадиган шоирлар, эртакчилар, импровизаторлар ирландияликларни қулдорларга қарши курашга қатъият билан даъват қилиб келганлар. XVII асрда Стюартлар, сўнгра Кромвель ва Вильгельм III тинчликсевар шеърият ўлкаси — «картошка пўсти мамлакати»ни асоратга солди, ўшандан буён арфанинг оҳангдор тиниқ садолари эпик назмдан озодлик учун курашчиларни шарафлаб келди. Исм-шарифи номаълум хонандаларни инглизлар шафқатсиз таъқиб этдилар, шу сабабли арфа фениилар¹ ўлкасининг ғам-кулфатлари тўғрисида тобора кўпроқ дard билан куйлади. Қадим замонларда Эйрин оролининг аҳолиси шундай деб аталар эди. Мустамлакачилар экинзорлардан маҳрум қилган халқ сокин оролни тарк этди ва асрнинг иккинчи ярми бошида уч миллиондан зиёд аҳоли бошқа мамлакатларда бошпана топди. Қувғиндиларнинг кўп қисми океан ортига, Қўшма Штатларга кўчиб борди.

Энгельснинг иккинчи рафиқаси Лицци Бёрнс ўз ва-

¹ Фени — Ирландия майда буржуа инқилобчилари — республикачилар. Ирландиянинг Англияда мустақиллиги учун курашган «Ирландия революцион республика қардошлиги» жамиятининг аъзоси (Тарж.).

танини озод қилиш учун бўлган ҳаракатда фаол қатнашди, бу ҳаракат оролнинг эркин аҳолиси хотирасини сақлаш учун ўзларини фени деб атаган революционерлар томонидан бошланган эди. Маркснинг қизлари қадимги денгиз мамлакатининг қўшиқ ва афсоналарини биринчи марта Лицидан эшитган эдилар. Одамларга яхшиликни раво кўрувчи, меҳрибон, ҳақгўй, камтаргина ва адолатли жувон Лици қизларни унинг ватанини ва мустамлакачилар билан курашган кишиларни севишга ўргатган эди.

Фениларнинг дастлабки бирлашмалари эллингчи йилларнинг охирида Америкада бу ерга кўчиб келган ирландияликлар орасида пайдо бўлган эди. Сўнгра уларнинг яширин тўғараклари Ирландиянинг ўзида вужудга келди. «Ирландия революцион республика қардошлиги» ягона ташкилоти барпо қилинди. Бу ташкилот зиёлилар, деҳқонлар ва ишчилардан иборат эди. Фениларнинг программаси оддийгина — инглизларнинг мустамлака зулмига ҳамда ирландиялик ижарачиларнинг янги келгинди помещчиклар томонидан она юртларидан оммавий ҳайдалишларига қарши курашдан иборат эди. Фенилар Ирландиянинг мустақил бўлишини, республика эълон қилинишини ҳамда ерни ишлаётган ва заминдор инглизларга ҳаддан ташқари кўп ижара ҳақи тўлаётганларга мулк қилиб берилишини талаб қилардилар.

Буюк Британия билан қўшни бўлган оролнинг тарихини жуда яхши билган Энгельс Модена-вилладагиларнинг ҳаммасини бу орол билан таништирди.

Ирландияликларга алоҳида, ўзига хос, ўткир, юмор ҳамроз эди, одамнинг ичагини узадиган бу юмор ҳаммиша тетик, бардам яшашга ёрдам берарди. У фақат ўткир, кузатувчан ақл эгаларига хос нарсадир. Киноя тиф сингари одамга қаттиқ алам етказиши, шифобахш бўлиши ва зарарли чипқонни ўйиб ташлаши мумкин. Ўткир фаросат ва сезгирлик самараси бўлмиш ирландияликларнинг ҳазили одатда одамга меҳр билан йўғрилган ва гидирсиз, бегубор бўлади. Лици Бёрнс соф ирландча юморга уста эди, бу уни танийдиган кишиларнинг барига ёқар эди.

Бирмунча тўлароқ, юзи кулчадек, жажжигина бурнидан шўхлик ёғилиб турган Лици сира хафа кўринмас ва ўзининг умидбахшлиги билан ҳамманинг кўнглини кўтарарди.

Маркснинг бутун оиласи фенииларга хайрихоҳ бўлиб, шеърият, адабиёт ва музыкага бирам қобилиятли бўлган, асоратга солинган Ирландия халқига меҳрмуҳаббатини доимо изҳор этиб келарди. Лицци Бёрнс билан Лаура оҳангдор ва маънодор Ирландия халқ қўшиқларини бот-бот жўр бўлиб ижро этишарди. Одагда Женнихен ўзига тақдим қилинган 1863 йилги Польша қўзғолони хотирасига аталган қора лентали қўзғолончилар крестини тақиб юрарди, лекин Манчестерда ирландиялик революционерлар қатл этилганидан кейин аза тутиб, Ирландиянинг миллий ранги яшил лентали бебаҳо революцион эсдаликни тақиб юрадиган бўлди. Маркс оиласидаги хотин-қизлар ўша кезларда инглизларга ўчакишиб яшил рангли кўйлак кийишди.

Рождество байрамлари муносабати билан Тусси Энгельс билан унинг рафиқасига совға қилгани диванга қўйиладиган ёстиқ тикди, яшил матога тикилган кашта арфани акс эттирарди. Женнихен тантанали юришлар ва йиғилишларда қатнашар, бу йиғинларда қамалган фенииларни афв этиш тўғрисидаги талаблар эълон қилинарди. Халқаро Ишчилар Жамияти Гайд — паркда уюштирган энг катта намойишлардан бирини таърифлаб Женни ганноверлик врач Людвиг Кугельманга муфассал ёзиб юборган эди.

«Лондондаги бу жуда катта парк эркаклар, хотин-қизлар ва болалардан иборат яхлит бир нарсага айланган эди. Ҳатто одамлар дарахтларнинг учигача чиқиб кетганди. Газеталарнинг маълумотларига қараганда, бу ерга йиғилганлар 70 мингга яқин кишини ташкил этарди, аммо булар инглиз газеталари бўлгани учун рақам, шубҳасиз, жуда камайтириб кўрсатилган. Намойишчиларнинг баъзилари жуда хилма-хил шиорлар, масалан: «Қурол-яроғни шайлаб туринг!», «Золимларга бўйин эгмаслик — худо олдидаги қарз ва фарз!» деган сўзлар ёзилган қизил, яшил ва оқ байроқларни кўтариб бордилар. Байроқлар баландроқда бир талай яacobинчиларнинг қалпоқлари қалқиб-қалқиб борарди, уларни кўтариб бораётганлар «Марсельеза»ни куйлашарди».

Ирландиянинг Типперери шаҳрида фенииларнинг матбуот органи «Айриш пипл» («Ирландия халқи»)нинг собиқ раҳбарларидан бири — О'Донован-Росса

парламентга сайланди, у Англия суди томонидан умр-бод каторгага ҳукм қилинган эди. Бу Англия ва Ирландияда энг шов-шувга сабаб бўлган сиёсий воқеа эди. Маркснинг оиласидагилар бундан хурсанд бўлишиди.

«Биз севинганимиздан ҳаммамиз рақсга тушдик,— деб ёзди Женни.— Тусси умуман босар-тусарини билмай қолди... Фениининг сайланганлиги тўғрисидаги хабар туфайли Англияда нақадар ваҳима бўлиб кетди!..»

Англия матбуоти бу воқеани ҳар қанақасига бузиб кўрсатишга ҳаракат қилди ва ҳукуматнинг расмий матбуот органлари айниқса ёлғонлади. Француз демократик газетаси «Марсельеза» Гладистон министрлиги газетасининг ана шу сохта ахбороти асосида Ирландиядаги воқеаларни нотўғри ёритган хабарни босиб чиқарди. Бироқ орадан кўп ўтмай маъмур газетанинг ўзида Ж. Вильямс измоси билан инглиз расмий органининг ёлғонини рад этадиган хабар пайдо бўлди. Ж. Вильямс тахаллуси билан чиққан муаллиф Маркснинг қизи Женни эди. Ж. Вильямснинг Ирландия фениилари тўғрисидаги саккизта мақоласи босилди, уларда дадил, ақлли журналистнинг ўткир қобилияти намоён бўлган эди. Шулардан фақат биттасини Женни отаси билан ҳамкорликда ёзган эди. Вильямснинг хабарлари газетхонларнинг эътиборини тортди ва кўпдан-кўп фикрларга сабаб бўлди.

Маркс қизининг ижодига юксак баҳо берар ва ҳазиллашиб уни «бизнинг машҳур Вильямсимиз» деб атади; Ирландия ишларининг билимдони Энгельс эса уни табриклар ва рағбатлантирди:

— Мистер Ж. Вильямснинг муваффақияти зўр ва арзигулик, офарин, Женни!

Женни Маркснинг маҳорат билан ёзилган хабарлари ўзининг таъсирини кўрсатди, шунинг учун Англия бош министри Гладстон умумпалатасининг мажлисларидан бирида қамоқдаги фениилар билан ваҳшиёна муомалада бўлганларнинг тергов қилинишига охири розилик беришга мажбур бўлди. Айни вақтда, у ўзининг Ирландияни бўғиш сиёсатига содиқ қолиб, бу мустамлакада конституцион эркинликларни бекор қилиш ҳамда у ерда қамал ҳолатини жорий этиш тўғрисидаги қонун лойиҳасини муҳокамага қўйди.

Кураш қизиб кетди. Интернационал Ирландия халқига ёрдам берди ва унинг фожиавий аҳволи тўғрисидаги ҳақиқатнинг бутун дунёда ёйилишига кўмаклашди.

Манфаатларнинг муштараклиги ҳамда ирландияликларга ёрдам беришга интилиш Маркснинг рафиқаси билан Лиццини бирлаштирди. Улар бир-бирларига сидқидилдан боғланиб қолдилар. Лицци маънавий жиҳатдан шу қадар вазмин ва осойишта эдики, тирикчиликнинг қийинчиликлари ва ташвишлари эзиб юборган Женни бунга бирам илҳақ эди. Лиццининг соғлом, амалий туғма ақли, унинг дадиллиги ва фидокорлиги Женнига ёқар эди. Маркснинг рафиқаси курашаётган фенииларга ҳормай-толмай ёрдам қилди. У қамоқда азоб чекаётган, парламентга сайланган, ўз халқининг ардоқли фарзанди ирландиялик О'Донован-Росснинг кўп шеърларини француз тилига таржима қилди, Женни қиз эса унинг озод қилиниши учун матбуотда жонбозлик кўрсатди. Маркснинг рафиқаси қизлари билан биргаликда фенииларни ҳимоя қилиш юзасидан ўтказилган мажлисга борди ва қувғинди немисларни Ирландия халқи билан бирдамлик ҳаракатига жалб этди.

Энгельс билан рафиқасининг Манчестердаги уйда бу кезларда кўпгина ирландиялик революционерлар бошпана топишди. Энгельс фенииларни қўллаб-қувватлаш билан бир вақтда уларнинг фитначилик тактикасини, эрксевар ватандошлари билан етарлича алоқа қилмаганликларини, маҳаллий қўзғолонлар уюштириш ва террорни қўлланишга уринишларини қаттиқ қоралади.

Ирландиядаги воқеалар Марксни ҳам қизиқтирди. Унга азоб бераётган ҳўппоз тузалиб кетмаганига қарамай, у немис ишчиларининг Лондон коммунистик оқартув жамиятида Ирландия тўғрисида доклад қилишга рози бўлди.

Маркс ўткир нотик эди. У ўзининг руҳлантира олиши ва ишонтириш қуввати билан турли савиядаги тингловчиларни ўзига жалб эта олар ва фикрларини ҳаммага тушунтира олар эди. У душманни ортиқча қийналмай қуролсизлантириб, ўзига иттифоқчиларни оғдира оларди. Унинг теран билими ва равшан тафаккури ишончли хазина бўлиб хизмат қилар ва ҳар қан-

дай олишувда сира енгилмай, кишилар қалбини забт этарди. У, шунингдек, қизиқтира оладиган педагог ҳам эдики, саводсиз чўткасоз уста билан исёнкор студентни ҳам, ёки ўзига биноси зўр профессорни ҳам бир хилда ишонтира оларди.

Ирландия ҳақида ҳикоя қилар экан, Маркс Англия Ирландияни мустамлака қилиб олгач, унинг бошига тушган кулфатлардан тингловчиларни воқиф этарди.

Деҳқон аҳолисининг емаги фақат картошкаю ичгани сув, деди Маркс, чунки бугдой билан гўшт Англияга жўнатилар эди. Мамлакатдан маҳсулотлар ва рента билан бирга ўғитлар ҳам ташиб кетиларди, ер ориқлаб қолганди. Ҳали у ер, ҳали бу ерда картошка касали пайдо бўлиб қоларди, бу эса 1846 йилда ялпи очарчиликка олиб келди. Очликдан бир миллион киши вафот этди. Картошка касали ернинг ориқлаб кетганлигининг оқибати, Англия ҳукмронлигининг натижаси эди. Гўштни қимматлашиб кетгани ва ҳали сақланиб қолган майда ер эгаларининг инқирози деҳқонларнинг ердан ҳайдалиши ва улар ерларининг мол боқиладиган яйловларга айланишига олиб келди. 9600 минг қўй бир миллион юз мингдан зиёд деҳқонни ердан сиқиб чиқарди.

Фақат Хитойда монголлар замонида бир вақтлар қўйларга жой бўшатиб бериш учун шаҳарларни йўқ қилиш масаласи муҳокама қилинган эди.

Шу сабабли Ирландия масаласи шунчаки миллий проблема бўлмай, балки Ирландия халқининг жуда кўпчилиги учун ер масаласи, тирикчилик, ҳаёт-мамонт масаласи ҳам эди.

Маркс ўз докладининг турли тафсилотларидан Энгельсни хабардор қилар экан, ўзининг ўтиришига имкон бермаётган ҳўппозлар хусусида ҳазиллашмай турулмади: «Куни кеча мен бизнинг немис ишчилар союзимизда (лекин у ерда яна учта бошқа немис ишчи ферейнлари, жами юзга яқин киши бор эди) Ирландия тўғрисида бир ярим соатлик докладни ўқиб чиқдим, чунки «тик туриш» энди менга энг «осон» нарса бўлиб қолди».

Маркс Ирландия ишлари тўғрисида кўп нарса ёзди. У ишсизлик туфайли Ирландия аҳолисининг ортиқча қисмини Англия ишчилар бозорига ошираёт-

ганини ва бу билан инглиз меҳнаткашининг иш ҳақини пасайтираётганини кўрарди. Ирландиялик ходимлар билан инглиз ходимлари ўртасида меҳнат учун, бир бурда нон учун кураш бошланар, бу эса ўзаро душманлик ва низога сабаб бўларди. Инглиз пролетари ирландиялик рақобатчи ҳисоблаб ғазаби қайнар ва ҳукмрон миллатнинг вакили сифатида ўзини унга қарама-қарши қўярди. Ирландиялик инглизни душман деб ва ўз ватанининг асоратга солинишининг қуроли деб ҳисоблаб фиғони ошарди. Бу адоват Америкага ҳам ёйилди, чунки хароб бўлган Ирландиядаги ўз ерларидан қувилган камбағаллар ўша ерга жўнашган эди.

Маркс билан Энгельснинг фикрича, Интернационал Ирландиянинг ҳуқуқини ҳамма ерда, очиқдан-очиқ ҳимоя қилиши керак, Бош кенгашнинг вазифаси эса инглиз пролетариатида, Ирландиянинг миллий озодлиги наинки мавҳум адолат ва инсонийлик иши, балки унинг ўз социал озодлигининг биринчи шарти эканлиги тўғрисидаги тушунчани уйғотишдан иборат эди.

Ирландия халқининг ўз мустақиллиги учун революцион курашининг кескин юксалиши, фенииларнинг 1867 йил февраль ва март ойларидаги қўзғолони Марксни жуда катта назарий ва сиёсий аҳамиятга молик деб билган масала билан яқиндан шугулланишга мажбур қилди. Англиянинг ўзидаги кучлар нисбатини ҳамда Ирландия озодлик ҳаракатининг революцион имкониятларини ҳисобга олиб, Маркс Ирландиядаги аҳвол тўғрисида ўйлаган фикрларининг ҳаммасини бошқатдан кўриб чиқди.

Агар илгари у эзувчи инглиз миллатининг ишчилар ҳаракати Ирландияни озодликка чиқаради, деб ўйлаган бўлса, эндиликда «Яшил орол»нинг миллий озодлиги Англия ишчилар синфи озодлигининг дастлабки шарти бўлиб хизмат қилиши керак, деган фикрга келган эди.

Маркс қўшни оролда миллий зулмнинг йўқ қилинишидан нафақат Ирландия халқининг, балки инглиз халқининг ҳам манфаатдорлигини доҳиёна заковат билан очиб берди. У инглиз чартистларининг Ирландия мустақиллиги учун курашчилар билан жанговор иттифоқи ғоясини қарор топтиришга интилди. Маркс Ирландияга то Англиядан ажралиб чиқишга қадар миллий мустақиллик бериш тўғрисидаги талабни Анг-

лия ишчилар ҳаракатининг шиори сифатида асослаб берди. Маркс Ирландия мисолида миллий ва мустамлака масаласи юзасидан ўз ғояларини ривожлантириш бобида янги қадам қўйиб, Англиянинг ана шу биринчи мустамлакасидаги миллий озодлик ҳаракатини бутун метрополияда пролетариатнинг социализм учун кураши билан қўшиш зарурлиги тўғрисидаги хулосага келди. Бош кенгашда Маркс курашаётган Ирландияни ҳимоя қилиш ва қўллаб-қўлтиқлаш мақсадида ўтказилаётган кампаниялар, митинглар, мунозараларнинг толмас илҳомчиси, Ирландия масаласи тўғрисидаги докладчи, шу масалага доир қарорнинг муаллифи эди.

Интернационал Бош кенгашининг романлар Швейцарияси Федераль кенгашига ёзган мактубида Маркс Ирландия масаласининг интернационал аҳамиятини асослаб берди, халқаро ишчилар ҳаракатини ривожлантириш учун, аввало Англия пролетариатининг муваффақиятли кураши учун Ирландия проблемасини ҳал этишнинг муҳим эканлигини кўрсатди. У, Англия ҳукмрон синфлари иқтисодий куч-қудратининг асосларидан бири Ирландияга нисбатан мустамлакачилик зулмидир, деб уқтирди.

«Агар Англия,— деб ёзди Маркс Интернационалнинг швейцариялик раҳбарларига,— лендлордизм ва капитализмнинг қалъаси бўлса, *Ирландия* расмий Англияга жиддий зарба бериш мумкин бўлган бирдан-бир жойдир.

Биринчидан, Ирландия Англия лендлордизмнинг қўрғонидир. Агар лендлордизм Ирландияда қулагудек бўлса, у Англияда ҳам қулаши керак. Ирландияда бу юз чандон осон юз бериши мумкин, бу шунинг учунки *у ерда иқтисодий кураш нуқул ер мулки устида бўлади*, бу шунинг учунки у ерда бу кураш айни вақтда миллий кураш ҳамдир ва яна шунинг учунки Ирландиядаги халқ Англиядагидан кўра хийла революцион ва хийла шаддоддир. Ирландиядаги лендлордизм ўз мавқеини фақат *Англия армияси* ёрдамида ушлаб турибди. Бу икки мамлакатнинг *мажбурий иттифоқи* барҳам топиши биланоқ Ирландияда, гарчанд эскириб қолган шаклларда бўлса ҳам, социал революция дарҳол аланга олади. Англия лендлордизми фақат ўз бойликларининг йирик манбаинигина эмас, балки *Англиянинг Ирландия устидан ҳукмронлигининг вакили*

сифатида ўзининг маънавий кучининг жуда муҳим манбаини ҳам қўлдан бой беради. Бошқа жиҳатдан олганда, Англия пролетариати Ирландиядаги ўз ленд-лордлари¹ қудратини дахлсиз қолдирар экан, Англиянинг ўзида уларни мустаҳкам қилиб қўяди.

Иккинчи томондан, Англия буржуазияси ирландиялик камбағалларни *мажбурий иммиграция қилиш* йўли билан Англиядаги ишчилар синфининг аҳволини ёмонлаштирмоқ учун ирландиялик қашшоқларни фақат эксплуатация қилибгина қолмай, балки у, бундан ташқари пролетариатни бир-бирига душман икки лагерга бўлиб юборди. Кельт ишчисининг революцион ғайрат-шижоати билан инглиз сасон ишчисининг ижобий, аммо сусткаш ахлоқини уйғун бир тарзда бирлаштириш содир бўлмайди. Аксинча, *Англиянинг барча йирик саноат марказларида* Англия ишчиси билан Ирландия пролетари ўртасида чуқур антагонизм мавжуддир. Ўртаҳол инглиз ишчиси ирландиялик ишчини рақобатчи сифатида кўргани кўзи йўқ, ирландиялик ишчи иш ҳақини ва *standara of life*² ни пасайтиради. Англия ишчиси миллий ва диний жиҳатдан ундан нафратланади. У Ирландиялик ишчига Шимолий Америка жанубий штатларининг *poor whites*² и қора қулларга қарагани сингари қарайди ҳисоб. Бу антагонизм Англиянинг ўзида сунъий равишда авж олдирилмоқда ва буржуазия томонидан қўллаб-қувватланмоқда. Буржуазия ўзининг куч-қудратини сақлаб қолишнинг чинакам сири пролетарларнинг шу ихтилофида эканлигини билади.

Бу антагонизм Атлантик океаннинг нариги тамонида ҳам такрорланмоқда. Она юртларидан *қўш-қўкизлари* ва қўй-қўзилари билан сиқиб чиқарилган ирландияликлар Шимолий Америкада яна учрашмоқдалар, бу ерда улар аҳолининг талай қисмини ташкил этиб, тобора кўпайиб бормоқдалар. Уларнинг бирдан-бир фикри, бирдан-бир эҳтироси Англияга нафратдир. Англия ва Америка ҳукуматлари яъни улар вакили

¹ Ленд лорд — Англияда ўз ер мулкани фермерларга ижарага берувчи катта ер эгаси. (Тарж.)

² Турмуш даражаси (ингл.).

³ Оқ камбағаллар (ингл.).

бўлган синфлар. Қўшма Штатлар билан Англия ўртасидаги пинҳоний курашни абадийлаштириб, бу эҳтиросни тарбият қилмоқдалар. Шу тариқа улар Атлантик океаннинг ҳар икки томонидаги ишчилар ўртасидаги жиддий ва самимий иттифоққа, бинобарин, уларнинг умумий озодлигига ҳам ғов бўлмоқдалар.

Ирландия *катта доимий армияни* тутиб туриш учун Англия ҳукуматига бирдан-бир баҳонадирки, бу армия Ирландияда ҳарбий тажовуз мактабини ўтганидан кейин, аввал бўлганидек, зарур бўлиб қолса, уни Англия ишчиларига қарши ташлайдилар.

Ниҳоят, Қадимги Римда мудҳиш бир кўламда кўриш мумкин бўлган ҳол ҳозирги вақтда Англияда такрорланмоқда. Бошқа бир халқни асоратга солган халқ ўзига кишан ясайди.

Хуллас, Ирландия масаласида Халқаро Жамиятнинг позицияси мўтлақо равшан. Унинг асосий вазифаси — Англияда социал революцияни тезлаштиришдир. Шу мақсадни кўзлаб Ирландияда ҳал қилувчи зарба бериш зарур».

Маркс эзувчи синфнинг ишчилар синфини — инглизларни — ҳар қандай миллий зулмга қарши курашга даъват этди ва Англия ишчилар ҳаракатининг уюшқоқлигига қарамай, унинг заифлигининг асосий сабабларидан бири Англия буржуазияси инглиз ва ирландиялик ишчилар ўртасида ҳар қандай йўл билан авж олдираётган миллий низо эканлигини исботлади. Ирландия ва бошқа мустамлакаларнинг эзилиши, деб таъкидлади Маркс, Англиянинг ўзининг прогрессив ривожланиши учун ғовдир. «Бошқа бир халқни асоратга солган халқ ўзига кишан ясайди» — Маркс пролетар интернационализмнинг энг муҳим принципини шундай деб таърифлайди.

...1867 йил саккизинчи сентябрда Лозаннада Интернационалнинг 2-конгресси йиғилди. Унинг асосий таянчи ҳали ҳам бўлса тредюнионлар эди.

Конгресс йиғилишидан икки ой аввал Бош кенгаш чиқарган хитобномада жамият барпо бўлганининг учинчи йилидаги халқаро ишчилар ҳаракатидаги аҳвол обзор қилинган эди. Швейцария билан Бельгияни мустасно қилганда, Европада секциялар кўп нарсага эришмаган эдилар. Лекин Шимолий Америка иттифо-

қи баъзи штатларда меҳнаткашлар учун саккиз соатлик иш куни белгилянишига муваффақ бўлган эди. Бу улкан ғалаба эди.

Маркс конгрессда қатнаша олмади. У соғайиб кетмаган бўлса-да, «Капитал» устидаги ишни давом эттираётган эди. Бош кенгаш вакиллари орасида унинг сафдоши Эжкарнус бор эди. Етмишдан зиёд киши йиғилди. Роман мамлакатлари делегатлари: французлар, итальянлар, белгияликлар кўпчилик эди.

Конгресс Лондонни Бош кенгашнинг истиқомат жойи деб тасдиқлади, бу Маркс билан Энгельс учун жуда муҳим эди, конгресс, шунингдек, Интернационалнинг ҳар бир аъзоси учун мажбурий йиллик взносни 10 сантим белгилади ва ишчилар синфининг социал озодлиги учун кураш унинг сиёсий фаолияти билан чамбарчас боғлиқ эканини таъкидлади. Ишчилар учун сиёсий эркинликни қўлга киритиш энг муҳим заруратдир.

Интернационал барпо бўлганлигининг учинчи йили унинг тинч ривожланиш даври тугади.

Конгресс тугаганидан кейин Женни Маркснинг Женевадаги сафдоши — чўткасоз уста Филипп Беккерга бундай деб хабар қилди:

«...Сиз Лозаннадаги конгресс бу ерда бутун матбуотда нақадар зўр шов-шувга сабаб бўлганига ишонмай-сиз. «Таймс» газетаси ҳар куни конгресс тўғрисида хабарлар босиб чиқариб, пешқадамлик кўрсатгач, бошқа газеталар ҳам ишчилар масаласига фақат кичик-кичик мақолалар эмас, балки ўзлари учун ор билиб ўтирмасдан, ҳатто узун-узун бош мақолалар ҳам бағишлай бошладилар. Конгресс тўғрисида нафақат барча кундалик газеталар, балки барча ҳафталик газета-журналлар ҳам ёзиб чиқдилар».

Шу мактубда Маркснинг рафиқаси босилиб чиққан «Капитал» тўғрисидаги ўзининг мулоҳазаларини ўртоқлашди.

«Агар Сиз Карл Маркснинг китобини харид қилган бўлсангиз, Сизга шундай маслаҳат берардим, мабодо агар Сиз ҳам менга ўхшаб дастлабки боблардаги но-зик диалектиканинг мағзини ҳали чақиб етмаган бўлсангиз, аввал дастлабки капитал жамғарилиши ҳамда мустамлака қилишнинг ҳозирги замон назариясига бағишланган бобларни ўқиб чиқинг. Мен аминман-

ки, Сиз ҳам, мен каби, бу бобларни ўқиб, жуда катта мамнуният ҳосил қиласиз. Турган гапки, жамиятимизнинг оғзи очилиб қон силқиб турган яраларини даволаш учун ҳеч қандай тап-тайёр махсус дори-дармонларга (эндиликда ўзларини социалистик одам деб атаётган буржуа олами бундай дори-дармонлар тўғрисида бақриб жар солмоқда), ҳеч қандай ҳалдори, малҳам ёки корпияга Маркс эга эмас, лекин менимча, ҳозирги жамият вужудга келишининг табиий-тарихий жараёнидан у амалий хулосалар ясади ҳамда энг даражада хулосалар чиқаришдан тап тортмай, улардан фойдаланиш усулларини ишлаб чиқдики, бу унчалик осон иш эмас эди, бунда статистик маълумотлар ва диалектик методдан фойдаланиб, ҳанг-манг бўлиб қолган тор фикрли одамни қуйидаги қоидаларнинг довриятиб қўядиган чўққисига олиб чиқди: «Зўрлик ҳар қандай эски жамиятнинг доясидир... Қўшма штатларда иш кўраётган, ўз насл-насабини билмайдиган капиталларнинг кўпи фақат куни кеча Англияда капиталлашган болалар қонининг ўзидир. Агар пуллар... «бир бетда қон талашган доғ билан дунёга келса», янги туғилган капиталдан бошидан тортиб товонигача доимо қон билан чирк оқиб туради... Капиталистик хусусий мулкнинг умри тугаб бормоқда...» ва охиригача тугамоқда.

Очиқдан-очиқ айтишим керакки, ўзининг оддийлиги билан жуда ажиб бир пафос мени мафтун қилиб қўйди ва тарих қуёш нуридек менга равшан бўлиб қолди

«Қор ёғиш — сахий рассомдир. У доимо шаҳар қиёфасини ўзгартириб туради. Ҳатто ярим осийча нотекис Москва ҳам қишда чирой ва кўркамлик касб этади», — Россия империясининг иккинчи пойтахтига иш билан келган Петербург кўн заводининг бошқарувчиси немис Иосиф Дицген шундай деб ўйларди. У кенг Воздвиженкадан улкан чанада борарди. Унинг ёнида новчагина, буқчайган, елкаси тор студент Петр Иванович Николашин ўтирарди, у кўзлари ғамгин, оғзи кулгили бир тарзда қинғирроқ бир йигит эди. Николашин Москвада туғилиб ўсган бўлиб, бир неча йил Санкт-Петербургда яшаганди, у Дицген билан шу ерда танишганди, унга рус тилидан дарс берганди.

Немис ўзига нотаниш шаҳарни ҳарислик билан кўздан кечирарди.

— Бир жаҳон таассурот олдим,— деди у чана Қизил Майдонга чиққанида ва ўйлаб туриб илова қилди:— Москва шарқий шаҳар.

Паға-паға оппоқ момиқ қор пастгина кўҳна уйлари, путурдан кетган деворларнинг сирини яширар, ғадир-будир хунук тош кўчаларни силлиқ қилиб кўрсатарди.

Майдонларнинг харобазорларига ўхшаш тор кўчалар ва боши берк кўчалардан иборат кенг қулоч ёйган тўралар шаҳри теварак-атрофида крепостнойлар яшайдиган кичик-кичик қишлоқлар жойлашган жуда катта амлокни эслатарди.

Дицген билан Николашин Самарин меҳмонхонасида тўхташди, бу меҳмонхона таомлари, балиқ қиймасидан қилинган жуда ажойиб сомсалари билан машҳур эди. Немис жойлашган хонанинг деразасидан Кремль миноралари ва деворларининг чиройли, салобатли манзараси кўриниб турарди.

Дицген Москвага келган кунларининг дастлабки оқшомларидан бирида йирик бир заводчининг ҳузурига кечага таклиф қилинди, бу ерда уни обрўли москваликлардан бири, «Москва ведомостлари»нинг муҳаррири, жаноб Катков билан таништиришди, Дицген Николашиндан бу кишини шафқатсиз реакционер ва чоризмнинг серғайрат малайи деб эшитган эди. Кечки овқат маҳали Катков нутқ ирод қилди:

— Социализм даҳшатли кулфатлар келтирадиган бир мараздир, жаноблар, зодагонлар жамияти фуқаро билан яқинлашиб шу маразни юқтирди. Бизнинг мужикларимиз, яна бир неча асрдан кейин ҳам бояги авомлигича қолаверади,— бу уларга туғма бир касалдир, жаноблар.

— Қора суяк-да,— деб тезлади биров.

— Бизнинг вазифамиз социал анархияга йўл қўймасликдир. Биз, жаноблар, улуг иш учун туғилганмиз. Мен сизларни нигилизм билан социализмга қарши салб юришига даъват этаман. Уларнинг заминида ўсиб-унмайдиган разолат йўқ. Лекин улар ўлимга маҳкумдир. Аммо уларнинг мақсади ижобий ибтидодан ва ташкилотчилик кучидан маҳрум.

Дицген бутун дунёдаги реакционерларнинг тили ва

Фикри нақадар ўхшашлигидан ҳанг-манг бўлиб қолганди. У Николашидан москвалик жаҳолатпарастларнинг пешвоси тўғрисида муфассалроқ гапириб беришни илтимос қилди.

Михаил Никифорович Катков ўз кунини одатда Тверсдаги сартарошхонага боришдан бошлади, бу ерда жуда ораста француз Жюль даври даврон сурарди. Иккинчи пойтахт мўътабар зотларининг ғалати табиати ва майлини билишда ҳеч ким унинг олдига тушолмасди. Губернаторнинг ўзи ва полицмейстер ўзларининг бакенбардларию сочларининг мақомини фақат унга ишонишарди. Севастополь қамал қилинган кунларда Жюль Қрим урушининг бутун воқеаларидан хабардор бўлиб, сўнгги янгиликларни газеталардан анча аввал ўзининг мижозларига етказиб турарди. Мўмайгина пора эвазига эпчил сартарош зоти олийлари маҳкамасида ёғлиққина жой ундириб, бирон хоним афандининг меҳмонхонасида бўладиган гурунга бировни ҳавола қила оларди. Дицгенга москвалик бу сартарош билан танишиб олишни астойдил маслаҳат беришди.

Немис Жюльнинг сартарошхонасига борди. Жингалак сочли чаққон дастёр болалар қиздирилган қисқичлар, жомчалар ва сочиқларни олиб келгунча бу француз сеҳргари энгашиб, торгина шимининг почасига ёпишиб турган оёғини бир четга суриб, ҳар қанақангги шаҳар ғийбатларини мижозининг қулоғига шивирларди. Замоскваречьедаги ошиғи олчи биронта амалдор ёки олифта Жюль унга келиннинг ҳулқ-атвори ва накдона сеплари хусусида маълумот бермасидан аввал уйлана кўрмасди. Жюльнинг Тверсдаги сартарошхонаси ўзига хос клуб, биржа, маълумот берадиган бир маҳкама эди. Қадоқ оладиганлар, уйма-уй юрадиган аёл сартарошлари ҳар қандай хабарларни бутун Москвага ёйишарди. Жюльнинг, москвалик амалдорлар ва бадавлат савдогарларнинг ана шу Фигаронинг йилдан-йилга қўли баландлашиб борарди.

Тверскда, сартарошхонанинг шундоққина ёнгинасида «Изидин хона» деган фолбинхонага ўхшаш бир жой бўлгучи эди, бу хонада кўринмас бир одам арзонгина ҳақ эвазига қариндоши ўлгач, ундан мерос қолиш-қолмаслиги, сердаромад жойни қўлга киритиб бўлиш-бўлмаслиги, вино омборини сотиб олиш, фойда

чиқадиган мол олишнинг иложиси бор-йўқлиги тўғрисидаги саволларга жавоб бергучи эди.

Дицген айна соқол олдираётган пайтда Катков кириб келди. Ҳамма усталар типирчилаб қолишди. Жюль икки бучкайиб таъзим қилди. Французнинг пушти помада суртилган сочларию ҳафсала билан фабрага бўялган мўйловигача — ҳамма нарса унинг ўтакетган хушомадгўй эканлигини билдириб турарди.

Катков кўзга кўринган одам эди. Нуфузли газетанинг муҳаррири шаҳардаги — Ит майдони билан Тверск атрофида жойлашган кўпдан-кўп қўрғонлардаги афгор омманинг фикрини йўлга солиб турарди.

Бир вақтлар Катков ҳам дворян ёшларининг эркесвар интилишларига тан берган эди. Бироқ помешчикларнинг хос уйларидагилар эркин фикрлашга чек қўди. Бу хатарли иш эди. Катков беозор, ўнғай ва наф чиқадиган жой тўғрисида, амлокча тўғрисида орзу қила бошлади. Бу орзуси рўёбга чиқди. У ер-мулки ҳам бўлди, улкан редакциянинг уйдан каттагина квартира ҳам олди. Москвалик реакционерларнинг ҳасратга мойил аҳли уни қўлдан чиқариб юборди.

«Москва ведомостлари» Москванинг орзу-ниятларини акс эттирар ва амалдорлар шаҳри Санкт-Петербург унинг овозига қулоқ солар, у гоҳ шаллақилик, гоҳ тил-ёғламалик қиларди. Бу азалий дворян Руси ва бойиб бораётган савдогарларнинг овози эди. Замоннинг аломатлари тиниқ ойнада акс этгандек газетада жуда аниқ акс этарди.

Москва Дидгоннинг кўзига кундан-кунга тобора ғамгин ва жирканч кўрина бошлади. Унинг нообод тор кўчаларида бемаъни бекорчилик ҳукм сурарди. Унинг тўқ турмушининг тиниб қолган оқаваларида хилма-хил судралиб юрувчи жонворлар кун кўрарди. Анъаналар сусайиб, ўтмишдаги ақл-ҳикматнинг файзи қолмаётган эди. Бир замонлар улғувор бўлиб кўринган нарсалар эндиликда-фақат кулги уйғотар ва одамларни таажжублантирарди. Бадавлат дворянлар Москва-си, олисдан келган ўжар хотиндек, янгиликка тоқат қилмас ва оёқдан қолган кўҳна нарсаларни кўз-кўз қиларди. Узун соқол қўйган, калта пўстин ва мойланган этик кийган славянпарастрлар қадимги нарсаларга жон-жаҳдлари билан ёпишиб олишганди.

Петр Иванович Николашин кечалари меҳмонхона-

нинг қаттиқ иситиб юборилган хонасида реакционерлар ва ўзининг тоб-тоқати йўқ славянпарастлар Москва тўғрисида ўйлаган нарсаларининг ҳаммасини Дицгенга тўкиб солар, Дицген эса унинг гапларини галамислик билан диққат қилиб тингларди.

— Польшани ўшалар тилка-пора қилишди, Польшадаги қўзғолон ўтакетган шафқатсизлик билан бостирилди. Улар «Москва ведомостлари» ни олқишламоқдалар, Катковнинг қорнини тўйдирмоқдалар, Катковнинг қалами эса полякларнинг ярасига туз сепмоқда, — дерди студент қалин лабларини буриб, узун қўлларини силкита-силкита. — Ақобир дворянлар ва миллиончи савдогарлар шаҳри Москва ҳаминша подшонинг мустаҳкам таянчи бўлган, забардаст Катков эса унинг сўзамол пайғамбари ва қутурган реакционерларнинг сиёсий стратеги, тажрибали чақимчиси ҳамда либерализмни фoш этувчидир. Лекин мудроқ Москванинг ва «Москва ведомостлари»нинг ороми йўқ, унинг тиниб-тинчимас муҳаррирининг уйқуси безовта. Нигилизм! Ҳамма ерда нигилизм писиб ётибди. Бу бутазор бўлиб кетган майдонлар, черков ҳовлисига тақалган ям-яшил боши берк кўчаларда истиқомат қилувчилар учун даҳшатли бир офатдир — Николашин алланечук нохушгина кулди. У Дицгенга нигилизмда қандай сир борлигини тушунтирди. — У қаёқдан пайдо бўлиб қолди? У Хитровкадан, Смоленск бозори атрофидаги овлоқлардан келиб қолмаган. Бу ерлар ҳаминша, зимистон. Бутун шаҳардан у ерга ғам-алам, қашшоқлик, ҳасрат ёғилади. Одамлар ғазабдан ўзларини тунтолмай бир-бирларини еб қўйгудек бўлишади. Улар ҳаётларидан бошқа ҳеч нарсани йўқотолмайдилар, ҳаётлари эса бир бурда нондан азиз эмас. Ишсизлар — ҳаддан ташқари оғир синовлардан, тирикчилик оёқларига тушов бўлиб қимирлатмай қўйиб хароб бўлган собиқ крепостнойлар, майда ҳурнарманд аҳли, уйсизжойсиз каттадан-кичик ўша ерда бошпана топди. Улар хатарли эмас. Катковларнинг айтишича, полиция ҳам уларнинг чорасини кўра олади. Йўқ, хавф-хатар Москвага пойтахтнинг бошқа ёқларидан яқинлашиб келмоқда.

— Тўхтаманг, гапираверинг, Николашин жаноблари, мен бу гапларингизни битта қўймай Германиядаги дўстларимга гапириб бераман, — деб тезлар эди Дицген сўзамол муаллимини.

Сергаккина Катков Страстный бульвардаги «Москва ведомостлари» редакциясидан туриб тўпларнинг хар-тумини Бронная кўчасидаги торгина ёғоч уйларга ва Красная Преснядаги қоронғи кулбаларга тўғриламақ-да. У олисни нишонга олади. Катковнинг фармойиши билан жандарманинг сочма ўқлари студентларнинг кварталларидан оша тўппа-тўғри қўзғолон кўтарган деҳқонларнинг, ишчиларнинг бошига ёғилиши керак.

Кўпчилиги вилоятлардан келган камбағал разночинецлардан чиққан москвалик студентлар Бронная билан Палашевск тор кўчалари орасида жойлашган бўлиб, тош ётқизилмаган бу кўчаларни ўт босиб ётар эди. Кўклам билан кузда бу ердан лой аримас, ёзда чанг кўз очирмас, қишда ўркач-ўркач қор босиб ётарди. Студентлар ажнабий модага тақлид қилиб сочларини елкаларигача ўстириб юрар, соявони кенг шляпа, накидкали калта плаш-пальто кийишар, кўзонак тутишарди. Қаҳратон совуқда йўл-йўл қалин жун рўмолга ўралиб олишарди.

Дицген билан Николашин Москва кўчаларини узоқ кезиб юришар, ўтган-кетганларни синчковлик билан кузатишарди. Улар шаҳарнинг чеккаларида ҳам бўлишди, шаҳар чеккасидаги Покровск, Преображенск, Семеновск деган жойларда мастеровойлар ва кичик-кичик фабрикаларнинг ишчилари қишлоқча умр ўтказишарди. Улар одатда ошхоналарда йиғилишиб, алламаҳалгача суҳбатлашиб ўтириб қолишарди. Уларнинг олдига бот-бот студентлар келиб туришарди.

Нигилизм, Катковнинг фикрича, ана шу икки табақага юқиб, Москванинг ва бутун Россиянинг тинчлигига хавф солаётган эди. «Москва ведомостлари» буни қайта-қайта такрорлар, Англия клуби ва Дворянлар мажлисининг доимий қатнашчилари ҳам шуни ўйлашарди.

— Барқ уриб ўсаётган малла сочли ва забардаст қўлли нигилизм Москвага ҳужум қилмоқда, — ҳазиллашди Николашин.

Полиция студентларни таъқиб қилаётганди. Андаккина эркин фикрловчилар ҳам университетдан қувиладиган бўлди. Лекин Катковнинг бу ишлардан ҳали кўнгили тўлмаётган эди.

Сон-сановқисиз қўнғироқлар жарангларди. Тақводор диндорлар айюҳаннос солишарди. Замоскварецкдаги

савдогарларнинг тарақлаган уйларию дворянларнинг путурдан кетган хос уйларида бир кида қучоқ очиб қабул қилинадиган дарвишлар, шаллақилар ва девонасифат одамлар тентиб, судралиб, қийшанглаб, бақириб-чақириб юришарди. Нодонликни, қўрқувни бозорга соладиган аянчли, аммо фахм-фаросатли бу кишилар Москвада юз-юзлаб эди. Улар студентлар ва мастеровойлардан кўра тўқроқ ва бемалол яшашарди. Улар учун уйлар қуриб беришар, совға-саломлар бериб туришар, ўлганларида ҳурмат-иззат билан дафн этишарди.

Уша йилларда савдо-сотик аҳли шахри Москва орқага қараб кетди. Замосквореч кучга тўлиб борди. Ёрим урушида бойлик орттирган мол етказиб берувчилар ва савдогарларнинг пуллариға қўйилган янги қўнгироқлар жаранглади. Солиқ ва йиғимларни ундирувчилар ҳаддан ташқари бойиб кетди. Москва жонли, норози фикр бўғилган, Катков ўз уйи атрофида, худди қадимги Москва боярлариға ўхшаб, бодиринг билан қарам етиштираётган, кексайиб қолган крепостной асри совуқ уйларда оламдан ўтаётган шаҳар тўниб қолгандек кўринарди.

Катков истеъфоға чиққан тўқайлар сокинлигини эслатовчи осойишталигига ишонмас эди. Москванинг бўлган-тургани шуми? Дицген бу ерга келган куни Петр боғида гор ичида провокатор ўлдирилди. Броннаяда нечаевчи-студентлар боённинг қаровсиз қолиб, қовжираб кетган уйини штаб-квартира қилиб олишди. Революционерлар Черкесовнинг китоб дўконида йиғилишарди. Николашин ўша дўконга ер остига (махфий йиғинлар, мажлисларни шундай деб аташарди) бораётганида пистирманинг қўлиға тушишиға сал қолди. Бир талай студентлар яширин жамиятларда иштирок этишар ва қамалишдан, суддан, каторгадан, Забайкальеда ёлғиз ўлиб кетишдан ҳайқишмасди. Цветной бульвардаги ним қоронғу «Дўзах» қовоқхонасида революционерларнинг тўгараги йиғиларди. Бу жой анча вақтгача полицияда шубҳа туғдирмай келди.

Дицген, Москвада ишларини тугатгач, Петр Николашин билан Санкт-Петербургга қайтди, у Россияни бутунлай тарк этиб, Германияга жўнаб кетмоқчи эди. У Николашинни ўзи билан чет элга жўнашга кўндирмоқчи бўлди. Аммо Николашиннинг бошқа режалари бор эди.

Студент Россиянинг келажаги тўғрисида баралла хаёл сурганида:— Ватанимда ол байроқлар ҳилпирамагунча мен шу ерда бўлишим керак. Озодлик, тенглик ва қардошлик сўзлари бу байроқларга олтин ҳарфлар билан битилиши лозим,— дерди.

Дицген жўнаб кетгунга қадар Николашин унга рус тилидан дарс бераверди. Улар иккиси театр ва концертларга тез-тез бориб туришарди. Россия санъати кўтарилган юксаклик немисни ҳайратда қолдирарди. У илгари эшитмаган юксак иқтидорли музикачилар, Чайковский ва Мусоргскийнинг асарларини эшитди. Тўғри, Иосиф Дицген композиторларни у қадар қадрламамас эди. У Гегелга ҳурмат кўрсатиб ва уни яхши ўқиб-ўрганиб, бу маъносиз ижод деган гапни такрорлагани такрорлаган эди, бу гапни у Гегелдан ўқиб билган эди. Шундай бўлса-да, немис кўнчиси рус музикаси концертларида кўпинча ҳеч нарса билан қиёс қилиб бўлмайдиган алоҳида бир юксак лаззат туяр эди. Сўзсиз оҳанглар тили кун сайин унга тушунарли бўлиб борди. «Йўқ,— Гегель ҳақ эмас,— ўйлади у,— чолғу куйлари фикрдан маҳрум эмас, унда маъно бор».

Дицген рассомчилик санъатини севарди, шу боисдан Россия ўзининг санъат усталари билан уни ҳайратда қолдирди. У ўтмиш санъатидан кўра ёш рассомларнинг кўрғазмаларидаги ҳаёт асл ҳолича дадил тасвир этилган асарлардан кўпроқ завқланарди. Пойтахт театрларида Островскийнинг ажойиб пьесалари, Серов ва Даргомижскийнинг опералари қўйилаётганди. Лев Толстой «Уруш ва яраш»ни тугатган, китоб дўконлари Гончаров, Достоевский ва номлари илгари ҳеч кимга маълум бўлмаган кўпгина ёзувчиларнинг янги асарлари билан тўлган эди.

— Нима гап ўзи?— ҳайрон бўлди Дицген, Николашин билан суҳбатлашар экан.— Яқингинада кўпчилик кишилар занжирбанд бўлиб қулликда яшаган бир мамлакатда санъат шу қадар ривож топса! Халқингиз нақадар қудратли, нақадар иқтидорли!

— Дарвоқе,— жавоб берди унга Петр Иванович,— халқпарвар, довиюр, эрксевар кишилар аллақаерларда ҳуқуқ учун самодержавье билан яширинча кураш олиб боришади. Россия реакция исканжасида бўғилиб ётган бўлса ҳам илҳом парилари ўзининг ажойиб ўйинини қўймай, ватандошларимдан инъомини аямаётир.

Китоблар ва расмларни кўриб, янги опера ва симфонияларни эшитиб қувонганинг қувонган. Қанчадан-қанча номлар, қанчадан-қанча орзу-тилаклар.

— Ўз ватанингиз билан, унинг бебаҳо бойлиги — одамлари билан фахрланинг, йигит, — маъқуллади Дицген. — Модомики улар бахтсиз зим-зиё тундаки шу қадар бунёдкор экан, бутун Россияга нур ёйилиб, у қувончга тўлганида нималар бўлар экан!

Лиза Красоцкая қизи билан Англияга йўл олди. Йиллар ўтган сайин Лизанинг ўзига нотаниш одамлар билан муомала қилиши нақадар қийинлаша борган бўлса, ўсмир қиз Ася шу қадар дилкаш, киришимли бўлиб қолганди. Қувноқ хушмуомала бу қиз чиройли бўлмаса ҳам пучуққина бурни, лобаргина лаблари, дўндиққина юзидаги кулдиргичлари уни бирам ёқимтой кўрсатарди. Поезда Ася бир неча йўловчилар билан танишиб қолди, уларнинг бири билан қиз шу қадар апоқ-чапоқ бўлиб кетдики, онаси уни, купеимизга таклиф эт, деди. Бу басавлат, барваста, жуда истараси иссиқ киши эди. Унинг фикр ва ҳиссиёт тўла теран қора кўзлари, Лизага Гёте портретларини эслатган дўнг пешонаси айниқса ёқимли эди. Оҳангдор ва айни чоқда жарангдор овози ҳам одамга хуш ёқарди. Бу янги таниши немис эканини билгач, Лиза, рейнлик эмасмисиз, деб сўради.

— Тўғри, рейнликман. Сиз буни сал-пал димоғ билан гапириш одатимиздан билган бўлсангиз керак. Шундай бўлса ҳам ўзимни таништиришга рухсат этинг. Фамилиям Дицген, Иосиф Дицген. Менинг юртдошларим орасида сизнинг дўстларингиз бордир, шундайми?

— Мен ажойиб вилоятингиз фуқароларидан анчамунча кишиларни танир эдим, яқинда энг иқтидорли кишилардан бирининг гапини эшитишга муяссар бўлдим.

— Сир бўлмаса, билсак бўладими, ким экан у? Тўғриси, мен кўпдан буён ватанимда бўлганим йўқ...

— Мен айтаётган одам қувғинди бўлиб Лондонда яшамоқда. У жуда кўзга кўринган олим ва инқилобчи. Сиз, балки, бошқа ғоявий лагерга мансуб бўлсангиз керак?

— Йўқ, — мулойимгина жавоб берди Дицген, — менинг ўзим ҳам эски исёнкорман.

— Мен шундай дёб ўйламаган эдим. Жуда осойишта, вазмин одам кўринасиз.

— Ойи,— гапга аралашди Ася,— мен, вулқонлар ҳаракатга келгунга қадар жуда сокин, осойишта кўринади, деган гапни ўқиганман.

— Гапинг тўғри, қизча,— тетиклашди Дицген.

Унинг чехрасида шундай самимий меҳрибонлик ифодаси пайдо бўлдики, Лиза ўзида у туғдирган дастлабки гоятда ёқимли таассуротга бутунлай ишониб кетди.

Сафарда одамлар бир-бири билан тез эл бўлиб кетишади-ю, лекин кейинчалик бу танишув турлича тус олади. Баъзан бу танишувлар кичик бекатлар сингари лип этиб ўтиб кетиб сафарнинг ўзи билан тугаб қўя қолади, лекин шундай ҳам бўладики, у умр аталмиш олис йўлнинг охиригача давом этади.

Поезд ғарбга томон оҳиста ҳаракат қилиб борар экан, Лиза Дицген ҳақида анча-мунча нарса билиб олди. У илгари оддий кўнчи ишчи бўлган экан.

— Буни қаранг, мен сизни ақлли фалсафа профессори ёки иқтисодчи, ҳар қалай буржуа, деб ишонган эдим,— эътироф қилди у.— Сизнинг фақат ташқи кўринишингиз, одатларингиз, балки энг муҳими гапларингиз, фикрларингиз ҳам чуқур билимдон эканингиздан дарак бериб турибди.

— Ҳозир пролетарлар ҳам билимдон бўлиб кетишган. Мен ўз ҳолимча билим олганман, лекин анча тиришиб-тирмашиб ҳаракат қилганман. Илмий китоблар ва мақолалар ёзиб тураман. Куни кеча доҳиёна бир асарга қойил қолиб, унинг тўғрисида тақриз ёздим. Сизни илмий масалалар, масалан, капиталнинг қаердан ҳосил бўлишига доир тадқиқот қизиқтирмаса керак, шундайми?

— Доктор Карл Маркснинг асари тўғрисида гапир-япсизми?

Дицген шошиб қолди.

— Хоним, бу буюк китобдан хабардормисиз ҳали?

— Ҳатто унинг муаллифини ҳам биламан. Боя қувғин бўлган одамни эслаб, аммо унинг номини айтмай, мен нақ шу кишини кўзда тутган эдим,— деб изоҳ берди Лиза.— Сизнинг овозингиз ва талаффузингиз менга Марксни эсимга солди.

— Мен Карл Маркс билан хат ёзишув шарафига

муяссарман,— деди тантанали бир оҳангда Дицген,— кўп, жуда кўп нарсалар учун ундан миннатдорман. Унинг асарлари ва хатлари туфайли мен ҳақиқатни билай деб қолдим. Менинг сиёсий қарашларим Маркс ва унинг муносиб дўсти тарғиб қилаётган қарашларинг ҳаммаси билан монанддир. Ҳозир, ватанимга қайтаётиб, ана шу кишилар билан мумкин қадар тезроқ танишувни ўз олдимга мақсад қилиб қўйдим. Маркс Ганновердаги дўсти Кугельманникида меҳмон бўлмоқчи, мен ўшанга яқин Зигбург деган кичик бир жойда қўналга топаман. Бу мени рейнлик баҳодирнинг қўлини тезроқ қисшига умидвор қилади.

Лиза билан Ася Дицген унинг ўтган турмуши тўғрисида сўраб-суриштириб, кўпгина қизиқарли нарсаларни билиб олишди.

Иосиф Дицгеннинг ёши қирқдан ошиб қолган эди. У Кёльн яқинидаги хушманзара жойда кўп болалик кўнчи косиб оиласида туғилган. Гўдаклик чоғиданоқ у устахонада отасига ёрдам бериб келган. Камбағаллигига қарамай, Иосиф иштиёқ билан билимга интилди, шу ерлик пастордан лотинча ўрганди. Аристотель, Кант асарларини ва тасодифан қўлига тушиб қолган китобларни ўқиди. Табиатан ғоятда иқтидорли Иосиф француз тилини яхши биларди, ҳеч қандай мунтазам таълим олиб ўтирмай, мустақил равишда фалсафа ва сиёсий иқтисодни ўрганди. Унинг ҳаёти камбағаллар орасида, жисмоний меҳнатда ўтди. У барвақт ўзини пролетар сифатида таниди ва аввал бошда ўз ҳолича, сўнгра онгли равишда ишчилар синфи ҳуқуқи учун курашда қатнашди.

— Ўша вақтларда мен хом-хатала, қовушмаган, аммо чин юракдан шеърлар ёзардим,— деб эътироф қилди у Лизага.— Халқнинг кулфатли ва қашшоқ турмушини билишлик мени кўп адашувлардан ва фикрларимни мақсадсиз тентишлардан омон сақлаб қолди. Мен буржуа фалсафасининг ҳаммага маълум ҳақиқатларининг қули бўлиб қолмадим, вульгар материализмдан қочдим. Минг саккиз юз қирқ саккизинчи йил революцияда «Янги Рейн газетасининг сўзи мен учун ҳал қилувчи сўз бўлди. Мен унинг тарғиботчиси ва шогирди бўлдим.— Дицген бирдан одатда унга хос бўлмаган ҳаяжонли эҳтирос билан, қўлини маънодор юқори кўтариб гапира кетди: — «Янги Рейн газетаси»

сўнмас гулхандек бутун қоронғу қарагайзорни ёритиб юборди, Германиямиз шундай ўрмонзор эди. Улуғ бир замон эди бу!— У жим бўлиб қолди.— Реакция қутира бошлагач, Америкага кўчиб кетишга тўғри келди. Ўша вақтда йигирма бир ёшда эдим. Океаннинг нарёғида бошим кулфатдан чиқмади. Иш ва бир парча нон ахтариб, Висконсиндан Мексика кўрфазигача, Гудзондан Миссисипигача дарбадар кездим. Ўша вақтда қилмаган ҳунарим қолмади: ўқитувчилик, бўёқчилик қилдим, кўнчи халифа, юк ортувчи ҳам бўлдим ва шунчаки ғариб бир оворайи жаҳон бўлиб ҳам юрдим. Сўнгра бирор ерда қўним топиб, доимий иш топишдан умидим узилгач, мен Рейн областига қайтиб келдим. Шу ерда хушфёъл, художўй бир қизга уйландим. Бечора хотиним худосиз ва коммунист эрини лютеран черковига қайтаришни худодан сўраб, ҳали-ҳали ибодат билан овора. Яхши аёл у, лекин диннинг асири. Болаларимиз бор. Агар хотиним иблис қаршисида қўрқиб титрамаса, биз бахтли яшашимиз мумкин эди. Пасторнинг фикрича, мен ўша иблиснинг қўлига тушиб қолганман. Оилада мен руҳан ёлғизман. Менинг опасингил ва ака-укаларим ҳам менинг омололарим ва интилишларимни тушунишмайди, шу сабабли мени бедаво хаёлпараст ҳисоблашади. Лекин мен «Коммунистик манифест»ни ўқиган кунимдан бошлаб, менга орқага қайтиш ман қилинган. Гай Юлий Цезарь каби айтаманки, қуръа ташланган. Мен коммунистман.

— Энди эсимга тушди, Америкада Вейдемейерникида номингизни эшитган эканман,— деди Лиза.— Агар адашмасам, сиз яна Америкага қайтган эдингиз. Кейинчалик у ерда анча дуруст кун кечиргандингиз чоғи?

— Ҳа. Иккинчи дафъа келганимда мен минг саккиз юз эллик еттинчи йили Нью-Йорк коммунистик клубида бўлиб, у ерда Вейдемейернинг дўстлари билан учрашдим. Ана ўшанда мен Маркснинг Зорге ва Мейерсингари кўпгина сафдошлари билан танишдим. Тирикчилигим дурустгина ўтиб турган эди, энди очлик ва иншисизлик эмас, балки революцион-демократик фаолиятим мени Сэм амакининг юртини ташлаб кетишга мажбур қилди, чунки Қўшма Штатларнинг маъмурларибундай фаолиятни кўздан қочирмас эдилар. Мен ўзим туғилган Рейнланд қишлоғига қайтиб келдим ва

Ўзимни ҳамда оиламни боқиш учун эски оғир кўнчилик ҳунаримни қила бошладим. Лекин бу ерда ҳам мен узоқ қололмадим. Йўқчилик мени яна дунёнинг ҳар чеккасига тентиратди.

— Лекин Россияга нима бўлиб келиб қолдингиз? — сўради Лиза.

— Тасодифан. Фақат очин-тўқин қолиб кетмаслик учун оилам билан Германияда яшардим, «Кёльн газетаси»да Санкт-Петербургдаги йирик кўн заводларидан бирининг эълонини ўқиб қолдим. Терига ишлов беришнинг энг янги техникавий методларини биладиган иш бошқарувчи керак экан. Бу ҳамма жиҳатдан одамни қизиқтирадиган таклиф эди. Россия тўғрисида мен ҳамиша бир-бирига зид кўп гап эшитган эдим. Бировлар бу мамлакатда ваҳшийлар, бошқа бировлар — жуда истеъдодли ва билимдон кишилар яшайди, дерди. Мен Россияда яшаб турган йилларда кўп нарсга ўқиб, кўп бош қотиришга муваффақ бўлдим. Маркснинг китоблари ақлимни бойитди. Мен унга хат ёзиб, жавоблар олиб турдим. Сизнинг ватанингизда кўрган-кечирганларим тўғриси, яхши университет курсидаги таълимга арзирди. Ўйлайманки, тез орада сиз ўз Россиянгизни танимай қоласиз. Уни мусаффо қилувчи бўронлар кутмоқда. Бир тасаввур қилиб кўринг, ҳозир ҳам Петербургдаги кўн заводида иш куни ўн тўрт ва ўн беш соатга чўзилади. Рус пролетарлари ниҳоят стачка кураши бошлаганлигидан жуда қувондим. Сизнинг империянгизда революцион кризислар бўлиши муқаррар. Алалхусус мамлакатда ишчилар сони тобора кўпайиб бормоқда. Деҳқонларнинг шамолдек озод қилиниши бир талай ярим қашшоқ одамларни оёққа тургазди ва ҳаракатга солиб қўйди. Халқдаги илгариги оғир карвонлик ортиқ йўқ. Дарвоқе, бутун жаҳонда ҳаво қизиб бормоқда, шу сабабли Маркснинг «Капитал»и мен учун момақалдироқнинг биринчи гулдураши каби янграшини тасаввур этишингиз қийин эмас.

Лиза Иосиф Дицген билан ачина-ачина хайрлашди.

Женнихеннинг болалик чоғидан энг севган фани тарих эди. Маркснинг ҳамма фарзандлари каби ундаги билишга чанқоқлиги босилмай уни қийнар эди.

«Одамзоднинг умри шу қадар қисқаки, — деб ўйларди у, — ўтмиш билан ҳозирги куннинг ҳамма пучмоқла-

рига назар ташлашнинг биронта ҳам имкониятини қўлдан бой бермаслик керак. Сайр-саёҳатдан ҳам мароқли нарса борми дунёда, тарих эса ҳудудсиз замон ичра саёҳатдир».

Женнихен бир даста дафтар билан қора дерматин муқовали ён дафтарларни авайлаб сақлар эди. Маркснинг тўнғич қизининг тенгдошлари альбомларини шеърлар, гулчинлар, одамзоднинг туйғуларини қитиқлайдиган расмлар билан тўлдиришнинг пайида бўлганлари ҳолда Женнихен саҳифаларни Фермопили яқинидаги жангларнинг тафсилотлари, Перекл ва Аспазиянинг характери тўғрисидаги қайдлар, Солон ва Клисфеннинг ислоҳотлари тўғрисидаги ёзувлар билан тўлдирадди. Кейинроқ Корнель, Рассин ва Вольтер, Шекспир, Шелли ва Бёрнс, Данте ва Ариосто бўлгани сингари Гомер, Фукидид, Геродот яхши таниш ва азиз эди унга. Шекспир қаҳрамонларини саҳнада яратиш Женнихеннинг орузи эди. Унинг кўксидан чиқадиган, одамни ҳаяжонга соладиган овози, бирам келишган қадди-қомати, чиройли чеҳраси, тиниқ талаффузи ва шаксиз истеъдоди гўё саҳна учун яратилгандек эди. Бироқ бунга тўсиқлар кўп эди.

«Агар оилавий бидиатлар бўлмаганида, — деб ёзган эди унинг онаси ўз дугонасига, — аллазамон саҳнага чиққан бўларди. Унинг овозини эшитган кишиларнинг кўплари унда Рашель ёки Ристорининг¹ истеъдоди бор, шу сабабли уни бу йўлдан қайтармоқ катта хатодир, дейишади». Шундай бўлса-да, Женни театрда ҳаваскор сифатида фақат аҳён-аҳёнда саҳнага чиқар эди. Актрисаликни касб қилишга у журъат эттмади. Юрагинг орзиқиб турган нарсадан воз кечиш оғир. Бир талай кишилар ўзларини охиригача кўрсатолмай, ўзларидаги мавжуд бебаҳо хазинани инсонларга туфҳа қилмай дунёдан ўтиб кетадилар.

Женнихен муаллима бўлишга ва ота-онасига ёрдам бермоқ учун мумкин қадар тезроқ дарс бера бошлашга аҳд қилди. Ҳар қандай ишга у виждонан киришар ва ўзинг билимлар билан тўла қуролланган тақдирдагина бошқаларни ўргатиш мумкин, деб ҳисобларди. Қиз ўз устида мустақил ишлаб, билимини астойдил ошириб

¹ Рашель Элиза (1821 — 1858) — машҳур француз трагик актрисаси; Ристори Адelaide (1822 — 1906) машҳур итальян трагик актрисаси. (Таржиман изоҳи).

борарди. Лекин илк ўсмирлик чоғида бўлганидек, адабиёт билан тарих уни айниқса қизиқтирарди. Женнихен турли асрларда хотин-қизларнинг тақдири қандай бўлгани билан жуда қизиқарди. Улар характерларининг мураккаблиги, гоҳо қаҳрамононалиги, уларнинг ҳаётидаги ҳолатларнинг одатдан ташқари эканлиги билан қизнинг диққатини жалб этар эди. Уларнинг баъзиларини Женнихен қоралар, баъзиларига эса қаттиқ ачинарди. Де Сталь хоним Фақат лоқайд бир ҳурмат уйғотган эди унда. Манон Ролан шуҳратпараст ман-ман буржуа хоними бўлиб кўринди унга, лекин Женнихен Наполеон I нинг ўзи сингари унинг хотини Жозефинани айниқса ёмон кўрар эди.

Англиянинг атоқли хотин-қизлари орасида истейдодли феминист¹ аёллардан бири Мери Вулстонкрафт ва унинг издоши — текин госпиталларни қайта қурувчи Флоренс Найтингелнинг ғамгин ва камтаргина сиймоси ҳар иккала, она-бола Женнининг дилига хуш келар эди. Женнихен ўтмишни пухта ўрганар экан, ўзи ўсиб улғайган ва яшаётган шаҳар тарихини тобора чуқур билиб олди. У ҳар нарсага қизиқувчан Элеонора билан бирга улкан, ғаройиб шаҳар Лондонни кезгани кезган эди. Женнихен табиятан ҳаяжонланиб хаёлатга берилиш одати бор эди, бу эса ўтган замонларги сеҳрли бир тарзда унинг қаршисида тирилтиргучи эди. Ўзи худди юз йиллар муқаддам Лондонда яшаган одам сингари кичкина сингласига кўҳна Лондон тўғрисида ҳикоя қилиб берар эди.

Вақт жиҳатдан Англия революцияси даврига тўғри келган улкан ёнғиндан хароб бўлган бу шаҳар XVIII аср ўрталарига келиб аста-секин қаддини ростлаб борди, Кромвель замониғача қурилган бинолар тиклана бошлади.

Олисдан баҳайбат тўртбурчак бўлиб кўринадиган омон қолган Тауэр турмаси пастдаккина янги уйлар узра қад кериб турарди, бу эркин Лондонга, римликлар маданияти учун катта ўлпон тўлаган ва асоратга солинган довиюрак кельтлар томонидан бунёд этилган шаҳарга қўндирилган қабр тоши эди.

Қальанинг қоронғи, зах ертўлаларида оёқ-қўллари

¹ Ф е м и н и с т — феминизм (капиталистик мамлакатларда аёлларнинг формал тенг ҳуқуқли бўлишига тарафдор бўлган буржуа-сиёсий ҳаракат) тарафдори. (Тарж.).

кишанланган тутқинлар: бахти очилмаган тож даъво-
гари; хўжайиннинг қаҳрига йўлиққан халифа; қирол-
нинг номини ҳақорат қилиб, дунёда адолат борлигига
ишонмай қўйган деҳқон; судьяга вақтида пора берма-
ган аризабоз; нодонлик ва жаҳолатнинг қалин дево-
рини қулатмоқчи бўлган олим; солиқ тўлай олмаган
қарздор; бўйсунмаган солдат; журъатли шоир; шуб-
ҳали дайди ётарди. Англия Бастилияси, норман истеъ-
лочиларининг собиқ қасри Тауэрга тушган одам кам-
дан-кам омон қоларди.

Лондоннинг кўчалари шу қадар тор эдики, иккита
арава бир-бирига урилиб кетгудек бўларди, катта со-
лиқлар ва ернинг ижара ҳақидан безиб қишлоқни
тарк этган бошпанасиз қашшоқлар доимо кўчаларни
тўлдириб юришарди. Собиқ деҳқонлар тиланчилик
қилишар ва майда ўғрилиқ билан шуғулланишарди.

Зодагон хонимлар харид қилгани дўконларга содиқ
хизматкорнинг ҳимоясида боришар, оқсуяклар уйла-
рига қуролланган пойлоқчилар қўйиб кетишарди.

Уқтин-ўқтин ўлат тарқалиб, шаҳарни камбағал-
лардан анча «тозалаб кетарди».

Мабодо ўлат устига ёнгин ҳам бўлиб қолса, шаҳар-
ни ваҳима босиб кетар, черков охир замон бошлан-
ганини эълон қилар, нофармон тутун элангадан ва
ўлатдан ҳалок бўлаётган пора-пора осмонга ўхшаб
кўринарди.

Англия пойтахтининг порт бўйидаги қисми, Лон-
дон кўпригига туташган кўчалари юқумли касаллик-
лар ва ёнгиндан энг ҳувиллаб қолган жойлар бўлиб,
ўша замонга яраша обод ҳисобланган Вестминистр
ва Уайт-холлда яшовчилар бу ерларга қадам босгани
сира журъат этмасдилар.

Жазирама кунларда қарғиш теккан бу пастқам
жойлардаги ёпишқоқ, қалин чангдан кўз очиб бўл-
масди. Каламушлар, темиратки босган — кўпинча қу-
тирган ит ва мушуклар қоронғи ҳужралар орасида у
ёқдан-бу ёққа изғишарди. Уйларнинг деразаларига
ойна ўрнига ёгга беланган қоғоз тутилганди. Бу кул-
баларда инсон зоти ҳашаротларга ем бўлиб машақ-
қатли меҳнат ва мудҳиш йўқчиликка чидаб, фақиро-
на кун кечирарди.

Уст-устига ёмғир ёғиб турган кезларда кўча деб
аталмиш йўлларнинг тупроқларини ювиб-оқизиб ке-

тадиган ариқларда, дарвозалар тагида анча вақтгача сочилиб ётган сассиқ, чириган сабзавотлар, ахлатлар, ташландиқ латта-лутталар ҳавони булғатиб сузиб юрарди.

Бу ерларнинг одамлари Темза орқасидан кун кўрарди. Темзанинг порти баъзан уларнинг қорнини тўйғазар, одамлар сув олгани ва ҳаводан баҳраманд бўлгани ўз каталакларидан соҳил бўйига чиқишарди. Гоҳо уларни у ерда ўша вақтдаги нуқтаи назардан мароқли, «қувноқ» томоша ҳам кутарди. XVIII асрнинг бошида афсунгарлик ва шайтон билан алоқа қилишда айбланганлар устидан тез-тез суд бўлиб турар ва бу жуда одатдаги бир ҳол эди. Инквизиция трибуналларининг пихини ёрган газандалари ўйлаб топган «сув билан сўроқ қилиш» Англияда кенг қўлланилар эди. Ёмон афсунгарликда шубҳа қилинган одамларни сувга ташлашарди,— бу бут ювишнинг бир рамзи эди. Агар жаҳолатпарастларнинг қурбони ўша ондаёқ чўкиб кетса, уни оқлаган ҳисобланар, лекин уни сувдан олиб чиқиб, тирилтиришга ҳамиша ҳам шошилавермас эдилар.

— Донишманд ҳакамларнинг фикрича, сув гуноҳкорларни қабул қилмас экан. Чўкмаганларнинг шўри қурирди: улар гулханга ташланарди,— деб ҳикоя қиларди Женнихен, шаҳло кўзларини катта очининг гапларини тинглаётган Туссига.— Шаҳар майдонларида жодугарлар ва сеҳргарларни гулҳанда ёндириш каби сувга ташлаб синаш ҳам кўпдан-кўп ландовур кишиларнинг бошини еган. Бироқ сув ҳамиша ҳам рад қилиб бўлмайдиган гувоҳлик беравермасди. Мен бир минг етти юз еттинчи йилда саёз бир анҳорга ташланган қашшоқ кампир боши билан сувга ботиб, оёғи ташқарида диккайиб қолгани тўғрисида ўқиган эдим. Черков донишмандлари бундай аломатни қандай тушуниш кераклиги устида узоқ баҳс қилишган. Ушанда улар бошқа воситаларни ишга солишган: бечора кампирнинг тирноғи остига фаров югуртишган, шунда тирқираб чиққан қон унинг оқланишига сабаб бўлган: кўряпсанми, шайтонга малай бўлган кишиларнинг ярасидан қон оқмас экан.

Тусси опасининг ҳикоясини ҳаяжонли саволлар билан тез-тез бўлиб турарди. У ўрта асрдаги Англия тўғрисида ҳамма гапни билгиси келарди. Женнихен-

нинг ҳикояси сира адо бўлмас эди. У инквизиция замонида жаҳолатпарастлик ҳаддан ошиб кетгани тўғрисида Элеонорага қизиқарли кўп нарсаларни гапириб берарди.

— Афсунгарларни қўлга тушириш ўша вақтда жуда фойда келтирадиган иш бўлган,— деди Женнихен.— Ҳар битта афсунгар йигирма шиллинг баҳоланиб, гуноҳни исботлаган, фош қилган кишига хазинадан ҳақ тўланар эди. Инквизитор Матвей Хопкинс Кромвель замонидаги граждандар уруши йилларида неча ўнлаб кишиларни гулханга жўнатиб мўмай пул ишлаган. У ўз қурбонларига шу қадар усталик ва маккорона шафқатсизлик билан азоб берганки, улардан баъзилари ақлдан озиб ёки ноилоҳ аҳволда қолиб, ўзларининг шайтон билан алоқалари тўғрисида ўрни тагида йўқ гапларни айтиб, чидаб бўлмас бу қийноқлар ва хўрликлардан кўра куйиб ўлганим яхши, деб ўзларини ноҳақ айблаганлар.

Женни хонимнинг тиними йўқ, хилма-хил иш бошидан ошиб-тошиб ётарди. У Интернационалнинг кундалик воқеалари ва ишларининг тафсилотлари билан қизиқар, эрининг жамики ишларига ёрдамлашар, Маркснинг турли мамлакатлардаги кўпдан-кўп сафдошлари билан хат ёзишиб турар, табиётшуносликка доир лекциялар тинглар ҳамда классик ва энг янги музика концертларига қизиқарди.

Соҳибжамол Лауранинг эрга узатилиши яқинлашиб қолган эди, шу сабабли она зўр ҳафсала билан энг зарур сепларни: олоқ ниҳол газламадан кўрпа-ёстиқ жилдлари, чойшаблар, қалин шойи кўйлак ва тўйдан кейинги саёҳат учун катакли шотланд шерстидан болдиригача тушадиган, сербурма, калта юбкали костюм ҳозирлаётган эди. Маркс қизларининг учаласи ҳам жуда моҳир гимнаст бўлишиб, ўша ондаёқ бундай кийимнинг қадрига етишди, лекин бунақа кийим фақат сафарда кийилар эди. Уларнинг ёшидаги ҳамма қизлар сингари Женнихен, Лаура ва Элеонора кундалик ҳаётда қўш этак ва жияк тutilган, тўпикқача тушадган узун кўйлак кийишарди. Букилмайдиган, яхшилаб крахмалланган юбка қалин газламадан тикилган бундай либос қўғирчоққа ўхшатиб кўрсатарди. Маркснинг катта қизлари сочларини бир хил қилиб юришарди: Женнихеннинг қоп-қора, Лауранинг эса

варрин қуюқ қўнғироқ сочлари елкаларига тушиб турар эди.

Женнини ҳам, унинг әрени ҳам дастлабки вақтларда ёш келин-куёвларни таъминлай олмаслик тўғрисидаги фикр қийнар ва бу нарса етмагандай, келинни ва унинг икки синглисини меҳмон бўлиб кетгани Бордога таклиф қилган Лафаргнинг ота-онасидан ўзларининг камбағалликларини ҳар қалай яширишлари керак эди. Агар муҳтожлик ёшлиқда — азоб-уқубат бўлса, кексалар учун у бир офат эди. Руҳан бардам бўлишига қарамай Карл муҳтожлик зарбаларини ўзида сезаётган эди. У ҳар қандай йўқчиликка бардош бера олар эдики, аммо рафиқаси ва қизлари ўзларининг қийинчиликларини ундан яшираётганликларини кўрганида эзилиб, қатъиятини йўқотиб қўярди. «Капитал» унга дурустгина даромад келтирмади, шунинг учун Энгельс Модена-вилладан бало-қазони эҳтиёткорлик билан яна даф этиб турди ва иложи борича дўстининг турмушини енгиллаштириб, уни ижодий меҳнатга ва эзгу ниятини амалга оширишга даъват этди. Тўй харажатларини у ўз гарқанига олди.

Никоҳни муниципалитет бошқармасида гражданча қилишга қарор қилинган эди, Лаурани никоҳлаб олишдан олдин Лафарг ўз қаллиғчасининг иккинчи отаси бўлмиш Фридрих Энгельс билан танишиб келгани Манчестерга йўл олди.

Апрелда Лаура билан Поль Лондондаги гражданлик ҳолати актлари бюросида никоҳдан ўтишди. Энгельс қисқа муҳлатга бу таптанага келди, чунки Манчестрда унинг шошилинч ишлари бор эди.

Тўй маросими қариндош-уруғлар ва энг яқин дўст-ёрлар иштирокида жуда шоду хуррамлик билан ўтди. Наинки Ленхен, балки ажойиб пазанда бўлган келин-пошшонинг ўзи ҳам меҳмонларни хурсанд этишга ҳаракат қилишди, Энгельс эса дастурхонга жуда яхши винолар ва шампан топиб келди, бу сафар улардан татиб кўришга Туссига ҳам рухсат этишди. Женниҳен ўзининг пинҳона иқрорномаси саволларига Энгельсдан жавоб олишни унутмади.

— Бўйин товлаб ўтирма, Энгельс амаки, бизнинг Ди Мавр каби бари бир айтганини қилдиради.

— Лекин ҳазилга рухсат бордир, деб умид қиламан. Ахир бу фабрика инспекторининг савол-жавоби

эмас-ку,— деб писанда қилиб қўйди ўз ҳуқуқларини Энгельс,— улар ўлгудай ҳалол одамлар-ку, лекин ҳазил-ҳузулни тушунишмайди.

— Сен истаган нарсангни ёзишинг мумкин. Фреднинг эркини бўғадиган азамат қайда!— гапга аралашди Маркс.

Энгельс дўстининг иш столи томон йўл олди, ўрнашиб ўтириб олди-да, ўзига хос ҳафсала билан бузмасдан, дона-дона қилиб, бир текисда, ҳуснихат билан ёзишга киришди.

— Ўзининг қош-қовоғидан қор ёғадиган қизиқчигина одамни кулдиради,— деб хитоб қилди Энгельс, башарасини ғамгин буриштириб ва Туссига кўз қисиб қўйди.

Одамларнинг қандай фазилатини сиз ҳамма нарсдан ортиқ қадрлайсиз?

— Қувноқликни.

... эркакларда-чи?

— Бировнинг ишига аралашмасликни.

... аёл кишиларда-чи?

— Нарсаларни ўз жойига қўйишни.

Сизни бошқалардан фарқ этадиган хислатингиз?

— Ҳамма нарсани чала-ярим билиш.

— Сизнинг бахт ҳақидаги тасаввурингиз?

— Минг саккиз юз қирқ еттинчи йилги Шато-Мар-

го.

Сиз кечириб бўлмас деб ҳисоблайдиган камчилик?

— Мунофиқлик.

Сиз ёқтирмайдиган одам?

— Серқилиқ, ўтакетган қондапараст аёллар.

Севган машгулотингиз?

— Тегажаклик қилиш ва бошқаларнинг тегажаклигига жавоб қайтариш.

Севган қаҳрамонингиз?

— Бундай қаҳрамон йўқ.

... севган аёл қаҳрамонингиз?

— Улар шунчалик кўпки, биронтасини ҳам айта олмайман.

Севган гулингиз?

— Чучмома.

... севган рангингиз?

Энгельс тўқимачилик фабрикасининг бадбўй бўяш цехларини эслаб, бундай деб ёзди:

— Нилбўёқлар рангидан бўлак ҳар қандай ранг.
Севган таомингиз?

— Совуқ таомлардан — салат, иссиқ таомлардан — ирландча димлама қўй гўшти.

Сизнинг турмушда амал қиладиган қондангиз?

— Ҳеч қандай қоидага амал қилмаслик.

Севган шиорингиз?

— Ҳамма нарсага енгил қараш.

Тусси унинг жавобларини ўқир экан, ҳафсаласи пир бўлиб:

— Э, Энгельс амаки, сен ҳазилга айлантирибсан, ўзинг тўғрингда ёлгонни роса олиб қочибсан. Сен бутунлай бошқача одамсан, деди.

Тўйдан кейин янги келин-куёв Лафарглар бир ойга Францияга жўнашди. Улар Лондонда қўниб қолишга қарор қилишди, бу ерда Поль медицина таҳсилани тугатиб, врачлик қила бошлаши керак эди.

Энгельс Лицци билан бирга дўстининг оиласидаги қувончли воқеани яна бир бор нишонламоқ учун Манчестерга қайтиб келди. Лекин бу кеча Лицци хомушгина эди. Опаси Мерининг вафотидан кейин ёшгина, дўмбоқ ва режаликкина Лицци Энгельснинг уйида қола қолди ва кўп ўтмай унга турмушга чиқди. У эрини севарди, шунга яраша эридан ҳам вафо, меҳршафқат ва чуқур самимият кўрди. Лекин Энгельс билан никоҳи қонунлаштирилмагани Лиццининг кўнглини ғаш қилиб турарди. У ёшлигиданоқ бунга катта аҳамият бериб келарди. Никоҳдан ўтиш билан боғлиқ маросимлар ҳамиша унга ёқарди. Хаёлида у ўзини оппоқ никоҳ кўйлақда ва бошида қаттиқ сунъий оқ гуллардан ясалган гулжиғаси бўлган тўр фатада кўрарди. У эрининг фамилиясига ўтиб, ўзининг Ирландия қишлоғида бекорчи майда гап хотин-халажни учратганида хижолат чекмасликни хоҳларди. Лицци нақадар камола ва эркин фикрловчи бўлмасин, у ўзининг икки хил маънода тушуниладиган аҳволдан қийналар, ўзининг ҳозирги ҳолати унга айни шундай туюлар эди. У камбағал, диний оилада ўсиб-улғайгани сабабли жуда ёшлигидан ўрнашиб қолган кўп тушунчалардан нари кетолмасди. Энгельс эса эркинликни ҳамма нарсадан кўра ортиқ қадрлар ва ўзининг оиласи муҳаббат ва ўзаро тўла ишонч асосида қурилиши

керак, деб ҳисобларди. Ҳар қандай асорат унга ҳақоратли бир нарса бўлиб кўринар, никоҳ маросимларини эса кулгили ва ҳатто уятли иш деб ҳисобларди. Энгельс буларнинг муқаррар эканлигини ва у ёки бу даврга боғлиқ равишда ўзига хос бўлишлигини тушунарди-ю, лекин ўзи учун уларни мажбурий деб билмасди.

Лауранинг тўйидан қувонар экан, Лицци ўзи тўғрисида ўйлаб ташвишланар эди. Кечки таом маҳали Фридрих унинг мулойим, ғамгин кўзларига боқди.

— Сен ҳали ҳам бўлса, муниципалитет бошқармасидаги граждан ҳолати актларининг бармоқ изларидан доғ-дуғ бўлиб кетган китоби рўйхатидан ўтишга аҳамият берасанми дейман? Бу фақат статистика ҳисоботлари учунгина талаб қилинади ва ҳеч кимнинг бахтига бахт қўшмайди.

— Бу оламда шундай таомил бор ҳозирча. Мен сени севаман, Фред, лекин мен сенинг ҳақиқий хотининг эмасдай туйилади ҳамиша менга. Лаура билан Полнинг расмиятчиликларга сира тоб-тоқатлари бўлмаса-да, ҳар қалай никоҳдан ўтишга мажбур бўлдилар.

— Риёкор бир одам иштирокида бўладиган мунофиқона қуруқ маросимларнинг бари менга нақадар жирканч туйилишлигини билсанг эдинг фақат. Башарти сен буни арзийдиган бир нарса деб билсанг, оташпарастрлар қилганидек ёки Малай ороллари аҳолиси ҳозир ҳам қилаётганидек никоҳлашиб қўя қолайлик. Улар денгиз бўйидаги вулқон этагида муқаддас афсун айтиб қўя қоладилар. Ҳечқиси йўқ, бир куни биз ҳам Ҳинд океанидаги оролларга бора қоламиз. Нега мунча ташвиш чекмасанг, наҳотки менга ишонмайсан?— сўради Фридрих.

Лицци йиғлаб юборди. Фридрих хафа бўлди.

— Бас, азизим. Қасамёд қиламан, биз албатта бутун ҳуқуқий қонунларга мувофиқ никоҳдан ўтамиз, шундан кейин сен на фақат муҳаббат қўйиб ўзинг танлаган қаллиғнинг хотини, балки барменлик эски савдогарнинг расмий рафиқаси, муҳтарама хоним Лицци Энгельс бўласан. Хурсанд бўлдингми? Ёдингда бўлсин, мен қасамёд этдим. Агар хоҳласанг, биз эртагаёқ муниципалитет бошқармасига борамиз,— деб таклиф қилди Энгельс.

— Раҳмат, ваъданнинг ўзи кифоя менга. Модомики сен ортиқ эътироз қилмас экансан, бу ишни биз кейинроқ қилсак ҳам бўлаверади.

Учинчи апрелда Фридрих Карлга хат юбориб, Лауранинг узатилиши муносабати билан унинг оиласида уюштирилган кеча нақадар шод-хуррамлик билан ўтганини ёзди.

«Биз бу ерда тўйни катта тантана билан байрам қилдик. Итларнинг бўйнига яшил бўйинбоғлар тақдик, олти болага нонушта тортдик, Лафаргнинг каттакон қадаҳига пунш¹ қуйиб, бечора кирпийи охирги марта роса маст қилдик».

Уй ичида боқилган кирпи фақат Энгельс ва унинг рафиқасининггина эмас, балки Манчестерга тез-тез келиб турадиган Тусси Маркснинг ҳам дўсти эди. Бироқ Лафаргларнинг тўйи ғойибона нишонланган тунда кирпи кўрпани кемира-кемира, бир тешикка бошини суқиб, унинг устида уйқуга кетиб, кўрпа ичида шу қадар ўралашиб қолибдики, эрталаб кўрсалар, у ўлиб ётган экан.

Бу хабар Туссини хафа қилди, шу сабабли Маркс ҳазиллашиб, «табаррук кирпи»нинг вафоти муносабати билан Энгельсга таъзия билдирди.

Қизи билан куёви жўнаб кетиши биланоқ Маркс «Капитал»нинг иккинчи ва учинчи томлари қўлёзмалари устидаги ишга киришди, Адам Смитни ва кўпгина бошқа китобларни қайтадан ўқиб чиқди. У фойда нормаси билан қўшимча қиймат нормаси ўртасидаги ўзаро алоқани кўриб чиқди ва асарининг бутун охирги томи схемасини тузди. Бироқ бетоблик унга халақит бераётганди. Женнининг даволаниш тўғрисидаги ялиниб-ёлворишларига қарамай, Карл шифокорларнинг ёрдамидан фақат воз кечибгина қолмай, балки ўзининг бетоблигини уйдагилардан кўпинча яшириб ҳам келди. Узоқ вақт давом этган дўстлик мобайнида Женни кўп марта Энгельсга мурожаат қилиб, Карлни ўз саломатлиги устида жиддий қўйғуришга кўндиради, деб умид қилган эди. Женни Манчестерга ёзган эди:

¹ Пунш — қанд, мева шарбати қўшиб қайнатилган спиртли ичимлик. (Тарж.).

«Азиз Энгельс жаноблари!..

Мен унинг устидан биё талай ростакам шикоятлар қилишим керак... айниқса Ганновер кампаниясидан кейин у бетоб бўлиб қолди, тинимсиз йўталади, ўз соғлигини тузатиб олиш учун чоралар кўриш ўрнига астойдил ва ҳафсала билан рус тилини ўрганишга киришиб кетди, ҳавога кам чиқадиган, вақт-соатида овқатланмайдиган бўлиб қолди ва қўлтиғи остидаги ҳўппозни, у пишиб-етилиб, қаттиқ бўлиб қолганидан кейингина кўрсатди. Кейинги йиллар давомида мен сизнинг, азиз Энгельс жаноблари, бу ерга кўчиб келишингизни бирам тез-тез орзу қилиб келдим! Шунда кўп нарса бошқача бўлган бўлур эди... Азиз Энгельс жаноблари, хатларингизда бу хусусда унга ҳеч қандай танбеҳ қилмасликни илтимос этаман сиздан. У ҳозир салга асабийлашадиган бўлиб қолган, шу сабабли мендан қаттиқ хафа бўлади».

Сўнгра Женни Энгельсдан кўп йил Вильгельм Вольфни ва Манчестерга келган чоғида Марксни ҳам даволаган ўзининг врачни билан гаплашиб кўришни илтимос қилди.

«У, ихлос қўйган бирдан-бир врач,— Гумпертдир,— давом этди Женни ва ўзига хос ҳазил-ҳузул билан илова қилди:— Эндиликда бизнинг оиламизда ҳар қандай тиббиётга ва ҳар қандай шифокорларга нисбатан умумий нафрат ҳукм суради, ҳар ҳолда улар ҳали ҳам четлаб ўтиб бўлмайдиган зарур касофатдир».

Бу орада «Капитал»нинг биринчи томи одамларни ҳайратга солиб ва уларни забт этиб, ўзига йўл очиб борди. Давр мулки бўлган китоблар — кашфиётларнинг тақдири одатда мураккаб ва ғайриоддий бўлади. Уларни ўтга ташлаб куйдирганлар, лекин улар қулла-р ичидан яна қад кўтариб, асрлар ўзларининг музаффарона юришларини давом эттираверганлар. Уларни лаънатлаганлар, бадном этганлар, аммо улар қайта тирилиб, янги умр бошлаб, инсоният қалбига севинч бахш этганлар ва уни бойитганлар. Уларни пайқамангандек бўлиб, сукут сақлаб, йўқ қилиб юбормоқчи бўлганлар, аммо бўронлардек кучли бу китоблар бутун ер юзиде ҳаракат қилиб, ҳар бир кулбага кириб борган-

лар. Доҳиёна фикрлар ва туйғуларнинг қаймоғи бўлмиш бу китоблар ўзлари аталган кишиларга эртамикечми муқаррар етиб борганлар, чунки улар одамларнинг бахтига ва яхшиликка хизмат қилганлар. «Капитал»нинг зафарли йўлини ҳеч нарса тўса олмади. Доҳиёна нарса ўлмайдди.

Маркснинг эллик йиллиги яқинлашиб қолганди. Саналарда сирли куч бўлади, одамзоднинг умр йўли шу рақамлар билан белгиланади. Бу куч азалий хотира каби авлоддан авлодга ўтиб онгда қарор топгандир. Инсонни адо қиладиган ҳам, уни кўкка кўтарадиган ҳам ўша йиллардир.

Маркс «Капитал»нинг учинчи томи устида ишлар ва бундан юкситал мамнуният, бахт топар эди. У рақамлар, изланишлар, теран фикрларнинг қоронғи, кўринмас ва даҳшатли гирдобига муккасидан шўнғиб, худди бир жонли инжу каби бебаҳо тиниқ ва равшан илмий ҳақиқатларни бирин-кетин топаётганди.

Туғишганлари Маркснинг ярим асрлик юбилейини эсига солишди. Карл ечимларнинг формулалари ва хомаки ёзувларини бир чеккага суриб, сигарага қўл чўзди-да, умрининг ўтган йиллари тўғрисида ўйга тодди. Эллик йил! Кексалик бўсағаси! Кабинет деразасига май чечакларининг ҳиди уфурди. Қўнғизлар гўнғиллар, қушлар сайрарди. Карл сигара чекиб, бошни қўлига тиради. Болалик, ўсмирлик, балоғат йилларининг узук-юлуқ манзаралари лип-лип кўз ўнгидан ўтди, аллақачонлар ғойиб бўлган кишилар эсига тушди.

«Эҳ, Карлуша, Карлуша, ҳали ҳам ўша-ўша қашшоқсан, шу алфозда бир кун ўлиб кетасан. Менинг гапимга кириб, бутун одамзодни бахтиёр қиламан, деб ўтирмасдан бойлик орттириб, Филипс амакига ўхшаб, ҳатто ундан ҳам бадавлат яшасанг, нима бўла қолади, ахир ақл-ҳушинг ҳамманикидан ортиқ бўлса ортиқки, лекин кам эмас-ку», — у марҳум онасининг гапларини хотирлади.

Карл кўзларини масхараомуз қисди. Кўп йиллар давомида унинг машаққатдан боши чиқмади, ватанидан бадарға бўлди, ночорликда яшади, дард чекди, муҳтожлик билан кексаликка қадам қўйди. У билан бирга хотини ва болалари ҳам йўқчилик азобини кўришди. Аммо шундай бўлса-да, ўтган умрини сарҳи-

соб қилар экан, Маркс билар эдики, умрини қайтадан бошлаганида, у бари бир шу йўлдан юрган, ҳеч нарсадан воз кечмаган бўлар эди.

Женни Карлни табриклаб, унинг сочлари оқарган бошини кўксига босар экан, Карл чуқур ҳиссиёт билан унга деди:

— Ҳар ҳолда мен ҳаётда энг ноёб ва қимматли нарсани: чин муҳаббатимни — сени ҳамда дўстликни — Фридрихни топдим.

«Азизим Мавр! — деб ёзди ўша кезларда Энгельс Марксга. — ...Ярим асрлик юбилей билан табриклайман, айтгандай, менинг ҳам юбилейимга кўп вақт қолгани йўқ. 25 йил муқаддам, бизга бу кунга етиб келгунча аллазамон бошимиз кесилгудек бўлиб кўринган бўлса-да, нақадар навқирон серғайрат йигитлар эдик биз».

Баркашдек ой денгизлар қаърини ўзига тортиб, океанлардаги сувларни дам кўтариб, дам пасайтиргани сингари даҳо мўъжизакор тортиш кучига эга бўлади. Женни Фон Вестфален Марксни деб ўзининг асилзодалиқ имтиёзларининг ҳаммасидан воз кечиб, уни бениҳоя севди. Энгельс дўстининг ижод қилиши учун шароит туғдираман деб, умрининг олтин йилларини аямади, Вильгельм Вольф не-не машаққатлар билан жамғарган бисотини Марксга васият қилиб қолдирди, шунингдек Елена Демут ўзининг бутун умрини Марксга ва унинг оиласига холисонилло бахш этди.

Маркс революционерларда ишонч туғдирар, олимларни қойил қолдирар, шоирларни илҳомлантирарди. Турли миллат ва касбдаги кишилар унга интилишар ва у билан яқиндан танишгач, ҳеч қачон унга нисбатан лоқайд қололмас эдилар. Шундай бўлса-да, у жуда камтар, камсуқум эди.

Ҳамон аввалгича Маркс вақтининг кўп қисмини Бош кенгаш ишларига сарфларди. Ватанидаги революцион ҳаракат доимо уни банд этар эди. Бисмаркнинг хизматларини бажо қилиб, унинг ишончига кирган туллак Швейцер Умумий герман ишчилар иттифоқининг сотқинлик йўлига қарши қатъият билан курашган Либкнехтга таъсир этишни Марксдан илтимос қилди. Швейцер шу иттифоқнинг раиси Лассалнинг лавозимини эгаллаган ва унинг доимий издоши бўлиб

қолган эди. Жавоб хатида Маркс Швейцер билан Интернационал ўртасидаги ихтилофнинг моҳиятини одатдагича зўр мантиқ билан баён қилди. У марҳум Лассалнинг ҳамда ҳозирги Умумий герман ишчилар иттифоқининг сектантлик ҳаракатлари, хатолари ва иккиюзламачилигини ҳеч қандай қочиримларсиз танқид қилди. Маркс Халқаро Жамиятнинг Германия бўйича котиби сифатида ўзаро душман Либкнехт билан Швейцер ўртасида воситачилик қилишга рози бўлар экан. Умумий герман ишчилар иттифоқи раисининг нотўғри йўлига қарши курашиш ҳуқуқини писанда қилиб қўйди. Маркс Германиядаги касаба союз ҳаракатининг ривожланиш йўллари айнақса диққат-эътибор билан кузатиб борди ва Бош кенгашга бу ҳақда доклад қилиб турди.

Бир куни Кугельман Марксга берлинлик профессор Гансен унга Пруссия пойтахтида кафедра таклиф этмоқчи эканини маълум қилди.

Қарзга ботиб, бир амаллаб кун кечираётган пролетариат доҳийсига бир талай наф келтирадиган, тирикчилик эҳтиёжларини тўла қондирадиган ишларни кўп марта таклиф қилишди. Канцлер Бисмарк уни қироллик матбуот органларида қатнаштириб қизиқтирмоқчи бўлди. Маркс профессор ридосини киймоқ учун ватанига қайтиши мумкин эди. Унинг рафиқаси ўзини ерга уриб, Пруссиянинг нуфузли вазири бўлмиш акасига мурожаат қилса борми, бас, у бир умр қарзлардан ва муҳтожликдан қутулар эди. Бироқ Карл билан Женни ўзларининг революционерлик, курашчилик виждонларига доғ туширмай, буларнинг барини сира иккиланмай рад этдилар.

1868 йилнинг охирида Энгельс билан Маркс бир-бирларига қуйидаги мактубларни ёзишди:

«Азиз Мавр!

Қуйидаги саволларга *мутлақо аниқ* жавоб беришга ҳаракат қил ва жавобингни мен сешанба куни эрталаб олмоғим учун қайтадиган почта билан юбор.

1) *Ҳамма* қарзларингни тўламоқ учун so as to have a clear start¹ сенга қанча пул керак?

¹ Ва шу тариқа қўлларингни бутунлай бўшатиб олмоқлик учун (ингл.).

2) Кундалик доимий харажатларинг учун, яъни янги қарз кўтармаслигинг учун сенга йилига 350 фунт стерлинг етадими (шуни ҳам айтиб қўяйки, мен касаллик туфайли бўладиган фавқулодда харажатларни ва олдидан кўзда тутилмаган тасодифларни истисно қиламан). Агар етмайдиган бўлса, ўзинга зарур бўладиган суммани айт. Бунда эски қарзларнинг ҳаммасидан олдин узилиш мўлжалланади. Бунинг энг асосий масала экани равшан.

Гап бундай, менинг Г (отфрид) Э(рмен) билан олиб борган музокараларим шундай тус олдики, у менинг шартномам муддатининг охирида — 30 июнда — мендан *қутилиб кетмоқчи*, яъни агар мен беш йил давомида ҳеч қандай рақобатлашувчи корхонага кирмаслик мажбуриятини зиммамга олсам ва келгусида ҳам фирмадан фойдаланишга унга рухсат этсам, у менга маълум миқдорда пул таклиф қилипти. Бу менинг ана шу жанобдан кутган айни муддаом эди. Бироқ сўнгги йилларда баланслар ёмон бўлганлиги сабабли ҳатто содир бўлиши мумкин бўлган бирон-бир ҳодиса бизни қитъага кўчишга мажбур қилишини ва бинобарин, бизни ошиғич харажатларга дучор этишини ҳам ҳисобга олганда, бу таклиф бизга бир неча йил давомида пул ғамини емай яшаш имконини бериш-бермаслиги мен учун номаълум. Готфрид Эрмен таклиф қилаётган пул (у бунни менга таклиф қилмасидан анча буруноқ мен уни сенга берадиганларимни қоплашга қараб қўйгандим) менга беш-олти йил давомида ҳар йили сенга 350 фунт стерлингдан, фавқулодда ҳолларда эса ҳатто бирмунча кўпроқ юбориб туриш имконини *гарантиялаган* бўлар эди. Лекин сен тушунасанки, вақти-вақти билан яна қарзлар йиғилиб, тагин капиталдан узишга тўғри келадиган бўлса, менинг бутун ҳисоб-китобларим чиппакка чиққан бўлур эди. Мен ўзимнинг ҳисоб-китобларимни нақ шунга қараб қуришга мажбурманки, биз харажатларимизни фақат *даромаддан* эмас, балки аввал бошданоқ қисман *капиталдан* ҳам қоплаймиз, худди шунинг учун бу ҳисоб-китоблар бирмунча мураккаб бўлиб, уларга қатъий риюя қилиниши керак, акс ҳолда биз си-наимиз.

Ишнинг аҳволини менга *аслида бўлганича* очиқ

баён қилишингни сендан илтимос қиламан, бундан буён менинг Готфрид Эрменга нисбатан қандай муомалада бўлишим сенинг жавобингга боғлиқдир. Хуллас, бир йилда доимо ўзингга керак бўладиган суммани ўзинг белгила, нима қилиш мумкинлигини шунда кўрамиз.

Юқорида эслатиб ўтилган беш-олти йилдан кейин нима бўлажаги, тўғриси, ҳали менинг ўзимга ҳам аниқ эмас. Мабодо ҳамма нарса ҳозиргича қолаверса, у ҳолда мен, албатта, сенга ҳар йили 350 фунт стерлинг ёки яна ҳам кўпроқ беришга қодир бўлмайман, лекин ҳар ҳолда, энг камида 150 фунт беришга қурбим етади. Бироқ у вақтга бориб кўп нарса ўзгариши мумкин, қолаверса сенинг адабий фаолиятинг ҳам сенга унча-мунча даромад келтириши мумкин.

Рафиқанг ва қизчаларингга энг яхши тилаклар тилайман. Юборган фотографиялардан биттасини Лаурага юбор.

Сенинг Ф. Э.»

«Азиз Фред!

Мен сенинг ҳаддан зиёд меҳрибонлигингдан жуда knocked down¹.

Мен счетларнинг ҳаммасини менга кўрсатишини хотинимдан илтимос қилган эдим. Қарзларнинг миқдори мен ўйлагандан кўра анча отриқ,— 210 фунт стерлинг экан (шулардан салкам 75 фунт гаровхонага ва процентларни тўлашга кетади). Бундан ташқари қизилча касали вақтида даволагани учун доктор сче-тини ҳам қўшиш керак, лекин у ҳали счетни бергани йўқ.

Кейинги йилларда биз 350 фунт стерлингдан ортиқ харжладик; лекин бу сумма бемалол етади, чунки, биринчидан, кейинги йиллар мобайнида Нафарг биз-никида яшади ва у бўлганлиги сабабли уйда сарф-харажатлар жуда кўпайиб кетди, иккинчидан эса ҳамма нарса қарзга олинганлиги сабабли ниҳоятда қиммат тўлашга тўғри келди. Фақат қарзлардан бутунлай узилгандан кейингина мен strict administration² юрита оламан.

Сўнгги ойларда уйимизда аҳволнинг нақадар кўн-

¹ Эзилдим (ингл.)

² Тўғри рўзгор (ингл.).

гилсиз бўлиб қолганини шундан билсанг бўладикки, Женничка — менга билдирмасдан — бир инглиз оила-сида муаллимлик қиладиган бўлибди! Машғулотлар фақат 1869 йил январда бошланади. Мен бўлар иш бўлгандан кейин бу тadbирга шу шарт билан рози бўлдимки (бу уйнинг бекаси, — унинг эри — доктор Монро, — бу иш юзасидан хотинимга йўлиққан), мажбурият атиги бир ойгагина кучга эга, шунга кўра бир ой ўтгач, ҳар қайси томон ундан воз кечиш ҳуқуқига эга. Бу воқеа мен учун нақадар оғир бўлмасин (қизчага деярли кун бўйи кичкина болалар билан шуғулланишга тўғри келади), — бу тўғрида сенга гапиришимнинг ҳожати йўқ, — нима бўлганида ҳам мен писанда билан бунга розилик бердим...»

1868 йил декабрининг туманли намгарчилик кунларидан бирида Бош кенгаш ўз мажлисида Бакунинг «Альянс»¹ининг Халқаро Ишчилар Жамиятига қабул қилиш тўғрисидаги илтимосини кўриб чиқди. Бунга жавоб тузиб чиқишни Маркс ўз зиммасига олди. Ҳар вақтдагидек, уйга қайтиб келгач, у ўша заҳоти Энгельсга хат ёзиб, бу ҳақда уни муфассал хабардор қилиб, танишиб чиқиш учун унга Бакунинг ташкилотининг уставини юборди.

Орадан бир ҳафта ўтгач, Бош кенгаш яқдиллик билан резолюция қабул қилди, резолюция, ўз устави бўлган, Интернационалнинг ичида ва ташқарисида иш кўрадиган йккинчи халқаро ташкилотлар ишчилар бирлашмаси ишига муқаррар равишда зарар етказди ва ихтилоф туғдиради, деб таъкидланган эди.

Бундан хабардор бўлгач, Бакунинг Женевада Лондонга Халқаро Жамиятга «Социалистик демократия альянси»нинг программасини ва батамом қўшилиш ҳақидаги хатни юборди. У, шунингдек, ўзини Маркснинг шогирди деб эълон қилди.

Бирмунча вақтдан кейин «Альянс» ўзини тарқатилган деб эълон қилди ва ўз аъзоларини Интернационал секцияси аъзолари сафига қўшишни илтимос этди. Бош кенгаш Маркс баён қилган шарт билан рози

¹ А л ь я н с — иттифоқ, бирлашма. (Тарж.)

бўлди. «Альянс»нинг «синфларни бараварлаштириш» шиори — синфларни йўқ қилиш формуласи билан алмаштирилди. Бакунинчилар Халқаро Ишчилар жамиятига киришди.

Санкт-Петербургдаги цензура комитети Маркснинг «Капитал»ини немис тилида у босилиб чиққанидан кейин орадан кўп ўтмай олди. Цензор Скуратов ўз хулосасида бундай деб ёзган эди:

«Кутилганича, китобда Интернационал жамиятнинг бадном бўлган президентининг социалистик ва динга қарши йўналишини билдириб турадиган талайгина ўринлар бор... Лекин капиталистларнинг ходимларга муносабати тўғрисидаги Маркснинг фикрлари нақадар кучли, нақадар кескин бўлмасин, цензор, бу фикрлар анча зарар келтириши мумкин, деб ҳисобламайди, чунки улар бу китобнинг мазмунини ташқил этган бир талай мавҳум, дудмол сиёсий-иқтисодий исботлар орасида кўмилиб кетади. Қатъиян айтиш мумкинки, уни Россияда кўп одам ўқимайди, яна ҳам камроқ одам тушунади».

1868 йил кузда Маркс петербурглик нотаниш бир русдан мактуб олди. Тахаллуси «Николай —он» бўлмиш, Петербургдаги ўзаро кредит жамиятида хизмат қиладиган йигирма тўрт яшарли адабиётчи Николай Францевич Даниельсон «Капитал»нинг рус тилига таржима қилинаётган ва ношир Поляков томонидан қабул қилинганини хабар қилган эди. Даниельсоннинг илтимосига кўра Маркс унга суратини ва таржимаи ҳолига оид қисқача маълумотлар юборди.

«Капитал»ни таржима қилиш тўғрисидаги фикр белгиланган аъзолик взносларининг миқдорига мувофиқ «Бир сўмлик жамият» деб аталган ярим легаль тўгарак қатнашчиларида туғилган эди. Оташқалбли ва ҳаллол бир неча ўн ёш халққа билим бериш ниятида бирлашган эди. Улар ҳуқуқсиз ва мазлум ватандошларда умуминсоний эзгулик ва тенглик идеаллари учун курашга интилишни уйғотишга умид қилардилар. Шу мақсадда билимдон ёшлар бошқа мамлакатларда нашр этилган жамики янги ва салмоқли китоблар билан танишиб чиқишга ҳамда имкон борича уларни таржима қилиб, ватанда нашр этишга ҳаракат қилардилар.

«Бир сўмлик жамият»ни таъсис этганлардан ва унинг илҳомчиларидан бири Герман Лопатин эди, у Чернишевскийнинг шогирди бўлиб, подшоҳ жандармасининг чангалига барвақт тушган, университетни аъло баҳолар билан тугатган, учта ажнабий тилни яхши биладиган зўр қобилиятли йигит эди. Шиддаткор революционер, тиниб-тинчимас Лопатин Гарибальди отрядларида озодлик учун курашиш мақсадида яширин равишда чет элга ўтиб олди, сўнгра Россияга қайтди, бу юртда ўз ҳузур-ҳаловатини ўйламай бутун халқнинг бахт-саодати учун куйиб-ёнган фидокор ва оромсиз кишилар учун иш кўп эди. Герман Лопатин ана шундай фавқулодда шахслардан эди. Унинг кўксидан бутун йнеониятга меҳр-муҳаббат билан тўла улкан қалб тепиб турарди.

Россияда Лопатин революцион кайфиятдаги ёшлар билан алоқада бўлиб, сургун қилинганлар билан хат ёзишиб турар, социалистик адабиётни кузатиб борарди. «Капитал» Германияда эндигина пайдо бўлиши билан «Бир сўмлик жамият» аъзолари ўша ондаёқ уни харид қилишди. Маркснинг китобидан кўпчиликни баҳраманд этмоқлик учун уни рус тилига таржима қилиш истаги ўша вақтдаёқ пайдо бўлди. Бироқ Лопатин Маркс билан хат ёзиша олмади, негаки тез орада у ушланиб, Петропавловск қалъасига қамалди, сўнгра сургунга юборилди. Мактубни Лондонга Лопатиннинг университетда орттирган ўртоғи ва бир умрлик дўсти Николай Даниельсон нашр этиш тўғрисида Поляков билан келишиб олганидан кейин юборган эди. Бу мактубни жўнатишнй ҳам ўша вақтда Лопатинга яқин бўлган киши, «Бир сўмлик жамият» аъзоси Любавин ўз зиммасига олганди. Бу уч кишининг бари немис тилини яхши билишарди.

Герман Лопатин сургундан чет элга қочишга муваффақ бўлди. Петербург тўғарагининг қарорига ва ношир Поляковнинг илтимосига кўра у Маркснинг ҳузурига жўнашдан аввал Женевага борди. Лопатин рус муҳожирлари айрём тўдаларининг орасини бузаётган тарқоқлик, ғийбатлар ва шахсий адоватни кўриб кўнгли қаттиқ ранжиди. Қувғиндилар орасида Лопатин ахтарган на дўстлик, на жипслик, на ягона мақсад бор эди.

Швейцарйя, Англия сингари, дунёнинг ҳамма то-

монларидан муҳожирлар оқиб келадиган мамлакат бўлиб қолганди. Леман соҳилларида руслар ҳам кўп қўним топганди. Бу ерда Чернишевскийнинг сафдошлари, тор-мор этилган «Халқ жабри» исёнкор тўдасининг аъзолари ва бошқа сиёсий қувғиндилар бор эди. Бу даврда Бакунинг ҳамда Женевада журнал нашр эта бошлаган унга яқин бўлган Сергей Нечаев каттаги ни нуфузга эга эдилар, бу журнал Маркс билан Энгельс «Казарма коммунизми» деб таърифлаган ғояларни тарғиб қиларди. Ҳали йигирма уч ёшдаёқ Нечаев ўтакетган ҳокимиятпараст, қўпол демагогнинг бориб турган бир типи бўлиб, «мақсад ноҳўя воситаларни оқлайди» деган мунофиқона шиорни эълон қилган эди. Провакациялар, билдирмай хат қўйиб кетиш, дўқ билан қўрқитиш ва ҳатто одам ўлдириш ҳам Нечаевнинг назарида ижтимоий урушларда жоиз нарсалар эди. У ўз тўғарагида ўзи учун якка ҳокимият талаб қилар ва ҳеч қандай танқид ва эътирозларга тоқат қилмасди. Яширин жамият манфаатларини ҳимоя қилиш ниқоби остида Нечаев Петербургда студент Ивановни ўлдирди. Сўнгра чет элга қочиб, Женевага бориб қолди, бу ерда у Бакунидан мадад кўрди ва у билан тил топишди.

Лопатин Швейцарияга келган пайтда подшо ҳукумати зўр жиноятчи Нечаевнинг ўзига топширилишини талаб қилаётган эди. Рус муҳожирлари бунга қаршилик кўрсатишга ҳаракат қилдилар, Швейцария ҳукуматидан Бакунингнинг дўстини тутиб бермасликни илтимос қилдилар.

Лопатин йиғилишларда бўлиб, рус қувғиндилари ўзаро даҳанаки жанг қилаётганликларини кўриб, уларнинг ожизлиги ва курашга ноқобил эканликларига қатъий ишонч ҳосил қилди. У анархистлардан бутунлай ажралишди, гарчанд уни кўп нарса ғоявий жиҳатдан народниклар билан боғлаб келган бўлса-да, улар билан муроса қилолмади. Ўз ватандошларининг кўпчилигида Лопатин аниқ ва равшан позиция кўрмади ҳамда ўзини якка ва бегона сезді. Ҳар турли низолар туфайли тарқалиб-сочилиб кетган ҳамда заифлашиб қолган, муносиб, обрўли раҳбари бўлмаган барча рус инқилобчиларини жиқслаштйриш учун Сибирга бадарга қилинган Чернишевскийни ҳар нима қилиб бўлса ҳам асраб қолиш фикри унда ўша вақтда

туғылган, кейинчалик ҳам бу фикр сира унинг миясидан чиқмаган эди.

Кўп жиҳатдан Бакунинг найранглари, фитналари ва ҳукмдорлик қилиқлари туфайли вужудга келган мушкул аҳволдан қутулиш йўлини кўрсатадиган яна бир кйши бор эди. Шу боисдан Лопатин назария бобидаги ўз шубҳаларини Маркс ёрдамида тарқатмасқумидида Лондонга боришга қарор қилди. Лекин «Капитал»ни таржима қилиш тўғрисида гаплашиб олиш асосий нйяти бўлиб қолаверди.

Кичкинагина кемада Дуврга¹ яқинлашиб борар экан, келишган азамат гавдаси ва руҳи баланд чиройли чехраси билан одамларнинг эътиборини ўзига тортган Лопатин анча-мунча ҳаяжонланар эди. У ҳожат бўлмаса ҳам дам-бадам кўзойнагини қўлига олиб, артгани артгани, Лопатин узоқни кўролмаслиги туфайли доимо кўзойнак тақиб юрар, бу эса унинг чиройли, мовий, содда ва айни вақтда жуда ақлли кўзларига қайтага ярашарди ҳам.

Интернационал раҳбарининг номи аллазамон машҳур бўлиб кетгани, улуғ кишиларнинг эса ҳамини салобати босади. Бундай кишилар улар билан учрашадиган ҳар бир одам учун бир ўлчовдир. Ўзини кичкина бир одам аҳволида кўриш осон нарса эмас. Бироқ Герман Лопатин бу учрашувдан чўчимасди. У ўйлашга қобил ҳамда ўзининг йигирма беш ёшига нисбатан кўп нарса биларди ва энг муҳими — самодержавье билан курашмоқ учун жуда ҳам кучли қуролга эга бўлмоқчи эди.

Ниҳоят Лопатин ўзи орзиққан Мейтленд-парк Род кўчасига етиб келиб, девордаги 1-рақамли фонарга кўзи тушди. Унинг қаршисида икки қаватли кулранг чоғроққина уй, Модена-вилла намоён бўлди, уйнинг орқаси ям-яшил боғ эди.

Карл Маркс жуда хилватда яшарди. Бунга сабаб кўп эди. Ижод ва машаққатли меҳнат тинчликни ва хаёлнинг чалғимаслигини талаб қиларди. Беҳуда югур-югурлар, баландпарвоз гаплар ва тасодифий кераксиз учрашув ва танишувлар ҳамма нарсадан

¹ Д у в р — Жануби-шарқий Англиядаги шаҳар, пассажир порти. (Тарж.).

кўра кўпроқ зарар келтирарди. Улар энг чуқур ва тезоқар сойни ҳам саёзлаштириб қўядиган балчиқни эслатади.

Маркснинг оиласидаги ҳамма кишилар пасткашлик, ғийбат гаплардан ва вақтни зое кетказишдан чўчишарди. Устига-устак «Коммунистик партия манифести», «Луи Бонапартнинг ўн саккизинчи брюмери» ва «Капитал»нинг муаллифи, халқаро йшчилар ҳаракатининг бошлиғи бир қанча мамлакатнинг полициясини қизиқтириб келарди. Агентлар ва йғвогарлар турли хил баҳоналар билан унга йўлиқишга ҳаракат қилишарди, шу сабабли Маркс ўзи танимаган кишиларни ўз ҳузурига минг чийриқдан ўтказиб йўлатар ва ниҳоятда эҳтиёткор эди. Лопатин тўғрисида у Лафаргдан кўп мақтов гаплар эшитганлиги учун бу рус йнгитини жуда очиқкўнгиллик билан қабул қилди. Лопатин нафақат Марксга, балки унинг оиласидагиларга ҳам дастлабки учрашувдаёқ ёқиб қолдй. Бир маҳаллар Поль Лафарг сингари Лопатин ҳам Моденавиллада истиқомат қилувчиларнинг ҳаммасига дўст бўлиб қолди ва айниқса хушчақчақ қиз Тусси билан жуда йноқлашиб кетди. Тусси Мейтленд-парк Род №1 даги уй ва боғдаги талайгина тўрт оёқликларнинг ҳаммаси билан Лопатинни таништирди.

Карл рафиқаси ва қизлари каби, ҳайвонларни астойдил яхши кўришарди, бунга жавобан ҳайвонлар ҳам уларга жуда ўрганиб қолишганди. Лекин жамики итлар, тошбақа ва кирпининг ҳукмбардори тинчимаган қоракўз Элеонора эди. Томми исмли мушук Ленхенга айниқса кўп ташвиш орттирарди, чунки у кўп болалайвериб, уйни жуда бесаранжом қилиб юборарди. Мушукчалар бутун хоналарда ўрмалаб, оёқ остида ўралашишар, қаттиқ миёвлашар ва полни булғатишарди.

Биски исмли бароқ ит ўз бекаси Туссидан бир қадам ҳам нари кетмас ёки Карлнинг креслоси ёнида ётарди. У нақадар баҳайбат ва бесўнақай бўлса, шу қадар ювош ва зийрак ит эди. Уни ҳамма яхши кўрарди, Томми мушукни эса ёқтиришмасди, Маркс уни қари жодугар деб атарди. Уйда дайдиб адашиб қолган ёки раҳмдил Эленора етаклаб келган Самбо, Блекки ва Дикки исмли бошқа итлар ҳам бор эди, Дикки ҳайратомуз мусиқавий бўлиб, Маркс хиргойи қила бош-

ласа, бу ит пастгина ангиллаб унга жўр бўлгувчи эди.

Маркс рус меҳмон билан боғда сайр этар экан: — Дикки опера ариялари ва қўшиқларни яхши кўради, лекин ҳуштакка тоқати йўқ, бирон-бир оҳангни ҳуштак чалиб хиргойи қил. бошласам борми, бас, Лютер шайтонни кўриб қочганидек, ўша заҳоти менга думини ўгириб, зинғиллаб қочиб қолади, — деб ҳазиллашди.

Худди шу пайтда Лопатиннинг оёқлари остига каттакон тошбақа ўрмалаб келди.

— Бу Жокко, — деди Элеонора мулойимгина, — сизга ростини айтсам, инглизларни аксариятига ўхшаб ҳафсаласиз бўлса ҳам жуда ақлли махлуқ ўзи.

Тошбақа ингичкагина кичкина бошини чўзди-да, ўзини силашга тутиб берди. Сўнгра тепача остидаги коваклардан бирининг ичига виқор билан ўрмалаб кириб кетди.

Маркс ажойиб тилшунос эди. У Энгельс каби ажнабий тилларни осонликча ўрганиб оларди. Қадимги ва асосий Европа тилларидан ташқари, у румин тилини биларди. 1869 йилда эса рус тилини ўрганишга киришди.

— Бусиз илож йўқ, — дер эди у, — ажнабий тил ҳаётда кураш қуролидир. Турли халқлар орасида коммунистик кураш олиб бора оладиган кишилар керак.

Маркснинг кабинетидagi китоб рафларида юздан ортиқ русча китоблар пайдо бўлди. Қайд дафтаридида у бир неча саҳифани ана шу китобларнинг каталогига ажратган эди. Дениельсон Петербургдан бир талай адабиёт юборганди. Маркс ўқиб чиққан китобларнинг ҳошияларида белгилар, чизиқлар ва аломатлар ёзиб қолдирарди. Добролюбов, Чернишевский, Герцен, Салтиков-Шчедрин, Гоголь, Пушкин, Лермонтов, Флеровский асарлари Маркснинг шундоққина қўл остида турсин учун айниқса бот-бот рафдан олиниб, столлар ва кресло устига қўйиб қўйилар эди. Бу китобларни у кўп ҳолларда луғатларсиз ўқирди.

Герман Лопатин Маркснинг ҳузурига илк бор кел-

ганида, у бемалол русча гаплаша оладиган бўлиб қолганди. Бу Лопатинни ҳайратда қолдирган эди, чунки у «Капитал» муаллифининг рус адиблари китоби билан бу қадар яхши таниш бўлишини кутмаган эди.

Маркс ёш рус студентни синаб кўрди, унга бир нечта саволлар берди:

— Сиёсий иқтисодни чуқур ўрганганмисиз?

— Назаримда, етарлича эмас,— жавоб берди кўп ўйлаб. Ўтирмай Лопатин,— гарчанд Петербургдаги тў-гарагимизда ҳаммамиз фалсафа сингари бу фанга қизиқамиз ҳам.

Маркс хижолат тортиб табассум билан русча деди:

— Сизларнинг ажойиб шоирингиз Пушкин, қаҳрамон Онегинни таърифлар экан, ўзининг иқтисод фани билимдони эканини кўрсатган:

Феокрит, Ҳомерни койиб чўқирди;
Адам Смитни-чи доим ўқирди.
Теран иқтисодчи чиқмиш бамаъни,
Ҳукм юргизолур бемалол яъни,
Салтанатнинг кучли бўлиши ҳақда,
Салтанат мен билан тирикдир, нечун —
Унга даркор эмас олтин бус-бутун,
Чунки жўн маҳсули бордир ҳар чоқда.
Ота тушунолмас, тушунмас паққос,
Ерларни гаровга берарди хлос.

Онегиннинг отаси, — давом этди Маркс, яна инглизчага ўтиб, — товар — пул эканини эътироф этишни истамаган. Лекин бошқа руслар аллазамон буни тушунишган. Минг саккиз юз ўттиз саккизинчи — минг саккиз юз қирқ иккинчи йилларда Россиядан Англияга галла олиб келинганини ва қолаверса мамлакатингиз савдосининг бутун тарихини эсга олиш кифоядир. Бир маҳал мен бу ҳақда ёзган ҳам эдим.

Маркс Лопатин билан йлк дафъа учрашган вақтидаёқ ва кейинчалик ҳам кўп марта Чернишевский тўғрисида алоҳида ҳурмат билан гапирган. У, ҳозирги замон иқтисодчиларининг ҳаммаси орасида айни Чернишевский яккаю ягона ҳақиқий мутафаккир, қолган-

лари эса шунчаки кўчирмачилардир, холос, деб ҳи-собларди.

— Шубҳа йўқки, — таъжйбдлади Маркс, — унинг асарлари бутунлай оригинал бўлиб, куч ва теран фикрларга тўла, шу боисдан бу фанга оид ҳозирги асарлар орасида улар ўқиб-ўрганиб чиқишга ҳақиқатан арзийдиган бйрдан-бир асарлардир.

Маркс шў қадар ажойиб мутафаккир билан Европани таништириш тўғрисида биронта рус қайғурмагани хусусида ранжиб гапирди.

— Черныйшевскийнинг сиёсий ўлими — фақат Россиянинг эмас, балки бутун Европанинг илм аҳли учун талафотдир, — деди у қайта-қайта Герман Лопатинга.

Лопатин ўзининг ғоявий устози деб билган кишига Маркснинг муносабати ёш рус курашчисида унинг маҳбусни озод қилиш учун илож бўлган ҳамма чораларни кўриш истагини мустаҳкамладики, бу истак уни бир зум тарк этмаётган эди. Черныйшевскийнинг чет мамлакатга қочишини уюштириш иложи бор иш бўлиб кўринди. Лопатинга ва у «Нима қилмоқ керак?» муаллифини қутқариш режасиний пухта ўйлаб кўрди.

Бир куни Герман Лопатин ўзининг назарида ҳукумат бошлиғи қандай бўлиши кераклиги тўғрисида гапирар экан, Шелгуновнинг «Ёш авлодга» хитобномасидан Марксга бир парча ўқиб берди.

«Бизга на подшо, не император, на пешонасига «муқаддас» мой суртилган шоҳ, на туғма қобилйятсизликни яширадиган оқсувсар терисидан тикилган ридо керак; биз оддий фуқаронинг, турмушни ва уни сайлаб қўйган халқнинг аҳволиний тушунадиган одамнинг бошлиқ бўлишини истаимиз. Бизга Успенский соборида пешонасига мой суртилган император эмас, балки ўз хизмати учун ойлик оладйган сайлаб қўйиладиган саркор керак».

Лопатин Маркснинг китобини баланд руҳ ва қувонч билан таржима қиларди, алаҳхусус у муаллиф билан дийдор кўришишга ва унинг маслаҳатларидан баҳраманд бўлишга мушарраф бўлганди. Бироқ таржимон биринчи бобнинг сира уддасидан чиқа олмаётганини эътироф қилишга мажбур бўлди. Шунда Маркс унга боши берк кўчадан чиқиб олишнинг чорасини айтди:

Лопатин иккинчи, ўзи учун хийла енгилроқ боб устида йшлай бошлади ва шу тариқа бора-бора тил хусусиятларига, баён услубига ва асарнинг мавзуига кўникиб кетди. Маркс билан бевосита мулоқатда бўлиш туфайли «Капитал»нинг таржимони муаллиф нутқининг образлилигини ва аччиқ кинояларни, услубий хусусиятларни ҳамда фикрларнинг революцион парвозини ифодалай олди. Эндиликда рус тилини етарлича билиб қолган Маркс таржиманинг маҳоратини юксак баҳолади.

Маркс Лопатинда улкан олимга хос қобилият кўрди. Сиёсий жиҳатдан Герман ҳали ғўр эди. Лопатин Польша тўғрисида ҳикоя қилар экан, у ерда вужудга келган аҳволни мустамлакачининг маҳаллий аҳолига нисбатан илтифотсизлиги зайлида тасвирладики, инглиз Ирландиядаги ишлар ҳақида гапирганида шундай ҳол рўй бериши мумкин эди. Маркс рус йигити қарашларининг хато эканлигини у билан дастлабки суҳбатлашганининг ўзидаёқ кўрсатиб ўтди. У Лопатинни назарий жиҳатдан бақувват рус инқилобчиси қилиб етиштириш ниятида уни сиёсий фаолиятнинг кенг йўлига тортди. Тез орада Лопатин Интернационал Бош кенгашининг аъзоси бўлиб қолди.

Кичкинтой Элеонора билан Лопатиннинг дўстлиги Маркс билан унинг рафиқасини севинтирди. Рус йигити нодир даражада самимияти, камтарлиги ва серандишаллиги билан бошқалардан ажралиб турарди.

Ҳайвонлар тилини билишда Туссининг олдига тushадигани йўқ эди. Маркснинг тўнғич қизи Женнихен гулларни, бошқа қизи, Лаура шеърятни севганидек у ҳайвонларни бирам назокат билан севарди.

Шу сабабли Лопатиннинг Тусси билан бутун гапи у жонидан кўрадиган ҳайвонлар устида борарди.

— Виски жуда қобилиятли ит. Буни Мавр ҳам инкор этмайди, шунинг учун сайрга чиққанида доимо уни бирга олиб юради,— деб ҳикоя қилди қиз Лопатинга. — Дикки тўғрисида бундай деёлмайман, гарчанд у ажойиб мусиқий туйғун бўлса ҳам. Итлар ҳам, одамларга ўхшаб, ақлли ё аҳмоқ, хушчақчақ ёки ғамгин бўлишади,— давом этди Тусси жуда жиддий билан. — Ленхеннинг яна олтита болалаган мушугимиз

Томмига ортиқча тоби йўқ, лекин Вискини жуда-жуда ёқтиради, Виски баднафслик қилиб кўп овқат еб қўйса, ҳазм қилолмай қийналади, шунда мен унга грелка қўйишга мажбур бўламан. Ҳайрон бўлманг, бунинг учун иссиқ сув солинган бутилка тутаман. Ит бундан керилиб, сув аллақачон совиб қолганига ва ўзига жуда ноқулай бўлишига қарамай, оёқларини осмонга кўтарганча неча соатлаб талтайиб ётади. Қаранг, даволанишни яхши кўради у. Виски ёки Самбо билан тўп ўйнамайсизми? Улар узун тумшуғи билан тўпни қайтаришга ва етказиб беришга жуда уста.

Виски гўё ўз бекасининг гапини тушунгандай, кичкина қора тўпни рус йигитининг оёқлари остига юмалатди.

— Сизларнинг одамларингиз ҳам, ҳайвонларингиз ҳам алланечук бошқача экан,— ҳазиллашди Герман.

Бир куни Тусси Лопатин билан оранжерея ёнидаги кичкина скамейкачада ўтирганларида:— Мен Виски билан жуда олисга, Хэмпстед тепаликлари орқасидаги далаларга борганимда, биласизми, нима қиламан?— деди у.

— Ишончингиз учун сиздан жуда миннатдор бўламан.

— Ўзимни ҳар хил одамлар қиёфасида фараз қиламан. Бу жуда қизиқ бўлади. Зиёратчи одамга айланиб, Хитойни кезиб чиқаман, бир амаллаб далай-лама¹ ҳузурига кираман. Унинг тўғрисида ҳеч ким дурустгина бир нарса билмайди, шунинг учун нима тўқисам тўқийвераман. Одамхўр ньям-ньям қабиласини айтмайсизми! Уни тезроқ одамга айлантириш зарур. Африкадаги Чад кўли нақадар чиройли эканини биласизми? У ерда тимсоҳлар бор, албатта. Занжиларда шундай бир мақол бор — сувга тушаётганингда тимсоҳлар ҳақида ёмон гап айтма, дейишади улар.

— Сиз жуғрофия билан жуда қизиқар экансиз,— деди Лопатин.

— Йўқ. Кўпроқ адабиётга қизиқаман. Титанияни²

¹ Д а л а й - л а м а — Тибитда ҳам диний, ҳам дунёвий олий ҳукмдор; будда динида ламаизм мазҳабининг бош руҳонийси. (Тарж.).

² Т и т а н и я — қуёш системасининг еттинчи планетаси Ураннынги йўлдоши. (Тарж.).

тасвирлашни яхши кўраман. Оламда Шекспирдан яхши адиб йўқ. Сиз Шекспирнинг туғилган юрти Эвогдаги Стратфордда бўлганмисиз? У ерда мўъжизакор бир қудуқ бор. Шу қудуқнинг теппасида туриб, дингдаги уч истакни айтсанг бас, ҳаммаси амалга ошади.— Эленора бирпасгина жим бўлиб қолди.— Афсуски, бу қудуқ ҳам эртақ холос...— У чуқур хўрсинди, сўнгра тетиклашиб гапини давом эттирди:— Яқинда мен фожиавий асарларда ўйнайдиган буюк актриса Сарра Сидонс тўғрисида ўқиб қолиб, унинг портретини кўргани Тэт-Галерига бордим, Сарра унчалик чиройли эмас экан. Мен катта бўлганимда албатта саҳнада унинг ролларини ўйнайман. Болалигимда мен Жен Грей бўлгим ва унга ўхшаб мактол устида ўлгим келарди. Мен дам Робин Гуд, дам Спартак бўлардим. Утинаман, менинг устимдан кулманг. Ахир ўзимнинг сир-асрорларимни ишониб айтдим сизга. Ҳатто Мавр ҳам буларни билмайди.

— Э, нима деяпсиз, Элеонора! Сиз ҳикоя қилаётган нарсалар бирам кутилмаган, бирам мароқли. Сиз афсунгар, хаёлпараст қизсиз. Биз ҳамиша ўнгимизда ширин хаёллар сурамиз, бу жуда яхши нарса. Менимча, ҳамма буюк ишлар орзудан бошланса керак. Магелланни эртақлардаги гўзал Ҳиндистонни излашга отлантирган ҳам, олмосларга сайқал берадиган Спинозани фалсафий кашфиётларга олиб келган ҳам, ҳатто Мартин Лютерни папалар зўравонлигига қарши курашга илҳомлантирган ҳам орзудир.

— Онам Лютерни немис тилини энг яхши биладиганлардан бири деб ҳисоблайди.

— Балки шундайдир, лекин мен уни ўқимаганман. Бироқ хаёлпарастлар тўғрисида гапирсам бўлади, Коперник, Марат, Гегель хаёлпарастлар ва албатта, сизнинг дадангиз буюк хаёлпарастдир. Менинг билишимча, у шоир ҳам ахир.

— Мэмхен унинг ҳамма шеърларини авайлаб сақлаб келади, лекин бошқаларга кўрсатгиси келмайди. Мавр эса ўзининг шеърий ижодиёти устидан кулади. Лекин ҳеч ким ажойиб фантастик саргузаштлар ва воқеаларни унчалик тўқий олмайди. Менга ишонингиз мумкин, у жуда ажойиб эртақчи!— деди Элеонора.

Маркснинг ажобтовур кенжа қизи Лопатинни жу-

да қизиқтириб қолди. Улар кўп вақтни бирга ўтказишарди. Тусси рус йигитидан унинг ватани тўғрисида тез-тез сўраб-суриштириб турарди. Хуллас, Маркснинг оиласида ҳамма ўзгача бу олис мамлакат билан қизиқарди.

Бир куни кечки таом маҳали Маркс хоним Лопатиндан сўраб қолди: — Халқингизни итоаткор ва сабрқаноатли дейишади, шу ростми?

— Ҳа, ўзоқ вақт қулликда яшагани учун у шундай бўлиб қолган, лекин замон ва илм-маърифат фуқаромизнинг характериini ўзгартирмоқда.

— Эрксиз одамлар эркинликка чиққан кун, ҳойнаҳой, зилзилага ўхшаган бўлса керак-а? — сўради Тусси.

— Э, йўқ, бутунлай аксинча. Мен ҳали жуда ёш эдим ва иттифоқо йўл-йўлакай Москвага бориб қолдим. Ўшанда кўрганларимни мен ҳеч қачон унутмайман.

— Буларнинг барини халқ қандай қабул қилганини бир эшитсак бўларди. Бу бир минг саккиз юз олтимиш биринчи йилнинг учинчи мартада бўлганмиди ўзи? — деди Маркс.

— Ҳа, шундай, ҳали ҳам эсимда, бу воқеа русларнинг наврўз байрамига тўғри келган эди.

— Нимага, нимага тўғри келган деяпсиз, — қайтадан сўрашди Ленхен билан Женни.

Лопатин бу қандай байрам эканини тушунтиришга мажбур бўлди.

— Тонг пайти эди, — ҳикоя қила бошлади у, — тунги қоровуллар ҳали ҳам шақилдоқларини қўлдан қўймай у ёқдан-бу ёққа ўтиб туришарди, уйқудан қолган ва ўлгудай еб-ичиб, майхўрлик қилиб бўккан, лўлилар қўшиқларини айтиб овозлари бўғилган битта-яримта ишратпарастлар уч от ва қўш от қўшилган извошларда уйларига қайтишарди. Тўсатдан биз қўнғироқларнинг жангир-жунгирини эшитиб қолдик. Черков эшиги-олдида туриб подшо манифестини эълон қилишди. Мен йиртиқ-ямоқ пўстин ва чакмон кийган кишилар қовоқ солиб, олазарак бўлиб тинглаётганларини кўрдим. Улар ишлайвериби толиққан, қорайиб кетган қўлларида шапкаларини ғижимлаб туришарди. Хотинлар пиқ-пиқ йиғлашарди. Булар эркинлик олган

крепостнойлар эди. «Энди ҳолимиз нима кечар экан?» — ҳаммаларининг оғзида шу гап эди. Москвадаги ўз қўраси, отхонаси, итхонаси бўлган, қалин деворлар билан ўралган хос уйларда эса кечаси қулдорлар ғалаёнлардан юракларини ҳовучлаб ўтиришарди. Деҳқонлар таланганини ҳамма тушунарди. Помешчикларнинг бирдан-бир умиди полицияда эди.

— Хўш, ўша куни қўзғолонлар бўлдимми? — сўради Женниҳен.

— Йўқ. Боярларнинг хизматкорлари худди бир дафни маросимидан қайтгандай маънос ҳолда ўз кулбалари ва хизматкорхоналарга қайтиб келишди. «Бизни озод қилишганидан нима фойда, кимга керак бу? — деб ўйлаб қолишди. — Ер тўраники эди, ҳозир ҳам уники бўлиб қолаверди.

— Ўша вақтда мамлакатингизда қанча қул бор эди? — деб қизиқди Женни.

— Йигирма миллион, лекин шундан кам деганда бир миллиони қари-қартанг ва беморлар. Уларни очлик, қашшоқлик ва ажал кутарди. Баъзи бир тадбиркор помешчиклар келгусида ҳам деҳқонларнинг тўполонларидан сақланмоқчи бўлиб ана шундай ночор касалмандларга хайр-садақа йиғадиган ташкилот тузмоқчи бўлишди.

— Аввалига ҳамма нарсани тортиб олиб, сўнгра таланганларнинг кунига ярайди деб қолган-қутган сарқитларни йиғиш, — эскидан маълум нарса, — деди Женниҳен.

— Албатта.

— Гапираверинг, — илтимос қилди Маркс.

— Москвадаги гавжум жойларнинг ҳаммаси ўша кезларда ҳувиллаб, бўм-бўш бўлиб қолди, ҳатто қопқоронги эди. Одатда деярли ҳар қайси уйнинг остида пойлаб турадиган, ёки тўрт тарафга бўзчининг мокисидек қатнайдиغان извошчилар, чапдаст киракашлар ва аравакашларнинг бари қайси гўрга йўқолди экан — Тверскда ҳамда Кузнецк кўпригида шошганча физиллаб ўтиб турган кареталар онда-сонда учраб қоларди; кўчалар ва майдонларда пиёдалар шу қадар кам эдики, одам ўз кўзига ишонмасди.

— Шунақа денг? Жуда ғаройиб, — деб луқма ташлади Женни.

— Ўша кезларда шаҳар маркази бутунлай ҳувил-

лаб қолганига одам у қадар ҳайрон бўлмаса ҳам бўларди: негаки бу кўчаларда ҳамиша ҳам оддий фуқаро, авом халқ унчалик кўп юрмайди, қолаверса бу ердаги кўпроқ ҳаммабон моллар билан савдо қилмайдиган катта магазинлар кечқурунлари савдо-сотиқни анча барвақт тўхтатади. Лекин чекка жойлар ва бозорлар атрофининг ҳамда оддий фуқаро кўзига кўриниб турадиган «муассасалар» деб аталган кўримсиз дўконларга ёйилган хилма-хил чакана-чукана нарсалар савдоси тўпланган жойларнинг, ярмаркалардаги томошахоналар ва путурдан кетган скамейкачалар, ҳатто оддий кўчма дўкончаларнинг ҳам тўсатдан бўшаб, ҳувиллаб, фэйзсиз бўлиб қолгани одамни ҳайрон қолдирарди. Одатда у ерларда кечқурун алламаҳалгача халойиқ гужгон ўйнарди. Бироқ ўша куни кўчалар ва майдонларнинг ажабтовур жимжит бўлиб ҳувиллаб қолгани мени шу қадар ҳайратда қолдирдики, ҳатто мени ваҳима босди ҳам. Келиб-келиб, бутун халқнинг крепостнойлик асоратидан қутилганлиги тўғрисидаги манифест эълон қилинган куни шундай бўлса-я! Ростини айтсам, халқнинг қаҳру ғазаби ҳар қанча ошиб-тошмасин, менга бунчалик таъсир қилмаган бўларди. Қани ахир ўша озодликка чиққан халқ? Нима сабабдан у ўзининг қоронғи қаватига биқиниб олди, биқинигача гўё ўрни тагида йўқдек бўлди қўйди?..— Ахир бу қанақаси: хурсандликни ичига сиғдира олмагани билинмаса! Наинки севинчи, балки шунчаки қувончли кайфияти ҳам андаккина зоҳир бўлмаса! Гўё крепостной ҳуқуқнинг йўқ қилингани каби буюк ишнинг бу халққа асло дахли йўқдай, гўё эндиликда унга, шу халққа унинг эркинликка чиққани, озод қилингани эълон қилинмагандай.

— Рус халқи фаросатли халқ,— деди Лопатиннинг гапини диққат билан эшитаётган Маркс. — Ҳақиқий озодликка чиқиш йўлида ҳали талай азоб-уқубатлар ва олишувлар кутади уни.

Маркс ва унинг оиласининг Лопатин билан дўстлиги узлуксиз мустаҳкамланиб борди. Шунинг учун ҳам Модена-вилладагиларнинг бари унинг Лондондан тўсатдан ғойиб бўлиб қолганини билганларида ҳангманг бўлиб қолишди. Бу вақтда у «Капитал» таржимасининг учдан бир қисмидан кўпроғини тугатиб қўйган эди. Герман Лопатин Англияга тезроқ қайтиб

келиш умидида таржимонлик ишини вақтинча тўхта-тиб, ўзининг Чернишевскийни озод қилишдан иборат дадил режасини амалга оширмақ учун Россияга жўнаб кетган эди.

У Марксга зўр меҳр-муҳаббати ва ҳурмати борлигига қарамай, бу ниятини ҳатто унга ҳам ошкор қилмаган эди, чунки Маркс бу ишни ақлсиз бир нарса деб ҳисоблаб, бундан мени айнилади, деган хавотирда эди. Кўзлаган мақсади соғлом фикр юритувчи хийла тажрибали кишилар назарида ҳар қанча телбалик бўлмасин, Лопатин ҳеч қачон ундан чекинмас эди. Женевада ношир Элпидин ёрдамида у сохта ҳужжатларга эга бўлиб олиб, турк фуқароси Сақич ниқоби остида Россияга келди. Унинг бутун юки ёғоч қутига жо бўлиб, унда «Капитал»нинг бир нусхасию немисчадан рус тилига қилинган таржиманинг айрим листлари сақланарди. Бу пайтда Чернишевскийнинг қаерда эканини аниқлаб олиш осон бўлмади. Лопатин дўстларидан пул, паспортлар ва Сибирдаги учрашув жойларининг адресларини топиб, Иркутскка жўнади. Йўлдан у Марксга хат юбориб, тўсатдан ғойиб бўлиб қолганининг сабабини баён қилиб, ўзини оқламоқчи бўлди.

«Бу мактубдаги почта муҳридан кўрасизки, — деб ёзди Лопатин, — сизнинг дўстона огоҳлангиришларингизга қарамай, мен Россиядаман. Лекин бу сафарга мени нима ундаганини билганингизда, аминманки, Сиз менинг далилларимни етарлича асосли деб топган бўлардингиз».

Лопатин Петербургдан Марксга юборган мактубида бўлажак сафари ҳақида яна маълум қилди.

«Менинг олдимда турган вазифа, — деб ёзди у Лондонга, — мени яқин кунлар ичида Петербургни тарк этиб, мамлакатнинг ичкарасига жўнаб кетишга мажбур қилади, у ерда, ҳойнаҳой, уч-тўрт ой тутилиб қолсам керак».

Лопатин Сибирга сохта паспорт ва Жуғрофия жамиятининг аъзоси Любавиннинг ҳужжати билан жўнаб кетди.

Лопатиннинг дилкашлиги, жўшқин табиати, туғма жозибаси, тадбиркорлиги ва ақл-фаросати унга йўлда учраган кўпдан-кўп қийинчиликларни енгишга ёрдам берди. Иркутскда у Чернишевскийни қаердан ахта-

риш кераклигини билди-ю, лекин дадил бошланган бу иш шунинг ўзи билан тугади қўйди. Бунга Элпидининг аҳтиётсизлиги сабаб бўлди. У III Бўлим инқилобчи ниқоби остида Женевага юборган агентга тез орада Чернишевскийнинг озод бўлажagini гапириб қўйган эди.

Маркс ўзига ёқиб қолган, шу қадар сирли равишда Лондондан ғойиб бўлган бу йигитнинг тақдиридан ниҳоятда ташвишланди. У Лопатинга таҳдид солаётган хавф тўғрисида Швейцариядаги дўстларидан хабар топди.

Имо-ишора билан тузилган мактубда Маркс Даниельсонга бундай деб ёзди: «Бизнинг дўстимиз ўзининг тижорат сафаридан Лондонга қайтиши керак. Уни сафарга жўнатган фирманинг гумашталари Швейцария ва бошқа жойлардан менга хат ёзишди. Агар у қайтиб келишни пайсалга солса, бутун иш *чиплакка чиқади* ва унинг ўзи бундан буён ўз фирмасига хизмат қилиш имкониятидан бир умр маҳрум бўлади. Фирманинг рақиблари унинг тўғрисида хабардор қилинганлар, ҳамма ерда уни излашмоқда ва ҳийла-найранг билан уни бирон тузоққа илинтиришади».

Бироқ вақт ўтган эди. «Фирманинг рақиблари», яъни рус полицияси Лопатинни қўлга туширди. У қочмоқчи бўлган эди, бироқ кетидан қувиб етиб, уни Иркутск турмасига қамашди. У ўша ерда туриб Даниельсонни ҳамма нарсадан хабардор қилишга ва «Капитал»нинг Россияда босилиб чиқиши кечикмасин учун бу китоб устидаги ишни давом эттиришни дўстидан илтимос қилишга муваффақ бўлди.

Даниельсон ўша ондаёқ Маркснинг китоби таржимасига киришиб, уни тезда тугатди. Бироқ биринчи боб билан иловани у эмас, балки Лопатиннинг танишларидан бири, «Бир сўмлик жамият»нинг аъзоси Николай Любавин таржима қилди.

«Капитал» рус тилида босилиб чиққан кунларда Лопатин ҳали ҳам назорат остида эди, шу сабабли, гарчанд у китобнинг асосий таржимони бўлса-да, унинг номини муқовада кўрсатишнинг иложи йўқ эди. Китобни тезроқ нашр этишни Лопатиннинг ўзи қисталанг қилган эди.

Маркс «Капитал»нинг рус тилида нашр этилгани-

дан жуда қувонди. Бир куни Модена-виллада катта тантана бўлиб ўтди.

«Аввало жуда соз муқоваланган нусха учун катта раҳмат — таржима *маҳорат* билан қилинган», — деб ёзди у Даниельсонга.

Маркснинг буюк асари кўп мамлакатлар социалистларининг дарслиги бўлиб қолди. Интернационалнинг Брюссель конгрессининг резолюцияларидан бирида, Маркснинг бу китоби барча секцияларга «ишчилар синфининг тавроти» сифатида тавсия этилиши айтилганди.

Карл Маркснинг доҳиёна ижоди ажнабий тилда биринчи марта Россияда нашр этилди.

Олтмишинчи йилларнинг охирларидан бошлаб руслардан кўплаб кишилар «Капитал»нинг бунёдкори ва Интернационалнинг йўлбошчиси ҳузурида доимо бўлиб турардилар. Петербурглик Александр Александрович Серно-Соловьевич Маркснинг яқин ва айниқса қадрлайдиган кишиларидан бири бўлиб қолди. У, 1865 йилда фожиона ҳалок бўлган акаси Николай каби, бутун умрини революцион ҳаракатга бағишлади. Ака-ука Серно-Соловьевичларнинг ҳар бири ўттиз йилдан салгина ортиқ умр кўришди. Николай билан Александр дворян оиласида ўсиб Чернишевский, Добролюбов ва Герцен ғоялари таъсири остида ҳаётда юксак мақсад ва «оқилона иш» излашга барвақт киришишди. Улар ватанни севишарди, шу сабабли: «Россиянинг куч-қудратига ва унинг келажагига ишонамиз» деган гап уларнинг шиори эди.

Николай Серно-Соловьевич «ер ости жамияти»нинг қатнашчиси сифатида «граждан жазоси»га ҳукм қилинди, ўша вақтда подпольечилар «Ер ва эрк» жамиятини шундай деб аташарди. Петербургдаги Митнинск майдонида бўлган жазолаш маросимидан кейин Николай кишанланган ҳолда Сибирга жўнатилди, у ўша ердан чет мамлакатга қочишни мўлжаллаган эди, бироқ йўлда конвой уни ҳолдан кетгудек қилиб савалади ва у Иркутск турмаси касалхонасида вафот этди. У фақат гавдаси жиҳатидангина эмас, балки қалбан ҳам баҳодир эди. Жуда ақлли конспиратор бўлган Николай Серно-Соловьевич Чернишевский ва бошқалар билан биргаликда Шахмат клуби очган эди, бу

ерда шахмат ўйнаш ниқоби остида махфий ва муҳим суҳбатлар қуришарди. Ҳар иккала ака-ука китоб иши билан шуғулланишарди — улар магазин билан нашриётга фақат ўзларининг бор бисотларини эмас, балки қариндош-уруғларининг ҳам бойлигини сарфлашарди. Рус жуғрофия жамияти ва сиёсий-иқтисодий комитетнинг фаол аъзоси биринчи гильдия савдогар Николай Александрович Серно-Соловьевич таъқиқ этилган «Колокол» ва «Умумий вече»ни узоқ вақт давомида Россияда муваффақиятли тарқатишга муваффақ бўлди. Бироқ атоқли подполъечи ва инқилобчининг эътиқоди Чернишевский ва народниклар ўргатган: «деҳқонлар жамоаси — келгусидаги социалистик жамиятнинг ядроси» деган фикрдан нарига ўтмади. Николай Александрович Марказий Комитетининг аъзоси бўлган «Ер ва эрк» жамияти ҳам шу маслакда эди.

Кичик Серно-Соловьевич — Александрни акаси бошига тушган қисматдан унинг қувғинда эканлиги сақлаб қолди. У ҳам «Ер ва эрк» яширин жамияти ишида жуда фаол қатнашар ва унинг Марказий Комитети аъзоси эди. Александр Александрович зоҳиран ва қалбан марҳум акасидан бирмунча фарқ этар эди. У хийла тундроқ бўлиб, акасича вазмин ва жисмоний жиҳатдан у қадар бақувват эмас эди. Унинг катта, ўткир кўзларида билинар-билинмас безовталиқ, гоҳо эса ғам-алам акс этиб турарди. Унинг ранг-рўйи жуда заҳил эди. «Уч бурчак» қилиб қайчиланган ингичка, тимқора мўйлави остидаги чиройли, катта лаблари дам-бадам учиб турарди. У шу қадар сезувчан эдики, сал нарсани ҳам ўзига қаттиқ олаверарди. Александр сабр-қаноат билан яшаб, ўз эҳтиёжларини чеклар ва бутун борлигини ҳақ-ҳуқуқсизлар ва мазлумлар учун кураш ишига бағишлаган эди.

Ақлли ва революцион тактика масалаларида тажрибали бўлган Александр Александрович Швейцарияга Интернационалнинг рус тармоғи ташкилотчиларининг ҳақиқий салафи сифатида келди, бу тармоқ «рус ишчилари орасида Интернационал принципларини фаол тарғиб қилишга бутун чоралар билан астойдил ёрдам кўрсатиш ва уларни ана шу принциплар йўлида бирлаштириш»ни ўз олдига вазифа қилиб қўяжagini эълон қилган эди.

Бир вақт Серно-Соловьевич Швейцарияда чиқади-

ган «Тенглик» газетасига муҳаррирлик қилди, бу газета тез орада Интернационалнинг роман секцияси органи бўлиб қолди. Серно-Соловьевич Швейцария социал-демократик ишчи партиясини тузиш учун ғайрат билан шуғулланди. Бу партия унинг раҳбарлигида мамлакат тарихида биринчи марта ўлароқ 1868 йилда парламент сайловларида ўзининг алоҳида сайлов программаси билан чиқди.

1867 йилда Бакуни Италиядан Швейцарияга кўчиб борди. Женевада унинг ҳақида қисман Бакунинг ўзи кўпиртириб юборган матонат ва жасурлиги билан саксонлар, австрияликлар ва россиялик зolimлар устидан ғалаба қозонган қаҳрамон инқилобчи, Голиаф¹ деган довруғ ёйилди. Бакунинг Сибирдан қочганлиги тўғрисидаги гап оғиздан оғизга ўтиб юрди. Бакунинг ташқи қиёфаси, хусусан унинг барваста қадди-қомати, таъсирли овози, демагогиядан иборат жимжимадор нутқи сиёсатда тажрибасиз ва кўпинча назарияда заиф ёш рус муҳожирларида жуда кучли таассурот туғдирди. Лекин Александр Александрович ўзининг кўпгина тенгдошлари сингари бошқаларга кўр-кўрона эргашиб Бакунга сажда қилмади. У янги пайдо бўлган анархия пайгамбарининг шуҳратпарастлиги, қалбан қуруқлиги, фитнафасодга ишқибозлигини дарҳол пайқади. Ҳатто Бакунинг афт-башараси ҳам Серно-Соловьевичга ёқимсиз кўринди. Унинг файзсиз кўзлари ҳеч қачон суҳбатдошига тик боқмас, балки салқиган қовоқлари ва кўзойнаги остига яширинарди. Бакунинг ғоялари Александр Серно-Соловьевич қаттиқ ёқлаб келган ғоялардан бутунлай фарқ этарди. Уларнинг асосий тафовути ишчиларнинг сиёсий курашга муносабати масаласи юзасидан эди. Бакунинг «сиёсий бетарафлик» назариясини тарғиб қилар, Чернишевскийнинг сафдоши, «Ер ва эрк» Марказий Комитетининг аъзоси эса революцион ҳаракатга ғов сифатида бу қарашларни рад этарди. У ишчилар синфи, сиёсий партия тузиб, ўз аҳволини яхшилашга эриша олишлигини тушунар эди. У Бакунинг дарҳол социал революция қилиш

¹ Голиаф — тавротдаги ривоятга кўра, Иудия подшоши бўлиб олган ёш Довуд билан олишиб ҳалок бўлган баҳодир. (Тарж.)

зарурлигини тарғиб қилиши билан ҳам унчалик қўшилиша олмас эди.

Серно-Соловьевич Интернационал аъзоси бўлиб, роман секциялари ишида фаол қатнашди. Бутун вужудидан ғайрат-шижоат тошиб турган, иш учун ўзини сира аямайдиган бу киши гоҳо бир кеча-кундузда атиги икки-уч соат ухлар ва дилига тугиб қўйган ишларнинг ақалли бир қисмини бўлса-да, адо этмоқлик учун вақт етказа олмаслигидан зорланиб гапирарди.

Ғоятда характерли памфлетларидан бирида Александр Александрович ишчиларга меҳр-муҳаббати тўғрисида оғзаки ва матбуот орқали қасам ичиб келган буржуа билан бахслашар экан, бундай деб ёзган эди: «Ишчиларни севаман, деган гап нима ўзи? Сиз уларни карамни, тузланган чўчқа гўштини ёқтиргандек ёқтирасизми, ортиқ ёки кам сеvasизми? Севги тўғрисида нималар деяпсизлар ўзи? Мумкин бўлса, бунақанги изҳори ҳиссиётларингизни йиғиштиринг! Ўзингизни, хотинингизни, бола-чақаларингизни ва шу кабиларни севаверинг, — буларнинг бари жуда яхши, лекин ишчи сизлар ва сизларга ўхшаганлардан нима талаб қилмоқда? Фақат лозим нарсани ва ҳатто ундан ҳам камроқ нарсани талаб қилмоқда. Унинг меҳнати эвазига бойиб олиб, ақалли, унга ачинмай қўя қолинг».

Маркс Серно-Соловьевични юксак қадрлар, у билан хат ёзишиб турар ва «Капитал» Лейпцигда босилиб чиқиши биланоқ ўз сайъи-ҳаракати билан руслар орасида биргина унга китобини ҳадя қилган эди.

Умрининг сўнгги йилларида Александр Александрович рус муҳожирлари ишларида қатнашмай қўйди, чунки у Халқаро Ишчилар Жамиятидаги ишларга бутунлай шўнғиб кетган эди. Бироқ дўстларидан бирига у бундай деган эди:

— Акамни ва унинг дўстларини ҳалок қилганлари учун қасос олгани Россияга бормаётганим мени қийнамоқда, аммо танҳо ўзимнинг ўч олишим етарли эмас ва ожизлик бўлади. Бу ерда биз умумий ишни қилар эканмиз, ана шу лаънати тартибдан қасос оламиз, чунки бутун ана шу тартибни ҳамма ерда, ҳамма

жойда йўқ қилишнинг гарови Интернационалда мавжуддир.

Малқаро Жамиятдаги иш ҳамиша Серно-Соловьевичга нафақат бутун ишчилар ҳаракатига, балки ватанини подшоҳ зулмидан қутқариш ишига ҳам хизмат қилиш бўлиб кўринган эди.

Бақунин ва унинг тарафдорлари билан курашиш Серно-Соловьевич учун тобора оғирлашиб борарди. Айни вақтда у кўпгина бошқа муваффақиятсизликларга йўлиқиб, ҳафсаласи пир бўлди: Женевалик ишчилар у раҳбарлик қилган стачка вақтида етарлича қатъият кўрсатмадилар; у барпо қилган Швейцария социал-демократик партияси сайловларда мағлуб бўлди; унинг газетаси маҳаллий пролетариат орасида катта нуфузга эга бўлиб олган анархистларнинг ваҳшиёна таъқибига йўлиқди. Бу синовлар уни енгди. Тинимсиз изтироб ва ҳаяжонлар туфайли ундаги руҳий касаллик кучайиб кетди. Врачдан ўзининг гўё ночор аҳволда эканлигини билиб ҳамда эртами-кечми ақлдан озишдек даҳшатли бир аҳволга тушиб қолишни истамай, у ўттиз бир ёшида ўз жонига қасд қилди.

Маркс оила аъзоларининг аҳиллиги турмуш қийинчиликлари ва моддий йўқчиликларни бирмунча енгиллаштирарди. Карл билан Женнининг уч қизидан қайси бири энг яхши эканини аниқлаб бўлмасди, уларнинг қалби шу қадар бой ва мукамал эди. Булар нафақат ота-оналарига содиқ, уларни севадиган қизлар, балки уларнинг садоқатли дўстлари ва маслакдошлари ҳам эдилар.

Женнихен ота-онасига бирон нарса билан кўмаклашмоқ ниятида бадавлат шотланд оиласида уй муаллимаси бўлиб ишлай бошлади. Ун уч ёшли Элеонора ўқир, кўп мутолаа қилар ва бўш вақтларида ўзининг кўпдан-кўп тўрт оёқли командаси билан ўйнагани-ўйнаган эди.

Поль билан Лаураининг муҳаббати кун сайин ортиб борарди. Кимки бировни севса, худди шунингдек кучли туйғуга берилган бошқа бир кишининг дилини тушунишга ҳамиша қодир бўлади у. Эндиликда Лаурага онасининг умр бўйи биргина кишига ошифта дили зоҳир бўлди. Яқин вақтлар ичида фар-

заңдик бўлиш умиди ёш жувонга таскин бериш билан бирга уни чўчитаётган ҳам эди. Лекин азамат, собитқадам, серзавқ Лафарг хотинига тасалли бера олар ва унинг кўнглини кўтариб, хурсанд қила оларди. Лаура билан бирга у «Коммунистик манифест»ни француз тилига таржима қилишга киришди. Поль врач бўлиб ишлайдиган госпиталга кетганида Лаура бўш вақтларида уй-рўзгор ишлари билан шуғулланарди. У орзиқиб ва жонини ҳовучлаб кутаётган чақалогги учун жажжигина яктакчалар ва қалпоқчалар бичиб, бежирим қилиб тикар эди.

Янги, 1869 йилнинг биринчи январида Карл билан Женни невара кўрганликларини билишди. Лафарглар чақалоққа Этьен деб исм қўйишди, лекин тез орада Шнапсик унинг доимий лақаби бўлиб қолди.

Маркс увлуксиз Британия музейига қатнаб турар ва кўп ишларди. Бўш соатларида ҳар эҳтимолдан каттакон қора соябонини йиғилган ҳолда қўлига олиб, қариб қолган ити Виски билан Хэмпстед-Хисга йўл оларди. Кўпинча Маркс шу кунлардаги долзарб ишлар ҳақида фикр эшитмоқ учун эски танишларидан бўлган бирор ишчиникига йўл-йўлакай кириб ўтарди. Маркснинг коммунистлар иттифоқини барпо қилиш вақтида орттирган сафдошлари Эккариус ва Лесснер бундай сайрлар вақтида бошқалардан кўра бот-бот унга ҳамроҳ бўлишарди. Сочлари оқ, букчайган Лесснер Маркснинг гапларини эшитиб ҳузурланар ва буни яширмасди. Баъзан Лесснер ҳам жуда ўринли гап қистириб қўяр ёки ўз ишлари ва кузатувлари тўғрисида ҳикоя қила бошларди. Барча меҳнаткашлар учун саккиз соатлик иш кунига эришиш унинг эзгу орзуси эди.

Лесснер ҳам, Эккариус ҳам гоҳида пулга жуда муҳтож бўлиб қолишарди, бундай вақтларда Маркс ўзи моддий жиҳатдан жуда сиқилган бўлишига қарамай, охириги тийинларини ҳам улар билан баҳам кўрарди.

— Ёрдам бермай бўладими,— деб изоҳ берди у ғамгин бир ҳолда Энгельсга,— Лесснернинг хотини вафот қилган, бечора қарзга ботган, Эккариусни эса ҳақини тўламагани учун квартирасидан чиқариб юборишларига сал қолибди. Чол менинг ҳузуримга келганида кўзларида ёш қалқиб турарди. Шу ерлик киши-

лар орасида энг ишчани Дюпон кўпдан бери бекор юрибди. У шу қадар камтарки, ҳоли ниҳоятда танг бўлмаса, сира қарз кўтармайди. Қолаверса, Либкнехтнинг хати ҳам бор, у қарз бериб туриш тўғрисида илтимос қилибди... Ҳаммаси бўлиб мен ўн тўрт фунт тарқатдим, холос.

Августда Вильгельм Либкнехт телеграф орқали Марксга катта бир воқеа тўғрисида — Германия социал-демократик ишчи партияси тузилгани тўғрисида хабар қилди. Ишчилар ҳаракати кенгайиб, куч тўплаётган эди.

Маркснинг оиласида олис мамлакатлар ҳаммани қизиқтирарди, бу мамлакатларнинг бошқаларга кам маълум бўлган, мураккаб қадимги маданияти уларни ҳаяжонлантирарди. Ҳиндистон ва Хитой тўғрисида босилиб чиққан нарсаларнинг ҳаммасини нафақат Маркс, балки унинг рафиқаси ва қизлари ҳам қизиқиб ўқишарди. Женнихеннинг лақаби Кви-Кви — Хитой императори, Туссиники эса Кво-Кво — Хитой шаҳзодаси эди. Савдо-сотик туфайли Ҳиндистон билан боғлиқ бўлган Энгельсдан қизлар Калькутта ва Деҳли тўғрисида доимо бирон нарса эшитиб туришарди. Улар жанубий денгизлар бўйлаб афсонавор мароқли саёҳатлар қилишга интилишарди. Ухшаши йўқ, олис Хитой жуда таъсирчан ўсмир қиз Туссининг хаёлини айниқса безовта қиларди. Манчестерда у Энгельсникида Ўрта империяда узоқ вақт қолиб яшаган савдогарлар билан танишди.

Кўпинча Элеонора кенг, ораста ошхонада Ленхен билан биқиниб олиб, ҳамма нарса одатдагидан бўлакча бўлган континенталь мамлакат тўғрисида ҳикоя қила бошларди: бу мамлакатда эркаклар халат, хотин-қизлар эса торгина шим кийишарди; хотин-қизларнинг оёқлари ва кўкраклари кичик ёшдан сиқиб боғлаб қўйилади, нилуфар эса гўзаллик рамзи ҳисобланади; болалар сағанача ясаб ўйнашади, халқ ўлим ваҳимасини писанд қилмайди.

— Буни қара, Хитойда ёзув лавҳалар эмас, балки товушли лавҳалар бўлади. Дайди савдогарлар ва ҳунармандлар ўз цехлари учун товушли реклама ясаганлар. Мана, айтайлик, мен ҳозиргидек курсидада ўтирибман, сен плита ёнида турибсан, ташқарида эса мевафурушнинг хиргойиси эшитилиб туради...

— Шу топда ўша мевафуруш бўлса жуда ўрнига тушарди. Штрудель қилгани олма йўқ эди,— деди Ленхен.

— Мешкоп жаврайди, ўйинчоқфуруш молини челака солиб обкашда ташийди, у қаттиқ ҳуштак чалади, сартарошнинг қўлидаги қайчиси тинмайди, чилангар эса қўнғироқчани жаранглатгани жаранглатган.

— Шунақанги шовқин-суронки, асти қўяверасан.

— Ҳа, Хитой кўчаларининг денгиз ва ўрмонзорларга ўхшаб ўз овози бўлади,— деди қизча охирида хаёлчанлик билан.

Энгельс рафиқаси ва унинг жияни, Пумс лақабли гип-гипалоқ қиз Мари-Эллен билан биргаликда яшаётган Манчестердаги Морингтонпаласда Тусси ҳамиша азиз меҳмон эди.

Бу уй Туссига ўз уйидек жуда азиз, бу ерда унинг қанчадан-қанча тўрт оёқли дўстлари бор. Ниҳоятда ақлли ва ялхай каттакон Дидо Тусси билан Энгельснинг арзандаси эди, бу Ирландия малла ити бўлиб, тумшуғи тўртбурчак шаклида жун босган, кўзлари тарихдан аввалги замонларда ғорда яшаганларники сингари ёниб турарди. Энгельс пиёда ва отда сайрга чиққанида у ҳамиша хўжайинининг ҳамроҳи эди. Тусси билан Дидо жуда қисқа фурсат ичида иноқлашиб кетишганди, ит буни думини тинимсиз ликиллашиб ва севиниб ангиллаб ифодаларди. Дидо ҳам, Виски каби, копток ўйнай олар, уни тумшуғи билан туртиб қайтарар ва кўпинча пони ўрнига Мари-Элленнинг коляскачасига қўшилишга кўна қоларди.

Манчестерда Тусси ўзини уйнинг тўла ҳуқуқли бекасидек ҳис қиларди. Лицци қизни-чин юракдан севар ва эркаларди, Тусси тикиш-чатишда, рўзгор ишларида ва меҳмонларни кутишда унга кўмаклашарди. Ун тўрт ёшли Тусси кичкинтой Пумсга немис тилидан илк сабоқлар бераётганидан айниқса фахрланарди. У ҳамма хоналарга тортинмай кириб чиқар ва фақат Энгельснинг кабинетигагина ийманибгина кирарди. Бу ўта муқаддас уйда одамни ҳанг-манг қилиб қўядиган даражада тартиб ҳукм сурарди. Ҳар бир буюмининг, ҳатто перони артадиган латгачанинг ҳам турадиган

аниқ жойи бўлар ва бунга риюя қилмаган кишининг шўри қурирди,— муомалада ҳамиша вазмин, мулоим Энгельс қовоғини солиб, жаҳлдор бўлиб қоларди. Жаҳли чиққанида у дудуқлана бошлар ва ўзини аранг босиб турарди. Тўп-тўп китоб ва қоғозлар ҳам столга қоқиб қўйилгандек ётар, оиладагилар уларга сира тегмасдилар.

Июннинг охирида бир куни Энгельс Туссини ўз ҳузурига чақирди. У ўқиб турган немис тилида босилиб чиққан серб қўшиқлари китобини кўтариб кирди. Қиз кабинетга истеҳзо билан бир назар ташлаб, лабини чўччайтирганча деди:

— Энгельс амаки, кабинетингга кирган кишининг юраги сиқилиб кетади, нарсалар, худди қоидапараст қари қизнинг жовонидагидек, бирам батартиб жойлаштирилган.

Энгельс болалардек қотиб кулди. Ичаги узилгудек қаҳқаҳлаб кулиб, бир яйраб олишда у билан фақат Маркс беллаша олар эди, ҳолос. Ҳар иккала дўстнинг кулгиси атрофдагиларнинг ҳам кулгисини қистатар ва гўё ҳаёт нашидасидек қувончли бўларди.

Энгельс мириқиб кула-кула деди:

— Уҳў! Лекин бунда фарқ шундаки, жовонга тахлаб қўйилган сеплар қари қизнинг кунига ярамайди, бу ерда эса, кўриб турибсанки, ҳамма нарса тинимсиз ҳаракатда. Қолаверса, янги нарсага одатланишга мен қарилик қиламан энди. Айтмоқчи, мана, мисс Элеонорага Маврдан келган иккита хат,— гапида давом этди у ва хатларни қизга узатди.

Тусси, креслога ўтириб олиб, хатларни ўқишга шўнғиб кетди. Тўсатдан у Энгельснинг Маркс хати устида хахолаб кулаётганини эшитиб қолди.

— Оббо! Карл Рошфукодан яна бир нймалар топибди. Эшит бунини, Кво-Кво: «Биз ҳаммамиз бировнинг бахтсизлигини кечиритишга етарлича кучга эгамиз». Бу ҳақиқат эмасми? Ёки, мана яна: «Кексалар ёмон ибрат кўрсатишга ортиқ қодир бўлмаганлари учун ўзларини тақдирлагани яхши маслаҳатлар беришга ишқибоз бўлишди». Зўр гап. Мана, яна бошқаси: «Иллатлар бизни тарк этганида, уларни биз тарк этдик деган ишонч билан ўзимизга таскин берамиз».

— Мавр — асил афсунгар. У кўпинча ўзини Ал-васти деб аташи бежиз эмас. Яна қанақа кулгили нар-салар ёзибди у?

— Марҳамат: «Қироллар одамлар билан пул би-лан муомала қилгандек муомала қилишади: улар одамларга ўз таъбирларича баҳо қўйишади ва уларни қийматига қараб баҳолашга тўғри келади». Кекса француз мияли одам эди. «Биз одамни хуноб қилади-ганларни кўпинча кечирамиз-ку, лекин ўзимиз хуноб қилган одамларни кечира олмаймиз».

Хатда келтирилган яна бир ҳикматли гапни, Эн-гельс Тусси учун номувофиқ деб ҳисоблаб, ичида ўқиб қўя қолди: «Ошиқ-маъшуқлар ҳеч қачон бир-бирлари билан зерикишмайди, негаки улар ҳамиша ўзлари тўғрисида гаплашишади».

— Биласанми нима, Туссихен,— деди Энгельс ўқишни йиғиштириб,— Мавр билан биз ҳамиша ҳам роҳат қилиб яшаган бўлмасак-да, лекин кўпинча хат-ларимизда астойдил кўнглимизни ёзиб олганимизни ҳеч ким тасаввур қила олмайди. Йигирма беш йил ичида ёзишган мактубларимизда қанчадан-қанча ҳа-зил-ҳузул гаплар борлигини билсанг эди.— Энгельс одатда дўстининг мактубларини йиғиб борадиган яшиқни тортди. Унда ҳафсала билан дасталаб боғлан-ган бир талай хатлар бор эди. Тусси Энгельснинг крес-лосига яқин келиб, унинг елкаси оша кўз югуртирди. Стол устида ҳозиргина почтадан келган бир варақ қо-ғоз ётарди. У отасининг ўқиш қийин бўлган, чақмоқ чизиқларидек синиқ учли ўзи учун жуда азиз дасхати-ни таниди. Унинг ёнгинасида Энгельснинг чиройли, майда ҳарфлар билан дона-дона қилиб битилган жаво-би ётарди.

Тусси стол устида турадиган календарга кўз югур-тирди. Эртага биринчи июль эди.

— Эртага, ростдан эртагами?— шивирлади Элео-нора.

— Ҳа, митти Альберих. Эртага улуг кун.

— Биз катта байрам қиламиз. Ахир сен бу кунни йигирма йил кутган эдинг-ку.

— Албатта, бэби. Мен лаънати тижорат худоси Меркурий билан абадий хайрлашаман. Ниҳоят эркин-ман энди. Ура! Ура!

Энгельс ўспиринларга хос шижоат билан креслодан турди-да, Туссини кўтариб олди, қиз жуда кичкинтой маҳалида у шундай қилгучи эди, сўнгра у қўшни хонага югуриб кирди-да, Лиццини гир-гир айлантирди.

— Яшасин эркинлик! Ура!

Салкам йигирма йил давомида Энгельс ўзи нафрат билан қарайдиган савдо-тижорат сиртмоғи билан бўғилган эди. Неча соатлаб идорада ўтириб юракни сиқадиган ҳисоб-китоблар, балансни якунлаш билан банд бўлиш, мудом биржага бориб туриш, бегона кишилар билан алоқа қилиш, ганимат соатларни бой бериш (у вақтдан бутунлай бошқача фойдаланишни истарди) унинг жонига тегиб, буларга ноилож кўниб келарди. Фақат дўсти ва унинг оиласи тўғрисидаги ташвиш, у пул билан ёрдам бериб турмаса уларнинг ҳолига маймун йиғлаши, бунинг оқибатида эса инсоният доҳиёна ижоддан, изланишлар, кашфлардан бебахра бўлиб қолишлигини тушунишгина унга куч бағишлар ва иродасини мустаҳкамларди. Энгельс ўзига ўзи тасалли бериб, яна идорага йўл оларди. Йиллар, ёшлик орқада қолиб, кексалик бошланаётган эди. Мана, ниҳоят у эркин бўлиб олди.

Эртаси куни Энгельс ҳар вақтдагидек жуда барвақт ўрнидан турди. Унинг чеҳраси равшан ва масъуд эди.

Охирги марта идорага бормоқ учун у баланд қўнж-ли этигини кияр экан:— Охирги марта боряпман! Бошқа бормапман!— деб хитоб қилди. Лицци севинчини яшира олмай, эрини қучоқлади.

Орадан бир неча соат ўтгач, Лицци билан Тусси «истеъфодаги коммерсант»ни қарши олмоқ учун дарвозага пешвоз чиқишди, ўша куни морингтон-паласда шундай дейишаётган эди. Энгельс хассасини боши узра шодиёна силкита-силкита шўх немис қўшиғини баралла айтиб келарди.

Ўша куни кечаси алламаҳалгача ҳазил-ҳузул ва кулги тинмади. Лицци байрам кунларидагидек дастурхон ясабди ва «миср тутқинидан қочиш» (Маркс дўстининг ҳаётида содир бўлган бу воқеани шундай деб атаган эди) шарафига бир неча шампан шишасини бў-

шатишди. Зиёфат тугагач, Энгельс идорани шеригига топшириш билан боғлиқ бўлган ҳамма ишлардан онаси Элизани муфассал хабардор қилмоқлик учун кабинетга кириб кетди.

«Менинг янги олган эркинлигим, — деб ёзди у жумладан, — ўзимга жуда ёқади. Кечадан буён мен бутунлай бошқа одам бўлиб қолдим ва ўн ёшга ёшардим. Мотамсаро шаҳарга бориш ўрнига бугун эрталаб сўлим ҳавода бир неча соат далама-дала юрдим. Меҳмонхона ҳовлисига қараган складдаги ғира-шира хонамдагига нисбатан шинам жиҳозланган хонадаги ёзув столимда иш бутунлай бошқача юришади, бу ерда, ҳаммаёқни қора қурум босади, деб чўчимасдан деразани ланг очиб қўйиш мумкин, дераза тоқчаларида гуллар ва уй олдида бир неча туп дарахт бор. Менинг уйимдан клубгача ўн минутлик йўл... Кеч соат 5 ёки 6 да мен уйда овқатланаман, таомлар жуда яхши, овқатланиб бўлгач, кўпинча бир неча соат газета ўқигани клубга жўнайман ва ҳоказо. Лекин буларнинг барини мен баланс ва бошқалар... ташвишида шаҳарга ортиқ югуришга ҳожат бўлмаган тақдирдагина лозимича ташкил эта оламан.

Сени сидқидилдан севувчи ўғлинг *Фридрих*».

Уша йили Энгельс рафиқаси ва Тусси билан Ирландияга жўнади. Унинг «миллат ниобийси»¹ деб аталган мамлакат, қадимги афсонага кўра, фарзандларидан жудо бўлган бахтиқаро она тўғрисида сафар вақтида айтган ҳикоялари Маркснинг кенжа қизи хотирасида бир умр сақланиб қолди. Сафарда Фридрих Энгельс ҳамиша ниҳоятда чидамли, бардам бўлиб, ёшларга хос шижоатли ва ҳаётдан қувона билиши билан теварак-атрофдагиларни завқлантирарди. У гарчанд элликларга яқинлашиб қолган бўлса-да, унинг қўнғир сочлари ва қалин, бебош курак соқолида битта ҳам оқ тола йўқ, ажинсиз юзи ўспиринлик чоғларидаги рангини сақлаб қолганди. Энгельс қандайки ишга киришмасин, топиқишни билмас, ҳамда ўзининг табиийёт,

¹ Ниобий — Д. М. Менделеев даврий системасининг V группа элементи. Пулат ранг кристал металл. (Тарж.)

химия, ботаника, физика, сиёсий иқтисод ва ҳарбий фанлар соҳасидаги билимларини донмо чуқурлаштириб борарди. Филологияга у ишқибоз эди; йигирма тилни билар, шулардан ўн иккитасини мукамал эгаллаганди.

Савдо ишларидан алоқаси узилганидан кейин ҳеч нарса Энгельсни Манчестерда ушлаб қололмади. У Лондонга кўчиб боришга, севикли дўсти ва унинг оиласига яқинроқ жойда бўлишга астойдил тараддуд кўрди. Маркс билан Энгельс бир шаҳарда яшаш имконияти тўғрисида кўпдан буён орзу қилишарди. Женни Маркс Лондонда Фридрих билан Лиццига маъқул тушадиган Мейтленд-парк Род яқинидан эринмай кватира излади.

Бир минг саккиз юз олтмиш тўққизинчи йил Маркс учун хилма-хил воқеаларга бой йил бўлди. У меҳмон бўлиб фақат Манчестерга эмас, балки бир неча бор қитъага ҳам бориб келди. Парижда Лафаргларникида А. Вильям номи билан яшади. Уни полиция кузатиб борарди. Луи Бонапартнинг ашаддий душманларидан бири Францияда эканлиги маълум бўлиб қолса борми, у қамалиши ва қолаверса умри завол бўлиши мумкин эди. Шунга қарамай Маркс император тупроғига қадам қўйди. У яна ҳаммиша севган шаҳрида эди. Ванно кўчасидаги чанг босган ўша каштан Карл билан Женни унутилмас масъуд йилни ўтказган уй олдида ҳануз поспонлик қиларди. Уларнинг тўнғич фарзанди — Женнихен шу уйда туғилган, илҳоми булоқдек қайнаган Гейне ҳозиргина ёзиб битирган шеърини шу уйда неча бор ўқиб берган эди. Қанча сувлар оқиб ўтди шундан бери.

Маркс ўзининг тўнғич неварасига боқар экан, ўтган умрини яна бир дафъа ўлчагандек бўлди. У болалиқ тез-тез қўлига олар, Шнапсикни чўмилтириш ва овқатлантиришдек қувончли дамларни кўздан қочирмасди. Чақалоқ йўрғаксиз ётганида тишсиз оғзини очиб, масъумона жилмайиб, Маркснинг иягини тепкилар экан, у латиф илиқ шабада таратиб унинг бошини елпиётгандай сезарди ўзини. У вафот этган ўғли Муш тўғрисида ўйлаб кетди. Йиллар ўтгани билан унинг ғами энгиллашмаётган эди. Маркснинг неварасига

тобора меҳри ортиб борарди. Мободо Шнапсик йиғла-
гудек бўлса, бобоси тез овута оларди уни.

— Сен сеҳргарсан, Мавр,— дерди Лаура ҳайратда
тобора меҳри ортиб борарди. Мабодо Шнапсик йиғла-
қолиб,— сэн ўзинг тўғрингда: «Болаларнинг менга ке-
лишига халақит берманглар, мен уларни севаман,
феълени тушунаман», деб дадил айтишинг мумкин.

— Болалар бизнинг келажагимиз бўлгани учун
мен уларни ҳурмат қиламан ва ҳатто улар ҳали бе-
шиқда эканларида ҳам уларни тўрга ўтқазаман,—
мулойимгина жавоб берди унга отаси. — Йилларнинг
тез ўтиб кетганини қара, ҳаш-паш дегунча бобо бўлиб
қолибман,— илова қилди у ўйга толиб.

Оқшом пайтлари Маркс қизи ва куёви ҳамроҳлиги-
да пойтахт кўчаларида узоқ сайр этарди. Ҳаво иссиқ
ва чанг. Сен-Жермен касабаси атрофидаги тор кўча-
ларнинг ҳавоси бирам бадбўй. Фақат Сена бўйидаги
хиёбонлардагина, Луврнинг олди томонидан бошлаб,
ҳамма нарса бирдан ўзгариб кетарди.

Маркс тўппа-тўғри, кенг кўчаларга боқар экан:—
Барон Осман Парижни анча-мунча қайтадан бичиб,
хийла осмонлаштирди уни,— деб ҳазиллашди.— Мен
қарибман шекилли, назаримда, ўтган йиллар ичида
француз аёлларининг бари ажина бўлиб қолган кўри-
нади.— У император ва унинг рафиқаси Евгениянинг
дўконлардаги витриналарга қўйилган ажи-бужи порт-
ретларига кўзи тушиб, кула-кула илова қилди:— На-
полеон Биринчининг даҳоси бор эди, дейишарди унинг
сохта жиянининг эса фақат Евгенияси бор.

Парижда Маркс Огюст Бланки билан, ана шу сира
букилмас, доимо ёниб, вулқондек тошиб турадиган
инқилобчи билан кўришаман деб умид қилган эди,
бироқ у кўп йил қамоқда ётиб чиққач, француз поли-
цияси таъқибидан қутулмоқ учун яширинча Франция-
ни тарк этиб, Брюсселга бориб жойлашди, ўз лашка-
рининг империя билан курашини ўша ердан бошқариб
турди.

Маркс ва Женнихен Лауранинг жажжи ўғилчаси
билан денгиз соҳилига жўнашини кутиб тургач, Зиг-
бургга йўлга чиқишди, бу ерда уларни Иосиф Дицген
сабрсизлик билан кутарди. Бир неча йилдан буён у
Маркс билан тез-тез хат ёзишиб турарди. Энди улар
биринчи дафъа учрашиб, оға-инилардек қучоқлашиб
кўришишди.

Уларнинг иккаласи ҳам бир-бирлари тўғрисида хатлар орқали тамомила тўғри фикр ҳосил қилган эдилар. Дицген Маркснинг даҳосини ҳурмат қиларди, у Дицген учун назария ва кураш масалаларида энг обрўли киши эди. Бироқ табиатан ниҳоятда ҳалол, ўз-ўзидан етишган ишчи, бениҳоя хурсанд бўлиб завқланишдан ва ўзига худо яратиб, унга сажда қилишдан ҳоли эди. Ҳақиқий пролетар Дицген врач Кугельманнинг бутунлай акси эди, Кугельман ўзи учун аллақандай мислсиз идеал излар эдики, бундан мақсади уни илоҳийлаштириб, аини вақтда ўзи тўғрисида ўйлай-ўйлай идеалга ўзини бахшида этган фидойи бўлиб қолиш эди. Шундай бутнарастлар борки, улар ўзларининг мутелик табиатларига кўра дунёвий худолар яратишга мойилдирлар. Уларга обрў-эътиборга сазовор одамлар эмас, балки санамлар керак, буларни ўзлари наридан-бери ясаб оладилар, шу сабабли лозим бўлганида уларни осонликча бузиб ташлайдилар ҳам.

Иосиф Дицген Марксга ўхшаб ҳам ўзига, ҳам тева-рак-атрофдагиларга нисбатан шафқатсиз ҳақгўй эди. Биров билан ўзаро муносабатда ҳар қандай тилёғла-малик ва ясамаликдан жирканарди. Маркс ўз-ўзидан етишган бу ажойиб одамга сергаклик билан разм солиб борарди.

«Дарҳақиқат у ҳақиқий файласуф ва мутафак-кир», — деб ўйлар эди у.

Бир вақтлар Вейтлинг, сўнгра Эккарнус ва бошқа-лар сингари Дицген Интернационал йўлбошчисида шу қадар иқтидорли одамларни етиштириб чиқарган про-летариатдан қонуний ифтихорланиш туйғусини туғ-дирди. Камдан-кам одам ўз сафдошлари ва шогирдла-рининг ютуқ ва муваффақиятларидан Маркс сингари шу қадар қувона оларди. У ишчиларнинг ўзидан на-зариётчилар ва жасур курашчилар плеядасини тар-биялаб етиштирган эди.

Маркс Дицген оиласида бўлган бир неча кун кўз очиб юмгунча қизгин суҳбатлар ва баҳслар билан ўт-ди-кетди. Суҳбатдошларни қизиқтирган масалалар дои-раси жуда кенг бўлиб, фалсафа тарихи, Маркснинг иқтисодий таълимоти ва аввало немис революцион ҳаракатига татбиқан Халқаро Жамият сиёсати ва так-тиқаси масалаларини ўз ичига оларди. Ватанига қайт-

ган дастлабки кунлариданоқ Дицген ишчилар ва ҳунармандлар орасида Маркс билан Энгельс таълимотини изчил тарғиб қилувчилардан бири бўлиб қолган эди. Моддий манфаат кўришдан ҳазар қилган Дицген ватанида социал-демократик фаолият билан шуғулланиш ниятида Россиядан жўнаб кетган эди.

Дунёқарашидаги муштараклик ва мақсад бирлиги кўнчи Дицгенни Интернационал йўлбошчиси билан маҳкам бирлаштирган эди. Бироқ бирон нарсани, хусусан Дицген эндигина ёзиб тугатган «Инсон мияси ишининг моҳияти» китобини муҳокама қилар эканлар, улар кўпинча бир-бирларига қизғин эътироз билдиришарди. Ҳамма рейнликлар сингари овози баланд ва салга тутақиб кетадиган бу икки киши шу қадар шовқин-сурон кўтаришар эдики, хонага Женнихен ёки Дицген оиласидаги аёллардан биронтаси югуриб кирарди. Лекин баҳс қандай тўсатдан бошланган бўлса, тезда шундай тўсатдан бўлиниб, суҳбат анча маромига тушар, ҳазил-ҳузил аралашар ва ўқтин-ўқтин кулишиб олишарди. Маркс Дицгенга фалсафа ва сиёсатнинг ҳамма масалалари юзасидан талайгина қимматли маслаҳатлар ва кўрсатмалар берарди. У Дицгеннинг диалектик материализм методини ўзлаштиришига ва унинг китобида кўтарилган ғоялар тўғрисида охиригача ўйлаб олишига ёрдам берди. Дицген Марксга ўз кучига шубҳа билан қарашлигини кўп марта айтиб кўрди.

— Мен мунтазам пухта билим олмаганман, — дерди у ҳурматли дўстига. — Мен биронта ҳам мактабни тугатмаганман, шунинг учун доимо ташвишдаман, жиддийгина илмий тайёргарлигим бўлмагани ҳолда «Соф ақл-идрок танқиди» ёки «Мантиқ» тўғрисида фикр юритишга ҳаққим борми, деган гумондаман. Тўғри, ҳар қандай иккинчи даражадаги ва мактаб ақидаларидан ҳоли бўлиб, мен Аристотель, Кант, Фихте, Гегель, Фейербах ўргатган нарсаларни амалда ўзлаштирдим ва энг муҳими сизнинг асарларингизни тушуниб олдим. Ахир ҳаётдан узилган ҳолда фикрлаш мумкин эмас, акс ҳолда бу схоластиканинг қоронғи чакалакзорларида адашувгина бўлади, холос. Тафаккур юритиш профессорнинг имтиёзи эмас. Биз ишчилар ҳам ўз ақлимиз билан яшамоғимиз лозим, токи ғанимларимиз маънавий устунликдан фойдала-

ниб, ҳар жиҳатдан, шу жумладан моддий жиҳатдан ҳам бизни эксплуатация қилмасинлар. Бу ҳақда мен сизнинг улкан китобингиз «Капитал» ҳақидаги тақризимда ҳам ёзганман.

— Нима ҳам дедик, гапларингизни эшитиб туриб, дангал, дейишим мумкинки, пролетариат ҳамма нарса ни бартараф этиб, борлиқнинг энг зўр қувончларидан бири — назарий тафаккур юритишга эриша олади.

— Сиз ақл-заковатингиз эришган нарсаларнинг энг дурдоналарини нақадар сахийлик ва бемалоллик билан инсонларга улашаётганингиздан ҳануз ҳайратдаман, — деди Дицген.

— Мен бераётган нарсаларнинг бари мени бойитмоқда, — деди ўйчанлик билан Маркс. — Биз бошқаларга туҳфа этаётган нарсалар юз карра ортиб қайтади бизга.

— Ҳақиқат, теран фалсафий ҳақиқат! — хитоб қилди кўнчи.

Бу учрашувдан жуда таъсирланган Дицген Маркс билан хайрлашар экан, унинг қўлини қўйиб юборгиси келмасди.

— Мен ҳали ҳам шундай умиддаманки, сиз ҳеч кимдан дариг тутмаган илмий хазиналарнинг халққа этиб боришига кўмаклаша оламан.

Маркс Аахендаги амакиваччасиникида бир неча кунгина бўлгач, наприёт ишлари билан Гамбургга Мейснер ҳузурига борганидан кейин ниҳоят қизи Женни билан Кугельманларникига келди.

Ганноверлик дўстлари Карл билан Женнихен устида парвона бўлиб эслари кетишди. Хушмуомала, яхши тарбия кўрган, боодоб Женнихен дарҳол Гертруда билан Френцхеннинг кўнглини ром этди. Кугельман Марксга бўлган чуқур ҳурматини ҳар вақтагидек дабдаба билан изҳор қилди. Унинг «Капитал» муаллифига бўлган муносабатида пиво устидаги тошай деб турган кўпикка ўхшаш қаттиқ ҳаяжон билан бениҳоя хурсандлик омухта эди. Бу кўпик бирдан тошиб, бир зумда йўқ бўлар ва шунда кружканинг тўла эмаслиги билиниб қоларди.

Марксни кўриб севинчи ичига сиғмай кетган врачнинг уйида беш деразали катта хоналардан бирида одатда меҳмонлар кутиларди, бу хонада деворлар ос-

тидаги супачалар ва устунларда турли юнон худоларининг ганч бюстлари тургучи эди. Кугельман ҳадеб Маркснинг нақ Зевсга ўхшашлигини айтиб тегажаклик қилгани қилган эди.

Маркс унинг гапини эшитмаётганини кўриб: — Бунга қаранг, — деб қисталанг қилди Кугельман Женнихенга, — ҳар иккаласининг ҳам манглайи кенг, сочи ҳурпайган ва жингала. Пешоналарида мутафаккирга хос тарам-тарам ажинлар, юз чеҳралари эса амирона ва айни вақтда мулойимгина. Мен яна Маркснинг руҳи бардам ва сокин деб ҳисоблайман, — деб қўшиб қўйди у маънодор қилиб. — Кўзи ожиз буюк Гомер Олимпда яшовчиларнинг шу фазилатини куйлаган эди. Бундай кишиларга паришонхотирлик ва беқарорлик бегона. — Сўзамол врач Зевс билан Маркс калласи устида чуқур мууроқабатга чўмди.

— Классик худолар, — абадий тинчлик рамзи бўлиб, завқ-шавқдан маҳрумдир, — давом этди у комил ишонч билан. — Шундаймасми, Мавр?

— Гапингиз нотўғри, — жавоб берди Маркс, ўйлаб ўтирмасдан, — улар оромсиз абадий завқ-шавқнинг рамзидир.

Маркснинг ҳузурида ўртоқлари партиявий ва сиёсий иш билан келганларида Кугельман жаврай бошларди. У антик худоларга ўхшаб Маркснинг одамлардан узоқ бўлишини, ганноверлик врачга вақт сарфлашга арзимайдиган шунчаки беҳуда уриниш бўлиб кўринган ишлар билан шуғулланмай, балки қоғозда чақмоқдай чақнаб, момақалдироқдек гумбурлашни истарди. Маркс Кугельманнинг нолишларига мулойимгина, лекин қатъий чек қўйиб, жуда турли-туман одамлар билан мулоқатда давом эттираверарди. Металлистлар Бутун герман ишчилар Иттифоқининг вакиллар ҳайъати унинг ҳузурига ташриф буюрди, уларнинг қизғин суҳбати бир соатдан зиёд давом этди. Маркс делегатларга касаба союзларининг чинакам аҳамияти тўғрисида гапирди ҳамда Швейцер ва унинг партияси ўтказиб келаётган ишчилар бирлашмалари ташкил этиш принципларига қарши фикр айтди. Бир неча кундан кейин Интернационал йўлбошчиси ҳузурига Германия социал-демократик ишчи партиясининг аъзолари келишди.

Уларнинг суҳбати кескин тусда бўлиб, ўртадаги ихтилофлар ҳал бўлмай қолаверди.

Кугельманларнинг «Олимп» деб аталган залида тез-тез концертлар бўлиб турарди, бу концертларда шу ерлик хонанда ва созандалар, шунингдек Женни-хен ҳам қатнашарди. Женнихен Макбет хоним монологини ўқиб берди. Шундан бирмунча аввал у Лондон театрларидан бирида шу ролни ижро этган эди. Бунинг учун олган пулини Женнихен ўшанда иссиқ кийимсиз Ленхенга бахмал сотиб олишга харжлаган эди.

Гоҳо оқшомлари Маркс Кугельманлар оиласидагиларга грек классиклари, Шекспир, Гёте, Шамиссо, Рюккерт асарларидан парчаларни ёддан ўқиб берарди. Адабиёт хусусида суҳбатлашар экан, у ўзи севган адаблари — Кальдерон, Фильдинг, Бальзак, Тургенев тўғрисида ўткир фикрлар айтар, унинг фикрича, Тургенев рус халқининг ўзига хос хусусиятини тўғри тушунган, у Лермонтовдаги табиат тасвирларига қойил қоларди. Гапирилмаган гап қолмасди! Маркс бир кун бошидан кечган бир воқеани кулдира-кулдира гапириб берди, ўшанда ўғирликда гумонсираб, уни ушлаб полицияга олиб боришларига сал қолган экан. У рафиқасининг мерос қолган кумушини гаровхонага гаровга қўймоқчи бўлган, унда барон герби ва фон Вестфаленлар монограммаси бўлган. Фақат Женнининг аралашуви билан бу кўнгилсиз англашилмовчилик ойдинлашган.

Женнихен «Иқрорнома»ни ўзи билан бирга олиб келган эди, кўпгина янги таниш-билишлар ва дўстлар китобнинг саволларига жавоб беришди. Френцхен қизалоққа бошқа ҳамманикидан кўра Елена Демутнинг ҳазил-ҳузул аралаш жавоблари ёқиб қолди, қиз буларни қайта-қайта ўқиб такрорлар эди.

Қизининг кетидан Гертруда Кугельман: — Қозон-товоқдан боши чиқмайдиган аёлга «биров пиширган овқатни ейиш» бахт бўлиб кўринади, бу нақадар тўғри гап, — деб такрорлади. — Сизларнинг Ленхен шундай деб ёзган шекилли?

Сизнинг яхши кўрган машғулотиңиз нима, деган саволга Елена: «Ҳавойи орзу қилиш» деб жавоб берган. Унинг севган қаҳрамони — қаҳво қайна-

тадиган идиш, аёл қаҳрамони эса — энг катта това экан.

Елена Демут: «Қандингни ур, бошқаларни ҳам тинч қўй» деган гапни ўзининг шиори деб эълон қилган.

Энг ёқимсиз шахс унга Лассаль бўлиб кўринган, унинг қўпол худбинлиги, ҳасислиги ва баднафслигини Ленхен бир умр эслаб қолган эди.

Маркс «сахродаги воҳа» деб атаган Ганновердаги кунлар тез ўтиб кетди. Октябрда у яна Лондонга қайтиб келган эди. Бу вақтда Россиядан Николай Францевич Даниельсон унга Флеровскийнинг «Россияда ишчилар синфининг аҳволи» китобини юборган эди.

Инглиз ва немис матбуотида «Капитал»га ёмон ниёт билан ёзилган тақризлар чиқиб турди, бу тақризлардан Маркс ва унинг дўстлари кулишса ҳам, лекин Елена Демут булардан доимо аччиғланарди. У Маркс тўғрисида ҳурматсизлик кўрсатиб гапириш ёки ёзишга журъат қилган кишиларнинг ҳаммасига қарши ғазаб билан тишини қайраб турарди.

Пруссиянинг бачкана матбуоти жазаваси қўзиб ва ожиз қолиб Интернационал йўлбошчиси шаънига заҳарли бўҳтонлар ёғдирарди, ҳолбуки бу назариётчи ва жангчининг ақл-заковати аллазамон кўпдан-кўп мамлакатларда тан олинган эди:

«Трирлик сиёсий жинойтчи, қочоқ исёнчи, қизил қароқчи Карл Маркс Лондонда биқиниб олиб, ўз китоби билан қўйи синфларнинг барча қатламларини қўрқитмоқда».

Аммо «Капитал»нинг душманлари ҳам бу буюк асар замиридаги бутун ички куч ва ҳароратни истаристамас тан олишга мажбур бўлдилар.

Истеъфога чиққан Клерклар¹ ва маҳаллий савдогарларни ёвғон билан, панд-насиҳатдан иборат тақводорона ҳафталик қироат билан таъминловчи «Шанбалик ревью»² немисча янги китоблар обзорида Маркс

¹ Клерк — Англия ва Шимолий Америкада савдо ва саноат корхоналарида, нотариус ёки адвокат идорасида ишловчи кичик хизматчи. (Тарж.).

² Ревю — чет элларда чиқадиган ҳар хил журналларнинг номи. (Тарж.).

асари тўғрисида бундай деб ёзди: «Муаллифнинг қарашлари нақадар зарарли бўлмасин, унинг мантиқи ишонтирарли эканини, фасоҳат кучини ва ўзига хос жозибадорлигини ҳар қалай тан олмасдан бўлмайди, у сиёсий иқтисоднинг энг қуруқ проблемаларига ҳам шундай жозиба бахш этган».

1869 йилнинг сўнгги куни. Маркс календарь варағини юла туриб, ўйга толди.

Охирги ойнинг энг муҳим ишлари лоп этиб эсига тушди: «Золинген ишлаб чиқариш ширкати учун пул йиғиш, лорд Личфильдга аталган хатни ёзиб чиқиш. Бу хатда Маркс Халқаро Ишчилар Жамияти қарорини кўриб чиққан ва хусусий ер мулкани бекор қилиш ва уни национализация қилишнинг тарихий зарурлиги хусусидаги ўз қарашини ривожлантирган эди. У Ирландия ишчилар ассоциацияси раисига фенилар тўғрисидаги резолюция ҳам ёзган эди. Маркс Бош кенгаш мажлисида Бакунинг анархистик «Тенглик» журнали хуружлари тўғрисида ахборот берди. У Ирландиядаги воқеалар тўғрисида минбардан туриб кўп марта гапирди, Бакунинг Интернационалдаги кўпоровчилик ишига қарши ҳужумни тайёрлади ва Халқаро Жамиятнинг Брюссель комитетига доклад қилмоқ учун ўз маслакдоши де Папга бу тўғрида Брюсселга муфассал маълумот юборди. Вальденбургдаги иш ташлаган кон ишчилари фойдасига пул йиғишни ташкил этишни Бош кенгашдан илтимос қилди. Газета учун мақола ёзди, немис қувғинларининг Ишчи оқартув жамиятида рождество байрам кечасида сўзлади. Оғир бетоб бўлиб ётган ирланд ишчиси, Интернационал аъзосини бориб кўрди. Базель конгресси тўғрисида Экарриус тузиб чиққан ҳисоботни таҳрир қилди.

Маркс ўтган ойдаги воқеаларни эсга олар экан, ўқиб, ишлаб чиқилган кўпдан-кўп китобларни, рус тили машғулотларини, «Капитал»нинг кейинги томларининг янгидан ёзилган саҳифаларини фикран шулар жумласига қўшиб қўйди.

1870 йил январида Лаура Лафарг иккинчи фарзанд — қиз кўрди. Чақалоқнинг бувиси, Женни Маркс бу воқеани Энгельсга маълум қилар экан, хатни ҳазил билан тугатган эди: «Бунчалик тез суръат тўхтаса керак, деб умид қиламан, акс ҳолда тез орада 1,

2, 3, 4, 5...6 ...10 Hile niqques vous¹ деб куйлашга тўғри келади».

Лафарглар яна Францияга кўчиб келишди, ўша кезларда бу ерда катта-катта воқеалар содир бўлаётганди. Луи Бонапарт империяси талвасага тушиб қолганди. Ишчилар ҳаракати яна кўтарила бошлаган эди. Лаура кўмир ҳавзасининг кончилари ва Руан йигирувчилари, Марсель қуювчилари билан аравасозлари, Лион тўқимачилари, новвойлари ва сувоқчилари, Париж саватчилари, дурадгорлари ва чўткасоз усталари иш ташлашаётганди. Интернационал секциялари жуда тез ўсиб бўраётган ва унинг меҳнаткашлар орасидаги таъсири тобора салмоқли тус олаётган эди.

«Интернационал,— деб ёзди Лаура отасига, — бу ерда ажойиб ишлар қиляпти. Ишчилар Жамиятга чексиз ишонч билан қарамоқдалар; ҳар куни янги секциялар ташкил бўлмоқда... Ишчилар ўртасидаги ҳар бир янги ҳаракат, ҳар бир янги стачка озми-кўпми интернационалнинг ташаббуси деб қаралмоқда, бу ҳол унинг сафларига жамиятлар ва айрим шахсларни тобора кўпроқ миқдорда жалб этмоқда. Бу ерда Интернационал аъзоси деган номга катта ҳурмат билан қарай бошламоқдалар».

Баҳорда Парижда Халқаро Ишчилар Жамияти секцияларининг Федерацияси тузилди. Интернационал кучая борган сайин Наполеон III ҳукуматида ташвиш ортаверди. Социалистларни таъқиб қилмоқда эдилар. Июнь ойида Интернационалнинг ўттиз саккиз аъзоси суд жавобгарлигига тортилди. Айбланаётган француз ишчилари судда ўзларининг социалистик қарашларини дадил ҳимоя қилдилар.

Иккинчи империянинг кризиси етилган эди.

Булутли, серёмғир қиш кунлари Маркс «Россияда ишчилар синфининг аҳволи» китобини ўқишга берилиб кетиб, унинг муаллифи Флеровский тўғрисида Энгельсга бундай деб ёзди: «Бу ерда ҳамма ерда бўлиб, ҳамма нарсани шахсан ўзи кузатгани кўриниб турибди. Помешчиклар, капиталистлар ва амалдорларга нисбатан ўткир нафрат ёғилади... Рус деҳқон-

¹ Кичкина негр болалар (ингл.).

ларининг оилавий ҳаёти — хотинларини ўлар ҳолатда калтаклашлари, ароқхўрликлари ва ўйнаш тутишлари яхши тасвирланган...»

Орадан икки кун ўтгач Маркс Флеровскийни мутолаа қилганидан сўнг чиқарган муҳим хулосаси тўғрисида яна шундай деб ёзди:

«Унинг китобидан шак-шубҳасиз шу нарса келиб чиқадики, Россиядаги ҳозирги аҳвол узоқ давом этиб қололмайди, Крепостной ҳуқуқнинг йўқ қилиниши, ofcourse¹ фақат, чириш жараёнини тезлаштиришда холос ва энди даҳшатли социал революция юз беражак».

Маркс мактубида Интернационал ичида кун сайин кучайиб бораётган Бакунин билан курашнинг машаққатлари билан Энгельсни муфассал таништирди, Женева социалистик газетаси «Тенглик» Бакунин таъсирида Интернационалнинг Бош кенгаши ноҳақ ҳужумлар қилди, бунга жавобан Маркс Роман комитетига ҳамда Швейцариядаги француз тилида гаплашадиган барча секцияларга мурожаатнома ёзди.

«Натижа шуки, бутун Бакунин тўдаси «Egalite»² дан алоқасини узди,— деб хабар қилди Маркс Энгельсга.— Бакуниннинг ўзи Тессини ўз резиденцияси қилиб танлади. У ўз фитналарини Швейцария, Испания, Италия ва Францияда давом эттиради. Уртамиздаги вақтинчалик тотувлик бузилди, чунки мен унга қаттиқ ҳужум қилганимни ва уни фош этганимни билади у. Бу ҳайвон ҳақиқатан ҳам хаёл қиладики, биз «жуда буржуалашиб» кетганмиз ва шу боисдан «ворислик ҳуқуқи», «тенглик» тўғрисидаги ҳамда давлатларнинг ҳозирги системасини «Интернационал» билан алмаштириш тўғрисидаги унинг ғояларини тушуниш ва баҳолашга қодир эмасмиз».

1869 йилда бир тўда рус сиёсий муҳожирлари Интернационалга қўшилишди. Айни шу вақтда Халқаро Ишчилар Жамиятининг Бош кенгаши бакунинчилар билан шиддатли кураш олиб бораётган ва анархиянинг янги пайдо бўлган ҳаворийсининг ашаддий душманларидан ташкил топган рус секцияси Бакуниннинг бузғунчилик хатти-ҳаракатларига қарши курашда

¹ Аслини олганда (ингл.).

² «Тенглик» (франц.).

Маркс билан Бош кенгашга анча ёрдам кўрсатаётган эди.

Бу вақтга келиб Бакунин Италия, Испания, Швейцария, Россия ва қисман Францияда кўнгина тарафдорларга эга бўлиб, ривожланиб бораётган марксизмнинг энг хавфли душманларидан бири бўлиб қолганди.

Бакунин Интернационални ўз таъсирига бўйсундиришга, унга бошчилик қилишга, анархистик программани тикиштиришга уринаётганди. Бакунинчиларнинг пинҳоний бузғунчилик интилишлари тез орада ошкор бўлиб қолди ва Бош кенгаш уларнинг фитналарига қарши кескин ҳаракат қилишга мажбур бўлди.

Маркс билан Бакунинни ўтиб бўлмас ғоявий жарлик ажратиб турарди: коммунистлар революцион курашга даъват қилиб, ишчилар синфи ғалабасига ишонч билан қараганлари ҳолда Бакунин «сиёсий бетарафлик»ни тарғиб қиларди. У, кураш фақат буржуазиянинг мустақамланишига олиб боради холос, меҳнаткашлар оммаси ҳар қандай давлатни, хоҳ у монархия ёки ҳар қандай республика бўлсин, уни ўзгартиришдан эмас, балки йўқ қилишдан манфаатдордир, деган фикрда эди. Бакунин давлатни ўз манфаатларини кўриқламоқ учун капитал эмас, балки аксинча, давлат — капитални бунёд қилади, деб исботламоқчи бўларди. Ҳар қандай давлат офатдир, шу сабабдан уни йўқ қилиш зарур, шунда капитал ўз-ўзидан барҳам топади. Бакунин давлатнинг ривожланишига ёрдам кўрсатмасликка даъват этди, ҳар қандай сиёсий фаолиятни бутунлай назарга илмасликни тарғиб қилди, стачкалар, намоишлар, меҳнаткашларнинг парламент сайловларда қатнашувини ва депутат ходимларни кўрсатишни қоралади. У сиёсий эркинликларнинг бўлмаслиги синфий онгнинг ўсишини кечиктиришлигини тушунмай, ўз издошларига маҳаллий ўз-ўзини бошқаришда қатнашишни таъқиқларди.

Анархистлар давлат ҳокимиятини социал тенгсизликнинг сабаби деб эълон қилиб, Маркснинг капитализмдан коммунизмга ўтиш давридаги пролетариат диктатураси тўғрисидаги таълимотига ҳужум қилдилар. Бакуниннинг фикрича, революция қилиш йўли билан давлатнинг бутун турлари ва шакллари дар-

қол йўқ қилиш ва унинг харобалари устида анархияни ўрнатиш лозим эди.

Лекин ҳамма вақтдагидек, Бакунин мунофиқлигича қолди ва ҳокимият бўлмаслигини, анархияни тарғиб қилгани билан халқ оммасини ўз иродасига бўйсундирадиган революцион озчилик диктатурасини зимдан орзу қилди.

«Революцияни сақлаб қолмоқлик учун,— деб ёзган эди Бакунин 1870 йилда дўсти Ришарга,— уни бехатар ниҳоясига етказмоқлик учун эса айти шу анархиянинг ичида ҳеч қандай ҳокимиятга эга бўлмаган, шу сабабли алалхусус самарали ва қудратли пинҳоний коллектив диктатура иш кўриши зарур».

Бакуинининг ҳар бир ҳаракати ва сўзида унинг Марксга нафрати сезилиб турарди. Бакуинининг зиддиятли, ожиз қалби сира хотиржам эмасди. Революцион кураш назарияси ва практикасида ожиз воқеалар ва одамларга баҳо беришда ҳаддан ташқари субъектив ифвогарона ҳужум ва кўча минбарида зўравон, жиддий баҳсда алам билан чинқириб ҳамма нарсани чалкаштирувчи, шуҳратпараст Бакунин халқаро ишчилар ҳаракатига катта зарар келтирар, ўртага низо солар, Интернационалда фитна тўқирди.

Ярим асрдан ошибдики у Марксни танирди. Моцарт билан Сальери каби, тақдир уларни бир соҳада топиштирганди. Уларнинг бири даҳо эди, иккинчиси эса даҳо бўлгиси келарди. Шу сабабли ҳасад, бамисоли мохов касали каби, йил сайин тобора кўпроқ Бакуинининг қалбини кемириб боради. Бу ожиз ва айниқса ёвуз, аҳмоқона ҳасад эди.

Маркс ҳамма соҳада шундай баркамол эдики, Бакунин шунақа бўлишни орзу қилиб овора бўларди. Бакунин ҳар ерда ва қўлидан келганча Марксни камситмоқ, бадном этмоқ ва ерга урмоқчи бўлиб, ундан ўч оларди. У баъзан кўнглининг хира бир ерида алланечук пушаймонлик сезар ва уяларди. Ушанда у одил ва лоқайд бўлиб кўринишга ҳаракат қилиб, Марксга аллақандай ижобий баҳо бериб қўяр, лекин ўша ондаёқ айниб, ўзига қаттиқ хумор қилган ҳукм ўтказиш, мажақлаб ташлашнинг пайида, деб айбларди уни.

Бакунин ким билан яқиндан танишса бир умр

бундан жуда ютқазиб келарди. Швейцариядаги рус қувғинлари орасида у тезда одамларнинг жуда ихлосини қолдирди ва кўпчилик у билан ҳадиксираб муомала қиладиган бўлиб қолди. Маҳмадоналар ва ҳокимиятпарастлар ҳар қанча чиройли ваъдалар беришмасин, улар билан бўлган алоқанинг оқибати одатда шундай бўлади.

Интернационалнинг рус шохобчасига қўшилган қувғиндилар орасидаги энг яхши кишилар тобора тубанлашиб бораётган вайсақидан юз ўгираётгандилар. Тўғри, подшоҳ ҳукумати, алоҳида ва мураккаб мулоҳазаларга бориб, Бакунинг тавба-тазарруғини ва тиз чўкиб шармандаларча кечирим сўраганини ошкор қилмади, у ғулғула солиб, илмий коммунизмга ва Халқаро Ишчилар Жамиятига қарши ҳаракатнинг яхшигина воситаси бўлади, деб ҳисоблади.

Айни вақтда рус муҳожирлари орасида Марксга бўлган ҳурмат тобора ошиб борди. 1870 йилнинг мартада Интернационалнинг Женевадаги Рус секцияси Лондонга мактуб юборди:

«Азиз ва муборакзот гражданин! Биз руслар тўдаси номидан Сизга мурожаат қилиб, Халқаро жамиятнинг Лондондаги Бош кенгашида вакилимиз бўлиб бизга ҳурмат кўрсатишингизни илтимос қиламиз. Русларнинг бу тўдаси эндигина Интернационал секциясини ташкил этди...

Биз хурсандчилик билан шуни Сизга маълум қиламизки, тайёргарлик иши... муваффақият билан яқунланди ва биз чехлар, поляклар ва серблар орасида Интернационални пропаганда қилиш тарафдорларини топдик...

Сизни вакилимиз қилиш тўғрисидаги қатъий истагимизнинг сабаби шуки, кўпчилиги меҳнат аҳли сафларидан чиққан рус студент ёшлари орасида сизнинг номингиз бутунлай муносиб равишда ҳурматга сазовордир. Бу ёшлар на ғоявий ва на ўзининг социал мавқеи жиҳатидан имтиёзли синфларнинг текинхўрларига сира ўхшамайди ва ўхшамоқчи ҳам эмас, шу сабабли улар халқ сафида унинг сиёсий ва социал озодлиги учун курашиб, текинхўрлар зулмига қарши чиқмоқда.

Ўз асарлари учун 1864 йилда Сибирга каторгага ҳукм қилинган устозимиз Чернишевский ғоялари ру-

ҳида тарбияланган бизлар баён қилган социалистик принципларингизни ҳамда саноат феодализи системасини танқид қилганингизни қувонч билан табрикладик. Бу принциплар ва бу танқид, кишилар уларни тушуниб олиши биланоқ, капиталга ёлланган давлат томонидан қўллаб-қувватланаётган капитал зулмини йўқ қилади. Сиз Интернационални барпо қилишда ҳам ҳал қилувчи роль ўйнагансиз, шахсан Сиз ўзингизга келганда, яна айни Сиз сохта рус ватанпарварлигини, демосфенларимизнинг¹ сохта ҳийла-найранглариини ҳормай-толмай фош этмоқдасиз.

Рус демократик ёшлари бугунги кунда ўзларининг қувғин бўлган биродарлари тилидан ўзингизнинг назарий ва амалий пропагандангиз билан бизнинг ишимизга кўрсатган ёрдамнингиз учун Сизга чуқур миннатдорчилигини айтиш имкониятига эга бўлди ва ана шу ёшлар ўзига яна бир илтифот кўрсатишингизни: Лондондаги Бош кенгашда унинг вакили бўлишингизни Сиздан илтимос қилади...

Сизни адаштирмаслик ва келгусида кутилмаган ҳодисалардан халос этмоқлик учун биз жаноб Бакунин ва унинг кам сонли тарафдорлари билан мутлақо ҳеч қанақа алоқамиз йўқлиги тўғрисида Сизни огоҳлантириб ўтишни ҳам ўзимизни бурчимиз деб ҳисоблаймиз... Аксинча, меҳнаткашлар оламида — биз учун эса фақат шуларнинг фикри қимматлидир — ана шу муҳитда бир хил принципларни тарғиб қилиб, ўз ватанларида, Россияда, шармандали доғ бўлиб қолишга лойиқ бутунлай бошқа бир нарсани *йўқдан бор қилмоқчи* бўлган шахслар борлиги маълум бўлсин учун, яқин келажакда бу кишининг очиқ-ошкор баҳосини бермоқчимиз. Аслида фақат шахсий диктатуранинг пайида бўлган сиёсий ҳамда социал тенгликнинг бу сохта дўстларининг сохта мунофиқлигини фош этмоқ қатъиян зарурдир...

Англияга жўнайдиган дўстларимизни Сизнинг ҳузурингизга юборишимизга ижозат этасизми ва ҳар ойда чиқиб туражак журналимиз ҳамда бюллетенла-

¹ Демосфен (эрамизгача 384 — 322) — машҳур Афина нотиги ва сиёсий арбоби. Афинадаги демократик антимакедончи партия йўлбошчиси. (Тарж.).

римизни қанақа адрес билан юборишимиз лозимлигини марҳамат этиб бизга маълум қилсангиз. Башарти биз журналимиз учун бир неча саҳифа нарса ёзиб беришингизга умид қила олмасак, ақалли бир неча сатр учун Сиздан гоҳта миннатдор бўлар эдикки, буни айтиб ўтиришга ҳожат йўқ.

Гражданин, бизнинг барча биродарларимиз номидан изҳор этган чуқур ҳурматимизни қабул қилгайсиз».

Марксга ёзилган бу мурожаатномага биринчи Н. Утин имзо чеккан эди.

Маркс Женевадан келган мактубни оиласидагилар даврасида ўқиди. Мактубнинг ҳар бир сатридан уфуриб турган самимият ва илиқлик унга таъсир қилган эди.

— Бу кутилмаган бир нарса. Ажабо, мен — Россия ёшларининг вакилиман! — деди у, мулойимгина табассум билан. Маркс кўзларини қисиб, ҳазилнамо хафалик билан илова қилди: — Лекин бу азаматларнинг менга «муборакзот» деган сўз билан мурожаат қилганлари учун уларни кечира олмайман. Афтидан улар мени саксон ёки юз ёшлардаги чол деб ўйласалар керак.

Интернационалнинг Рус секцияси атоқли арбобларидан бири ўша йилларда Николай Исакович Уткин деган касалманд, нозиккина, аммо довюрак, билимдон йигит эди. У билан Бакунин бирмунча вақт Швейцариядаги нафақат бир шаҳарда, балки бир уйда яшашган эди. Серно-Соловьевич каби петербурглик бу йигит университетни тугатиб, революцион ҳаракатга берилди, Чернишевскийни улуғлади, «Ер ва эрк» Марказий Комитетининг аъзоси эди. 1862 йилнинг декабрида у поляк революционерлари билан бўлган музокараларда қатнашди, яширин босмахона ташкил этди, бу босмахонада «Ер ва эрк» жамиятининг варақалари босилар эди. Босмахона барбод бўлгач, у чет элга қочди. Подшо суди уни ғойибона ўлим жазосига ҳукм қилди.

Бакунин билан Утин биринчи марта Лондонда учрашдилар ва орадан бир неча йилдан кейин, 1868 йилда, бошқа рус муҳожир революционерлари билан биргаликда Россияда тарқатмоқлик учун «Рус иши» журналини нашр қилишга киришдилар. Журналнинг

биринчи сони 1868 йил сентябрда чиқди, у деярли бутунлай фақат Бакунинг мақолаларидан иборат эди. Бакунинг давлатни йўқ қилиш тўғрисидаги талаб билан бир қаторда энди қонуний никоҳни, ота-оналар измини бекор қилиб, болаларни ижтимоий йўсинда тарбиялашни жорий этиш ғоясини илгари сурди. Мақолаларидан биронтасида ҳам Бакунинг Интернационалнинг бирон-бир фаолияти тўғрисида лом-мим демади.

Бироқ Утин, Халқаро Ишчилар Жамияти принципларини қаттиқ ҳимоя қилиб, шунга эришдики, «Халқ иши» редакцияси Бакунинг анархистик программасини рад этди, «анархия ҳаворийси» ҳамда унинг тарафдорларини редакция составидан чиқарди. Журнал бора-бора, сондан-сонга Интернационал тарғиб қилаётган ғояларни қўллаб-қувватлаб, Бош кенгашнинг Бакунинг «Иттифоқи» билан курашига қўшилди. Айни вақтда Утин Бакунинг Россия чегарасидан ташқарида ватандаги бутун озодлик ҳаракатини хориждан идора қилиб турадиган марказ барпо қилишни талаб қилган диктаторлик ниятига қарши чиқди. Мамлакат ичида иш кўраётган инқилобчилар Бакунинг белгилаб берган кўрсатмаларни ижро этишлари керак эди. Утин эса, аксинча, Россиянинг ўзидаги раҳнамо марказ раҳбар роль ўйнаши, муҳожирлар эса Ғарбий Европа социалистик ҳаракатини ўрганишда ватандошларга ёрдам беришга ҳамда илғор дунёқарашни ва тактикани ишлаб чиқишда кўмаклашишлари керак, деб ҳисобларди.

«Халқ иши» редакцияси революцион народниклар, Чернишевский издошларидан ташкил топган эди. Журнал ҳар сонидида Халқаро жамият фаолияти тўғрисида хабарлар босиб чиқарар, унинг жаҳондаги турли мамлакатларда қозонган муваффақиятларини қайд қилиб борарди, Маркснинг «Капитал»ни босилиб чиққанини маълум қилганди. Утин ва унинг ўртоқлари Интернационалда бакунингчилар билан авж олиб кетган курашда Маркс томонида қатъий турдилар. «Халқ иши» ходимлари Россияда Интернационал ғояларини ёйишни зарур деб ҳисобладилар.

Халқаро Жамиятнинг «Рус шуъбаси»ни барпо қилиш ҳамда Бош кенгашда унинг вакили бўлишликни Карл Марксдан илтимос қилиш фикри, сўнгра эса қарори шу тариқа туғилган эди.

Бакунин ва унинг тўдаси билан Интернационалнинг кураши 1869 йилда кескинлашиб кетди. Расман тарқатиб юборилган «Иттифоқ»нинг аъзолари халқаро Ишчилар Жамияти секциясига кирганлари билан махфий ташкилот сифатида Интернационал ичида уни сақлаб қолдилар. Бакунин тарафдорлари унинг — «сиёсий курашда ҳамма воситалар яхши» — деган шиорини ўзлаштириб олган ва шунга кўра Интернационалнинг 4-конгрессига делегатлар сайлаш вақтида фақат кўпчиликка эришиш ва Бош кенгашни ўз қўлларига олиш учун фирибгарлик қилдилар.

Конгресс 1869 йил сентябрда Базелда бўлиб ўтди. Турли мамлакатлар, шу жумладан Америка Қўшма Штатлари Миллий Ишчилар Иттифоқидан етмиш саккиз делегат йиғилди.

Бакунин конгрессда ер мулкига бўлган ворислик ҳуқуқининг бекор қилиниши ернинг бора-бора хусусий эгаларидан халққа ўтишининг чораси бўлади, деган баёнот билан чиқди. Маркс конгрессга юборган ва у ерда ўқиб эшиттирилган ворислик ҳуқуқи тўғрисидаги докладда Бакунин плани хомхаёл экани ҳамда ҳокимият тепасида ер эгаларининг ўзлари турган капитализм шароитида буни амалга ошириб бўлмаслигини исботлаб берди. Революциядан кейин эса Бакунин гоёсининг маъноси қолмайди, чунки у вақтда ер ва ер ости бойликлари халқ қўлига ўтади ва бутун жамиятнинг мулкига айланади.

Конгресс иккига ажралди. Делегатларнинг бир қисми Марксни, қолганлари Бакунинни қувватлади. Бу масала юзасидан қарор қабул қилишнинг иложи бўлмади. Лекин сайловлар бошланган пайтда, конгресс Бош кенгаш фаолиятини маъқуллаб, уни аввалги состида қайта сайлади. Шундай қилиб, анархистларнинг Интернационалга раҳбарлик қилишига йўл қўйилмади.

Базель конгрессидан кейин Бакунин «Тенглик» газетасида Маркс билан Энгельсга қарши ифвогарлик юриши бошлаб юборди. У 1870 йил апрелда роман Швейцарияси секцияларининг Ла Шо-де-фонда бўлиб ўтган съездида Интернационал аъзоларининг ҳар қандай сиёсий фаолиятдан воз кечишлиги тўғрисидаги прудонча янги шиорни кўтариб чиқиб, Роман федерациясининг ажралиб чиқишига эришди. Бакунин-

чилар ўз секцияларини барпо қилишди, комитет тузишди ва Юра федерацияси деган мустақил номни қабул қилишди.

Лекин Бакунин бу билан ҳам тинчимади, у ҳар нима қилиб бўлса ҳам Бош кенгаш тарафдорларини ёмонотлиғ қилишга уринди. Интернационалнинг Женевадаги барча секциялари аъзоларининг умумий йиғилишида у Утин ва унинг маслакдошларига қарши сўзлади. «Бу кишилар ўлгудай қайсар,— деди Бакунин,— улар менинг каллам кетишини талаб қилмоқдалар». У душманларини унинг ўлимини истаётганликда айблади.

Утин «Эгалита» газетасида бундай айбларни рад этди. «Тўғри, мен унинг мурасасиз душманман, деб ёзди у Бакунин хусусида.— У менинг мамлакатимда революция ишига кўп ёмонлик қилди, Интернационалга ҳам ёмонлик қилмоқчи бўлди. Бутун халқ қасос оладиган кун келиб етганида, халқ ҳақиқий душманлари кимлар эканини таниб олади ва агар ўшанда жодимашина ишлаб тургудек бўлса, ана шу буюк кишилар — ҳукмдорлар халқ биринчи галда ўшаларнинг калласини олмаслиги учун эҳтиёт бўлсинлар».

Кўп ўтмай Бакуниннинг обрўси тез тўкила бошлади. Интернационалнинг Швейцариядаги барча секциялари ва ҳатто бинокор ишчилар ҳам «анархия ҳаворийси»дан юз ўгирдилар, ҳолбуки, уларнинг орасида Бакунин катта обрўга сазовор эди. Бакунин Лассаль ва Прудонга эргашиб, ҳаётнинг ўзи аллазамон улоқтириб ташлаган фикрларни такрорлайдиган сафсатавоз экани, у тарғиб қилаётган утопик социализм эскириб қолгани уларга равшан бўлиб қолди. Бакунин сиёсий яккамохов бўлиб қолганини алам билан пайқайётган эди.

«1869 йил октябрда мен Женевадан жўнаб кетганимда,— ёзди у, маслакдошларидан бирига,— комитетдаги, хусусан, Женева тўдаси ёллаган ва шу тўда билан биргалашиб овоз берган бармоқ билан санарли бир неча кишидан ташқари бинокор ишчиларнинг бари, — менинг шундай катта дўстларим эдиларки, мен билан хайрлашгани келиб, менга бундай дейишди: «Фабрикадаги бу жаноблар бизни «бакунинчилар» деб атаб, ҳақоратлаяпмиз, деб ўйлашади, бироқ биз уларга, бизни реакционерлар дегандан кўра, бакунин-

чилар деб атаганларингни афзал кўрамиз... деб жавоб берди...» 1870 йил март ойининг охирида мен Женевга қайтиб келганимда, уларнинг ҳаммасини ҳам менга нисбатан душман демаганимда ҳам ақалли бари олдиндан нотўғри кайфиятда ва менга ишонмайди, деб билдим».

Бакунин солган низо ишчилар ҳаракатига зарар етказган бўлса-да, Интернационалнинг таъсири узлуксиз кучайиб борди ва Франция-Пруссия уруши бошланиб қолганлиги туфайли гарчанд навбатдаги 5-конгресс чақирила олмаган бўлса-да, Бош кенгаш ўша-ўша зўр бериб ишлаб, ҳамма воқеаларга акс садо бериб турди, жаҳондаги кўпгина мамлакатлар меҳнаткашларининг сиёсий ташкилотчиларига раҳбарлик қилди.

Интернационалнинг рус шубҳаси нашр қилаётган «Халқ иши» журнали редакциясига конвертига Лондон муҳри босилган хат келди. Бу хатни сабрсизлик билан кутишаётганди. Маркснинг кўпдан бери орзиқиб кутилган бу жавоби муҳаррир Утиннинг кичкинагина кабинетида овоз чиқариб ўқилди, қўлма-қўл ўтди. Ҳамма хатни қайта-қайта ўқигиси, Интернационал бунёдкорининг одатдагидан бошқача дастхатини кўргиси келарди.

«Гражданлар!

Бош кенгаш ўзининг 22 мартдаги мажлисида яқдиллик билан овоз бериб сизларнинг программангиз билан статутингизни Халқаро Ишчилар Жамиятининг умумий статутларига мувофиқ келади, деб эълон қилди. У сизнинг шубҳангизни Интернационал составига қабул қилишга шошилди. Сизлар менга Бош кенгаш ҳузурида сизларнинг вакилингиз бўлишимни таклиф қилибсиз, бу фахрий вазифани мен мамнуният билан қабул қиламан».

Шундай қилиб, Маркс Интернационалда Россия вакили бўлишга рози бўлди. Бу ёш руе қувғиндилари учун уларни ҳаяжонлантирадиган воқеа эди. Сўнгра Маркс ўз мактубида Польшага муносабат тўғрисидаги ҳамда Николай Флеровский китоби тўғрисидаги масалага тўхталган эди:

«Бу — Европа учун ҳақиқий кашфиётдир. Ҳатто революционерлар деб аталадиган кишилар томонидан қитъада тарқатилган рус оптимизми бу асарда шаф-

қатсиз фош этилади. Агар мен, соф назарий нуқтаи назардан у баъзи ўринларда танқидни тўла қаноатлантирмайди, деб айтсам ҳам асарнинг фазилатига путур етмайди. Бу — жиддий кузатувчининг, до-юрак заҳматкашнинг, одил танқидчининг, забардаст санъаткорнинг ва аввало ҳамма турдаги зулмга қарши дарғазаб бўлган, ҳар қандай миллий гимнларга тоқат қилмайдиган ҳамда ишлаб чиқарувчи синфнинг бутун азоб-уқубатлари ва бутун интилишларини баҳам кўрадиган инсоннинг асаридир. Флеровский ва сизларнинг устозингиз Чернишевский каби кишиларнинг бундай асарлари Россиянинг ҳақиқатан обрўсини оши-ради ва сизнинг мамлакатингиз ҳам асримизнинг умумий ҳаракатида қатнаша бошлаётганини исбот-лайди.

Салом ва биродарлик туйғуси билан

Карл Маркс

Лондон, 1870 йил 24 март».

Бланкининг шогирди Гюстав Флуранс ўйчан олим, кўп қиррали публицист ва олов қалбли революцион жангчи хислатларини ўзида мужассамлаштирганди. У ҳар тарафлама чуқур билимли, ақлли, продали, чексиз ғайрат-шижоатли ва мислсиз довурак киши эди. Йигирма беш ёшидаёқ Флуранс Париждаги Коллеж де Франсда этнографиядан лекция ўқир, лекин материализм тарафдори бўлгани учун колледждан бўшатилган эди. 1863 йилда Польшада қўзғолов аланга олиши биланоқ дарғазаб эркёсар Гюстав ўша ерга жўнаб кетди, сўнгра Грецияга отланди ва Критни озод қилиш учун жанг қилди. Флуранс она юрти Францияга қайтгунига қадар кўп жаҳонгашталик қилди.

1870 йил январида Париж бетинч бўлиб қолди. Шаҳзода Пьер Бонапартнинг ўз ҳузурига кирган республикачи ёш журналист Нуарни ўлдириши пойтахтнинг ишчи аҳлини оёққа қалқитди. Иккинчи империя бошдан кечираётган кризис яна бир марта тўла-тўқис зоҳир бўлди. Норози бўлиб, ғазаб тўнини кийган салкам икки юз минг меҳнаткаш шаҳид жасади солинган тобут қўйилган Нейн касабасига тўпланди. Шу вқеадан бир кун аввал «Марсельеза» газетаси бундай деб ёзган эди: «Мана 18 йил бўлибдики, Франция жиноятчи газандаларнинг қонга беланган қўлидадир, бу ёзувлар кўчаларда республикачиларни отишдан қаноат қилмай, уларни ўз уйларига олиб кириб ўлдирмоқлик учун қабиҳ тузоқ қўймоқдалар».

Халқнинг сабр косаси тўлди. Бир адибнинг гапига қараганда, ўша кунларда Иккинчи империя. Виктор Нуар сингари, юрагидан ўқ еган эди. Қасос олишга ва қўзғолон қилишга жон-жаҳди билан даъват этганлар орасида Флуранс ҳам бор эди. Бироқ бу вақтда ғалаён кўтарган билан мағлубиятга йўлиқилар эди, чунки халқ қуролсиз эди, фонапартчилар ҳокимиятида эса биргина Парижнинг ўзида жуда яхши қуролланган олтмиш минг солдат бор эди. Лекин Флуранс кўпинча ғазабнок қалб амрига бўйсуниб, ўзини тиёлмай ботирлик қилар эдики, бу ҳамиша ҳам ақл-идрокка тўғри келавермас эди. Орадан бир неча ҳафта ўтгач, пойтахтда яна ғалаён кўтарилди. Бунга «Марсельеза» газетаси раҳбарларидан бирининг қамалгани баҳона бўлди. Баъзи ерларда ишчилар баррикадалар қуришди. Баррикадалардан бирида Флуранс жанг қилди. Бу баррикада ҳукумат қўшинлари билан курашда бошқалардан ортиқроқ бардош берди. Қамалчилар ва суд қилишлар бошланиб кетди, ёш революционер Англияга қочишга муваффақ бўлди.

1870 йил апрель кунларидан бирида Гюстав Флуранс Маркснинг уйида бўлди ва шу вақтдан эътиборан Модена-виллага тез-тез ташриф қиладиган бўлиб қолди. У вилладагиларнинг ҳаммасига ёқиб қолди, айниқса Женнихен билан иноқ бўлиб кетди. Фенииларга хайрихоҳлик уларни бир-бирлари билан яқинлаштирган эди.

Маркснинг тўнғич қизи айни шу кезларда француз газетаси «Марсельеза»да ўзининг дадиллик билан ёзилган мақолаларини бостираётган эди. Дублинда чиқадиган «Айриш пипл» газетаси муҳаррири О'Донован-Росснинг тақдири уни айниқса ташвишга солаётганди. У исёнкор фикрлари учун умрбод қамоққа ҳукм қилинган эди. На кундузи, на кечаси маҳбуснинг кишанини ечишмас ва у турманинг маза-матрасиз оби-ёвғонини тоғорачадан ерга ётганча ялаб-юлқаб тамомларди. Женнихен ўзининг жўшқин, ғазабкор мақолаларида О'Донован-Росс ҳақида, шунингдек Ирландия озодлиги учун курашиб, тан жазоси билан қийноққа солиниб, эс-ҳушидан айрилган бир неча бошқа жафокашлар ҳақида ёзган эди.

Маркснинг қизи француз қувғинини фақат ўзига ҳамфикр деб эмас, балки зарур ва муҳим курашга

шай бир киши ҳам деб билди. Женнихен билан биргаликда у турмаларда ҳалок бўлаётган фенииларни асраб қолиш учун нималар қилиш тўғрисида бош қотирарди, Гюстав Флуранс О'Донован-Россинг баъзи бир хатларини матбуотда эълон қилиш учун ўша ондаёқ француз тилига таржима қиларди. —

Кўпинча, француз йигити Модена-виллага кундузи келганида, Женнихен уни боғда кутиб олар ва улар Хэмпстед тепаликларига сайр қилгани боришарди.

— Мен сизга О'Донован-Росс учун ҳамма нарсани қилишга ваъда бераман, Женнихен,— деди бир куни Гюстав, қасамёд сингари ишонтирарли бир оҳангда.

Табиат Флурансни олиҳиммат қилиб яратиб, унинг ташқи кўриниши тўғрисида ҳам қайғурган эди. Унинг бежирим юзида тўппа-тўғри тортилган қошлари остидаги ақлли, теран мовий кўзлари ёниб турарди. Оч қўнғир, силлиқ таралган сочлари, қалин ўсган соқол-мўйлави, барваста, келишган, пишиқ бўй-басти ўрта асрдаги норман рицарларини эслатарди. Флуранс ўз ватанини севар ва унинг тўғрисида Женнихенга завқ-шавқ билан ҳикоя қилиб берарди.

— Мен Монтеннинг кетидан болалик чоғимданоқ менинг юрагим Парижники деб такрорлай олардим,— деб эътироф қилди бир куни у.

— Мен Парижни назокат билан севаман, унинг бутун борлигини, нафақат фазилатлари, ҳатто нуқсонларигача ардоқлайман. Франциянинг шон-шарафи ва жаҳоннинг энг асл зийнатларидан бири бўлмиш бу улкан шаҳар туфайли мен ўзимни француз деб ҳис қиламан. Биласизми, Женни, бир неча революциянинг бу қалъаси қаҳрамонона шаҳар деб аталиш ҳуқуқини қозонди.

Баҳор фаслининг намхуш бир куни, ёмғир тинмаганлиги туфайли Хэмпстед тепаликларида сайр қилишнинг иложи бўлмагани сабабли Женнихен француз қувғинига ўзининг сирдоши — «Иқрорнома»нинг саволларига жавоб беришни таклиф қилди.

— Илтимос қиламан,— деди у, Флурансининг нур ёғилиб турган кўзларига тик боқиб,— мумкин қадар жиддий жавоб беринг. Одатда ҳамма ҳазил қилгиси келади. Мен сизни асл ҳолингизча билиб олгим келади.

— Бутунлай самимий бўлишга ҳаракат қиламан, — жавоб берди Гюстав.

Женнихен уни меҳмонхона деразаси ёнига қўйилган ўзининг иш столида ёлғиз қолдирди. Апрель охирида қолганди. Гулдонларнинг ҳаммасида ранго-ранг турфа гулдасталар турарди, аммо уларнинг ҳиди йўқ эди ҳисоб, нам иқлимли бу туманли оролда ўсадиган гулларнинг одатда ҳиди бўлмасди.

Гюстав Флуранс инсонларда ҳамма нарсадан кўра жасурликни, эркакларда — куч-ғайратни, аёлларда — вафодорликни қадрлашлигини ёзди. Унинг бахт тўғрисидаги тасаввури — кишилар тенг бўлган республикада оддий граждан бўлиб яшаш эди. У тиз чўкиб яшашдан нафратланар, буржуа билан, унинг худолари, қироллари ва қаҳрамонлари билан жанг қилишга орзуманда эди.

«Иқрорнома»дан маълум бўлишича, Флуранснинг бошқалардан фарқ этадиган хислати — олға интилиш, энг яхши кўрган ҳикматли сўзи — ўз шаънига муносиб тарзда ўла билишдан иборат эди.

Женнихеннинг китобида истеъдодли этнограф ва революцион жангчининг покиза, олижаноб қалбидан кўчирилган нусха ҳамишаликка сақланиб қолдики, унинг ҳақида ҳатто душманлар ҳам, у қомусчи сингари билимдон ва йўлбарсдек довюррак, деб ёзган эдилар.

Бироқ иқтидорли кишиларга равон, текис йўлдан юриш кам насиб бўлади, кўпинча улар машаққатли йўлларни босиб ўтадилар.

Таниқли табиатшунос олимнинг ўғли — Гюстав Флуранс 1838 йилда туғилган эди. У ўн ёшли бола чоғида революциянинг кўтарилишини ва фожиавий инқирозини кўрди. Қонли июнь кунлари ишчилардан ўч олинаётган ниҳоятда таъсирчан, ёшига қараганда жуда баркамол, ўйчан боланинг қалби бир сесканиб тушди-ю, шу-шу ҳеч қачон хотиржам бўлмади ва ўша воқеани унутмади. Этнографияга қизиқиб қолиб, олим сифатида кўп нарсадан хабардор бўлгач, Флуранс, ўзимни фанга бағишласаммикан, деган шубҳаларга бориб, роса қийналди. Бу иккиланишни базўр енгиб, у профессорлик рутбасидан воз кечди. Курашчига олим бўлиш аҳдидан қайтиш осон бўлмади.

— Ёвузлик ва адолатсизлик дунёсида мен бахтиёр бўла оламанми? Йўқ. Болалиқдан мен фақат яхши-

ликни билдим, лекин муҳит мендаги эзгуликни пайҳон қилиб, мени йиртқичга айлантирмоқчи бўлди. Бироқ мен нафақат халқимнинг, балки инсоният кўпчилигининг нодонлигини кўра туриб оч кишилар орасида тўя олмас, билимларга эга бўлолмасдим. Мен инқилобчига айландим, агар билишни истасангиз, фақат мамнун кишилар орасидагина ҳаётдан ҳузур қила олишим мумкинлигини тушунгач, аввал бошда шунчайин худбинликдан инқилобчи бўлдим. Фақат бахтиёрлар жамиятидагина бахтни тўла туйиш мумкин,— деди Флуранс қизга ўз фикрларини уқтириб.

— Бирам тўғри фикр бу,— қўшилишди Женнихен. — Атрофда ҳамманинг аҳволи ёмон экан, меники яхши бўлиши мумкин эмас.

— Худбинлик гоҳо ўз манфаатларидан воз кечиб, кишиларга яхшилик қилишга айланар экан. Мен туғилганимда мансуб бўлган доирадан, табақадан, синфдан узоқлашувим шундан бошланди. Мен бидъат кишанлари, бачкана шуҳратпарастлик кишанларини парчалаб ва ниҳоят кўнглимга ёққан ишни сезиб, поляклар ва греклар озодлиги учун жангга отландим. Менинг ҳаётим курашда маъно касб этди.

— Гюстав, сизнинг нафақат миянгиз, қалбингиз ҳам истеъдодли,— деб юборди дафъатан Женнихен. — Мен кўпдан пайқаганман, сезиш қобилияти ҳар хил бўлади. Бутунлай тўпори, лоқайд, ҳалигидай писмиқ қалблар бор.

— Чиғаноқ ичидаги шиллиқ қуртми ё тошбақами бунни билиш қийин,— қаҳқаҳлаб кулди Флуранс. — Лекин менга ортиқча баҳо бериб юборяпсиз. Мен ҳамма қатори одамман, энг ёмон одам эмасман, албатта, вассалом.

Женнихен эътироз қилмади. У назокат билан ва қойил қолиб дилидан шу нарсани ўтказдики, ёқимтой, одамгарчилиги зўр ва кўп қиррали Флуранс ўзининг оташин қалбини камбағаллар, мазлумлар ишига бағишлаган. У ҳамиша мазлумлар билан золимлар орасида жанг бораётган мамлакатга ошиқар эди. Буржуа ундан чўчир ва уни муртад деб ҳисоблар, аламига чиолмай таъқиб қиларди.

Женнихен билан Гюставнинг дўстлиги ишқ-муҳаббатга айланиб кетиши мумкин эди ва уларнинг ҳар бири бунни тушунарди ҳам, аммо уларнинг иккаласи

ҳам ўзининг юксак бурчини тушунадиган, ўзини-ўзи назорат қила оладиган ҳеч қачон осон йўл танламаган кишилар эдилар. Флуранс ўз ҳаётини революцион курашга бағишлаган эдики, бу ўз манфаатидан бутунлай воз кечишни талаб қиларди, у ўзини абадий дарбадар ҳисобларди.

«Начора?— деб фикр юритди у.— Оила — жангчи учун ортиқча юк. Ғояга хизмат қилиш билан сзвгимухаббатни бир-бирига қўшиб бўладими? Лекин Женни каби қиз қийинчиликлардан чўчимайди. Ҳамма ерда у менинг ёнгинамда бўлади. Бироқ уни хавф-хатар остида қолдиришга менинг ўзим рози бўламанми?»

Флуранс ҳамиша ўғлининг ташвишини тортаётган онасини хотирлади. Шу сабабли ҳаётини бутунлай ўзгартириб юбориши мумкин бўлган ҳал қилувчи суҳбатни у пайсалга солиб келарди, шубҳалар Женниҳенни ҳам қийнарди, лекин Флуранснинг ҳулқ-атворидаги бир нарса унга бу йигит уни севиб қолганлигини айтиб турарди: шунинг учун у билан дийдор кўришишга шу қадар ошиқади, у билан гаплашганда тилидан бол томади, унга ишонади ва қизнинг ҳар бир оғиз сўзи йигитга севинч бағишлайди.

Ҳафталар ўтиб борарди, оғир ўйлар қизнинг қалбини тирнарди. Бордию ҳеч ким унинг кўнглини овламаса, она бўлиш унга насиб қилмаса, унда нима бўлади? Женниҳен болаларни жони дилидан севарди. У аллазамон йигирма олти ёшдан ошиб қолганди. Қиз кўнгли ўксийдиган ёшга яқинлашиб бораётганди, бу ёшда одатда қизларни қари қиз деб аташади. Бу фикрлар унинг дилини қаттиқ ғаш қилар, аччиқ кўз ёшлари томоғига тиқиларди.

— Мен мурод-мақсадимни ҳаётдан топаман, отам сингари инсонлар учун ишлайман. Мен Маврга ва бутун дўстларимга керакман, жуда керакман,— деб такрорларди у.

Женниҳеннинг Флуранс билан муносабатлари тобора яқинлашиб борарди. Уларнинг ҳар иккиси ҳам севишар ва ҳар иккиси ҳам буни тан олиш онини пайсалга солар эканлар, бахтни таналарига сингдириб ва яна нурдек таратиб, истиқболда ҳали кўп нарсалар борлигидан ҳузурланардилар. Бироқ Европада уруш ва революция шуъласи яна балқиб қолди, Флуранс Лондонда узоқ тутилиб қолмади. Париж уни ўзига чорла-

ётганди. Флуранс жўнаб кетар экан, тез орада Женни-хен билан яна дийдор кўришажагига ва келгусида ҳеч қачон ундан айрилмаслигига ишончи комил эди.

1870 йил апрель ойида, Флуранс Модена-виллага тез-тез бориб турган кезларда Лондоннинг ғарибгина чеккасидаги уйлардан бирида Карл Шаппер оламдан ўтди. Эти терисига ёпишгудек ориқлаб кетган Шаппер шу қадар жонсарак, тиним билмас эдики, бу ҳол ҳар қандай одамни сил қиларди. Қимирлашга ҳоли келмаса ҳам чакаги тинмасди унинг. Фикрлар ва хотиралар шитоб билан ёпирилиб келаётган ажал даҳшатини даф этиб турардики, самимий, бир маҳаллар қайнаб, жўшиб турган инқилобчи бу қўрқувни ошкор қилишни сира-сира истамас эди. Умрининг охириги йилларида эскириб бедаво бўлиб қолган хасталик, узоқ вақт қувғинда, йўқчиликда, азоб-уқубатда яшаш Шапперни жанговар ишдан узоқлашишга мажбур қилди, Шаппер куч-қувватдан қолди. Лекин у бир неча ўн йиллик шиддатли пролетар жангларицинг жонли солномаси эди. Халқаро Ишчилар Жамияти тузилганидан кейин, Маркснинг таклифи билан, уни Бош кенгаш аъзоси қилиб сайлашган эди.

Кекса жангчининг дарди зўрайиб, хавfli тус олиб кетганини билиб, Маркс уни кўргани бориб турди, далда бериб, кўнглини кўтарди. Апрель ойининг охирида Шаппернинг саломатлиги жуда ёмонлашди ва Маркс яна бир неча соатни беморнинг ёнида ўтказди.

— Эллик етти кичкина ёш эмас. Лекин ачинарли ери шундаки, мен кўпинча беъманиликлар қилдим, ҳаётда адашиб, қоқилдим. Қанчадан-қанча умр бекорга ўтди, кучимни зое кетказдим. Энди афсус-надоматнинг фойдаси йўқ, менинг умрим адо бўлди,— деди ҳансирай-ҳансирай ва калта-калта йўтала-йўтала Шаппер.

— Бўш келма, биз ҳали ўладиган анойи эмасмиз, оғайни,— ҳазиллашишга ҳаракат қилди Маркс.

— Муқаррар нарсадан қочиб бўладими? Бунинг иложи йўқ. Лекин мен бўш келадиганлардан эмасман, хотиржам бўл. Шу кунларда, Лукреций айтгандек, барҳаёт ўлим менинг ўлимга маҳкум ҳаётимга чанг солади. Мен аллақачон хотинимга менинг чириган жасадимни шу яқин якшанбада дафн этишни васият қил-

дим. Шунда болалар ишдан қолишмайди. Лекин аёллар табиатан файласуф эмаслар. Бечора мени ҳали-замон сўнги марта афтини буриштириб қолади деб, кечакундуз йиғлагани йиғлаган. Лекин мен ёруғ дунё билан видолашаётганларнинг биринчиси ҳам, сўнги-си ҳам эмасман. Улим ҳаёт эмас, ҳозирча ҳақиқий тенглик фақат ўлимда мавжуддир.

Хонага чўзиқ юзли новча ўспирин, Шаппернинг ўғли ёки унинг йиғлаб кўзлари қизарган, кексайиб қолган хотини кирганида бемор — француз тилида гапира бошлардики, бу тилни у мукамал биларди.

— Мен оиламдан хотиржам кўз юммоқдаман. Кичкина ўғлимдан бўлак болаларимнинг ҳаммаси оёққа туриб олишган. Бунга мен осонликча муваффақ бўлмадим, лекин энди улардан шикоят қилиб бўлмайди. Улар энг яхши пролетар зотидан: каллалари ҳам, қўллари ҳам ишга ярайди. Қизим узатилган. Тўнғич ўғлим муқовачи, китоб билан иноқлашиш одамни одам қилишлигини сенга айтиб ўтиришнинг ҳожати борми, Мавр. Икки кичик ўғлим заргар қўлида олмосга сайқал беради, нақ Спинозанинг ўзидан қолишишмайди. Уларнинг ҳар қайсиси ҳозирданоқ ҳафтасига бир гинейдан¹ ишлашади. Дуруст-да, шундай эмасми? Энг кичигини мендан кейин тарбиялагани Германиядаги акам олиб кетади. Бу ҳақда келишиб қўйганмиз. Кампиримга эса тирикчилиги учун унча-мунча нарса қолдирирман, унга кўп нарса керак эмас. — Шаппер узун йўталди. Унинг лабларида бир томчи қон кўринди. Маркс унинг терлаган юзи ва оғзини сочиқ билан артганида: — Хафа бўлма, ҳамма нарса ўз мароми билан бўлаверади, — деди бемор Марксга. — Муҳими шундаки, биз болаларимизга дуруст тарбия бердик, улар ҳеч қачон оналарини ўз қолига ташлаб қўйишмайди. Кўзим очиглигида айтишим мумкинки, мен етарлича умр кўрдим. Ҳамма нарсага улгурдим.

— Яхши ўтган ҳар қандай умр, — узоқ умр бўлади, деган эди чоғи Леонардо да Винчи, — деди Маркс.

— Шу дардга йўлиқибманки, мен мудом ўтмиш ҳақида ўйлайман. Аслини айтганда, мен ўтган йилларни ҳар қалай қайтадан бошдан кечиргандай бўл-

¹ Гинейя — қадимги инглиз тилласи (тахминан 10 сўм, тарж.)

дим. Ахир мен жуда камбағал ва соддадил қишлоқ пасторининг ўғлиман. Болалигимда жуда диндор эдим, энди қариган чоғида роса қўрқоқлик қилган Ругега ўхшамай, даҳрий бўлиб оламдан ўтяцман. У эътиқодни мардлик деб билияпти ва нуқул руҳ ўлмайди, дегани деган. Акс ҳолда ҳаёт билан видолашиш даҳшатлидир унга. Эски оёқ кийимимизга ўрганиб қоламиз, тарки одат амричаҳол ахир! Лекин ҳар ким қўлидан келганча ўзини овутаверсин. Мен деистик¹ хомхаёллардан не-не қийинчиликлар билан қутулган эдим, оламдан ўтар чоғимда яна шу хомхаёлларга берилиш ниятида шундай қилмаганман.

— Сиз бир вақт Энгельс айтгандек, ҳамиша чин инсон эдинг шундай бўлиб қолдинг. Айтмоқчи, Энгельс сенга кўпдан-кўп самимий салом айтган ва соғлиқ тилаган.

— Афсуски, энди кеч. У билан бошқа дийдор кўришмаймиз. Ажойиб, азиз инсон у. Сени қандай севсам Мавр, уни ҳам шундай севаман.

— Агар сенинг саломатлигинг ҳақиқатан ёмон бўлганида, Фридрих Манчестердан келган бўларди. Лекин врачлар сени ўлмайди, деб бизни умидвор қилишяпти, дўстим. Бардам бўл. Зотилжамдан умуман одам ўлмайди. Энди хатардан қутилинг.

— Йўқ, дўстим, мен сизлар билан видолашаман. Буни сил дейдилар, унга даво йўқ.

Маркс Шаппернинг ёпишқоқ, қайноқ қўлини олиб, қўйиб юбормади. У жони узилаётган беморга ўзининг куч-қувватини бериб, нима бўлганида ҳам уни асраб қолишни чин юракдан истаётганди. Бемор дўстининг эзгу ниятини тушуниб, бунга жавобан мажолсиз қўлини сиқди.

— Раҳмат, Карл, яхши ҳам сен борсан. Омон бўл, — шивирлади бемор.

Бир неча минутгача сукут сақлашди. Қалбларни сингари қўллари ҳам аввалгича қовушган эди. Улар ўзларини оға-ини деб ҳис қилишарди.

— Бу лаънати дарднинг чангалига мен Консьержери турмасининг тош каталагида тушган бўлсам ке-

¹ Деист — дунёни яратувчи худо бору, лекин у табиат ва жамият ҳаётига аралашмайди, деб даъво қилувчи деизм тарафдори. (Тарж.)

рак чоғи. Мен у ерга муваффақиятсиз қўзғолондан кейин 1839 йилда қамалган эдим. Сен биласан-ку, мен ахир бланкист бўлиб, «Йил фасллари жамияти» нинг аъзоси эдим ўшанда. Орадан етти ой ўтгач, мени Франциядан бадарға қилишди. Мен Лондонга келиб қолдим, биринчи марта ўшанда ўпка касалига чалиндим, лекин вақтинча жон сақлаб қолдим. Тақдир не кунларни солди бошимга, мен Иосиф Моллни учратиб, у билан дўстлашиб қолдим.

— У қаҳрамонларча яшаб, қаҳрамонларча вафот қилди. Бу партия учун оғир йўқотиш бўлди.

— Мен ўз ҳаётимда коммунистик жамият учун кўп жонбозлик қилдим, кўп баҳслашдим, кўп адашдим, лекин ҳақ бўлмаганидан, ҳар қалай виждонан бунга иқрор бўлдим. Бу осон нарса эмас.— Шаппер жилмаймоқчи бўлди, бироқ ҳароратдан қуриб, ёрилган лаблари аранг қимирлади.

— Сен нафақат чин инсонсан, балки чин коммунист ҳамсан. Бизнинг қай биримиз адашмаганмиз. Одам боласи борки адашади. Лекин гап хатони ўз вақтида тузатиб, ундан сабоқ чиқаришда қолган фақат.

— Тўғри. Мен ҳам Виллих билан бўлган ўша воқеадан кейин сенга қайтишга тортинмадим, Маркс. Касб-коримни, жойимни кўп марта ўзгартирдим. Ким бўлиб кўрмадим, нималарга тутинмадим! Университетда ҳам ўқидим, ҳатто, лекин ишчи бўлиб яшадим, ишчи бўлиб оламдан кўз юммоқдаман. Меҳнат менинг қувончим бўлди, аминманки, фақат меҳнат бахт келтиради. Меҳнат билан роҳат ажралмасдир ва келажакда улар ҳамиша навбатлашиб туради. Ҳеч қандай мажбур қилишга ҳожат қолмайди, негаки инсон табиатан танбал эмас аслида. У камолот ва маърифатнинг тегишли босқичида бўлганида, иш унинг эрмагига, ажралмас эҳтиёжига айланади.

— Гапларинг тўғри.

— Лекин мен қандай қилиб маҳмадона Виллихнинг тузоғига илиниб, сен билан Энгельсдан узоқлашиб қолганимнинг сирига ҳали-ҳали тушунолмаيمان. Бу барзанги тумтароқли гаплари билан мени гарангсیتیб қўйди, ахир унинг овози оламини бузарди. У ўтакетган демагог ва айни вақтда масхарабоз ҳам. Шунақангги алдам-қалдамки, унга қолса коммунистик жамиятни тахт қилиб қўя қолсанг.

Кеч кириб қолганди. Шаппернинг аҳволи тобора ёмонлашаётганди. Юзини тер босган, сочлари чип-чип ёлишар, нафаси қисилиб гапириши қийинлашаётганди. Маркс уни ёстиқ устига кўтариброқ қўйди.

— Толиқдинг, дамнингни ол. Балки хотинингни чақириш керакдир?— меҳрибонлик билан сўради у.

— Сабр қил. Ҳали-замон абадий дам олиш фурсатим келади, бу неча минг йилларга чўзилади. Икки марта ўлим йўқ, биттасига эса чап бериб бўлмайди. Ўзгартириб бўлмайдиган нарса тўғрисида қайғуриш кулгилидир. Ҳамма дўстларга айт, Маркс, принципларимизга менинг содиқ қолганимни. Мен назариётчи эмасман. Реакция вақтида оиламни боқиш учун менга кўп меҳнат қилишга тўғри келди. Оғир меҳнатда яшадим, пролетар бўлиб оламдан кўз юммоқдаман.

Маркс Карл Шаппер ёруғ дунё билан видолашув чоғини фалсафий бир хотиржамлик билан кутаётган кулбадан чиқди. Юракни тирнайдиган ғам-алам туйиш билан бирга у ҳозиргина ўзи абадий видолашган киши сингари соф, оддий ва собит одамлар коммунистлар партиясига кирганлигидан беихтиёр фахрланаётганди.

Маркс Мейтленд-парк Роддаги уйи томон бурилишдан олдин терлама касали билан ётган немис қувғини, публицист Боркгеймнинг хотинини эслади, у Марксдан уйига бир кириб чиқишни илтимос қилган эди. Маркс ўзи қадрлаган кишиларга нисбатан ниҳоятда илтифотли ва ғамхўр эди. У нақадар банд ва ишга кўмилиб кетган ёки чарчаган бўлмасин, одамлар орасидаги мажбурий одамийлик туйғуси унинг табиатида устунлик қилар ва дўстлик ҳамда ўртоқлик бурчини адо этишга ҳаракат этарди.

Уйига қайтиб келгач, Маркс кечаси алламаҳалгача Манчестерга Энгельсга хат ёзди. Шаппер билан бўлган учрашув тўғрисидаги гапни тугатар экан, у бундай деб илова қилди: «Унинг характеридаги жаммики ҳақиқий мардона хислатлар эндиликда яна яққол ва равшан зоҳир бўлмоқда». 1848 йил революциясида фаол қатнашган ва шундан кейин қувғинда яшашга мажбур бўлган Боркгейм тўғрисида ҳам Карл дўстига муфассал маълум қилди:

«Инглиз врачлари — шу ерлик касалхона врачларидан бири — бунга қадар айтган ва эндиликда яна такрорлаяттики, бу сафар унинг омон қолишига умид қилади ва ҳатто бунга ишонади ҳам, бироқ агар Боркгейм ўзининг бемаъни турмуш тарзидан воз кечмаса, унинг умри бир йилдан нарига бормаёди.

Гап шундаки, Б[оркгейм] эрталаб соат $4\frac{1}{2}$ ёки 5 дан бошлаб 9 гача жон-жаҳди билан рус тили билан шуғулланмоқда ва кечқурун соат 7 дан 11 гача буни такрорламоқда. Сен унинг худо ва шайтон билан мунозара қилишлигини ҳамда дурустгина кутубхонага эга бўлиши биланоқ албатта олим бўлмоқчи эканлигини биласан.

Доктор шуни талаб қиляптики, у ақалли икки йил ишга алоқадор машғулотлардан бўлак ҳамма машғулотларни тўхтатсин, бўш вақтини эса енгил-елпи нарсалар ўқишга ва бошқа кўнгилочар нарсаларга бағишласин. Акс ҳолда унинг ажали етади ва қолаверса бу муқаррардир.

...У ниҳоятда *fatigue*¹ кўринарди ва ориқлаб кетганди. Мен унга, ҳозирча сен хизмат билан боғлиқ экансан, бошқа нарсалар билан фақат *very moderately*² шуғуллангин деб айтдим. Буни атайин қилдим, чунки унинг сенга катта ҳурмат билан қарашини биламан. Меҳмонхонага унинг рафиқаси ҳузурига қайтганимда, бизнинг суҳбатимиз тўғрисида унга гапириб бердим. У айтдики,— агар унинг эрига хат ёзгудай бўлсанг, сен унга жуда катта марҳамат қилган бўласан,— мен ҳам ўз томонимдан зарур ёрдам кўрсатишни унга ваъда қилдим. Биринчидан, сенинг бундай эътибор беришинг уни айниқса хурсанд қилади, иккинчидан эса, агар сен унга ўзини *extrawork*³ билан ҳалок қилмаслигини маслаҳат берсанг, бу унга таъсир қилади.

Менинг фикримча, айти шу пайтда Боркгейм *hore de dangen*⁴ лекин у жуда эҳтиёт бўлиши керак».

Маркс билан хайрлашган кунининг эртасига, эрталаб соат 9 да Карл Шаппер вафот қилди.

¹ Толиққан (франц.).

² Жуда эвида (ингл.).

³ Ҳаддан ортиқча иш (ингл.).

⁴ Хавфдан холи (франц.).

Энгельс бу ўлимдан хабар топгач: «Кекса ўртоқларимизнинг сафлари жуда сийраклашиб қолмоқда,— деб ёзди қайғу-алам билан Марксга.— Веерт, Вейдемейер, Люпус, Шаппер,— нима илож бор, à la guerre comme à la guerre.¹

Маркс бошқалар тўғрисида қайғуриб, ўзининг саломатлиги ҳақида кам ўйлар эди, у бемор ётган Боркгеймникидан қайтаётганида, ёмғирда қолиб шамоллади. Уйдагилар унга ташқарига чиқишни ва Бош кенгаш мажлисига боришни қатъиян таъқиқлаб қўйишди. Шу оқшом бутун оила Маркс кабинетида йиғилди. Врач Кугельман Ганновердан Лейбницнинг ишхонасидаги икки гиламни унинг туғилган кунига совға қилиб юборган эди, бу гиламларни у буюк математикнинг уйи бузилганидан кейин бўлган «ким ошди» савдосида харид қилганди. Бир гиламда таъвия бир чолнинг чамаси, тўлқинлар оғушида типирчилаб турган Нептуннинг, иккинчисида эса — тўладан келган Венера² тасвири ва ошиқ-маъшуқлик саргузаштлари тўқилган эди. Маркс ва унинг яқинларининг фикрича, ана шу барча афсонавий сюжетлар рококо³ замонининг гоётда бемаъни диди билан ижро қилинган эдики, бу услуб Людовик XIX саройида бағоят ардоқланар эди. Лекин қайтага ўша вақтдаги манфактура иши пишиқлиги билан одамнинг ҳавасини келтирарди. Анча муҳокамалардан кейин Маркс Лейбниц даҳосини азбаройи ҳурмат қилганидан ҳар қалай иккала гиламни ҳам кабинети деворига осиб қўйишга қарор қилди.

...Маркс рус тилини зўр иштиёқ билан ўрганаётганди. У Герценнинг «Турма ва сургун» асарини бу китобнинг муаллифи митингда шамоллаб, анча тоби қочиб қолган кезларда ўқиётганди, бу митингда Герцен Наполеон III режимига қарши жасорат билан нутқ сўзлаган эди.

Интернационал йўлбошчиси Парижда, Риволи кўчасидаги ним қоронғу каттакон уйда Александр Ива-

¹ Уруш урушлигини қилади (франц.).

² Венера — Қадимги Румо афсоналарида — муҳаббат ва гўзаллик илоҳаси. (Тарж.)

³ Рококо — XVIII асрдаги архитектура ва нақшвонлик услубларидан бири (Тарж.).

нович унинг ҳақида зўр диққат билан ўйлаётганидан беҳабар эди.

Рутубатли ва совуқ январь оyi эди. Герцен биқини санчиб ва эти увишиб ишлай олмаётган эди. У катта ва қалин жун рўмолга ўралиб олиб, бир оз қизиб олиш учун бир рюмкагина коньяк сўради.

У ўзини бир озгина дурустроқ ҳис қилиб: — Қани энди бир чексам, — деди.

Александр Ивановичнинг иккинчи рафиқаси Наталья Александровна Огарева трубкани топиб, уни тозалаб, ичини тамаки билан тўлдирди-да, унга узатди. Сўнгра, беморнинг якка қолмоқчи эканлигини кўриб, чиқиб кетди.

Герцен одатдан ташқари ғалати бир аҳволга тушди. Боши лўқиллаб қизир, аммо аланга олиб турган миясида фикрлар аниқ-равшан чийралар, ўтмиш яққол гавдаланар, илгари ечилмаган кўпгина саволларга жавоблар топилаётганди.

Ватани эсига тушди. Йигирма йилдан ошибдики, Александр Иванович қувғинда яшаётганди, лекин Россия билан, Россия халқининг умид-орзулари, азоб-уқубатлари, ташвишлари билан унинг алоқаси ҳеч қачон узилмади.

Шу топда дераза ортида пилчираган, серёмғир Париж эмас, балки қорбўронли, оппоқ либосга бурканган Москва намоён бўлиши учун ҳар нарсага тайёр эди у. Кўзини юмиб, у отасининг Тверск бульварига хос уйида, Владимир турмасида, Петербургда кўрди ўзини. У яна ўзини кўнглига яқин ва тушунарли рус тилида гаплашадиган одамлар орасида сезарди. Герцен оқ оралаган қалин сочли, баҳайбат, ақл тўла калласини орқага ташлаб, кўзларини юмди. Оғир нафас олаётганди. Герценнинг ўзи айтмоқчи, тўппа-тўғри, бўлалиқкина, русларга хос бурнининг кенг катаклари шишиб, аранг нафас оларди. Бегона юртда мусофир бўлиб яшаш жонига текканди, бу ерда не кулфатларни кўрмади у: онасини, ўғлини, жонидан азиз суюкли рафиқасини ерга қўйди. Баъзи одамлардан ихлоси қайтди. Яқинда узоқ вақт ишониб юрган Бакунин билан абадий алоқасини узди.

Камдан-кам одам янглишганини тан олишдан чўчимай, Герцен каби ўзини текшира оларди. У толиқмай ҳақиқат излади ва ўз ватандошларига фойдали

бўлишга ҳаракат қилди. Герцен анархизм пешвосидан узоқлашар экан, ўзининг изловчи назарини Интернационалга қаратди.

«Маркс... Ахир менинг маркспарастлар билан бутун душманчилигим Бакунинг туфайли юз берди-ку,— деб ўйлади хафа бўлиб бемор.— Ҳамма нарсани яксон қилишнинг бу тарғибчиси мавҳум ва риёкор одам. У китобларни ёпиб қўйиш, фанни йўқ қилишдек бўлмагур хомхаёллар гирдобида қолган. Бемаъни сафсата бу».

Шу маҳалгача Марксни яқиндан танимаганлигидан армон қилар эди у.

Герцен «Капитал» муаллифига бўлган аввалги нохушлигини енгиб: «Даволаниб, тузалиб олгач, кўриб гаплашамиз»,— деб аҳд қилди. Ўзига хос оққўнгилик билан у Халқаро Ишчилар Жамиятини бунёд этган Маркснинг буюк хизматини эндиликда тан олаётган эди. Александр Ивановичга илгари мумкин эмасдек бўлиб кўринган нарса — қаршилиқ кўрсатиш ўрнига яқинлашиш ва бир жабҳада курашиш, — дафъатан кўнгили тусогаган, амалга ошириш мумкин бўлган оддий бир нарса бўлиб кўринди.

«Бу немис олими кўп масалада ҳақ,— деб фикр юритди Герцен Маркс ҳақида,— иқтисодий тўнтариш диний ва сиёсий революцияларга қараганда беҳад афзалдир. Бунда чинакам соғлом асос бор. Иқтисодий масалалар ҳақиқатан математик негизларга тегишлидир».

Ўзининг оқибати хунук касалидан сал бурун улур рус демократи, гарчанд бирмунча ибтидоий бир тарзда бўлса ҳам, тарихнинг ривожланиш тўғрисидаги Маркс назариясини қабул қилган эди. «Кекса ўртоққа мактублар»да у ёзган эди: «Гегель эркинлик сари қўйиладиган қадамни қулликнинг ўзида деб билган эди (бу жуда тўғри ҳам); давлат тўғрисида ҳам — очиқдан-очиқ бир тарзда — шунини айтмоқ лозим,— давлат ҳам, қуллик сингари, ўз-ўзини йўқ қилиш сари боради — маълум бир ёшга қадар уни кир босган жулдур кийим сингари ечиб ташлаб бўлмайди. Давлат — шундай бир формадирки, каттагина кўламни касб этадиган инсонларнинг ҳар қандай бирга яшаши шу орқали содир бўлади. У вазиятларга қараб доимо ўзгариб боради ва эҳтиёжларга мослашади... Бирор табақага

мансублик — ҳайвонларга хос бир хилликнинг бўлиниб кетиши ва ана шу ҳолатдан чиқиш каби, меҳнатнинг бўлиниши каби олға томон қўйилган катта қадамдир. Табақага мансубликнинг йўқ қилиниши — яна ҳам катта қадамдир... Давлатнинг ўз муайян мазмуни йўқ — у реакцияга ҳам, революцияга ҳам, куч қайси томонда бўлса, ўша томонга бир хилда хизмат қилаверади; бу — ғилди, кларнинг умумий ўқ атрофида қўшилувидир; уларни у ёқ-бу ёққа юргизиш қулай, негаки бир хилда ҳаракат йўлга қўйилган, негаки у бир марказга қўшилган... Давлат — *ўткинчи* форма деган гапдан, бу форма аллақачон ўтиб бўлди, деган маъно келиб чиқмайди».

Герценнинг хасталиги биринчи кечанинг ўзидаёқ хавфли тус олди. Эрталабга яқин фикрлари хиралашиб, тартибини йўқотди. Эси кирарли-чиқарли бўлиб қолди, бемор алаҳлар ва инграрди. Бир неча бор аҳволи дурустлашди. Эски қант касали заифлаштириб қўйган организми енггандек бўлиб кўринарди. Ушанда Александр Ивановичнинг яшаш, ҳаракат қилиш истаги янги куч билан яна туғиларди. Унинг яна кўп ишлар қилгиси, ёзгиси, уларни Россиягача етказгиси келарди. Герцен Францияда революциянинг фурсати етилганига ишонарди. Бутун сўнгги ойларда у революциянинг яқинлашиб қолган тароватини қаттиқ сезаётган эди. Париж озодлик курашига уйғонаётганди. Герцен чарчамай йигинлар, лекциялар, халқ мажлисларига бориб турар, қатъий қаршилик кўрсатаётган халқ тез орада Бонапартни қулатажагини олдиндан кўриб, қувониб, яшариб юрарди.

Бироқ оғир дард бедаво экан.

Герцен ўзининг яқин кишиларига дам-бадам: — Мени ё фалаж ёки зотилжам олиб кетади, — дер экан, бунда янглишмаган эди.

У атиги тўрт кунгина зотилжам билан оғриб, 1870 йил 21 январда вафот этди.

Париждаги Варенн кўчаси ҳам, Риволи кўчаси каби, қадимги кўҳна кўчалардан, унинг тарихи асрларга бориб тақалади. Ўтган асрлар мобайнида унинг қоронғи уйларида кимлар яшамаган дейсиз! Кўчалар баъзида ўтмиш ўз изини қолдирган тоғ жинсларининг қатламларига ўхшаб кетади. Олтмишинчи йилларда Варенн кўчасидаги, такаббур ва беқарор шоир Ламар-

тин яшаган уй яқинидаги ҳовлига банкирлар қироли Людовик — Филипп билан бирга шармандаи-шармисор бўлган билимдон сиёсатчилардан бири тарихчи Гизо кўчиб келганди. Гизо ҳокимиятни қайтариб олишга беҳуда уринарди. Эндиликда ҳеч нарса қўлидан келмади унинг. Тьер сингари Гизо ҳам Францияда Орлеанлар сулоласини тиклаш тарафдори эди. Бу ҳар икки одам ўтакетган шуҳратпараст эдилар, лекин Тьер сиёсат майдонида жон сақлаб қололган бўлса-да, Гизо қораси ўчиб, тирик арвоҳга айланиб қолди. Сиёсатда ўзининг ўзгармас қоидалари бўлади. Цирк гумбази остидаги ҳалқадан қулаб тушган дарвоз, ҳатто агар тирик қолганида ҳам, қайтадан жуда баландликка кўтарила олмагани каби, сиёсатчи ҳам сохта бир ҳаракат билан юзтубан бўлгач, жуда камдан-кам яна бош кўтаради. Унинг жазоси шуки, ҳаёт уни тобора пастга улоқтиради ва у бошқалар тантана сураётганининг гувоҳи бўлишга мажбур. Узоқ умр кўриш унга азоб-уқубатга айланади.

Фақат телбалик даражасига етган манманликкина ёшига ёш қўшилган сари кучайиб, Гизонинг умрини чўзиб келди. Ўзининг қадимий рақиби, ҳали ҳам бўлса тетик чол Тьерга ўхшамай, Гизо анча мункиллаб қолганди. Унинг жуда нақшдор ва герблар билан безатилган, чопқир қўш от қўшилган каретаси ғилдиракларининг ғийқ-ғийқи катта-катта плиталар ётқизилган Варенн кўчасида тобора онда-сонда эшитиладиган бўлиб қолганди. Бундай дабдабали каретани унга кўп йиллик маъшуқаси, Европада машҳур рус княгиняси Дарья Христофоровна Ливен ўлими олдидан васият қилиб қолдирганди. Гизо унинг хотирасини эъзозлар ва узоқ йиллар севишиб бахтли умр кечирганларини надомат билан эсларди.

Гизонинг мотамсаро данғиллама уйи яқинида Наполеон III нинг сенатори барон Дантес Геккерен истиқомат қиларди. У новча, салобатли, сочлари оқарган, ҳайкалдай сўррайган афт-башарасида на ўй, на шафқат асари бўлган бир кимса эди. Хотин зотининг ардоқлиси бу акобирчалик кеккайган ва ўзига биноси зўр одамни тасаввур этиш қийин. Номи чиққан жиноятчи, Пушкиннинг қотили ҳаёти-енгил-елпи, беташвиш ўтди. Дантеснинг тақдири ўч олишга бўлган ишончни ҳар қалай қайта-қайта рад этарди. Ваҳший бароннинг

ҳаётида ҳеч қачон ҳеч қандай изтироблар бўлмаган. Бойлик, хизмат соҳасидаги ва оиладаги омадлар, узоқ умр кечириш — буларнинг бари ҳамиша унга йўлдош бўлди. У ўзининг муваффақиятлари ва узоқ умри давомида қилган ишларидан фахрланар, ҳатто разил қотилликдан керилар, буни шарафли иш деб ҳисобларди. Революциянинг бўлиши мумкинлиги тўғрисидаги фикр бўлмаганида, Дантес бутунлай бахтиёр бўлган бўлур эди, фақат шу нарса унинг уйқусини безовта қилиб турарди. Ҳамма қизилларни қириб ташлашга, нақадар орзуманд эди у! Бир маҳаллар Петербургдаги Қора дарёда тўппончасини кўтариб Революциянинг кўксига ўқ қадашга ошиққанидек сабри чидамаётган эди, унинг.

Варенн кўчасидаги чорраҳалардан бирида хотинқиз кўйлаклари тикадиган «Май гуллари» деб аталган бир устахона бўларди. Бу муассасадаги чеварларнинг бари бир-биридан дилбар эди. Катрина Сток уларнинг энг сулувларидан эди. Унинг кахрабо рангли сочлари, теран қора кўзлари ва келишган қадди-қомати бюртмачи аёлларга ҳамроҳ бўлиб келган бойваччаларнинг очиқдан-очиқ кўзини ўйнатарди. Торгина ойнаванд витринани артиб-сурғиш ва у ерга одамнинг ҳавасини келтирадиган моддадаги либосларни ёйиб қўйиш ҳам унинг вазифасига кирарди. Катрина гапга тоби йўқлиги учун у билан яқинлашиш қийин эди. Варенн кўчасида яшовчилар Катринани сиполиги ва муҳими одамларни ўзига йўлатмайдиган бўлгани учун иззат-ҳурмат қилишарди. Шу атрофдаги гапчи аёлларни ажаблантирадиган нарса шу эдики, аксар дугоналари каби Катринанинг бадавлат ошиғи йўқлиги учун бўлса керак, у ҳамиша уйига бир ўзи қайтар эди.

— У ҳеч кими йўқ етим бўлгани учун ҳам бу ажиб бир ҳол, — дерди устахона соҳибаси. — Катринанинг ота-онаси тўғрисида у қадар яхши гаплар эшитмаганман. Унинг тикувчи отаси ашаддий республикачи ва ҳатто императоримизнинг душмани бўлган эмиш. Унинг қаерда ва қандай ҳалок бўлгани маълум эмас. Ҳойнаҳой, қирқ саккизинчи йилги ҳамма исёнчилар сингари отилган бўлса керак, онаси эса ўша қизиллар зотидан, унинг бахти бор экан, ўлатдан ўлди. Лекин қиз мўмин-қобилгина, сиёсат билан иши йўқ. Менимча, ибодат қилса ҳам керак, бўлмаса, бузилиб кетган

бўлур эди. Уни янги ойиси, жуда рисоладаги бир аёл тарбиялаган дейишади. Агар қизалоқ бунчалик қаттиқ қоидапараст бўлмаганида ва асилзодалардан ҳазар қилмаганида, мен унга аллазамон бадавлат бир меҳрибон топиб олишга ёрдам қилган бўлардим. Масалан, ёшларига қарамай ўзларининг бутун жозибасини яхши сақлаб қолган Дантес жаноблари уни менадан кўп марта сўраб-суриштирдилар. Ахир у киши манман деган асилзода, хотин зотининг маъносини тушунади. Йўқ, бу қизгина тушмагур ўз бахтини ҳамда Варенн кўчасининг нималарга қодир эканини дуруст тушунмайди.

Катринани Жанетти тарбиялаб ўстирган эди. Жуда ёш болалигидан у оламдан ўтган яқинларига меҳрмуҳаббат ҳиссини сингдирган эди унга.

— Иоганн Сток — мен билган одамларнинг энг асили эди, — дерди Жанетта. — Унинг виждони булоқ сувидек мусаффо эди. У худди бир тикувчи эмас, балки бирор профессордек ҳамма нарсадан бохабар ва ҳеч нарсадан ҳайиқмас эди. Унинг жонли сиймосига нисбатан тил бу қадар ожиз бўлмаганида мен сенга унинг таърифини қилиб адо қилолмаган бўлардим. Лекин мен кўпдан биламанки, одамларни ўзига ўхшатиб таъриф-тавсифлаш жуда қийин иш. Сен уни чин дилдан тушуниб, меҳр қўй унга.

— Онам-чи, онам? Онам ҳақида гапир, — деб илтимос қилди, ота-онасини эсламайдиган Катрина.

— У жуда муруватли аёл эди. Ҳеч қачон ҳеч нарсадан шикоят қилмас ва ўзини аямасди. Унинг ҳақида яна нима десам экан? Мен унинг қўллари ишсиз турганини сира кўрмаганман. У нафақат ўз болаларига, балки уйингларга кириб келган ҳамма болаларга оналик қилган.

Катринанинг акаси Жан Сток аввалгича паровоз машинисти бўлиб ишларди. У Шимолий вокзал яқинидаги кўчалардан бирида Жанетта билан муҳтожлик кўрмай яшарди. Катрина уйга келганида Жаннинг шундоққина мазут ҳиди келиб турадиган, булғаниб кетган коржомаси даҳлизда осилиб турган-турмаганидан унинг уйда бор-йўқлигини биларди. Лекин Жан кўпинча уйда бўлмасди. Машинист доимо деярли сафарда бўларди. Бир неча йил бўлибдики, улар якка-ёлғиз эмизикли болаларидан айрилган эдилар, унинг

ғами ҳали ҳам уларни ўртаб келарди. Устига-устак Жаннетта эридан ўн ёш катта эканлигидан аввалгича сиқилгани сиқилган эди.

— Аллазамон мен буви бўлишим мумкин эди, ёшим анчага бориб қолди ахир,— такрорларди машинистнинг хотини кулмасдан, гарчи ҳеч ким унга ўзининг қирқ беш ёшини бермаса ҳам. Жанетта ўша-ўша ёқимли, дилбаргина эди. Ёшлик чоғларидагидек бежирим, бурни устидаги сепкиллар ҳали ҳам сақланиб қолганди. Шунинг учун Жан аввалгича қаттиқ ботмайдиган қилиб, унинг юзига қалампир сепилган, деб ҳазиллашарди.

Стокнинг квартираси маслакдошлар учун ҳамиша очиқ эди. Халқаро Йшчилар Жамияти Француз секциясининг аъзоси бўлмиш Жан Сток 1851 йил 2 декабрда Луи Бонапарт томонидан ўлдирилган отаси сингари эътиқодли коммунист эди.

Июль ойи ҳаво очиқ куни Париж узра, сўнгра эса Европа узра мотам қўнғироғи жарангги сингари киши қалбига ўқдек санчиладиган «уруш» сўзи эшитилгунга қадар машинистнинг турмуши бир қадар оёйишталик билан ўтаётганди.

Уруш — улкан жиноят бўлиб, Вольтернинг таъбирича, ҳатто ғалаба ҳам бу жиноятни оқлай олмайди. Жан Сток солдатликка олинмади. У ўз паровозида қолди, унинг паровози эндиликда пойтахт учун қўшинлар, қурол-яроғ, озиқ-овқат ташиётган составларни торгарди.

Наполеон III ҳукумати империя армиясининг қудрати тўғрисида мақтанчоқлик билан жар сола-сола Пруссияга ҳужум қилишга тўрт йил тайёргарлик кўрди. Бироқ пруссияликлар билан бўлган дастлабки тўқнашувлароқ Луи Бонапарт империясининг инқирози нақадар чуқурлашиб кетганини кўрсатди.

Уруш эълон қилиниши герман давлатларида ватанпарварлик туйғуларини жўш урдириб юборди. Барча немис вилоятлари яхши ташкил этилган бир неча армиялари бўлган Пруссияга зўр бериб ёрдамлашди. Французлар уст-устига мағлубиятга йўлиқаверишди. Мамлакат ичкараси, Париж нотинч эди. Огюст Бланки яширинча Франция пойтахтига қайтиб келиб, ўз тарафдорлари билан биргаликда Бонапартга қарши қўзғолон кўтарди. Бироқ бир маҳал шиддаткор рево-

люционер барпо қилган «Йил фасллари жамияти» сингари бу сафар ҳам бланкичилар мағлубиятга учрашди. Лекин Бланки ва унинг маслакдошлари қурол-яроғларини ташламадилар.

Урушнинг энг бошидаёқ Бош кенгаш жаҳондаги барча ишчиларга хитобнома билан мурожаат қилди.

«Инглиз ишчилар синфи,— дейилган эди Марке қўли билан ёзилган бу ҳужжатнинг хотимасида — француз ва немис ишчиларига дўстлик қўлини чўзмоқда. Инглиз ишчилар синфи олдинда турган жирканч уруш қандай бўлиб тамомланмасин, барча мамкатлардаги ишчиларнинг иттифоқи бориб-бориб ҳар қандай урушларни туб-томиридан қуритиб ташлашига тамомила ишонади. Расмий Франция билан расмий Германия биродарқушлик курашига ташланган бир чоқда Француз ва немис ишчилари бир-бирларига тинчлик ва дўстлик хабарларини юбормоқдалар. Тарихда тенги бўлмаган ана шу улкан фактнинг бир ўзиёқ жуда ёрқин келажакка умид туғдиради. Бу улуғ факт, эски жамиятга унинг иқтисодий қашшоқлиги ва сиёсий ақлсизлигига қарама-қарши ўлароқ янги жамият туғилаётганини, бу жамиятнинг халқаро принципи — *тинчлик* бўлажagini, чунки халқларнинг ҳар бирида ҳам шу бир нарса — *меҳнат* ҳукмрон бўлажagini кўрсатмоқда!

Бу янги жамиятнинг даракчиси — Халқаро Ишчилар Жамиятидир».

Ҳарбий фанлар соҳасида билимдон Фридрих Энгельс фронтдан келётган ахборот ва хабарларни синчиклаб ўрганарди. Шу кезларда у мўътабар аристократик орган бўлмиш «*Pall Mall da Sette*»

учун обзорлар ёзди, бу орган одатдан ташқари хусусиятга, яъни собит газета эди. Газетанинг Лондон матбуоти учун бирам ноёб бу хислатининг қадрига етган Маркс ҳам бир вақт у билан алоқа қилган эди.

Редакциянинг нуфузли ходимларидан бири 1870 йилнинг ёзида Марксга обзорлар ёзиб туриш учун Германияга боришни таклиф қилган эди. Ҳарбий мухбирлик вазифасини Маркс ўрнига Энгельс ўз зиммасига олди. У Манчестердан ҳарбий ҳаракатлар майдонига жўнаб кетмаса ҳам ажойиб обзорлар ёзиб турди. Бу асарларда унинг туғма саркардалик истеъдоди, ўткир зеҳни ва чуқур ҳарбий билими зоҳир бўлди. Бир куни

«Тайме» бош мақола босиб чиқарди, у Энгельснинг икки мақоласидан бутунлай кўчириб ёзилган эди. Энгельснинг газетада эълон қилинган «Прусс режаси» сарлавҳали корреспонденцияси ўзининг башорат кучига кўра айниқса одамни ҳайратда қолдирар эди, бу корреспонденция у Седан мағлубиятидан беш кун аввал бунинг муқаррарлигини олдиндан айтибгина қолмай, балки французлар таслим бўладиган жойни тахминан кўрсатган ҳам эди. Унинг башорати ниҳоятда аниқ рўёбга чиқди.

Биринчи сентябрь тонготар пайтда немис қўшинлари Мец дарёси билан Бельгия чегараси оралигидаги торгина ерга сиқиб қўйилган французлар билан Седан яқинида жангга кирди. Душманларнинг кучлари тенг эмас эди. Немислар сон жиҳатдан анчагина кўп бўлиб, аъло даражада қуролланган, французлар эса кўпдан-кўп мағлубиятга йўлиқиб, роса толиққан ва яхши артиллерияга эга эмас эди. Мак-Магон қўмондонлиги остидаги император армияси бутунлай тор-мор қилинган эди. Уша кун соат учга яқин Наполеон III Седан қалъаси минорасига оқ байроқ тикишни буюрди. Бу ҳам етмагандай, қўрқувини теварак-атрофдагилардан яшириб ўтирмай, у Пруссия қиролига уятсизларча мактуб юборди: «Азиз биродарим, менга қўшинлар орасида ўлиш насиб бўлмагани учун, ўз шамширимни Сиз аъло ҳазратларига топширишим керак. Сиз аъло ҳазратларига меҳрибон биродар бўлиб қоламан. Наполеон».

Луи Бонапарт ўз умрида хатарли дақиқаларда кўп марта қўрқоқлик ва пасткашлик қилган эди. Юз минг кишилиқ армия душманга асир тушди.

Энгельснинг башорати уни мустаҳкам обрўга сазовор қилди ва дўстлари ҳамда сафдошларини қойил қолдирди.

Маркс дўстига бундай деб ёзди: «Мабодо уруш бирмунча вақт давом этгудек бўлса, сен тез орада Лондонда ҳарбий соҳада биринчи обрўдор одам бўлиб таниласан».

Женнихен Энгельсни «Генерал штаб» деб атади, у шундан буён умрининг охиригача «Генерал» сўзи унга доимий лақаб бўлиб қолганди.

«Янги замон тарихида 1870 йилги французлар ҳалокати билан бараварлашадиган воқеа йўқ,— деб

ёзди Маркс. — У расмий Франция, Луи Бонапарт Францияси, ҳукмрон синфлар ва уларнинг давлат текинхўрлари Францияси — чириётган мурда эканини кўрсатди».

Луи Бонапарт таслимидан кейин икки кун ўтгач, Францияда республика эълон қилинди. Интернационал аъзоси ёш журналист Шарль Лонге бу ҳақда Карл Марксга телеграмма билан хабар қилди.

Шундай қилиб, Маркс «Луи Бонапартнинг ўн саккизинчи брюмери» китобида абадий лаънатлаган ҳукмдор ниҳоят тахтдан ағдарилди.

«1870 йил июлдаги ҳарбий фитна 1851 йил декабрдаги *супр д'етат*¹ нинг тuzатилган нашригина холос... Иккинчи империя нима билан бошланган бўлса худди шунинг ўзи билан: разил пародия билан татомланажак», — деб олдиндан айтган эди Маркс Интернационалнинг Франция-Пруссия уруши хусусидаги китобномасида.

Ҳокимият тепасига қонунсиз чиқиб олган тошбағир, виждонсиз авантюрачи ва олчоқ ўғриси ўн тўққиз йил францияда ҳукмронлик қилиб келди. У одоб-ахлоқ ва адолат қонунларини оёқ ости қилди, жаҳолатнодонлик уруғини сочди, виждонли, истеъдодли одамларни таъқиб этди, халқнинг эрки, фикри, виждони ва ҳуқуқини бўғиб келди. У Интернационалнинг ашаддий душмани бўлиб, энг хавфли душман сифатида уни йўқ қилиб ташлаш мақсадида фитна ҳозирлади. Коммунистлар Луи Бонапартнинг пировардида шармандаи-шармисор бўлишига комил ишонч билан қўрқмасдан унга қарши қаттиқ курашдилар.

Буюк эркесварлар мамлакатаида цезаризмнинг га-лаба қозониб келганлиги кўп йиллар давомида Маркснинг тақдирига таъсир этди. У ва унинг оиласи Париждан қувилди.

«Янги Рейн газетаси»нинг муҳаррири, Интернационал бошлиғи йигирма йил давомида Франция империяси реакция режимининг қабиҳлигини толиқмай фош этиб келган эди. Кўпдан кутилган воқеа охири содир бўлди. Тождор муттаҳам тахтдан қулади. Модена-вилладагилар тантана қилишди.

¹ Давлат тўнтариши (франц.)

Франциянинг сиёсий уфқи мотамсаро эди. Воқеаларнинг ривожига сира кутилмаганда дам-бадам ўзгариб турарди. Республика эълон қилинганлиги тўғрисидаги хабар Лондонга етиб келар-келмас Интернационал Бош кенгаши Франциядаги янги режимни Буюк Британия ҳукумати дарҳол тан олиши учун Англия ишчиларининг улкан ҳаракатига бошчилик қилди. Маркс Интернационалнинг Париждаги федератив кенгаши билан тинимсиз ёзишиб турди.

Ўттиз ёшли ишчи, пойафзал қолиплари ясайдиган уста, Бош кенгаш аъзоси Огюст Серрайе ғалаён қилаётган революцион Францияга жўнаб кетиш олди. Маркснинг ҳузурига келди, у Халқаро Жамиятнинг вакили сифатида Парижга жўнаётган эди. Улар Жамиятнинг Париж секциялари айни қандай йўл тутиши кераклиги масаласини муҳокама қилишди.

Замон оғир эди. Франция-Пруссия уруши давом этаётганди. Немислар ғалаба қозонаётганди. Париж ишчилари бошқа меҳнаткашлар билан биргалашиб, империяни ағдариб, республика тузуми эълон қилдилар. Шундай бўлса-да, мамлакатда ҳокимиятни буржуазия босиб олди. Гарчанд Луи Бонапарт ҳукмронлиги вақтида бўлганидек Франция республикаси Германия бирлигига ортиқ таҳдид қилмаётган бўлса ҳам Пруссия қўшинлари Париж сари силжиб бораётганди. Урушнинг аввалги маъноси қолмади, Германияга ортиқ мудофаа қилишга тўғри келмаётган эди. Лекин Седан яқинида бўлган жангларга қадар ҳам Марксга шу нарса равшан бўлдики, юнкерлар ва буржуазия мадад бериб турган Германиянинг ҳукмрон табақаси Бонапартнинг шу қадар заифлигини тушуниб, ақалли бой вилоятлар Эльзас билан Лотарингияни Франциядан тортиб олиш уруши давом эттиришга қарор берди. Пруссиянинг босқинчилик юриши, Маркс билан Энгельс башорат қилганларидек, Францияда ватанпарварликни ҳамда халқнинг республикани душман тажовузидан ҳайма қилиб қолишга бўлган кучли интилишини авж олдириб юборди.

Маркс билан Серрайе ана шуларнинг бари тўғрисида гаплашишди. Тез орада Бош кенгаш агенти ташвиш оғушидаги Францияга жўнаб кетди.

Карл Маркс Халқаро Ишчилар Жамиятининг Европа ва Қўшма Штатлардаги барча аъзоларига иккин-

чи хитобномани тузишга киришди. Бу улкан ҳужжатда у реакцион Пруссиянинг ёш Франция республикаси-дан Эльзас ва Лотарингияни тортиб олишига қарши қаттиқ норозилик билдирди, шунингдек Франция-Пруссия урушининг фойдаланилмай келаётган ҳаракатлантирувчи кучларини батафсил тадқиқ этди. Маркс вужудга келган аҳволни ҳайратомуз заковат билан таърифлаб берди.

«Францияда республика тузилганлигини... биз табриклаймиз,— дейилган эди хитобномада,— лекин шу билан бирга бизни хавфлар ташвишлантирмоқда... Бу республика тахтни ағдариб ташламади, балки тахтининг қолдирган бўш жойини ишғол қилди, холос. Бу республика социал ғалаба сифатида эмас, балки миллий мудофаа чораси сифатида эълон қилинди. Бу республика бир қисми ғирт орлеанчилардан, бир қисми буржуа республикачиларидан иборат бўлган муваққат ҳукумат қўлида туради, 1848 йил июнь қўзғолони бу буржуа республикачиларининг баъзиларида ювиб кетказиб бўлмайдиган доғ қолдирди... Орлеанчилар энг кучли позицияларни — армия билан полицияни эгаллаб олдилар, сохта республикачиларга эса вайсаш функциясини бердилар. Бу ҳукуматнинг биринчи қадамларидан баъзилари, бу ҳукумат империядан фақат харобаларнигина мерос қилиб олмасдан, балки ишчилар синфидан қўрқишни ҳам мерос қилиб олганлигини жуда равшан кўрсатмоқда...

Шундай қилиб, француз ишчилар синфи жуда мушкул аҳволда турибди. Душман Париж дарвозаларига яқинлашиб келаётган бир чоқда, янги ҳукуматни ағдариб ташлаш учун қилинадиган ҳар қандай уришиш ўтакетган ақлсизлик бўлар эди. Француз ишчилари ўзларининг гражданлик бурчларини бажаришлари лозим... Улар ўтган нарсани такрорламасликлари, балки келажакни кўришлари керак. Улар ўз синфий ташкилотларини пухтароқ мустаҳкамлаш учун республика эркинлигининг уларга бераётган ҳамма воситаларидан бемалол ва ҳаётий суратда фойдалана берсинлар. Бу нарса уларга Францияни қайтадан тиклаш учун ва меҳнатни озод қилишдан иборат умумий ишминиз учун кураш бобида янги азамат кучлар беради».

Бош кенгашнинг фавқулодда мажлисида Маркс ўзи ёзган хитобномани ўқиб берди. Бош кенгаш қабул

қилган бу хитобнома инглиз тилида дарҳол минг нусхада нашр этилди.

...Маркс билан Энгельснинг азалий орзулари ниҳоят амалга ошиши лозим бўлган 20 сентябрь яқинлашиб келаётганди. Бундан буён улар бир шаҳарда яшажак эдилар. Женни Маркс ўз дўстларининг Манчестердан Лондонга кўчиб келишига куйиб-пишиб охирги ҳозирликларни кўраётган эди. У ниҳоят Энгельснинг оиласи учун Мейтлендпарк Род яқинидан қулайгина уй-жой топиб, бу ҳақда Манчестерга муфассал ёзишга шошилди:

«Квартира излаб ҳозиргина қайтдим, бунинг натижаларини Сизга маълум қилишга шошиляпман. Ҳозир шундай бир уй топдимки, унинг бирам чиройли ва қулай ерда эканлиги ҳаммамизни қувонтирмоқда. Женни ва Тусси мен билан бирга эдилар, уларнинг иккиси ҳам бу уйни жуда чиройли дейишмоқда...

Сиз ва рафиқангиз уйни ўзларинг кўришларинг жуда муҳим, албатта, лекин мумкин қадар тезроқ кўришларинг керак, негаки бунақанги яхши жойдаги уйнинг ишқивозлари, ҳойнаҳой, тез топилади...

Сиз эртанги кун давомида бу тўғрида пухта ўйлаб кўрмоғингиз учун мен бугун кечқурун яна почтага бориб хат юборсам дейман.

Шунинг учун ошиқиб Сизга салом йўллаймам.

Сизнинг *Женни Маркс*».

Женни билан Ленхен Риженс-парк Роддаги кенгина уйни синчиклаб ва қайта-қайта кўздан кечиришди, Энгельс, унинг рафиқаси Лицци ва уларнинг кичкина жиянчалари Мари-Эллен шу уйга кўчиб келиш тарадудида эдилар. Ҳар икки аёл ремонт қиладиган пудратчи билан узоқ кенгашдилар, дераза ромларини ҳамда дудбўронларни текшириб кўрдилар ва катта, асосий хоналарга бахмал нусхадаги қизил гулқоғоз ёпиштирилсин, деб туриб олдилар. Жуда тадбирли ва миришкор Ленхен уйни ипидан игнасиғача кўздан кечириб ҳам бирон нуқсон топмади: уй яшашга бутунлай яроқли, деган фикрга келишди.

Модена-виллада меҳмонларни кутиб олишга зўр бериб ҳозирлик кўриляётганди. Женни Энгельс оиласи билан аввал бошда Модена-виллада қўниши ва Рижанс-парк Роддаги уй батамом жиҳозланиб, тар-

тибга келтирилмагунча шу ерда яшаб туриши керак, деб ҳисоблади.

Ҳар икки дўст кўпдан орзиқиб кутган қувончли кун охири етиб келди. Энгельс Манчестерда савдо фирмасидан кетиши билан боғлиқ ҳамма ишларни батамом баргараф қилиб Лондонга бутунлай кўчиб келди. Шундан икки ҳафта ўтгач, уни яқдиллик билан Интернационал Бош кенгашининг аъзоси қилиб сайлашди ва у Маркс билан биргаликда халқаро ишчилар ҳаракатига раҳбарлик қилишга киришиб кетди.

Интернационалнинг Германиядаги фаолияти санат ўзгариши ниҳоясига етган вақтга тўғри келди. Машинасозлик заводлари сони кўпайди, буғ двигателларининг қуввати ошди. Металлургияда мартен цехлари қурилаётганди. Механик тўқув станоклари қўл дастгоҳларини сиқиб чиқарди. Янги акцияли жамиятлар ва йирик банклар вужудга келди. Мамлакатнинг бирлашуви очиқдан-очиқ иқтисодий заруратга айланган эди.

Франция-Пруссия уруши бошида Германияда салкам 800 минг фабрика ишчиси бўлса ҳам бироқ Лассалнинг издошлари уларнинг сиёсий кураши муваффақият қозонишига халақит бераётганди. Лассаль издошлари капиталистлар иш ҳақини ошира ҳамда суткасига 12, балки ҳатто 16 соатга чўзилган иш кунини қисқартира олмайдилар, чунки бу уларнинг синиш хавфини туғдиради, деб даъво қилардилар.

Лассалнинг ўлимидан кейин Умумгерман ишчилар иттифоқига бошчилик қилаётган Швейцер Бисмаркнинг контрреволюцион планини қўллаб-қувватларди, Бисмарк Германияни Пруссия ҳукмронлиги остида юқоридан «кишан ва қон» билан бирлаштиришга интилар эди. Умумгерман ишчилар иттифоқида кўп ихтилоф юз берди. Маркс ва Энгельснинг кўрсатмаларига амал қилиб, уларнинг маслакдошлари Интернационал қарашларига қўшилишган ишчилар иттифоқларини бирлаштирдилар.

Олтмишинчи йилларнинг ўртасида немис ишчилари раҳбарлари орасида йигирма етти ёшли токаръ Август Бебель пайдо бўлди.

У пролетар зотидан бўлмаса ҳам кўп бахтсизликлар ва йўқчиликларни кўрган оилада ўсиб, очликдан ўлмаслик учун ўн тўрт яшар чоғидаёқ станокда иш-

лай бошлаган эди. Бебель ўзи ва ўз яқинлари бошидан кечирган кўргиликлар орқали дунёда ҳамма нарса нақадар адолатсиз қурилганини билиб олди. Қашшоқлик унинг йўлдоши эди. У гадолар садақага олган нарсаларнинг сарқитларини сотиб олаётган ишсизларни бот-бот кўриб турарди. У одамларга ачиниб, сидқидилдан куярди, шу боисдан у ўспиринлик чоғиданоқ ўз ҳаётини ўзи бирга ўсган ишчилар учун курашга бағишлашга аҳд қилган эди. Август Бебелнинг кўзларидан ақл, ирода ва беҳад ғам-ғусса ёғилиб турарди. Истеъдодли, меҳнатсевар, ўзига хос табиатли, ҳожатбарор, пролетариатнинг эҳтиёжларини жуда яхши биладиган Бебель нуфузли революционер бўлиб етишди.

Вильгельм Либкнехт билан дўстлик унинг сиёсий тақдирини олдиндан белгилаб қўйди. Бебель Интернационалнинг қатъий тарафдорига айланди.

1869 йилда Халқаро Ишчилар Жамиятининг герман тарафдорлари конференцияси бўлиб, ўша йили съезд чақиришга қарор қилинди. Съезд август ойида Эйзенах деган кичкина шаҳарчада чақирилиб, Германия социал-демократик ишчи партиясига асос солди. Янги партиянинг программасида кўпгина нотўғри, тамомила лассалча қоидалар мавжуд бўлганлигига қарамай, у герман ишчилари учун катта ютуқ эди, чунки у синфий курашни, халқаро пролетар бирлигини эълон қилиб, демократик талабларни илгари сурганди.

Эйзенахчилар (социал-демократларнинг бу шубҳасини шундай деб аташарди), лассалчилардан фарқ этиб, Германияни «қуйидан» бирлаштириш ғоясини қаттиқ ҳимоя қилардилар. Улар пруссиячилик, бисмаркчилик, миллатчиликка ҳар қандай ён беришларга қарши курашардилар.

Франция-Пруссия уруши бошланганида Германия меҳнаткашлари Бисмаркка сохта ватанпарварлик иси билан ўзини гангитишга имкон бермади.

Хемницнинг эллик минг ишчиси: «Бутун мамлакат ишчилари — бизнинг дўстларимиз, бутун мамлакат золимлари эса — бизнинг душманларимиз», — деб эълон қилди.

Франция пролетарларига қардошлик қўлини чўзган Брауншвейг машинасозлари уларни қўллаб-қувватлади. Интернационалнинг Берлин секцияси, на карнайлар садоси, на замбараклар наъраси, на ғала-

ба, на мағлубият бутун мамлакатлар ишчиларини бирлашишдек умумий ишдан меҳнаткашларни қайтара олмайди, деб баён қилди.

Интернационал ғоялари ишчилар сари йўл топаётганди.

Бebelь билан Либкнехт Маркс ва Бош кенгаш билан доимий алоқада бўлиб турдилар. Наполеон III империяси қулаганидан кейин Бebelь рейхстагда ҳарбий мақсадлар учун кредит ажратишга қарши овоз бериб, қамоққа олинди. Аммо ишчилар уни Умумгерман рейхстагига сайлашиб, турмадан қутқариб олишди. Бebelь Интернациональ Бош кенгаши ғояларига содиқ бўлиб, Рейхстаг мажлисларида Эльзас билан Лотарингиянинг республикачи Франциядан ажратиб олинишига қарши дадил эътироз билдирди.

Кўпдан орзиқиб кутилган Наполеон III ағдарилган ва республика эълон қилинган қувончли кунда Жан Сток парвозни қизил байроқ билан безатди. У ғилдиракларнинг дўқир-дўқири остида «Марсельеза»ни бақариб айтиб борди. Кичик станцияларда қаршидан келаётган поездларнинг ўтёқарлари ва машинистлари билан қучоқлашиб: «Абадий яшасин республика!» деб қичқирарди.

Узел деполаридан бирида ўз-ўзидан йиғилиш бошланиб кетди.

— Кута-кута байрамни ҳам кўрдик. Муттаҳам, жаллод ва ўғри Банопарт охири қулади. Афсуски, у чет элга қочиб қолди. Лекин ҳамма Бонапартлар сингари у Францияга жуда қимматга тушди,— деди Сток йиғилганларга. — Бу арзанданинг оёқлари аслида лойдан ясалган экан. Қанақа бир таъвияни елкамизда кўтариб келганимиз энди маълум бўлди, куни кеча еса кўплар, император улуғ ҳукмдор, ҳалқларнинг донишманд отаси ва мамлакатнинг шон-шарафи, деб бақариб, овози бўғилаётганди. Сотқинлар, кўр-басирлар, аблаҳлар! Улар императордан унвонлар, мол-дунё, даромадли жойлар олишнинг, меҳнаткашларни бемалол хўрлашнинг пайида эдилар. Мен ўзимга ўхшаш кўпгина пролетар сингари барча ювиндихўр амалдорлар ва буржуазиядан жавоб беришни талаб қилишга ҳақлиман. Мен император турмасида ўлиб кетишимга сал қолди. Луи Бонапартнинг қўли отамнинг қонига беланган. У кўплаб бегуноҳ кишиларни ўлдирди, кўз

ёшларини оқизди. Аблаҳ суд килинсин! Биз биров тасодифий одам ўлдирса жазолаймиз-ку, кўтара ёвузлик қилганларга шафқат кўрсатамиз. Жиноятчи ғойиб бўлди. Хўш, у нима қолдирди бизга? Қонли урушни, шармандаларча чекинишни, очликни, хароб бўлган армияни қолдирди. Лекин халқ ватан йўлида ўзини қурбон қилишга одатланган. Францияни сақлаб қолайлик, унда Озодлик, Тенглик ва Қардошликни қарор топтирайлик!

Ана шу долзарб кунларда Жан Сток минбарга чиқиб, кўп марта сўзлади. Жанетта эридан ортиқ хавотир олмас, кўнглидаги гапни айтаверсин, дерди. Ингирма йил давомида Францияда халқ кўнглидаги гапни очиқ-ошкор айтолмай келди. Шундай тоифа кишилар пайдо бўлдики, улар мустабид ҳокимиятга қўл келди ва унинг томонидан рағбатлантириб турилди.

Хушомадгўйлар, мунофиқликлар, ёлғончилар ва қўрқоқларнинг жони кирган эди. Лекин ўзгармас тарихий қонуният бор, бу қонуниятга кўра шафқатсиз зўравонлик ва ҳуқуқсизлик йилларида мисли кўрилмаган дадил, журъатли эрксевар кишилар пайдо бўлади. Улар, барча чин улкан инсонлар каби, асл металлларга ўхшайдилар ва деспотизмнинг ўткир кислотасидан ўзгариб, қорайиб кетмайдилар.

Олтидан қуйилган шундай кишилардан бири ўттиз ёшли, қувноқ, ғайратли қуювчи ишчи, Жан Стокнинг яқин дўсти Эмил-Виктор Дюваль эди. Уни Халқаро Ишчилар Жамияти Париж секцияси федерал советининг секретари қилиб сайлашди, бу лавозимда у ҳамманинг ишончи ва ҳурматини қозонди. Довжораклик ва ўткир ақл унинг хислатларидан бири эди. Империя ағдарилишидан сал аввал Эмиль Дюваль қамоққа олинган эди. Кийим-бош солинадиган саватнинг тагида у армиядаги инисига хат чиқарганди:

«Сени табрикламоқ учун шу бир неча каломни ёзмамиз. Армия яқиндаги жангларда енгилиб, қаттиқ умидсизликка тушажагига қарамай, менинг хатим омон-эсон қўлингга тегади, деб умид қиламан.

Биз ҳаммамиз ўзимизни бир нави сезмоқдамиз. Менинг қайнонам бизнинг юртимиздан хабар олди. Биз сингари у ҳам сенга саломатлик ва мардлик тилайди. Еттинчи август, якшанба кунидан буён мен қилган жиноятим учун, яъни Интернационалга кир-

ганлигим учун турмада ётибман. Мени икки ойга ҳукм қилишди. Мен уруш тўғрисида бизга маълумотлар юбориб туришни сендан сўрамайман. Биз уларни газеталардан билиб турамыз, газеталарда ҳам одамни хурсанд қиладиган нарса кам,— шундай бўлса ҳам сен ўзинг тўғрингда бизга хабар қилиб тураверишинг мумкин. Гарчанд аҳолининг ватанпарварлиги юксак даражага етган бўлса-да, Париждан келаётган янгиликлар ҳам одамни у қадар хушнуд қилмайди. Маглубиятларингиз учун қасос олгани сизларга ёрдам бермоқлик учун тўрт тарафдан *қурол-яроғ* талаб қилишмоқда, бироқ армияда хизмат қилмоқ учун шу қадар расмийликлардан ўтиш керакки, бунинг натижаси халқнинг орзу-ниятларига мос бўлиб тушмаса керак.

Бу ҳақда муфассалроқ ёза олмайман, бунинг сабабига ўзингнинг ақлинг етади. Ўзинг тўғрингда бизни тезроқ бир оз хабардор қил, негаки сизларнинг тақдирингиздан ташвишдамиз... Хатимни тугатяпман, қўлингни биродарларча сиқаман, бардам бўл ва умидингни узма, жабр-зулмдан қутулиш чоғи, тахмин қилинганидан кўра, яқиндир балки.

Сент-Пелажида қамалиб ётган ининг ва дўстинг Э. Дюваль».

Республика эълон қилинган биринчи кечада Интернационалнинг Париж секциясидаги ўртоқлардан бир неча киши Стокникида йиғилишди. Серрайе ва турмадан яқинда озод бўлган Дюваль рафиқаси билан ҳаммадан аввал келишди. У паст бўйли, жуда келишган, малла сочлари пешонасига тушиб турадиган ёқимтой аёл эди. Бир гапириб, ўн куладиган, тинибтинчимас бу жувон ўсмирга ўхшарди.

Дюваллар ўхшатиб қовурилган бир бўлак бузоқ гўшти олиб келишгани, бу уруш вақтидан буён тансиқ бўлиб қолган неъмат эди.

— Буни бизга қишлоқдаги холам юборибди, жуда хонасида келди, байрам қилиш учун бундан ортиқ баҳона бўлмайди,— деб бидиллади кичкина гражданка Дюваль.

Огюст Серрайе Бош кенгашнинг мухтор вакили сифатида Лондондан ҳозиргина келган эди. Бу ишчи оғир кезларда Маркс билан Энгельснинг энг ишончли ёрдамчиларидан бири бўлган эди. У Англияда туғил-

ган бўлиб, французга унчалик ўхшамас, жуда сипо, сир сақлайдиган, одамлар олдида индамас, лекин минбарга чиққанда бирдан очилиб кетиб, жуда сўзамол бўлиб қоларди. У инглиз ва француз тилларини яхши билгани, илмий социализмни чуқур ўргангани учун Интернационалнинг гоътада фойдали арбоби эди. Огюст ўрта бўйли, ориққина бўлиб, олов тусли калла соқоли одамларнинг эътиборини ўзига тортарди.

Жанетта билан Катрина сўзамол меҳмон ёрдамида дастурхон тузишга ва кечки овқат ҳозирлашга киришишди. Ҳар учала аёл ширин орзулар оғушида келажак режаларини тузишарди.

— Кўкламда Жан бизнинг ҳаммамизни паровозидан Нормандияга олиб боради,— деб ният қилди Жаннетта,— шу пайтгача мен денгизнинг фақат суратини кўрганман, ўзини кўрмаганман.

— Эмиль Англияга бормоқчи, жамиятнинг Бош кенгашида унинг ишлари бор. Балки ҳаммамиз шу оролга борганимиз яхшидир. У ерда кўп дўстлар топамиз.

— Қойилмақом иш бўлар эди бу! Лекин мен ҳаммиша бир нарсадан чўчийман: ҳамма нарса ўнгидан келса, кети вой бўлади.

— Э, нима деясан ўзи, Жаннетта! Энди замон бошқа — республика ахир, бугун-эрта уруш тугайди. Урушнинг кераги йўқ бизга,— эътироз қилди Катрина.

— Сиз иккалангиз ҳам ёшсиз, ҳеч нарсани эсламайсиз. Бир минг саккиз юз қирқ саккизинчи йилни бошидан кечирган киши эса, хотиржам бўла олмайди. Революция бола туғишдек оғир ва хатарли нарса. Бола ўлик туғилиши ҳам мумкин.

— Лекин чақалоқ чидамли бўлади-ку одатда,— қаршилиқ қилди Дювалнинг хотини.

Эшик қаттиқ тақирлаб, гап бўлинди. Хонага шовқин-сурон билан табриклар айтиб йўғонгина, бақувват йиғит, бўёқчи ишчи Бенуа Малон билан ориққина, чўзиқ юзли зарб қилувчи ишчи Толен кириб келишди. Малон Интернационал аъзоси бўлгани учун Дюваль сингари қамалиб, яқиндагина қамоқдан бўшаган эди. Толен этаги шим устига тушиб турган кенг, катак уст кўйлаги чўнтагидан бир шиша вино чиқариб қўйди.

— У-ҳў! Қизил бордо-ку! Бунақа винони биз фа-

қат урушдан аввал ичардик. Қойилмақом иш бўпти, офарин,— базмимиз қизийдиган бўлди энди,— хитоб қилди Дювалнинг ўктамгина хотини.— Унинг торгина пешонаси устига тушиб турган сочлари тўзиб кетди.

Бироқ унинг эри ва Сток Толеннинг келганини совуқ кутиб олишди. У бу ерга чақирилмаган эди. Бирмунча вақтдан буён секцияда унга ишончсизлик билан қараётган эдилар. У башарасининг қаеридир каламушга ўхшаб кетадиган жуда писмиқ бир киши эди. Толен ағдарилган императорнинг яқин қариндоши, кўп йиллар давомида ўзини республиканинг жонкуяр тарафдори қилиб кўрсатиб, цезарь режими душманларига тилёгламалик қилиб келган, Плонплон деган лақаб олган Жером Бонапартнинг ҳузурига тез-тез ва бемалол бориб турарди. У ниҳоятда бадавлат ва Наполеон I га жуда ҳам ўхшаб кетиб, пора ва ҳийла-найранг йўли билан бир кун бориб тахтни эгаллаш умидида эди.

Жаннетта ҳаммани столга таклиф қилиб, кечки овқатни танаввул қилишга шоширди.

— Ижарадор Врублевскийнинг қани?— сўради Серрайе Стокдан. У поляк бўлса ҳам кўп французга арзийди, унга бутунлай ишонса бўлади.

— Бу энг муҳим нарса энди,— илова қилди тагдор қилиб қуювчи Дюваль, Толенга кўз қирини ташлаб.

— Ватандошларининг олдида тутилиб қолди. Республикамининг барпо бўлишини улар ҳам байрам қилишмоқда,— дарров жавоб берди Катрина ва бир зумда юзига қизил югурди.

— Тушунарли. Бизнинг шавкатли офицеримизга яхши бир қиз кўнгил берса арзийди. Ким билади, Жан билан Жаннетта яқинда янги қариндошли бўлиб қолишмасмикан,— деди Малон, маккорона табассум билан мулойимгина кулиб.

— Сира ундоқ эмас. Врублевский шунчаки дўстимиз, мен билан грамматика ўрганмоқда,— бидирлади қиз, яна ҳам кўпроқ уялиб.

— Демак, куёв бўлади денг. Қариндошлар билан, улар ким бўлмасин, фақат бир нарса — қабристонда ёнма-ён ётишгина дуруст. Менга ишонаверинг,— деди бирдан кеккайиб Толен, бироқ у ўзи кутганича одамларни кулдира олмади, балки ҳайрон қолдириб, кўнглини ранжитди.

— Нотўғри,— гапга аралашди Жаннетта,— қариндошинг бўлмаса ёмон.

— Қариндош. Унга ким етсин, хазина-ку, у! Масалан, турмада ётган эрингга овқат олиб борадиган бўлсанг, болангни кимда қолдирасан бўлмаса,—илова қилди Дювалнинг хотини, ҳаммани кулдира-кулдира.

— Азага борган хотин ўз дардини айтиб йиғлайди, дейишади. Энди мени қамаб бўптилар, дўндиқча,— деди қуювчи.

— Лекин энди судрашса пешонангдан шартга отишади,— дангал гап қистирди Толен.

— Йўқ, ҳазиллашяпсан. Биз бўш келмаймиз. Ҳаммани қириб ташлаб бўлмайди, республикага қасд қилганларга шафқат қилинмайди. Кел, қўй, бунақа бўлмағур гапларни. Ичайлик, ўртоқлар, Интернационал учун, революция галабаси учун!— баралла эълон қилиб, қўшиб қўйди. — Ҳа, биродарлар, ишчилар қандай қилиб ҳокимиятни қўлга олиши устида ўйлаш фурсати етди. Бизнинг давронимиз келганига Варлен амин.

— Бу муқаррар,— деди Малон, қадаҳ кўтариб.— Қанча тез бўлса, шунча яхши. Хуллас, Озодлик ва Тенглик учун!

Ҳамма қадаҳ чўқиштириб, бирам иштаҳа билан тававул қилишга киришди. Секингина эшик очилиб, остонада ўрта бўйли, кенг елкали киши пайдо бўлди.

— Ана Валерий ҳам келди,— мезбонлар ҳам, меҳмонлар ҳам ростакам хурсанд бўлишди.

Врублевский столга яқин ўтирди. Унинг оқсариқ жингалак сочлари ҳурпайиб, каттакон дўнг пешонасидан орқага ташланиб турарди. Яқинда бошидан кечирган чечак қасалидан кейин чўтир бўлиб қолган, лекин жиддий чеҳраси жуда жозибали бўлиб, иродали, ростгўй характери акс эттирарди. Валерийнинг қадди қомати ва юриши одатда ҳарбийларга хос батартиб ва мунтазам эди. Ўз вақтида у Виленск шляхталар¹ ўқув кртида таълим олганди. Петербург ўрмончилик институтини тугатганидан кейин Врублевский (бу ерда у рус революцион демократлари таълимоти билан яқиндан танишган эди) Гроденск губернясига жўнаб кетганди. Дилкаш, одамларга сабр-тоқат, илтифот билан

Ш л я х т а — майда поляк дворянлари. (Тарж.)

муомала қиладиган Врублевский белорус деҳқонлари орасида чоризмга қарши курашнинг толмас пропагандистига айланган эди. Жуда махфий тайёргарлик кўрилаётган қўзғолон учун ишончга лойиқ кишиларни жалб этиш поляк революционерларига жуда муҳим эдики, улар керакли пайтда ўқлар етказиб бериб, уларни озиқ-овқат билан таъминлаб, одам топмас мудроқ ўрмонларда таъқиб қилувчилардан уларни яшириб, қўзғолончиларга ёрдам бера олардилар.

1863 йилда, поляклар ўз золимларига қарши бош кўтарганларида, Врублевский қўзғолончилар отрядига қўмондонлик қилди. У халқ ишига ўзини тиккан ажойиб ҳарбий раҳбар эканлигини кўрсатди. Қўзғолон шафқатсиз бестирилди. Врублевскийнинг кўпгина дўстлари — бирлари жангларда ҳалок бўлди, бирлари осиб ўлдирилди. Унинг ўзи икки марта яраланиб, довжурок ватанпарвар бир аёл томонидан қаретада чет мамлакатга олиб кетилди. Соғайгач Валерий Парижга борди. Врублевский қашшоқ кун кечирди. У анча вақтгача мэрида¹ ишлаб аранг кун кўрди: кечалари кўчалардаги газ фонарларини тозалар ва ёқар, тонг отарда эса уларни ўчирарди. Лекин бу ҳали ҳолва эди. У Парижни, унинг одамларини, уларнинг ахлоқини, хусусиятларини, дардларини ўрганди, бегона тилни мукаммал билиб олди. Унинг ўзига ўхшаб, бир бурда нон топиш учун оғир меҳнат қилиб кун кўрган кишилар орасида у кўплаб дўст-ёрлар орттирди. Навқирон поляк ҳамиша ўзини тетик тутди. Бўш соатларида у астойдил ҳарбий ишни ўрганди ва ҳатто бош штаб мактабига қатнаб туришга муваффақ бўлди.

— Бизнинг замонамизда революциялар муқаррар бир нарса, уларнинг ғалаба қозониши учун ҳарбий ишни пухта билган кишилар талаб қилинади,— деб ўқтирар эди Врублевский.

У босмахона ишини ўрганиб олиб, нашриётга ишга кирди, бу нашриётда поляк тилида ҳам китоблар чоп этилар эди. Шу вақтда Парижда авж олган чечак касали унга ёпишиб, ётқизиб қўйди. Бу дард билан у ўз ҳужрасида бир ўзи ўзига хос матонат билан олишди, фақат ўз усули билан даволаниб, одамлар

¹ Мэрия — Францияда муниципалитет бошқармаси, шаҳар идораси. (Тарж.)

кўплаб қирилаётган госпиталда ётишдан бутунлай бош тортди.

«Ҳайвонлар оғир касал бўлганида овқат емай қўяди,— деб мулоҳаза юритди Врублевский.— Улар ювошгина бўлиб ётиб олиб, овқатга қарамай қўяди, организмнинг унга азоб бераётган инфекция билан курашини енгиллаштириш ҳамда ошқозонга қон қуюлишининг олдини олиш учун шундай қилади. Инстинкт бизнинг жисмоний табиатимизга яқиндир, унга қулоқ солиш лозим».

У дард чекиб қаттиқ азобланиб ётган вақтида туз тортмай, фақат илиқ чой ичиб жон сақлади. Унинг яшашга бўлган иродаси енгиб чиқди, у соғайиб кетди, аммо ўшандан буён унинг юзи ер ёнғоқ пўстлоғини эслатадиган бўлиб қолганди.

Врублевский Францияда яшаган йилларида поляк муҳожирлари сўл қисмининг энг кўзга кўринган арбобларидан бири бўлиб танилди. Қаттиқ эътиқодли, камтарлиги, олижаноб қалби ва фидокорлиги учун уни севишарди.

— Мен эътиқодим билан, руҳим ва қоним билан, ўтмишим ва бутун фаолиятим билан демократман,— дерди Врублевский.— Мен одамнинг одам устидан ҳукмронлиги эркинлик, ақл-идрок ва ҳуқуқ тантанасига ўрин бўшатиб берадиган, жаҳолат, нодонлик ялпи маърифатнинг ёрқин нурлари қаршисида, муҳтожлик эса,— ижтимоий даромадларнинг ҳалол тақсимланиши натижасида барҳам топадиган Польшадан бўлак юрт учун яшамайман ҳам, ўлмайман ҳам. Ҳамма нарса халқ учун ва халқ орқали. Бу шиорда нафақат ватанимизнинг сиёсий идеали, балки бу идеални амалга ошириш воситаси ҳам мавжуддир. Ҳамма нарса халқ учун — бу: инсонда ақлий ва сиёсий соҳадаги бутун қобилиятларнинг камол топиш ҳуқуқи ва имксаниятларидан келиб чиқадиган шахс ва коллектив эркинлиги демакдир.

Врублевский демократия ғоясига чексиз содиқ бўлса-да, бироқ синфий урушнинг ҳал қилувчи аҳамиятини тушунмас, у озод ва мустақил Польша учун курашда революционерлар таяниши керак бўлган кучларнинг фарқига бормасди. Барча буржуа демократларига хос бўлган маҳдудлик шунда кўринди, Врублевский, ўзини ўшалар жумласидан деб ҳисобларди.

1870 йил кўкламида Валерий Врублевский Жан Стокнинг муюлишдаги бир хонасига жойлашиб, ўзини машинистнинг оққўнгил аҳил оиласининг аъзоси деб ҳис қилди.

Республика ғалабаси байрам қилинган оқшомда поляк уйга жуда кайфи чоғ бўлиб қайтди.

— Ҳорманглар, дўстлар,— деди у шу ердагиларнинг ҳаммасини айланиб чиқиб ва уларнинг қўлини маҳкам сиқиб.— Э, Толен, бормисан оламда,— у зарб қилувчига алоҳида мурожаат этди,— анави семиз тўнғиз, текинхўр Плонплон билан оғайнигарчиликни йиғиштиргандирсан, деб умид қиламан.

— Ҳамма нарсанинг вақт-соати бор,— мужмал жавоб берди Толен.

Бенуа Малон хуноб бўлиб, бўзрайиб:— Вақт-соатини аллазамон қўлдан бердинг, Анри,— деб бақириб, столни гурсиллатиб урди.

— Нега шовқин соляпсан, ҳуда-беҳудага жанжал чиқарганинг чиқарган,— деди ғижиниб зарб қилувчи.

— Хўш, сен билан қандай гаплашсам бўлади, жаноб сарой наққоши? У териси қалинни аблаҳ дейишга тилим бормаяпти-ку, лекин унинг давоси бақувват мушт ўзи,— гап топди бўёқчи.

Толен ўрнидан сал қўзғалиб қўйди.

— Кимнинг териси қанақалиги кейин маълум бўлади, Бенуа. Сендақа жанжалкашларнинг кўпини кўрганман. Охири вой бўлган ҳаммасининг. Ёки эсингдан чиқдимми, неча бор ишни чувалаштирдинг, бетайин? «Иттифоқ» билан ҳам ҳунар кўрсатганингни унутдингми? Хўш? Индамай қолдинг. Лекин сен анархиячи эмассан, йўқ. Малон, сен ғирт амалпарастсан. Сен шунчага бориб етдингки, «Интернационал — бу менман» — деб валдирайдиган бўлиб қолдинг, таъвия. Людовик XIV дан ҳам ўзмоқчи бўлдинг. Қани, Бакунин билан оғиз-бурун ўпишиб юрганларинг тўғрисида гапир-чи.

Малон чўчқаёнғоқдек қорайиб кетди ва кўйлагининг кенг енгини шимариб олди. Сток унинг елкасига амирона кафтини қўйди.

— Ўзингни бос, оғайни, ҳар иккаланг ҳам гуноҳдан ҳоли эмассизлар, кўз юмиб нима қиламиз, иккаланг ҳам ҳукм юритишга ишқибозсизлар, қутқу солишга устасизлар. Тушингизга шаҳар бошлиғи ва се-

натор бўлиш киради, холос. Ишчи одамда бунақанги шуҳратпарастлик дарди қаёқдан пайдо бўлишига ақл бовар қилмайди. Бир оз гижиллашиб олдиларинг, бас энди.

Бироқ Толен ҳам, Малон ҳам тинчимади, даҳанаки жанг давом этаверди.

Қўлида сабзавотлардан қилинган таом кўтариб ўчоқ бошидан чиқиб келган Жаннетта:— Бугун баҳслашиш қатъиян таъқиқланган,— деб гапга аралашди.

Бироқ ичилаётган вино даҳанаки жангни авж олдираётганди. Ҳамма бир-бирига гап бермай, шовқин соларди.

— Тилларинг қичиб қолди, энди сенларни тийиб бўлмайди,— деди Дювалнинг хотини.— Шунақа гангир-гунгир бўлиб тургани яхши. Мен ҳар хил уриш-жанжалларни ёқтираман.

— Ёмон кунларни кўрмаймиз энди,— деди бақариб Толен.

Сток рўйхуш бермай унинг сўзини бўлди:

— Қуруқ гап бу! Ўзинг биласан: буржуазия ҳокимият тепасида экан, ундан ҳар балони кутиш мумкин.

— Биринчи галда орқаңдан пичоқ уришини,— Дюваль унинг сўзини тасдиқлади.

Стол устидаги таомларнинг ҳаммаси еб-ичиб бўлинди. Эркаклар чеккани кичкина даҳлизга чиқишди.

— Ҳамма бало шундаки, урушнинг охири кўринмаяпти. Нима деб ўйлайсан, Огюст, немислар сулҳга рози бўлишадими? Ҳозир бу уларга қўл келмаса керак.

— Бисмарк муғомбир шайтон, чўчқадек очкўз ва бўридек ёвуз,— қизишди Дюваль.

— У ношуд ва пасткаш Бонапарт дастидан Франция кечираётган тартибсизлик ва харобагарчиликдан фойдаланишга ҳаракат қилади,— деди Серрайе.

— Ҳозир бўрон турган замон. Яхши шеърларни эсга оладиган пайт,— Врублевский каттакон мардона бошини орқага ташлаганча кутилмаганда декламация қила бошлади:

..Замин

Оёғим остида титраб ётади.

Акс садо қайтарар момақалди роқ.

Ярқиллар чақмоқлар алангалар,
Буралар гирдибод, қора гирдибод.
Елиб келар экан қарши шамоллар
Урилиб чилпарчин бўлиб кетади.

— Уҳ-ў, айтгандай, сен шоирсан-а, поляк дўстим.

— Буни мен эмас, Эсхил ёзган. У бундан икки минг йилдан ҳам зиёд муқаддам яшаган.

— Бундан чиқади, ўшанда ҳам одамлар ҳозирги одамлардан кўра аҳмоқроқ эмас эканлар-да. «Елиб келар экан қарши шамоллар, урилиб чилпарчин бўлиб кетади». Бирам ажойиб гап-а! Сен нима қилмоқчисан, Врублевский?

— Миллий гвардияга кирмоқчиман. Кўпгина поляклар бу хусусда Миллий мудофаа ҳукумати билан аллазамон музокара бошлашган. Парижни ҳимоя қилиш учун биздан фойдаланишсин. Мен бу иш юзасидан муҳожир Муваққат комиссиянинг аъзоси қилиб сайланганман, бироқ бизнинг уринишларимиз ҳозирча натижа бермаяпти.

— Ярамас Трошю рус подшосини хафа қилишдан қўрқяпти, — деди очиқдан-очиқ ғазаб билан Сток.

— Шундай бўлса керак. Аммо у бизнинг Миллий гвардияга киришимизга моне бўла олармикан. У ерда эса қандай иш кўриш вазиятга қараб маълум бўлади.

Даҳлизга хотин-қизлар кириб келишди. Улар зерикиб қолишганди. Толен билан Малон кечки-таомдан кейин дарҳол дамка ўйнагани ўтиришганди. Улар анча-мунча ичиб, кайфлари чоғ эди. Малон зарб қилувчини дамкада ютиб, хиргойи қилди:

Уйда бори-йўғи қашшоқлик холос.
Оила каттадир, жой эса-чи оз,
На кўрпа-тўшак бор, на-да этик'бор.
Бунда неча марта чакиллаб томдан
Емғир кўмак берди ўлим ишига.

— Нақадар ғамгин ва таъсирли сўзлар, — деди унга Дювалнинг хотини, — лекин қувноқ шўх оҳанги бу сўзларга сира-сира монанд эмас. Наҳотки, буларнинг барини ўзингиз тўқиган бўлсангиз.

— Дарҳақиқат оҳанг шеърнинг маъносига қарама-қарши, бу шеърда жуда қайғули манзара тасвирланади, мен эса дард-аламларга сира тоқат қилолмайман,— эътироф қилди Малон. — Буни менинг дўстим ёзган, музыкаси эса опереттанинг буюк устаси Иоганн Штраусники.

Стол устидаги идиш-товоқларни йиғиштираётган Катрина:— Мен ростакам бир шоир билан кўриб гап-лашсам дердим,— деди хаёлчанлик билан.

— Бундан осони йўқ. Менинг шоирим ёш эмас, кўримсизгина ўзи, қолаверса, ишчилардан чиққан. Лекин Беранже ҳам маркиз эмас эди. Унинг исми Эжен Потье. Сиздек бир қиз шоирларга илҳом бериш учун туғилган онадан, Катрина. Мен уни бу ерга бошлаб келаман.

— Тушки овқатга етиб келишга ҳаракат қилинг. Жан бизнинг оби ёвғонимизга қўшгани бирор масаллиғ олиб келади. Шоирлар, қолаверса ишчи шоирлар ҳамиша оч бўлишади,— деди интернационалчилар орасида меҳмондўстлиги билан машҳур бўлган Жаннетта.

Интернационал секциясининг аъзоси, газламаларга гул солувчи Эжен Потье кексайиб қолган, касалманд киши экан. У жуда хунуккина бўлиб, антик адабиётни жуда яхши билган Врублевский унинг кулранг тери остидаги гўштдор юзида, пучуққина бурнида ва чуқур кўзларида Эзонга ўхшашлик топди. Лекин қадимги буюк масалчи сингари, Потье тилга кириши биланоқ унинг кўримсиз ташқи қиёфасидан туғиладиган таассурот бир зумда барҳам топарди қўярди. Кекса ишчи шоир жамики гўзалликларни севар, шаддот ва жуда ростгўй одам эди. У ўз шеърларида, Беренжега ўхшаб, мазлумларни ҳеч қачон тақдирга кўнишга чақирмас ва дарбадарлик қилиш учун уларнинг қўлига хасса ва тўрва-халта тутмас, балки уларнинг шиддатли курашга тайёргарлик кўришларини талаб қиларди. У қашшоқликдан нафратланар ва бахтсизликни бежаб кўрсатишга ҳаракат қилмасди. Интернационал секциясининг аъзоси ва ишчи гвардиячи Потье урушни тўхтатиш ҳақида немис халқиға қарата ёзилган чақириққа имзо чеккан эди. У Катрина Стокнинг ёлғиз тикувчи қиз ҳақида шеър ёзиб бериш тўғрисидаги илтимосига жавобан:— Қурол-яроғ-

нинг тилига дурустроқ тушуниб олмоқлик учун вақтинча лира билан жудолашувга тўғри келди,— деб жавоб берди.

1870 йилнинг декабрида Модена-виллага новча, ноиккина, чиройли аёл келиб, тавсияномасини Ленхенга узатди-да, гражданин Маркснинг ҳузурига қўйиб юборишни сўради. Елена Демут кириб келган аёлга диққат билан разм солди. У яхшигина одам танир эди.

— Мен русман, фамилиям Томановская, Элиза Томановская, — деди қиз.

Бу орада Ленхен меҳмоннинг сочлари худди Женнихенники сингари тимқора, кўзлари ростгўй ва тиниқ экан, Тусси сингари шўх ва ийманибгина кулиб турар экан, деб ўйлади.

— Сабр қилинг, — деди у амирона инглизча ва иккинчи қаватга Маркс ҳузурига ўтиб кетди.

— Менимча, уни қабул қилсанг бўлади, Карл, — илова қилди Ленхен, келган аёлнинг фамилиясини айтиб ва хатни топшираётди.

Маркс конвертни очди:

«Азиз гражданин!»

Ушбу хатда Сизга энг яхши дўстимиз, Россиядаги революцион ишга сидқидилдан ва чексиз содиқ Элиза Томановская хонимни ҳавола қилишга рухсат этинг. Мабодо унинг воситасида, Сиз билан яқиндан танишувга ва айни вақтда секциямиздаги аҳволдан Сизни батафсилгина хабардор қилишга муяссар бўла олсак, бахтиёр бўламиз, секциямиздаги ишлар ҳақида у Сизга муфассал гапириб бера олади.

Шак-шубҳасиз, аҳвол чатоқ, чунки бизга, бир томондан, ҳар қандай эркин пропаганда йўлида *чоризм* қўяётган говларни бартараф этишга, иккинчи томондан эса, нодонлик ва фирромлик билан (ибора, ортиқ даражада кучли эмас асло) курашишга тўғри келмоқдаки, билимли рус жамияти деб аталган жамиятнинг бутун табақалари шундай бўлиб кетган. Устига-устак тор доиравий манфаатлар ҳатто ёшлар орасида ҳам революцион ҳаракатни ишдан чиқармоқда. Унинг сафларида революцияда болаларча ўйинлар қилиш тарафдорлари устун бўлиб, улар аввалги немис студентлар корпорацияларига тақлид қилишни истайдилар ҳамда халқ учун, лекин халқнинг ўзисиз революцион

тўнтариш қилишга ўзларини қодир деб ҳисоблайдиларки, шу Россияда ҳамма ердагидан кўра ҳали камроқ мумкин. Буларнинг бари шунга олиб келадик, ўз мавқеига кўра Халқаро Жамиятнинг чинакам пропагандистлари бўлиши мумкин бўлган ва бўлиши лозим бўлган кишиларнинг кўпчилиги унинг чинакам аҳамиятини тушунишдан ҳали йироқлар. Россияда бизнинг умумий байроғимизни ўрнатиш ва мустаҳкамлаш учун биздан ҳали кўп куч-ғайрат талаб қилинади. Лекин биз қўйилган вазифанинг муваффақиятли ҳал этилишига сира шубҳа қилмаймиз ва шу билан бахтиёрмизки, рус революцион ҳаракатини пролетариатнинг умумевропа ҳаракати изига солиб юбориш зарурлиги тўғрисидаги фикрни айнан биз илгари сурганмиз.

Элиза хоним биз бу ерда барпо қилган пропаганда ташаббускор группасининг циркулярини Сизга топширади...

Сиз бизга маълум қилишни лозим кўрган нарсаларнинг ҳаммасини Элиза хоним бизга ёзиб юборади, қайтиб келгач эса, анча яқиндан танишганда, ишчилар союзлари ташкилоти ҳамда Англиянинг сиёсий ва ижтимоий ҳаёти унда қандай таассурот туғдирганини гапириб беради ва у ҳақдаги бутун маълумотларни бизга етказди. Биз аминмизки, Сиз ўз маслаҳатларингиз ва қимматли кўрсатмаларингиз билан бу масалаларни ўрганишда унга ёрдам берасиз ва элбурутдан бунинг учун Сизга ташаккур билдирамиз; унинг ишларига ёрдам бериш билан Сиз бизнинг ҳаммамизга ёрдам берган бўласиз.

Азиз гражданин, бизнинг қардошлик саломимизни қабул қилгайсиз».

Маркс ўрнидан туриб, Женевадан келган азиз меҳмоннинг қаршисига пешвоз чиқди, у Маркснинг кўзига ҳали жуда ёш жувон бўлиб кўринди. Агар меҳмон олачипор шалвар кийган ва атлас шолрўмол ўраган бўлганида, у турк қизига, Байрон Дон-Жуанни асир этган соҳибжамол Гайда ёки Медорага ўхшаб кетарди.

Маркс ҳар бир сўзни дона-дона қилиб рус тилида: — Ассалом алайкум, сиз билан кўришганимдан жуда хурсандман, — деди. Сўнгра тўсатдан оталарча табассум билан илова қилди: — Ёшингиз нечада ўзи?

— Ун тўққиздаман, — жавоб берди Элиза. Унинг

қуоқ киприклари қошлари томон кўтарилиб, сўнгра бир талай савол аломатидай эгилди. Қизнинг мақш олмадай яноқларига қирмизи ранг югурди. Хуллас, у Маркснинг синовчан, лекин дўстона боқишидан чекаётган хижолатдан бир зумда ўзини босиб олди.

— Ҳали сиз Женевадаги анархиячилар мунозарасида семиз Самсон Бакунинни шарманда қилган ва додини берган ўша Далиламисиз? Беккер чол кулги билан Бакуниннинг расвосини чиқарганингизни менга ёзган эди,— Беккер ўзи ясайдиган чўткалардан бошқа нарсаларнинг ҳам маъносини тушунади. Ғоявий руҳдаги сафсата остида яширинган кишилар билан курашда кулги энг кучли қуролдир. Қани, нима бўлганини бир гапириб беринг-чи?

Маркснинг дўстона хонадоида тезда эл бўлиб қолган Элиза ўткир ҳикоянавислик кўрсатиб, анархиячилар йиғиладиган Женева қаҳвахонасини, деворлардаги даъваткор афишаларни таъриф-тафсифлаб берди, бу афишаларда Бакунин дам жафокаш, дам қочқин каторгачи, дам файласуф, дам ҳамма нарсани яксон қилувчи тангрининг ўзгинаси қилиб тасвирланарди. Элиза минбардан бўкириб, Марксга ҳамда унинг партиясига бўҳтон найзалари ёғдирган Бакунинни бошлаб масхаралаб ҳажв қилди. Унинг сўзларича, анархия идеологиянинг нутқи мисоли поқилдоғнинг қулоқни кар қилгудек портлашдек гап эди. Маҳмадонагарчиликдан иборат мунозара бемаза майнавозчиликка айланиб кетган, бунинг оқибатида ҳамма нарса уруш-жанжал билан тугаши мўмкин эди. Шунда Элиза Томаповская ғазаб тўнини кийган Бакуниннинг ўзини йўқотиб қўйган Уткинга ҳужумини тийишга аҳд қилган. У қўққисидан саҳнага чиқиб, Бакунин тўғрисида рақс қўшиғи оҳангида тўқилган ўткир кинояли ҳажвий лапарни айтиб, ҳаммани хурсанд қилган. Қаттиқ кулги кўтарилган. Анархизм доҳийси енгилиб, шармандаларча мунозарадан қочган, бу мунозара аввал бошданоқ лўттибозликни эслатарди.

Маркс Элизанинг ҳикоясини тинглаб, мириқиб кулди. У ёшгина рус революционер қизнинг шаддодлиги ва теран ақлидан яйраб ҳайратланди.

— Лекин бир нарсага менинг ақлим етмаяпти, доктор Маркс: мана шу найрангбоз ва қуруқ сафсата-

боз қандай қилиб Интернационалда пайдо бўлиб қолди?— сўради Томановская.— Сиз уни яқиндан танийсизми? Менга шундай кўриндики, у шахсан сизга қарши тишини қайраган.

— Бакунин билан биз чорак асрдан ортиқ танишмиз,— деб гап бошлади Маркс.— Орадан анча ўтгандан кейин биз минг саккиз юз олтмиш тўртинчи йилда яна Лондонда учрадик. У Жамиятда астойдил ишлашга ваъда берди. Мен ўшанда у ишимизга зимдан панд беради деб ўйламаган эдим, албатта.

— Бакунин Италияга жўнаб кетди,— деб ҳикоя қиларди Маркс,— бир неча йилгача ундан дом-дарак бўлмади, кейин у Швейцарияда яна пайдо бўлиб қолди. У ерда Бакунин Интернационалга эмас, балки буржуа Тинчлик ва эркинлик иттифоқига қўшилди. У бу Иттифоқнинг ижроия комитетига кириб олди, ammo бу ерда мухолифларга дуч келди, улар Бакуниннинг фақат ҳукмронлик таъсирига қарши иш кўрибгина қолмай, балки унинг орқасидан «шубҳали рус» сифатида назорат ҳам ўрнатдилар. Интернационалнинг Брюссель конгрессидан кейин орадан кўп ўтмай Тинчлик иттифоқи Бернда конгресс ўтказди. Бу сафар Бакунин «фиребранд», иғвогар-фитначи сифатида майдонга чиқди. У бир қатор резолюциялар таклиф қилдики, булар бемаъни резолюциялар бўлиб, буржуа калтафаҳмларига қўрқув солиш ҳамда жаноб Бакуниннинг шовқин-сурон билан Тинчлик иттифоқидан чиқиб олишига мўлжалланган эди. Шунини айтиш кифояки, унинг Берн конгрессига таклиф қилган программаси «синфларнинг тенглиги», «социал революциянинг бошланиши сифатида ворислик ҳуқуқини бекор қилиш» каби бемаъни нарсалардан ва шунга ўхшаш маъносиз сафсаталар, бир талай аҳмоқона уйдирмалардан иборат қалбаки бадиҳа эдики, бу фақат бир лаҳзали таассурот туғдиришга мўлжалланган эди. Бакуниннинг Париж ва Лондондаги дўстлари унинг Тинчлик Иттифоқидан чиққанлигини фавқулодда бир воқеа деб жар солдилар ҳамда унинг кулгили программасини — сийқаси чиққан умумий гаплардан иборат ана шу қурамани фавқулодда оригинал бир нарса деб эълон қилдилар.

Бу орада Бакунин Интернационалнинг Женевадаги Роман бўлимида ўз фаолиятини бошлаб юборди. Бу

қадамни қўйиш учун унга йиллар керак бўлди. Бироқ жаноб Бакунин Интернационалда тўнтариш ясашга ва уни ўз қуролига айлантиришга қарор қилиши учун бир неча кун ҳам даркор бўлмади.

— Биз ҳаммамиз Швейцарияда унинг эпчил муаллақвозлигининг шоҳиди бўлдик. Буни қарангки, доктор Маркс, у яқинда янги бир нарса ихтиро қилди. Бакунин, Россияда катта йўлда қароқчилар бор-ку, лекин ғоявий революционерлар йўқ, Италияда бундайлар ялангоёқлардир, деб айтди.

— Бакуниннинг ҳеч бириши мени бундан ортиқ ажаблантирмайди. Лондондаги Бош кенгашдан яширинча у «Социалистик демократия иттифоқи деб аталган жамиятни тузди. Бу жамиятнинг программаси Бакунин Тинчлик иттифоқига таклиф қилган программанинг ўзи эди. «Иттифоқ» энг бошиданоқ ўзини Бакуниннинг ўзига хос махфий ҳикматларини тарғиб қиладиган жамият деб эълон қилди, социал назария соҳасида энг нодон кишилардан бири бўлган Бакунин эса бу ўринда кутилмаганда оммадан ажраб қолган тўданинг асосчиси бўлиб майдонга чиқди. Бироқ «Иттифоқ» шармандагарликдан иборат иккиюзламачилик эди, холос. Гап унинг амалий ташкилотида эди, яъни бу Женевада марказий комитет бўлган интернационал жамият бўлиб, шахсан Бакуниннинг раҳбарлигида ишлаши керак эди. Лекин шу билан бирга у Халқаро Ишчилар Жамиятининг таркибий қисми бўлмоғи лозим эди.

— Аввал бошда Лондонда ҳам бу тўғрида ҳеч нарса маълум эмасмиди? — ҳайронлик билан сўради Элиза.

— Э, йўқ, Бош кенгаш ҳамма нарсадан хабардор эди. Шундай бўлса-да, Бакунингга «Социал демократия иттифоқи» устави ва программасини тасдиқлаш учун Беккер орқали Бош кенгашга тақдим қилиш пайтига қадар Бош кенгаш унга бемалол ҳаракат қилиш ҳуқуқини берган эди. Бунга жавобан муфассал асосланган қарор чиқарилдики, у бутунлай юридик тарзда ва объектив тузилган бўлса-да, унинг асослари кинолар билан тўла эди.

Қарорнинг далиллар келтирилган қисмида, — гапни давом эттирди Маркс, — «Иттифоқ» Интернационални издан чиқариш қуролидан бўлак бир нарса эмаслиги аниқ ва қатъий кўриниб турарди.

Бу кутилмаган бир зарба эди...

Бакунин ҳар қандай йўл билан ўз мақсадига — Интернационални ўзининг шахсий қуролига айлан-тиришга эришмоқчи эди. Бакуниннинг режаси бундай эди: Базель конгресси у таклиф қилган «принцип-лар»ни қабул қилганида, Бакунин Интернационал тарафига эмас, балки Интернационал Бакунин тара-фига ўтганини ҳамма кўради. Бундан чиқадиган хуло-са оддий: Лондондаги Бош кенгаш истеъфога чиқиши лозим бўлади, шундан кейин Базель конгресси Бош кенгашни Женевага кўчиради. Бу ҳол эса Интерна-ционал бутунлай ҳукмдор Бакуниннинг ихтиёрига ўтажагини англаган бўлур эди.

Бакунин Базель конгрессида кўпчилиكنи ўз томо-нига оғдириш учун ростакам фитнес уюштирди. Ҳатто қалбаки мандатлар ҳам сероб эди. Бакуниннинг ўзи Неаполь ва Лиондан ўзига мандат талаб қилиб олди. Бош кенгашга қарши ҳар қандай бўҳтонлар тарқатилди. Баъзиларга Бош кенгашда буржуа унсури кўп-ликни ташкил қилади, бошқаларга — у авторитар (бир шахснинг нуфузига кўр-кўрона бўйсунисига асослан-ган) коммунизмнинг уяси, дейишди. Бироқ конгресда Бакуниннинг таклифи ўтмади ва Бош кенгаш Лондон-да қолди.

Маркс Елизавета Лукиничнани ўз оиласи билан таништирди. Рус қизи Модена-вилладагиларнинг ҳам-масига ёқиб қолди ва тезда Женнихен ва Тусси билан дўст тутинди.

Ёш жувоннинг қисқа умр тарихи, унинг ўзи син-гари, ажойиб ва фавқултабий эди. Бой помещик Кулешев ва унинг хизматкори Наталянинг қизи Елизавета болалик чоғидан ҳар тарафлама таълим олди, ажнабий тилларни ўрганди, дворянлар жамияти одатлари ва кўникмаларини касб этди. Мусоргский унинг музика муаллими эди.

Лука Кушелев Элизанинг онасига вафотидан сал аввал уйланган бўлиб, Элизани ўзига қиз қилиб олиш-га улгурмаган эди. Элиза унинг тарбиясидаги қонун-сиз қиз бўлиб қолган бўлса-да, моддий жиҳатдан тўла таъминланган эди. Аҳволнинг бундай икки томонлама ёкани, хўрланишлар қизнинг фавқулодда жўшқин, таъсирчан, истеъдодли табиатида чуқур из қолдирган эди. Эркесварлик руҳидаги китобларни ўқиш ҳамда

социал адолатсизликка қарши ёшлар билан танишув Елизавета Лукинична Кушелеванинг қалбида ҳаётдан беором норозиликни, ўзига ўхшаган кишилар учун бошқача тақдирга эришиш истагини кучайтирди. Бироқ марказдан олис бир хилват гўшада, эрининг ўлиmidан кейин онасига қолган амлоқда у нима ҳам қила олар эди. Мавжуд аҳволга бўйсуниб Елизаветанинг табиатига ёт эди. Унинг дугоналаридан бири мустақил бўлиш ва Россиядан хорижга чиқиш ҳуқуқига эга бўлмоқлик учун ёлғондакам эрга чиққан эди. Елизавета Лукинична ҳам шундай қилишга аҳд этди. Ёшгина қизнинг дўстлари орасида оғир сил касалига йўлиққан истеъфодаги кекса полковник Томановский ҳам бор эди, у ақлли, инсофли киши эди. Елизавета ёрдам сўраб худди шу кишига мурожаат қилди, чунки у ўз уйини тарк этиб, кенг оламга, кураш оғушига талпинар эди. Келгусидаги ҳаётининг бирдан-бир маъносини у шунда кўрар эди. Елизавета Кулешева шундай мумтоз, жонфидо, изланувчи қалб қанча кишилар бахтсиз бўлганида ўзларини бахтли соҳибаси эдики, бундайлар атрофларида қанчадан-қанча кишилар бахтсиз бўлганида ўзларини бахтли деб билмайдилар.

Томановский Елизаветанинг гапини уқиб, унга ёрдам беришга қарор қилди. Тезда улар никоҳдан ўтишди, Кулешевлар амлоқини тарк этиб, ёлғондакам тўй сафарига жўнашди. Чегарада истеъфодаги полковник ўзининг қалбаки хотини билан абадий видолашиб уйига қайтиб, орадан кўп ўтмай вафот этди. Элиза тўсқинликсиз Женевага етиб олди. Бу ерда у Утин, Бартнев, Трусев ва Интернационал рус шуъбасининг бошқа арбоблари билан учрашди, ҳаётдан кутган мақсадини, дўстларини топди. У ўзининг пулларини маслакдошларига бажонидил топшириб, «Народное дело» журналининг нашр қилинишига кўмаклашди. Сезгир Елиза Бакуниннинг хатарли ҳокимиятпараст ва ночор назариячи эканини пайқай олганди.

Орадан бир неча ой ўтар-ўтмас Халқаро Ишчилар Жамияти Рус секциясида Элизанинг билими, одоби, ақлига ишонч шу қадар қарор топдики, Маркснинг ҳузурига унинг рус издошларидан бирини юбориш лозим бўлганида, худди уни танлашди.

Герман Лопатиннинг тақдири ва унинг Чернишевс-

кийни асраш, уни қамоқдан қутқариб олиб, чет мамлакатга олиб ўтиш йўлидаги уринишларнинг оқибати Модена-вилладагиларнинг барини ташвишлантираётганди.

Элиза ўша ерда бўлган кезларда бу ҳақда айниқса ташвишланиб ҳаяжон билан гапиришарди. Женни ҳамда унинг қизлари, Елена Демут ва Карл Маркс ўзларининг ташвиш чекаётганларини яширмас ва фидокор революционерга ёрдам бериш йўлини ахтариб беҳуда овора бўлаётгандилар. Иркутск зиндонига кириб чиқмоқ учун Лондонда туриб нима ҳам қилиш мумкин эди?

Модена-виллада Элиза Маркс билан ҳаммиша ҳам кўришавермасди. У Маркс банд эканлигида вақтини дугоналари—Женнихен ва Тусси билан бирга мароқли ва хушчақчақ ўтказарди. Мейтленд-парк Родда оқшом чоғлари одатда фортепьяно чалишар, қўшиқ, декламация айтишар, овоз чиқариб ўқишар, Россия тўғрисида гаплашишар ва турли саёҳатларга чиқишар, ҳазиллашишар ҳамда ўйинлар уюштиришарди. Женни Маркс бўш бўлганида, жон деб ёшларга қўшиларди. У фақат қизларининггина эмас, балки уларнинг бутун дўстларининг ҳам энг яхши дўсти эди. Зийрак, ҳозиржавоб, кўнгил очиш чоғларида ҳар нарсалар ўйлаб топишга уста, ноёб билимдон, суҳбати ширин ва мароқли Женни Маркс табиати ва мурод-мақсадлари яқин кишиларнинг ҳаммасига яхшиликни раво кўрарди. Жуда хушфёл, аммо омироқ хотиннинг қизи бўлган Элиза Томановская Маркс хонимга қойил қолганини ундан яширмасди. Гоҳо Элиза уй соҳибининг ишхонасига кириб қолар ва шунда уларнинг суҳбати соатларча чўзиларди. Маркс русча сўзлашиш ва ўзи ўрганаётган тилнинг қандай янграшини эшитиш имконияти борлигидан қувонарди. У Чернишевский асарларини ўқир ҳамда унинг ватанида деҳқонлар жамоасининг ривожланиши билан ғоятда қизиқарди. Интернационал рус шуъбасининг вакиласи бу қийин масаладан жуда яхши хабардор экан. У отасининг Псков губернасидаги амлокида яшаганида кўп нарсани кўрган ва бош қотирган эди. Бир куни Маркснинг ҳузурига шахсан кириб, уни ишдан чалғитмаслик учун ўз дугоналари — Женнихен билан Туссининг меҳмони бўлганида, Элиза Марксга хат топширди.

«Муҳтарам афанди!.. Россиядаги жамоа ер эгалигининг тақдири хусусидаги масалада Сиз олдиндан кўраётган альтернативага келганда, шуни айтмоқ лозимки, бахтга қарши унинг майда мулкка айланиши аниқроқдир. Ҳукуматнинг бутун тадбириёй чоралари — ўлпонлар ва мажбуриятларнинг ҳаддан ташқари ҳамда номутаносиб равишда оширилишидан кузатилган бирдан-бир мақсад ҳаммининг бир-бирига кафиллигини йўқ қилиш йўли билан хусусий мулкни жорий этишлиқдир. Утган йил чиқарилган қонун аҳолиси 40 жондан кам бўлган (эркак аҳоли, яхшиямки хотин-қизларнинг жонлари бўлмайдн) жамоаларда хусусий мулкни йўқ қилади. Расмий ва либераль матбуот бу тадбирнинг, унинг фикрича, хайрли оқибатлари тўғрисида бақриб жар солишдан сира тортинмаётир. Дарҳақиқат, шу қадар яхши бошланган бу тадбир кўп нарса ваъда қилипти.

«Мен «Народное дело»нинг бу масала таҳлил қилинган бир сонини Сизга юборишни лозим кўрдим. Ўйлайманки, бу журнал Сизда тўлиқ ҳолда бўлмаса керак.

Шубҳасизки, Сиз Гакстгаузенинг 1847 йилда чиққан асари билан танишсиз, унда Россиядаги жамоа ер эгалиги системаси тўғрисида гап боради. Иттифоқо бу асар Сизда бўлмаса, бу ҳақда менга хабар қилишингизни сўрайман. Менда рус тилида бир нухса бор, шу ондаёқ мен уни Сизга юборишим мумкин.

Бу асарда жамоаларнинг ташкил этилиши ва бошқарилишига оид кўпгина фактлар ва текшириб кўрилган маълумотлар мавжуд. Сиз энди ўқияжак жамоа ер эгалиги тўғрисидаги мақолаларда Чернышевский бу китобни тез-тез эсга олгани ва ундан парчалар келтирганини кўрасиз.

Мен Сизнинг вақтингизни олишга ботинмайман, албатта, лекин мабодо якшанба куни кечга томон бир неча соат бўш вақтингиз топилса, мен аминманки, бу вақтни биз билан бирга ўтказсангиз, мен қатори қизларингиз ҳам бахтиёр бўлишади...»

Ёшлик, гўзаллик, аёллик жозибаси эркакларга хос соф ақл, жасурлик ва ирода билан ажиб бир тарзда уйғунлашган Элиза Томановская Маркснинг меҳри ва ишончини қозонган эди. Женниларнинг ҳар иккиси, каттаси ҳам, кичиги ҳам, Тусси билан Елена Демут

ҳам навқирон рус қизига ўзларининг туғишган ва жуда яқин кишиларидек муомала қилар эдилар.

Модена-виллада Елизавета Лукинична Энгельс билан кўришди, у ҳазиллашиб ўзини Федор Федорович деб таништирди, рус кишиларига ёзилган хатларни у гоҳо шундай имзолар эди.

Томановскаянинг Англияда бўлиши Франция тарихининг бўронли даврига тўғри келди.

Ҳар қандай уруш, худди қора булутдек момақалди роқ ва бўрон бошлаб келиб, бутун экин-тикинлар, чўп-хасларни учириб, тош-харсангларни қўпориб ташлайди. Урушда не-не кутилмаган воқеалар бўлади.

Наполеон III тахтдан қулаганидан кейин Пруссиянинг Францияга ҳужумидан қутулиб қолишнинг бирдан-бир чораси, Маркснинг фикрича бутун Париж ишчиларини қуроллантириш эди.

«Лекин Парижни қуроллантириш,— деб ёзди Маркс,— революцияни қуроллантиришни англатар эди. Парижнинг прусс тажовузкори устидан ғалабаси француз ишчисининг француз капиталисти ва унинг давлат текинхўри устидан қозонажак ғалабаси бўлур эди».

Француз буржуазияси ўзининг ташқи душманидан кўра ҳам қабиладош пролетарлардан қўрқар эди. Бойлар манфаатларини қўриқлаётган ҳукумат, табиийки, миллатга хиёнат қилиш ҳукумати бўлиб қолди.

Сотқин министрлар Трошю билан Фавр пойтахт аҳолисини озиқ-овқат билан таъминламай, уни оч қўйдилар. Фронтида уст-устига мағлубиятга йўлиқаётган, француз қўшинлари асир тушаётган эди. Ҳукумат бошлиғи Трошю яширинча Бисмарк билан учрашди. Бу тўғридаги хабар тезда халқнинг қулоғига етди ва алдов пардаси пора-пора бўлди. Француз ишчилари ўзларини лақиллатаётганликларини тушуниб қолишди. Муваққат ҳукумат, ваъда-вафоларга хилоф равишда, мудофаа тўғрисида эмас, балки таслим бўлиш тўғрисида қайғураётгани ҳаммага аён бўлди.

Айни чоқда меҳнат аҳли, муҳтожлик ошиб бораётганига қарамай, Францияни озод қилиш учун қаҳрамонона жанг қилишга астойдил бел боғлаган эди. Революциянинг дастлабки кунларидаёқ Парижда халқ округ кузатув комиссияларига ўз вакилларини ўзи сайлаган эди, бу комиссияларга демократик ва социа-

листик ҳаракат арбоблари, Интернационалнинг француз секцияси аъзоларидан иборат комитет бошчилик қилаётганди. Миллий гвардия батальонлари ташкил этилди ва ишчилар ихтиёрий равишда берган пулларга замбараклар қўйилди. Париж пролетариатининг артиллерияси пойтахтни пруссиялилардан ва ўзининг маккор буржуазиясидан ҳимоя қилиши керак эди.

Октябрнинг охирида Париж бош қўмондони Трошюнинг янги хиёнаткорона ишидан хабардор бўлиб қолди. Буржда қаҳрамонона жанг қилган ва лекин ҳукумат томонидан мададсиз ва қуролсиз қолдириб, тақдирнинг ҳукмига ташлаб қўйилган эркин ўқчилар ҳалок бўлишди. Бланкичилар бошчилик қилган миллий гвардиячилар отряди 31 октябрда қўзғолон кўтардилару, мағлубиятга учрадилар.

Миллий хиёнат ҳукумати халққа қарши кураш бошлади. Парижлик ишчиларнинг Бланки бошчилик қилган яна бир қўзғолони бостирилди. Жюль Фавр билан Тьер Бисмаркдан сулҳ сўрамоқ учун Версалга югуриб қолишди. Зўравон канцлер Парижнинг таслим бўлишини, унинг гарнизони ва қалъаларининг топширилишини талаб қилди. Гарчанд Франция ҳали курашишга қодир бўлса ҳам ҳукумат шошиб бунга рози бўлди. 1871 йил 28 январда яраш аҳди имзоланди, 8 февралда эса сулҳ шартномасини тасдиқлаш учун чақириладиган Миллий мажлисга сайловлар бўлиб ўтди. Бутун демократик кучлар таъқиб қилинди ва қамалди, сайловлар наридан-бери, реакционерлар ва немис босқинчиларининг тазйиқи остида ўтди. Ишчиларнинг кўпчилиги уларда сира қатнашмади. Монархиячилар сайланди, 12 февралда Миллий мажлис Бордодда иш бошлади ва Адольф Тьерни ижроия ҳокимиятнинг бошлиғи қилиб сайлади.

Йигирма йилдан кўпроқ муқаддам Луи-Филипп билан бирга тарих саҳнасидан улоқтириб ташланган разил шуҳратпараст, порахўр ҳамда одамсевмас орзиқиб кутган ҳокимиятга қайтиб келди. Паканагина, қилпиллама Тьер қариб, туллаган, орқа оёқларида турган юмронқозиққа аввалгидан беш бадтар ўхшаб кетганди. Орлеанлар сулосасига содиқ бу ноинсоф найрангбоз реакцион Миллий мажлис томондан бежиз йўлбошчи қилиб тайинланмаган эди. Ниҳоят Адольф

Тьер Париж халқини жабрлай олар эдики, у 1848 йилги революциянинг дастлабки кунларида шуни орау қилган эди. Тьер ҳатто душман қўшинларини пойтахтга киритиб бўлса-да, ўшалар ёрдамида революцияни йўқ қилиб ташлашга аҳд қилди. Шу мақсадда Тьер Бисмарк ҳузурига борди, бу вақтда Бисмарк нафақат Пруссия қироллигининг, балки 1871 йил январда Версалда эълон қилинган бутун Германия империясининг намояндаси эди.

Йнгирма олтинчи февралда Тьер дастлабки сулҳ шартномасини имзолади. Германия Франциядан иккита муҳим саноат ва стратегия области — Эльзас билан Лотарингияни тортиб олди. Немисларга ўз қўшинларини Парижга киритиш ҳуқуқи берилди, бу қўшинлар тинчлик шартномаси Миллий мажлис томонидан тасдиқлангунга қадар ўша ерда қолиши керак эди.

Миллий хиёнат ҳукумати 1871 йил январда герман армияси қаршисида таслим бўлганида, урушаётган томонлардан бирортаси Миллий гвардия қуролига қасд қилишга журъат этмади. Бисмарк билан Фавр ўртасида тузилган таслим бўлиш тўғрисидаги шартномада Париж Миллий гвардиясига ўз қуролини сақлаб қолиш ҳуқуқи берилди, деб писанда қилинган эди. Бироқ реакция Миллий мажлис Германия билан сулҳ шартномасининг дастлабки шартларини қабул қилиши биланоқ у Эльзас билан Лотарингиянинг ажратиб олинишига ва беш миллиард франк товон тўланишига розилик берди, Тьер Парижни қуролсизлантиришга дарҳол ҳаракат қилиб қолди.

1870 йил кузида Красоцкийлар Францияга жўнашга қарор қилишди. Сигизмунднинг саломатлиги ёмонлашгани туфайли улар сўнгги йилда бутунлай Женевада яшаган эди. Англиянинг рутубатли, туманли иқлимида эскириб кетган сил касали яна қўзиди. Красоцкийнинг иситмаси чиқиб турар, йўталар, ориқлаб кетганди. Швейцарияда Лиза ва унинг эри Интернационал рус шуъбасининг кўпгина арбоблари билан жуда яқинлаштишди. Красоцкийлар Лондондаёқ Халқаро Ишчилар Жамиятига кириб, Бош кенгаш мажлисларида меҳмон сифатида қатнашишар, турли топшириқларни бажаришар, асосан ҳужжатларни таржима қилишар ҳамда адабиётлар жўнатмоқ учун Польша

ва Россия билан алоқани йўлга қўйишарди. Улар бот-бот Маркснинг нутқларини эшитиб туришарди. Рус қувгин интернационалчилари уларни ўз сафларига ҳурмат-иззат билан қизиқиб қабул қилишди.

Лизага ўзининг баъзи аёл ватандошлари: Женевадаги секцияга бошчилик қилаётган Николай Исакович Утиннинг рафиқаси, хушрўй, билимдон, илтифотли, иродали жувон Наталья Орсини — Утина ҳамда чўргесар, тиними йўқ, кийиниши ва соч қўйишлари эркакча бўлган Ольга Зиновьева-Левашева жуда ёқиб қолди. «Народное дело» Зиновьева-Левашеванинг маблағига нашр этилар, у Интернационал рус шубасини таъсис этганлардан бири ҳамда революцион ғояларнинг серғайрат тарғиботчиси эди.

Лиза қиз вақтидаги фамилияси Корвин-Кроковская бўлган Анна Васильевна Жакларни кўпроқ ёқтириб қолганди.

Анна Васильевна Краседкая сингари, дворян зотидан эди. Бадавлат генералнинг қизлари бўлмиш Анна ва унинг математика соҳасида нодир ўткир қобилиятга эга бўлган опаси Софья Ковалевская болалик чоғларидан хилватдаги помещчик қўргонидан четга бош олиб чиқиб кетишга талпиндилар. Софья илмий фаолиятга, Анна эса одатдан ташқари, улкан бир нарсага интилди. Жўшқин хаёли уни мистицизмга ундади, сўнгра монастир ичида ғойиб бўлиш истаги театр сахналарида шуҳрат қозониш орзуси билан алмашинди.

Ўқиб чиққан ҳар қайси китоби унда ўзга мақсад ва истаклар туғдирди. Мана ёшлик йиллари етиб келди. Иттифоқо исёнкор студент билан учрашиб қолиб, Чернишевский, Добролюбов асарларини, «Современник», «Русское слово» журналлари ҳамда Герценнинг «Колокол»ини яширинча ўқий бошлади. Бирданига кўзи, зеҳни очилганидан ҳанг-манг бўлиб қолган Анна Васильевна ниҳоят ўзлигини таниб олди. У муваффақиятли қалам тебрата бошлади. Анна ҳикояларини журналга юборган эди, улар Достоевскийни қизиқтириб қолди. Ўзининг революцион ўтмишидан юз ўгирган собиқ петрашевчи, аросатда қолган хаста ёзувчи гўзал Корвин-Кроковская билан танишиб, унга шу қадар қаттиқ ошуфта бўлиб қолдики, менга турмушга чиқинг, деб илтимос қилди ундан. Анна рад этди. Достоевский унда муҳаббат туйғуси уйғотмади, қола-

верса, ҳатто ҳар қанча улкан киши бўлса ҳам, бир киши учун эмас, балки инсонлар учун яшаш истаги бор эди унинг. У ўзини оила ўчоғига ва эрга бағиш-лашга қодир эмаслигини тушунди. Иш ва кураш уни қаттиқ чорламоқда эди.

Отаси қизига пул билан ёрдамлашишдан бош тортди. Анна Васильевна, ота-онасининг қарамоғига қайтишни хоҳламай, Парижда босмаҳонага ҳарф терувчи бўлиб ишга кирди. Кўп ўтмай француз студенти — медик, бланкичи Шарл-Виктор Жаклар билан танишиб, унга эрга тегди. Жаклар олиҳиммат, ақлли, жўшқин, бирмунча бепарво кайфияти тез-тез ўзгариб турадиган бир киши эди.

Франция пойтахтида Анна Жаклар, ўзи бўлган ҳамма жойлардаги каби, вафодор дугоналар топди. Лекин адиба Андре Леони у ҳаммадан ортиқ севиб қолди. Бу иқтидорли, ҳар қандай асоратни рад этган, ўзига хос табиатли, оташин революционер аёлнинг ҳақиқий исми Леодиль Бера бўлса ҳам, у ўзининг икки ўғли Андре ва Леони номини адабий таҳаллус қилиб танланган эди.

Ҳамма нарса истиқболда бўлган ёшликда одам кучини ҳеч ерга сиғдиролмайди, сабри чидамайди, ҳамма нарсанинг тагига етгиси ва ҳамма нарсага бардош бергиси келади. Тарихнинг ўз ҳаракати ва ўз муддатлари бўлса ҳам ва булар одамзоднинг ҳаракати ва муддатлари билан у қадар мос бўлмаса ҳам Жакларлар ва уларнинг дўстлари бу билан ҳисоблашмай ошиққанлари ошиққан эди.

«Мен Францияга бораётганимда,— деб ёзган эди Анна Жаклар ватанига,— менинг буржуа тузумини ағдариш орзуим шу қадар тез амалга ошадиган бир нарса деб ҳатто хаёлимга ҳам келтирмаган эдим».

Анна Васильевнанинг бутун борлиғи жўшқин ва мукаммал эди. Бўй-баста келишган, сочлари оқ сариқ, чеҳраси наққош Праксителнинг антик ҳайкаллари чеҳрасига ўхшаш, гул сингари майин кўзлари мовий-нофармон эди. Анна ташқи чиройни ўзига хос ижодий ақл ва шўх, довюрак, бирмунча ўғил болача сербаст характер билан уйғунлаштирган эди. Лиза Анна Жаклардан йигирма ёш катта бўлиб, у билан онадек муомала қилар ва уни «Капалакгул» деб атарди. Бу ҳар иккала аёл уч ажнабий тилни мукаммал билишар,

фақат кўп авлодларнинггина эмас, балки энг илғор турли мамлакатларнинг маданиятини ҳам ўзлаштирган эдилар. Бу эса сидқидилдан ўзларини бағишлаган ишчилар революцион ҳаракати учун, айниқса, фойдали кишиларга айлантирган эди уларни. Лиза, кўпинча Аннага боқиб, унинг ақл-ҳуши ва жозибали чехрасига меҳри товланиб, Женни Марксни эсларди.

Наполеон III идора усули мудом инқирозга юз тутиб бормоқда эди. Золимнинг ва унинг сарой аёнларининг ҳақиқий аҳволи нақадар ночор бўлса, террор шу қадар шиддатига олади. Жаклар фитнада айбланиб судга тортилди. Унинг турмага қамалиши хавфи бор эди. Анна Васильевна ва унинг эри Франциядан Швейцарияга қочишди. Бир бурда нон учун улар не машаққатларни чекишмади. Жаклар кечаси алламаҳалгача хусусий дарс бериб, жуда арзимаган пул топар эди. Унинг рафиқаси Рус секцияси ишида ёрдам берар, у Швейцарияда нашр этилаётган «Народное дело»нинг русча сонлари учун Маркснинг нутқлари босилган брошюраларни таржима қилар эди.

Лиза дугонасининг оғир турмушини энгиллаштириш учун қўлидан келганча ҳаракат қиларди. Жакларлар билан Красноцккийлар бўш вақтларини биргаликда ўтказишар, тоғ-тошларни кезишар, экскурсияларга боришарди. Дам олиш учун қўнганларида улар одатда муҳим сиёсий воқеаларни берилиб муҳокама қилишарди. Ҳафтасига бир марта дўстлар кичкина оқ кемада Вевега боришарди. У ердаги мактаб-пансионатда мовий кўз, салгина ғилайроқ ўн беш ёшли шўхгина Ася ўқирди, ниҳоятда чаққон ва серҳаракаг бўлгани учун синфдошлари уни «симоб» деб аташарди.

Франция-Пруссия уруши бошланганида қувғинлар Парижда содир бўлаётган ҳамма воқеаларни зўр диққат билан кузатиб бордилар. Келаётган хабарлар ташвишли эди, социал революциянинг яқинлашиб қолгани анча сезилаётганди, аммо бу хабарлар революция содир бўлган тақдирда ҳам унинг муваффақият қозонишидан дарак бермаётганди. Урушаётган, фронтларда мағлубиятга йўлиқаётган, оч, хароб, ниҳоят империя режими томонидан таланган, Орлеан ва бонапартчилар партияларининг ички курашлари кемираётган Франция ишчилар ғалабасини таъминлаши, янги социал тузумни барпо қилиши мушкул эди.

Париж пролетариати шундай таҳликали пайтда ўз ҳокимиятини сақлаб қолишга қодир эмас эди. Энгельс бунини тушуниб, оқибатлари ниҳоятда хатарли бўлган бундай уринишларга кескин қарши чиқди. У бўлажак фожиянинг олдини олмоқчи бўлиб, агар немис армиялари урушнинг охириги акти тарзида парижлик ишчиларга ҳужум қилса, бу даҳшат бўлар эди, деб ёзди.

Жақларлар каби Красноцкийлар, ҳокимият тепасидаги реакционерларга кафангадо қиладиган шармандали сулҳ шартномаси тузишларига халақит бермаслик керак, деб ҳисоблардилар. Ушанда буржуазия ҳукмронлиги Франция бошига не кўргиликлар солишини халқ ўз кўзи билан кўриб, бунга ишонч ҳосил қилган бўлур эди. Интернационалнинг Женевадаги тўрт аъзосининг бу қарашлари Бош кенгашнинг иккинчи хитобномасида Маркс айтган фикрлар билан мос тушар эди.

Бироқ ички зиддиятлар ва муҳими уруш алғовдалров қилиб қўйган, ичдан кемираётган Францияни стихияли кучлар сиртмоқлаб, бутун мўлжалларни чиппака чиқарди. Ишчилар ҳарна қилиб бўлса ҳам миллатнинг шон-шарафини сақлаб қолишни, пруссияликларни ўз ватанларидан қувиб чиқаришни, мамлакат ичида социал адолатга эришишни истардилар. Буржуазия, аксинча, Бисмарк билан тил бириктиришга интилар, меҳнаткашларга — Франциянинг чин ватанпарварларига — ҳеч қандай воситалар ва жонларини ҳам аямай бутун кучни душманни тор-мор қилишга сафарбар этишларига, ҳар қандай қурбонлар бериб бўлса ҳам герман реакцияси устидан ғалаба қозонишларига халақит берар эди.

Лион, Марсель, Тулузадаги революционер чиқишлар натижасида сентябрь тўнтаришидан кейин дарҳол маҳаллий халқ ҳокимият органлари — коммунарлар сайланди.

Вилоятларда барпо этилган бу коммунарлар кўпгина муҳим революционер тадбирларни амалга оширдилар: полиция ва чиновниклик аппарати алмаштирилди, сиёсий маҳбуслар қамоқдан озод қилинди, дунёвий таълим бериш, йирик мулкдорларга солиқ солиш, майда гаровлар юзасидан гаровхонадан бадалсиз нарсалар бериш жорий этилди. Ҳукумат маҳаллий коммунарларни шафқатсиз йўқ қилишга муваффақ

бўлди. Бироқ қўзғолон кўтарган Париж ўз Коммунасини сайладики, у буюк ва ҳамиша барҳаёт Коммуна бўлиб қолди.

Франциянинг иккинчи шаҳари Лионда Интернационалнинг маҳаллий секцияси таъсири остида Ижтимоий қутқариш комитети барпо этилди, бу комитет империя ағдарилди, деб ҳисоблади ва Республика эълон қилди. Ишчилар қуро-яроғ сақланаётган омборларни босиб олдилар. Миллий гвардия вужудга келди. Ижтимоий қутқариш комитетида учта комиссия: ҳарбий, молия ва жамоат эҳтиёжлари комиссиялари бор эди. Революцион ҳукумат—ишчилар, Халқаро Жамият аъзолари ҳамда буржуа республикачи—радикаллардан иборат Коммуна шу тариқа ташкил топган эди.

Маркс хатларидан бирида Лион воқеалари тўғрисида бундай деб ёзган эди: «Бонапартчилар ва Клерикал найрангбозлар террор қилинди. Бутун халқни қуро-яроғлаштириш учун ғайрат-шижоат билан чоралар кўрилди... Лиондаги чиқишлар Интернационал секциялари кучли бўлган Марсель ва Тулузага дарҳол таъсир қилди.

Бироқ Бакунин билан Ключере эшшаклар Лионга келиб, ҳамма нарсанинг расвосини чиқаришди...»

Франция республикаси эълон қилинганлиги тўғрисидаги хабар Швейцарияга етиб келиши биланоқ Михаил Александрович Бакунин «Иттифоқ»даги ўзининг маслакдошларига анархия тўғрисидаги ўз таълимотидан французларни баҳраманд этишнинг вақт-соати етганлигини эълон қилди. У ўзининг бир неча тарафдорлари билан Лионга жўнади. Худди улар келган куни халқ ратушани эгаллаган эди, ана шу ратуша деворлари ёнида бир неча бор ишчиларнинг қўзғолонлари бошланган эди. Бакунин префектурага шаҳар бошлиғи кабинетига кириб олиб, ўзини дарҳол шаҳар хўжайини деб тасаввур этди. У шунча йиллардан буён кутган фурсат келди.

— Бизнинг ишимиз — ҳамма ерда даҳшатли равишда, батамом ва аёвсиз яксон қилишдир. Биз халққа ўзимизнинг принципларимизни баён қилишимиз керак, — деди у ва ҳалли қизил дарахтдан ясалган каттакон ёзув столи ёнига ўтириб олди.

Бакуниннинг бўм-бўш префектура биносидаги ижод тўлғоғи бир неча соат давом этди. У пахмоқ

сочли бошини силкита-силкита ва гўштдор бурнига қўндирилган кўзойнагини ҳадеб тўғрилай-тўғрилай ёзар экан. «Давлатнинг бекор қилиниши» деб аталган декретни тугатиб ҳам бўлган эдики, ҳеч ким қўриқ-ламаётган ратушага у ҳозиргина қоғозда бекор қилган ҳокимиятнинг вакиллари кириб келишди. Бу буржуа миллий гвардиячиларининг икки ротаси эди.

— Дарҳол йўқолинг, бу ердан! — бақирди Бакунин ва зарб билан столни муштлади.

Рота командири, лейтенант: — Мен Француз республикасининг вакилиман, — деб эътироз билдирди ва ўз навбатида вайронгарчилик ҳаворийси керилиб ўтирган кресло суянчигини қилич билан бир туширди.

Ғазаб тўнини кийган ва терга ботган Бакунин: — Бундан буён давлат-павлат йўқ, — деди тантана билан.

Лейтенант сочлари оқ, палапартиш кийинган, сеп-семиз кишига ҳайрат билан қараб қолди. Солдатлар кулишди.

— Қани, бу масхарабозни бу ердан олиб чиқинглар, — деди қувноқлик билан рота командири.

Миллий гвардиячилар креслога ёпишиб олган Бакуниннинг ёқасидан тортқилаб, ҳаҳалашиб, калака қилиб кўчага судраб олиб чиқишди. У Франциядан хавфсиз, тинчгина Швейцарияга жўнашга шошилди.

...Наполеоннинг таслим бўлганлиги тўғрисидаги хабар етиб келиши биланоқ Жакларлар Парижга жўнаб кетишди. Улар андак фурсат ҳам томошабини бўлиб туrolмасдилар, шу сабабли улар душманни кўкрак кериб кутиб олмоқлик учун ўзларини ўтга отдилар. Тез орада Жакларлар кетидан Красноцкийлар ҳам Парижга йўл олишди. Ўттизинчи йиллардаги Польша қўзғолонининг ҳамда Америкадаги граждaнлар урушининг қатнашчиси Францияда содир бўлаётган воқеаларга лоқайд қараб туrolмас эди.

— Ҳаққоний иш учун кураш бораётган жойда бўлсамгина мен бахтиёрман, — деб такрорлашни яхши кўрарди Сигизмунд.

Қамал ичидаги Парижга кириб олиш қийин бўлди. Йўлнинг кўп қисмини Красноцкийлар деҳқонларнинг араваларига тушиб ёки пиёда босишди.

«Ниҳоят менинг ҳаётим ҳам бир нимага ярайдиган бўлди, — деб ёзди Лиза қизига. — Бу нақ шунинг учунки, биз энди ёш эмасмиз, орзу-ниятлари ҳамин

қадар, лекин қилган ишининг баракаси йўқ ожиз бир кампирга бехосдан айланиб қолиш тўғрисидаги фикр менга ҳамиша азоб бериб келади.

Етуклик билан кексалик кута олади ва ёшликка хос бўлган сабрсизликни енгишга қодирдир. Жисмоний кучнинг чекланганлигини англашга, эндиликда камгина бўлган имкониятларни ҳисобга олишга ҳамда турмуш тажрибасига — буларнинг барига фақат вақт туфайли муваффақ бўлинади. Навқирон жангчи шиддаткорлиги, тиришқоқлиги билан, чол пукта ўйлаб иш тутиши, мақсадининг аниқлиги билан кучлидир. Революцион курашга ҳамма ёш ҳам ярайверади».

Ўзининг кўп йиллик оғир касалини унутгандай бўлган Сигизмунд ёшариб кетгандай ва тетик кўринадди. У Франциянинг келажаги жуда яхши бўлиб кетажагига хотинини ишонтирмоқчи бўларди.

— Революцион ғулгула жўш уриб турган бутун ерлар биз учун ватандир. Биз, интернационалчилар йўқсиллар ҳуқуқи учун олишув бўлаётган жойда бўлмоғимиз лозим.

Красоцкийлар тун пайтида Париж атрофидаги фронтга яқин кичкина қишлоқ меҳмонхонасига жойлашдилар. Олисда снарядларнинг гумбурлаб портлагани эшитиларди. Пруссияликлар Франция пойтахтига силжиб келишарди.

— Бу ер Сент-Луисга бирам ўхшаб кетаркан. Менга шундай туйилмоқдаки, шу топда мен жонажон Вейдемейернинг кучли баритон овозини эшитаётгандекман, сени бошингни бинтланган ҳолда кўряпман, — Лиза Қўшма Штатлардаги граждандар уруши кунларини хотирлади.

— Биз иккимиз ҳам кўнгилдан ўтаётган нарсаларга унчалик ишонмасмиз ҳам лекин улар баъзида қоронғилик сингари босиб келаверади, — деди Сигизмунд хотинига. — Балки бир кун эмас, бир кун фан буни оқилона тушунтириб берар. Қайдам. Лекин улар ҳозир мени сира тинч қўймаяпти, қолаверса, туш...

— Қанақа туш кўрдинг, Сигизмунд? Мен туш кўришдан чўчийман, туш ҳозирча жумбоқ бир нарса, шу сабабли ёввойи одам учун бўрон қандай сирли бўлса туш ҳам мен учун шундай сирли бир нарса.

— Тушимда мен қалин ўрмонни оралаб, баланд, ўтлар устида қизил мевалар териб юрган эмишман.

Бирам чиройли манзара, шундаймасми? Лекин тўсатдан қаршимда ёғочдан ясалган, деразаларсиз, пастқам кулба пайдо бўлиб қолди. Мен унинг ичига кирдим-у, қайтиб чиқолмадим. Эшиги йўқ бўлиб қолди. Қопқоронғи. Совуқ, тахта полга чўзилиб ётдим, бирдан қарасам ўт-ўланлар ичида этигим йўқолиб қолибди.

— Ялангоёқ ётибсанми? Ғалати туш кўрибсан,— деди Лиза ўйчанлик билан. У, ёмон туш кўрибсан, демоқчи бўлдию аммо атайдан тилини тийиб қолди.— Буларнинг бари бўлмагур гаплар, азизим. Туни билан нима тушлар кўрмайди одам. Эсламайлик уларни.

— Бироқ, мутасаввиф атавизмдан¹ қатъи назар, ўлим, соямиз сингари, ҳамиша биз билан ёнма-ёнидир. Мен бу гапни ҳар эҳтимолдан айтяпман, чунки ҳар нарса содир бўлиши мумкин. Революция билан уруш нимаю қасирга нима. Хуллас, башарти мен ҳалок бўлсам — у жасадим топилгудек бўлса...

— Нима деясан, ўзи. Сигизмунд? Раҳминг келсин менга! Алаҳлаётганга ўхшайсан. Бетобсан.

— Йўқ, бутунлай соппа-соғман. Сендан фақат бир илтимос, мабодо мени ўлдиришса, менинг юрагим Люблин тупроғига дафн қилинсин. Мен ўша ерда туғилганман, отам билан онам ўша ерга кўмилганлар... Сен ўзингни эҳтиёт қил, ўлишга ошиқма. Ася учун ўзингни асра.

— Сенсиз бу ёруғ дунё менга қоронғи.

— Мен ҳам Гамлет эмасман, мен учун яшаш масаласи аллақачон ҳал бўлган! Илож бўлгунча узоқроқ умр кўриш керак! Аммо ҳамма нарса бизнинг хоҳишимизга боғлиқ эмас. Гроҳо ҳурматдан маҳрум бўлмаслик учун одам ўз ҳаётидан воз кечиши лозим бўлади. Шунинг учун ҳам биз чўчқалар эмас, одамлармиз. Ҳар эҳтиётдан эсингда бўлсин менинг...

— Васиятим демоқчимисан?

— Керакли сўзни топиб бердинг менга. Лекин васиятнинг муқаддимаси ҳам бор. Энг заҳарли бактериялар бошига етиб, маъносиз, мақсадсиз ўлим топаётган ночор бир аҳволдаги хастанинг ёвуз душман

¹ Атавизм — ҳайвон ёки кишиларнинг қадимги боболарида бўлган белгиларнинг бир неча бўғинда йўқолиб кетиб, кейинчалик яна пайдо бўлиши. (Тарж.)

Ўқидан муносиб бир тарзда ҳалок бўлишини катта бир омад деб ўйламайсанми? Менинг ота-боболарим жангчи ўтганлар, жанг майдонида ҳалок бўлганлар. Дарҳақиқат, бундай ўлим топиш чакки эмас. Лекин дардчангалида азобланиб ўлгандан кўра одамларга наф келтириб, революция учун ҳалок бўлмоқ яна ҳам яхшироқдир. Ажал қайралган қиличини тепамда ўнатиб турибди, лекин мен унга чап бера оламан. Хўш, бунга ҳаққим йўқми менинг?

— Эҳтимол шундайдир, лекин мен гапларингни хотиржам эшитиб, сенинг ўлимингни кўз олдимга келтира олмайман.

— Одамнинг шундай ёши бўладики, бунда у яшаган умрига ҳам, яқинлашиб қолган ажалига ҳам ҳисоб бермоғи керак. Мен шу ёшга етдим. Сен ҳам ана шу маррага яқинлашмоқдасан.

Лиза ортиқ эътироз қилмади.

Эрталабга яқин, ул-булларини сафар қопчиғига саранжомлашдан аввал, яна кундалик ёзиб бориш учун олиб келган дафтарини қўлига олди. Кўп йиллардан буён Лиза ҳеч нарса ёзмаган эди. Кундалик елиб-югуришлар, сафарлар, туғилган фикрлар ва шубҳаларни эри билан баҳам кўриш имкониятининг борлиги унинг илгаригича қоғозда ҳисоб-китоб юритишига халақит бериб келган эди. Лекин Швейцариядан жўнаб кетаётиб ва мени ҳам бирга олиб кетинглар, деб ота-онасига ялиниб-ёлвориб, қон йиғлаб қолган Ася билан хайрлашар экан, онайзор уруш гирдобида қолган революцион Парижда нимаики бошидан кечса, ҳаммасини ёзиб боришни қизига ваъда қилган эди.

— Жудолик аламини енгиллаштириш учун мен бутун фикр-ўйларим ва ҳис-туйғуларимдан сени хабардор қилиб тураман,— деганди у хафа бўлиб қолган қизига.

«Кейинги йилларда мен бир неча покиза қалбли кишилар билан кўришиш бахтига муяссар бўлдим,— деб ёзди Лиза.— Улар билан мулоқотда бўлиш — денгиз бўйида яйрагидек бир гап. Чамаси, уларнинг атрофидаги ҳаво тароватли бўлиб, кишига маънавий соғломлик бағишлайди. Мўътабар ва яхши нарсалар ўзига ўхшаш нарсалар сари интилади. Бир замонлар жуда ёшлик чоғимда мен оламда энг яхши нарса — гул-чечаклар, дов-дарахтлар, сокин дарёлар ва шўх

шалолалар, деб ҳисоблаб келгандим. Йиллар ўтган сайин мен одамларга меҳр-муҳаббат қўя бошладим. Инсонларнинг қувончидан баҳри-дилим очиладиган, дард-аламидан юрак бағрим эзиладиган бўлди. Ер юзидан энг муҳим ва гўзал мавжудот — инсондир. Унга нисбатан лоқайд бўлиб бўлмайди. Паскаль уни фикрловчи қамиш деб атагани. Шундай бўлса бордир. Лекин мен девсифат қалбли кишиларни кўрдим. Улардаги ижодий иқтидор шундай зўр кучки, у атрофда бамисоли кўзга кўринмай магнит майдони бунёд қилиб, бизларни ўзига тортиб туради. Биргина инсон қобиғида олам-жаҳон фикрлар, туйғулар, ижодий қувват мавжуд бўлади. Мен Марксни эсга оламан. У шундай эмасми ахир? Одамлар — дунёдаги энг буюк мўъжизадир. Инсонларга бўлган меҳр-муҳаббат мен билан эримни ҳозир портлай деб турган порох омборига ўхшаш Парижга тортмоқда. Бизнинг жойимиз бутун юксак ва олижаноб нарсаларга пичоқ ўқталган жойдаги дўстлар орасидадир. Америкада мен қора қулларнинг азоб-уқубатини, Европада — оқ қулларнинг, меҳнаткашлар ва камбағалларнинг азоб-уқубатини ўз кўзим билан кўрдим, бир замонлар Спартак ўшаларни деб қилич кўтарган эди. Теварак-атрофда ҳали қайғу-аламнинг чеки йўқ. Одам ўзини йўқотмасдан туриб, лоқайд бўлиб қола оладими».

Ниҳоят Красоцкийлар Франция пойтахтига етиб келишди. Бу ерда улар Лиондан яқинда келган Жакларлар ва Интернационалнинг бошқа аъзоларини ахтариб топишди. Красоцкийлар Дювалнинг маслаҳати билан Стокларникига қўнишди, улар Красоцкийларга ўзларининг икки хонасидан бирини бўшатиб беришди. Катрина оғринмай ошхонага кўчиб ўтди.

Орадан кўп ўтмай Врублевский Красоцкий билан тезда яқинлашиб, унинг Миллий гвардияга киришига ёрдам берди. Бундан сал аввал генерал Трошю поляк қувғиндиларининг Миллий гвардияга киришларига рухсат этган эди, аммо уларнинг алоҳида жанговар бўлинмалар тузишларини таъқиқлади. Ажнабийлар француз формаси кийиб, барча француз жангчилари ва офицерлари билан тенг асосларда хизмат қилардилар. Навқирон, соғлом Врублевский каби, кеккайиб қолган ва касалманд Красоцкий ҳам ҳарбий интизом-

га сўзсиз итоат қилар, ҳамда миллий гвардиячининг бурчларини намунали адо этар эди.

Лиза теварак-атрофга разм солиб, таниш-билишлар орттирарди. У Интернационал жойлашган Кордери кўчасидаги уйда тез-тез бўлиб турарди.

Урушнинг бошидан эътиборан Француз секциясининг фаолияти деярли тўхтаб қолди. Меҳнаткашларнинг армияга сафарбар этилиши, ишсизлик, таъқиблар ва қама-қамалар интернационалчиларнинг фаолиятига салбий таъсир қилди. Серраёе Лондондаги Марксга бундай деб хабар қилди:

«Парижга келишим билан бир делегат мени мэрияга йўллади. Мен, Ассоциацияга қандай қилиб борсам, деб сўрадим, бунга жавобан менга айтишдики, ҳозирги пайтда айрим секциялар ҳам, федерал кенгаш ҳам йўқ, кенгашнинг ҳамма аъзолари аввал турмада эдилар, кейинчалик турли полкларга сочиб юборилди, уларнинг баъзилари ҳозир мунтазам армияда, бошқалари — Миллий гвардияда хизматда, шунинг оқиба-тида Ассоциация тарқаб кетди».

Республика эълон қилинганидан кейин секция жонлана бошлади, лекин у ҳар ҳолда унчалик катта эмас эди, секция ташкилий жиҳатдан кўра кўпроқ ғоявий жиҳатдан таъсир қиладиган бўлиб қолди. Маркс ва Энгельс тактикасининг издошлари бўлган интернационалчилар — биз то Германия билан сулҳ тузишгача бўлган ғоятда эҳтиёткор сиёсат юргизишимиз лозим, деб ҳисоблардилар. Ана шу бирдан-бир тўғри йўлни ойдинлаштириб, Энгельс Марксга ёзган хатида, уруш тугагунга қадар француз ишчиларининг чиқишларига йўл қўймаслик лозим, деб кўрсатиб ўтди.

«Сулҳ қандай бўлмасин, — деб ёзган эди Энгельс, — у ишчилар бирон нарса қилишларидан аввал тузилиши керак. Улар миллий мудофаага хизмат қилиб, эндиликда голиб чиқсалар кифоя; — Бонапарт меросига ва ҳозирги расво республикага эга бўладилар; немис армиялари уларни бекордан-бекорга янчиб ташлайди ва яна йигирма йил орқага улоқтириб юборилади... Буржуазия учун Пруссия билан жанг қилмоқ телбалик бўлган бўлур эди».

Халқнинг жисплашувга бўлган интилиши турли революцион комитетлар ва клубларнинг барпо бўлишига олиб келди. Бироқ ишчилар орасида ғоявий

бесаранжомлик ва парокандалик ҳукм сурарди. Икки социалистик оқим: ҳар вақтдагича ўз фитналарининг муваффақият қозонишига умид қилган бланкичилар ҳамда стихия ўзларини юзага чиқаради, деган фикрда бўлган прудончилар раҳбарликка интилишарди. Ишчилар ўзларини бирлаштирадиган илмий асосланган ҳаракат программаси бўлган партияга муҳтож бўлсалар ҳам буни ҳали англамас эдилар. Революцион ишчилар партиясининг йўқлиги тез етилиб келаётган воқеаларнинг оқибатига ёмон таъсир қилаётган эди.

Маркс буни олдиндан кўриб, қўзғолонга қарши қатъий эътироз қилди, пролетариатни уюшишга ҳамда партия тузишга даъват этди.

Париж одатдан ташқари бир манзара касб этган эди. Кечқурунлари фақат баъзи кўчалардагина газ чироқлари ёнарди. Аввалгича ясанган-тусанган кишилар кўринмасди. Баҳор бу йил кечикиб кетди. Тунд ва носаришта пойтахтда очлик ва совуқ кезарди. Ориқ-тириқ болали дармонсиз аёллар, аянч аҳволдаги кексалар нон ахтариб ' хомуш тентирақлашар, берк булкахоналарнинг эшигини дукилла тишар, жимгина тиланчилик қилишар ва ўз тақдирларидан нолиб йиғлашарди. Касалликлар беаёв хуруж қилаётганди. На дори-дармон ва на зарур тиббий ёрдам бор эди.

— Қуриб кетсин, бундай совуқда қовуриб ейишга ақалли қарға топилса-чи.

— Шаҳарда сичқон-каламушлар ҳам қолмаган. Эссиз. Уларни бемалол еса бўлар экан. Менинг кампирим каламуш қайнатмасидан тузалиб, бинойи бўлиб қолди, лекин у жўжа шўрва ичдим, деб ўйлаб юрибди, албатта. Ҳамма нарса ишонч-этиқодда қолган.

— Э, касофатлар, нима деб валдираяпсанлар, бу гуноҳкор банда қандай нопок нарсаларни емайди дейсан.

— Оч қолгандан кейин, дегин, Исонинг қаллиг-часи.

— Ҳаром каламушларни егандан кўра одамнинг ўлгани яхши.

— Бундан чиқди, сизнинг монастирингизда буғдой нон билан лаҳим бузоқ гўшти ҳали ҳам бор экан-да. Роҳиблар маънавий таом билан кун кўришади. Бу гўштлик уч хил таом билан бир кўзача винонинг кетидан жуда яхши босириқ бўлади.

— Бечора роҳибани тинч қўйинг, у бизларнинг ғамимизни еб, илоҳим оч қолишмасин, деб дуо қил-
япти,— гапга аралашди эскириб кетган бахмал ротон-
да¹ кийган кампир.— Мабодо ҳукуматда черков ота-
хонлари бўлганида, биз қайғу нималигини билмаган
бўлар эдик.

— Мен ҳамиша айтардим-ку, хотинларнинг ҳуқу-
қини эркакларники билан тенглаштириб бўлмайди
деб. Улар ўтакетган нодон ва жоҳил бўлишади, қўйиб
берсанг, бутун Францияни поплар билан монастирлар-
га тўлдириб юборадилар.

— Э, хотинда хотин бор, гап қанақаси учрашида.
Тўқсон учинчи ва қирқ саккизинчи йилларда улар
баррикадаларда биздан қолишмай жанг қилишди.
Перо Андре Лео — ростакам қамчининг ўзгинаси.
Луиза Мишель,— балойи азим, ҳеч нарсадан қўрқмай-
ди. Яқинда у уч юз нафар аёлни бошлаб келди. Улар-
нинг бари дарҳол олдинги позицияларга жўнатишни
талаб қилишди. Қани кетдик, азамат қизлар!— деб
Луиза Мишель каби муаллима жасурликдан дарс
беради ва ҳар қандай миллий гвардиячидан ўтади.

— Эркинлик деган сўзнинг ўзи ҳам аёлларга хос
бир нарса,— қўшиб қўйди блузка кийган бир йигит.

— Эпчиллик билан ҳимоя қилиш бу. Сиз Ишчилар
Жамиятининг аъзолари, Марат ва Бабёфнинг авлод-
ларисиз, тўғрими? Шундай эмасми?

Лиза дўкон олдида навбатда турганларнинг баҳс-
ларига қулоқ солар экан, шу кунларда париждликлар
нинг дарди нима эканлигини билиб олишга ҳаракат
қиларди.

Бир куни у Интернационалнинг Париж секцияси
йиғилишида Варленнинг нутқини эшитди. У Лизада
жуда зўр таассурот қолдирди. У билан яқиндан тани-
шар экан, Лиза кундалик дафтарига қуйидагиларни
ёзиб қўйди:

«Эжен Варлен, келиб чиқиши деҳқон, касб-кори
ишчи, ақл-идроки ва қалбининг моҳияти ҳамда геран-
лиги жиҳатидан зиёли. Фақат шундай хислатларни
ўзида мужассамлаштирган кишигина ҳақиқатан ақлий
камолотга эришиб, ҳайвонлардан бутунлай юксак

¹ Ротонда — XIX асрда ва XX аср бошларида аёлларнинг
мўйна ёқали, енгсиз қишлоқ кийими. (Тарж.).

кўтарилди. Менимча, Варлен азамат ва айни вақтда болаларники каби покиза, истеъдодли қалб соҳибидир. У одамлар билан бетма-бет туриб, минбардан ёки газета саҳифаси орқали гаплашишадими, китобларки муқавалайдими, Интернационал секциясига раҳбарлик қиладими, миллий гвардиячилар отрядига қўмондонлик қиладими, дўстлар гурунгида хониш қиладими — буларнинг бари унда ўзгача, унинг бир ўзига хос: оқилона, самимий, чин юракдан бўлади. Энци дўнг, каттакон, чўнг боши унинг шак-шубҳасиз иқтидорли эканлигининг аломати бўлиб, қалин сочлари билан чаккаларидан бошланадиган ҳурпайган соқоли ҳам ғайритабиийдир. У атиги ўттиз икки ёшда бўлса ҳам соч-соқолларига оқ тушган, тўғриси, бу шунинг учунки, у ўзининг қисқа умрида шу қадар кўп нарсани қайтадан ўйлаб, қайтадан ҳис қилиб, бошқатдан қилиб кўрганки, бошқа бир одам юз йилда ҳам буни қилиб улгурмайди.

Унинг чеҳраси сокин, ўйчан ва ғамгин. У Византия нақшларида тасвирланган илонни бўғиб ўлдираётган Георгий Победоносец каби қадимги тақводор жангчиларга ўхшаб кетади. Худди у ўзининг инсоний жозиба кучи ва ақли билан Интернационалнинг Париж секциясига Интернационал аъзоларидан камида тўртдан уч қисмини тортгани ва эндиликдаги бу секцияда одам ҳаммадан кўплигини менга айтишди. Бу менга тушунарли бир нарса. Варлен шу қадар илиқлик таратиб туради ва суҳбатдошининг гапларини эшитиб, унинг эҳтиёжларини шу қадар билиб оладики, бунинг натижасида у одамларга зарур бир кимсага айланиб қолди. Ўз-ўзидан етишган бундай сиймо билан француз пролетариати фахрланишга ҳақлидир».

Турли мамлакатларнинг меҳнат аҳли Эжен Варленни гоятда ҳурматларди. Олтмишинчи йилларнинг охирида женевалик бинокор ишчилар забастовка эълон қилиб, иш ҳақининг оширилишини талаб қилишди. Корхонадагилар уларга қаттиқ қаршилиқ кўрсатишди. Ушанда Варлен ғалаён кўтарганлар фойдасига ўз квартирасида обуна бошлаб, бу тўғрида газетада эълон бостирди. У тайёрланган обуна варақалари қўлдан-қўлга ўтди. Тўқимачилар, литографлар, матбаачилар, тунукаосозлар, темирйўлчилар, металл-созлар интернационалчи муқовасознинг чақириғига

ўша ондаёқ жавоб бердилар. Ниҳоятда кўп маблағ йиғилди, бу эса қўшни Швейцария ишчиларининг ғалабасини таъминлади. Жаҳон меҳнаткашларининг бирдамлиги нима эканини кўриб қўйди.

Кўп ўтмай Наполеон ҳукумати Интернационал секциясига қарши суд процесси бошлади. Айбланаётган кўпгина кишилар қаторида Варлен ҳам бор эди. Унинг нутқи бутун Парижда янграб эшитилди.

— Сизлар ҳар қандай қилиб бўлса ҳам мавжуд тартибни сақлаб қолмоқчисизлар,— деди у судьяларга, ўзини ва ўртоқларини ҳимоя қилар экан,— биз, социалистлар эса, бу тартибни ўзгартирмоқчимиз... Бойларнинг ҳоли вой энди! Шу вақтга қадар буюк бир адолатсизликни йўқ қилмоқ учун фақат қўзғолонлар вақтидагина тарих майдонида пайдо бўлиб келган синф, ҳамиша зулм кўриб келган синф,— ишчилар синфи ниҳоят бутун ёвузликлар ва азоб-уқубатларга барҳам бермоқ учун нима қилиш кераклигини билиб олди. Сизлар унинг адолатли ишига халақит бермасаларингиз жуда ақлли иш бўлур эди... Буржуазия зўрлик ва шафқатсизликдан бўлак ҳеч нарсани ишчиларга қарши қўёлмайди, лекин зўрлик портлашни тезлаштиради, холос...

Варлен турмада ётиб чиқди ва озодликка чиққач, янада зўр шижоат билан сиёсий курашга берилиб кетди. У гарчанд ўз қарашларини бот-бот ҳимоя қилиб, уларни амалда ўтказиб келган бўлса-да, узоқ вақт Прудон назариясининг издоши бўлди. Лекин бора-бора Варлен прудонизмдан тобора кўпроқ ҳафсаласи пир бўлиб, Марксдан олган таълимига яқинлашаверди. Зўр ғайрат-шижоатли бу одам революция жабҳасида ҳолдан тойгунча ишлар ва бундан янгидан-янги куч касб этарди. Ўзини муҳим ва улкан ишга бағишлаган ҳар қандай киши қудратли куч-ғайрат касб этади. Варлен ўзини пролетариатни жипслаштиришга бағишлаб, кўп нарсага эришди. Мақолаларидан бирида у фахр билан қуйидагича баён қилди:

«Шу вақтга қадар бизни камситиб, ҳаёсизлик билан эксплуатация қилиб келдилар, негаки биз тарқоқ ва кучсиз эдик. Энди биз билан ҳисоблаша бошламоқдалар... Бу қаршилиқ кўрсатиш давридир! Тез орада, биз ҳаммамиз бирлашганимиздан кейин... бутун меҳнатимиз самараларидан баҳраманд бўлиш ҳуқуқини

амалда ва ҳуқуқий жиҳатдан талаб қила оламиз — ва бу адолатли иш бўлади. Ушанда текинхўрлар ер юзида йўқ бўлади: агар истасалар, улар ишлаб чиқарувчи, фойдали кишилар бўлишлари мумкин».

Бакунин Варленни ўз сафларига жалб қилиб кўрмоқчи бўлди, аммо уdda қилолмади. Истеъдодли муқавасоз уни қувватламади ва анархистлар етакчиси француз секцияси унинг панд-насиҳатларига унамаганига ва Бош кенгашга қарши исён кўтаришга олиб борадиган ҳийла-найранглари тузоғига илинмаганига ишонч ҳосил қилишга мажбур бўлди.

1870 йилда, Варлен Интернационалнинг Париждаги аъзолари қаршисида нутқ сўзлаб, муҳим гапларни айтди.

— Биз халқнинг мутлоқ суверенитетини, бевосита халқ ҳокимиятини талаб қиламиз. Биз Жаҳон Социал Республикаси принципини қарор топтирамиз.

Варленнинг кучига куч қўшилаётганди, унинг ажойиб пастгина овози дадил янграр, ҳурпайган парранданинг қанотлари сингари бир оз эгилган елкалари ростланиб борарди. У қанот пайдо қилгандек сезарди ўзини. Варлен қушдек енгил учиб юрадиган бўлиб қолди. Оташин революционер ҳақиқий бахт нима эканлигини билди. Кузда, империя ағдарилганидан кейин Варлен Миллий гвардия сафига кирди ва батальонлардан бирига командир қилиб сайланди. У қуроолланган ишчилар контрреволюцияга қарши бирдан-бир қудратли куч эканлигини яхши тушунар эди. Миллий гвардиянинг Варлен аъзо бўлган Марказий Комитети қуроолланган халққа таянган халқ ҳокимиятининг биринчи ва ҳақиқий органига айланди.

Адольф Тьер етмиш тўрт ёшни уриб қўйганди. Бу қаппайган қорни пиджагини туртиб турадиган, елкасини ёғ босган, оёқлари қилтириқ ва қийшиқ пак-пакана одам эди. Унинг ажин босган, салқиган, ёқимсиз башараси, ичига ботиб кетган оғзи, қузғунникига ўхшаш бурни, гардиши тошбақа косасидан ясалган катта кўзойнак тўсиб турадиган, одамга тешиб юборгудек тикиладиган кўзлари унинг қалби ёвуз, ақли зийрак ва хатарли эканини билдириб турарди. Утакетган шуҳратпарастлик ва бахиллик ёшлиқдан унинг ич-ичини таталаб келарди, тўридан гўри яқинлашиб

қолганида у ахири титроқ, қашшоқ қўллари билан ҳокимиятга ёпишдики, ҳамиша у шунга интилиб келган эди.

Раҳм-шафқат деган нарса Тьерга бегона эди ва у пролетариатга нисбатан инсофсизлигини, сиёсат — қаҳрли ҳунар, деган гап билан оқламоқчи бўларди.

Вақти-вақти билан тарих саҳнасида бир нарсага қаттиқ ёпишадиган, бағритош ва шафқатсиз шундай ҳокимиятпарастлар пайдо бўладикки, уларнинг кучи инсон зотига қаттиқ нафратда, ҳар қандай қабиҳ воқеалардан қайтмасликда ҳамда теварак-атрофдагиларга гипноздек таъсир қиладиган ўзига ишончдадир. Фақат яхши ниятли кишиларгина эмас, ҳатто ичидан пишган софдил сиёсатчилар ҳам қалбдан маҳрум бундай бўрисиқат шахсларнинг ҳақиқий башарасини ўз вақтида кўз олдиларига келтира олмайдилар ва одатда уларнинг қурбони бўладилар.

Тьер ўтмишдаги контрреволюционерларнинг тажрибасини миридан-сиригача ўрганиб чиққан эди. Ҳарбий стратег ва тактик учун харита қандай вазифани ўташи мумкин бўлса, тарих унинг учун шундай бир нарса бўлиб қолганди. Ўтган революциянинг қонхўр тўпори жаллоди Каваньяк унга ёқар, лекин Тьер уни ҳаддан ташқари раҳмдил ва калтабин деб ҳисобларди. Тьер 1848 йилда ҳукуматга сотилган каллакесарлардан иборат ҳаракатчан буржуа гвардияси Париж ишчиларининг қотили бўлганлигини эсда тутиб, Парижга ҳужум қилиш учун яширинча тайёрлаб келган жазо армияларининг генералларига солдатларни яхши боқиш ва ҳар қандай қилиб уларнинг кўнглини олишни таклиф қилди. Лекин энг хасис ва олчоқ кишилардан бўлган Тьер ҳукумат қисмларида хизмат қилган офицерларни, чиқимлар билан ҳисоблашмай, қандай қилиб сотиб олишни ўргатди. Ҳақиқатан ҳам турган-битгани иллатдан иборат бўлса ҳам у одамлардан қаттиқ нафратланар ва улардаги энг ёмон туғма ҳислар ва майлларни авж олдириш ва рағбатлантиришга ҳаракат қилардики, бундан мақсади ўзининг ҳамда ўзи муте бўлган мулкдор синфлар ва молия капитали манфаатлари йўлида кейинчалик ана шу ҳис ва майллардан фойдаланишлик эди.

Революцион парижликларнинг солдатларга таъсир кўрсатишидан чўчиб, Тьер уларни қаттиқ қўриқлана-

диган алоҳида казармаларда жойлаштиришга буйруқ берди, токи пойтахтнинг исёнкор руҳи — Миллий гвардиянинг газеталари ва агитаторлари у ерга кира олмасин.

Тьер немис канцлери сиймосида ўзига таянч топди. Кексайиб қолган Бисмаркнинг баҳайбат, ялпоқ кзининг бир нимаси буқачаникига ўхшаб кетарди. Оқ тушган, тарам-тарам томирлар қоплаган чақчайган кўзлари, қип-қизил бўйни ҳамда халта-халта бўлиб осилиб тушган каттакон бақбақаси уни тагин ҳам кўпроқ буқачага ўхшатиб турарди. У гапига эътироз билдиришга тоқат қилмас, салга қони қайнаб кетар ва анча вақтгача ҳарс-ҳурс қилиб, пишиллаб нафас олгучи эди. Герман канцлерининг энг ёқтирган тарихий қаҳрамонларидан бири, гуннар йўлбошчиси Аттила шунақа қайсар бўлган бўлса керак. Бисмаркни ажойиб дипломат деб ҳисоблашар ва у бундан фахрланарди.

— Менинг бутун дипломатиям шундан иборатки, — дер эди у, худди пиво бочкаси ичидан отилиб чиқаётгандек бўғиқ, паст овоз билан, — фақат ўйлаган нарсамни гапираман.

Бисмаркнинг яқин кишиларидан бири, Франция-Пруссия уруши вақтида доимо унга ҳамроҳлик қилган киши национал-либераллардан рейхстагга аъзо бўлган қирқ уч ёшли басавлат банкир Иоганн Микель эди, у катта мансабни эгаллашга муваффақ бўлганди. Бисмарк ўз иттифоқидаги бу кишини кенг билими ва сиёсий заковати учун қадрлар эди. Одатда одамларга ишонмайдиган канцлер Микелга ишонар, ундан сир сазламас, ишчан амалдорнинг одоби, оғзига сўк солиб тура олиши ва олифтагарчиликка ўхшамаган ташқи кўркемлигининг қадр-қийматига етарди. Микелда одатдан ташқари бир сир бор эдики, одамларни яхши биладиган Бисмарк сира бунинг тагига етолмасди.

Бир маҳаллар, илк ёшлик чоғида канцлернинг энг ишонган ходимларидан бири бўлган бу киши Коммунистлар иттифоқининг фаол аъзоси, нақ Маркснинг шогирди бўлганлигини Версалда бош қўмондон ставкасида ҳеч ким билмас эди.

1849 йилдан кейин Иоганн Микель немис коммунистлари — золингенлик ишчилар Клейн, Фриц Молль ва кўпгина бошқа кишилар билан чуқур подпольега

Ўтиб, қаттиқ таъқиб этилаётган ғояларни тарғиб қилиш соҳасида катта ва хатарли иш олиб борди. У тўла исми билан имзо чекиб, ўзининг яширин алоқалари ҳамда подпольечиларнинг ҳаракатлари тўғрисида доимо Лондонга, Дин-стритдаги 28- уйга ёзиб турди.

Кёльн коммунистлари устидан бўлган суд процессидан кейин реакция шамоли омонат ва тасодифий нарсаларнинг барини юлиб-юлқиб, улоқтириб ташлади. Мишель таълимот масаласида эмас, балки ҳаётимнинг ҳамда бадавлат хонадонга куёв бўлиб эришган фаровон турмушимнинг баҳридан ўтишим лозиммикан, деб иккилана бошлади. У, ғалаба қозонишига умид қилишга асос йўқ, шу сабабли ловуллаб турган революцион алангадан олисроқда умр кечириш ақлли иш бўлади, деган фикрга осонликча кела қолди.

Юксакликка кўтарилишдан кўра қуйига юмалаш осонроқдир. Бирда инерция таъсир қилади, бирда тўсиқни бартараф қилиб, талай куч сарфлаш лозим бўлади. Микель ўтмиши билан алоқани узди. Ғоявий мардлик кўрсатишдан воз кечиб, у мансабдор сифатида катта муваффақият қозона бошлади ва уни ўзига яқинлаштириб, пастдан юқорига кўтарган Бисмаркнинг ишончига сазовор бўлди.

Микель, Маркс менинг герман деспотизмига ва унинг бошлиғига қарши қаттиқ ҳужум қилиб коммунистик подпольедан ёзган хатларимни истаган пайтда ошкор қилади, деб қўрқиб ич-этини ерди. Министр бўлишга интилаётган рейхстаг аъзосига азоб бераётган нарса фақат қўрқувгина эмас эди. У, коммунистикдан айниган бўлса ҳам Марксга бўлган самимий ҳурмати сақланиб қолган эди. У ўзи ташаббус кўрсатиб, Ганноверда Интернационал йўлбошчиси билан кўришиб, унга ўзининг хизматини таклиф қилди, реакция коммунистик ҳаракатга қарши тайёрлаётган энг муҳим нарсадан Марксни хабардор қилишни унга ваъда этди. Германияда Маркснинг қамалиш хавфи борлигини унга маълум қилган киши Микель эди. 1871 йилнинг бутун қиши ва баҳорида у Бисмаркнинг пияжиди бўлиб, Пруссия қўмондонлиги билан Тьер ҳукумати ўртасида бўлиб ўтган барча музоқоралар тўғрисида дастлабки манбаларнинг ўзидан билиб турди. Иоганн Микель реакционерларнинг Парижга бостириб кириш режалари тўғрисида ахборот олиш

Маркста нақадар муҳим эканлигини тушуниб, ўша ондаёқ бундан уни хабардор қилди.

Тьер Франциянинг ижроия ҳокимиятига бошчилик қилар ва ватанни Бисмаркка сотар экан, қариллик дардларига қарамай, жўшқин куч-ғайрат кўрсатаётган эди. Одамзодга нафрат ва ҳокимиятпарастлик дунёни ағдар-тўнгар қилиб юборишга уриниб кўрса бўладиган қудратли омиллардир. Март ойининг ўрталарида Тьер Версалда халққа сотқинлик қилган Миллий мажлис аъзолари билан кенгашди, шундан икки кун кейин эса у Париж полиция префектурасида контрреволюцион фитна режасини яширинча муҳокама қилди, бу фитна орлеанлар монархиясини тиклаш билан тўгаши керак эди. Миллий гвардия ихтиёридаги замбаракларни тортиб олиб, унинг Марказий Комитети аъзоларини қамаш ҳамда ишчиларни қуролсизлантириш мўлжалланган эди.

Катта ёшдаги парижликларнинг ҳаммаси куздаёқ ялли қуролланган эди. Лекин халқ ўзининг тўп-замбараклари бўлишини истаётганди. Бельвилдаги йиғинда ишчилар замбараклар қўйишни таклиф қилди, шу ернинг ўзида бу мақсад учун маблағ йиғиш бошланди. Пойтахт меҳнаткашлари ишчиларни қўллаб-қувватлаб, қўнғироқлар ва ҳайкаллардан қурол-яроғ ясашни талаб қилишди. Парижликлар замбаракни меҳр билан ардоқлаб, «Марианна» деб атаб қўшиқ айтишар, бу қўшиқнинг сўзини бир ботир тўпчи ёзган эди:

«Менинг Марианнам чекка бир жойда ясалди, уни халқ ўз қўли билан қўйган. У ҳеч қачон фуқарога қарши ўқ узмайди. Бордю бирор Кавеньяк¹ маккарона режалари билан бош кўтаргудек бўлса, *Марианна* бутун озодлик қотилларини тўпга тутади».

Ун саккизинчи мартда миршаблар, жандармлар ва ҳарбий отрядлар Парижга томон йўл олишди, шаҳарликлар пайқаб қолмасин учун улар бутун эҳтиёт чораларини кўришди. Бу операцияга Тьерга содиқ фикр-мулоҳаза юритмайдиган генерал Винуа раҳбарлик қилди.

¹ Кавеньяк, Луи Эжен (1802 — 1857) — Француз генерали, Париж пролетариатининг жаллоди. 1848 йилда ҳарбий министр лавозимида бўлиб, 1848 йилги Июль кўзғолонини қонга гарқ этган. (*Тарж.*)

Ҳали қуёш кўтарилмаган эди, фақат тонгги зангори нурлар мовий уфқи аранг ёритиб, тунги юлдузларни ўчирмоқда эди. Монмартр кўчаларидан бирида етти нафар миллий гвардиячи парижлик ишчиларга қарашли замбарак ва митральезаларни¹ қўриқлашарди. Соқчи солдат қадам товушини эшитиб, милтиқни шайлаб: «Ким келяпти? Жойингдан қўзғалма!» деб қичқирди. Бунга жавобан ўқ узилди. Оғир ярадор бўлган соқчи нам ерга қулади. Постда турган юзи катта, рангсиз, ёқимтой қиз унга томон югурди. Бу парижлик ишчиларга яхши маълум республикачи Луиза Мишель эди. У жони узилаётган ўртоғининг жароҳатини боғлади-да, қуролни ҳилпиратиб турган мовут плашч остига яшириб, тезроқ тревога кўтариб, хиёнаткорона ҳужум тўғрисида шаҳарга маълум қилмоқ учун четга отилди.

Халқнинг жасур ва зийрак қизи тепаликдан тушаётган, шу яқин орадаги тўпхоналарни қўриқлаб турган миллий гвардиячиларнинг эътиборини тортмоқлик учун ўқ узиб, жон жаҳди билан: Хиёнат, оға-инилар, хиёнат, ёрдам беринглар!— деб қичқирди.

Шу пайт Винуа қўшинлари шаҳардаги бир неча тепаликларни қўққисдан босиб олди. Қуёш секин-аста кўтарилиб келмоқда эди. Жазоловчи жандармлар қўлга туширган тўпларни олиб кетишга ўлиб-қутулиб шошилардилар, лекин от-улов етишмас эди. Замбаракларни қиялик нотекис тор кўчалардан судрашга тўғри келаётганди. Айни шу вақтда пойтахтнинг бошқа районларига ҳам контрреволюцион юриш бошланди. Тьер генераллари, аввалига катта қаршиликка йўлиқмай, шаҳарнинг ичкарисига силжийвердилар. Улар ўзлари хаёл қилган ғалаба тўғрисида мақтанчоқлик билан телеграф симлари орқали хабарлар тарқатдилар. Тун қоронғусида уларнинг агентлари Миллий гвардиянинг тор-мор этилганлиги тўғрисида бутун пойтахт бўйлаб ахборотлар ёпиштирдилар. Аммо контрреволюция элбурундан тантана қилаётган эди.

Шаҳар қўққисидан, шовқин-сурон билан уйғонди. У ер-бу ерда харид қилгани ва сувга бораётган уй бекалари тўпларнинг босиб олинганини биринчи бўлиб

¹ Митральеза — пулемётнинг французча эски номи (Тарж.)

билиб қолдилар. Улар саватлари, пақирларини йўлда қолдириб, бўлган воқеа тўғрисида бақириб жар солиб, мэрига югурдилар. Бонг янгради. Кўп асрлар мобайнида унинг чўзиқ, ташвишли чақирғи Париж узра неча бор янграган. Қўнғироқларнинг ғазабнок, даҳшатли садолари шаҳар аҳлига яхши таниш эди. Қўнғироқлар пичан ғарамига тушган учқундек, ўз боласини ғимоя қилаётган онанинг фарёдидек ҳаракат қилаётганди. Унда ҳамиша ҳаёт ва мамот, мағлубият ва ғалаба ваъда қилаётган огоҳлантириш ва курашга доимий даъват янграрди. Бонг кимники чорласа, ҳеч қачон ундан лоқайдлик кўрмасди. Унга одамлар билан тўлиб-тошиб кетган кўчаларнинг авжга минаётган шовқини, оёқларнинг дупир-дупири, қиличларнинг жаранг-журунги, мўлтиқ затворларининг шақир-шуқури, ҳаяжонга келган одамларнинг ғовур-ғувури жавоб берарди.

Кўп ўтмай Миллий гвардия отрядлари дўмбираларининг овози бонгга қўшилиб кетди.

Болалар, чоллар, хотин-қизлар ва эркаклар шошапиша қуролланар эканлар, аслаҳахоналарга отилардилар. Монмартрда минг-минглаб одамлар тўпланаётганди, улар жондан кечиб бўлса ҳам замбаракларни — ана шу озодлик гарантиясини, душмандан ғимоя қилиш воситасини сақлаб қолишга шай эдилар. Луиза Мишель миллий гвардиячилар билан революция учун жанг қилгани Монмартрга қайтиб келди.

Чароғон кўклам пайти эди, қушлар сайрашарди. Халойиқ Тьер солдатларини қуршаб олиб, уларни дўстларимиз деб атаб, ўз опа-сингиллари, оталари, оналарига ўқ узмасликни илтижо қиларди. Солдатлар халқ билан иноқлашиб кетишди. Улар мўлтиқларининг қўндоғини юқори қаратиб, баланд кўтаришарди. Офицер ва генераллар халойиқни ўққа тутишни буюриб овора бўлишаётганди. Фақат миршабларгина бундай фармойишларга бўйсунишга уриниб кўрдилар, аммо халойиқ ва ҳар томондан етиб келган миллий гвардиячилар қон тўкилишига йўл қўймадилар. Улар жандармлар ва офицерларни қуролсизлантириб, революцион Парижга бўлган ҳужумга қўмондонлик қилган генералларни турмага жўнатдилар. Энди ишчилар, ҳунармандлар ва уларнинг гвардиялари мудрофаадан ҳужумга ўтишди. Меҳнатқашлар Тьернинг маккорона

фитнасига Миллий гвардия Марказий Комитети ёрдамида зарба бердилар. Халқ тўла ғалаба қозонди. Тарихда биринчи марта ўлароқ меҳнат аҳли Парижнинг ҳукмдори бўлди.

Биринчи пролетар революцияси кучи қай даражада бўлишини олдиндан билиб бўлмайдиган вулқон лавасининг отилиб чиқишига ёки пўртанага ўхшаб кетарди.

18 мартдаги халқ қўзғолони ўз-ўзидан келиб чиқди. У бирон-бир революцион ташкилот томонидан тайёрлангани йўқ, у ягона раҳбар марказга эга эмас эди. Бу Париж меҳнат аҳли ва унга хайрихоҳ бўлган зиёлиларнинг ўзларининг азалий душманлари — революцияни маккарона йўл билан йўқ қилиб ташлашни хаёл қилган реакцион буржуазияга яқдиллик билан берган зарбаси эди. Бироқ ғалаба қозониш учун биргина зўр ғайрат кўрсатиш ва мардликнинг ўзи кифоя қилмас эди. Сафларнинг жипслиги, ҳамжиҳат бўлиб ҳаракат қилиш, моҳир тактика, тезда қайта ҳужумга ўта билиш керак эди. Буларнинг барини Миллий гвардия Марказий комитети — ишчилар синфининг биринчи революцион ҳукумати таъминлади. Бутун ҳокимият халқ сайлаган Коммунага топширилгунга қадар ўн кун мобайнида Миллий гвардия Марказий комитети революцион Парижга раҳбарлик қилиб турди.

Марказий Комитет аъзолари бирон-бир иш билан донг чиқарган бўлмасалар ҳам ишчилар синфи муҳи-тида ҳамма уларни танир, ҳурматлар ва севар эдики, уларнинг кўпчилиги шў муҳитдан чиққан эди.

Ҳукумат Версалга қочди. Ижроия ҳокимият бошлиғи Тьер ойналарига парда тутилган каретада соқчилар кузатувида яширинча пойтахтдан чиқиб олди.

19 март эрталаб минг-минглаб парижликлар Марказий Комитет имзолаган афишаларни қувончли ҳаяжон билан ўқишди. Афишаларда Коммунага сайловлар тайинланишлиги, сўнгра Марказий Комитет пойтахтда бутун ҳокимиятни Коммунага топширажаги маълум қилинган эди.

«Гражданилар! Париж халқини зулмга бўйсундир-ишга ҳаракат қилиб келган эдилар, у энди зулмдан озод бўлди... Париж ва Франция республикага — босқинчилик ва гражданилар урушлари даврига абадий

барҳам берадиган ягона идора усулига биргаликда асос солишлари керак, бу республика ва унинг бутун самаралари яқдиллик билан маъқуллангандир.

Қамал ҳолати бекор қилинди. Париж аҳолиси коммунал сайловлар ўтказиш учун ўз секцияларига таклиф қилинади. Миллий гвардия барча граждaнларнинг хавфсизлигини таъминлайдир».

Телеграф, префектура, министрликларнинг бинолари — ҳамма нарса Миллий гвардия ихтиёрига ўтди. Яқшанба куни эди, қуёш чарақлаб турарди. Шаҳар чеккаларининг аҳолиси, ишчилар бу кунни кўпдан бери орзиқиб кутилган шодиёна байрам сингари қарши олдилар. Хиёбонлар, майдонлар, кўчалар, айниқса гавжум эди. Қўшиқ, музика, кулги садолари янграрди. Ратуша тепасида қизил ялов ҳилпирарди.

Ўша куни Варлен ва бир неча ўн миллий гвардиячи ҳеч қандай қаршиликсиз молия министрлигини эгаллади. Улар Версалга қочиб қолган министр кабинетига киришди, мансабдорларни ҳузурларига чақириб, алоҳида ертўлаларда сақланаётган сандиқлардаги пуллар тўғрисида аниқ ҳисоб беришни талаб қилдилар. Уларга сохта рақам айтишди ва валюта сақланаётган темир сандиқларнинг калитлари Версалда, дейишди. Ана шу ўринда Марказий Комитет делегатлари оқибати ёмон кўнгилчанглик ва калтабинлик қилишди.

Жақлар сингари Варлен ҳали ҳам бўлса Версаль билан ярашишга умид боғлаб, банкдан энг зарур эҳтиёжларгагина пул сўради. Миллий гвардиячиларга мояна тўлаш зарур эди. Узоқ музокаралардан кейин бошқарувчи тилхат билан зарур миқдорда — ҳаммаси бўлиб бир миллион сўм, шунда ҳам қоғоз пул беришга рози бўлди. Банкда икки ярим миллиардга яқин франк сақланарди. Орадан бир неча кун ўтгач Варлен Коммунага зарур бўлган яна бир миллион франк берилишини талаб қилди. Бунга унашмади. Фақат қистовлар ва ниҳоят меъёридаги дўқ-пўписалардан кейингина банк бошқарувчисининг ўринбосари маркиз де Плек хазина учун арзимаган миқдордаги ана шу пулни беришга рози бўлди.

Париж революцияси ҳаракати раҳбарларининг ҳулқ-атвори Марксни ва унинг дўстини ниҳоятда ҳайратда қолдирди ва ташвишлантирди.

«Коммунанинг француз банки эшиклари қаршисида иззат-икром кўрсатиб тўхтаб қолганини тушуниш ҳамма нарсадан кўра мушкул,— деб ёзди Энгельс.— Бу ҳам йирик сиёсий хато эди. Банкнинг Коммуна қўлида бўлиши гаров тариқасида ушлаб турилган ўн минг кишидан кўра катта аҳамиятга молик бўлган бўлур эди. Бу ҳол бутун француз буржуазиясини Коммуна билан сулҳ тузиш учун Версаль ҳукуматига тазийқ ўтказишга мажбур қилган бўлур эди».

Коммуна пойдевори қурилаётган кунларда тузатиб бўлмайдиган бошқа сиёсий хатоларга ҳам йўл қўйилди. Бир тўда мэрлар ратушага келишди ва улардан бири Варленга савол берди:

— Хўш, аслида нима истайсизлар? Янги муниципалитет сайланишига рози бўлинса, ҳаммангиз тинчийсизларми?

Варлен ортиқча ўйлаб ўтирмасдан жавоб берди:

— Ҳа, биз муниципаль кенгаш сифатида Коммуна сайланишини истаймиз. Лекин бизнинг талабларимиз ҳали бу билан чекланмайди ва сиз ҳаммангиз буни жуда яхши биласизлар. Биз Париж учун коммунал эркинликлар бўлишини, полиция префектурасининг йўқ қилинишини, Миллий гвардия учун ўзининг барча офицерларини, шу жумладан бош қўмондонни ҳам ўзи сайлаш ҳуқуқини, тўланмаган беш юз франкдан кам квартира қарзларининг бутунлай кечиб юборилишини ҳамда квартира учун бошқа қарзларнинг пропорционал равишда камайтирилишини, векселларнинг тўланиши тўғрисида адолатли қонун чиқарилишини истаймиз, ниҳоят Версаль қўшинлари Париждан йигирма мил нарига кетишини истаймиз.

Муниципаль маъмурлар ҳатто ана шундай ғоятда ўртамиёна талабларга рози бўлишдан ҳам кескин ва узил-кесил бош тортдилар. Турли тусдаги реакционерлар айюҳаннос солиб, Марказий Комитетни тан олмасликлари ва ўзлари учун Парижда ягона қонуний ҳокимият мэрлар ва аввалги депутатлар йигини эканлигини айтдилар. Ярим кечагача, сурункасига беш соат давомида Марказий Комитет вакиллари билан мэрлар ўртасида қаттиқ баҳс бўлди. Бир неча кунгача миужжа қоқмай, ахири ҳолдан тойган Варлен қувлик билан қўйилган тузоқни пайқамай, озгинагина писан-

да билан ён берди. Чекилавериб димиқиб кетган хонадан чиққач, тоза ҳавода ўзига келиб, кимсасиз сокин кўчада у янглишганини ўша ондаёқ тушунди. У ўртоқлари ҳузурига келиб, ўз қилмишини хато деб баҳолади ва мэрлар билан депутатларнинг даъволарига рад жавоб беришни таклиф қилди. Бироқ, бундай қилинмади.

Парижлик кўпгина пролетар сингари Варлен ҳам табиий ватанпарварлик вужудга келтирган бўлмагур хом хаёлларнинг ҳали ҳам асоратида эди. Мамлакатни немис қўшинлари қуршаб олганди. Душман пойтахт бўсағаларига келиб қолган шу қадар мушкул бир пайтда кўпгина революционерлар биродаркушликка сабаб бўладиган граждандар уруши бошлаб юбориб ватанга зарар етказилишидан чўчир эдилар. Улар Тьер билан француз буржуазиясига Бисмарк ва унинг армияси француз пролетарларига қараганда анча яқин ва қадрли эканини тушунмас эдилар. Оламда синфий душманнинг нафратидан кўра шафқатсизроқ ҳеч нарса йўқ.

Жуда тез орада Варлен ва унинг маслакдошлари кўзининг очилиш вақти келди. Бироқ аллазамон кўп нарса бой берилган эди. Шундай бўлса ҳам Парижни бошқариш меҳнаткашлар қўлида эди. Коммуна тарихда биринчи марта ўлароқ чинакам халқ ҳокимияти нима эканини жаҳонга кўрсатди.

Жан Сток ўзига хос бўлмаган бафеъллик билан Жаннетта ва Катринанинг тез ўсиб бораётган хотинқизлар ҳаракатида қатнашмасликларини, ўз-ўзидан бунёд бўлган клубларга қатнашмасликларини, у ерда ярадорларни боғлаш ва қурол тутишни ўрганмасликларини талаб қилди. Жан 1848 йилда ўспиринлик маҳалида қонга беланган, оғир яраланган Жаннетани баррикададан олиб чиққанидан буён у революцион курашни эркаклар иши деб ҳисобларди. У хотинини ва сингисининг ҳаётидан хавотирланар ва уларни уйда олиб қолиб, хавф-хатардан омон сақлашни истар эди.

Сток Жаннетта ва сингиси Лиза Красоцкий билан бирга клубга бормоқчи бўлиб кийинишаётганини кўриб: — Нима деганларингда ҳам бу сизлар учун хатарли иш, — деб туриб олди. — Сизларнинг зағизгонлар йиғинингиз важидан постимда тинчгина тура олмай-

ман. Сизлар биз, эркакларнинг революцияни бемалол ҳимоя қилишимизга халақит беряпсизлар.

— Мен эркаклар худбинлигининг анвойи хилларини кўрган эдим, лекин сиз янги бир қиёфага кириб олибсиз. Демак, тинчлигингиз бузилишини истамас экансиз-да? Жаннетта билан Катрина болалар ҳам эмас, нарсалар ҳам эмас улар,— қаршилик қилди Лиза.

Жаннетта муғомбирона жилмайиб туриб қалпоғининг даҳани остидаги боғичини боғлар эди.

— Қўйинг, фикрини айтсин, Красоцкая хоним,— илтимос қилди у.

— Ундай бўлса, бу масала хусусидаги фикримни дангал айтганим бўлсин. Бу тўғрида кўп марта бош қотирдим, шунинг учун ўзимнинг ҳақ эканлигимга аминман. Аёл зоти табиатан уйда ўтириши, рўзғорга фэйз киритиши, илиқлик бағишлаши керак. Унинг иши бизни ийтишлик ва зидимизга юрмаслик, қуруқ ақл билан эмас, балки қалб билан яшашидир. Эркак зоти, менимча, ходим ва аскар бўлиб туғилган, аёл эса фақат унинг дугонаси, уй-рўзғорнинг бекасиدير. У биринчи бўлиб «тинчлик-тотувлик» сўзини тилга олган, бунинг учун унга минг тасаннолар бўлсин.

— Шу гапинг учун биз дарҳол боришимиз керак,— деди қатъият билан Катрина, эшик томон бораётиб.

— Қўй, ҳамма гапини айтсин,— Жаннетта Катринани тўхтатди.— Бугун унинг эзмачурук Ламартига ўхшаб маҳмадоналиги қўзиб турибди. Ҳеч ким бунчалик чиройли ва силлиқ гапиролмайди бу замонда.

— Илжайишга бало борми. Менимча, хотин зоти ҳайвонсифат эркакни одам қилди.— У — маданиятнинг асосидир.

Олимлар ҳамма нарсани бошқача тушунтиришади. Чамаси сиз Момо Ҳавони ҳам эсласангиз керак. Ахир у Одаматонинг дунёга келишига сабаб бўлган,— илжайиб қўйди Лиза.

— Аёл зоти биринчи шоир, рассом, созандага илҳом бағишлаган. Бу гапни ўзим ўқиганман,— қайсарлик қилди Жан.

— Бўлмагур гап! Ҳамма нарсани меҳнат, инсоннинг қўли, унинг белини букчайтирган заҳмат бунёд этган. Аёл зоти эса ҳаммавақт ва ҳамманинг қўлида ясанган қўғирчоқ бўлган эмас. Сиз ҳақиқий прудон-

чига ўхшаб фикр юритяпсиз,— совуққонлик билан деди Лиза.— Прудон, аёл кишининг ўрни оилада, деб эълон қилган. Ўзингизни Маркс таълимотига эргашувчи, деб аташининг нима ҳожати бор.

— Майли, шундай бўлса бўла қолсин, эҳтимол мен ҳақ эмасдирман. Сиз мендан кўра кўпроқ нарса биласиз, албатта, лекин бола туғиб, уни ўстирадиган хотин зоти эканини инкор этмайсиз-ку ахир. Унинг бошида иш кўп. Мен Жаннетта билан Катринанинг ўқиб-ўрганишига халақит бермайман-ку ахир. Аксинча, қўлимдан келганча ёрдам бераман, лекин аёл кишининг вазифаси оилани эҳтиёт қилиш, уни ардоқлашдир...

— Эрни денг,— хитоб қилди хушнудлик билан Лиза.

— Қани, айтинг-чи, зўравон, ундай бўлса, фақат қадимги тарихда эмас, балки биринчи революцияда ҳам чавандоз хотинлар отрядлари қаердан пайдо бўлган?— деб эслатди Лиза.

У оналар афсун бўлган замонлар ва қадимги немис эпосидаги афсонавий жанговар аёллар тўғрисида гапирмоқчи бўлди-ку, аммо мунозарани бўғиб қўймаслик ва дўстларнинг ўз фикрини айтишига имкон беришлик учун ўзини тийди. У Жан оғир қонли кураш бўлажагини олдиндан кўриб, хотин-қизлар ҳаётини ўлим хавфи остида қолдиришни истамаётганига ақли етиб: «Бу кишиларнинг бари ҳозирда юрак амри билан яшашяпти. Қайтага бу яхши»,— деб ўйлади.

— Солдат хотин-қизлар тўғрисида билгим ҳам келмайди. Шунақа солдатлар бўлган. Болалигимда ўз кўзим билан кўрганман. Бир нарса менга равшан — эркак билан аёл ўз табиатига кўра турлича зотлардир. Мана, бир мисол. Ёзда биз Жаннетта билан Медонга бориб, дала-даштларда сайр қилдик. У бўтакўзларни кўрдию болага ўхшаб ўйинга тушиб, ичига сиғмай кетди, шу ёввойи ўтдан бир даста термагунча тинчимади. Унинг учун бу гул, мен учун эса суғириб ташлаш лозим бўлган зарарли ўт.

Учала аёл хахолаб кулишди.

— Тентак экансан. Келиб-келиб гулларга қарши чиқяпсан, гўзалликка зарда қилиш нимаси. Бу ҳам мардоналикнинг ожиз бир белгисидир. Турмалар қурган, мақталлар, жодимашиналар, кишанлар, риёзат занжирлари, урушларни ўйлаб топганлар сиз, ҳукмдорларимизсиз,— деб акасининг жиғига тегди Катрина.

— Майли, лекин барибир сизларнинг ишингиз қу-
рол тутиш эмас, балки жомашов, қозон-товоқдир.

Жаннетта бирдан рангги оппоқ оқариб:— Менга шундай дейишга қандай тилинг борди?!— деб бақир-ди-да, ўқрайиб эри томон юрди.— Уй бекасининг меҳ-натидек аянчли, қадр-қийматсиз ва оғир меҳнат йўқ. Кунуззукун ғалвирда сув ташигандек бўласан. Чарчаб ўлар қолга етасан, қўлларинг қадоқ бўлиб, юзингни ажин босади. Уйингни йиғиштириб, полни тилинг билан ялагандек ювиб чиқиб, қутулдим энди, деганингда одамлар кириб келади, яна ҳаммаёқ чанг, ифлос. Наридан-бери пишириб-куйдирасан, қарабсанки, яна стол устида ювиқсиз идиш-товоқ қалашиб кетади. Пилди-роқдек айланганинг айланган, лекин куйиб-пишир-ганинг, доимий тўлғонганингдан ном-нишон қолмайди. Ҳечвақо йўқ. Менга қолса, уй бекасига, ўчоқ-боши ва уй рўзгорнинг қулига ҳайкал қўйган бўлардим. Лекин энди фақат сен учун эмас, балки мен учун ҳам бошқа-ча замон келди.

— Гапларингиз тўғри. Жаннетта, — деди Лиза.

— Мен революцияга бегона одам эмасман, — деди яна жиғибийрони ошиб Жаннетта.

У кофточкасини ечиб, 1848 йил июнда ярадор бўл-ганида чандиқ бўлиб қолган елкаси билан кўксини очиб кўрсатди. Ушанда Жаннетта ҳалок бўлган эри-нинг қўлидан тушиб кетган ол байроқни олиб, барри-када узра баланд кўтарган эди.

— Сенинг онанг Женеваева эса, — деб давом этди у, ҳаяжондан оғир-оғир нафас олар экан, — тупроғи енгил бўлсин, кўп йиллик азоб-уқубатлардан кейин, «Йил фасллари жамияти» қўзғолони вақтида отанг билан топишган эди, уларнинг ҳар иккиси ўша қўзғолонда қатнашган эдилар. Айтган гапларингдан уял, оламда ўтган қаҳрамон аёлларнинг ичида энг камтарини бўл-ган онангнинг хотираси қаршисида қизар. Бунақа қаҳ-рамон аёллар оз дейсанми?

Жан бутунлай енгилгандай турарди.

— Кечир мени, Нетта, — деди у, хотинини бағрига босар экан. — Сени биламан, Сен Жанна д'Аркнинг ўзи сингари ўт-оловсан. Мабодо ҳалок бўлгудек бўл-санг, менинг бу дунёда яшамаганим маъқул. Мен отам учун, кўплаб жафокашларимиз учун сенсиз ҳам қасос оламан, ҳар иккимиз учун бир ўзим жанг қиламан.

Бўпти, сенга мен ўргатишим лозим эмас. Билганингдан қолма.

— Мен бўлсам, сенинг ҳақингда Жамият секциясида гапирмоқчи бўлиб юрувдим,— ҳазиллашди Жаннетта,— балки, қандай золим эканингни Маркснинг ўзинга ҳам айтмоқчи бўлган эдим ҳатто. Гап шундаки, бу буюк инсон сени мақтаган бўларди. Тушунгин ахир: биз курашда бир-биримизга халақит бермаймиз, балки ёрдам берамиз. Муҳими, шу нарса эсингда бўлсан: сендан ўн ёш катта бўлиб туриб,— Жаннетта алам билан хўрсинди. лекин халақит бериб турган бир пимани улоқтиргандай, ўша ондаёқ қўлини қимирлатиб қўйди,— ақлимга қулоқ солиб, сенга эрга теккан бўлсам, яна бева бўлиб қолиш учун теккан эмасман.— Сўнгра у йигирма йилдан кўпроқ муқаддам барикадада ҳалок бўлган эрига қасамёд этган вақтида сўзларини беихтиёр равишда такрорлади:— Сен қаерда бўлсанг, сенинг Жаннеттанг ҳам ўша ерда бўлади, Жан. Тиргимизда ҳам ўлимимизда ҳам ҳаминша бирга бўламиз...

Лиза, деразага ўгирилиб, шу қадар таъсирли, одатдан ташқари бу даҳанаки жангга тобора ҳаяжон билан қулоқ солаётган эди.

Шундай бўлдики, ҳокимият теппасига халқ келиши билан Парижда тиниқ, илиқ кўклам бошланиб кетди. Ҳамма нарса гулга бурканди. Халқ кечаю кундуз кўчаларда гужғон ўйнади.

Инсоният тарихида кўп марта революциялар қиш охирида, йлк фасли баҳорда бошланган. Одамлар билан биргаликда табиат ҳам юксалиш ғалабасининг тантанасини сурган. Лекин ҳеч қачон инсонлар қувончи Парижда мартнинг иккинчи ярмиси кезларидагидек шу қадар оташин, жўшқин, мастона бўлмаган. Ҳар томондан таҳдид солиб турган хавф-хатар ниҳоят озодликка чиққан халқнинг ғайрат-ташаббусини камайтирмади, балки кучайтираётганди. Халқнинг бутун пинҳоний кучлари юзага чиқиб, жуда кўп кишилар оммасининг қўли ва ақл-идроки жон-жаҳди билан ишга киришиб кетганди.

Миллий гвардия Марказий Комитетининг аъзолари ухлаш, дам олиш нима эканини билмай ишлашарди. Улар душманларнинг ҳужумини қандай қилиб шай-

даниб қарши олиш масаласини биргаликда муҳокама қилмоқ учун ратушанинг деворларидаги пардалари ҳамда шипидаги осмон ва ишқ-муҳаббат илоҳларини тасвир этган нақшларнинг самовий ранги туфайли мовий зал деб аталган залида доимо йигилишиб туришарди.

Ишчилар ҳокимиятни қўлган олган дастлабки кунларда баъзилар, шу жумладан медик Жаклер ва муқовасоз Варлен Тьерга музокаралар таклиф қилиш ва бирмунча ён бериш тўғрисида хаёл қилишарди. Бундай кайфиятлар қизгин қаршиликка йўлиқди. Чунки версалликлар париждикларни хиёнаткорона алдамоқ учун, шак-шубҳасиз, бундан фойдаланиб қолган бўлардилар. Париж билан Версаль ўртасидаги жарлик ўтиб бўлмас жарликка айланган бўлиб, келишувнинг иложи йўқ эди. Анна Васильевна Жаклар каби Кра-соцкий билан Сток ҳам бунга амин эдилар. Анна Васильевна эрининг иродаси дам мустаҳкамланиб, дам сусайиб туришлигини билганлигидан унинг маънавий кучларига мадад бермоқ ҳамда андаккина иккиланишини ҳам йўқ қилмоқ учун ўзининг бутун таъсиридан фойдаланар эди.

Жасурларнинг жасури Ярослав Домбровский, Луиза Мишель каби узоқни кўрадиган революционерлар хотиржам эмас ва ишчилар ҳокимиятни қўлга киритган дастлабки кунларданоқ реакциянинг ари уясини дарҳол қуршаб олиб, йўқ қилиб ташлашни қатъий талаб қилдилар. Коммунарлар «Монмартрнинг қизил қизалоғи», деб атаган Луиза Мишель Тьерни бир ёқлик қилиб, реакциянинг ана шу даҳшатли илонини мажақлаб ташлаш ниятида эди.

— Мени бениҳоя кўнгли бўш деб айблашади, — дерди у, — шундай бўлсам-да, мен изда ётган тошни олиб ташлагандай бу қонхўр пакананинг жонини сира сесканмай суғириб олган бўлардим.

Домбровский билан Луиза Мишель, Версалдаги реакция кучайиб олади, деган хавотирда эдилар, Лондонда Маркс билан Энгельс ҳам шу фикрда эдилар. Бахтга қарши башорат рўёбга чиқа бошлади. Пруссияликларнинг ёрдами билан анча-мунча куч йиққан Версаль армияси орадан кўп ўтмай пойтахтга ҳужум қилишга уриниб кўрди. Ушандан буён граждандар

уруши, аввал бошда шаҳар атрофида, сўнгра эса Парижнинг ўзида ҳам ортиқ босилмади.

Йигирма саккизинчи мартда Миллий гвардия Марказий комитети эркин овоз бериш йўли билан сайланган Париж коммунасига ўз ваколатини топширди. Меҳнаткашларнинг бу янги ҳукумати саксон олти кишидан иборат бўлиб, уларнинг кўчилиги ишчилар эди.

Коммунанинг эълон қилиниши ажойиб тантанага айланди. Бутун инсоният тарихида инқилобий байрамлар унутилмас даражада улуғвор, гўзал ва дабдабали бўлади. Шундай онларда «қардошлик» ва «тенглик» сўзлари ҳамиша энг тўлиқ ифодасини топади. Одамлар ёлғизликнинг тиканли ғовидан ошиб ўтадилар, улар севинч ва орзу-ниятлари ичларига сиғмай, ҳамиша қўмсаб келган эзгуликка — бирлик, меҳр-муҳаббатга қалбан етишадилар.

Шаҳар ратушаси олдидаги майдон эрталабданоқ тўда-тўда қуролли кишилар билан тўлган эди. Ёғоч минбар қаршисида Коммуна аъзолари йиғилишган. Мундирлар ва пиджаклар устидан елкалар оша қиялама тортилган кенг қизил ленталар уларнинг фахрий унвони белгиси эди. Музика чалиб турарди. Фронтга жўнаётган армиянинг ҳарбий паради бошлангандек кўринарди. Шамолда ҳилпираб турган тилларанг шокилани оч қизил байроқлараро найзалар қуёш нурида ярақларди. Жуда зич жойлашган милтиқлар қалин ўсган қамишлар сингари тебранарди. Лафетларга ўрнатилган замбаракларнинг оғзи қуёшда олтинланарди. Нутқ сўзлашлар йўқ. Тўп салютларининг гумбуллаши ва дўмбиралар садоси остида Миллий гвардия батальонлари ўтиб борарди. Хотин-қизлар ранго-ранг байроқчаларни ва ипакдек шафақранг чиннигул дасталарни силкитиб қолишарди. «Марсельеза» қўшиғи оркестрларнинг садолари билан қўшилиб кетарди. Одамлар қўл ушлашиб, бир-бирларига жилмайишарди.

— Яшасин Коммуна!

Илиқ шабада майса ва ҳосилдор тупроқ ҳидларини таратарди.

— Яшасин социал революция!

Бу шиор кўкда парвоз этиб, Коммунанинг буржуа республикачилар партияларига мансуб бўлган янги

сайланган бир неча аъзосининг очикдан-очик ўтини ёриб, дилини ғаш қиларди.

Халқ ғалабасининг дастлабки кунлариданоқ Парижда сотқинлик пинҳон эди, у дарҳол зимдан Коммуниани ичдан кемира бошлади. Баъзи бир мэрлар ва депутатлар, Тьердан кўрсатма олиб, Версаль армиясининг мустаҳкамланиб олишига имқон бермоқ ҳамда парижликларни ғафлатда қолдирмоқ учун сулҳ тўғрисидаги музокараларни атайдан чўзишаётган эди.

Париждаги воқеалар тўғрисидаги хабар Лондонга етиб келар-келмас, Интернационалнинг Бош кенгаши, аввалда Огюст Серрайени юборгани сингари, Маркснинг таклифи билан Елизавета Томановскаяни Дмитриева номи билан ўз агенти сифатида Франция пойтахтига жўнатди. У аввал Женевада бўлиб, Маркснинг Бакунин «Иттифоқи» хусусидаги топшириғини Интернационалнинг Швейцариядаги бутун секцияларига етказиб, 1871 йилнинг 29 мартада омон-эсон Парижга етиб келди.

Басқинчилар ҳамда француз контрреволюционерлари қамал қилган шаҳарга келганининг дастлабки кунлариданоқ Дмитриева хавф-хатарни писанд қилмай, Коммуна душманлари билан курашга муккасидан шўнғиб кетди. У довлорак Луиза Мишель, Андре Лео ва Анна Васильевна Жаклар билан биргаликда аввало меҳнаткаш хотин-қизларга мурожаат қилди:

«Парижнинг аёл граждандари! Париж қамал қилинди, Париж бомбардимон қилинди. Аёл граждандар, бизнинг болаларимиз, оға-иниларимиз ва эрларимиз қайда қолди?

Замбараклар наърасини ва муқаддас бонг чақирғини эшитяпсизларми? Қўлингизга қурол олингиз! Ватан хавф остида!

Францияга ҳужум қилганлар келгиндиларми? Буюк шаҳар билан бирга тўкилган қонларимиз эвазига қозонилган унутилмас ғалабалар тўғрисидаги ҳатто хотирани йўқ қилиш умидида бизнинг оға-иниларимизни ўлдираётганлар бирлашган Европа золимларининг легионларими?

Йўқ, бу душманлар, халқ ва озодликнинг бу қотиллари ҳам французлардир!

Францияни қамраб олган бу биродаркуш қирғин,

бу ҳаёт-мамот кураши— ҳуқуқ билан куч, меҳнат билан эксплуатация, халқ билан унинг жаллодлари ўртасидаги абадий антагонизмнинг интиҳосидир!

Бизнинг душманларимиз— ҳамиша бизнинг меҳнатимиз эвазига яшаган ва бизни муҳтож қилиб семирганларнинг ўзидир...

Халқ ҳукмидан қўрқув душманларимизни жуда «Ҳуқуқсиз бурч бўлмайди, бурчсиз ҳуқуқ бўлмайди!» деб хитоб қилди. Биз меҳнат қилишни ва унинг самараларидан баҳраманд бўлиш ҳуқуқини истаймиз... Эксплуататорлар керакмас, хўжайинлар керакмас... Ҳамма меҳнат қилсин ва фаровон яшасин, халқнинг ўзи идора қилсин. Коммуна бўлсин, эркин яшаймиз ва ишлаймиз ёки курашда ҳалок бўламиз!

Халқ ҳукмидан қўрқув душманларимизни жуда катта хиёнатга — граждандлар урушига ундади!

Парижнинг аёл граждандлари, халқ ва адолат учун Версалга йўл олиб, Людовик XVI ни асир қилиб келган Уруш революция хотин-қизларининг авлодлари, биз француз халқининг оналари, хотинлари ва опа-сингиллари муҳтожлик ва нодонлик фарзандларимизни душманга айлантиришига, ота ўғлига, оғани бир-бирларига қарши бош кўтаришига, улар зolimларимизнинг, аввал бошда Парижни пруссияликларга сотган, энди эса уни йўқ қилиб ташламоқчи бўлганларнинг кўнглига қараб кўз ўнгимизда бир-бирларини ўлдиришларига йўл қўйиб қўямизми!

Аёл граждандлар, кураш бизни чорламоқда, биз ё галаба қилишимиз ёки ҳалок бўлишимиз керак. «Модомики мен севган кишимдан маҳрум бўлишим керак бўлса, ишимиз тантана қилганидан менга нима фойда» деб ўйловчи аёл тушуниб олсинки, унга азиз бўлган,— унинг мададкори эрини ёки ўзининг бутун умид-орзуси деб билган фарзандини омон сақлаб қолишнинг бирдан-бир воситаси,— бошланган курашда фаол қатнашишдир...

Халқ яна енгилгудек бўлса, оналарнинг шўри қурийди. Мағлубият уларнинг фарзандларига қимматга тушади, чунки оға-иниларимиз ва эрларимизнинг қисмати аллақачон ҳал қилинган ва реакция бемалол яйрамоқда!.. Биз ҳам, душманларимиз ҳам шафқат истamayмиз.

Аёл граждандлар, журъат қилайлик! Бирлашайлик

ва бу билан ишимизга кўмаклашайлик! Мудофаага оға-иниларимиз учун қасос олишга шай бўлайлик! Париж дарвозалари, баррикадалар, касабалар сари— қаерга бўлса ҳам бари бир! Керакли пайтда уларга ёрдам бергани шай бўлайлик! Агар асирларни отаётган ва йўлбошчиларимизни ўлдираётган разил қуролсиз хотин-қизларга қараб ўт очгудек бўлса— қайтага яхши! Даҳшатли фарёд ва бутун Франциянинг ва бутун жаҳоннинг норозилиги биз бошлаган ишни ниҳоясига етказди. Агар қурол-яроғлар ва найзаларни оға-иниларимиз талашиб олган бўлсалар,— сотқинларни қирмоқ учун кўчаларнинг тошлари бизга етади.

Бир тўда аёл граждандар».

Парижда қолган асилзодалар коммунани ағдаришга ҳаракат қилишди. Коммуна эълон қилинганидан кейин дарҳол, 22 мартда пойтахтнинг дабдабали кварталларида яшайдиган жаноблар тўппонча ва портловчи моддаларни кийимлари орасига яшириб, «қуролсиз намойиш» ниқоби остида миллий гвардия штабини қўққисдан босиб олишга уриниб кўрди. Қўзғолоннинг етакчиси— Наполеон III империясининг сенатори ва интернационалнинг ашаддий душмани барон Жорж Дантес-Геккерен эди. Ишчилар гвардияси ўт очиб, асилзодаларни қочиб кетишга мажбур қилди. Дантес яшириниб ғойиб бўлди.

Шу ондаёқ ўн минглаб хотин-қиз ишчилар ва таллайгина зиёли аёллар Париж коммунасини ҳимоя қилишга отландилар. Андре Лео, Луиза Мишель, Лиза Красоцкая хотин-қизлар клублари очишди ва хотин-қизлар союзлари ташкил этишди, «кузатув комитетлари», болалар, кексалар, беморларга ёрдам берадиган хайрия жамиятлари барпо этишди, шубҳали граждандар, текинхўрлар ва безориларни таъқиб қилишди.

Лиза ҳамиша Луиза Мишелга қойил қолиб, ундан завқланиб келарди. Унинг беўхшов юзида чиройдан кўра улкан бир нарса бор эди. Чехрасидан нур ёғилар ва бу ноёб маънавий кучни акс эттириб турарди. Бундай одамлар сира букилмайдилар.

Луиза Юқори Марно департаментидаги Домреми қишлоғида туғилган эди. Афсоналар Жанн д'Арк

туғилган Вогезадаги қишлоқ ҳам шундай деб аталарди. Шу қадар хилма-хил ва айна вақтда қай жиҳатдандир бир-бирига жуда ўхшаб кетадиган бу икки қиз деҳқон фарзанди эди. Луиза Мишелнинг характерида ўрта асрдаги француз қаҳрамон аёлларига хос кишини ҳайратда қолдирадиган собит қадамлик, ростгўйлик, довюраклик ва ҳеч нарсани писанд қилмайдиган жасурлик бор эди. Луиза бир шеърда шундай хитоб қилган эди:

«Келинлар, оға-инилар, келинлар! Ҳозир ҳатто қийноқ ҳам роҳатижондир ва ҳатто дор ҳам ажойбдир... Муқаддас иш учун орамизда ким юз бор қонини бермайди дейсиз? Буюк қалб эгалари, келинлар, ўртаниб ёнган юраклар келинлар! Улимдан тап торتماйдиганларнинг бари, келинлар!»

У онаси хизматкор бўлган кўҳна қасрда хаёлчан, салга ҳаяжонга бериладиган бўлиб ўсди. Улуғ француз революцияси тўғрисидаги китобларни севиб ўқиди. Бир куни Сен-Жюст тушига кириб чиқди. Луиза мард яқобинчи уни ҳаракатга, инсон ҳуқуқи учун курашга даъват этгани ҳақида шеърлар ёзди. У ўз табиатининг майлини барвақт пайқади. Бу революцияда қатнашиш иштиёқи эди.

Сентябрда Республика эълон қилганида муаллима Мишель бунга фаол ҳаракатга даъват деб билди. У республиканинг рамзи бўлган «қизил чиннигуллар» тўғрисида шеърлар ёзди.

Халқнинг сабр косаси тўлиб-тошди ўшанда,
Тунлари жам бўлишиб, баҳслашишар, сотар гап,
Кишанларни узай деб қонлар ёнар баданда,
Кушхонага судралган молдай қайсар, дарғазаб.
Салтанат куни битди! Энди бари беҳуда,
Ҳаддан ошган золимнинг истибдоди бас энди.
«Марсельеза» жаранглар, оҳанги юксак жуда,
Энди Шарқнинг осмони алвон бўлиб кўринди.
Мана, ол чиннигуллар кўксимизда ёнарлар,
Завқ бахш этиб дилларга гуллангиз, барқ урингиз!
Агарда биз енгилсак, голиб келгай болалар,
Еш авлоднинг кўксига гуллар тақиб қўйингиз!

Луизага совчи қўйишганида, у: — Буюк кураш даврида мен эркин бўлишим зарур, — деди.

Фақат биргина улкан туйғу бир умр уни сира тарк этмади. Шекспир қаҳрамони Кориолан сингари у она-сини жонидан азиз севди ва шу кампирнинг тақдири кўпинча унинг учун ўзининг тақдиридан муҳимроқ бўлиб келди.

Хотин-қизлар қизил санитарлар отрядларида ҳамда госпиталларда айниқса катта иш кўрсатдилар. Анна Жаклар, Жаннетта ва Катрина Сток бу иш билан самарали шуғулландилар. Хотин-қизларнинг барча ташкилотларида ишчи аёлларнинг кўпчиликини ташкил қилганлиги уларга социал ва жанговар революцион характер бағишларди.

Лиза, Жаннета, Катрина ва Анна Жаклар шафқат ҳамширалари сумкаларини олиб, ҳарбий истеҳкомлар ҳамда ҳарбий постларга тез-тез бориб турардилар. Улар зодагонларнинг хос уйларида шоша-пиша ташкил этилган лазаретларда навбатчилик қилишар, ўзларининг бошқа дугоналари билан биргалашиб хитобномалар ёзишарди:

«Коммунанинг шафқат ҳамширалари ҳеч қандай жамиятга мансуб эмасликларини баён қиладилар. Уларнинг бутун ҳаёти революцияга мансуб бўлиб, версаллиларнинг заҳарли ўқлари етказган жароҳатларни жанг майдонининг ўзида боғлаш, зарур бўлиб қолганида бошқаларга ўхшаб қўлга қурол олиш уларнинг бурчидир».

Парижнинг иш кўрсатаётган аёллари орасида билимли хотин-қизлар унчалик кўп эмас, лекин уларга эҳтиёж кун сайин ортиб бораётган эди. Мактаблар, клублар очилмоқда эди. Халқ ўқишга ташна, билим олишга талпинар эди.

Лиза Красноцкая фақат жанчиларга тиббий ёрдам кўрсатибгина қолмасдан, балки секциялар ва хотин-қизлар клубларининг кўпдан-кўп турли топшириқларини ҳам адо этарди. У уйида бўлмасди ҳисоб, эрини аҳён-аҳёнда кўрарди. Апрель ойида у 18-округнинг ҳушёрлик комитетига аъзо бўлди ва Анна Жаклар билан биргаликда кўчалардаги фоҳишаларга ҳамда роҳибаларга қарши курашди, роҳибалар пойтахтда чигирткадек ўрмалаб, Коммунага қарши ёмон ният билан ташвиқот олиб борар ҳамда шафқат ҳамширалари ниқоби остида госпиталларда қасддан ярадорларга зарар етказардилар.

Лиза бир неча ҳафта «Коммуна» газетаси редакциясида ишлаб, мақолалар таҳрир қилди, Ҳушчақчақ, завқ-шавқли ва жўшқин табиатли Андре Лео ҳам бу редакцияда тез-тез бўлиб турарди. У газетада ўзининг халққа хитобнома тарзидаги мақолаларини бостирар, бу мақолалар қисқа ва тушунарли бўларди. Красоқкая унинг публицистик истеъдоди ва толмас куч-ғайратидан завқланарди.

«Ер — деҳқонга, меҳнат қуроли — ишчига, иш — ҳаммага, деб ёзган эди Андре Лео.— Ҳордиқсиз иш, ишсиз ҳордиқ бўлмаслиги керак».

Лиза Андре Леонинг чақириқларини ўқир экан:— Ҳўш, бугун ўзингиз дам олдингизми?— деб сўради.

— Нима деяпсиз, ҳозир бунинг фурсати эмас, биз—фақат ишлашимиз, ишлашимиз ва яна ишлашимиз керак. Ғалаба қозонганимиздан кейин дам оламиз.

Лизанинг ўзи редакцияда ишлар, Ҳушёрлик комитетида шикоят билан келганларни қабул этар, госпиталда навбатчилик қилар, хотин-қизларнинг «Қутилиш» клуби ва «Аёл граждандар — Парижнинг ҳимоячилари» клубида Коммуна қамал қилинган кунларда хотин-қизларнинг бурчлари тўғрисида докладлар билан чиқар, шу клубда Интернационал ғояларини тарғиб қилар, Дмитриева, Мишель ва Жаклар билан биргаликда хотин-қизлар меҳнат бирлашмалари, қуроолланган хотин-қизлар батальонлари ташкил этар ҳамда санитар қизлар отрядларига таълим берарди.

Париж коммунасининг ажойиб белгиларидан бири шу эдики, унда хотин-қизлар кўзга кўринарли роль ўйнадилар. Революцион қасирга уларни қуроолли оломон билан биргаликда сиёсат оғушига ташлади, улар клубларга бошчилик қилар, вакиллар мажлисларида нутқлар сўзлар, адабий истеъдодлари, нотиқлик маҳоратлари, тарихий ва фалсафий билимлари билан ҳайратда қолдирардилар.

Революцион ҳаракатнинг қатнашчилари бўлган хотин-қизлар демократия шиорларидан дарҳол табиий хулоса чиқардилар: «Сиёсий тенг ҳуқуқ хотин-қизлар учун сиёсий ҳуқуқни англатади. Эркаклар бу принципни тан олишини талаб қилиш керак».

Хотин-қизлар — ишчилар ва ҳунармандлар муҳи-

тидан чиққан шаҳар камбағалларининг хотинлари, хизматкор аёллар, ўз синфидан деярли ажраб қолган яланғоёқ хотин-қизлар, император ақраболари, бадавлат буржуазия ҳамда очарчилик ва уруш орқасида бойиб оладиган савдогарлардан қаттиқ нафратланибгина қолмасдилар. Уларнинг ҳаракати феминизм доирасидан анча илгарилаб кетган эди. Контрреволюцияга зарба бериш лозим бўлганида, ғалаён кўтарган Париж хотин-қизлари ўзларининг қуролланишга ва душманлар билан жанг қилишга тайёр эканликларини дарҳол айтдилар. Кундузлари боғларда, нообод бўш ерларда улар отишни, қилич ва ханжар уришни ўргандилар. Ёш коммунар қиз дугонасини ўзини аскар қилиб кўрсатишга мажбур қилиб, ярани боғлашни ўрганарди. Ўғил болалар кўчаларда ватанпарварлик уруши ўйнашар, қизлар бунда санитар бўлиб қатнашардилар. Саккиз ёшдан ўн тўрт ёшгача бўлган болалар клуб ташкил этишди, бир қизча нутқ сўзлаш учун табуретка устига чиқиб олиб, ёшлиги сабабли Коммунани ҳимоя қила олмаслигини ачиниб гапирарди, унинг бўйи табуреткадан салгина баландроқ эди холос, қизалоқ ғалаба билан қайтган коммунарлар учун дафн баргларида гулчамбар ясашга ваъда берарди.

Париж чеккаларидаги диққинафас ҳужраларда мингларча хотин-қизлар докаларни ювишар, ярага боғлаш учун латталардан ип титишар, жангчиларга кийим-кечак тикишар, болаларни аллалаётиб газета ва варақалар ўқишар, ҳазилнамо революцион қўшиқлар айтишардилар:

Кучлилар уришганда

Мушт тушади ҳамиша ишчи синфининг бошига.

Агар биз тўласак ижара ҳақин,

Уруш жабрин икки бор тортган бўламиз.

Уй ҳақини тўлашга фуқароларда пул йўқ,

Шуни ҳисобга олиб,

Майли уй эгалари чўнтагин кавласинлар,

Ҳеч ким ижара ҳақин тўламайди уларга.

Тонг отарда ишчилар, халфалар, майда ҳунармандларнинг тинкаси қуриган, ориқ-тириқ хотинлари нон, совун, қанд-шакар ва туз олиб келгани навбатга югу-

ришарди. Уйда қаровсиз қолган, қорни оч гўдаклар чинқириб йиғлашар, оналари уларнинг чинқиригини нон дўконларидан турибоқ сезишарди.

Революцион Парижнинг чекка кўчаларидан бирига, вивескаси қийшайиб қолган нон дўконга, мудраётган федератлар¹ устига, 18 мартдан кейин ҳали ойнасан ўрнатилмаган витриналарга, уйларнинг деворларига суяниб турган, арзимаган нон насибасини олишни пойлаб кулранг тош кўчаларда ўтирган хотин-халаж устига баҳор офтоби тушиб турарди.

— Кеча Коммунада Варлен Ключер тўғрисида тўғри гап айтди,— деди бир хотин.— Орамизда ҳали сотқинлар кўп, улар билан пачакилашиб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

— Нима деганда ҳам Наполеон даврида тирикчилик бундан дурустроқ эди,— деди навбатнинг «думи»да турган биров заҳарханда билан.

— Учир овозингни, нима деб валдираяпсан!— деди газаби қайнаб бир неча киши.

— Бор, буржуазия билан Тьернинг тувагини тўқ,— деб аччиқ кулишди оч хотинлар.

Йиртиқ одеялга ўралиб олган, тўрва кўтарган бир чол:— Тьернинг газетаси Коммунани ҳимоя қилувчи аёлларнинг бари бадбуруш кампирлар, бадбашара жодугарлар, деб хабар қиляпти,— деди.

— Версаллик бўхтончиларга газетасини эмас, бизнинг «Дюшен ота»мизни ўқисанг бўларди, туллаган маймун,— баравар чуввос кўтаришди хотинлар.— Уларга бизнинг қизларимизни, гражданка Крист бегубор тонгнинг ўзи, рус қизи Димитриева эса нақадар сулув эканини кўрсатиб қўйилса бўларди. У аблаҳларни округимизнинг хотин-қизлар клубига чақирилса бўларди, кўзлари ўйнаб куйсин эди.

Ҳаво айниганига, совуқ ва иссиққа қарамай Сенада кир ювиш, тутунга беланиб катта ўчоқда ош пишириш, хира шам ёки мой жинчиноқ ёқиб тўр тўқиш, пол ва идиш-товоқ ювиш, тонготарда ахлат йиғиш, қашшоқ турмуш азоблари аёллар чиройига шафқат қилмаган бўлса-да, коммунар аёллар орасида соҳибжамол барнолар оз эмас, эди.

¹ Федерат — Париж Коммунаси қуроли кучларининг солдат ва офицерлари. (Тарж.)

Коммунарлар даргоҳида илҳомбахш, шиддатли, мислсиз қаҳрамонона кураш; версалчилар даргоҳида эса қабиҳ, порага, хиёнаткорликка асосланган кураш авж олиб борарди. Фронтнинг бир томонида — қурол-яроғ, дори-дармон ва нондан тортиб ҳамма нарсага муҳтож ярим оч, жулдур кийимдаги кишилар, иккинчи томонда — немис солдатлари ва француз реакционерларининг ҳирсдан тўқ, жуда яхши шайланган, қуролланган, қутирган босқинчи галалари турарди. Лекин коммунарлар курашга нақ ҳаётларини тиккандилар. Жасорат ва ирода кучи жиҳатдан ҳеч нарса улар билан бараварлаша олмасди. Улар довюрак эдилар.

Бир неча ой бўлибдики, Сток Миллий гвардия батальонига командирлик қиларди. Париж қамал қилинган вақтдан буён у ортиқ керак бўлмайдиган паровозни ачина-ачина тарк этди. Пойтахтни ташқи ва ички душманлар қуршаб олишганди: 18 мартда Жан Монмартрда жасурлик билан жанг қилди ва ўша вақтдан бошлаб у Миллий гвардия Марказий Комитетининг аъзоларидан бири бўлиб қолди.

Хотин-қизларнинг вазифаси тўғрисидаги қизгин онлавий мунозаралардан кейин Сток ўзини жуда ёшартиб юборган ҳарбий кийимда уйдан чиқиб, «Са ир» куйини ҳуштак билан хиргойи қила-қила хиёбон тарафга бурилди-да, округ ҳушёрлик комитетига йўл олди. Қўққисдан унинг ёнига Толен келиб қолди. Чамаси у эски ошнасини атайдан кутиб турган экан. Толен етти йилдан ошибдики Сток билан яқин алоқада бўлиб келар эди, бу алоқа уларнинг ҳар иккиси Лондонга Жаҳон кўргазмасига боришганидан бошланган бўлиб, ўшанда улар Марксни зиёрат қилишган эди. Халқаро Ишчилар Жамияти барпо бўлганидан буён темирийўлчи билан ўймакор Интернационалнинг француз шуъбасини ташкил этган фаол кишилар ва унинг аъзолари қаторида бўлишди.

— Салом ва қардошлик! — деди Толен бақриб.

— Яшасин Коммуна! — жавоб берди Сток, қотмагина, букчайган Толен билан ёнма-ён турган ёш жувонга тикилар экан.

— Таниш. Бу Нинон, дилбар аёл. Амин бўлишинг мумкин, у буржуазияни ҳам, Тьерни ҳам кўрарга

кўзи йўқ, тезроқ жаҳон республикаси бўла қолса дейди,— қўшиб қўйди зарб қилувчи, ясама ҳазил билан ҳамроҳини Стокка таништирар экан.

— Модомики, жанг қилинар экан, социал республика учун бўлсин-да, бу жанг. Қаерга боряписизлар?

— Меникига,— деди Нинон, юзини тўсиб турган тўрни уялиб-нетиб ўтирмасдан юқори кўтариб.— Қақво билан бир кўза шаробим бор. Бунақа шаробни Ротшильднинг ўзи ҳам ичмаган ҳали.

— Ликер ичишга фурсат қайда. Ишим бошимдан ошиб-тошиб ётибди. Хўш, қаёқларда юрибсан, Толен? Ахир етти йилгина муқаддам сен қандай синашта, ўт-олов йигит эдинг!

— Сендан илтимос, Жан, ярим соатгинага шу қизникига кириб чиқайлик. Бир ўртоқчилик қил, мен бир оз каловланиб қолдим, ёрдам бер. Сидқидилдан гаплашиб олишимиз керак,— илтимос қилди Толен.

Сток қовоғини солиб индамай турди-да, бирдан рози бўлди. «Азмойиш олиш керак, миясида нима бор, нега биздан қочиб юрибди, нима хаёлда, нима қилмоқчи,— ўйлади у ва деди:

— Шайтонсан сен, Толен. Энди ҳеч ким билмайди кимлар билан оғиз-бурун ўпишиб, кимга хизмат қилаётганигни.

— Коммунага хизмат қиляпман,— боягидай сирли киноя билан жавоб берди наққош.

«Наҳотки алдаса, эсини еган бўлса»,— фикр юритди Жан ва бирдан Нинон эркаланиб, уни қўлтиқлаб олаётганини сизди.

Сток қўполлик билан уни итариб, беихтиёр сўкинди. «Қаердан топдинг уни, бошинга урасанми?»— ҳайрон бўлди у.

— Гражданин, аёл киши билан шундоқ муомала қиладиларми!— Ёлғондакам жаҳл қилди Нинон.— Ахир биз, аёллар сизларнинг ҳаётингизга файз киритишимиз керак эмасми? Бирам ёқимтой йигитнинг қўполлигини қаранг.

Бир оз жимликдан кейин — наққош тўсатдан завқшавқ билан гапира кетди:

— Дўстим, манави хароб бўлиб қолган, қоронги шаҳарга, қуролланган, йиртиқ-ямоқ кийимлари устидан ҳарбий анжомларини осиб олган камбағалларнинг қамал қилинган манави лагерига бир қара. Бу кўр-

кам, ҳашаматли, ҳозирги замон Вавилони деб аталган бизнинг парижимиздир, куни кеча унда зеб-зийнат, еб тўймаслик ва тўқликка шўхлик ҳукмрон эди. Мен таниёлмай қолдим сени, Франциянинг пойтахти, қадимги Лютециянинг вориси.

— Нотўғри, — кескин эътироз қилди Сток, — ҳеч қачон Париж чиройли бўлмаган ва унинг кўчаларида катта тартиб ва тўла хавфсизлик ҳукм сурмаган. Менимча, фақат энди шаҳримиз чинакам гўзаллик касб этди. Таажжуб, сен Парижни душманлар кўзи билан кўряпсан. Версалнинг пасткаш, бачкана газеталари шунақа деб ёзишяпти унинг ҳақида.

— Мана, етиб келдик, — деб Стокнинг гапини бўлди Нинон.

Уларнинг учаласи пастгина дарвоза тагига бурилишди, бу ерда мушуклар билан от гўнги ҳиди анқиб турарди. Тўрда ичкарига кириладиган эшик кўринарди. Ифлос бўлиб кетган қоронғи зинапоядан улар пайпаслаб учинчи қаватга кўтарилишди. Квартира эшиги беркитилмаган экан. Газ чироқ кўпдан ёнмас экан. Нинон гугурт чақиб, занглаб кетган шамдондаги шамни ёқди. Даҳлизда кошинли печга қалаш учун ўтинлар ётарди.

— Бир вақтлар бу ерда қоровул хотин бўларди, қарғаларни яқин йўлатмасди бу ерга. Аҳён-аҳёнда бўлса ҳам зинапояни ювиб турар, чироқ ёқиб қўярди. Энди бадбахт округ хотин-қизлар клубида кунуззукун мажлис қилади. У ашаддий коммунар, мени сиёсатга қизиқтирмоқчи, ҳатто ўқишга мажбур қилмоқчи бўлиб кўрди. Мен революция гўзал ойимчаларнинг иши эмас, дедим. У билан ажиналар шуғулланаверсин. Бунинг учун келишган оёқ билан, хипча белнинг ҳожати йўқ.

— Ёлғон гапиряпсан, жонгинам, — деди Толен. — Сенинг пучуққина турқинг билан Леонтина Сюэтаннинг ёки сиркаси сув кўтармайдиган гўзал Ретифнинг чехраси ўртасида ер билан осмоңча фарқ бор. Бу коммунар аёллар бирам сулув, гражданка Жаклар ёки Дмитриева нақ Тьернинг ўзини ақлдан оздирган бўларди, агар фақат бу бичилган чол хотинлар билан гўзаллик нима эканини билганида:

— Менинг хотиним ёки синглим-чи! — гапга аралашди Жан. — Уларни ким хунук дея олади. Шундай-

масми, Анри? Ваҳолонки уларнинг иккиси ҳам Коммунанинг фаол тарафдорлари. Бир минг саккиз юз қирқ саккизинчи йил ёзида баррикадаларда не-не сулув қизлар жанг қилганини ўз кўзим билан кўрдим-ку ахир. Уларни кўрганда жазоловчи жандармлар ҳам ўзларини йўқотиб қўйишди. Санамларнинг ўзгинаси-я! Мен ўшанда ёш бола бўлсам ҳам ҳамма нарсани ипидан игнасигача эслайман. Ҳаммаси миямда ўрнашиб қолган.

— Тўғри, ҳаёт забардаст наққош бўлади,— керилиб бу гапни тасдиқлади Толен.

Нинон спирт лампада қаҳво қайнатишга киришди. Жан унинг ранг-баранг латта-лутталар, ранго-ранг қоғозлар, ёстиқчалар ва пастак юмшоқ курсичалар ёйиб ташланган хонасини кўздан кечириб қайрон бўлди. Собиқ машинист Нинон ким эканига ақли етмаётганди.

Бу орада Нинон шаффоф мовий чашкаларга қаҳво қуяётиб:— Бизга қийин бўлиб қолди. Қилар ишимизнинг тайини йўқ. Мана, мен нима қилишимни билмай, ўқишга киришдим, илгари ҳеч қачон ўқиш нима эканини билмас эдим,— деб валдиради.— Э, бир замонлар хонимлар қандай яшарди ахир! Мен «Нинон де Ланклонинг ҳаёти»ни ўқиб қолиб, ҳавасим келганидан ҳатто тишимга оғриқ туриб кетди. Лекин у унчалик сўлим бўлмаса ҳам жозибали ва юзи жуда тиниқ эди.

— Ақли билан ҳаммани қойил қилар эди у,— деди эсноқ тортиб Толен.

— Буни қаранг, у ўғил кўрганида бир йўла бир неча виконт¹ билан герцог қуръа ташлашиб, боланинг отаси бўлишликни талашишган экан. Уларнинг ҳуқуқи бир хилда бўлган экан. Кейинчалик бу бола, Нинон ўз сниси эканини билмай, унга ошиғ бўлиб қолибди, албатта раъйи қайтарилгач, ўзига қилич тортган экан у. Мана шунақа хотинлар бўлган! Мадемуазель Нинон тўқсон йил бойвучча бўлиб яшаган, ҳамма ҳурмат-иззат қилган уни, ҳатто қиролича Христина ҳам унинг дугонаси бўлган. Энди ҳамма нарса бўлакча. Менинг дугоналарим, Коммуна замонида бизнинг

¹ В и к о н т — Франция ва Англияда — барон билан граф ўртасидаги дворянлик мартабаси. (Тарж.).

касб-коримизга умуман эҳтиёж бўлмаганидан, секцияга мурожаат қилиб, бошқа иш талаб этишди. Энди баъзилар чеварликни ўрганишяпти, бошқалар бўлак ҳунарларни. Лекин мен бунга туғилмаганман, кўздан қолишга, букир бўлишга, қўлимни дағаллаштиришга тоқатим йўқ. Эркак зоти бор экан, очимдан ўлмайман. Бирон одамга бир неча соатга керак бўлиб қоламан, ҳамма ҳам сенга ўхшаб ориятли аҳмоқ эмас,— Нинон нафрат билан Стокнинг башарасига қараб пишқирди.— Модомики коммунарлар фақат ўз хотинларининг қўйнида ётса, мен Версалга жўнаганим бўлсин,— у ерда бизга талаб зўр. Менга ваъда қилишдики...

— Учир овозингни тентак, ошхонага кир!— Ниноннинг гапини бўлди Толен.

Қулоғигача қизариб кетган Сток сакраб стулдан турди.

— Сен мени наҳс бир ерга бошлаб келибсан.

— Эсингни йиғ, Жан. Гап унда эмас. Мен сен билан якка гаплашадиган жой ахтардим. У қиз бошқа қорасини кўрсатмайди. Гапимга қулоқ сол, ахир мен ўзим ҳақимда эмас, сенинг тўғрингда гаплашмоқчиман. Эртага, тонготарда Коммунанинг топшириғи билан Верлан Версалга борадиганман. Париж нақ қопқоннинг ўзгинаси. Бу ерда бизни фақат ҳалокат, дор ёки ўқ кутади. Тьернинг қўшинлари ёввойи қишлоқилардан иборат. Бу қовоқбош мужикларни гап билан инсофга келтириб бўлмайди, улар ғирт авом. Тўқсон учинчи йилги Вандеяни бир эсла. Мен сени омон сақлаб қолмоқчиман, дўстим Жан. Юр мен билан Версалга.

— Аблаҳ,— деди хириллаб, дунёси қоронғу бўлган Сток.— Ҳали сен менга хоинликни раво кўрдингми? Менга, коммунист Иоганн Стокнинг ўғлига-я? Мастмисан ўзи, ёки ақлдан озганмисан? Бизнинг хуфия суҳбатларимизни, Лондонни, Марксни эсла. Орзуларимиз рўёбга чиқди. Ҳокимият кимнинг қўлида? Меҳнат аҳлининг қўлида. Биз нима учун курашмоқдамиз? Ўзимиз учун, ишчилар учун. Сен бўлсанг қочмоқчисан? Чиркин жонингни сақлаб қолмоқчисан? Сенинг сотқин бир қўрқоқ эканингни, кимга малай бўлишни ахтараётганингни аллазамон менга айтишган эди.

— Бас! Кўп пишқираверма, машинист. Билиб

қўй, Коммуна сенинг паровозинг эмас. Дабдала бўлади ҳали у. Сен бош деб қовоқни кўтариб юрибсан. Ахир мен ҳамиша сени севардим, тентак. Бир ой ўтар-ўтмас Тьер билан Бисмарк ҳаммангизни йўқ қилиб юборади. Хўш, нима учун ўлиб кетиш керак? Бутун қурбонларнинг фойдаси йўқ, қаҳрамонликдан мақсад йўқ. Ана шу мудҳиш жодида қийма-қийма бўлишнинг нима кераги бор? Бир тўдагина одам, майли, энг ман-ман деганлар бўла қолсин, бутун бир оламга қарши бош кўтарибди. Амин бўл, ҳеч ким сизларга ёрдам бермайди. Сиз, коммунистларнинг бари, — ақлсиз, жоҳилларсиз.

— Учир овозингни, Иуда, мен сени ўз қўлим билан ўлдираман. — Жан қуролга ёпишган эди, шу дақиқада қалин парда орқасидан давангирдай бир йигит сапчиб чиқди, у ҳам миллий гвардиячи кийимида эди, йигит билан Толен иккиси машинистни ерга қулатишди. Унинг оғзига латта тиқишди, қўлларини арқон билан маҳкам боғлашди.

— Мен шундай бўлишини хоҳламаган эдим, Жан, лекин мени ҳам, ақл-ҳушингни киритиб қўйишга тайёр бўлган дўстимни ҳам бунга ўзинг мажбур қилдинг. Энди ётавер, яқинлашиб қолган Варфоломей тунигача бу бахтсиз шаҳарни ташлаб кетишимизга халақит бераман деб уринма. Хуллас, гугенотларни жабрлаш сиз, коммунарлар кўражак кўргуликка қараганда болаларнинг уриш-жанжалигина, холос. Дорда оёқларингни типирчилатган чоғингда менинг сўзларимни эслаб қўй. Толен ҳеч қачон хаёлпараст бўлмаган. Мен авлиё эмасман, реалистман ва ҳатто агар, ажаб эмас, бир кун келиб катта одам бўлиб қолсам, виждонли республикачи эдим, ҳозир ҳам шундайман, келгусида ҳам шундай бўлиб қоламан, — деб айтаман.

Толен устма-уст босиб иккита сигара чекди.

— Лекин юрак билан эмас, ақл-идрок билан ўйлаш керак. Бу сиёсатнинг қонуни. Коммунистик Париж ёлғиз, шу боисдан у ҳалокатга маҳкумдир.

Сток арқондан қутулишга ва оғзидаги латтани чиқариб ташлашга уринаётганини пайқаб, Толен тугунларни текшириб кўрди-да, ҳазилнамо бир таассуф билан деди:

— Афсуски, мен сен билан эмас, фақат бир ўзим гаплашишга мажбурман. Кўзингни чақчайтирма. Эрталаб бирор кимса сени ечиб юборади, шунда ваҳима солиб, Ҳушёрлик комитети билан Коммунагача хабар қилишинг мумкин. Мен бунга қадар Версальга етиб олган бўлман. Агар Халқаро Жамият пролетар бирдамлиги ғояларига ва бошқа зарарли хомхаёлларга сени ишонтирмаганида, сен ҳам ўша ерда бўлишинг мумкин эди, ҳартугур мен бу дарддан тузалиб олдим. Хайр, Жан Сток. Отанг сен билан фахрланса арзийди, чунки сен ҳам унинг ўзи сингари бемулоҳаза бир тентаксан. Тез орада сиз нариги дунёда, бош чаноқларингиз дабдала бир алфозда бир-бирларинг билан кўришасизлар.

Толен билан унинг шериги эшикни калит билан қулфлаб, бир калима ҳам сўз айтмай, фоҳишанинг диққинафас кичкина хонасидан чиқиб кетишди. Нинон ҳам шу кун кечаси ўшалар билан бирга ғойиб бўлди.

Не машаққатлар билан кечаси алламаҳалда Сток латтани оғзидан чиқариб ташлаб, арқонни ғажиб узиб, ойнани синдириб кимсасиз квартирадан чиқиб олишга муваффақ бўлди. Толен аллақачон Париждан ғойиб бўлганди. Тез орада маълум бўлдики, у Коммунага хиёнат қилиб, Версаль ҳукумати тарафига ўтиб кетибди.

Толен билан бўлган воқеадан кейин Сток анчагача ўзига келолмай юрди. Қўрқоқлик ва қабиҳ ният зарб қилувчини душманлар томонига етаклаб борган эди. Шахсий масалада ҳам, ижтимоий масалада ҳам одамнинг ким эканлиги хавfli дақиқаларда билинади. Толен революцияга қабиҳларча хиёнат қилди ва синов дамида реакционерларнинг Версаль тўдасига қўшилдики, бу тўданинг фаолияти революцияни бостиришга қаратилган эди. Интернационалнинг Париж секциялари Федерал советининг резолюциясини олгунга қадар ҳам, Толеннинг хоинлик қилгани тўғрисида Лондон газеталари берган хабарлар асосида, Лондондаги Бош кенгаш уни ошкора лаънатлаб, орқаваротдан Халқаро Ишчилар Жамияти сафларидан чиқарди.

Коммунанинг ғалаба қозонишига Сток шубҳа қилмас эди. Ахир у эълон қилган ғоялар ва принциплар оқилона ва ёрқин, бахт-саодат келтирадиган, энг юксак инсонийлик руҳи билан йўғрилган эмасмиди.

Ҳақиқатни ким рад эта олади? Машинистнинг дўстлари орасида унинг батальонида меҳнаткашлар ҳукумати-нинг ташаббусларини қўллаб-қувватлайдиган масонлар¹ анча-мунча бор эди. Масонлар бундай дейишарди:

— Биз сизларнинг ҳузурингизга бир замонлар бало-қазо вайрон қилган Сулаймонларнинг буюк қасрини биргаликда тиклагани келдик, бусиз илоҳий Салтанат йўқ. Бу эзгулик ва донолик қасридир. Уни коммунизм деб атайсизми ёки бошқача атайсизми, бу сизнинг ишингиз, чунки нима деб аташ моҳиятни ўзгартирмайди.

Франция отилиб турган вулқоннинг оғзини эслатарди. Кичкина бир ерда, қутуриб, пишқириб турган офат қўйнида янги дунё қуришга интиланларнинг бари Миллий гвардияга ёзилаётган эди.

Ягона интилиш билан яшаган кишиларнинг қўлидан нималар келмайди дейсиз! Даҳшатли хавф-хатар — урушга қарамай, меҳнаткаш халқ ҳокимияти эълон қилган шаҳар гувуллаб, ҳаракатга келиб, жонланиб қолди ва ўнларча, юзларча, мингларча кишилар энг шимариб ишга тушиб, қуришга, шаҳарга оро беришга киришиб кетди.

Қалби юксак хаёлларга тўла, гўзаллик ошиғи Елизавета Дмитриева революцион Парижда ўз идеали — ҳақиқий қардошлик, муҳаббат, мардлик тимсолини, эркин ва юксак парвоз этувчи тафаккурни топди, унинг бутун фикр-зикри ягона нарсада — революцияда эди. Ўша кезларда Парижнинг бутун коммунарлари ҳам шундай эдилар. Интилишларининг юксаклиги ва беғуборлиги баъзан уларга ташқаридан суқилиб келган хоинлик, пасткашликни кўришга халақит берарди. Улар Бакуинининг дўсти, Дмитриеванинг шахсий душмани Кюзерага ишониб қарадилар, Дмитриева эса Женевадаёқ ундан, шубҳаланиб унинг сотқинлик ва пасткашлик қилишга қодирлигини сезган эди. Коммунанинг раҳбарлари орасида Тьернинг жосуси: бадавлат мануфактурачининг ўғли Барраль де Монто бор экан, революционерларнинг ишончини қозонган бу кимса Парижда Интернационал раҳбарларининг фао-

¹ Масон — XVIII асрда пайдо бўлиб, ишчиларнинг революцион ҳаракатига қарши курашган ва ўз олдига «ахлоқни камолотга етказишни» мақсад қилиб мистик характердаги диний-фалсафий масонлик оқимининг тарафдори. (*Тарж.*)

лиятини ҳушёрлик билан кузатиб борарди. Бир маълумотномасида у шундай деб хабар қилди: «Хотин-қизлар комитетини Дмитриева бошқаради, ҳар бир округда бу комитетнинг ярадорларни парвариш қилиш баҳонаси остида ташкил этилган кучли бюроси бор. Комитет Дмитриева раҳбарлигида фақат Интернационал учун ишлаб келди. Комитет клубларининг ҳамма ҳужжатларида «Жаҳон республикаси» деган сарлавҳа бор. Турли социалистик клублар, аслида, Интернационалнинг клублари бўлган».

Апрелда расмий газетада — Париж коммунаси органида — аёл граждандар Марказий комитети номидан Ижроия комиссиясига ёзилган хатлар кўп марта эълон қилиниб, бу хатга имзо чекканлар қаторида доимо Дмитриеванинг номи бўлгучи эди. Хотин-қизлар Марказий комитети кўчма госпиталларга хизмат кўрсатиш учун хавф-хатар кучайган дамларда баррикадалар қуришга, ғалаба қилгунча ёки ҳалок бўлгунча баррикадаларда жанг қилишга тайёр, мунтазам отрядлар ташкил этишни илтимос қилди.

Версалликлар Коммунани қуршаб олган ҳалқани сиқишни давом эттираётгандилар. Парижликлар аҳдларига содиқ қолавердилар, хавф-хатар бўлса ҳам улар бояги-боягича бардам ва тетик бўлиб, шод-хуррамликни қўймасдилар. Кўпинча кўча ва майдонларда, клубларда олдиндан тайёргарлик кўрмасдан базмлар уюштирилар, қўшиқлар айтилар, халойиқ машаълалар ёруғида тасодифан пайдо бўлган оркестр садолари остида шўх рақсларга тушарди.

Театрлар ҳамиша тирбанд эди, артислар томошабинларнинг бу қадар жўшқин, самимий завқ-шавқини ҳеч қачон кўрмаган, гулдурос қарсақларини эшитмаган эди.

Парижда чиқадиган «Дюшен ота» газетасида долларб шеърлар айниқса тез-тез босилиб турар ва ўша ондаёқ кимдир унга куй басталар эди. Жангчи қизлар тўғрисидаги қўшиқни коммунарлар айниқса ёқтиришарди.

Бирам нафис, навниҳол, нозикдир улар,
Жуда ҳам парадларга ярашиб турар.
Бу шавкатли зўр полкдир Францияда,
Тьерчилар буни хўп куйсин мияга.

Бизнинг қизлар шавкатли, мардона, ботир,
Бари бир хил қалпоқда жанг қилаётир:
Версальчилар томонга мисли зўр қўшин,
Ёғдирмоқда оловдай қайноқ кўргошин.

Жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатаётган пойтахт сари ажал ёпирилиб келаётганди. Апрель ойининг бошида Стокнинг дўсти — Коммуна генерали, Интернационал аъзоси Эмил Дюваль ҳалок бўлди. Унинг ўлими пролетар революцияси улуғ кунлари солномасининг илк фожиавий саҳифаларидан бири эди. Пролетар зотидан бўлган бу навқирон генерални 18 мартдан кейин Парижда танимаган одам йўқ эди. У қўзғолон раҳбарларидан бири, ҳарбий комендант ва полиция префектураси ҳузуридаги делегат эди. Кеча-кундуз у ўз постини тарк этмас, башараси шўх боланикига ўхшаб кетадиган, малла соч толимлари қошлари устига тушиб турадиган унинг ушоққина хотини, бир замонлар турмага қатнагандай, ҳар куни уч маҳал овқат олиб келар экан, кула-кула, эрим бечора оч-наҳор қолиб, бир балого йўлиқмасин тагин дер эди.

Март ойининг охирида қуювчи Эмиль Дюваль генерал қилиб, революцион Париж қуроли кучларининг уч қўмондонидан бири қилиб тайинланди. Дюваль ғоятда заковатли, ақлли ва энг муҳими, ҳеч қачон қўрқиш нима эканини билмас эди. У янги унвоннинг қадр-қийматига етар ва ўзини аямас эди. Версалга юриш вақтида Дюваль колонналардан бирига қўмондонлик қилганида асир қилиб олиниб, Коммунанинг бошқа икки офицери билан ўлимга ҳукм этилди.

Бу довюрак жангчи ўз хатолари учун ўзидан бўлак ҳеч кимни айбламас эди. У душманлар қўлига тушиб, қуролсизлантирилиб, роса азобланар экан, хавфни олдиндан кўра олмагани ва қўмондонлик қила олмаганининг аламини тортаётганлиги тўғрисида ўйлар эди. Бу фикр уни шу қадар эзар эдики, қатл жойига олиб борадиган қисқа йўлни пайқамай қолди. У ўлимни мардона қарши олишга ва ибрат кўрсатиб, ўзи билан бирга отишга олиб кетилаётган батальон командирларига далда беришга ҳаракат қиларди. Асирларни бир деҳқон қўрасининг девори остига бошлаб келишди, уйнинг олд томонида «Дюваль-боғ-бон» деган лавҳа осилиб турарди.

Бу ғалати бир ўхшашлик-ку, деб ўйлади ўлимга маҳқум Дюваль ва жилмайишга ҳаракат қилди:

«Биз ҳам боғбонлар эдик, лекин фақат эккан уруғларимиз униб чиққунча яшаш бизга насиб бўлмади», — деган фикр Дювалнинг хаёлидан ўтди. У маъносиз ажал топаётганини сезиб даҳшатга тушди. Коммунанинг ғалабасини кўрмаслик, ана шу ғалаба бўсағасида ўлиб кетиш... нақадар даҳшат.

Уч асир жангчи ўқталиб турган ўнларча милтиқлар рўпарасида қаршилиқ кўрсатиш маъносиз эканини англаб, итоаткорлик билан мундирларини ечар эканлар, сўнгги таянч излаб уйнинг совуқ ғиштларига тиралдилар.

— Яшасин Коммуна! — деб хитоб қилишди улар.

Бир неча милтиқдан бир йўла ўқ узилди, Коммунарлар апрель кезларидаги намгина тупроқ устига мажолсиз йиқилдилар.

Қатл этилганларнинг бутунлай сокинлиги ва юксак инсоний нафсонияти қотилларда жуда кучли таассурот туғдирди. Улар саросима бўлиб, чурқ этмай, коммунарлар қатл этилган жойдан шоша-пиша жўнаб кетдилар.

Довюрак командирнинг ҳалок бўлганлиги тўғрисидаги фожиавий хабар Парижга етиб келиши биланоқ Коммуна Италия майдони номини Дюваль майдони деб ўзгартиришга қарор қилди.

Гюстав Флуранс Коммуна ғалабаси йўлида ҳалок бўлди. У Миллий гвардия 20-легионига командирлик қилар ва Ҳарбий комиссияда қатнашар эди. Гюстав ҳаёти сўнгги дамларининг тафсилотлари ҳақида ҳар хил миш-миш гаплар пайдо бўлди. Кўп қиррали, истейдодли бу ёш олимнинг ҳалокати Марксни ва унинг бутун оиласини чуқур изтиробга солди. Маркс Коммунанинг ҳар бир кунида содир бўлган воқеаларни таққослаб, Флуранснинг қандай ўлдирилганини синчиклаб аниқлади. У турли газеталарда босилган тарқоқ тафсилотлар, фактлар ва эслатмалардан ўзига хос зийрак фаросат билан ажойиб коммунар ҳалокатининг бутун манзарасини тиклади. Польша, Грецияда ва Париж баррикадаларида жасурлик кўрсатган Гюстав Флуранс жилла ҳам ўлимни истамас эди.

«Ўз корпусидан ажратиб қўйилган Флуранс, — деб хабар қилган эди Маркс, — фақатгина икки ёки

уч ўртоғининг ҳамроҳлигида Шатудаги бир уйда турар эди; у бир нимани, чамаси, ҳарбий омаднинг ўзгариши деб аталган нарсани бўлиши кераклигини кутар.эди. У кутарди... Ёнғин командасининг бошлиғи—айтишларича, колбасапаз, буни билиб маъмурларга уни хабар қилади. Жандармлар келишади. Уй қуршаб олинади. Флуранс қотиллардан яширинишга ҳаракат қилади: У жанг қилмоқ учун яшашни истайди. Бироқ найзалар ҳамма бурчакларни тити-пити қилиб чиқади. Азобланган, қонга беланган ҳолда, уни эшик олдига олиб чиқишди, чақимчи сотқин бу Флуранс эканини тасдиқлайди. У ҳимоясиз, қурол-яроғсиз ҳолда мағлۇб этилиб, асир олинади. Унинг қўлларини ушлаб турадилар. Маст жандарм қилични кўтариб, бошини чопади. Флуранс қулайди! Эртаси куни газеталар, Флуранс тўппончадан душманига ўқ узди, у одам ўлдиргани учун ўзини ўлдиришди, деб хабар қилишди. Бу ёлғон! Қотиллик майхонада юз берган. Майхона эгасидан, Флуранс тўппонча стди, деган гап ёзилган протоколга қўл қўйишни талаб қилишди, шу тариқа қилич урган аблаҳнинг гуноҳини йўққа чиқаришмоқчи бўлишди. Содда, инсофли киши бўлган майхоначи қўл қўйишдан бош тортди. У бу ерда қотиллик содир бўлганини билар эди. Уни қамашди, ҳозир у турмада. Инсофданми шу? Кеча эрталаб унинг хотинини ҳам қўрқитмоқчи бўлишди, лекин ўз навбатида у ҳам ана шу ёвузликка шерик бўлишдан бош тортди».

Дўстининг даҳшатли бир алфозда ҳалок бўлганини эшитгач, Женнихен чексиз изтиробга тушди. У Людвиг ва Гертруда Кугельманларга ёзган хатларида ўз қайғу-аламларини изҳор этди. Бир ҳафта давомида Женнихен уларга икки марта хат ёзди:

«Бутун хонадонимиз нақадар ташвишда; қўрқув ва алам-изтиробда эканини изҳор қилишга ожизман. Июнь жанглари вақтидан буён биз бунақа ташвишни бошдан кечирмаган эдик. Мен, коммуна ҳаракати, бу зулмат ичидаги биринчи ёрқин нур энди сўнди ва бизнинг энг яхши, энг содиқ дўстларимиз ҳам у билан биргаликда ҳалок бўлишди, деб қаттиқ хавотирдаман. Аввало бизни Гюстав Флуранснинг ўлими чуқур ларзага солди. У бизнинг шахсий дўстимиз эди..»

Кейинроқ у маълум қилди: «Азиз дўстларим!

Эътироф қилишим керакки, хатлар ёзгани ҳолим келмади: юрагим дов бермади. Энг ботир ва энг асил кишиларни манави қонхўр масхарабоз Тьернинг буйруғи билан қириб турганларида мен жойимда ўтиролмаман, у ўзининг полициячилик роли билан кеккайиши устига агар яна тагин пруссиялик иттифоқчиларидан ёрдам олмаганида, зимдан қотиллик қилишдан бўлак ҳунари бўлмаган бутун бандалари билан ҳам бўйсунмас Париж граждaнларини енгишга ҳеч қачон муваффақ бўлолмасди. Ўзининг муносиб миссиясига содиқ Париж пролетарлариңи бадном қилиш учун ҳамма чорани кўрган Лондон матбуотининг ўзи ҳали ҳеч қачон кишилар принцип учун бундан кўра мардона ва жасурона жанг қилмаганликларини ҳозирги вақтда эътироф этиши керак... Кўпчилик дўстларимиз Коммунада қатнашмоқдалар. Уларнинг баъзилари Версаль жаллодлари қўлида қурбон бўлдилар. Яқинда Гюстав Флуранс ўлдирилди. У матбуот хабар қилганидек жанг вақтида ҳалок бўлгани йўқ: унинг штаб-квартираси жойлашган уйни жандармларга жосус кўрсатиб берди, шундан кейин уйни қуршаб олишди, Флуранснинг ўзи эса ўлдирилди».

Ўша кунларда Женнихен Францияга жўнаб кетишга қатъий аҳд қилди, ўша кезларда Лафарглар ҳам шу ерда эди.

Париж. ўзини аямасдан, душман ҳамласини даф этаётган эди. Кўчалардан фронт линияси томон Исси қалъасига, Нейига тўп аравалари ўтиб турар, биринкетин батальонлар йўл оларди. Яловбардорлар аскарлар олдида қизил байроқларни кўтариб боришарди. Оркестр деярли тинимсиз равишда «Марсельеза»ни ёки коммунарлар ёқтириб қолган оҳангдор «Хайрлашув қўшиғи»ни ижро этарди. Турли ёшдаги кишилар, мўйи сабза урмаган сертабассум ўспиринлар, хомуш соқолдор кексалар Шаспо милтигини елкаларига қўйиб чурқ этмай боришарди. Аскарларнинг қаторида, шу хилдаги эркакча кийим кийган санитар қизлар шахдам қадам ташлаб боришарди. Уларнинг билакларида санитарлик боғичлари бўлиб, белларидаги кенг камарларига котелок билан сувдон боғлаб қўйилганди. Уйда болаларга қараб турадиган одам бўлмагани учун улар оналар билан ёнма-ён, уларнинг шинеллари

этагидан ушлаганча ирғишлай-ирғишлай югуриб бо-ришарди.

Дмитриева ҳақида, ана шу сирли рус аёли ҳақида афсоналар тўқилган эди. Уни дам машҳур Клара Лакомб каби ажойиб ва довюрак актриса деб; дам 1789 йилда санкюлот аёллар оломонини қироллик Верса-лига ҳужум қилишга бошлаб борган донғи кетган Теруань де Мерикур сингари халқ орасидан чиққан суюқоёқ жувон деб; дам сирли Шарқ княгинаси деб ҳисоблашарди. Унинг ўтмишини ва чин исмини ҳеч ким билмас эди. У ҳамма ерда: Парижнинг жонажон Луиза Мишель билан биргаликда халқ мактаблари қу-рилишига бағишланган мажлисда; баррикадаларда жанг қилар экан, қўрқоқлик қилгани учун ўз севгили-сини ўлдирган шаддод ишчи Аделаида Валентин билан бирга клуб минбарига пайдо бўлиб қоларди; жанг май-донида у гоҳ шафқат ҳамшираси, гоҳ хотин-қизлар революцион отрядларининг командири эди. Рус ком-мунари ҳатто яраланганида ҳам ўз постини ташлаб кетмади.

У узун мовут кўйлак кийиб, белига кенг чарм ка-мар боғлаб юрар, камарда тўппонча осилиб турарди, бундай қиёфада Дмитриева айниқса келишган кўри-нардди. Иссиқ қирмизи шарф ва қизил нишон тақилган, Тиролда ясалган баланд фетр шляпа парижлик ком-мунар хотин-қизларнинг йигирма ёшлик раҳбарининг романтик қиёфасига мукамаллик бағишлар эди.

1871 йилнинг йигирма тўртинчи апрелида Дмитрие-ва Лондонга хат жўнатди, Марксга ва Интернационал-нинг Бош кенгашига юборган хатида бундай деб ёзди:

«Почта орқали ёзишнинг иложи йўқ, ҳар қандай алоқа узилиб қолган, ҳамма нарса версалликларнинг қўлига тушади. Куни кеча Коммунага сайланган ва ўзини дуруст сезаётган Серрайе Сенденга етти марта хат жўнатди, лекин Лондонда уни олишмаган кўрина-ди... Париж аҳолиси (унинг маълум қисми) қаҳрамон-ларча жанг қилмоқда, аммо биз, шу қадар яккаланиб ажралиб қоламиз, деб сира ўйламаган эдик. Шундай бўлса-да, биз ҳозиргача бутун позицияларимизни сақ-лаб қолдик. Домбровский яхши жанг қилмоқда, Па-риж ҳам ҳақиқатан революцион кайфиятда... Ахир сиз менинг пессимист эканимни ва ҳамма нарсага салбий назар билан қарашимни биласиз,— шу сабаб-

дан жуда яқин кунлардан бирида баррикадаларда ўлишга мен ўзимни чоғлаб қўйдим. Ялпи ҳужум бўлиши кутилмоқда — шахсан мен, ҳамма нарса тасодифга боғлиқ, деб ўйлайман.

Мен жуда касалман, бронхитман ва иситмалаб тураман. Кўп ишлаяпман, биз Парижнинг бутун аёлларини оёққа турғизмоқдамиз. Биз ҳамма районларда, мэрияларнинг биноларида хотин-қизлар комитетлари ва бундан ташқари, Марказий комитет таъсис этдик. Буларнинг бари Парижни ҳимоя қилмоқ ва ярадорларга ёрдам бермоқ учун Хотин-қизлар союзи барпо этишлик учундир. Биз ҳукумат билан алоқа ўрнатмоқдамиз ва умид қиламанки, иш юришиб кетади. Лекин бунга қанчадан-қанча вақт кетди ва бунинг учун мен озмунча машаққат чекмадим. Ҳар кечада сўзлашга, кўп ёзишга тўғри келмоқда, шу сабабли касалим тобора авж олиб кетмоқда. Агар Коммуна ғалаба қилса, бизнинг ташкилотимиз сиёсий ташкилотдан социал ташкилотга айланади ва биз Интернационал секцияси тузамиз. Бу гоё катта муваффақият топади. Умуман бутун мамлакатлар, шу жумладан Германия ҳам, социал революция арафасида турганлигини кўрсатиш мақсадида мен олиб бораётган интернационал пропаганда, — ана шу пропаганда хотин-қизлар томонидан жуда яхши қабул қилинмоқда. Бизнинг мажлисларимизга уч мингдан тўрт минггача хотин-қиз қатнашмоқда. Бахтга қарши мен касалман ва менинг ўрнимга одам йўқ.

Коммунанинг ишлари яхши бормоқда, лекин аввалига кўп хато қилинди. 15-20 кун бундан аввал Кюзере, биз унга қарши олиб борган бутун агитацияга қарамай, сайланди. Энди Малон, сенинг гапларингга қулоқ солмадим, деб сочларини юлмоқда...

Деҳқонларга вақтида манифест билан мурожаат қилинмади; менимча, менинг ва Жакларнинг қистовларига қарамай, умуман манифест тузилмаган эди. Марказий комитет ўз ваколатларини дарҳол топширмади, партияни заифлаштирган ҳар қанақанги воқеалар бўлди. Лекин ўшандан буён ташкилот мустаҳкамланди. Менинг назаримда, мумкин бўлган ҳамма нарса қилинмоқда. Мен бу ҳақда бундан кўра муфассалроқ гапира олмайман, чунки бу хатга жаноби Тьернинг жуда чиройли кўзлари тушиб қолмасайди, деб хавотир-

даман, бу сатрларни элтувчи, швейцариялик Угиндан менга хабар келтирган базеллик муҳаррирнинг Лондонга омон-эсон етиб бориши ҳали гумон ахир.

Мен бир пулсиз ўтирибман. Мабодо менинг пулларимни олган бўлсангиз, биров орқали уни юборишга ҳаракат қилинг, бироқ почта орқали эмас, акс ҳолда у етиб келмайди. Аҳволингиз қалай? Мен бўш қолдим дегунча ҳамиша сизларнинг ҳаммангизни эсга оламан, аммо бўш вақтим жуда кам бўлади... Женни нималар қилмоқда?

Агар Парижнинг аҳволи бу қадар танг бўлмаганида, Женнининг бу ерда бўлишини жуда-жуда хоҳлар эдим — бу ерда бирам иш кўп».

Бу хат Моденна-виллада яшовчиларнинг ҳаммасида кучли таассурот туғдирди. Коммунанинг дастлабки кунлариданоқ қитъага талпинган Маркснинг икки қизи, Женнихен билан Элеонора 10 майда Францияга жўнаб кетишди.

1871 йилнинг майида халқ қаршилик кўрсатиш кучлари путурдан кетди. Қонли жанглар борарди. Париж пролетарлари ажойиб жасорат кўрсатиб, қаҳрамонларча ҳалок бўлардилар. Майдонлар, ҳовлилар, йўлчаларда жасадлар чўзилиб ётарди. Сена дарёси ичсон қонидан қизариб кетганди. Бу вақтда оғир хаста бўлишига қарамай, Маркс Энгельс билан биргаликда француз ишчилари курашининг ҳар бир босқичини узлуксиз кузатиб борарди.

Уларнинг ҳар иккиси душманлар ҳалқаси ичидаги қуршаб олинган шаҳар билан бир савдогар танишлари орқали алоқа боғлаб турардилар, бу савдогар хавф-хатарни писанд қилмай ва ҳаётини хавф остига қўйиб, кўп марта иш билан Лондондан Парижга бориб турарди.

Коммуна халқ учун кўп иш қилди. У меҳнаткашларга давлатни бошқаришда қатнашиш имконини берди, саккиз соатлик иш куни тўғрисида декрет қабул қилди, умумий текин таълим принципини эълон қилди, ишчилар кооператив шеркатлари барпо этди. никоҳсиз ота-онадан туғилган болаларни тўла ҳуқуқли деб этироф этди, эркаклар учун ҳам, хотин-қизлар учун ҳам иш ҳақини баравар кўпайтирди.

Бироқ ишонувчанлик туфайли Коммуна ва Марка-

зий Комитет заифлашиб қолганди. Бахтиёр одам гоҳо ҳимоясиз қолади. Пойтахтнинг меҳнат аҳли эса қувончдан сархуш, ширин умидлар ва ажойиб ниятларни ичига сиғдира олмасди. Коммунарлар мумкин қадар кўпроқ одамларни бахтиёр қилмоқни истар эканлар, худди ана шу нарса уларга қарши кўпдан-кўп душманларнинг тишини қайраётганини унутмаган эдилар. Коммуна, қон тўкилишининг олдини олишга интилиб, граждандар урушини биринчи бўлиб бошлашни истамади. Бошқа хатолар билан бир қаторда оқибати ёмон хатолардан бири барча мунтазам ҳарбий қисмларнинг пойтахтдан Версалга жўнаб кетишига қаршилик кўрсатилмаганлиги бўлди.

Париж ишчилари, ҳунармандлари, зиёлилари буюк ғайрат-шижоатга тўлиб-тошиб, маҳрумликларни ва замбараклар оғзининг ўзларига қараб турганини пайқамай, шу вақтга қадар мисли кўрилмаган ижтимоий муносабатларни қарор топтираётган эдилар. Улар болалар ва катталар учун текин курслар ва мактаблар, болалар боғчалари ва яслилар, касалхоналар, клублар очдилар, черковни давлатдан ажратдилар. Коммуна ишчилар синфи ҳукумати бўлиб қолди. Унда меҳнат тўла озод бўлиши мумкин эди. Бахтга қарши, Коммунада ягона етакчи ишчилар партияси йўқ эди. Прудончилар, анархиячилар, янги яacobинчилар, бланкичилар, масонлар ташкилотининг аъзолари Коммуна фаолиятини кўп чалкаштирдилар ва низолар келтириб чиқардилар.

Коммунарлар қўшини ўз вақтида Версалга юриш қилмай, контрреволюционерларга кенг қўламдаги ҳужумга тайёргарлик кўриш имконини берди. Бисмарк юз минг француз ҳарбий асирини Тьерга топширди, асирларнинг аксарияти деҳқонлар бўлиб, улар ўша ондаёқ Парижга ташланди. Шаҳар ичида даҳшатли баррикада уруши бошланиб кетди, 22 майда версалликлар шаҳарга бостириб киришди. Шу ондан бошлаб тўплар наъраси тинмади, ловиллаб ёнаётган ёнғинлар шуъласи сўнмади.

Кимдаки, тиниқ чашмадан чинакам озодлик ва буюк орзулар шарбатини симирган бўлса, уларнинг бари ўйлаб ўтирмай Коммунани ҳимоя қилишга ташланди. Париж баррикадалари ўз бахтини халққа хизмат қилишга ташланди. Париж баррикадалари ўз

бахтини халққа хизмат қилишда деб билган кишиларни шу кунларда бирлаштирди. Коммунани парижликлар билан бирга қўзғолончи-поляк офицерлари, Врублевский, Домбровский руслар Петр Лавров Дмитриева ва Корвин-Круковская, венгр Лео Франкель ва турли миллатларга мансуб кўпгина бошқа кишилар ҳимоя қилдилар.

Аёллар ва ўсмирлар эркаклар билан бир қаторда жанг қилдилар. Қуёшсиз ҳаёт бўлмаганидек, Коммунасиз ҳаёт улар учун маъносиз эди. Уларнинг онаси ҳам, фарзанди ҳам Коммуна эди. Улар фақат инсонларга бахт келтирадиган эзгу ишлар қилаётганликлари учунгина уларни гуноҳсиз азоблашаётган эди. Инсон ўзининг ҳеч қандай айб қилмай ҳалок бўлишини билганида, сўнгги дамда унга далда берадиган бир марҳамат сифатида унда юксак маънавий онг пайдо бўладида, у шу қадар оғир жиноятлар содир бўлаётган дунёда ортиқ яшагиси келмай қолади. Ажал унга тўла эркинлик берадиган кўнгли тортган дўстига айланади. Соф виждоннинг қимматбаҳо бойликлари битмас-туганмасдир. Бу бойликлар одамларни ҳеч нарсадан кўрқмайдиган қилиб қўяди.

Коммуна ҳалокатга маҳкум эди. У ўзи ҳукм сурган қисқа фурсат ичида деярли пайпаслаб, инсоният тарихида биринчи марта янги давлат формасини — пролетариат диктатурасини амалга оширишга ҳаракат қилди, текинхўрлик, полиция — бюрократик давлат аппаратини яқсон қилди. Бироқ унинг пешонасига қон тўкиб, ҳолдан кетиб ҳалок бўлиш битилган эди. Социал революциянинг ғалаба қилиши учун мамлакат ҳали етилмаган эди. Коммунарлар деҳқонлар майлини қозона олмадилар, улар ички ва ҳорижий душманлар исканжасида эдилар. Дунёдаги бутун мулкдор синфлар уларга қарши бош кўтаришди. Коммуна даштдаги гулхандек ёнарди.

Ҳалокатга маҳкум коммунарларнинг ана шу жон талвасасидаги фожиавий кураш кунларида бутун яқин кишилари билан биргаликда оғир изтироб чеккан Маркснинг рафиқаси, қизи Францияга жўнаб кетганидан кейин Кугельманга бундай деб ёзди:

«Қимматли доктор!.. Француз воқеалари туфайли эрим, қизларим ва биз ҳаммамиз нақадар кўп ташвиш

чекканимизни Сиз тасаввур қилолмайсиз. Аввалига даҳшатли уруш, сўнгра тағин ҳам даҳшатлироқ Парижнинг иккинчи марта қамал қилиниши. Ботирлар ботири Флуранснинг ўлими бизнинг ҳаммамизни чуқур ларзага солди, мана энди бизнинг барча азалги ва энг яхши дўстларимиз қатнашаётган Коммунанинг қаттиқ кураши. Ҳарбий раҳбарликнинг етарли даражада эмаслиги, «ҳарбий, ҳисобланган жамики нарсаларга нисбатан тамомила табиий ишонмаслик, журналистлар ва гапга чечанларнинг шилқимлик билан аралашуви... бунинг муқаррар оқибати бўлмиш низолар, қатъиятсизлик ва зиддиятли хатти-ҳаракатлар — шу қадар ёш ва жасурона ҳаракатда муқаррар бўлган ана шу барча офатлар мустаҳкам, ўзини бахш этишга қодир, онгли ишчилар ядроси томонидан, ҳойнаҳой, бартараф этилган бўлар эди-ку, аммо энди, ҳеч қандай умид қолмади, деб ўйлайман, чунки ўзига немис пуллари билан тўлашга мажбур қилаётган Бисмарк «тартиб партияси»дан бўлган, ҳар қайсиси алоҳида ҳолда бирор қабиҳ жиноятнинг тимсоли бўлмиш француз муттаҳамларига фақатгина ҳарбий асирларни эмас, балки қалъа истеҳкомларини ҳам топширмақда. Биз иккинчи июнь қирғини арафасида турибмиз... Мавр ўзининг Интернационал манифестини ёзиб тугатиши биланоқ, у Сизга хат ёзади.

Сизнинг *Женни Маркс*».

Гарчанд Маркс билан Энгельс Пруссия армияси Парижни қамал қилган вақтда пойтахтнинг революцион ишчилари кутилмаганда қўзғолон кўтаришларидан хавотирланган бўлсаларда (улар чет эл босқинчилари шаҳарни қуршаб олган бир шароитда қўзғолоннинг мағлуб бўлиши муқаррар эканини ҳаққоний равишда аввалдан кўрган эдилар), революция бошланиб кетиши биланоқ улар Париж Коммунасини ўзларининг жонажон ишлари, Интернационалнинг маънавий самараси деб қабул қилдилар.

Маркс Коммуна курашига ўзига хос жўшқинлик билан киришиб кетди. У турли мамлакатлардаги ишчилар ҳаракати арбобларига юзларча хатлар ёзиб, Коммунанинг тарихий аҳамиятига уларнинг эътиборини қаратди ва Парижда қамалда қолганлар билан алоқа боғлаш учун мумкин бўлган ҳамма чораларни кўр-

ди. У Франциядаги воқеалар ривожини қаттиқ кузатиб борди ва Париж ишчилари қаҳрамонлигини дарҳол тўла-тўкис баҳолади.

«Парижликларнинг нақадар эпчиллиги, нақадар тарихий ташаббускорлиги, ўзини бахш этишга нақадар қобиллигини кўринг! Ташқи душмандан кўра кўпроқ ички сотқинлик туфайли юз берган олти ойлик очлик ва харобаликдан кейин улар, гўё ҳали душман Париж дарбозалари олдида турмагандек, прусс найзалари остида қўзғолон кўтармоқдалар! Тарих бу хилдаги қаҳрамонликнинг бошқа бир намунасини билмайди! Мободо улар енгилсалар, бунга уларнинг «тантилигидан» бўлак сабаб бўлмайди.

Винуа ва унинг кетидан нақ Парижнинг Миллий Гвардияси реакцион қисми ҳам Париждан қочиб қолиши биланоқ Версалга бостириб бориш керак эди. Инсофлилик туфайли фурсат қўлдан берилди. Ёвуз тасқара Тьер Парижнй қуролсизлантириш мақсадидаги ўзининг уриниши биланоқ гўё граждандар урушини бошлаб юбормагандек уни бошлашни хоҳлашмади!.. Нима бўлганида ҳам, ҳозирги Париж қўзғолони,— агар у бўрилар, тўнғизлар ва эски жамиятнинг қабих тулкилари томонидан ҳатто бостирилганида ҳам — Париждаги июнь қўзғолони вақтидан буён партиямизнинг энг шонли жасоратидир. Герман-прусс Муқаддас Рим империяси малайларини, унинг ҳид таратиб турган казармалари, черковлари, юнкерлари ва ҳаммадан кўпроқ калтабинликни кўкка сапчишга тайёр ана шу парижликлар билан таққослаб кўришсин».

Париждаги Интернационал аъзолари Коммунанинг энг ботир курашчилари эдилар. Бланкичилар ва прудойчиларнинг бир қисми ўзларини Интернационалнинг издошлари деб ҳисоблашмасди. Лекин улар ҳам ишчилар Парижи баррикадаларида жон-жаҳдлари билан олишдилар. Бутун реакцион матбуот, Франциядаги граждандар уруши Бош кенгашнинг хоҳиши билан аланга олди, деб баён қилди. Париж-Коммунасининг пайдо бўлишига буржуазия Маркс ва унинг тарафдорлари ниятларининг амалга ошиши деб қаради. Гарчанд Интернационал Париж ишчиларини қўзғолонга даъват этмаган бўлса-да, Маркс Париж коммунасини бутунлай Интернационалга мансуб деб ҳисоблади. У Париждаги интернационалчилар билан

алоқа қилиб турди ва вужудга келган вазият имкон бергани қадар уларга ўз маслаҳатлари билан ҳар тарафлама ёрдам кўрсатди.

Мартнинг охирида Париж Коммунаси кенгашининг аъзоси Лео Франкель Марксга бундай деб ёзди:

«...Агар биз социал муносабатларни тубдан ўзгартиришга муваффақ бўлсак, 18 март революцияси шу вақтгача бўлган барча тўнтаришлар ичида тарихда энг самаралиси бўлиб қолади (айни вақтда у бўлажак барча революцияларни заминдан маҳрум қилади, чунки социал соҳада эришиш лозим бўлган ортиқ ҳеч нарса қолмайди...)

Шу муносабат билан турмушга ошириш лозим бўлган социал реформалар тўғрисидаги Сизнинг фикрингиз комиссиямиз аъзолари учун фавқулодда қимматли бўлади.

Муҳтарам граждан, улуғ ишимиз манфаатлари учун менга мумкин қадар тезроқ жавоб беришингизни Сиздан илтимос қиламан. Қисталанг қилаётганим учун кечиринг, шошилинемас бўлмайди, чунки ҳаммадан аввал социал республика пойдеворини қурмоқ лозим».

Уша ондаёқ Маркс жавоб қайтарди.

Шундан бирмунча кейинроқ Франкель Марксга яна мурожаат қилди:

«Сиз, қандай қилиб бўлмасин, маслаҳат билан менга ёрдам беришга рози бўлсангиз, жуда хурсанд бўлардим, чунки Ижтимоий ишлар департаментида ўтказмоқчи бўлганим ҳамма реформалар учун жавобгарлик, айтиш мумкинки, энди бир ўзимнинг устимда бўлмоқда. Сизнинг кейинги хатингиздаги бир неча сатрнинг ўзидан маълум бўлиб турибдики, Париж Коммунасининг эски герман жамоасига сира ўхшамаслигини, барча халқлар, барча ишчилар ва хусусан немис ишчиларига тушунтириш учун Сиз мумкин бўлган ҳамма ишни қилмоқдасиз. Бу билан сиз, ҳар ҳолда, бизнинг ишимизга катта ёрдам кўрсатасиз».

Маркснинг Лео Франкель ва Коммунанинг бошқа аъзолари билан хат ёзишуви ҳатто энг фожиавий жанг кунларида ҳам тўхтамади. Бироқ ҳар қандай ҳукмдорлик интилишлари Марксга бутунлай ёт бўлиб Париж воқеалари қатнашчиларига бирон-бир тўғридан-тўғри фармойиш бериш мумкин эмас, деб ҳисоблар эди у.

Париж Коммунаси эълон қилинган дастлабки кунларданоқ Маркс Коммунанинг фаолиятига доир ҳамма маълумотларни: француз, инглиз ва немис газеталарида босилган ахборотларни, Париждан келган хатлардаги маълумотларни, Тьер ҳукумати аъзолари тўғрисидаги ҳужжатларни ҳафсала билан йиғиб ва ўрганиб борди. 1871 йил 18 апрелда Бош кенгаш мажлисида Маркс Франциядаги «курашнинг умумий тенденцияси» хусусида Интернационалнинг барча аъзоларига хитобнома чиқаришни таклиф қилди. Маркс бутун бир ой давомида ана шу ҳужжат устида ишлади. Аввал у «Франциядаги граждандар уруши»нинг биринчи ва иккинчи хомаки нусхаларини ёзиб чиқди, шундан кейин у хитобноманинг тугал текстини тузишга киришди.

Май ойида Маркс Коммунанинг икки раҳбари—Франкель билан Варленга ҳар вақтдагича, ишончли немис савдоғари орқали, ниҳоятда муҳим хат юборди. Одатда у ўзининг ахборотлари ва маслаҳатларини Парижга оғзаки равишда етказишга ҳаракат қилар эди, чунки қамал қилинган шаҳарга кириб бориш катта хавф-хатар билан боғлиқ эди. Масала ниҳоятда муҳимлиги туфайли бу сафар ёзишга тўғри келди:

«Менимча, Коммуна икир-чикирлар ва шахсий гаразларга ҳаддан ташқари кўп вақт сарфламоқда. Афтидан, ишчиларнинг таъсири билан бир қаторда бошқа таъсирлар ҳам бор кўринади. Бироқ агар сиз бой берилган вақтнинг ўрнини тўлдиришга муваффақ бўлганингизда бу ҳали аҳамиятга молик бўлмаган бўлур эди.

Сиз Париждан ташқарида, Англия ва бошқа мамлакатларда қилиниши керак деб ҳисоблаган ишларни қилишга шошилишингиз жуда зарур. Пруссияликлар қалъаларни версалликлар қўлига топширмайдилар, лекин қатъий сулҳ тузилганидан (26 майдан) кейин ўз жандармлари билан Парижни қуршаб олишда ҳукуматга ёрдамлашадилар.

Тьер ва унинг шериклари ўзларининг Пуйэ-Кертъеда тузилган шартномаларида, ўзингиз билганингиздек, жуда катта пора олишни шарт қилиб қўйганликлари сабабли, улар Бисмарк таклиф қилган немис банкирлари ёрдамидан воз кечдилар,—акс ҳолда улар

мазкур порадан маҳрум бўлган бўлур эдилар. Улар шартномаси амалга оширилишининг дастлабки шarti Парижни забт этиш бўлганлиги туфайли улар биринчи бадалнинг тўланишини Париж ишғол қилингунига қадар кечиктириб туришни илтимос қилдилар. Бисмарк бу шартни қабул қилди. Пруссиянинг ўзи бу пулларга жуда муҳтож бўлганлиги сабабли, у Парижнинг эгалланишини жадаллаштирамоқ учун версалликларга ҳар турли енгилликлар беради. Шунинг учун эҳтиёт бўлинглар!»

Бисмаркнинг версаллик хоинлар билан яширинча олиб борган музокаралари ва битимларига доир бунақа нуқул махфий маълумотларни Карл Марксга Иоганн Микель маълум қилиб турди.

«Мен... Бисмаркнинг ўнг қўлидан, ўзим раҳбари бўлган яширин жамиятга аввал (1848 йилдан 1853 йилгача) мансуб бўлган кишидан ахборот олдим,—деб ёзди Маркс Париж Коммунаси кунлари тўғрисида.—Бу киши Германия тўғрисида Германиядан ўзи юборган ҳамма ҳисоботлар ҳали менда сақланиб турганини билади. У менинг камсуқумлигимга бутунлай боғлиқдир. У ўзининг яхши ниятларда эканлигини менга исботлашга доимий ҳаракат қилишлигининг боиси шунда. Бу,—Сизга айтганимдек, агар мен бу йил яна Ганноверга Кугельман ҳузурига борсам, Бисмарк мени қамашга аҳд қилиб қўйганидан мени огоҳ қилган кишининг ўзгинасидир.

Қани энди Коммуна менинг огоҳлантиришларимга қулоқ солганида эди! Мен унинг аъзоларига Монмартрнинг шимолий томонини — Пруссия томонини мустаҳкамлашни маслаҳат берган эдим, уларнинг буни қилишга фурсатлари бор эди ҳали; мен, акс ҳолда, улар тузоққа тушиб қолишларини олдиндан айтган эдим; мен уларга Пиа, Груссе ва Везинени фош қилиб берган эдим; мен уларнинг миллий мудофаа ҳукумати аъзоларини бадном қилувчи ҳамма қоғозларни дарҳол Лондонга юборишларини ва шундай қилиб Коммуна душманларининг ваҳшийлигини маълум даражада тийиб туришни талаб қилган эдим,—шунда версалликларнинг режаси қисман бузилгандай бўлар эди».

Париж Коммунаси яшай бошлаган дастлабки кундан эътиборан на ишчилар, на Миллий гвардия

Марказий Комитети янги ҳокимият қуришга назарий жиҳатдан тайёр эди, кураш жараёнининг ўзи уларни халқни эзишга хизмат қилиб келган эски давлат машинасини яқсон қилиш ва янги типдаги жамият қурилишига киришиш зарурати қаршисига қўйиб қўйган эди. Бу тарихий ишни Париж пролетариати граждaнлар уруши бошланган дастлабки пайт эътиборан амалга оширди. У янги давлат пойдеворини қўяр экaн, буржуа ҳокимияти таянчлари: министрликлар, армия, полицияни яқсон қилди.

Коммуна аъзоларининг кўпчилиги ё ишчилардан ёки уларнинг танилган намоёндаларидан иборат эди. Унда пролетарлар — социалистлар, интернационалчилар ҳамда ўттиздан зиёд Биринчи Интернационал секциясининг аъзолари бор эди. Лекин улар қаторида жуда хилма-хил оқимларга мансуб кишилар ҳам йўқ эмас эди. Париж Коммунасининг ватанпарварлик кайфиятидаги буржуа республикачилари жумласидан бўлган тасодифий йўлдошлари, Коммунанинг пролетарча моҳияти зоҳир бўлиши биланоқ, ундaн ажралиб кетдилар.

Партиявий жиҳатдан Париж Коммунаси бир хил эмас эди. У «озчилик» ва «кўпчилик»ка бўлинган эди. «Озчилик»ка сиёсий кураш ва пролетариат диктатураси зарурлигини инкор этган ўнг прудончилар ҳамда сиёсий курашни эътироф қилган ва ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулк бўлишини ёқлаган прудончи — коллективчилар кирар эди. «Кўпчилик» майда буржуа демократлари — майда мулкнинг сақланиб қолиши ва йирик капиталнинг «чекланиши» тарафдори бўлган «янги якобинчилар»дан; социал-иқтисодий қайта қуришнинг аҳамиятини тушунмаган ва кичик бир тўда революционерларнинг революцион диктатураси тарафдори бўлган бланкичилардан иборат эди. Барча сиёсий масалалар юзасидан «кўпчилик» билан «озчилик» ўртасида кескин кураш борарди, май ойининг ўртасида, «озчилик» ажралиш йўлига қадам қўйган пайтда бу кураш сўнги нуқтасига етди. Пролетарлар-социалистларнинг Коммунада устунлик қилиши унинг ҳаққонийлиги ва доврўғининг исботидир. Улар тарихга кириб қолган бир қатор иқтисодий ва социал тадбирларни Коммуна ассамблеясидан ўтказдилар. Коммунанинг

мавжудлиги, Коммунанинг иши унинг буюк социал тадбири эди, деб кўрсатди Маркс. Унинг сўзларига қараганда, Коммуна ишчилар синфи ҳукумати эди.

Париж Коммунаси ҳамма нарсадан аввал халқни эзишга хизмат қилиб келган муассасаларни алмаштиришга киришди. У халқ манфаатларига зарар келтирган ҳолда озчилик имтиёзларини ҳимоя қилган давлат ҳокимиятини йўқ қилиш йўли билан миллатнинг — ишчилар ва барча меҳнаткашларнинг — бирлигини вужудга келтиришга ҳаракат қилди. Революция давомида яксон этилган эски буржуа аппарати ўрнига янги аппарат барпо қилинди. Париж Коммунаси давлат қурилиши натижасида пролетар демократиясига асос солинди. Париж Коммунасининг барча ишларига раҳбарлик қилмоқ учун ўнта кдмиссия: ижроия, ҳарбий, ташқи алоқалар, адлия, молия, ички ишлар ва ижтимоий хавфсизлик, меҳнат, маориф, озиқ-овқат, ижтимоий хизматлар комиссиялари тузилди. Комиссиялар ва 20 апрелдан эътиборан уларнинг ўрнини эгаллаган делегациялар тепасида Париж коммунаси сайлаган раҳбарлар турарди. 1 майда, фронтда аҳвол чатоқлашганлиги муносабати билан, Париж коммунаси ассамблеяси ижтимоий қутқариш комитети тузиб, унга кенг ваколатлар берди.

Пролетариатнинг сиёсий ҳокимияти пролетариат учун ишлаб чиқариш воситаларининг хусусий мулклиги ва ишчиларнинг капиталистлар томонидан эксплуатация қилинишига асосланган жамият тузумини барбод этиш воситаси бўлиб хизмат қилди. Париж Коммунаси ўзи ҳукм сурган етмиш икки кун мобайнида ишчи ва хизматчилар меҳнатини муҳофаза этиш тўғрисида қатор декретлар чиқарди, жумладан, нонвойхоналарда тунда ишлашни таъқиқлади, жарималар системасини бекор қилди, эгалари ташлаб кетган ёки ишлашни тўхтатиб қўйган фабрика, завод ва устaxonаларни рўйхатдан ўтказди ҳамда ишлаб чиқаришни яна йўлга қўйиш учун уларни ишчилар шеркатларига топширди; корхоналарнинг собиқ эгаларига алоҳида воситачи комиссиялар томонидан белгиланган миқдорда ҳақ олиш ҳуқуқи берилди. Давлат ва ишчилар контроли ўрнатилди.

Коммуналар француз деҳқонларини ўз томонларига жалб этишга ҳаракат қилдилар. Бироқ «озчилик»

ҳам, «кўпчилик» ҳам ишчилар билан деҳқонлар итти-
фоқининг аҳамиятига етарлича баҳо бермаганлиги
ҳамда бошқа сабаблар туфайли бунга эришиб бўлма-
ди.

Париж Коммунаси аввал бошданоқ хатога йўл
қўйиб мудофаа тактикасини қўллаб, кейинчалик
ҳам Тьер бошчилик қилган контрреволюция кучлари-
ни тор-мор келтириш учун ўз имкониятларидан фой-
даланмади. Версалликлар билан дастлаб қуроли
тўқнашувлар 2 апрелдаёқ бошланганлигига қарамай,
ишчилар ҳокимияти ҳарбий тайёргарликка ниҳоятда
кам эътибор бериб келди. Париж Коммунасининг қу-
ролли кучлари ёмон ташкил этилган бўлиб, улар
етарли миқдорда қурол-яроққа эга эмас эди, ваҳолан-
ки Париж омборларида қўлга олинмаган икки юз
саксон беш мингта милтиқ ётарди.

Май ойида Париж Коммунасининг жон талвасаси
бошланди.

Инсон бошига не-не мушкулотлар тушади. Гоҳо у
фалаж дардига ўхшаб иродани бўғади, фикрни хира-
лаштиради, гоҳо дилга ваҳима солади ва қўрқоқлик-
ка етаклайди, телбаликка ундайди, нажот излаб зир
югуртиради, инсонлик нафсониятидан маҳрум этади,
ертубан этади, одамни чувалчанг билан тенг қилади.
Шундай мушкулотлар борки, у ҳаракатсиз, тошдек
қаттиқ бўлади, ёки кўнгилни бўшаштиради, кўздан
ёш оқизади, одамни умидсиз қилади, аянч аҳволга
солади. Коммунарлар бошига тушган мушкулот эса
уларни фаоллаштиради ва уларга ғурур бағишлади.
У қаҳрамонларни туғдирди. Эндиликда улар ўлим-
дан чўчимай қўйдилар. Модомики Коммуна даврони-
да яшаб бўлмас экан, ҳаётини курашда қимматроқ
нарса эвазига қурбон қилиш қолар эди, холос.

Париж пролетарлари жанг қилиш ва муносиб ра-
вишда қурбон бўлиш маҳоратини ҳаммадан кўра
кўпроқ эгаллашганди. Саксон йил мобайнида улар
революцион баррикадаларда кўп марта олишдилар.
Озодлик учун шиддатли кураш тўғрисидаги ажойиб
ҳикоялар авлодлардан-авлодларга ўтиб келарди.
Коммунарларнинг ота-боболари ўлимни писанд қил-
май, она тупроқни неча бор ўз қонлари билан қизар-
тиргандилар. Улар ҳалок бўлсалар ҳам енгилмаган

эдилар. Уларнинг кетидан янгидан-янги қасоскор жангчилар жангга отланардилар. Гоя йўлида ўлимдан тап тортмас кишиларнинг кучи таърифга сиғмайдди. Улар мағлубият нима эканини билмайдилар. Улим ваҳимаси не-не муртадлик, хиёнаткорлик ва разилликларга сабаб бўлмайди. Коммунарлар буларнинг ҳаммасидан халос эдилар.

Катрина жанубий қалъаларни эгаллаб турган, Врублевский қўмондонлик қилаётган 2-армиянинг 101- батальонида санитарка эди. Заррин сочи чевар қиз Варени кўчасидаги устахонани тарк этиб, Коммуна ишига ўзини бағишлагандан буён унинг табиати анча ўзгариб қолганди. У энди одамлардан тортинмас ва очилиб-сочилиб юрадиган бўлиб қолганди. Катрина тортинчоқ бўлиб кўринмаслик учун атайдан одамлардан истиҳола қилмасликка ҳаракат этса ҳам унга бегона кишининг кўзи тушганда яноқлари бояги-бояги қип-қизариб кетарди. Катрина Валерий Врублевскийни севарди, у ярадорларни госпиталга жўнатишдан аввал уларнинг ярасини боғлаётган жойдаги қўшинлар орасида Врублевский пайдо бўлса борми, қизнинг майин соч остларигача қизариб кетиб, у Валерийга пешвоз югурарди.

Коммунанинг энг яхши, тиришқоқ ва энг садоқатли офицерларидан бири бўлган Врублевский ҳарбий ишни билишда фақат ўз ватандоши, қўшинлар қўмондони Ярослав Домбровскийдангина қолишарди, Домбровский Петербургдаги кадетлар корпусида, сўнгра ҳарбий билим юртида таълим олиб, поручик унвони билан Бош штаб академиясига юборилган, академияни ҳам муваффақият билан тугатган эди. У бир неча юз поляклар — Париж Коммунаси қатнашчилари орасида энг кўзга кўринган лашкарбоши бўлиб қолди.

Домбровский билан Врублевскийнинг пролетарлар Парижи ҳимоячиларининг сафларига қўшилиши уларнинг ватандошларига зўр таъсир кўрсатди. Салкам олти юз сургун қилинган поляклар, хусусан Халқаро Ишчилар Жамиятининг Париж шуъбасига яқин турган, «Демократик бирлашма»да ҳамда яширинча иш кўрадиган сўл поляк ҳарбий тўдаси «Ҳарбий фитнес жамияти»да бўлганлар коммунарларга қўшилдилар. Валерий Врублевский ўз қўл остидаги

кичкина ҳарбий куч билан қаҳрамонларча жасоратлар кўрсатиб шуҳрат қозонди. У солдатларни руҳлантира олар ва уларга довураклик ҳамда бардамлик намунасини кўрсатарди. Хавфли дақиқаларда унинг ўзини тута олиши, топағонлиги ва матонати атрофидагиларга мўъжизали таъсир кўрсатар ва уларга ишонч ва жасорат бағишларди.

Врублевскийни генерал қилиб тайинлаганларида у ана шу юксак унвонга тегишли маошдан қатъиян воз кечиб, фақат от олди холос. Болалик чоғидан Валерий ажойиб чавандоз эди. У худди шу тариқа Елисей саройига кўчиб ўтиш тўғрисидаги таклифни ҳам рад этди.

— Генерал фақат солдатлар орасида бўлиши керак,— деб жавоб берди Врублевский. У оддий аскар қатори яшарди. Федератлар (Париж ишчилари миллий гвардиячиларни баъзан шундай деб атагучи эдилар) поляк революционерининг бу хислатини юксак қадрлар эдилар. Улар генерални сидқидилдан севишар ва у катта нуфузга сазовор эди.

Врублевскийнинг юз биринчи батальони ўзининг довураклиги ва жанговар қобилияти билан донг таратган эди. Батальон ташкил топган дастлабки кунларданоқ Катрина Сток у ерда санитарка ва жангчи бўлиб хизмат қилди. Узлуксиз юришларда эскириб кетган ҳарбий кийимида уни таниб олиш қийин эди. У дадасининг шинелини кийиб олган ўспирин болага ўхшаб кетарди. Сочини ўриб ўтирмаслик учун Катрина уни калта қилиб қирқтирганди. Унинг денгиз бўйидаги қум рангли сочлари чаккага қўндирилган кулранг қалпоқчаси остидан тутам-тутам бўлиб елкаларига тушиб турарди.

Айниқса илиқ ва муаттар май кунларидан бирида версалликлар Ванв қалъасига ҳужум қилиб, унга бостириб кирдилар. Кечаси алламаҳалда Врублевский мадад кучлар билан 101-батальонга етиб келди. Қўшинлар унинг қўмондонлигида найзабозлик билан ҳужум қилиб, версалликларни қалъадан ҳайдаб чиқардилар. Катрина жангда енгил яраланди, лекин қисмдан жўнашга сира-сира унамади. Унинг бу қадар жаҳли чиққанини ҳеч ким сира кўрмаган эди.

— Мунча ақлли бўлишмаса, мени батальондан ҳайдаб бўлибдилар. Менга ўхшаб сал тимдаланганга

ҳам ҳамма фронтни ташлаб кетаверса, аллақачон Тьер Парижда хўжайинлик қилаётган бўларди. Қани энди эркакларни туғишга мажбур қилинса, оғриқ ва қон тўкиш нима эканини билишарди улар.

— Сенинг ўзинг ҳам буни билмайсан-ку ахир.

— Хўш, мен аёл эмасманми, қўғирчоқ ўйнамаяпманми, ёки бола боқмаяпманми?

Бирдан Катрина юзига қон югуриб, бўйни ва боши қизиб кетганини сизди. Ҳали ўзини кўрмасданоқ у Врублевскийнинг яқинлашиб келаётганини юраги билан ҳис қилди. У шошилар ва майин майса устидан битта-битта қадам босиб штаб-квартира сари келарди, бу уйнинг даҳлизидида қиз билан уч офицер айтишиб туришарди. Аслида фақат Катринанинг бир ўзи шовқин солаётганди.

— Ҳа, Бальзак ҳақ экан, хотин зоти бир оғиз сўз билан уч эркакни ўлдира олади, деб ёзган эди у,— деди Врублевский, ниҳоятда саросима бўлиб қолган ўртоқларга ҳамда қўли боғланган ва ғзабдан тутатқиб турган санитаркага хушнуд боқар экан.— Хўш, нима бўляпти ўзи бу ерда?

— Илтимос қиламан, сиздан, граждандан қўмондон, буйруқ беринг, тирик эканман, мени юз биринчи батальондан ҳеч қаерга жўнатишмасин. Нима бўлганида ҳам мен барибир фронтни ташлаб кетмайман.

— Уҳу, сиз ярадорсиз-ку ахир?

— Бу арзимас нарса, чап қўлим, оёқларим, танам бутунлай соппа-соғ, ҳозирча жангчиларга таом пиширишга ярайман...

— Лекин..

Бироқ Катрина Врублевскийни гапиргани қўймади.

— Тушунасизми, ҳеч ёққа, ҳеч ёққа кетмайман...— Қиз тутилиб, дудуқланиб қолди, лекин қўмондонга унинг шивирлагани қулоғига киргандай туйилди — сиз бор жойдан нари кетмайман.

— Енгилдим. Шу маҳалгача аёл киши билан бирга жанг қилмаган эдим, келгусида ҳам буни истамаган бўлардим. Майли, ярангиз битгунга қадар батальон каптернамусига¹ ёрдам бериб туринг бўлмаса.

¹ Ка п т е р н а р м у с — аскарый қисмларнинг хўжалик бўлимида озиқ-овқат, кийим-кечак ва қурол-аслаҳа олиш, сақлаш ва бериш билан шуғулланувчи ҳарбий хизматчи. (Тарж.).

Қош қорайганида Врублевский Қатринани ахтара-ахтара пичан саройидан топди, бу ерда у ғалла тўлдирилган қопларни кўздан кечираётганди. Қиз унинг келганига сира ҳам ажабланмади.

— Мен қисқа фурсат сизга грамматикадан дарс берганимда табиатингизни билиб олганман, деб ўйлаб юрар эдим, энди билсам, хато қилган эканман,— деди унга Валерий мулойимгина қилиб.— Тўғриси айтсам, мен бир нарсани билолмай гарангман, сиз, мўмингина бир қизсиз-ку, нима сабадан интизомни тан олмайсиз. Мен жанжалдан қочиб сизни қолдирган эдим. Аёл киши ҳамиша қўшинда ортиқчалик қилади. Урушда нималар содир бўлишини олдиндан билиш қийин, шу сабадан чидам ва руҳан тиниқлик керак, сиз эса умуман бунни тушуниб етмадингиз.

— Ана холос, нима, мен сизнингча, тантиқ ойимчаманми? Хўш, сиз ҳаммани қўйиб батальонда шунақа ойимчанинг бўлишига кўнармидингиз? Санаб кўринг, мен қанча жангчини ўқ остидан олиб чиққанимни, қанча ярани боғлаганимни. Сиз кўп нарсани ўрганибсиз-ку, лекин асосий нарсадан беҳабар қолибсиз.

— Хўш, нимадан беҳабар қолибман?

— Муҳаббатдан.

— Бас, Катрина. Ҳозир бунинг фурсати эмас. Буларнинг бари ғалабадан кейин бўлади.

— Лекин юрак вақтни ҳам, жойни ҳам сўраб-суриштириб ўтирмайди, у сизни севади.

— Азизим. Биз сабр қилишимиз керак,— деди эсанкираб қолиб Врублевский.

— Йўқ, йўқ, муҳаббат халал бермайди. Аксинча, бахтиёр одамлар ер юзида энг сахий ва энг довюрак бўлишади.

Қош қорайиб қолган бўлса-да, Врублевский шундоққина ёнгинасида дағал эски хашак устида ётган Катринанинг оч заррин сочларини ҳануз силаб эркалар эди.

— Жуда расво жой экан, бу ер. Мен сен билан мавжланиб турган сокин кўл бўйида, чечаклар яшнаб турган майсазор бағрида учрашгим бор эди.

— Бахтиёрлик жой танламайди. Бу ер жуда ажиб, негаки биз биргамиз, бир-биримизни севамиз,— секингина деди Катрина.— Илма-тешик томдан қора булут-

лар кўришиб турибди. Осмондан кўра улуғвор нарса йўқ. Мен ўлар чоғимда сўнгги бор осмонга боқаман. Улим нима ўзи, Валерий? Наҳотки бизнинг ўлимимиздан кейин ҳам ҳамма нарса ҳозиргидек бўлиб қолаверадию фақат биз бўлмаймиз. Мен бўлмайман. Шу топда гапиряпман-ку, айтган гапларимнинг маъноси-ни тушунмаяпман ўзим. Ажабо, наҳотки мен бўлмасам? Ахир менинг ва Жаннинг ота-онамиз бор эди-ку. Қани улар? Улар йўқ энди.

— Улимни ўйлама. Уни ўйлаган киши эзилади, иродаси сусаяди, ўлим босиб келаётгандай бўлади. Ғамгин ўйларингни қўй. Биз сен билан яшашимиз ва Коммуна ғалабасини кўришимиз керак. Биз бахтиёрмиз. Қадимги шоирга жўр бўлиб куйлайлик:

Шуъла сочинг машъалалар,
Йўл ёруғдир. Шодланинг!

— Тўғри, сен билан бирга бўлсам, бахтиёрман мен, Валерий!

Май ойининг ўрталарида Париж атрофидаги мудофаа фронтларида аҳвол анча оғирлашди. Лиза Анна Жаклардан сира ажралмасди. Улар кечаю-кундуз касалхоналарда бўлишар, ўқ ёмғири остида соат сайин сони ортиб бораётган ярадорларни боғлашарди.

Шу кезларда Анна Васильевнанинг синглиси Софья Ковалевская жонини хатарга қўйиб эри билан бирга унинг ҳузурига келди. Улар яра боғланадиган хонада кўришишди. Уй тепасида дам-бадам снарядлар портлаб турар, тинимсиз гумбурлашлар овозни эшиттирмасди.

— Бинтни ўрашга ёрдамлашиб юбор,— деди Анна, Софьянинг тўсатдан пайдо бўлиб қолганига деярли ҳайрон бўлмай. Бундай кунларда ҳеч нарса одамни ажаблантирмайди, иложсиз нарсанинг ҳам иложи бўлади.

Кўп ўтмай оқ сидирга фартук кийган икки опасингил шивирлаб гаплашиб оғир ярадорнинг ярасини боғлашарди. Жакларнинг хотини синглисининг у билан биргаликда қамал қилинган шаҳардан қочиш тўғрисидаги илтимосини қатъиян рад этган эди. Ҳеч нарсага муваффақ бўлмай ташвишга тушиб қолган Ковалевскаялар Берлинга жўнаб кетишди.

Лиза Красоцкая эри билан ахён-ахёнда дийдор кўришарди, эри қўшин қўмондони Ярослав Домбровскийдан сира ажрамас эди ҳисоб. Чеҳрасидан ғоятда маънавий гўзаллик ёғилиб турган бу мардонавор, олижаноб полякка сидқидилдан боғланиб қолмай бўлмасди. Мутафаккирона пешона, шоирона кўз, энсиз соқол ва мўйлов яққоллаштириб турган бежирим чеҳра, Домбровскийнинг бутун қиёфаси жозибадор бўлиб, Уйғониш даврининг буюк олимлари ва адибларининг сиймосини эсга соларди.

«Қонли ҳафта» кунлари генерал Домбровский дўлдек ёғилиб турган ўқ остида баррикадаларни отда айланиб чиқарди. Унинг довураклигида умидсизлик пинҳон эди. У мағлубиятни кўрмайин деб, ўлим тилар эди ўзига.

Баррикадалардан бирида Домбровский миллий гвардиячи кийимидаги Луиза Мишелни кўриб қолди. Бу ажойиб қиз ҳар қандай вазиятда ҳам бардам бўлиб, ўзини идора қила биларди. У ўзи бирам ўхшаб кетадиган Жанна д'Арк сингари хавф-хатарни ва жангни севарди. Ҳаммаёқда ажал изғиб юрарди. Луиза эса милтиққа бемалол суянганча бөшқа баррикададан ўз ҳузурига келган дугонасини иссиқ қаҳва билан меҳмон қиларди. Уларнинг ҳар иккиси аллақандай ҳазилдан хандон отиб кулишарди. Луиза Мишель Домбровскийни кўриб, у билан саломлашди-ю, бирдан шашти қайтди. Коммуна саркардасининг башараси мотамсаро бўлиб, дард-аламдан бужмайган эди.

— Биз енгилдик,— деди у.

— Йўқ!— ишонч билан жавоб берди коммунар қиз.— Йўқ!

Домбровский огдан эгилди-да, унга қўл узатди. Орадан бир неча дақиқадан кейин, яқингина жойда, у қаттиқ яраланди.

— Республикани сақлаб қолиш тўғрисида ўйланглар фақат,— шивирлади у сафдошларига ва абадий кўз юмди.

Домбровскийнинг ҳалок бўлганлиги тўғрисидаги хабар Парижга тарқалар-тарқалмас Монмартрда замбаракларнинг овози ўчди. Тўпчилар билан жангчилар севикли командирлари билан видолашмоқ учун ўз постларини ташлаб келишганди. Коммуна қаҳрамонининг жасадини ратушага, ҳаворанг қалин газлама

қопланган хонага қўйишди, одатда Коммуна мажлислари шу хонада ўтарди, ҳаддан ташқари жасурликдан бўлак нуқсони бўлмаган ажойиб саркарда шу хонада неча бор қизгин ва ишонтирарли нутқлар сўзлаган эди. Поляк Домбровский биринчи пролетар революцияси учун ўз ватанидан олисда жонини қурбон қилди. У дўсти Врублевский каби ўзини жаҳондаги барча меҳнаткашларнинг биродари ва ҳимоячиси деб ҳисоблар эди.

Тунда машғалалар ёқиб, Домбровскийнинг қизил байроққа ўралган жасадини лафет устига қўйиб Пер-Лашез қабристонига олиб кетдилар. Миллий гвардиячилар Бастилия майдонида мотам юришини тўхтатдилар. Улар ҳалок бўлган қаҳрамонни Июль колоннаси пойгоҳига қўйиб, дўмбиралар садоси остида сўнгги видолашув маросимини ўтказиб, ўз генералларининг салобатли пешонасини секингина ўпдилар. Улардан ҳеч бири кўз ёшларини яширмади.

Сигизмунд Красноцкий Домбровскийни ўз фарзандидек севар эди, унинг ҳалокати кекса қўзғолончини чуқур изтиробга солди. Лиза госпиталда шу қадар банд эдики, у эрининг зўр ғам-аламини у билан баҳам кўролмади.

Уша соатларда турли кўчалардан ўнларча бошқа дафн аравалари қабристонга келиб турди. Уларда қизил байроқлар билан қора ленталардан бўлак ҳеч қандай безак йўқ эди. Олдинда мотам боғичлари таққан дўмбирачилар дўмбираларини ғамгин дириллатиб боришарди. Орқада эса Коммунанинг ҳалок бўлган ҳимоячилари мансуб бўлган аскарӣ қисмининг музыкаси ижро этиларди. Миллий гвардиячилар милтиқларининг учини ерга қаратиб ўртоқлари билан видолашардилар. Уларнинг жиддий қиёфалари ва кийим-бошлари порохда куйган бўлиб, бинтлар жароҳатларининг янгилигини билдириб турарди. Мотам юриши кетидан марҳумларнинг бевалари, етим-есирлари, ёр-биродарлари, Коммуна вакиллари, округнинг ички делегациялари оҳиста-оҳиста боришарди. Бу кишиларнинг бари революция ҳаёт учун эмас, мамот учун кураш эканлигини болалик чоғлариданоқ билишарди. Уларнинг ўзларидек йўқсил боболари биринчи революция йилларида ҳалок бўлишган, ота ва оналари эса 1830 ва 1848 йилларда жанг қилиб, қурбон бўлган эдилар. Улар-

нинг кўплари йигирма уч йил бундан муқаддам, Париж тош кўчаларида июнь баррикадалари курашчиларининг қони дарё бўлиб оққан кезларда туғилган эдилар.

Париж тошлари. Бу тошлар Коммуна жафокашларининг жон талвасасини эшитган, уларнинг қонига беланган, уларнинг таянчи ва тўшаги бўлган. Унсиз ва совуқ бу тошлар ўлим аламигина юмшайтирадиган ўша шафқатсизликнинг гувоҳи бўлганлар. Рангсиз, тилсиз деворлар, тош конлари, Сена соҳиллари, хиёбонлар ва кўчаларнинг плиталари революцияларнинг аёвсиз ёдгорликлари бўлиб, улар ўзлари каби бахти қароларга раҳм-шафқат ва меҳр-муҳаббат билан тўлиб-тўшган исм-шарифлари номаълум қаҳрамонларнинг қонига белангандир. Бу Коммунанинг сўнгги «қонли ҳафтаси» эди.

Франция-Пруссия урушига қадар Лафарг хотини ва ўғилчаси Этьен билан Парижда, Шерш-Миди кўчасидаги оддийгина квартирада яшашарди. Маркснинг кўёви билан қизи Францияда марксизм ғояларини зўр бериб тарғиб қилишарди. Ориққина, сочлари оппоқ, юзи зоҳидларникига ўхшаш жиддий ва чуваккина, қарашлари ниҳоятда ўткир, кўзлари ич-ичига кириб кетган бир мўйсафид кўпинча оғир-оғир нафас олиб тик зинопоядан юқори қаватга Лафарглар квартирасига кўтариларди. Бу француз революционерлари кўп авлодининг жона-жони умрининг кўп қисми кечган турма қалъаларининг баҳайбат тош деворлари каби метин иродали буюк инсонпарвар — Огюст Бланки эди.

Синовлар ва қийноқлар революция буюк ветеранининг иродасини буколмади, пироварди ғалабага бўлган ишончини йўқотолмади. Огюст Бланки эҳтиёткорликни тан олмас эди. Ҳаддан ташқари жасурлик ва жўшқинлик гоҳо уни эҳтиётсиз қилиб қўяр ва муваффақиятсизликка йўлиқтирарди. Ун йиллаб турмада ётиб, эркинликка чиқишни сабр-тоқат билан кутган Бланки гоҳо ақл-идрокка, стратегия мақсадларига хилоф равишда ўзининг душманлари — француз буржуазияси ва унинг ҳукумати билан яккама-якка курашни сира пайсалга солишни истамас эди. Унинг фитналари ва қўзғолонлари кетма-кет мағлубиятга йўлиқаверди. Аммо у бояги-боягича эс-ҳушини йўқот-

гудек довжорак, мутаассиб бўлгудек саботли ва ўзини унутгудек фидойи бўлиб қолаверди. Революцион жанг унинг энг яхши кўрган ишига айланганди. Умр бўйи у нафақат жабр-зулмга қарши, балки ер юзидаги энг қудратли кучга, вақтга қарши исён қилиб, ўзи меҳнаткашлар ғалабасининг раҳнамоси эмас, балки мубошири бўлиб туғилганига норози эди. Шу сабабли турмаларнинг гиштин гумбазлари яна узоқ йиллар давомида бу буюк ўжар киши ва жангчини қўйиб юбормас эди.

Шавқатсиз синовларга қарамай қалби навқирон революционерни Лафарг чуқур ҳурмат қилар, Маркс уни ишчилар Франциясининг боши ва юраги деб, унинг тарафдорларини эса — революцион пролетариат партияси деб атарди.

Бланки Халқаро Ишчилар Жамияти ғояларига хайрихоҳ бўлса ҳам пролетар диктатураси ғоясини ва синфий урушларнинг аҳамиятини тўғри тушунишдан йироқ бўлиб, ижтимоий ҳодисаларнинг илмий материалистик ва диалектик изоҳланишини сингдиrolмаган эди.

— Бланки,— деган эди Энгельс унинг хусусида,— аслида сиёсий революционер; у фақат туйғусига кўра, халқнинг азоб-уқубатларига ачингани туфайли социалистдир, лекин унда на социалистик назария, на социал қайта қуриш юзасидан муайян амалий таклифлар бор.

Шундай бўлса-да Энгельс Бланкини Францияда революцион ҳаракатга бошчилик қилишга қодир бирдан-бир киши деб ҳисоблаган эди. Бу букилмас, сотилмас, буюк курашчининг қалби барча мазлумлар, хўрланганлар, бахтсизларга мансуб эди.

Лафарг Марксининг «Фалсафа қашшоқлиги» асарини Огюст Бланкига ўқишга берди. Кекса революционер ўзининг азалий душмани Прудоннинг шармандасини чиқарган бу китобни ўқиб роса завқланди. Бироқ у марксизм тактикасини тушунмас ва ҳамиша фақат оташин фитначи бўлиб қолаверган эди.

Бланкичилар прудончилардан фарқ этиб, коммунизмнинг собит издошлари эдилар. Лекин улар бу ғояларни ҳимоя қилар эканлар, социалистик тузумнинг хусусиятларини ҳамда ишчиларнинг буржуазия устидан ғалабасини таъминлайдиган иқтисодий шарт-

шароитларини ғира-шира тасаввур этардилар. Улар одамларнинг фикрлари, уларнинг онги, иродаси ва жасорати социал курашда ҳал қилувчи куч, деган фикрда эдилар.

Сентябрдаги буржуа революциясидан кейин Огюст Бланки Тьер бошчилик қилган миллий сотқинлик ҳукуматини ағдармоқ учун Париж пролетарларини икки марта оёққа турғазди. Бланкичилар тор-мор қилинди, уларнинг олтмиш беш ёшли йўлбошчиси ушлаб олиниб, Париждан олисдаги Бел-Иль турмасига яна қамалди.

Коммуна Бланкини зиндондан қутқаришга ҳаракат қилиб, уни гаровга олинган архиепископлардан бирига алмаштиришни версалликларга таклиф этди. Бироқ Тьер музокаралардан бош тортди. Бу бағритош, аммо фаҳм-фаросатли сиёсатчи, Бланки озод қилинса, Коммунага ёрдамга юборилган армия корпуси билан барабар бўлади, деб жавоб қилди.

Бланки яна саккиз йил турмада ётди. Шундай қилиб, у Париж коммунасининг ялт этиб порлаб, сўнгра фожиона сўнганини кўрмадики, унинг кўпгина сафдошлари ва издошлари Коммуна учун жонларидан кечган эдилар.

1870 йилнинг сентябрида Лафарглар Парижни тарк этиб, Бордодаги қариндошлари ҳузурига кўчиб боришди. Бу шаҳар Франциянинг каттагина саноат ва савдо марказларидан бири бўлишига қарамай, у ерда ишчилар синфи нисбатан кам сонлигича қолиб, Интернационал маҳаллий секциясининг таъсири йўқ даражада эди.

Поль Лафарг Бордо меҳнаткашлари орасида дарҳол ишга киришиб кетди. У Халқаро Ишчилар Жамияти қарашларини тарғиб қиладиган газета ташкил этди. Париж Коммунаси эълон қилинганидан кейин Интернационал анча юксалган Бордо секцияси пойтахт ишчиларини қўллаб-қувватлаш ва уларга дарҳол ёрдам бериш тўғрисида фикр билдирди.

Апрелда Поль Лафарг билдирмасдан Парижга кириб бориб, Коммуна арбоблари билан учрашди. У Франциянинг жануби-шарқда қўзғолон кўтариши ва бу билан курашаётган парижликларни қўллаб-қувватлаши лозим эди. Лафарг Бордога қайтиб келди. Бироқ у ва унинг ўртоқлари уюштирган революцион

чиқиш бостирилди. Бу ҳаракат мағлуб бўлганига қарамай, шаҳар меҳнаткаш аҳолисининг Коммуна ғояларига хайрихоҳлигини кўрсатди.

Лаура коммунарларга қизгин хайрихоҳ эди. Агар касалманд гўдаклари бўлмаганида, у Парижга югурган бўларди.

«Мен бу ердаги далалар ва ўрмонзорларда отишни машқ қилмоқдаман,— деб ёзди у,— чунки яқинда бўлган жангларда хотин-қизлар бирам яхши жанг қилишганини кўрдим ва ҳали нималар бўлиши мумкинлигини ҳеч ким билмайди».

Май ойида Лафарглар ҳузурига Лондондан Женни-хен билан ўн олти ёшлик Элеонора келишди. Улар ҳозироқ Бордодан Парижга жўнаб кетмоқчи эдилар. Бироқ Коммуна сўнгги кунларини кечирмоқда эди.

Бир кун аввал Батиньолда жанг қилган хотин-қизлар батальони Луиза Мишель ва Дмитриева қўмондонлиги остида Бланш майдонида мардлик мўъжизаларини кўрсатди. Позицияни сақлаб туришнинг ортиқ иложи қолмагач, батальон Пигаль майдони томон бир неча юз метр чекинди, бу ерда яна душман билан олиша-олиша, баррикадама-баррикада оша яна қаттиқ курашга отланди.

Версалликлар ёриб ўтганига қарамай, Врублевский армияси аввалгидек матонат билан қаршилиқ кўрсатди. Бироқ кучлар шу қадар тенг эмас эдики, буюк мардлик ҳам ғалабани таъминлай олмади.

Монмартр таслим бўлганидан кейин, дўсти Домбровский ҳалок бўлган куни Врублевский ўзини йўқотмади: у ўзи қўмондонлик қилаётган районни ҳимоя қилиш тактикасини қалъа командирлари билан муҳокама қилмоқ ва белгилаб олмоқ учун уларни ўз штабида йиғди. У Италия хиёбони ва унга туташган хиёбонларни мустаҳкамлаб, Жанна д' Арк майдони ва Терсига ҳарбий резервлар юборди. Врублевский қўмондонлиги остида бир неча батальон, шу жумладан афсонавор 101-батальон ҳам жанг қиларди, бу батальон 3 апрелдан буён бир марта ҳам дам олмаган эди. Батальон тўпларининг кечаю кундуз овози ўчмасди. Катрина ана шу ҳарбий бўлинма ҳисобида бўлиб, бу бўлинма узлуксиз ҳаракат қилиб, траншеядан очиқ майдонга чиқар, қишлоқлардан пойтахт кўчаларига

кўчиб ўтарди. 13 округдаги Париж пролетарлари ва Муффетар кварталлидаги йўқсиллардан ташкил топган бу шавкатли батальон душманларни ўн марта қочишга мажбур қилди ва ўлжалар қўлга туширди. Тажанг, соқол-мўйловлари ўсиб кетган, афт-башараларини порох куйдирган федератлар¹, йиртилиб кетган чанг кийим-бошда, ўқлар илма-тешик қилиб юборган байроқлар остида одим отиб борар эканлар, одамларда ўчмас таассурот туғдирардилар. Уларнинг неча кунлаб мижжа қоқмаган ва роса толиққан кўзлари: «ё ғалаба, ё ўлим!» деяётгандек кўринарди.

24 апрелга ўтар кечаси версалликлар коммунарлар позициясига жуда яқинлашиб келдилар, коммунарлар ҳужум бўлишини кутиб ўтирмай, қарши ҳужум бошладилар. Федератлар душманни тўрт марта қочишга мажбур қилдилар.

Тьер қўшинларининг ҳужуми Сена соҳили бўйлаб кенгайиб борди. Врублевский батареяларни Аустерлицк кўприги ва Жанна д'Арк майдонида жойлаштирди. Шу ердан у версалликларни ўққа тутди. Бир неча минг коммунарлар унинг бошчилигида ўттиз олти соат давомида душманнинг бутун бир армия корпуси ҳужумини қайтариб, вақти-вақти билан ўзлари ҳужумга ўтдилар. Катрина чарчоқ ва қўрқиш нима эканини билмай, ўқлар остида ярадорларнинг ярасини боғлар, уларнинг кўнглини кўтарар, уларга тасалли берарди. Жасур коммунар қиз тўпларнинг наъраларига ўрганиб қолган бўлиб, ҳатто бу денгиз тўлқинларининг гувуллаши сингари одамга ғайрат-шижоат бағишлайди, деб биларди. У Валерий ўзидан олисда эмаслигини эсласа бас, унда сокин бир ишонч ҳисси пайдо бўларди. Ана шу даҳшатли кунларда Катрина чексиз бахтиёр эди. У ирим қилиб элбурутдан омад кўзлашдан чўчиса-да, лекин атрофда содир бўлаётган воқеаларга қарамасдан, мен билан Врублевскийни фақат яхшилик кутмоқда, деб умид қилар ва бунга ишонарди.

Бироқ ногаҳон Катринанинг юрагига ўқ санчилди, коммунар қиз кулаётиб чақнаб турган тиниқ осмонга

¹ Федераторлар — бу ўринда Париж Коммунаси қуролли кучларининг солдат ва офицерлари; умуман эса 1879 йилдаги француз буржуа революцияси даврида миллий гвардия кўнгиллилари. (Тарж.).

кўзи тушди. Ёруғдан унинг кўзлари толиб юмилди. Жон бераётиб: «Улим шунақа бўлар экан-да!» деб ўйлай олди, холос. Катрина тепача устида ол байроқ устида ётгандек ётарди. Бу унинг юрак қони эди.

Врублевский ёшгина батальон санитаркасининг ҳалок бўлганлигини билгач, у ўқ еган жойга от қўйди. У отдан тушиб, Катрина устида бош эгиб турди, шу топда Катрина ўспирин болага ҳар вақтдагидан кўра кўпроқ ўхшаб кетганди. Унинг қаҳрабо рангли қирқилган, ҳурпайган қалин сочлари қуёш нурида яна ҳам ялтираб кўринар, гўё у қуёшнинг бутун нурини ўзига сингдиргандек эди, Марҳуманинг жонсиз оппоқ юзида азоб-уқубат ёки аламдан ҳеч қандай асар йўқ эди. Унда Врублевскийга нотаниш бутунлай бегоналашув ва жуда ҳам хомушлик ифодаси пайдо бўлганди. Бу ўзга Катрина эди. Врублевский машуқаси тақдим қилган дастрўмолни олди-да, унинг совиб қолаётган қонига белаб, уни бинтга ўраб сумкасига солиб қўйди. Сўнгра у тиз чўкиб Катринанинг пешонасидан ва қаттиқ қисилган лабларидан ўпди. Жудолик алами Врублевскийни бир лаҳза шу қадар қаттиқ эздик, у дод деб юборишига сал қолди.

Шиддатли кураш ҳануз сусаймаётган эди.

Ратушадаги Коммуна мажлисида Сток Коммуна прокурорининг муовинларидан бири билан танишди. Ана шу тарихий кунларда машҳур бўлиб кетган Теофиль Ферре ўрта бўйли, кўкимтир, қора сочлари тўзиган, қалин соқолли ва бакенбардлар қўйган киши бўлиб, бакенбардлари унинг захил юзини яққол қилиб кўрсатар, каттагина бурни ва учиб турадиган, нозиккина бурун катаклари ҳамда бир-бирига ғамгин туташган энлик қошлари кўзга аниқ ташланиб турарди. Тимқора тиниқ кўзлари пенсне остидан атрофдаги ҳамма нарсаларга тикилиб, синовчан ва бирмунча ишончсизлик билан боқарди. У ўзининг йигирма олти ёшига қараганда анча каттароқ кўринар ва кучли прода билан асабий таъсирчанликни ўзида ошкора уйғунлаштирганди.

Ферре Бланкининг изчил издоши ва Коммуна аъзолари орасида энг жўшқин нотиқлардан бири эди. Париж ишчилари унинг сўнги асрдаги революциялар таъриф-тавсиф этилган нутқларини кўпдан буён билар

ва қадрларди. Марат билан Бабёф, Леба билан Бодэн ва ниҳоят, буюк тутқин Бланки халқ билан унинг тилидан гаплашишарди. У революцияга мутаассибларча муккасидан кетган ва ҳаётда тарки дунё қилган зоҳид эди. Биждони нопок кишилар ҳалоллик ва ғояга қаттиқ фидойиликнинг тимсоли бўлган Ферредан чўчир эдилар. Ҳокимият унинг учун шунчаки бир мақсад эмас, балки қудратли восита эди. У контрреволюцияга қарши сабот билан курашса-да, аммо у қадар аёвсиз бўлмади, негаки Коммунанинг қолган аъзолари каби у ҳам контрреволюциянинг куч-қудратига ишонмас ва кўпинча хосиятсиз олиҳимматлилик, илтифот кўрсатар ва лақмалик қиларди.

Ишчилар ғалабасининг дастлабки куниданоқ жосуслик, сотқинлик, фитналар ва ёвуз саботаж тўри Франция пойтахтини ўраб олганди. Буларнинг фақат озгина қисминигина фош этилди ва олди олинди. Париж телеграфи атайдан ёлғон-яшиқ маълумотларни ёярди, Миллий гвардиянинг баъзи офицерлари Тьерга сотилиб, унинг фармойиши билан иш кўрдилар. Версаллик ёлланган малайлар, коммунарлар орасида ҳарбий ишнинг билимдонлари камлигидан фойдаланиб, кўзга кўринган қўмондонлик лавозимларига ўтиб олгандилар.

Сток ҳам таклиф қилинган Ратушадаги йиғинда Ферра контрреволюцион фитна фош этилганини маълум қилди.

— Душманлар Варфоломей кечасини тайёрлаётган эдилар,— деди у.— Улар Версаль қўшинларига федератлар кийимини кийдириб, уларни позицияларимиздан яширинча олиб ўтиш, Парижга бостириб кириб, коммунарларни ёппасига қириш ниятида эдилар. Бир-бирларини таниб олмоқ учун фитначилар энгларига рангдор боғичлар тақиб олмоқчи эдилар.

— Тьер қашқирларига ҳеч қандай шафқат йўқ. Дорга осилсин улар!— қичқаришди ҳанг-манг бўлиб қолган тингловчилар.— Дорга осилсин!

Ферре ҳаммага оташин нигоҳ ташлаб ва пешонасига тушган қора соч тутамларини қўли билан кўтариб қўйиб, ғазаб билан гапини давом эттирарди:

— Бало-қазо ёвуз душманларимизнинг маккорлиги ва ҳуружларида эмас. Бунга биз ҳамиша тайёрмиз. Ёмони шундаки, хавфсизлик комиссияси тайёрлана-

ётган ҳужум тўғрисида ҳеч нарса билмаган. Фақат тасодифгина жиноятнинг олдини олиб қолди. Ўзини ишчиларнинг ўз-ўзини бошқариши тарафдори деб эълон қилган кичик савдогардан уч рангли ана шу таниқлик боғичларни тикиб бериш тўғрисида буюртма олган ишчи аёл, Коммуна учун ишляпман, деб ишониб, олдиндан унинг ҳақини тўлашларини илтимос қилиб ратушага келади. Шундан кейин чигал ечила бошлайди, контрреволюционерлар фош этилиб, ушланади.

Мажлис танаффусида Сток Ферре билан гаплашди.

— Фитначи савдогарнинг фамилиясини айтиб беролмайсизми?— сўради у гап орасида.

— Нега айтмас эканман, бу ортиқ сир эмас, фамилияси — Ланье.

Сток ҳайрон бўлди.

— Мен уни танийман. У ҳамиша: яшасин социал революция, яшасин Коммуна!— деб бошқалардан кўра қаттиқроқ бақириб юарди.

— Ҳушёр бўлинглар! Биз, социалистлар ҳаммамиз табиатан инсонпарвармиз, лекин баъзан пойдор ва раҳмсиз бўлиш — мудҳиш шафқатсизликнинг олдини олиш деган гап. Тьер асирдаги коммунарларга нисбатан қилаётган ваҳшийликлари билан бизни қўлга тушган архиепископлари ва бошқа жосусларини қатл этишга мажбур қилмоқчи. Биласизми, нима учун? Биз ўлдирган ҳар битта аблаҳ ва революцияга қасд қилган душман эвазига ҳеч қандай гуноҳи йўқ ўн минглаб Коммуна ҳимоячиларини йўқ қилмоқлик учун. Бу икки оёқлик махлуқ қирқ саккизинчи йилги қон тўкилиши етмайди деб ҳисоблайди. У бутун меҳнаткаш Парижни қириб ташлашни ва шундай қилиб, бизнинг ғояларимизни қонга ғарқ этишни орзу қилади ва бу ниятини яширмайди. Кўр-басир у. Билмайдик, революция жафокашларининг қони ақалли ҳамиртуруш бўлишини. Уларнинг қони тўкилган жойда қаҳрамонларнинг янгидан-янги авлоди етишиб чиқади ва Коммунанинг эртами-кеч ғалаба қозониши муқаррардир.

— Мен ҳам бунга аминман,— деди Сток, Ферренинг гаплари юрак уришини тезлаштираётганини сезиб.

— Сиз билан биз ўша кунни кўрамизми-йўқми, гап бунда эмас, муҳими шуки худди шундай бўлади.

Уйига қайтгач, Сток яна Ланьени эсга олди, уни революцияга содиқ деб ҳисоблар эди у. Машинист ўздан норози ва пушаймон бўлди. У одамлар хусусида тез-тез адашарди, лекин уларнинг фарқига бориши керакдек кўринар эди ўзига. Оғир ҳаёт кечиргани ва қамоқда ётиб чиққанига қарамай, инсоншуносликдек қийин фанни аллохол эгаллай олмаган эди у.

Одатда Сток одамларни ўзига қиёсан ўлчар, фикран ўзини улар ўрнига қўйиб, нималарни сезиши, қандай иш кўриши мумкинлигини тасаввур этишга ҳаракат қилар эди.

Жаннета эрдан кўра анча сезгир бўлиб, шу сабабли атрофидаги кишилардан камроқ ҳафсаласи пир бўлар, одатда уларни юрагидаги жароҳат излари билан таққослар эди.

— Қушларга қара,— деди у илтифот билан Жанга,— уларнинг бари кўп жиҳатдан бир-бирларига ўхшашади, учишади, тухум қўйишади ва мен аминманки бир-бирларини тушунишади, лекин аслида нақадар анвойи улар. Масалан, кабутарларни олайлик, жуда ўзгарувчан енгилтак, қарғалар эса, аксинча, жиддий, сипо, ҳамиша меҳнат қилишади ва оиласига содиқ, чумчуқлар, менимча, ғирт дангаса, қарчиғайлар бўлса бўрининг ўзи. Мен оққушларни яхши кўраман, улар каттакон хушбўй саллагулга ўхшашади, бизга севги га садоқатдан дарс беришади. Одамлар кўринишда бир хил бўлса ҳам уларнинг дили қушларга ўхшаб ҳар хил бўлади. Одамнинг гап-сўзини эшитиш, афт-бошини кўришнинг ўзи кифоя эмас, балки қалбни кўра билиш керак. Бу жуда қийин иш, шунинг учун ҳам юракда қанчадан-қанча жароҳат излари бўлади.

— Оббо, яна хотинча фикр юритяпсан. Фақат шoirлар эмас, биз эркаклар бунгача ўйлаб ўтирмаймиз. Хўп, Ланье — буржуа, шунинг учун у пинҳоний равишда Коммунанинг душмани бўлган, деяйлик, хўш, ишчи Толен-чи, уни қандоқ тушуниш керак? Ахир у интернационал секциясининг асосчиларидан бири эди-ку. Утакетган разил жаллод Жюль Фавр билан кекса қонхўр Тьерга бу наққошни нима яқинлаштирди? Буни биргина худонинг ўзи билади. Кўриниб турибдики, менинг айбим кам ўқиганимда, ўзимнинг

омилигимни энди доимо сезиб юрибман,— деб нолиди Жан.

Эри хотин ўртасидаги бу суҳбат кичкинагина квартираларига кейинги сафар келганларида бўлиб ўтди. Квартиранинг ҳавоси димиққан, қўланса бўлиб, нам тортган нарсаларнинг устини чағг босган эди. Жаннетта стол устида қолиб кетган идиш-товоқларни жовонга саранжомлай бошлаган эди, лекин кейин қўл силтаб, эрининг ёнига келиб ўтириб олди. Атрофдаги ҳамма нарсалар унга ортиқча даҳмаза бўлиб кўринди. У бир вақтлар зўр ҳафсала билан ва тежаб-тергаб мебель, идиш-товоқ ва майда-чуйда арзон безаклар йиғганини, уйдаги саранжом-саришталикдан ва тўкинчиликдан қувониб юрганини ҳамгин бир табассум билан эслади.

Ўтган икки ой Жаннеттанинг наинки ҳаётини, балки қиёфасини ҳам ўзгартириб юборган эди. Унинг юзида дунёдан юз ўгириш ва чуқур пинҳоний уқубат изи пайдо бўлганди. Унга жуда тез-тез ажалга рўбарў келишга, инсоният ҳаёти учун курашда ўзининг ожизлигини англашга тўғри келган эди. Жаннетта харобгина госпиталларда кечаю кундуз парвариш қилаётган ярадорларнинг ҳар бирига ўз қалбининг бир парчасини бераётган эди. Жан хотинининг нақадар кексайиб қолганини бирдан пайқади. Жаннетта қўллари қорғин олдинга чўзиб, худди жимликдан қўрққандек мудом гапирар эди:

— Ёш бола экан пайтингда, бир куни менга бир китоб ўқиб берганинг ҳамон эсимда, ўша китоб қуёшни бирам севган кишилар тўғрисида эди, қуёш беркинганида улар тоқат қилолмас эдилар. Биз ҳам ўшаларга ўхшаймиз. Ишчиларга Коммунасиз ҳаёт ҳаётми? Ерни қоронғилик босмоқда. Коммунанинг биринчи куни биз нақадар бахтиёр эдик, унинг сўнгги куни биз ҳам ўламиз. Катрина ҳалок бўлди. Бечора қиз, мен уни бахтиёр кўрарман деб умид қилган эдим. Бизнинг ўз фарзандларимиз йўқ, унинг болачалари билан овунамиз деб ўйлаган эдим.

Синглисининг номини эшитиб, Жан қўли билан юз-кўзини яширди, у кўз ёшлари оққанидан уялди.

— Худо кўрсатмасин, революциядан кейин тирик қолишни,— Жаннетта оҳ тортиб, жим бўлди. Сўнгра у яна гапира бошлади: Айт, нега дунёдаги ҳамма

эзгу ва гўзал нарсаларнинг умри шу қадар қисқа бўлади? Супурги ўтти ердан суғираман деб кўр-чи, қийналиб овора бўласан. Гуллар, айниқса ноёб гуллар қўл тегизишинг биланоқ тўкилиб кетади.

Жан: «Бунақа хотинча мулоҳазаларни йиғиштир»,— демоқчи бўлди-ю, ammo бунга журъат этмай, хотинини авайлаб қучоқлади. Жаннетта бошини унинг елкасига қўйди.

— Қара, сочларинг жуда оқариб кетибди,— бирдан хафа бўлди Сток.

— Фақат сочим бўлса майли эди, бутун қалбим ҳам кексайган,— деди секингина Жаннетта.— Одамларимизга ачинаман, бирам яхши одамларки, улар, сенга ҳам ачинаман, ҳамма, ҳаммага ачинаман. Мен галабага ишонаман, лекин у жуда қимматга тушадиган кўринади. Кўриниб турибдики, биз уруғга ўхшаб ерда ётиб, униб чиқшимиз лозим. Келажак учун биз қонимиз ва танимиз билан ерни тўйдиришимиз керак.— Унинг овози титрарди.

Шу вақт ғовур-ғовур эшитилди. Сток қўлида шам билан зинапояга чиқиб, остонада данг қотиб қолди. Бир неча коммунар замбилда Красноцкийнинг жасадини кўтариб зинапоядан чиқиб келар эди. Уларнинг орқасидан плашчини ҳилпиратганча ранги мурдадек оқариб кетган, одам қўрққудек сокин Лиза, унинг орқасида эса Анна Жаклар келарди. Красноцкийнинг ёрилган боши, юзидаги қотиб қолган қонлардан Сток ҳамма нарсани билди-қўйди.

Красоцкий қўмондонлик қилган батальонни версалликлар қуршаб олиб, Сенага сиқиб қўйишган ва деярли қириб ташлашган эди. Оёғидан яраланган Красноцкий асир қилиб олинди. Уни йўл-йўлакай роса савалаб, судраб боришди. Версалликлардан бири, рўпарасидаги коммунарни ҳайдаб, унинг энсасини мўлжалга олиб ўқ узди, лекин ўқ унинг бўйинини тешиб ўтди холос, Красноцкий бўғзига қон тиқилиб, гапиролмай қолиб, қотилга юз ўгирди. Унинг қўллари боғлиқ, оёғи яраланган бўлиб юра олмасди.

Шунга қарамай, қонга беланган, дарғазаб Красноцкий кўкрак кериб, қотилга рўбарў бораверди. Жон талвасасидаги Красноцкийнинг ўтли кўзларида шу қадар ўлимга нафрат, ўзининг ҳақ эканлигига ишонч, чексиз руҳий улуғворлик акс этган эдики, жаллод

тўппончасини қўлидан тушириб юбориб, унинг қаршисида тиз чўкиб йиқилди.

— Отиб ўлдирсаларинг-чи, бу ҳайвонни!— деб ўкирди генерал Винуа, қутуриб титрай-титрай, аммо атрофидагилардан ҳеч ким қимир этмади.

Саросима бир неча сония давом этди. Шунда Винуа, қурбонга қарамай туриб, икки марта ўқ узиб, Красноцкийни ўлдирди.

Шундан бир неча соат кейин қаҳрамон 101-батальон Врублевский командаси билан версалликларга ҳужум қилиб, уларни қувди. Красноцкийнинг жасади лафет устида ратушага олиб келинди. Уни Пер-Лашез қабристонига, Коммуна қўшинларининг бош қўмондони Яровлав Домбровский қабри ёнига дафн этишди. Кейинчалик Сигизмунднинг юрагини, унинг васият қилганидек, туғилган юрти Люблин тупроғига кўмоқ учун Лиза алоҳида бир идишда сақлаб қўйди.

Коммунарлар жонини аямай ҳимоя қилишни давом эттирар, ҳалок бўлар, лекин таслим бўлмас ва ҳали ҳам мўъжиза юз бериб ғалаба қозонишларига умид қилардилар.

Тарихда революциянинг мағлубиятидан кўра улғворроқ, фожиавийроқ, қонлироқ саҳифалар бўлмайди. Шундай пайтда халқнинг қалбидан қон силқийди, унинг эзгулик, адолат ва бахт тўғрисидаги орзу-умиди ва интилиши топталади.

Деярли бутун Париж версалликлар томонидан босиб олинган пайтда Жан билан Жаннетта бир тўдагина ботир кишилар билан баррикада қуриб, душманлар замбаракларини олиб келгунга қадар баррикада устида жанг қилдилар. Барон Осман Парижнинг марказий магистралларини усталлик билан қайта қурган вақтидан буён кенг кўчаларда баррикада жанглари қилиш жуда қийинлашиб қолган эди. Сток хотини ва ўртоқлари билан Пер-Лашез қабристонига отилишди. У ерда сўнгги нафасигача олишишга тайёр коммунарлар йиғилган эди. Шиддатли милтиқвозлик бошланиб кетди, тезда у найзабозлик жангига айланди. Ер остидаги ҳар бир сағана, қабр тоши революционерлар учун пана жой бўлиб хизмат қилди ва душманга осонликча берилмади. Бироқ кучларни тенглаштириб бўлмасди. Коммунанинг сўнгги ҳимоячилари атрофидаги халқа дор сиртмоғи каби сиқилаётганди. Май кунлари эса

бегубор ва биллурдек тиниқ эди. Ҳашаматли ёдгорликлар узра сиренлар ва акаслар гуллаган. Гулларнинг ўткир, муаттар ҳидлари одамни сарҳуш қиларди.

Жан билан Жаннетта юрган йўлларида охириги ўқларини отиб Маршаллар хиёбонига келиб қолишди. Зарҳал попуқлар осилган башанг мундир кийган, ҳафсала билан тошдан тарашланган орденлар таққан Наполеон саркардалари нурсиз кўзлари билан оқ пойдеворлар устидан уларга боқиб турардилар. Жон хотинини бир замонлар ўқ еган маршал Ней ҳайкали орқасига олиб ўтди. Атрофда визиллаб ўқлар учарди.

Бир неча кундирки, Жан билан Жаннетта тиним билмай кўча жангларида қатнашардилар. Юзларини порох тутунлари куйдирган, тош парчалари тегиб, мўматалоқ қилган ва шилиб юборган эр-хотиннинг устларидаги кийимлари тилка-пора бўлиб кетган, улар оёқ устида зўрға турардилар. Жаннинг боши яраланди, Жаннетта кофточқасини ечди-да, бинт қилиб йиртиб, тезда бошини боғлади. У ботинкасини йўқотган эди, оёқяланг юришга мажбур бўлди, шилиниб кетган оёқларининг аламига чидаб бўлмасди. Жаннетта қоқилиб-суқилар ва оқсоқланарди. Жан уни суяб юрарди. Шу аҳволда улар ўқларини отиб тугатиб, бир қабр тошдан иккинчисига эмаклаб ўтишарди.

— Бошқа ўқимиз йўқ, ҳаммаси тугади,— деди Сток бўғилиб.— Бу жаҳаннамда сен бўлмаганингда, мен хотиржам бўлар эдим. Қандай қилиб сени эҳтиёт қилишни билмайман, жонгинам!

— Не-не одамлар нобуд бўлди, уларнинг олдида биз ким бўпмиз. Қачон ва қандай ўлиш бари бир эмасми. Нима бўлса ҳам биз биргамиз, шунинг ўзи бахтимиз бизнинг. Ёлғиз ярим қолиб ўлиш қийин. Коммунализ яшаш яшашми бизга? Июнь кунлари эсингдами? Тириклар ўлганларга ҳавас қилганди.

Қуёш тиккага келганда, жазо отрядининг қутурган миршаблари қуролсизлантирилган бир тўда коммунарлар билан бирга Жан ва Жаннеттани қўндоқлар билан турта-турта мотамсара қабристоннинг кулранг-сариқ девори томон отгани ҳайдаб боришди. Улар бир-бирларининг қўлларини ушлаб боришарди. Жаннетта ўзининг болалик чоғидан севган шеърини дуодек ши-вирлаб такрорлаб борарди:

Франция! Умрим битди: ўлаётгирман!
Алвидо эй мушфиқ она энди алвидо.
Жоним чиқар, аммо сендан сўйлаётгирман,
Сени меңдан ортиқ севган борми ҳеч? Асло!

Шамол турди, қабристондаги қалин буталар ва дов-дарахтлар худди ёлланган йиғи берувчилар янглиғ шувуллаб фарёд чекарди. Жаннеттанинг қушларга кўзи тушди ва у ер юзида фақат шуларгина эркин, деб ўйлади. Жан жангларда хотинининг қатнашишига йўл қўйгани учун ўзидан қаттиқ пушаймон эди.

Коммунарлар совуқ девор остига етиб келишди, бу девор уларни бутун армонларидан ажратиб турарди. Бу уларнинг сўнгги марраси, сўнгги нуқтаси эди. Қийноқда азобланган коммунарларнинг баъзилари оёқда туролмай, мажолсиз ерга йиқилишарди. Туғай деб турган жувонларни, сочлари оппоқ кексаларни, ўсмирлар ва эмизикли хотинларни кўриб, Жан даҳшатга тушди. Улимга маҳкум бу кишилар бир-бирларининг пинжига суқилишар ва таянч излаб деворга суянишарди. Улим озодлик ваъда этарди уларга.

— Қўрқма, жонгинам. Бир зумда ҳеч нарса қолмайди. Аслида бутун жонли мавжудот ўлади,— далда берар эди эрига Жаннетта.

Шу топда тўсатдан у туғишдан нақадар қўрққанини эслади. Ундан қочиб, яшириниб бўлмайди. Ҳозир ҳам содир бўладиган, ақлбовар қилмайдиган нарсадан омон қолиб бўлмасди. «Биз ҳомиладор жувондек умр бўйи ўлим ташвишидамиз?»— деб ўйлади у, ана шу фикридан ҳайратланиб ўзи. Лекин тўсатдан нарироқда бола йиғиси эшитилди. Тақдирга кўниб қолган унсиз халойиқ бирдан ўзига келиб, сесканди. Версалликлар ортиқ кечиктириб бўлмаслигини тушундилар. Офицер команда берди ва ўқланган ўнларча милтиқлар қотилларнинг қийшайган башараларини тўсиб қолди.

— Бир лаҳза, яна бир лаҳза қолди,— шивирлади Жаннетта ва олдинга ташланиб, эрини тўсди-да, қаттиқ қичқирди:

— Яшасин Коммуна!

— Яшасин Коммуна!— Пер-Лашез қабристонини узра шундай садо янгради.

Бир неча милтиқдан ўқ узилди, бир, икки, уч марта ўқ узилди. Барча уқубатлар тугади. Қиргин жойига ҳайдаб келинаётган янги қурбонларга жой бўшатмоқ учун мурдаларни судраб нарига олиб кетишди. Илиқ ёпишқоқ қон тошлардан жилға бўлиб силқиб, тошлар устида тўқ қизил-сарғиш излар ҳосил қилар, сирли, ғамгин нақшлар чизарди.

Кечга томон шамол кучайди, қабристон жонлангандай кўринарди. Бутунлай қоронғи тушганда Сток ўзига келди. Аввалига у ҳеч нарсани англамай, гарансиб турди.

Бироқ жароҳатлар жонбахш оғриқ бериб, бўлиб ўтган воқеани англашига туртки бўлди. У туришга уриниб кўрди, аммо устидан босиб турган аллақандай оғирлик бунга йўл қўймади. Бу Жаннеттанинг жасади эди. Сўнгги дақиқада у танасини қалқон қилиб Стокни тўсиб қолганди.

Жан хотинининг муздек танасига ёпишди. У ўзига ўлим тилаб, ҳаётга лаънат ўқирди. Какра қон ҳиди уни ақлдан оздирди. Жан яна ҳушидан кетди. Ўзига келганида ой чиққан эди. Ойнинг захил нури Стокка жирканч бўлиб кўринди. У қўлини кўтариб, осмонга ўқталди. Қабристонни мудҳиш соялар босгандек бўлиб кўринди унга. Жан оғриққа бардош бериб, тўрт оёқлаб сургалиб, қалашиб ётган мурдалардан узоқлашди, оёққа туриб, гандираклай-гандираклай, шохларни ушлаб хочлар ва ёдгорликларга суяниб, хиёбонлар бўйлаб силжиди. Қани энди уни кўриб қолишсаю ўлдириб қўя қолишса. Шундан бўлак ҳеч нарса устида ўйламас эди Жан. «Тезроқ, тезроқ, қаерга даф бўлишди душманлар, кўп эди-ку ахир улар».

Сток яна дабдабали маршаллар қабрлари ёнига келиб қолди, бундан бир неча соат аввал, ўлимга маҳқум эканлигига қарамай, у ўзини бу қадар бахтиқаро сезмаган эди, негаки барҳаёт Жаннетта унинг ёнгинасида эди.

— Ё раббий,— Жан яқингинадан ваҳимали шундай хитоб эшитди.— Кимсан ўзи — одаммисан ёки арвоҳмисан?

— Коммунарман, мени отишсин,— хириллаб гапирди Жан. Унинг овози бўғилиб қолганди.— Мени тезроқ версалликлар олдига олиб бор. Бугунги кунда Парижда Иудалар билан жаллодларгина тирик.

— Учир овозингни, тентак, мен мурдалар орасидан отамни топарман, деган эдим, топмадим, йўқ экан. Менинг акам — қабристон қоровули, биз сени яширамиз, бизга ишонсанг бўлади. Тьер билан Фаврнинг дасти қисқа, бари бир Коммунанинг ҳамма дўстларини йўқ қила олмайди.

Жан омон қолди.

Версалликлар Сан-Марсель хиёбонига ёриб киргач, Врублевский қисмларининг қуршовда қолиш хавфи туғилди, шунда у чекинишга қарор қилди. Врублевский ва унинг мингта жангчиси батарея ҳимоясида жуда тартиб сақлаб Аустерлицк кўпригидан Сенадан ўтиб олди. Версалликлар уларга ҳужум қилишга журъат этишмади. Энди бутун чап соҳил душман қўлида эди.

Уша куни, Пруссия қўмондонлиги музокара бошлашни рад этганидан кейин, Париж коммунаси Врублевскийга бош қўмондонликни таклиф қилди.

— Бир неча минг доворяк одамингиз борми? — деб сўради поляк.

— Кўпи билан бир неча юз одамимиз бор.

Врублевский кучлар бу қадар тенг бўлмаган бир шароитда масъулиятни зиммасига олмай, баррикадаларда оддий солдат бўлиб жанг қилишни афзал кўрди. Коммуна умрининг сўнгги дақиқаларида у бир неча жанговар ўртоқлар билан бир содиқ дарвозабонининг Париж чеккасидаги уйига етиб олиб, ҳарбий кийимини оддий кийимга алмаштириб, кўздан йўқолди.

Парижда ҳокимиятни версалликлар босиб олгач, Врублевский хавф-хатарни писанд қилмай бир қаҳвахонага бориб турди, бу ерда у поляклар билан учрашарди. Бир куни Польшадан келган таниш бир публицист ва тарихчи бу ерда уни учратиб, Врублевскийнинг Франция пойтахти кўчаларида бунақа очиқ-ошкор юрганидан ҳайратда қолди. У Врублевскийга, тезроқ Лондонга жўнанг, деб ёлворди.

— У ернинг об-ҳавоси дуруст эмас шекилли, — киноя билан эътироз қилди Коммунанинг машҳур генерали. — Бу ерда, Парижда аҳволим жуда яхши. Софдил ишчилар атрофимда парвона, эҳтиёт қилиш-япти.

Тьернинг полиция айроқчилари Коммунанинг бо-

тир саркардасини излай-излай оёқдан толдилар. Кўп маслаҳатлардан кейин Врублевский Париждан кетишга кўнди. Коммуна ҳукм сурган вақтда Врублевский ҳаётини сақлаб қолган генерал Владислав Замойский машаққат билан унга Польша паспорти топиб берди. Чегарада полиция комиссарлари Лондонга бораётганларнинг паспортларини коммунарларнинг кўпдан-кўп суратлари билан эринмай ва узоқ солиштириб кўрсалар ҳам Врублевскийни таниёлмай қолдилар ва у Каледан омон-эсон Англияга сузиб ўтди.

Елизавета Дмитриева ғойиб бўлди. У жаллод Тьер қўлга туширган ўн мингларча қаҳрамонлар орасида ҳам йўқ эди.

Рус элчихонасининг секретари III Бўлим бошлиғи граф Шуваловга берган маълумотномадан шундай хабар қилди:

«Бу хавфли рус фуқароси социалистик ҳаракатга кўпдан буён шўнғиб кетган... Қўзғолоннинг охириги даврида у анча-мунча роль ўйнаяжагини олдиндан кўриш мумкин эди. Дарҳақиқат... Елизавета Дмитриевани баррикадаларда кўришган, у федератларни руҳлантириб турган... уларга ҳарбий анжомлар тарқатган ва эликта манжалақига бош бўлиб, ўзи ҳам ўқ отган... Бу савдойининг тақдири нима бўлди? Унинг кимлигини аниқламай, бошқалар орасида жазолашдимми? Версалга олиб келиб, унинг ўзи ўйлаб топган сохта ном билан бирон-бир денгиз портига олиб ўтишдимми? Ҳозирга қадар бу хусусда бирон нарса билишнинг иложи бўлмади».

Елизавета Дмитриева Бастилия яқинида баррикадалардан бирида яраланган эди. Алам-оғриққа қарамай, у жанговор ўртоқларини ташлаб кетмади ва ҳайратомуз ботирлик кўрсатиб, отишни ҳануз давом эттираверди. У билан ёнма-ён навқирон венгр, Париж Коммунаси ва Интернационал аъзоси Лео Франкель душманларга қарши жанг қиларди. Ўқ унинг билагидан тешиб ўтди. Версалликлар охириги баррикадага ҳужум бошлашди. Коммунарлар порох бочкасининг пилталарини ёқиб юборишди. Портлашлар бошланди. Душман тўсиб қолинди, вақтдан ютилди. Жангчилар Дмитриева билан Франкелни ўрта ҳовлилар ва пастқам кўчалар орқали герман қўшинлари ишғол қилган

фронт линиясига бошлаб боришди. Уларнинг омон қолиши энди чегарадан ўта олишга боғлиқ эди.

Лео Франкель билан Дмитриева шаҳар атрофидаги деҳқонларга ва Парижни ташлаб кетган шаҳар аҳолисига қўшилиб олишди. Соҳибжамол Елизавета Лукинична, боғланган қўлини яшириб, қора плашчга ўралиб олган ва Тиролда ясалган жигарранг — яшил патли фетр шляпасини сатангчасига пешонасига бостириб кийганди. Чегара соқчиси қаршисида у нақ акобирхоним қиёфасига кирганди. Немис тилини пухта биладиган бу аёлни ҳеч ким коммунарка деб шубҳа қилмасди. Офицер честь бериб тавозели соқолдор жанобнинг билагига суяниб олган зодагон хонимни сира монелик қилмай, пруссияликлар ишғол қилган ерга ўтказиб юборди. Шу ерга яқин қишлоқда Дмитриева билан Франкель фойтун топиб Швейцария томон йўл олдилар.

— Мен бошқа кишилар орасига суқилиб, чегарадан сездирмай ўтиб олдим, — деб хотирлади Лео Франкель. — Уларнинг орасида хотин-қизлар Марказий Комитетига бошчилик қилган, камдан-кам учрайдиган истеъдодли жувон ажралиб турарди. У ўзи фаол иштирок қилган баррикада жангларида менинг ёнгинамда яраланган эди. Бу француз ишчиси бизни аллақандай уйга киритди, биз ўша ердан бемалол чегарадан ўтиб олдик. Лекин йўлда мени бир неча бор француз жандармлари ва миршаблари ушлаб, ҳужжатлар кўрсатишимни талаб қилишди, кимлигимни, қаердан қаерга бораётганимни суриштиришди. Ўзимни соддадил, гўл бир одам қилиб кўрсатмаганимда, паспортим бўлмагани учун, ҳойнаҳой, қўлга тушардим... Лекин... бир миршаб жавобларимдан сира қаноат ҳосил қилгиси келмай, Шейлок каби, «тилхат» бер, деб қистади, фойтундан тушишга мени мажбур қилди. «Мана энди қўлга тушдим!» — деб ўйладим мен, илтифот билан ҳамроҳимга қўл узатиб, аммо аёл фалокатим аримагунимча мени сира ташлаб кетгиси келмади. Мен қўлимни унинг ярадор эканини яшириш учун атайдан узатган эдим. Миршабдан совуққонлик билан ҳовлиқмасдан, поезддан кеч қолмасам эди, мени олисга олиб бормоқчимисиз, деб сўрадим». Жуда бўлмайдиган бўлса, — менинг ҳамроҳим аёл ҳам шундай хотиржам-

лик билан гапирди, — биз шу ерда тунаб қўя қолайлик, эртага эрталаб жўнаб кетармиз».

«Мен жуда хижолатда қолдим,— жавоб берди миршаб,— йўл билетингиз эртага яна ярайдими-йўқми, айта олмайман. Айтмоқчи қаерга бормоқчи эдинглар?»— деб сўради у мендан. «Қаерга бўларди? Германияга!» жавоб бердим мен. У иккиланиб қолди. «Ун дай бўлса... Бўпти. Қайтиб фойтунга ўтиринглар. Аммо қайтганингизда, паспортнинг гамини енглар». Мен изтопарлар қўлидан шу тариқа сирғалиб чиқдим. Калегга келгач, жанговар дугонам ва ҳамроҳим билан хайрлашишга мажбур бўлдим.

Коммунанинг тақдири тўғрисидаги хабар Бордога етиб келар-келмас шаҳарда реакция қутира бошлади.

«Бордонинг замини унга жуда иссиқлик қилди,— деб ёзди Лаура отасига Лафарг тўғрисида.— Ҳамма ердаги каби бу ерда реакция ғазабига олмоқда. Версаллик йиртқичлар ўз жосуслари ва жандармларини бутун Францияга юборганлар, шу сабабли барча катта шаҳарларда полиция билан дуруст муносабатда бўлмаган кишиларга яшаш мумкин бўлмай қолди».

Қамалишдан қутулиб қолмоқ учун Лафарглар икки бемор бола билан Франциянинг жанубига, Испания чегараси яқинидаги Пиренеига жўнаб кетишди. Уларнинг иккала синглиси ҳам ўша ерга боришди. Бироқ Люшон деган курорт шаҳарчасида Поль Лафарг кўп турмади. Бир кун тонг отарда полиция хизмат қилаётган хайрихоҳ республикачи уни уйқудан уйғотиб, Интернационал эмиссари¹, Бордо билан Париж Коммунаси ўртасидаги алоқачи, Маркснинг куёви яқинда қамоққа олинажаги тўғрисида огоҳлантирди.

Лафарг ўша ондаёқ яширинча Испанияга жўнаб кетди. Маркснинг ҳар учала қизи Люшонда қолишди, чунки Лаураининг кенжа боласи оғир касал эди. Кўп ўтмай у вафот қилди. Фақат августнинг бошида Лаура уч фарзандидан биргина тирик қолган ўғли билан Женнихен ва Тусси ҳамроҳлигида Испаниянинг кичкина шаҳридаги эри ҳузурига йўл олди.

¹ Э м и с с а р — сиёсий ёки давлат ташкилоти томонидан махфий топшириқ билан чет мамлакатга юбориладиган киши. (Тарж.).

Опаларини чет элга кузатиб, Женнихен билан Тусси Францияга қайтиб келишди. Улар чегарадаги Француз шаҳарчасига етиб келдилар, бу ердан улар Люшонга моёсиз жўнаб кетишни мўлжаллашган эди, бироқ Британия паспортлари бўлишига қарамай, опасингил ушлаб қолинди.

Кейинчалик Женнихен Франция билан Испания чегарасида ўзи ва Элеонора билан нима воқеа бўлганини матбуотда батафсил ҳикоя қилди.

«Биз Испаниянинг нобоп йўлларини можаросиз босиб ўтиб, омон-эсон Фосга етиб олдик. У ерда француз божхона хизматчилари одатдаги саволларини бердилар ва бизда бирон контрабанда бор-йўқлигига ишонч ҳосил қилмоқ учун коляскамизни кўздан кечирдилар. Бизнинг пальтоларимиздан бўлак ҳеч вақоимиз йўқлиги учун кучерга, қани, отни қамчила, десам, бирдан қаршимизда бир кимса — procureur de la République¹, барон Дезагарр пайдо бўлиб: «Республика номидан сизларга кетимдан юришларингизни таклиф қиламан», деб қолди. Биз коляскадан тушиб, кичкина бир хонага кирдик, бу ерда бизни турқи совуқ бир кимса — ниҳоятда нодон бир аёл қарши олди, унга бизни тинтиш топширилган эди. Бу қўпол хотин бизга тақилмасин учун биз кийимларимизни ўзимиз ечамиз, дедик. Эркаксифат бу аёл гапимизни эшитишни ҳам истамади. У хонадан югуриб чиқди-да, тезда республика прокурори билан бошлашиб кирди, прокурор синглимга ниҳоятда қўпол гапирди: «Агар бу аёл сизларни тинтишига йўл қўймасаларингиз, бу ишни мен ўзим қиламан». Синглим жавоб берди: «Сиз Британия фуқаросига тақилишга ҳаққингиз йўқ. Менинг Англия паспортим бор». Шундай бўлса-да, Англия билан у қадар ҳисоблашмасликларини, бундай паспортни кўрсатган шахс жаноби барон Дезагарр олдида алоҳида ҳурматга сазовор эмаслигини, чунки у сўздан амалий ишга ўтишга жиддий тайёрга ўхшаётганини кўриб, биз аёлга хоҳлаганича иш кўришига рухсат этдик. У ҳатто бизни пайпоқларимизнинг чокларини сўкиб кўрди, ҳатто бизни пайпоқларимизни ечишга мажбур қилди. Назаримда, унинг ўргимчак оёқларига ўхшаш

¹ Республика прокурори (франц.).

бармоқлари сочларимни титқилаётганини ҳалига қадар сезаётгандайман. Мендан фақат газета, синглимдан эса йиртиб ташланган хат топиб, хотин уларни олиб, дўсти ва шериги, жаноб барон Дезагарр ҳузурига югуради. Бизни коляскамизга кузатиб қўйишди, биз Пирениеда бўлган вақтимизда бошидан охир бизга «гид» бўлиб хизмат қилган ва бизга жуда ўрганиб қолган кучеримизни зўрлик билан четлаштириб, ўрнига бошқа кишини қўйишди; коляскада рўпарамизга икки амалдор ўтириб олди. Шу тариқа биз божхона соқчилари ва миршаблар билан лиқ тўла арава кузатувида йўлга чиқдик. Орадан бирмунча вақт ўтгач, биз у қадар хавфли эмаслигимизга, соқчиларимизнинг жонига қасд қилмаслигимизга шак-шубҳасиз ишонч ҳосил қилинганидан кейин, эскортимиз бизни ташлаб кетди ва биз коляскадаги икки амалдор назоратида қолдик. Шундай соқчилар назоратида биз қишлоқма қишлоқ, Сен-Бео орқали ўтиб бордик, айтмоқчи нисбатан каттагина бу шаҳарнинг аҳолиси гала-гала бўлиб келишар, чамаси бизни ўғри ёки ақалли, контрабандачи хотинлар деб ўйлашарди. Соат 8 да, обдан тинкамиз қуриб биз Люшонга етиб келдик, шаҳар боғини кесиб ўтдик, бу ерда юзлаб кишилар музыка тинглагани йиғилишган экан, чунки якшанба куни бўлиб, мавсум авжида эди. Коляскамиз префект¹, граф де Кератри жанобларининг уйи олдида тўхтади. Бироқ бу муҳтарам зот уйда бўлмагани учун бизни — ҳаммавақт пойлоқчи билан — унинг эшиги олдида кутиб туришга мажбур қилишди... Ниҳоят бизни ўз уйимизга олиб боришга фармойиш берилди, уйимизни жандармлар қуршаб олган экан. Биз ўша ондаёқ юқорига кўтарилдик... бироқ жандарм ва граждандар кийимидаги миршаб бизнинг орқамиздан ҳатто ётоғимизгача ҳам кириб келавергач, ўзимизга қараб олмасданоқ, префектнинг келишини кутмоқ учун меҳмонхонага қайтдик. Соат тўққиз, ўн бўлди; де Кератри жаноблари келмади — у боғда музыка эшитиб турган эди, айтишларича, сўнгги аккордни эшитиб бўлмагунча у кетмасликка аҳд қилибди. Бу орада бизнинг уйимиз omhuc-

¹ Префект — Францияда ва бошқа баъзи мамлакатларда — профектура (департамент, область, вилоят) бошлиғи, баъзи буржуа мамлакатларида шаҳар полицияси бошлиғи. (Тарж.)

ards¹ билан тўлиб кетди; улар гўё ўзлариникидек уйга кириб келар, ўз уйларидек стулларимиз ва диванга бемалол ўтириб олардилар. Тезда бизни бир талай хилма-хил миршаблар қуршаб олишди; ҳамма нарсадан кўриниб турибдики, республиканинг бу содиқ малайлари империя даврида ўзларининг шогирдлик муддатларини ўтаганлар, — улар ўзларининг шарафли ҳунарларини тамомила эгаллаганлар. Улар бизни гапга солиш учун сира ақлга тўғри келмайдиган ҳийла-найранглар ва макрларни ишга солиб кўрдилар, бироқ бутун ҳаракатлари зое эканини кўриб, ниҳоят соат ўн яримда бош прокурор, Дельпек жаноблари, суд терговчиси, чакана ишлар судьяси, Тулуза ва Люшон комиссарлари ва бошқалар ҳамроҳлигида префект кириб келгунча улар бизга кўзларини шундай олайтирдиларки, фақат «устаси фаранглар» гина шундай қила оладилар. Синглимга ёндаги хонага киришни буюришди; Тулуза комиссари ва бир жандарм у билан бирга кетди. Мени сўроқ қила бошланди. Мен поччам ва бошқа қариндошларим ҳамда дўстларим тўғрисида бирон-бир, маълумот беришдан бош тортдим. Ўзим хусусимда эса, даволанаётганим ва Люшонга сувга келганимни айтдим. Кератри жаноблари икки соатдан ортиқ мени кўндирмоқчи ва ишонтирмоқчи бўлди, қолаверса, агар мен бундан буён ҳам гувоҳ сифатида сўзлашдан бош тортсам, сени шерик деб ҳисоблаймиз, деб пўписа қилди. «Эртага, — деди у, — қонун сизни қасамёд этиб гувоҳлик беришга *мажбур қилади*, чунки — Сизга маълум бўлгайким — Лафарг жаноблари билан унинг хотини қамоққа олинганлар». Бу гапни эшитиб мен ташвишга тушдим — ахир ошамнинг боласи касал эди-ку.

Ниҳоят навбат синглим Элеонорага келди. Менга у гапираётганида унга орқа ўгириб туришни буюришди. Агар мен бирон-бир ишора қилгудек бўлсам, рўпарамга офицер келиб олади. Афсуслар бўлсинки, мен синглимни сон-саноқсиз саволларга ҳа ёки йўқ деб жавоб беришга ахир пираварди мажбур қилаётганларини эшитиб турибман. Уни гапиришга қандай мажбур қилганларини мен кейинчалик билдим. Кератри

¹ Шпионлар билан (франц.).

жаноблари менинг ёзма баёнотимга ишора қилиб (мен унга орқамни ўгириб турган бўлганим учун унинг ҳаракатларини кўра олмас эди), мен айтган гапларнинг нақ тескарисини айтарди. Шу боисдан гаплари менинг гапларим билан зид келиб қолишидан хавотирда синглим гўё мен берган баёнотни рад этмаётган эди. Уни сўроқ қилиш фақат икки яримда тугади. Эрталаб соат бешдан бери тик оёқда бўлган, ҳаддан ташқари иссиқ август кунни тўққиз соат кезган ва Босостгача туз тортмаган ўн олти ёшли қизча тунги соат икки яримгача чапараста сўроққа тutilган эди!

Бу кечанинг қолган қисмини Тулуза комиссари ва бир неча жандармлар бизнинг уйимизда ўтказишди. Биз ётишга ётдигу аммо ухлай олмадик, чунки агар Лафарг жаноблари ҳали қамоққа олинмаган бўлса, бир амаллаб Босостга одам юбориб, уни огоҳлантирсак, деб бошимизни қотирар эдик. Биз деразадан ташқарига қарадик. Жандармлар боғда сайр қилиб юришарди. Уйдан ташқарига чиқиш мумкин эмас эди. Биз ҳибсда эдик... Эртаси кунни уй эгаси ва хизматкор хотин қасам ичиб гувоҳлик беришди. Мени бош прокурор яна бир соатдан ортиқ сўроқ қилди... Бу чиранчиқ жаноб, барон Дезагарр менга узундан-узоқ цитаталар ўқиб, агар гувоҳ сифатида сўзлашдан бош тортаверсам жазога тортилишим мумкинлигини писанда қиларди. Бироқ бу жанобларнинг гапга чечанликлари иш бермаётган эди. Мен осойишта, лекин қатъий қилиб, қасамёд этмайман, дедим ва аҳдимда маҳкам турдим.

Бу сафар синглимни сўроқ қилиш фақат бир неча минутгина чўзилди. У ҳам қасамёд этишдан қатъиян бош тортди.

Жўнаш олдидан биз онамизга тўрт элликкина хат ёзишга бош прокурордан ижозат сўрадик, чунки бизнинг қамоққа олинганимиз тўғрисидаги хабар газетада чиқиб қолиб, ота-онамизни ташвишга солиши мумкинлигидан хавотирда эдик. Бу хатни биз француз тилида, Дельпек жанобларининг ўзи кузатувида ёзишни таклиф қилдик. Хат атиги бир неча жумладан иборат бўлиши керак эди: «Биз сиҳат-саломатмиз» ва ҳоказо. Прокурор, сизларнинг шартли тилингиз бўлиши, биз сиҳат-саломатмиз, деган гап махфий бир

маънони англатиши мумкин, деган баҳона билан бизнинг илтимосимизни рад этди.

...Уларнинг ғирт аҳмоқликларини кўрсатадиган яна бир далил: ходимамизнинг бизга айтганига қараганда, Лафарг жанобларига қарашли тижоратга оид бир талай хатларни топиб олиб (бу хатларда қўй ва буқаларни экспорт қилиш хусусида эслатиларди), улар, «Буқалар билан қўйлар — найранг, буларнинг тагида гап бор! Қўйлар — коммунарлар; буқалар — Интернационал аъзолари» деб жар солишган.

Кун охиригача ва тунда биз яна бир неча жандармга дахмаза бўлдик, улардан бири ҳатто овқатланаётганимизда ҳам рўпарамизда ўтирди.

Эртаси кун, 8-числода биз префектга ва яна бир кишига, бизнинг тахминимизча, унинг секретарига ташриф буюришга сазовор бўлдик...

Кератри жаноблари узундан-узоқ муқаддимадан кейин жуда мулойимлик билан бизга маълум қилдики, маъмурлар адашибдилар; аниқланишича, Лафарг жанобларига қарши иш қўзғашга ҳеч қандай асос йўқ экан, у гуноҳкор эмас ва шу сабабли Францияга бемалол қайтиши мумкин. «Сизнинг опангиз ва Сизнинг ўзингизга келганда эса, — деди де Кератри жаноблари, менинг тахминимча, узоқдаги ўпкадан яқиндаги қуйруқ яхши, деб ўйлаб, — сизларга қарши жинойт белгилари Лафарг жаноблариникига қараганда анча кўп (шундай қилиб биз гувоҳлардан бирдан айбдорларга айланиб қолдик), шу сабабли сизларни Франциядан чиқариб юборишса керак. Лекин кун давомида сизларни озод қилиш тўғрисида ҳукуматнинг буйруғи келиши керак». Сўнгра у меҳрибонлик кўрсатаётгандай бўлиб деди: «Ҳар қалай, сизга бундан буён бир оз ҳоврингиздан тушишни маслаҳат берардим...» Шундан кейин секретарь деб тахмин қилинган шахс тўсатдан сўради: «Хўш, Англиядаги Интернационал — кучли ташкилотми?» — «Ҳа, — деб жавоб бердим мен, — ниҳоятда кучли ташкилот, бошқа мамлакатлардагилари ҳам». — «Афсуски, — хитоб қилди Кератри жаноблари, — Интернационал — дин деган гап!» Кетиши олдидан Кератри жаноблари бизни яна бир карра ишонтириб Поль Лафаргнинг озодликда эканлигини айтди ва бу тўғрида дарҳол Босостга хат ёзиб, унга Францияга қайтишини таклиф этишни ил-

тимос қилди. Лекин менга де Кератри ёқасидаги белгини фахрий легионнинг қизил лентаси безаб тургандай бўлиб кўринди ва мен Фахрий легион рицарларининг иззат-ҳурмати оддий кишиларнинг иззат-ҳурматидан ғоятда фарқ этади, деган фикрда бўлганим сабабли, эҳтиёткорлик зарар қилмайди, деб ўйладим ва Лафарг жанобларига Люшонга қайтишни маслаҳат бериш ўрнига мен аксинча иш кўришга аҳд қилдим, ҳамда у Испаниянинг ичкарасига олисроққа жўнаш имкониятига эга бўлсин учун бир дўстимдан унга пул юборишни илтимос қилдим.

Биз соямиздек бўлиб қолган жандармларнинг кузатувидан қутулолмай, озод қилинишимиз тўғрисида ваъда этилган буйруқни кута-кута овора бўлдик. Тунги соат 11 да procureur de la République бизнинг хонамизга кириб келди, бироқ бизга озод қилиниш тўғрисидаги буйруқни бериш ўрнига зарур нарсаларимизни саранжомлаб, унинг орқасидан une maison particuliere¹ га боришни таклиф этди.

Мен бунинг қонунсиз эканини билсам ҳам, лекин нима ҳам қила олардик? Бу уйда биз билан атиги бир нечтагина аёл бор эди, ваҳоланки прокурорни бир талай жандарм кузатиб келган эди. Шу сабабли бу қўрқоқ чиранчиққа, Дезагаррга зўрлик қилиш имконини бермаслик учун биз йиғлаб турган ходимага кийимларимиз ва бошқа нарсаларимизни ҳозирлашни айтиб уй соҳибаси қизига тасалли бермоқчи бўлиб, тезда қайтиб келамиз, деб ваъда қилиб, коляскага ўтирдик, коляскада аллазамон икки жандарм ўтирган экан, бизни тунги алламаҳалда, бегона юртда қаерга олиб кетганлари номаълум эди.

Бизнинг борадиган жойимиз gendarmerie² бараклари экан, бизга ётоқхонамизни кўрсатишди, эшигимизни ташқаридан обдан тўсиб қўйиб, бизни ёлғиз қолдиришди...

Биз асира бўлиб қолавердик. Паспортсиз биз Франциядан чиқиб кета олмас эдик, улар бу ерда бирор нарсадан чатоқлик чиқариб, бизни янгидан қамоққа олиш мумкин бўлгунга қадар ушлаб туриш ниятида эдилар чоғи.

¹ Махсус бино—(франц.)

² Жандарм казармалари (франц.)

Тулузанинг полиция органлари кунликка бизни Франция ва Испания чегараларида Интернационалнинг эмиссарлари сифатида иш қилаётганликда айблардилар...

Мен юқорида кучеримизни Фосда бизни ташлаб кетишга мажбур қилганларини эслатиб ўтган эдим. Шундан кейин Деагарр жаноблари, procureur de la Republie va полицияда ишлайдиган бир нечта «жентельмен» жуда беозор бир қиёфада уни Босостга қайтиб, сохта бир баҳона билан Лафарг жанобларини Фосга келишга кўндиришни устига қўйишди. Яхшиямки бир виждонли киши олти нафар полиция агентидан кучлилик қилди. Фаросатли кичкинтой бу чиройли гапларнинг тагида бошқа бир гап борлигини фаҳмлаб, Лафарг жанобларининг пайига тушишдан қатъиян бош тортди, бунинг оқибатида жандармлар ва божхона хизматчилари прокурор бошчилигида Босостга йўл олишди. Жаноби барон Деагаррнинг назарида ақл-қуш билан иш кўриш ботирликнинг энг яхши кўриниши» эди, у Лафарг жанобларини илтириш учун етарлича эксортсиз Фосга йўлга чиқмаслигини олдиндан айтиб қўйди; Лафарг жанобларидек, ҳойнаҳой, ўқ отадиган, қурол ишлатадиган бир кишини бир ёки икки жандарм билан эплаштиролмаслигини айтди. Жаноби Деагарр адашганди — унга ўқ эмас, балки тепки билан мушт ҳозирланган эди. Босостдан қайтиб келгач, у қишлоқ байрамига йигилган деҳқонларга халақит беришни бирдан хоҳлаб қолди. Эркинликни ўзларининг тоғ ҳавосидан кам билмайдиган ўктам тоғликлар зодагон бароннинг роса таъзирини бердилар ва ақли кирмаганда ҳам ҳар қолда таъбини хира қилиб, олдиларига солиб қувдилар! Лекин мен шошилиб кетини гапириб қўймоқдаман.

Мен жаноби Деагарр ва унинг йўлдошлари Босостга жўнаб кетишди, деган жойда тўхтаган эдим. Тез орада улар бу шаҳарга етиб келишди ва Лафарглар қўнган меҳмонхонани осонгина топишди, чунки Босост аҳолисининг атиги икки меҳмонхонаси ёки тўғрироғи карвонсаройи бор. Улар ҳали лозимича миқдорда карвонсаройга эга бўлиш даражасида маданиялашмаганлар. Деагарр жаноби Массе меҳмонхонасига кирадиган эшик олдида турар экан, Лафарг жаноблари ўзининг меҳрибон дўстлари, деҳқонлар кўмагида

орқа эшикдан чиқиб, тоққа жўнайди ва фақат йўл бошловчилар, эчкилар ва инглиз туристларигагина маълум бўлган сўқмоқлардан ошиб жон сақлаб қолади, — барча ўтиш йўллари испан карабинерлари томонидан қўриқланар эди. Испания полицияси ўзларининг француз қардошларига енг шимариб ёрдамга келган эди. Лафарг хонимга халқаро миришаблар уюшмасининг бутун хайр-саховатини кўриш насиб этган экан. Эрталаб соат 3 да карабинли тўрт испан офицери унинг ётоқхонасига зўрлик билан бостириб киради, офицерларнинг карабинлари Лафарг хоним боласи билан ухлаётган каравотга ўқталган эди. Бемор гўдак бечора бирдан уйқудан уйғониб, ўтакаси ёрилиб, қичқира бошлайди; шундай бўлса ҳам испан офицерлари Лафарг жаноблари йўқмикан деб, хонадаги ҳар бир тирқишни кўздан кечирдилар. Ниҳоят ўлжалари қўлдан чиқиб кетганига ишонч ҳосил қилгач улар Лафарг хонимни олиб кетажакларини айтдилар. Шу ўринда одамшаванда меҳмонхона соҳиби араллашиб, Испания ҳукумати аёл кишини топширишга сўзсиз розилигини бермаслигини айтди. Лафарг хонимнинг Босостда қолишига рухсат беришди, лекин шу вақтдан эътиборан полиция агентларининг уни таъқиб қилиши тўхтамади. Жосулар отряди меҳмонхонада ўзининг асосий штабини қурди.

Лекин мен де Кератри жаноблари Лафарг хонимни нима учун кўрмай қолганлигининг сабабини айтишни сал бўлмаса унутай деган эканман. Гап шундаки, люшонлик бир француз деҳқони Босостдаги ўзининг баъзи испан дўстларига де Кератри жаноблари бу ерга ташриф буюришни мўлжаллаётганини маълум қилган, бу испанлар эса, албатта, Лафарг хонимни дарҳол бундан огоҳлантирганлар...

Биз озод бўлганимиздан кейин Лафарг хоним Лафарг жанобларининг қочганлиги тўғрисида тезда бизни хабардор қилди... Кейинроқ биз босостлик бир кишидан Лафарг жанобларини Уэскда қамоққа олганларини ва испанлар уни француз ҳукуматига топширишни таклиф қилганларини билдик. Уша куни, биз шу гапдан хабардор бўлганимизда, чакана ишлар судьяси инглиз паспортимизни бизга қайтариб берган эди. Шунда, бизнинг билишимизча, боланинг касалли-

ги туфайли Босостдан кетолмай қолган Лафарг хоним эрининг тақдирини билолмай ташвиш тортаётгани учун биз дарҳол Уэскка боришга аҳд қилдик, бундан мақсад Лафарг жаноблари хусусида Испания ҳукумати қандай ниятда эканини вилоят губернаторидан билишга ҳаракат қилиб кўриш эди. Сан-Себастьянга келиб, биз Лафарг жаноблари озод қилинганини билиб хурсанд бўлдик. Шундан кейин биз ўша ондаёқ Англияга қайтдик.

Хатни бизнинг бекамизга нисбатан қандай муомала қилганларини қисқача эслатиб ўтмасдан тугата олмайман. Эрталаб соат 11 да префект, бош прокурор, procureur de la République ва бошқалар бизнинг уйимизга бостириб киришди. Улар Лафарг жанобларини қўлга туширолмаганларидан дарғазаб бўлиб, кўпдан буён юрак касали азобини тортаётган аёл С. хонимдан аламларини олдилар.

Агар пруссияликларга қарши урушар экан, де Кератри жаноблари ўзининг ён томонлари ва орқа томонини тўсатдан бўладиган ҳужумдан ҳимоя қилмоқ, кузатув постлари қўйиб ҳамда олдинга айғоқчилар чиқариб, душман отрядларини гафлатда қолдирмоқ учун шу усулдан фойдаланганида, — албатта де Кератрининг Фосдаги тактикаси муваффақиятига қараб фикр юритганда, Бретандаги ишлар дурустроқ бўлган бўлар эди!

Бизнинг бекамизга ўз ошхонасида олов ёқишига рухсат этишмади; унга тўшакда эмас, ерда ётишни буюришди. Бироқ кейинги буйруққа итоат этишдан у бош тортди. Унинг ўғлини, ҳали уч ёшга ҳам кирмаган болани префект Лафарг жанобларининг ўғли деб даъво қилди. С. хоним у янглишаётганини бир неча бор айтди, лекин фойдаси бўлмади, ниҳоят, боланинг ким эканлигини тасдиқламоқчи бўлиб (болани олиб кетишади деб қўрқар эди у), у: «Кечиринг, бола фақат маҳаллий шевада гапиради!» деб хитоб қилди. Аввалига ана шу далил ҳам префектга у қалар ишонарли бўлиб кўринмади. Балки Интернационал — дин деган гап» деб ҳисоблаган де Кератри жаноблари бунда осмондан ҳаворийлар устига тилларни ажратадиган бўлиб тушган мўъжизани хотирлади.

С. хоним билан бу қадар ёмон муомала қилганларининг сабабларидан бири шу эдики, у Интернаци-

онал тўғрисида умрида сира ҳеч нарса эшитмаган ва шу сабабли Люшондаги бир сирли жамиятнинг фаолияти тўғрисида маълумот бера олмас эди. Нафсиламр, бу — ҳар ҳолда де Кератри жаноблари Халқаро жамият фойдасига ўзининг актив пропагандасини бошлаб юборган вақтга қадар энг бохабар аъзонинг ҳам қўлидан келмайдиган вазифа бўлур эди. Сўнгра С. хоним уйида яшаб турган Лафарг жанобларини мақтаб гапиргани учун гуноҳкор бўлиб қолди. Лекин унинг асосий жинояти шу эдики, у бомба билан керосин қаерда яшириб қўйилганини айта олмас эди.

Ҳа! Бизнинг уйимиздан бомба билан керосин ахтарганлари факт.

Болага сут иситиб бериш учун ишлатиладиган кичкинагина чироқни кўриб қолиб, маъмурлар вакили бу кичкина лампани диққат билан кўздан кечира бошлади, унга шу қадар эҳтиёткорлик билан тикилдими, гўё у жаҳаннам машинасию Люшонда туриб, унинг ёрдамида гўё Париж кўчаларини керосинга ғарқ қилиш мумкин эди. Ҳатто Мюнхаузеннинг хаёли ҳам бу қадар бебош парвоз этмаган эди... Маъмурлар ўз хаста ақллари керосин тўғрисида тўқиган бемаъни латифаларга аслида ҳам ишонар эдилар. Улар ҳақиқатан ҳам ўйлайдиларки, Париж аёллари «ҳайвон ҳам, одам ҳам эмас, на эркак, на хотин улар», балки... ўзининг жон-дили бўлган оловга ишқибоз саламандра¹нинг бир туридир».

Полиция пойтахтида Анна Жакларни роса ахтараётганди. Коммунанинг кўпгина арбоблари аллазамон қамоққа олинган бўлиб, турмаларда суд бўлишини кутишаётганди. Бироқ Анна Васильевна сингисининг эри — унинг яшириниб қолишига ёрдам берган куёви Владимир Ковалевский туфайли омон қолганди.

Жакларнинг қисмати оғир бўлди. У Коммунанинг куни битган даҳшатли 28 май куни баррикадалардан бирида охирги ўқи қолгунча жанг қилди. Сўнгра кўчада таниб қолиб Жакларни қамашди ва қийноққа солишди. Кўпгина бошқа коммунарлар каби уни

¹ Саламандра — ҳам қуруқликда, ҳам сувда яшайдиган ташқи кўриниши калтаккесакка ўхшаган жонивор; ўрта аср афсоналарида — гўё ўтда куймайдиган жонивор. (Тарж.).

ечинтириб, столбага боғлаб, сумбалар билан савалашди. Анна курортда бирга бўлиб Тьер билан яхши танишиб қолган отасидан у ишга аралашини илтимос қилмаганида Жаклар отилган, жилла бўлмаганда, Янги Каледонияга сургун қилинган бўлар эди. Ана шу аралашув туфайли у Версаль зиндонидан қутулишга муваффақ бўлди.

Луиза Мишель билан Теофиль Ферре ҳам Жаклар қамалган турмада эди. Бланкининг довурак издоши коммунарларнинг сўнгги позицияларини мудофаа этишга ҳайратомуз вазминлик билан раҳбарлик қилди. У ўзини қадам-бақадам таъқиб қилаётган версалликларга чап бериб, ишончли бошпана топишга муваффақ бўлди. Ферре омон қолиши мумкин эди, бироқ версалликлар унинг оиласидан ўч олишга аҳд қилдилар. Улар Ферренинг отасини, акасини қамоққа олдилар ва оғир касал бўлиб ётган опасини турмага олиб кетмоқчи бўлиб пўписа қилдилар. Теофилнинг кампир онаси бу синовларга бардош беролмади. Ғам-аламдан ақлдан озиб, у коммунар ўғли яширинган кўчани айтиб берди. Сен-Совер тор кўчасидаги барча уйлар қуршаб олинди. Феррени қамоққа олишди. Турмада у қалбининг поклиги ва сабот-матонатини кўрсатди.

Ҳар вақтдагидек Ферре ўзи тўғрисида қайғурмади, ваҳолонки у кунлари саноқли қолганини биларди. Теофиль калтагина умрининг интиҳоси яқинлашиб қолганини пинагини бузмай матонат билан қарши олди ва қамоқдаги ўртоқларига далда бериш учун ўзида куч топди. У Коммунани улуглашга ҳаракат қилди, унинг ҳақиқий мақсадлари ва ишлари тўғрисидаги ҳақиқатдан дунёни воқиф қилишга интилди. Охирги кунгача у Луиза Мишель билан хат ёзишиб турди, қарашларининг муштараклиги ва Коммунага садоқатга асосланган дўстлик уларни бир-бирларига боғлаган эди. Уларнинг хатларини турмадаги кирчи хотин ювилган ич кийимларнинг енглари орасида чашиб, бир-бирларига етказиб турарди.

Луиза Феррега шарфнинг қийқимларидан ясалган, революцион орзу-умидлар рамзи бўлмиш қизил чиннигул, шунингдек ўзининг бир нечта шеърини юборди. Ферре унга жавоб қайтарди.

«Менинг бу хабарим Сизни хурсанд қилади, деб

ўйлайман,— деб ёзди у Луизага,— кўпгина яхши ва ақлли кишилар энди хавф-хатардан холи. Менинг нарсаларга қай тарзда қарашим билан Сиз яхши таниш бўлсангиз керак. Шу боисдан, агар мен, бизнинг гоёларимиз пировардида галаба қилажагига тобора кўпроқ ишонч ҳосил қилмоқдаман, десам, шак-шубҳасиз, бу гап Сизни ҳайратга солмайди. Биз ҳозир енгилдик. Хўш, нима бўпти! Агар биз бўлмасак, бизнинг биродарларимиз ўч олишади. Хўш, агар, масалан, ўша вақтда мен тирик бўлмасам, бунинг қандай аҳамияти Сор. Биламанки, менинг курашдош ўртоқларимнинг мардлиги ва куч-ғайрати, аминманки менинг қатл этилишим уларнинг жаҳду жадалини фақат оширади ва адолатли қасос олишни янада кўпроқ зарур қилиб қўяди... Бизнинг муваффақиятсизликларимиздан хафа бўлиш ўрнига яхшиси уларнинг оқибатини таҳлил этиб кўринг, шунда мен билан бирга Сиз ҳам социализм ҳеч қачон бугунгидек зарур бўлмаганига ишонч ҳосил қиласиз».

Ферре «Монмартр қизил қизи»нинг эҳтиётсиз довярак, саркаш, шиддаткор ва олижаноб табиатини билиб, иш манфаатларини кўзлаб, уни узоқни кўра билишга, сабр-тоқатга чақирар, судьяларни ҳақорат қилмасликка, ўзини мақсадсиз қурбон этмасликка, балки озодликка чиқиш чорасини кўришга кўндирарди.

«Одам соддадил бўлмасдан ҳам ўзининг қадр қийматини ерга урмаслиги мумкин...— деб уқтирар эди у,— менинг мулоҳазаларимни эсдан чиқармасликни ҳамда шу ари уясидан тезроқ қутулиб чиқиб кетишга ҳаракат қилишни маслаҳат бераман».

Теофиль Ферредан ўн беш ёш катта бўлган Луиза Мишель учун у на фақат жонажон дўст, балки шу билан бирга ҳамиша зўр обрўга сазовор бир шахс эди. Умрининг охиригача ҳам боши бахтсизликдан чиқмаган бўлса-да, ҳеч нарса Ферренинг руҳини туширолмади. У қамоққа олинганидан кейин жонидан азиз кўрган онаси ақлдан озиб қолди ва кўп ўтмай оламдан ўтди. Отаси қамоқда эди. Теофилнинг укаси ҳам шу турмада эди, у зиндон азобига бардош беролмай, ақл-ҳушдан айрилди. Ферре ўлим жазосига ҳукм қилинганидан кейин унинг камерасига ақлдан озган укасини олиб киришди. Отилишидан икки соат олдин Фер-

ре ўзининг забардаст қўли билан синглиси Марига қуйидагиларни ёзди:

«Версаль турмасининг якка хонаси, 6-камера, сешанба, 1871 йил 28 ноябрь эрталаб соат 5½.

Азиз синглим! Бир неча лаҳзадан кейин мен оламда бўлмайман. Сўнгги дақиқада мен сени эсга оламан. Сендан илтимос, менинг жасадимни сенга беришларини талаб қил ва уни бетоле онамизнинг жасади билан бирга дафн эт. Агар иложини топсанг, дўстларим мени видолаша олсинлар учун дафн соати тўғрисида газетада хабар бостир. Турган гап, ҳеч қандай черков маросими бўлмасин: мен қандай материалист бўлиб яшаган бўлсам, шундай ўламан...

...Ғамга бардош қил ва кўп марта менга ваъда қилганингдек, мавқеинг юксаклигида тур. Мендан сўрасанг, мен бахтиёрман: азоб-уқубатлардан қутуламан, шу сабабдан шикоят қиладиган жойим йўқ. Менинг ҳамма қоғозларим, кийим-бошларим ва бошқа нарсаларим сенга берилиши керак, пул бундан мустасно, уни бахти қаро маҳбуслар учун идорада қолдираман».

Теофиль Фаррени Версаль армиясидан ихтиёрий равишда коммунарлар томонига ўтгани учун ўлимга ҳукм қилинган икки ўртоқ билан бирга Коммуна қаҳрамонларининг кўп қонлари тўкилган Сатори майдонига олиб кетишди. Турли газеталарнинг синчков журналистлари ўлимга маҳкум бўлганларнинг кортежини кузатиб бордилар ва қатл маҳали иштирок этдилар.

Соат еттида майдонда дўмбиралар овози янграб, ўлимга ҳукм қилинганлар тушган уч экипаж пайдо бўлди. Ажал сукунати чўкди. Феррени ўлимга ҳукм қилган судья яна ҳукмини ўқиди. Теофиль Ферре бир лаҳза ҳам ўзини йўқотмади. У машъум устунга суянганча хотиржамгина сигара чекар эди. Унинг кўзларини боғламоқ учун ёнига сержант келганида, Ферре ҳовлиқмасдан боғични олди-да, уни оёғи остида ётган шляпаси устига ташлади. Коммунанинг баркамол қаҳрамонларидан бири ўлимни кўзларини боғлатмасдан, яловбардор каби қаддини мағрур тик тутиб қарши олди.

Маркс ва унинг оиласи Парижда курашаётган сафдошлари тўғрисида ташвишланиб, изтиробли, даҳ-

шатли кунларни бошдан кечираётгандилар. Улар Эли-ва ҳақида ҳам ҳеч нарса билмас эдилар. Ниҳоят Швейцариядан Интернационалнинг Роман Федерал комитети секретаридан Дмитриева тўғрисида кўпдан кутилган хабар етиб келди: «Унинг омон қолгани бир мўъжиза. У Женевада, бизнинг орамизда. У бир неча дўстлари ва дугоналари билан ана шу даҳшатли қиргиндан қутулиб қолишга муваффақ бўлди».

Дмитриева яралари битиб, Парижда кечирган бутун азоблардан гангиган ва маҳзун ҳолда 1871 йил кунда ватанига қайтди. Унинг ҳақиқий исмининг сири рус полициясига сирлигича қолаверди. Дмитриева энди йўқ эди. Полковникнинг беваси Елизавета Лукинична Томановская чегарасидан монесиз ўтиб, Новгород губернясига йўл олди. Бу нообод олис шаҳарда озгина фурсат бўлгач, у Москвага жўнади. У аҳён-аҳёнда хат орқали Маркс билан алоқа қилиб турди.

1871 йилнинг ўттизинчи майида, Париждаги сўнги баррикада қулаганидан кейин орадан икки кун ўтгач, Франциядаги граждандар уруши тўғрисида Маркс ўқиб берган Интернационал хитобномасининг тайёр текстини Бош кенгаш яқдиллик билан маъқуллади... У 1871 йилнинг 13 июнида Лондонда инглиз тилида ўттиз беш саҳифадан иборат брошюра тарзида, минг нусхада босилиб чиқди. Хитобноманинг биринчи нашри тезда тарқалди ва тез орада иккинчи нашри талаб қилиниб қолди, бу нашр арзон баҳода ишчилар орасида тарқатилди. Уша йили август ойида учинчи инглиз нашри чоп этилди.

Лекин Бош кенгаш аъзоларининг ҳаммаси ҳам бу хитобномага бир хилда ижобий қарамади. Ожер ва унинг бир неча маслакдошлари инглиз буржуазиясини қаттиқ норози қилиб қўйишдан чўчишди, негаки улар буржуазиянинг хайр-садақасини жон деб қабул қилиб туришарди. Ожер билан Маркс орасидаги азалги келишмовчилик кучайиб борди ва буржуазиялашиб иши юришиб кетган этикдўз Халқаро Ишчилар Жамиятидан чиқарилди.

1871—1872 йилларда «Францияда граждандар уруши» француз, немис, рус, итальян, испан ва голланд тилларига таржима қилинди.

Маркснинг бу янги асарини немис тилига Энгельс таржима қилди ва Германияда «Халқ давлати» газе-

тасида босилиб чиқди, кейинчалик Лейпцигда брошюра ҳолида нашр этилди. «Францияда гражданлар уруши»нинг биринчи нашри рус тилида 1871 йилда Цюрихда пайдо бўлди.

«Луи Бонапартнинг ўн саккизинчи брюмери» асарида бўлгани каби бу асарда ҳам Маркснинг буюк тарихий воқеалар содир бўлаётган пайтда уларнинг аҳамияти ва оқибатларини пайқаш каби одамни ҳайратда қолдирадиган ажойиб истеъдоди бутун салобати билан намоён бўлди.

«Ўн саккизинчи брюмер» асаридаёқ Маркс пролетар революцияси вақтида буржуа давлат машинасини яксон қилиш зарурлиги тўғрисидаги фикрни айтган эди. Маркс «Франциядаги гражданлар уруши» асарида бу қондани янада ривожлантириб ҳамда буржуа давлатини меҳнаткашларни социал жиҳатдан қул қилиш учун ташкил этилган ижтимоий куч сифатида, синфий ҳукмронлик машинаси сифатида баҳолаб, ишчилар синфи бу машинани шунчаки эгаллай ва уни ўз мақсадлари учун ишга сола олмайди, деган хулосага келади. Эски давлат машинаси яксон қилиниши керак, пролетариат, Париж Коммунаси кўрсатганидек давлатнинг янги формасини — пролетариат диктатурасини барпо қилади.

Париж Коммунасида, у қисқа давр ҳукм сурганлигига қарамай, Маркс янги тарихий типдаги давлатнинг дастлабки, ҳали эндигина пайдо бўлаётган, лекин етарлича яққол шаклдаги белгиларини кўрди. Маркс Коммуна «моҳият эътибори билан *ишчилар синфининг ҳукумати*, ишлаб чиқарувчи синфнинг ўзлаштирувчи синфга қарши курашининг натижаси эди; Коммуна, ниҳоят ошқора сиёсий форма эдики, бунда меҳнат иқтисодий жиҳатдан озод бўла олар эди».

Халқаро Ишчилар Жамиятининг Франциядаги гражданлар уруши тўғрисидаги «Хитобнома»сининг саҳифалари халқ оммасининг революцион кучларига чуқур ишонч ҳамда Франция ишчилар синфи қаҳрамонлигидан ва Коммуна фаолиятдан қойил қолиш руҳи билан йўғрилган. Версалнинг эски дунёсига — ана шу «умрини яшаб бўлган бутун синфий режимлар қонхўрлари тўдаси»га Маркс пролетар революциясининг улкан ўзгартирувчи кучини қарама-қарши қилиб қўяди.

«Франциядаги граждaнлар уруши» пролетар давлатини барпо қилиш йўлида дастлабки қадамларни қўйган Париж ишчилар синфига мадҳиядек янгради. «Меҳнат қилаётган, фикр қилаётган, курашаётган, қон дарёсига ғарқ бўлаётган, аммо ўзининг тарихий ташаббусини англаб илҳомланганлиги учун шод-хуррам бўлган Париж,— деб ёзди Маркс,— янги жамият қурилишига ғайрат билан берилиб кетиб, ўз деворлари олдида турган одамхўрларни бутунлай деярли унута бошлаган эди».

Сўнгра, «Хитобнома»да бундай дейилади:

«Полициячилик урф-одати миясига сингиб кетган буржуазия, албатта, Халқаро Ишчилар Жамиятини, Марказий идораси вақт-вақти билан турли мамлакаларда қўзғолон кўтаришни белгилаб берадиган қандайдир бир яширин фитначилар жамияти деб тасаввур қилади. Ҳақиқатда эса, бизнинг Жамиятимиз цивилизациялашган дунёнинг турли мамлакатларидаги илғор ишчиларни бирлаштирувчи халқаро иттифоқдан иборат, холос. Қаерда синфий кураш юз бермасин, бу синфий кураш қандайгина формага кирмасин, у қандайгина шароитда содир бўлмасин,— ҳамма жойда бизнинг Жамиятимизнинг аъзолари биринчи ўринда турганлиги ўз-ўзидан маълум. Бу Жамият ўсиб чиқаётган замин ҳозирги замон жамиятининг ўзидир. Қанчалик қон тўкилмасин, бу Жамиятни илдизидан қуритиш мумкин эмас. Уни илдизидан қуритмоқ учун ҳукуматлар ҳаммадан бурун капиталнинг меҳнат устидан мустабид ҳукмронлигини илдизидан қуритмоқлари, яъни худди ўзларининг паразитларча яшашларининг негизини илдизидан қуритмоқлари лозим бўлади.

Ишчилар Парижи билан унинг Коммунасини янги жамиятнинг шонли хабарчиси деб ҳаммавақт ҳурмат билан қутлаяжаклар. Ишчилар Парижи ва унинг Коммунаси йўлида қурбон бўлганларнинг хотираси ишчилар синфининг улуғ қалбида абадий равишда маҳкам жойлашиб қолган. Тарих Париж жаллодларининг пешонасига ҳозирданоқ лаънат тамғасини босиб қўйди, бу жаллодларнинг поплари ҳар қанча дуою ибодат қилсалар ҳам, уларни бу лаънат тамғасидан қутқаришга ожизлик қиладилар».

Коммуна тор-мор бўлганидан кейин орадан бир неча ой ўтгач, Лафарг бошқа одамнинг номи остида оиласи билан Мадридда макон топди, Интернационалнинг Мадрид секцияси нашр этаётган «Эмансипасион» газетасида ишлар экан, хавф-хатарга қарамай Бакунинг яширин «Иттифоқи» аъзоларини ғайратшижоат билан фoš этиб турди. Лафарг испанларнинг ишчилар синфини озод қилиш учун барча ҳақиқий курашчиларини бирлаштирди.

Лаура эрига унинг барча ишларида ҳормай-чарчмай ёрдам берарди. Лафарг испан газетасида «Меҳнатнинг ташкил этилиши» деган мақолалар туркумини эълон қилганида (бунинг учун Лаура ҳам кўп меҳнат қилган эди), Энгельс Лаурага бундай деб ёзди: «Эмансипасион» деган мақолаларда испанларга биринчи марта ҳақиқий билим берилмоқда, бунда сен ҳам нақ илмий жиҳатдан ўзининг анчагина ҳиссанни қўшмоқдасанки, бунинг учун мен, Испания бўйича секретарь сифатида, сенга алоҳида ташаккур айтишни ўзимнинг бурчим деб ҳисоблайман».

Бу вақтда Лафарг билан унинг рафиқаси бошига оғир мусибат тушди. Уларнинг тирик қолган танҳо ўғиллари уч ёшдан ошиб қолганда, тўққиз ой дард чекиб, ичбуруғидан вафот қилди. Фақат бир-бирларини қаттиқ севишлари, ҳаётдаги мақсадларининг муштараклиги Поль билан Лаурага бу бахтсизликка ҳам бардош қилишларига ёрдам берди. Бироқ шифокор сифатида ўз фарзандларининг ҳаёти учун курашиб, уларни омон сақлаб қололмай, Лафарг тиббиёт илмидан бутунлай кўнгли совиб, бундан буён ўзини сиёсий фаолиятга ва журналистикага бағишлади. Лекин бу иш моддий жиҳатдан уни таъминлай олмас эди. Тирикчилик ташвиши Лафаргни Англияга кўчиб бориб, у ерда фотолитография ва ўймакорлик ательеси очишга мажбур қилди.

Лондонга қайтгач, Женнихен билан Элеонора оналарининг уйи Коммуна қочоқлари билан тиқилиб кетганини кўрдилар. Маркснинг бутун оиласи, шу жумладан Маркснинг ўзи ҳам версалликлар жазосидан омон қолган курашчиларга ёрдам бериш билан банд эди. Уларнинг на уй-жойи, на кийим-боши, на кун кўриш учун бирон-бир маблағи бор эди. Энгельс Бош кенгашнинг француз муҳожирларига моддий ёр-

дам кўрсатиш ишига раҳбарлик қиларди. Қувғин бўлганларни ишга жойлаштириш шу сабабдан анча қийин бўлдики, Англия буржуазияси Коммуна қатнашчиларининг аҳволини енгиллаштириш ва уларни ишга олишни истамади. Британиянинг ҳирсдан тўқ кишилари пролетар революцияси арбобларига хайрихоҳликни ҳам кечирмадилар. Женнихен Кугельманга бундай деб ёзди:

«Монро мен билан ҳар қандай алоқани узди, чунки қабиҳ бир нарсани кашф этдилар, мен коммунарларнинг ғайриқонуний ҳаракатини ҳимоя қилган ўт ёқувчилар бошлигининг қизи эмишман. Муҳожирлар тортаётган азобларни тасвирлаб бўлмайди. Улар ана шу улкан шаҳарнинг кўчаларида очликдан сулайиб қолмоқдалар...

5 ойдан ошибдики, Интернационал ана шу бир талай муҳожирларни боқмоқда, аниқроқ қилиб айтганда, уларни ҳаёт билан мамот оралиғида тутиб турибди».

Париж Коммунасининг мағлубияти барча Европа мамлакатларида реакциянинг Интернационалга қарши ялпи ҳужум бошлашига сигнал бўлди. Бисмарк Германия тупроғида Карл Маркс мободо пайдо бўлиб қолса, уни қамоққа олиш тўғрисида буйруқ чиқарди ҳамда Интернационал билан кураш масаласини муҳокама қилмоқ учун Европа ҳукуматлари конференциясини ўтказишга ҳаракат қилиб кўрди. Франция ҳукумати ҳам барча манфаатдор давлатларга циркуляр мактубида Интернационалчиларни ялпи таъқиб қилиш учун реакцион мамлакатларни бирлашишга даъват этди. Тьер билан Фавр Халқаро Ишчилар Жамиятига қарши қаттиқ қонун қабул қилинишига вришдилар. Бош кенгашнинг Франция билан алоқаси узилиб қолди.

Коммунанинг душманлари Халқаро Ишчилар Жамиятининг ҳам душманлари эди. Бош кенгаш ва жумладан, Маркс Коммунанинг ҳамма ҳаракатлари учун масъулиятни ўз зиммаларига олишлари биланоқ буржуа матбуоти Интернационалнинг бунёдкорига ташланиб, уни «қизил иблис» ва «қизил террор доктори» деб атай бошлади.

Маркснинг довуғи узлуксиз ошиб борди. Парижда чиқадиган буржуа журнали «Иллюстрасьон» унинг

портретини ва ҳаёти тўғрисида қисқача маълумотни босиб чиқарди. Европа билан Америкадаги кўпгина газеталар уларни кўчириб босди.

Халқаро Ишчилар Жамиятининг муваффақиятларидан фахрланиб, Энгельс уни жаҳоннинг еттинчи буюк давлати деб атади.

Интернационал солаётган даҳшат шу қадар зўр эдики, Рим папаси уни қарғади, француз парламенти қонундан ташқари деб эълон қилди, «темир канцлер» Бисмарк унга қарши салб юриши бошламоқчи бўлиб дўқ қилди.

Англиянинг марказий матбуоти Интернационал фаолияти ҳамда унинг раҳбарлари тўғрисидаги ахборотлар учун ўз саҳифаларидан ўрин берадиган фурсат келди. Лондонда чиқадиган «Таймс» газетаси Париж Коммунасидан кейин турли хил газеталарнинг Интернационалга қилган бўҳтонларига жавобан Маркс билан Бош кенгашнинг муҳим баёнотларини эълон қилди. Маркснинг катта матбуотда чиқиши унинг шухратини яна ҳам ошириб юборди. Турли мамлакатларнинг журналистлари унинг ҳақида, унинг оиласи ва сафдошлари ҳақида ёздилар.

Германиянинг ёш Социал-демократик партияси — эйзенахлилар¹ — Бисмарк ғалаба қилганлиги туфайли оғир аҳволга тушиб қолди. Мамлакатдаги ҳамма синфлар, партиялар ва тўдалар Германиянинг бир бутун бўлишини исташарди. Бундай бирлашувнинг душмани бўлган Наполеон III мағлубиятга учради, бу ҳол барча немисларни хурсанд қилди. Бироқ Франциядаги революция урушнинг характерини ўзгартириб юборди ва энди немис ишчилари Бисмаркнинг реакция ҳукумати муваффақият қозонганидан кўра Франция республикасининг ғалабасидан манфаатдор эдилар. Айни вақтда, Германия Наполеон устидан ғалаба қозонгани учун мукофот тарзида Франциядан Эльзас билан Лотарингияни ажратиб олиш ниятида, деган овозалар пайдо бўлди. Немис империалистлари, гўё бу Германиянинг ғарбдаги чегараларини мустаҳкамлаш учун зарур деб баён қилдилар.

¹ Эйзенахлилар — 1869 йилда А. Бебель ва К. Либкнехт томонидан Эйзенах шаҳрида асос солинган Германия Социал-демократик ишчилар партияси ва унинг аъзолари. (Тарж.).

Брауншвейгдаги немис социал-демократик ишчи партияси Интернационалнинг Германия бўйича мухбир-секретари бўлмиш Марксга мурожаат қилиб, Франция-Пруссия уруши хусусида немис пролетариатининг позициясини тушунтириб беришини илтимос қилди.

Маркс билан Энгельс ўзларининг Социал-демократик партия раҳбарларига жавобларига ғоятда катта аҳамият бердилар, немис ишчилари хатти-ҳаракати йўлини белгилаб берадиган йўл-йўриқлар тўғрисида гап бораётганлиги учун улар хатнинг қатъий текстини биргаликда ишлаб чиқдилар. Улар, агар Германия Франциядан Эльзас билан Лотарингияни тортиб оладиган бўлса, Европада уруш ҳеч қачон тугамайди, деб башорат қилдилар.

«Бу — Франция қўлидан берган территориясини қайтариб олишни талаб қиладиган даражада мустаҳкамланиб олмас экан, бу бўлажак сулҳни вақтинчалик оддий ярашга айлантиришнинг тўғри усулидир. Бу — бир-бирини қириш йўли билан Германия ва Францияни хароб қилишнинг тўғри воситасидир.

Абадий сулҳнинг бундай гарантиясини кашф этган аблаҳлар ва аҳмоқлар, ақалли Пруссия тарихидан, Наполеон Тильзит сулҳи учун нақадар қаттиқ таъзирини еганлиги мисолидан яшашга қобил халқни жилвлашнинг бундай зўраки чораси тўғридан-тўғри тескари натижаларга олиб келажагини билишлари керак эди...

Шу кеча-кундуздаги шов-шувлардан ҳали бутунлай қулоғи битиб, гарангсиб қолмаган ёки герман халқини қар қилиб, гарангситиб қўйишдан манфаатдор бўлмаган киши тушуниши керакки, 1870 йилги уруш, 1866 йилги уруш оқибатида 1870 йилги уруш келиб чиққани сингари, муқаррар равишда *Германия билан Россия ўртасида уруш* келтириб чикаради.

Бу вақтга қадар *Россияда* революция аланга олиши мумкин, деган эҳтимолдан узоқ ҳодиса ҳисобга олинмаган ҳолда, мен *муқаррар албатта* шундай бўлади, демоқдаман.

Мободо ана шу эҳтимолдан узоқ ҳодиса содир бўлмаса, Германия билан Россия ўртасидаги урушни ҳозирданоқ *fait accompli* (содир бўлган воқеа) деб қарашга тўғри келади.

Бу уруш зарарли бўладими ёки фойдали бўлади-ми,— бу ғолиб — немисларнинг ҳозирги хулқ-атворига бутунлай боғлиқдир.

Агар улар Эльзас билан Лотарингияни босиб олсалар, Франция Россия билан биргаликда Германияга қарши урушади. Бундай уруш ҳалокати оқибатларга сабаб бўлажагини кўрсатиб ўтиришга ҳожат йўқ...

Лекин мен шу нарсадан хавотирдаманки, гар герман ишчила синфининг en masse¹ ўз овозини кўтармаса аблаҳлар ва аҳмоқлар бемаъни ўйинларини монесиз давом эттираверадилар.

Германия... *чет мамлакатлардан мустақил ҳолда*, ўз йўлидан боришга қодир эканлигини исботлагани билан ҳозирги уруш янги жаҳоншумул тарихий даврни бошлаб бермоқда. Германия дастлаб *Пруссия казармасида* ўзининг *бирлигига* эга бўлишligи бир жазодир, бундай жазога у бутунлай лойиқ. Лекин гарчанд шундай усул билан бўлса ҳам ҳар ҳолда натижа қўлга кирди... Энди, агар Германия ишчилар синфи ўз зиммасига тушган тарихий ролни ўйнамаса, бу унинг гуноҳидир. *Ҳозирги уруш континенталь ишчилар ҳаракатининг оғирлик марказини Франциядан Германияга кўчирди.* Бу билан Германия ишчилар синфи зиммасига катта масъулият тушмоқда...»

Маркс билан Энгельснинг кўрсатмаларига амал қилиб, Интернационалнинг фақат Англиядаги эмас, балки Бельгия, Испания, АҚШдаги секциялари ҳам барча мамлакатлар пролетариатининг манфаатлари тақозо этган ғояларни эълон қилдилар. Улар республикачи Францияга нисбатан ҳар қандай босқинчилик ниятларидан воз кечишни талаб қилдилар ва уни ҳимоя қилиб чиқдилар. Халқаро Ишчилар Жамиятининг Брауншвейгдаги немис сёкцияси Марказий Комитети сентябрда немис ишчилар синфига қарата манифест чиқариб, уни Эльзас билан Лотарингиянинг босиб олинишига йўл қўймасликка ҳамда Франция республикаси билан ўзаро ҳурмат асосида адолатли сулҳ тузилишига эришишга даъват этди. Герман армияси қўмондонининг буйруғи билан манифест мусодара қилинди ҳамда комитетнинг ҳамма аъзолари ва бу ҳужжатни босиб чиқарган матбаачи кишанланиб, Шарқий Пруссияга жўнатилди.

¹ Аксар кўпчилиги (франц.).

Герман ҳукуматидан Франция билан адолатли сулҳ тузишни талаб қилган Бебель билан Либкнехт ҳам ҳибсга олиниб, узоқ муддат қамоққа ҳукм қилинди.

Германияни бирлаштириш ғояси 1871 йил январь ойида тантана қилди: Вильгельм I Франция пойтахтининг деворлари ёнида, Версаль саройининг ойнавон залида немис подшолари қўлидан герман императорининг тожини олди. Реакцион прусс юнкерлари истаганидек бирлашув юқоридан амалга оширилди. Бу ҳол монархия тузумини ва контрреволюцион кучларнинг позициясини мустаҳкамлади. Пролетариат ўзининг заифлиги туфайли юнкерлар билан буржуазияга монархияни ҳамда дворянларнинг бутун имтиёзларини ва деҳқонларнинг ҳуқуқсизлигини сақлаб қолган ҳолда мамлакатни ишчилар учун жуда номувофиқ бир тарзда ислоҳ қилишларига монелик кўрсата олмади.

Янги Германия империяси Иттифоқ давлати бўлиб, у йигирма икки монархияни Пруссия бошчилигида бирлаштиради. Газеталар, империя шер билан олти та тулкию йигирмата сичқоннинг иттифоқи, деб ёзишди. Ҳар ҳолда Германия аҳолиси 60 миллиондан зиёд бўлган буюк давлатга айланди.

Январь ойининг охирида Бисмарк Версалда Франция билан яраш аҳдини имзолади, орадан бир ой ўтгач эса дастлабки сулҳ тузилди. У Тьернинг контрреволюцион ҳукуматиغا Коммуна билан курашиш учун Париж районида қўшинлар сонини икки баравар кўпайтиришга руҳсат этди ҳамда Коммуна душманлари Парижга қарши ташлаган француз ҳарбий асирларининг бир қисмини Тьерга қайтариб берди. Франция пойтахти қамал қилинган вақтда немис қўшинлари Тьер ҳукуматининг контрреволюцион қўшинларини Парижга ўтказиб юборган эдилар. Айни вақтда улар пойтахтга озик-овқат ташлаб келишга коммунарларга руҳсат бермадилар. Бисмарк Тьердан революцион Париждан зудлик билан ўч олишни талаб қилди. Пруссия қўшинлари, Париждан қочиб кетаётган пойтахт аҳолисини ушлаб қолиб, уларни Тьер жаллодлари қўлига топшириб турдилар.

Германия билан Франция ўртасида сулҳ шартномаси 1871 йил 10 майда, яраш аҳди тузилганидан кейин орадан уч ярим ой ўтгач Майндаги Франкфуртда имзоланди. Германия Франциядан саноат жиҳатдан

ривожланган ва темир рудасига бой районлар бўлган Лотарингиянинг бир қисми билан Эльзасни тортиб олди. Шу тариқа Бисмарк Германияни келгусида Францияга бостириб кириш учун стратегия жиҳатдан қулай позициялар билан таъминланди. У Франция республикаси томонидан бўладиган реванш хавфини юнкерлар учун фойдали деб ҳисобларди, чунки бу Германияда шовинистик кайфиятни қувватлаши ва мамлакат ичидаги революцион ҳаракатни бостиришга кўмаклашиши керак эди.

Франция республикаси уч йил давомида Германия империясига тўлаши лозим бўлган беш миллиард франкни Бисмарк янги урушларга қуролланишга сарфлади.

Париж қон тўкавери толиққан эди. Янги ҳокимларнинг розилиги ва рағбатлантириши билан шаҳар қутурган қотилларга ўн кунгача хомталашга бериб қўйилди. Силвосин ва сиртлон қалбли бандитлар, садистлар, тери шилувчилар кўчама-кўча изғиб, тош кўчаларда қотиб қолган қон ҳидига тўймай Коммунага хайрихоҳ деб гумон қилинган одамларни ўлдирар ва янгидан-янги қурбонлар талаб қилишарди. Версаль армияси кетидан пойтахтга ўзига оро берган фоҳишалар, виофурушлар, хос уйлар, катта магазинлар, заводларнинг эгалари кириб келишди, уларнинг кўзига теккан даромад кўриниб, ҳовлиқиб қолган, хурсанд эдилар. Улар ҳам инсон қонидан ўз насибаларини талаб қилиб, қатл жойига олиб борилаётган асирларни кўрганларида ўч олиш тўғрисида бақариб, шовқин солишарди. Улар экипажларга тушиб, одамларнинг кўплаб қатл этилишини томоша қилгани боришар ва кўпинча томошабинлардан устаси фаранг жаллодга айланиб қайтишарди.

Коммунарларни сира сесканмай отишар, милтиқ қўндоқлари билан уришар, бўғишар, тириклайин ерга гўзлашарди. Ниначи қанотларидек шаффоф муслин қўлмамадан кўйлак қийган, юзлари нозиккина ва бежирим хотинлар янги расм бўлган соябонларнинг темир учларини коммунарларнинг кўзига санчишарди. Агар Коммуна эзгулик, шафқат ва беғубор қувонч байрами бўлса, контрреволюция золимлик, қонхўрлик ва ёвузликнинг иблисона тантанасининг тимсоли эди.

Лиза Красоцкая госпиталда эканлигида, ерсалликлар палаталарга бостириб кириб, ярадор коммунарларни қайрата бошладилар. Санитаркалардан бири уни аранг орқа йўлдан олиб чиқиб кетиб, ишончли одамлар қўлига топшириб яшириб қолди. Лиза бутун тунни даҳшатда ўтказди. Жазоловчи жандармлар кўчаларда қўндоқларини дўқиллатиб, сўкиниб ва уятсиз қўшиқлар айтишиб, дайдиб юришарди. Улар уйларига бостириб киришиб, одамларни тортқилаб чиқишар ва суд қилиб ўтирмай отиб ташлардилар. Лиза ит талаган мушукдек сезарди ўзини. У ақл-ҳушини карахт қилиб қўядиган, уятга қолдирадиган қўрқув ҳиссидан ўзини қўлга ололмас ва бу ҳол уни яна ҳам эзарди. У эрталабгача ич-этини еб чиқди ва қонли кайф-сафо тугаганидан кейин Парижда қолиб, тирик қолган ўртоқларига ёрдам беришга қатъий аҳд қилди. Уни яшириб қўйишган квартира бекаси билан бирга Лиза бир неча содиқ кишиларни топиб ва ёнидаги талайгина пулни бериб, жазодан омон қолган коммунарларни чет элга жўнатиш билан шуғулланди.

Эрининг ҳалокатидан кейин Лиза учун энг даҳшатли зарба Варленнинг отиб ўлдирилиши бўлди. Ўзига деярли нотаниш бўлган Варленни у баркамол бир инсоннинг тимсоли сифатида сидқидилдан севарди. Тақдирнинг тақозоси билан Лиза тасодифан Монмартрга келиб қолди. Қалин тўр рўмол ўраб олган Лиза, оғир ўйларга чўмиб, тепаликдаги Лабон тор кўчасидан ўтиб борар экан, тепаликдан тушиб келаётган мудҳиш маросимни олисдан кўриб, Розье кўчасининг чорраҳасида тўхтаб қолди. Башанг кийинган бир гала эркагу хотин қўллари орқасига боғланган аристонни олдига солиб келаётган соқчиларни шовқин-сурон билан бўкиришиб кузатиб борарди.

Қалпоғини бошининг учгинасига бостириб олган семиз буржуй: — Ўлдиришга вақт эрта уни, сазойи қилишсин яна, — деб бўкирди.

Ёшгина бир олифта: — Қаҳрамонлик даъво қилиб нима қилардинг. Бўладиганинг бўлиб қолибди-ку ўзи, — деб қичқириб, ҳассаси билан маҳбусни туртди.

Яшил парранда пати қадалган каттакон шляпа кийган бир аёл: — Дўзахга тушганингда мени соғинган дугоналаримга салом деб қўй, — деб чийиллади.

Улимга ҳукм қилдиган киши, олдинга тик боққанча дадил қадам ташлаб борар экан, оломоннинг ваҳшиёна бўкиришларини эшитмаётгандек кўринар эди. Бу Эжен Варлен эди. Одатдагидан кўра ҳам хотиржам, муҳим бир нарсани диққат билан ўйлаб бораётган Варлен шу топда Лизанинг назарида Византиянинг кўҳна нақшларида тасвирланган фидойи аскарга ўхшарди. Агар ҳатто ўз жонини бериб, уни асраб қолишнинг чораси бўлганида, Лиза сира иккиланмасдан шундай қилган бўларди. Бироқ контрреволюционерларнинг яна бир мудҳиш жиноятининг олдини олиб қоладиган куч шу топда Парижда йўқ эди.

Варлен баррикададан баррикадага чекиниб, охирги дамгача тап тортмай версалликлар билан олишганди. Уқлар тугаб қолганди. Душманлар енгди. Варлен жисмоний жиҳатдан роса ҳолдан тойиб, ҳарбий қисми бутунлай қирилиб кетган жангчидек, хавф-хатарга парво қилмай шаҳарда тентиб юрарди. У ўзини панага олишни ўйламади, ўзига-ўзи тезроқ ўлим истаётгандек эди.

Оддий кийим кийиб олиб, коммунарларни қўлга тушириш билан шуғулланаётган бир руҳоний уни таниб, тутиб берди.

Шундан бир кунгина аввал Варлен эртага нима бўлажагини сезиб, сафдошларидан бирига шундай деган эди:

— Ҳа... бизни тириклайин нимталашади. Жасади-мизни лойга булғалаб судрашади. Жанг қилган одамларимизни ўлдиришди, асирларни ўлдиришди, ярадорларни ҳам ўлдиришади. Кимки омон қолиб, унга шафқат қилсалар, чириб кетгани каторгага жўнатишади уни. Лекин охир-пироварди ҳамма нарса тарихга равшан бўлади ва биз Республикани қўриқлаганимизни айтади.

Варленнинг отиб ўлдирилиши Лизанинг ғам-алам косасини тўлдирди. Лекин у Анна Жаклар сингари бўшашмади, аксинча, бир неча кунлик руҳий шикастликдан кейин у ўзини тутиб олди, иродаси яна мустаҳкамланди. Эндilikда ҳаёт унинг учун биргина маънога эга эди, бу курашиш деган маъно эди. Агар у илгари анча ривожланган мамлакатлардаги ҳукмрон синфлар инсонпарвар бўлади деб ишониб келган бўл-

са, энди ўз мулклари ва имтиёзлари учун ўч олганларида, улар нақадар даҳшатли ва ноинсоф эканликларини тушуниб қолди. Уларда инсонликдан асар қолмаган эди. Лиза ҳамма шубҳаларини Коммуна ўтида куйдириб юборган эди. У Маркс берган барча таълимни тушуниб олган ҳамда ақли ва қалби билан ўзига сингдирганди.

Англия паспортидан фойдаланиб, Лиза аввалига Катта хиёбондаги яқинда очилган энг ҳашаматли меҳмонхонага ўрнашди. Ажнабий тилларни ва кибор хонимларнинг қилиқларини билгани учун ундан гумонсирамай қўйдилар. У ишрат суриб, бир яйраб кетиш учун Парижга келиб, зерикиб қолган зодагон инглиз ойимчаси қилиб кўрсатарди ўзини. Бироқ бу қалтис бир нарса эди. Хотин-қизлар клубларида, газета редакциялари ва госпиталларда Лизани кўрган кўпданкўп жосуслар ва хоинлар уни осонлик билан таниб қолишлари мумкин эди. Бунга чап бермоқ учун Лиза тез-тез турар-жойини ўзгартирар, фақат ёпиқ каретада, шляпаси устидан қалин тўр ташлаб юрарди. Бир ой давомида у бир неча ўртоқ билан фақат омон қолган кўпгина коммунарларнинг чет мамлакатга қочишига ёрдам берибгина қолмай, балки янги танишлар орттиришга, Интернационалнинг Бош кенгаши билан яширинча алоқани йўлга қўйишга ҳам муваффақ бўлди.

Июль ойида Маркс ёш поляк революционери, Врублевскийнинг дўсти, Париж Коммунасининг қатнашчисидан гоятда муҳим хат олди:

«Доктор жаноблари! Парижлик хоним Батиньолдаги (Парижнинг шимолий қисмидаги район) Труффо кўчасида, 14-уйда яшайди, парол: «Тўқ қизил рангли гулингиз борми?» Жавоб: «Бор, афандим»!»

Лондонлик хоним душанбадан кечикмай йўлга чиқади, мен унинг ботирлигига бир оз шубҳаланганлигимни айтиб пича нафсониятига тегдим. Шундай бўлса-да, у Сиз истаган нарсаларнинг ҳаммасини олиб боради ва шартлашиб қўйилганича иш қилади. Бунинг учун жавоб бераман.

Парижлик хоним шу ойнинг 8 ёки 15 числосида квартирасини ўзгартиради. Демак, унинг янги адреси келишини кутмоқ лозим.

Сизга бўлган ҳурматимни қабул қилгайсиз, доктор жаноблари».

Бир куни Лиза Парижда истиқомат қилаётган, Коммунанинг қаттиқ бетоб аъзоси, газламага гул солувчи, шоир Эжен Потьеннинг ниҳоятда ночор бир аҳволда эканлигини билиб қолди. Жуда аҳтиёткорлик билан Красноцкая шаҳар чеккасидаги нообод кўчага йўл олди ишчи-коммунар шу ердаги кўҳна бир уйнинг болаҳонасида яширинча яшарди.

— Сиз бу чердакда патлари юлинган, ўлар ҳолатдаги бир қушни кўрарман, деб ўйлагандирсиз. Йўқ, мен касалманд бўлсам ҳам, куч-қувватим жойида, — деди Потье, бир неча асирни кўрган эман стулни аранг меҳмонга суриб. — Ростини айтсам, бу ерда яшаб одам барака топмайди. Бу ерга чиқиладиган зинанинг поялари одам юрганда қуриб кетган тобутдек гижирлайди, шундан ҳар сафар мен жонимни олгани келишди, деб ўйлайман. Лекин бу шунчаки гап. Баррикадаларда жанг қилар эканман, шу қадар кўп фикр-ўйларни кавлаштирдимки, эллик беш йил умр кўриб шунчали қилмаган эдим. Уқлар визиллаб, бобокалонларинг ҳузурига чорлаб турганда, одам кераксиз нарсалардан халос бўлади. Мен оғзимга мазали бир нарса олгандек, ҳаётнинг мазасини биринчи бор татиб кўрдим. Қандала босган бу уйнинг ташқарисида нималар бўляпти ўзи, ҳаммасини гапириб беринг.

— Хайриятки, бу уйда бошингиз омон қолибди.

— Гапингиз тўғри. Минг-минглаб бетоле оғаниларимиз каби мен ҳам Пер-Лашез деворларининг тошларини қоним билан бўяшим мумкин эди. — Потье оғир нафас олди. — Тьер революцияни қонга ғарқ қилди, биз омон қолган озгина коммунарлар эса ўзимизнинг хом хаёлларимизни ана шу қон денгизида ғарқ этдик. Мен лақмаликдан умрбод қутулиб, кўзим очилди. Дўстларимиз қабрлари тепасида ожиз кўз ёшлари тўкилаётган ана шу мушкул кунларда, танҳо бир ўзим доимий хавф-хатарда яшаб, шеърлар битдим. Улар менинг юрак толаларимдан тўқилган.

— Илтимос Сиздан, асарларингиздан ўқиб беринг, — илтимос қилди Лиза.

Потье қоқ ерга ташланган титилиб кетган похол тўшакдан салгина туриб, ясси, пучуққина, ақл ёғилиб

турган сарғиш юзини дераза томон бурди. Лиза Сократнинг калласини эслади.

Қўзғол, муҳри лаънат босилган олам!
Очларнинг, қулларнинг дунёси, қўзғол!
Ғазабдан ақлимиз қайнаркан бу дам
Жон чиқар жангларга бошлагил дарқол!
Бу жанг бизнинг сўнгги жангдир, бўлурмиз озод,
Байналминал билан қаддин тиклар одамзод!

Потье бу сатрларни гўё айтаётгани йўқ, балки куйлаётгандек туйиларди. Унинг овози мусиқий, тиниқ бўлиб, шу топда у теран ҳис-туйғу билан йўғрилган эди. Лиза қаттиқ ҳаяжонланиб, бутун вужуди билан олдинга ташланган эди.

Агар сурон солса буюк қалдироқ,
Кўппаклар, жаллодлар галаси узра,
Бизнинг тепамизда кун порлар бироқ.
Ёруғ нурин дариг тутмай сира.
Бу жанг бизнинг сўнгги жангдир, бўлурмиз озод,
Байналминал билан қаддин тиклар одамзод!

Ташқарида тўсатдан қий-чув кўтарилди. Хотин-халаж бир неча коммунарни ҳарбий судга олиб бораётган соқчиларнинг йўлини тўсган эди. Офицер «шайланинг» деб команда берди. Шовқин-сурон кучайди, халойиқ жаллодларни қарғаб лаънатлар ва аламли дод-фарёд қиларди. Жазоловчи миршабларга тош отилди, ўқлар янгради, дўпир-дўпир кучайди. Қаердандир: «Яшасин Коммуна!» деган бўғиқ овоз эшитилди. Сўнгра ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди.

Ҳолдан кетган, кекса Потье завқ-шавқ билан ўқишни давом эттирар ва юзи ғаройиб бир тарзда ўзгариб турарди; Лизанинг кўзига у яшаргандек ва чиройли бўлиб қолгандек кўринарди.

Истибод оламин барбод этамиз,
Замин-заминини айлаймиз вайрон,
Биз янги зўр олам бунёд этамиз,
Қулларнинг измига ўтар бу жаҳон.
Бу жанг бизнинг сўнгги жангдир, бўлурмиз озод,
Байналминал билан қаддин тиклар одамзод!

Лизанинг аллазамон кетар вақти бўлса-да, у ҳануз Эжен Потъенинг ёнида ўтирарди.

— Мен хотира учун Сизнинг «Интернационал»ни олиб кетаман, — деди у хайрлашиш вақтида. — Менимча, бу асар абадул-абад яшайди. Кўпдан-кўп авлодлар бундан буён, мен каби, уни дилида сақлаб, кураш, қувонч ва алам онларида такрорлайди. Раҳмат Сизга, азиз дўстим, инсониятга қилган бу туҳфангиз учун.

Ҳар қандай ҳақиқий ижодкор каби ўзидан шубҳаланган Эжен Потъе меҳнатда қабарган қўллари билан Лизанинг бошини эгиб, миннатдорчилик билан пешонасидан ўпди.

Бир неча кундан кейин Потъе омон-эсон Англияга қочиб олишга муваффақ бўлди.

1871 йил ёзи охирлаб бораётган эди. Ася ҳали ҳам Веведаги пансионда эди, Лиза қизининг олдига жўнаб кетди, у кейинчалик яширинча Польшага ўтиб олмоқчи ҳамда Красноцкийнинг юрагини ўша ерда тупроққа қўймоқчи эди.

Қайнаб, жўш уриб турган Франциядан кейин қўшни Швейцария Лизада ёглиқ балиқлар ва итбалиқлар ўйнаб юрган тиниб қолган кўл каби унинг ғашини келтирадиган бир таассурот туғдирди. Фермерлар билан майда буржуанинг мудроқ ҳаловатини ҳеч қачон бузолмас эди.

Лиза салкам эликка чиқиб қолганди. Францияга жўнагунга қадар, бир неча ой аввал, у айниқса одамларга қўшилганида ва суҳбатлашганида, анча ёришиб, ёш жувонлардек кўринарди.

Одам ўзининг ташқи кўринишига одатланиб қолиб, ўзида юз бераётган ўзгаришларга кўпинча ҳисоб бермай қўярди. Красноцкая Коммуцанинг, эри, дўстларнинг ғамини торта-торта ўзининг қай алфозга тушганини фақат қизининг кўзи билан кўрди. Ася лабларини ғамгин бир ҳолда салгина очиб, йиғлаб юбормаслик учун юзини буриштирганича онасига боқарди.

— Жуда ўзгариб кетганман-а, — деб билиб олмоқчи бўлди Лиза ва жавоб бўлавермагач, жим бўлиб қолди.

Сўнгра у, қандайдир чизиқдан хаклаб ўтиб, ўзи пайқамагани ҳолда кексайиб қолганини тушунди бирдан.

Лизанинг сочлари оқарган ва кўкимтир бўлиб қолган қовоқлари билан пешонасига қалин ажинлар тушганди. Оғир, ғамгин чизиқлар бурнининг четларини энгаги билан туташтириб турарди. Ингичкагина бўйни сўлиган поядек қуруқшаб қолганди. Ўзини кўзгуда кўриб ҳайрон бўлди Лиза. Тузатиб бўлмас бир ҳол юз берганди. Кунни кеча ям-яшил япроқларга бурканган дарахт замонлар ўта куйдиргандек яланғочланиб, қорайиб қолганди. Лиза алланечук нохуш бўлиб қолди. У дунёдаги жамики гўзалликларни бирам севарди ҳамиша. Ўзининг кексайгани хунук, жирканч бўлиб кўринди унга. Бунга итоаткорона, ақл-хуш билан кўникиш осон эмас эди. Лекин яқин ўтмиш хотиралари: Варленнинг ўқ тешиб ўтган бош и, қонга беланиб ёпишиб қолган сочлари, Красноцкийнинг заранг дарахтининг сўлиган кулранг япроғига ўхшаш жонсиз юраги, коммунарларнинг тобутлари ортилган аравалар биринкетин кўз ўнгидан ўтаверди. Юзи бўшашиб, сўлгин бўлиб, кўзлари киртайиб қолганидан нолиш Лизага куфрликдек бўлиб кўринди. У тирик қолган эди. Нима учун? У қандай вазифани бажариши лозим? Мингларча гуноҳсиз шаҳидлар: бизни унутма, яша, кураш, золим топтамоқчи бўлган Коммунанинг қонга беланган байроғини қўлингдан қўйма!— деб ундар эди уни. Лиза руҳи тушмаганини ҳис этди. Ёши бир ерга бориб қолган чоқда одамни чўчитадиған,— ёлғизлик ва бефойда яшашдан унинг қўрқадиган жойи йўқ эди. У одамларга керак бўлиб, қалбини ўт ичида омон сақлаб қолган эди. Лиза ҳаётнинг машаққатли йўлларида дадил ва хотиржам бораверди, у қаёққа ва нима учун боришлигини билар эди.

Жақларлар омон-эсон чегарадан ўтиб олиб, тез орада Швейцарияга етиб келишди ва Бернда қўнишди. Лизани ғашини келтирган нарса, бу ердаги осойишталик ва дориломонлик Коммунанинг ҳолдан тойган бу қочоқларига жуда маъқул тушди. Бошларидан кечирган машаққатлар Анна билан эрига қаттиқ таъсир қилган эди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам жуда эзилган, алалхусус дарс бериб ва таржима иши билан шуғулланиб, аранг кун кўришга тўғри келган эди. Гоҳи ҳуд, гоҳи беҳуд, салга тутоқиб кетадиган Жақлар фа-

қат медицина таълимини тезроқ тугатиб, врач бўлиб олишнинг пайида эди. У бўш вақтининг ҳаммасини анатомия хонасида ўтказар ва дарсликларни мутолаа қилар эди. Лиза Жакларлар билан бўлган дўстлиги аввалгича эмаслигини сизди.

— Утган етмиш икки кун мени нари олиб бориб, бери олиб келди,— очиқдан-очиқ эътироф қилди Анна,— революция ҳаминша ўт-оловнинг ўзи, унинг ўтида куймасликнинг иложи бўлмаса керак.

— У сенингча, бамисоли қуёш эмасми?— тагдор қилиб эътироз билдирди Лиза.

— Ундай бўлса мен энди ўзимни сояга олмоқчиман.

— Бечора қиз, нега энди чарчадинг бўлмаса.

Шундай бўлса-да, Анна Васильевна аввалги қарашларидан қайтмаган эди. У Маркснинг 1871 йилда Женевада чиққан «Франциядаги граждандар уруши» номли улкан китобини рус тилига таржима қилиш ишида қатнашди.

Бу орада Ш Бўлим агенти тез кунларда чет мамлакатдан Варшавага ёшлар орасига яширинча тарқатмоқ учун Карл Маркснинг немис тилидан рус ва поляк тилларига таржима қилиниб, Цюрихда чоп этилган «Граждандар уруши» номли брошюраси келиши керак, деб Польшадан Петербургга хабар қилган эди.

Лиза бир оз тутулиб ва Женева кўлида дам олгач, қизи ҳамроҳлигида бошқа бир одамнинг паспорти билан Люблинга кириб борди. Россияда реакциянинг қутуриб кетгани уни қаттиқ изтиробга солди.

Катков коммунарларга хайрихоҳ деб гумон қилинган ҳар бир одамнинг таъзирини беришга чақириб: «Қақшатиш, янчиш, қириб ташлаш керак!» деб дод соларди.

Унинг «Московские ведомости» газетаси Коммуна арбобларини Бонапартнинг пулга ёлланган агентлари деб, етмиш икки кунлик фожиани эса Луи Бонапартни яна тахтга чиқаришга интилайтган Бисмаркнинг иши, деб эълон қилди.

Некрасовнинг Коммунарларга бағишлаган шеърлари қора уфқда ёруғ юлдуздек чақнади. Лиза бу шеърни ёдлаб олиб, такрорлар экан, кўз ёшларини тия олмасди.

Тин қолди соф қалб-ла, шон-ла ўлганлар.
 Танҳо овозлари эшитилмас ҳеч,
 Бахтсиз халқ бахти деб адо бўлганлар;
 Ёвуз эҳтирослар чек, ҳад билмас ҳеч.
 Эй тилсиз мамлакат, устингдан сенинг
 Телбалигу қаҳр гирдоби кезар.
 Буткул куни битди эзгуликларнинг...
 Эйвоҳ, тонгги йўқ тун, фақат сас келар —
 Шабд зимистонинг аро шу нафас,
 Ки ёллар қичқирар, ҳайқирар шодон!
 Улкан жасад узра учган басма-бас
 Қонхўр қузгунлардай очкўз, беомон
 Заҳарли илонлар келар кўзи қон.

Красоцкийнинг юрагини унинг она юрти тупроғига қўйиб ва унинг ота-оналари ҳоки қаршисида таъзим қилиб, Лиза қизи билан Англияга шошилди.

Карл Маркснинг номи бутун дунёга машҳур бўлиб кетганди. Бировлар унинг номини меҳр-муҳаббат ва ҳурмат билан, бировлар қўрқув ва нафрат билан тилга олардилар. Маркс эндиликда Интернационал гояларининг тийсоли бўлиб қолганди. Коммунизмнинг буюк «Манифест» эълон қилган даҳшатли ва қудратли шарпаси Париж кўзғолонида моддий шакл касб этган эди.

1871 йилнинг кузида Петербургдаги III Бўлим Лондондан, Карл Маркс ёмон ниятда, бировнинг паспорти билан Россияга бормоқда, деган маълумот олди. Бу хабар жандармларни ҳаракатга солиб қўйди. Шартли белгилар билан ёзилган кўпдан-кўп ошиғич маълумотларда Маркс Россияда пайдо бўлди дегунча уни топиб ушлаш кераклиги айтилган эди. Чегарадаги станцияларда яна айғоқчилар пайдо бўлиб, барча соқолдор ажнабийларнинг башарасига сурбетлик билан тикилар эдилар. Мана, жаҳон ишчилар ҳаракати йўлбошчисининг ўзи портда охири ушланди, деб Одессадан Петербургга хабар қилинди. Бироқ жандармериянинг қувончи кўпга чўзилмади. Қамоққа олинган киши Маркс фамилиялик немис коммерсанти бўлиб, қолаверса у Англия фуқаролигини қабул қилган шахс экан. Бундай кўнгилсиз англашилмовчиликлар бошқа содир бўлмаслиги учун III Бўлим бошқарувчиси Карл Маркснинг Лондонда топилиб, кўп нухада

кўчирилган портретини ўз итоатидаги хизматчиларга тарқатди. Орадан кўп ўтмай, поездда, гарбий чегара яқинида, Карл Марксга ўхшаган, соқолдор, сочи оқ бир инглиз ушланди. Бу ҳодиса дипломатик норозиликка сабаб бўлгудек эди, бироқ жабр кўрган кишининг норозилигига қарамай, Буюк Британиянинг норозилиги билан бу воқеа ўша ондаёқ босди-босди қилиб юборилди.

Маркснинг тобора машхур бўлиб бораётгани турли мамлакатлардаги кўпдан-кўп журналистларнинг унга эътиборини тортаётганди. 1871 йилнинг ёзида «Нью-Йорк оурлд»нинг мухбири мистер Ландор Маркс ва унинг бир сафдоши ҳузурига ташриф буюрди. Орадан бир неча кундан кейин репортер ўзининг тикувчи Эккариус ва Карл Маркс билан бўлган учрашувидан олган таассуротлари тўғрисида океаннинг нариги томонига хабар қилди.

«Сиз менга Халқаро ишчилар Жамияти тўғрисида баъзи бир маълумотлар йиғишни топширган эдингиз,— деб ёзиб юборди Ландор ўз газетаси редакциясига,— мен Сизнинг илтимосингизни бажаришга ҳаракат қилиб кўрдим. Бу вазифа ҳозирги пайтда осон эмас. Лондон, шак-шубҳасиз, Жамиятнинг штаб-квартирасидир, лекин инглизлар ниҳоятда юрак олдириб қўйишган ва машхур фитнадан кейин қирол Яковнинг кўзига ҳамма ерда порох кўринганидек, ҳамма жойда инглизлар кўзига Интернационал кўринмоқда. Халойиқнинг гумонсираши билан бирга Жамиятнинг эҳтиёткорлиги ҳам кучайган, албатта; бордию жамият раҳбарларининг махфий ишлари бўлса, бу раҳбарлар нақ сир сақлай биладиган одамлардир. Мен улар Кенгашнинг энг кўзга кўринган икки аъзоси ҳузурига бориб келдим ва уларнинг бири билан бемалол суҳбатлашдим, бу суҳбат мазмунини қуйида баён қиламан... Мен ҳузурига борган икки арбобнинг биринчиси Бош кенгашнинг таниқли аъзоси бўлиб, ўз дастгоҳи ёнида ўтирар ва хизматини қилаётган ўз хўжайинининг (шаҳарнинг шу қисмидаги кўпдан-кўп хўжайинлардан бирининг) қўполгина танбеҳларига жавоб бермоқ учун мен билан қилаётган суҳбатидан дамбадам чалғишга мажбур бўлар эди. Мен бу кишининг очиқ йиғилишларда сўзлаган ажойиб нутқларини эшитдим, унинг ҳар бир сўзи ўзини унинг хўжайинла-

ри деб атайдиган кишилардан иборат синфга оташин нафрат билан суғорилган. У ишчилар ҳукумати ташкил этиш учун ўзини етарлича баркамол ва қобилиятли деб билса керагу лекин бир умр энг ярамас мажбурий, ғайриихтиёрий меҳнат билан шуғулланишга мажбур. У мағрур ва ўзига бино қўйган киши, шунга қарамай у ҳар қадамда ириллашга таъзим билан ва буйруққа табассум билан жавоб бериши керак, ваҳолонки бу буйруқ таҳминан овчининг ўз итини чақирган вақтдаги одоб оҳангида берилади. Бу киши Интернационалнинг бир жиҳатини пайқаб олишимга ёрдам берди: «Бу — меҳнатнинг капиталга қарши норозилиги, ишлаб чиқарадиган ишчининг текин томоқ буржуага қарши норозилигидир.

Бу ерда мен вақт-соати келганда жуда қаттиқ зарба берадиган қўл борлигини кўрдим, тафаккур юритадиган бош хусусига келганда, менимча, доктор Карл-Маркс билан суҳбатлашган вақтимда, буни ҳам кўрдим.

Биз бир-биримизга рўпарама-рўпара ўтирдик; мен революциянинг тимсоли билан, Интернационалнинг чинакам асосчиси ва илҳомчиси билан, «Манифест»нинг муаллифи билан танҳо ўтирдим, ана шу «Манифест»да капиталга, агар у меҳнат билан олишадиган бўлса, ҳалокатга тайёр бўлиши кераклиги айтилган эди, хуллас, менинг қаршимда Париж Коммунасининг ҳимоячиси ўтирган эди...»

Учрашув вақтида Маркс Ландор билан узоқ суҳбатлашди. Ичкарига кирганида у америкалик билан ишиқ саломлашди. Улар бир-бирларига синовчан назар ташлашди.

— Хизмат, эшитаман? — деди Маркс.

— Инсоният, кўриниб турибдики, Интернационал нима эканини яхши билмайди, — деди Ландор. — Унга қаттиқ нафрат билан қарашади, лекин айтини нимадан нафратланишларини тушунтириб бера олмасалар керак. Ўзини Интернационал сирининг тагига бошқалардан кўра кўпроқ ета олдим деб ҳисоблайдиган баъзи кишилар, буни ўзига хос икки юзлама Янус деб билдилар, унинг бир юзида ишчига хос чин ва мулойим табассум, бошқа юзида ёвуз фитначининг истеҳзоли кулгиси зоҳир. Мен сиздан бу сирни ойдинлаштириб беришингизни илтимос қиламан, бунақа

назариялар эса бу сирни очишга ожиздир,— деб масалани дангал қилиб қўйди мухбир.

Буржуанинг Халқаро Ишчилар Жамиятидан бу қадар қўрқиш тўғрисидаги фикр Марксни хурсанд қилиб юборди ва у журналистга табассум билан жавоб берди:

— Бу ерда ҳеч қанақа сир йўқ, мухтарам жаноб, бизнинг Жамиятимиз очиқ иш кўраётгани ва унинг фаолияти тўғрисидаги жуда муфассал ҳисоботлар уларни ўқиб чиқишни истаган барча кишилар учун босиб чиқарилаётганини сира эътиборга олмаётган кишиларнинг аҳмоқликлари наҳотки сир бўлса. Сиз бир пеннига¹ бизнинг «Устав»имизни сотиб олишингиз мумкин, бир шиллинг² тўлаб эса шундай бир брошюра харид қиласизки, ундан бизнинг тўғримизда ўзимиз билган нарсаларнинг деярли ҳаммасини билиб оласиз.

Ландор баланд бўйли, қотма киши бўлиб, сочсиз боши пушти рангда ялтираб турарди. У «деярли» сўзини эшитиб, тиззаси учига шапиллатиб урди-да, қаҳқаҳлаб кулди.

— «Деярли» деган сўз жуда мумкин, деган гап; лекин мен билмайдиган нарса энг муҳим нарса бўлиб чиқмайдими? Сиз билан бутунлай очиқчасига гаплашмоқчиман, масалани бегона кузатувчи тасаввур этганча қўймоқчиман: ташкилотингизга кўпчиликнинг ёмон муносабатда бўлаётгани халойиқнинг нодонларча адоватидан кўра каттароқ бир нарсадан далолат бермасмикан? Айтган гапларингизга қарамай, Сиздан яна бир карра, Интернационал нима ўзи, деб сўрашга рухсат этгайсиз.

— Сиз интернационал таркибидаги кишиларга — ишчиларга бир назар солсангиз, шунинг ўзи кифоя — рад этди Маркс.

Ландор қистовни давом эттираверди.

— Тўғри, лекин солдат ўзи итоат қиладиган ҳукумат учун ҳамиша намуна бўлавермайди. Мен аъзоларингиздан баъзиларини биламан ва уларни фитна-

¹ Пенни — Англияда юритиладиган чақа пул. (Тарж.).

² Шиллинг — Англияда фунт стерлингга тенг танга пул (Тарж.)

чилар ясаладиган хамирдан эмас, деб фараз қиламан. Қолаверса, миллион кишига маълум сир умуман сир бўлмаган бўлар эди. Лекин агар бу кишилар қандайдир дадил,— агар мен бунга қўшимча қилиб кураш воситаларини унчалик тўғри танлай билмайдиган,— десам, умид қиламанки, Сиз мени кечирасиз,— но-бопроқ одамларнинг қўлида фақат бир қурол бўлса-чи?

— Шундай эканига ҳеч қанақа далил йўқ,— эътироз этди Маркс.

— Париждаги сўнгги қўзғолон-чи?

— Биринчидан, бу ерда умуман қандайдир фитна бўлганини, содир бўлган бутун воқеа вужудга келган вазиятнинг қонуний бир оқибати эмаслигини исбот этиб беришингизни илтимос қиламан. Башарти фитна бўлган дейиладиган бўлса, Халқаро Жамиятнинг унда қатнашганини нима билан исботлаш мумкин?

Ландор Маркснинг жавобларини тез-тез ёзиб турган дафтارينинг бир чеккага суриб қўйиб, креслога суяниб олди.

— Қоммуна органларида Жамиятнинг кўпдан-кўп аъзолари борлиги билан,— деди у суҳбатдошининг башарасига синовчан ва сурбетларча боқар экан.

Маркс сигара ёндирди ва кабинетда у ёқдан-бу ёққа юриб, Ландорнинг саволларига жавоб берди.

— Париж қўзғолонини қилганлар Париж ишчиларидир. Энг қобилиятли ишчилар муқаррар равишда унинг йўлбошчилари ва ташкилотчилари бўлишлари керак эди; шуниси ҳам борки энг қобилиятли ишчилар одатда айни вақтда Халқаро Жамиятнинг аъзолари ҳамдирлар. Лекин жамиятни, ҳар қалай, уларнинг ҳаракатлари учун жавобгар қилиб бўлмайди.

Ландор истеҳзоли кулиб лабини буриштирди.

— Жаҳон бунга бошқача қарамоқда,— деди у, маънодор қилиб.— Одамлар Лондондан махфий йўл-йўриқлар бўлганлиги ва ҳатто пул билан ёрдам берилгани тўғрисида гапиришмоқда. Сиз далил қилиб келтирган Жамиятнинг очиқ ишлаётгани ҳар қандай яширин алоқаларни истисно қилади деб, бўладими?

— Уз ишини ҳам махфий, ҳам ошкора алоқа воситаларидан фойдаланмасдан олиб борадиган ташкилот бирор пайт бўлганми ўзи?— деди дадиллик билан Маркс.— Лекин Лондондан келган махфий йўл-йўриқлар тўғрисида Папа давлатининг қандайдир маркази дин ва ахлоқ масалаларига доир чиқарадиган декретлар ва ҳийла-найранглар тўғрисида гапиргандек гапириш,— Интернационалнинг моҳиятини мутлақо тушунмаслик демакдир. Бунинг учун Интернационалда марказлашган ҳукумат бўлиши талаб қилинар эди; ҳақиқатда эса унинг ташкилот формаси айна маҳаллий ташаббусга ва мустақилликка энг кўп эркинлик беради. Аслида, Интернационал ишчилар синфининг ҳукумати эмас, асло; у қўмондонлик қилувчи кучдан кўра, тўғрироғи, бирлашишдир.

Америкалик ёзишдан яна чалғиб:— Қандай мақсадда бирлашиш?— деб гап ташлади.

— Сиёсий ҳокимиятни қўлга киритиш воситасида ишчилар синфини иқтисодий жиҳатдан озод қилиш мақсадида; социал вазифаларни амалга ошириш учун ана шу сиёсий ҳокимиятдан фойдаланиш мақсадида. Ишчилар синфи фаолиятининг бутун формаларини ўз ичига олиши учун бизнинг мақсадларимиз шу қадар кенг бўлмоғи лозим. Уларга махсус характер бағишлаш уларни фақатгина бирон-бир ишчилар тўдаси талабларига, бирон-бир миллатнинг эҳтиёжларига мослаштиришни англатган бўлур эди. Бироқ барча кишиларни қандай қилиб озчилик манфаатларини кўзлаб бирлашишга даъват этиш мумкин? Башарти бизнинг Жамиятимиз шу йўлга қадам қўйганида, у Интернационал деб аталиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган бўлур эди. Жамият сиёсий ҳаракатларнинг муайян бир формасини белгилаб бермайди; у фақат бу ҳаракатлар бир мақсадга қаратилишини талаб қилади, холос. У бутун меҳнат оламига ёйилган бирлашган жамиятлар тармоғидир. Дунёнинг ҳар бир қисмида бизнинг вазифамиз қандайдир алоҳида томонида намоён бўлади, бинобарин ишчилар у ерда бу вазифани ҳал этишга ўзларининг йўли билан ёндашадилар. Ишчиларнинг ташкилотлари Ньюкаслъ билан Барселонада, Лондон билан Берлинда бутун икир-чикирларигача бутунлай бир хилда бўла олмайди. Масалан, Анг-

лияда ишчилар синфи қаршисида ўзининг снёсий куч-қудратини намойиш қилиш йўли бор. Тинчгина ташвиқот анча тезроқ ва тўғри йўл билан мақсадга олиб келадиган бир ерда қўзғолон қилиш ақлсизлик бўлур эди. Францияда жазо қонунларининг кўплиги ҳамда синфлар орасидаги ҳалокатли антогонизм социал урушнинг зўрлик билан ҳал этилишини муқаррар қилиб қўйса керак. Лекин бунга эришиш усулини шу мамлакат ишчилар синфининг ўзи танлаши лозим. Интернационал бу масалада бирор нарсани мажбур қилишга киришмайди ва ҳатто маслаҳат бериши ҳам гумон. Аммо ҳар бир ҳаракатга у хайрихоҳлик билдиради ва ўзининг қонунлари билан белгиланган доирада унга ёрдам кўрсатади.

Маркс океаннинг нариги томонидан келган муҳбирга турли мамлакатларнинг иш ташлаётган ишчиларига берилаётган хилма-хил ёрдам тўғрисида, меҳнаткашлар бирдамлигининг асослари тўғрисида, касабасоюзлари, ўзаро ёрдам жамиятлари фаолияти, кооператив савдо ва кооператив ишлаб чиқариш тўғрисида эринмай, муфассал гапириб берди. У Европада Интернационал таъсири кенгайиб бораётганини маълум қилди. Испанияда икки газета, Германияда — уч, Австрия билан Голландияда ҳам — шунча, Бельгияда — олти ва Швейцарияда ҳам шунча газета Халқаро Ишчилар Жамиятининг қарашларини тарғиб қилаётган эди.

— Энди, Интернационалнинг нима эканини Сизга гапириб берганимдан кейин, — деб гапини тугатди Маркс, Ландорнинг рўпарасига ўтирар ва унга сизгара узатар экан, — унинг фарз қилинган фитналари тўғрисида ўзингиз бир фикрга кела олсангиз керак.

Орада пича сукут чўкди. Хона ичида сигаранинг кўкимтир тутуни сузарди.

— Мадзини ҳам ташкилотларингизнинг аъзосинми? — синчковлик билан ва қизиқсинаб сўради Ландор.

— Э, йўқ! — хушчақчақ кулди Маркс. — Биз агар унинг ғояларидан илгарилаб кетмаганимизда, бизнинг муваффақиятларимиз у қадар катта бўлмаган бўлур эди.

— Гапларингиз ҳайрон қиляпти мени. Уни мен

энг илғор қарашларнинг намоёндаси деб ишонган эдим.

— У атиги буржуа республикаси эски ғоясининг вакилидир. Биз эса буржуазия билан ҳеч қандай умумиятга эга бўлишни истамаймиз. Мадзини ҳозирги замон ҳаракатидан немис профессорларидан кўра ҳам орқада қолиб кетди, бироқ немис профессорлари ҳалига қадар Европада келажакнинг ривожланган демократиясини тарғиб қилувчилар ҳисобланади. Улар бир вақтлар, балки бир минг саккиз юз қирқ саккизинчи йилгача шундай эдилар, ўшанда немис буржуазияси, бу сўзни инглизча маънода тушунганда, эндигина ўз ривожига эришган эди. Бироқ энди бу профессорлар бутунлай реакция томонига ўтиб кетишди, шу боисдан пролетариат уларни танишни ортиқ истамайди...

Маркс суҳбатни тугатиш ниятида эканини кўриб Ландар қўярда-қўймай сўради:— Қўшма Штатлар тўғрисида нима дейсиз?

— Фаолиятимизнинг асосий марказлари ҳозир эски Европа мамлакатларидадир. Кўпгина ҳолатлар шу вақтга қадар ишчилар масаласи Қўшма Штатларда бу қадар кучли аҳамият касб этмайди, деб ўйлашга имкон берарди. Бироқ бу ҳолатлар тез барҳам топмоқда ва ишчилар масаласи, Европада бўлгани каби, у ерда ҳам жамиятнинг бошқа қатламларидан фарқ этадиган ҳамда капиталдан ажралган ишчилар синфининг ўсиши билан тезда биринчи ўринга ўтмоқда.

Яна бир нечта иккинчи даражали саволлар бериб, Ландор шанғиллаб Марксга ташаккур билдирди ва унинг қўлини узоқ силкитар экан, олисдаги Америкага уни таклиф қилди.

Ландор жўнаб кетгач, Маркс кабинетдан чиқиб, зинапоядан емакхонага тушди. Модена-вилла қочоқ коммунарлар билан тиқилиб кетган эди. Женнихен билан Элеонора ўз хоналарини уларга бўшатиб бериб, Ленхеннинг хонасига кўчиб ўтган эдилар, биринчи қаватдаги меҳмонхона шоша-пиша қурилган госпитал палатасини эслатар эди. Уйда каравоть билан диванлар етмагани учун Женни бир неча стулларни ёнма-ён қўйиб, уларнинг устига матрас ва одеяллар тўшаб, этадиган ўрин ҳозирлаган эди. Ленхен бу уйда яшов-

чи бир гала кишига тамадди тайёрлашга аранг-улгурарди. Кастрюллар билан товаларнинг ҳаммаси ишга тушиб кетганди. Риженс-стритда ҳам шу аҳвол эди, кўрган-кечирганларидан гангиб қолган кишиларни тўйдираман, даволайман ва кийинтираман деб, Лиццининг оёғида оёқ қолмаганди.

Карл кириб келганида, Женни билан қизлари қувгин бўлганлар учун тўпланган пулларга харид қилинган нарсаларни тақсимлаётган эдилар. Кўпчиликнинг алмаштирадиган ички кийими, устки кийими ва пой-афзали йўқ эди. Маркс билан унинг рафиқаси ўз гардеробларида нима топсалар ҳаммасини тарқатишди. Коммунарлар ва уларнинг оилалари даволанишга ва ёрдамга ниҳоятда муҳтож эдилар, уларнинг орасида кексалар ва болалар бор эди. Ленкен лимон билан асал қўшиб арғувон гулидан суюқлик дори тайёрлаб, тоби қочганларга ичирарди.

Женни билан унинг эри яқин кишилари ёрдамга муҳтож бўлганида азалдан мўъжизакор кучга кириб кетар эдилар. Интернационалнинг баъзи намоёндалари бошига тоғдек ғам ёғилиб, ўзларини йўқотиб қўйган пайтда, Маркс, Энгельс ва уларнинг рафиқалари сира ҳовлиқмадилар, ўзларини йўқотмадилар ва революционерларни омон сақлаб қолиш воситаларини топишда тадбиркорлик кўрсатдилар.

— Уйимизда яшаётганларни биз бугуноқ оёгини бутлаймиз,— деди Женни.— Болаларга қулайгина сандал топдик. Кичкинтой Клоннинг иситмаси бўлгани учун врач чақирдим. Айтинг-айтинг қизилча бўлмасин. Лесснер икки тикувчи билан бир дурадгорга Бэкер-стритдаги устахонадан иш топди. Булар хушxabарлар-а?

— Ҳа, азизим.

— Бу хирахандон янкига бас келаман деб ҳоли жонинг қолмади-а, Мавр?

— Гап мен кутгандан кўра жиддийроқ бўлди. Агар у мен айтган гапларни бузиб ёзмаса, ўқувчилар Интернационал нима эканлиги тўғрисида бирмунча тўғри тасаввурга эга бўла оладилар.

— Ҳа, буржуа газеталарининг қўлидан келадига-

¹ Я н к и — европаликлар томондан америкаликларга қўйилган лақаб. (Тарж.).

ни шуки, хом хаёллари тўқиган ваҳимали гаплар билан ўзларининг обуначиларини қонига ташна қиладилар.

— Лекин бу хашаки сураткашлар қизил ва қора бўёқнинг энг кўпини Интернационалнинг газабкор йўлбошчиси ва Коммунанинг илҳомчиси доктор Маркснинг девсифат портретини чизишга сарфлайдилар,— деди Женнихен, ота-онасининг гапларини эшитиб.

Хонага ўртоқларининг фидойилиги туфайли мўъжиза билан ўлимдан омон қолган уч коммунар кириб келишди. Уларни чуввос солиб, севинч билан қарши олишди. Улардан бири, каттароқ ёшдагиси, қотмагина, новча, соч-соқоли қора, чўзинчоқ юзи қорачадан келган, кўз тузилиши болут дарахтининг ёнғоғини эслатадиган, «Генрих IV» ча соқол қўйган ва ингичка найзадор мўйловли киши француз бўлса ҳам французга унчалик ўхшамас эди. У Жанубий Испания фуқаросига, Веласкес мўйқаламига мансуб Испан зодагонлари портретларидан кўчирилган суратга ўхшаб кетарди. Унинг номи Шарль Лонге, касб-кори журналист бўлиб, Париж Коммунасида фаол қатнашган эди. Бунга қадар ҳам студентлик чоғлариданоқ у цезарлик режимига қарши курашган эди. У билан бирга Валерий Врублевский ва Лео Франкель келишди. Катринани дафн этганидан буён поляк анча кексайиб қолган эди. Унинг ҳорғин юзида чечакдан қолган чўтирлари яққол кўзга ташланар ва лабларининг бурчакларида янги ажинлар пайдо бўлганди. У баҳайбат бошини аввалгича дадил ва тетик орқага ташлаб юрар ва қарашларидан мустаҳкам ирода ёғилиб турарди. Женни Маркс поляк революционерларига алоҳида қизиқиш ва оққўнгиллик билан қарарди. Бир неча соат давомида улар Коммуна ва унинг ҳимоячилари тўғрисида гаплашиб ўтиришди.

— Биз сизни, Врублевский жаноблари,— деди Женни,— Франциядаги Тьер жаллодлари энди ўлим жазосига ҳукм қилибди деб эшитдик.

— Тўғри, лекин орқаворатдан, Маркс хоним,— деб салгина жилмайди Врублевский.

Женни ундан Луиза Мишелнинг тақдири тўғрисида сўради.

— Бу аёл Франциянинг обрўсини оширади. У чинакам халқ қахрамонидир. Луиза Мишель унга ўлим

хавфи таҳлид қилаётганини билса ҳам баррикадани ташлаб кетишни сира-сира истамади ва фарқ бўлаётган кемадаги ботир капитан сингари баррикадада қолди. Энди жуда деганда уни умрбод каторга — Янги Каледония кутади.

— Демак унга қон чиқармас жодимашина ҳозир-лашаётган экан-да? Ҳозирги замон аёллари орасида унинг довюраклигининг мисли йўқ. Бу синовга ҳам бардош бера олармикан у?

— Унинг темир иродасига умид қиламиз.

Одамларни танишда хато қилмайдиган Женни Врублевскийнинг жиддий, оддийгина ва шу билан бирга теран ҳикоясидан қаттиқ ҳаяжонланди. У Женнига ёқиб қолди ва унда ҳурмат уйғотди.

Меҳмонлар қизлар билан гаплашгани нарига кетганларида Женни Карлга: — Унинг калласи тўла ақл, ўзи ҳалол одам, — деб шивирлади.

Маркс Париж меҳнаткашларининг севимли киши-си Лео Франкелга диққат билан разм соларди, меҳнаткашлар ажнабийлар ичида уни биринчи Коммуна аъзоси қилиб сайлашганди. Бунинг учун алоҳида қарор чиқарилган эди, қарорда: «Коммуна байроғи Жаҳон Республикаси байроғи эканлигини эътиборга олиб... ажнабийлар Коммунага киритилиши мумкин», дейилган эди. Шарль Лонге Иккинчи империя давриданок Франкель билан яқиндан таниш эди. Навқирон венгрнинг бир оз бўртган, қоп-қора кўзларининг макр-сиз, дангал ва ўйчан боқишида аллақандай ёқим-той бир нарса бор эди. Унинг гапириш йўсини ва одамлар билан муомаласи ҳақиқий камтарлик; ақл, туйғунлик ва жуда таъсирчанликни акс эттирар, Маркс буларни нақадар кўпроқ англаган сайин Коммунанинг бу арбобига шу қадар дўстона муносабатда бўлаётган эди.

— Айтмоқчи, мен Лафаргдан қизиқ бир хат олдим, — деди Маркс, — у испан ва Француз газеталарининг ваҳимали хабарини ёзиб юборди. Шу уйдирмани бир эшитинг:

«Республика прокурори Фосда Интернационал йўлбошчиси Карл Маркснинг уч ака-укаси ва унинг куёви Поль Л.ни қамоққа олди...» Маркснинг уч ака-укаси тарихини мендан кўра сиз яхшироқ биласиз, чунки уларни қамоққа олишганида, мен тоққа чиқа-

диган йўлда эдим, бу тоғ чўққисида, қўшиқда куйлангандек, мусаффо эркинлик ҳавосидан нафас олинади».

— Францияда сизнинг ростдан ака-укаларингиз борми?— қизиқди Врублевский.

— Менинг биронта ҳам туғишган ака-укам тирик эмас,— жавоб берди Маркс.

Женнихен ҳаммани чойга таклиф қилди.

Қош қорайганида эркаклар уй эгасининг кабинетига кўтарилишди. Маркс сигара тутунини ҳузур қилиб ичига тортарди. Врублевский трубкасига тамаки тўлдирарди, Лонге эса чекмайман, деб дераза ёнига келди. Боғда у Женнихенни кўриб қолди. У қўлида лейка билан ўзининг теплицаси томон борарди.

Валерий Врублевский жуда эскириб кетган пиджаги чўнтагидан ғижим-ғижим бўлиб кетган, хат ёзилган бир варақ қоғозни олди-да, уни Марксга узатди. У қоғозни диққат билан ўқиб чиқди, яна қайталаб ўқигач, ҳанг-манг бўлиб деди:

— Жуда зўр-ку. Мен Эжен Потье тўғрисида эшитган эдим-ку, лекин уни бунақа бақувват сатрлар ёза олади, деб ўйламаган эдим. Бизга юракдан отилиб чиққан шунақа гимн жуда зарур эди. Илтимос қиламан, шеърни овоз чиқариб ўқиб беринг менга.

Шундан кейин Маркснинг ишхонасида «Интернационал» янгради.

Қўзғол, муҳри лаънат босилган олам...

Врублевский одатда шеърни маҳорат билан ўқирди, бироқ бу сафар унинг товуши титрар, антикарди.

Ҳеч ким халос қилмас дунёда бизни —
Худо ҳам, подшо ҳам, ботир ҳам, рост гап.
Биз озод этамиз ўз-ўзимизни,
Ўзни курашларга, жангларга ташлаб!

Врублевский ҳаяжонини босиб, «Интернационал»ни ўқиб тугатди. Орага жимлик чўқди. Маркс сигара чекар экан, қошларини чимириб, диққат билан нималар тўғрисидадир ўйларди.

— Пироварди ғалабага тўла ишонч барқ уриб турган бу чақириқ Улуғ Париж Коммунаси вайроналари устида янгради,— деди у. — Коммунарларга ажойиб ёргорлик бу.

Маркс сигарани ўчирди-да, Врублевскийдан нақоратни такрорлашни илтимос қилди.

Бу жанг бизнинг сўнгги жангдир, бўлурмиз озод,
Байналминал билан қаддин тиклар одамзод!

МАНГУЛИК

Жойдан-жойга кўчиб, турар-жойини ўзгартириб туриш анъанавий якшанба ибодати сингари инглизларга одат бўлиб қолган. Дунё уларнинг тушунчасида Лондоннинг атроф-теварагига нисбатан бориб-келиб бўлмайдиган нарса эмас. Паластин — Британия мустамлакаси Цейлон каби Рождество куни дам олиб келса бўладиган таниш бир жой. Агар бойларнинг кўнгли ҳашаматли француз Ривьерасини тусаган бўлса, бунинг боиси шуки, ўз тасарруфларидаги жойларда, Англия меҳмонхоналаридаги зерикарли бир хилдаги ҳаёт, ўз ахлоқларининг мунофиқоналиги, мулозимат ва муомалаларининг бемаънилиги, Лондондаги турмушнинг бошқа кенгликларида айнан такрорланиши кўпинча уларнинг жонига тегар эди.

«Британия империяси» деб белги қўйилган барча немис юртларида фотиҳлар одатий маиший қулайликларга, таом ва кун тартибига эга бўлишларига қарамай, уларнинг ўзлари у ерда муттасил қиёфаларини ўзгартириб турардилар.

Капитализмнинг ўзига хос мунофиқликлари бор.

Ўзи ер-мулкида ёки денгиз бўйида дам олаётган итга, болаларга шўхлик қилишга, қадимги рақсларга ва базм-зиёфатларга, камин ёнида ўтириб сентименталь асарларни ўқишга ишқивоз хушвақт инглиз лендлордининг¹ юзаки қарашда Сингапурдаги безбет

¹ Лендлорд — Англияда ўз ер-мулкни фермерларга ижарага берувчи катта ер эгаси. (Тарж.)

плантатор, маҳаллий аҳолига даҳшат солуъчи бир офат эканини билиб олиш қийин. Ўз юртида у фермерлар билан жуда эҳтиёткорона муомала қилади ва ўзининг ёлланган ишчиларининг кўнглини овлашнинг нозик йўллари топа билади. Мустамлакачилар киядиган пўпакдан ясалган шляпа, оч рангли шимнинг кенг чўнтагида кўринмайдиган кичкинагина тўппонча, қаттиқ чивиқ, букилмайдиган тугмали ёки тўқали қўнж, чивинни тўсадиган тўр хўжайиннинг бениҳоя такаббурлиги ва йиртқичлиги билан қўшиб чамадонга пухта жойлангандир.

Усталик билан ниқобланган, дин ва таворот ҳикматларини сув қилиб ичган полковник уйлангани Ҳиндистондан Лондонга келди, у ерда полковник чегарадаги қалъалардан бирида ёмон ном чиқарган эди. У Англияга ўлжалар: бамбукзор ва қамишзорларда тутиб ўлдирилган қоплон ва йўлбарс терилари олиб келди. Унинг буйруғи билан ўлдирилган қўзғолончи ҳиндларнинг мурдалари уларнинг ватанида қолди. Унинг унашиб қўйилган қизи холасининг ўлимини сабр-тоқат билан саккиз йил кутди, мерос бўлмаса никоҳнинг иложи йўқдек кўринар эди унга. Ана шу ўтган йиллар ичида унинг сочлари оқариб, уни бўяйдиган бўлиб қолди ва қаллиғи истеъфога чиқадиган бахтиёр онларга ният қилиб ҳақини бўлиб-бўлиб тўлаш шарти билан уй сотиб олди. Бунга қадар эса полковник хизматкор ўйнаши — ёшгина ҳинду жувони билан овуниб, қаллиқчасига ошиқона хатлар ёзиб юрди. Хола вафот қилгач, Ҳиндистон-Афғонистон чегарасидаги қалъа бошлиғи пойтахтга келди. Уни қирғоқда кўрган киши полковникни мўмин-қобил художўй бир йигит деб ўйлар, у кунини дин ақидалари устида баҳслашиш, қариндош-уруғларига маъюсона хатлар ёзиш ҳамда ўз клубида сигара чекиб қаҳво ичиб, сиёсат тўғрисида гап сотиш билан ўтказарди.

Маркс Англиянинг нафақат тарихи ва экономикасини, балки унда яшовчиларни ҳам ўрганган эди: у инглиз газеталарини қизиқиб ўқиб турар, бу газеталарда турлича таъминланган ва турлича муҳитда яшайдиган кишилар мавқеининг ошиши ва юзтубан бўлиши тўғрисидаги хабарлар кўплаб босилгучи эди.

Суд процесслари — ижтимоий тузумнинг ҳаққоний кўзгусидир. Турмушнинг хунук томонлари, унинг рас-

во экани, буржуа ахлоқи ва ҳуқуқининг зўрлик билан солинган, умрнинг эгови - бўлмиш кишанларининг зилдек оғирлиги, кишилар онгининг қашшоқлиги, етишмаслигида ифодаланган тенгсизликнинг хилма-хил оқибатлари хаста кўнгилнинг хилват ва боши берк кўчалари бу кўзгуда жуда аниқ акс этади.

Маркс иқтисодий кризис йирик буржуа, судхўрлар ва банкирлар тақдирида кўпдан-кўп ўзгаришлар юз беришига сабаб бўлаётганини кузатиб борар эди.

Бир вақтлар инглиз зодагонлари бир жиноятдан ва бунинг оқибатида қулинг ўргилсин олифта, бадавлат йигит Генри Фоунтлеройнинг қатл этилганидан ларзага келган эди. Қартавозлик, пуританлар Лондонини иснодга қолдирган ишқий можаролар, дабдабали зебзийнатлар, бор-шудни ғарот қиладиган базмлар, телбатескари ишлар инглиз бойваччасини сохта вексель ясашгача олиб борган эди. Генри Фоунтлерой йирик банкир, Буюк Британиянинг мустаҳкам таянчи ва қудратли хўжайини бўлмиш «Банк оф Инглянд» пулдорларининг тўла ишончидан баҳраманд бўлган гардкамчи картавоз эди. Бироқ Фоундлеорой қудратли банкни алдашга журъат этганди ва унинг аслзода дўстларининг астойдил қилган ҳаракатлари, унга беш кетган ойимчалар ва туғишганларининг уни қутқариб олиш учун ҳар қанча бадал таклиф этиб қаттиқ ёлворишларига қарамай «банкир цехи» ўзининг жинояткор ҳамкасабасини жазолаган эди. Дор юртга вайронлик келтириб бойиган, Напалеоннинг дадил авантюралари кетидан кетган Родшильдлар сингари судхўрларнинг «покиза ва аслзода табақаси» доғини ювиб кетди.

Етмишинчи йиллардаги иқтисодий кризис вақтида шунга ўхшаш бир жиноят яна Буюк Британиянинг эътиборини тортди. Бир банкир сохта векселни муомалага киритди. У Лондонга миллионер бўлиб қайтиб, шу вақтга қадар шубҳали бўлган номини оқлаб олмоқчи бўлиб тож кийган ёки юқори мартабали шахслар бошлиқ етимхоналарга, ҳайвонларни муҳофаза қилиш жамиятлари ва худойихоналар ҳамда госпиталларга кўплаб иконалар берди. Пулга сотилган газеталар қаердандир пайдо бўлиб қолган, маҳорожа¹ каби тан-

¹ Маҳорожа — Ҳиндистон рожаларининг олий унвони. (Ғарж.)

тибойвачча ва зеб-зийнатга берилган, камбағалларнинг бошини силловчи, санъат билимдонини бир-биридан ўзишиб мақтай кетишди. Банкир базм-зиёфатлар ва инъомлар ёрдамида инглиз киборлари билан яқинлашишга ҳаракат қилиб, бу сафар ҳам муддаосига эришди. Лекин мултимиллионерни «фуқаро» деб ҳақорат қилган аслзодалар банкирининг роса мақтовни келтирилган янги қасрни қуриш ҳавасидан ўзларини тия олмадилар. Бундай уйга ҳар қандай герцогнинг ҳам ҳаваси келар эди. Бу чинакам мўъжиза бўлиб, ичида султонлар ҳарамиди бўладиган ҳовуз, юнонча ҳовли, римча пешайвон, японча боғча, гимнастика зали ва доимий оқар сувли америкача ваннахона бор эди.

Бунақанги ҳашамга одатлашмаган инглизларнинг оғзидан суви келиб, таслим бўлишди ва банкир ўйинда осонликча ютиб чиқди — у аслзодалар хонадонига суҳилиб кириб олди.

Қаср битганидан кейин у «Банк оф Инглянд»га ҳужумга ўтди ва унинг молия даҳоси узоқ қамалдан кейин ота-бобосидан тортиб банкир ўтганларнинг бадгумонлигидан устун келди. Бир вақтлардагидек Фоунтлерой каби у ҳам уларнинг ишончли кишиси ва Ситининг хўжайинларидан бири бўлиб қолди. У ниҳоятда тезлик билан бойиб кетди, чунки тажрибаси эскириб қолган, аввалги авлодлардан ўтиб келган анъаналари тўсиқ бўлаётган ва ҳаддан ташқари эҳтиёткор банкирларга зид ўлароқ у янги даврнинг корчалони эди. Унинг агентлари бутун дунё биржаларида иш кўришарди.

Бу банкир хонадонининг шиори: «Бир пулни қўйиб, миллионнинг кетидан қув», деган шиор эди. У Аргентина генералларини пул билан таъминлар, Корсика бандитларига ёрдам берар, туркларни қурол-яроғ билан таъминлар, ҳар бир ишдан фойда чиқарарди. Улкан «Банк оф Инглянд» унинг йиртқичларча чанг сола билишини, фаҳм-фаросати ва дадиллигини ҳурмат қиларди.

У ҳамма нарсани: урушлар, революциялар, ҳосилсизлик ва вокселларни ҳисобга олгани ҳолда, фақат бир нарсани — ризисни ҳисобга олмаганди. Иқтисодий фалокат кутилмаганда банкирнинг белини синдирди. У синган корхоналар бой берган маблағлар

ўрнига ажратиб жон сақлаб қолмоқчи ва бунинг учун сохта векселлар ясамоқчи бўлди.

Қўшни хонада довлашаётган магазин кассирига ўхшаб, банкир пуллардан усталлик билан фойдаланиб, ўша ондаёқ уларни қайтариб олиш ва дастлабки жиноятнинг изини йўқотиш умидида қаллоблиққа ўтди. Аммо кассир жаҳондаги баҳоларнинг бирдан сакраб кетишида, банкир эса — уларнинг чиқиб-тушиб туришида ютқазди. Уларнинг ҳар иккиси ҳам қаллоблик билан пул топиб, қайта-қайта таваккал қилиб кўрдилар. Бироқ магазиннинг ҳам, инглиз банкининг ҳам тўсатдан миси чиқиб қолди. Кассир билан банкир қора курсига бир вақтда ўтиришди. Фарқи фақат шунда бўладики кассирнинг ўғрилиги туфайли қаттиқ изтироб чеккан хотини боласини чала туғиб қўйди, банкирнинг ўғрилиги бошқа уч банкирнинг ўзини ўлдиришига, ўнларча корхоналарнинг синишига сабаб бўлди. Европада неча юз минг киши ишсиз, бир бурда нонсиз, келажаксиз қолди.

Ўзига хос зилзила бўлмиш банкнинг инқирози бутун дунёда ва аввалло Англияда акс садо берди, одамларнинг ҳалокатига сабаб бўлган қаттиқ силкинишлар, портлашлар содир бўлди. Биржада ваҳима кўтарилди. Кризис чуқурлашди. Генри Фоунтлеройнинг иши тарбиясиз боланинг ярамас қилмиши бўлиб кўринарди энди. Аср бошида дунё бутунлай бошқача манзарада кўринди...

Банкир жазоланмади. «Банк оф Инглянд» банкирлик номига тушган доғни юва олмади ва бунга ҳаракат ҳам қилмади.

Банкирнинг дабдабали, ола-була қасри ким ошди савдосига қўйилди, аммо харидор чиқмади.

Кризис!

Аслзодаларнинг номлари ҳануз суд ҳисоботларида зикр этилар эди. Қора курсига ўтириб қолган баронхоним ўзини зўр бериб иқтисодий тушкунликдан жабр кўрганлар қаторига қўшар эди. Хуллас, қаттиқ бўрон эманларни қўпориб, чаловларга ҳам таҳдид соларди. Баронхоним эридан ажралишиб, аёллар кўйлаклари тикиб сотадиган ҳашаматли магазин очди, магазинда кўпдан-кўп тикувчилар ва сотувчилар ишлар эди. Баронхоним даромад қилар ва бундан мамнун эди. Бироқ кейинги вақтларда бойвучча хонимлар

өвида кийинадиган ва пулни тежайдиган бўлиб қолишди, бунинг оқибатида баронхоним аввалги мижозларидан маҳрум бўлиб, доимий равишда фойда ололмай қолди. У аксар модачи ва бичиқчиларнинг ҳақини уриб қоларди, лекин бу ҳам ёрдам бермагач, товламачилик билан ўзини ўнглаб олишга ҳаракат қилиб кўрди.

Суд процесси ва турма жинойтчининг бутун оиласи шаънини иснодга қолдирарди. Бу бидъат кўпинча янги жинойтга ундар ва кўпга чўзиладиган фожиаларга сабаб бўлгувчи эди. Оила ўзининг «йўлдан тойган» аъзосини ҳайдар ва у жазо муддатини ўтаганидан кейин Канада, Австралия, Ҳиндистон ёки олис ороллар унга бирдан-бир бошпана бўларди. Тирикларни ўлганга чиқаришарди. Ҳукм бўлганнинг синглисини эр олмас, ака-укаларининг ишдан маҳрум бўлиш хавфи туғилар, унинг ота-онасидан нафратланишар ва бутун квартал улар билан алоқа қилмай қўярди. Аслзода ҳам, дўкондор ҳам ўз муҳитидан муқаррар қувилар, лекин бунинг фарқи чамаси шунда эдики, дўкондорлардан жуда шафқатсиз ўч олинар ва бу кўп давом этарди.

Лорд Ильсент Англия адлияси қаршисида жавобгар бўлди ва бу билан ривоятга кўра, нақ Вильгельм Фотиҳга хизмат қилган ота-боболарининг шаънини булғади. Лорд Ильсент бутун умр бўйи азамат рицарларнинг уруғ-аймоғчилик анъаналарини зўр бериб давом эттириб келди, рицарлар унвондан ташқари, юришларда бойлик орттиришни ҳам унутишмас, уларнинг авлодлари бойликка бойлик қўшишарди.

Инглиз аристократияси юртларни забт этмоқ учун қароқчилик юришлари ўрнига анча нозик йўллар билан бойлик орттиришнинг пайига тушди. Қулдорлар қул ёлловчиларга айландилар. Лорд Ильсент пул ва акциялар билан иш кўришни афзал билди ва булар унга анча ишончли ва қолаверса қадрсизланмайдиган бўлиб кўринди.

Лорд Ильсентнинг кемалар компанияси иқтисодий пўртанадан аёвсиз жабр кўрди. Йўловчилар ва юклар учдан бир ҳисса камайиб кетди. Океан кемаларининг бир нечтасини занжирбанд қилиб қўйишга тўғри келди.

Лорд Ильсент ғазнадонига оғир зиён етди. Буни

ошкор этиб ёрдам сўраш — таслим бўлиш деган гап эди. Илссент ҳалокатнинг олдини қаллоблик йўли билан олмоқчи бўлди. У ўзининг акциячиларидан талофатларни яшириб, сохта рақамлар эълон қилди. Ун икки ойлик қамоқ машҳур уруғнинг омадсиз вакилини тижорат ўйинида тирриқлик қилмасликка ўргатиши керак эди. Бироқ бу уйдирма акцияларнинг ғарот бўлган лақма харидорларига ёрдам бериши маҳол эди...

Суд шундай бир машина эдики, унинг қисмлари сифат жиҳатдан Шеффилднинг¹ энг юқори нав пўлатидан қолишмас,— аслзодаларнинг имтиёзларини ва бойлигини қойилмақом қилиб ҳимоя этар, унга қарши бош кўтармоқчи бўлган ақлсиз ва бахтсиз кишиларни ўз-ўзидан парчин қилиб юборарди.

Доклар ва ишчилар шаҳарларидан бахтсизлик аримас, суд эса ниҳоятда ошкора душман эди.

Маркс юрист бўлиб, Англия қонунчилиги ва ҳуқуқини миридан-сиригача биларди. Ўрта аср тартиблари, унинг фикрича, кўп асрлар давомида ўзгармай келишлиги билан бриттларга жуда ёқинлиги керак эди. Лекин мунофиқона синфий адолатсизлик, сотқинлик, ўтган асрларнинг моғор босиб кетган тажрибасини, қулфурушлар, рицарь қасрлари эгалари, банкларда мажлизбозлик қиладиган судхўрлар, қувноқ кўҳна Англияда ҳукмронлик сурган барча кимсаларнинг қўрқа-писа қиладиган қонхўрликларини бу макр-ҳийлалар билан яшириб бўлмасди.

Маркс билан Энгельс капиталистлардан пул ва ҳатто унвонлар тарзида садақа олиб, уларга қуллик қиладиган баъзи ишчиларни қаттиқ кузатиб борардилар.

Бир куни Маркс докларда дарз кетган деворлардан бирига қоқилган эълондан қолган бир парча ифлос қоғозга эътибор бериб қолди. Шамол қоғозни бурдалаб юборган, фақат порт яқинидаги кварталларда яхши маълум бўлган транспорт ишчилари тред-юниони раҳбари Бен-Доллетнинг имзосигина сақланиб қолган эди. Утмишда у юк ташувчи, кейинчалик Лондон портида механик бўлиб ишлаган эди. Бироқ

¹ Шеффилд — Улуғ Британияда, Марказий Англиядаги шаҳар. (Тарж.)

ёнди танасини ёғ босиб ялтираб кетган бу чолнинг ҳеч бир ери унинг ўтмишини ошкор қилмасди. Бир неча бармоғи йўқ хунук қўлидан бўлак ҳеч нарса уни фош этмасди, у ишчиларнинг сайлов йиғилишларида қўлини орден каби писанда қилиб кўрсатар ва либераллашаётган бадавлат буржуа ҳамда ҳукумат амалдорларининг банкетларида уялиб уни яширарди.

Бен-Доллетнинг бармоқлари Лондон докида қўлидан тушиб кетган зилдек оғир яшик остида қолиб мажақланган эди.

Собиқ юк ташувчи ўзининг аввалги ўртоқларининг тиришқоқ назоратчисига, парламентнинг нуфузли аъзоси ва аъло ҳазратларининг пэрига¹ айланди қолди. У каттакон хусусий ғиштин коттежга кўчиб ўтди ва қўш отли файтунда юрадиган бўлиб қолди. Унинг ўғли Қембрижда ўқиб, ситилик бир савдогарнинг қизига уйланди.

Ёш Жек Бен-Доллет ҳам сиёсий арбоб бўлиб, у отасидан анча ўзиб кетмоқчи эди. У бош министр Гладстон маҳкамасида хизмат қилиб, ундан марҳамат кўрарди, бу эса унинг омади желишига энг ишончли гаров эди.

Англияда ишчилар синфи орасида Бен-Доллетга ўхшаган кишилар тобора кўпайиб бораётганди, гарчанд уларнинг сони ҳар қалай ўнлаб ҳисобланса-да, зарари катта бўлиб, уларнинг намунаси бошқаларни йўлдан уриб айнитар эди.

Лиза Красоцкая Бен-Доллет хоним билан ёлғиз хотинлар туғруқхоналари фойдасига уюштирилган хайрия кечасида танишди. Пэрнинг рафиқаси бир замоналар ёшлигида Бонд-стрит устахонасида чевар бўлиб ишлаганини астойдил сир тутадиган, ўзига биноси зўр, ёши бир ерга бориб қолган хотин бўлиб, катта ва маъносиз кўзлари турли рангда — бири оч мовий, иккинчиси тўқ жигар рангда бўлгани учунгина одамларнинг диққатини тортарди. У филантропия² фаолияти билан овуниб юрарди. Саройга доир ғийбат

¹ Пэр — Феодализм даврида Англия ва Францияда олий дворянлик унвони; бу унвон Францияда 1848 йил революциясида кейин тугатилган, Англияда ҳозиргача сақланган бўлиб, лордлар палатасида қатнашишга ҳуқуқ беради. (Тарж.)

² Филантропия — буржуача инсонпарварлик, буржуача хайр-саховат. (Тарж.)

лар Бен-Доллет хонимнинг энг севган мавзуи бўлиб, хоним уларни эринмай йиғувчи эди. Лизанинг унвони йўқ ва жила ҳам давлатманд бўлмагани учун (унинг пуллари Америка ва Европада кўпгина жамоат ишларига сарф бўлиб кетганди), Бен-Доллет хоним кўп ҳам унга эътибор бериб қарамади, аммо унинг ўгли Жек ўн етти ёшли Асяга қизиқиб қолди. Швейцария пансионида қизалоққа берилган «симоб» лақаби тамомила ўзига мос эди. Унда ҳамма нарса пўлатдек жилоланиб турадиган шўх кўк кўзлари, қирмизи лаблари, яноқларидаги кулгичлари нозиккина чиройли қўллари—ҳамма-ҳаммаси доимий ҳаракатда эди. Қўстмагина, келишган ва чаққон бу қиз бир ерда тинч ўтиролмас ва уни кўриб бошқалар ҳам ҳаракатга тушиб қолишарди.

Жек Бен-Доллет семиз, тепса тебранмас одам бўлиб, янги туғилган кучук боладек сочлари ёпишиб, ялтираб турарди. Унинг башарасида аллақандай хунук, чучмал бир нарса бор эди.

Красоцкийлар Бен-Доллетлар билан танишганларидан кейин орадан бир неча ҳафта ўтгач, Ася Жекка турмушга чиқмоқчи эканини онасига маълум қилди.

— У нима деганинг, жон болам,— ниҳоят ҳайрон бўлди Лиза,— Жекнинг хотини бор-ку, ахир.

— Ҳақиқий севгига бу тўсиқ бўлолмайди. Бен-Доллет хотинини қўяди. Менга таклиф қилганида, шундай қиламан, деди.

Лиза хафа бўлди.

— Унинг икки боласини ўйлаяпсанми ўзи? Бировнинг уйини бузиш ярамас иш!

— Сен эскича фикр юритяпсан, ойи. Жек мени севади ахир. Мен буни ўз оғзидан эшитдим.

— Хўш ким ҳуқуқ берди сенга бировни бахтсиз қилиб, бахтли бўлишга? Хуллас, сен ҳали боласан, бу ишинг ғирт тентаклик сенинг. Мен кўпни кўрдим, кўра-кўра шунга ишонч ҳосил қилдимки, бировга озор берган, кўз ёшини оқизган киши ҳамиша бунинг касрига қолади, рўшнолик кўролмайди. Ҳазар қил бунақа нарсадан. Ахир тирик етим қолган нолаларнинг кўзига қандай қарайсан?

— Ростини айтсам, сен жуда ғалатисан, замонавий хотин эмассан ойижон. Таънали боқишларинг-

нинг ўзиёқ одамни эзади. Бордию Жекдан алоқамни узсам, бошқа ҳеч кимни сира севмайман, қариқиз бўлиб юравераман.

— Энди ўн еттига чиқдинг, қизим. Ҳали кўп нарса кўрасан, чин муҳаббат бошингга тушгунча неча бор кўнгил қўйиб, неча бор ҳафсаланг пир бўлади ҳали,— деб уқтирарди Лиза йиғлай-йиғлай деб турган Асяга.— Тузатиб бўлмас хатодан қайт, сабр-қаноат қил,— ахтарган кишисини топмайдиган киши дунёда йўқ. Ёш бошингдан никоҳдек покиза ва сирли нарсани лойқатиб, булғатиб нима қиласан? Мен мунофиқ одам эмасман, эр-хотин сира ажралмасин, демайман. Лекин ҳаётнинг битилмаган қонунлари бор. Фақат даф этиб бўлмайдиган оқибати ёмон бир туйғу бизга катта қурбонлар қилишга ҳуқуқ беради, сенда эса бундай туйғу йўқ. Фақат якка қоламан деб хавотирланиб, ҳийла-найранг қилиш, бировнинг турмушини бузиш, болаларни етим қилиш, кимгадир азоб бериш,— ниҳоятда бўлмағур иш. Ўзингни аягин, ахир. Қолаверса, сен билан Жек ўртасидаги муҳаббат қанақа муҳаббат бўлади унда? Ахир муҳаббат туйғуси қуёш нурлари йўғрилган покиза туйғу бўлиши керак.

— Ундай бўлса, мен Жек билан Канадага жўнайман. У аллақачон Англиядан жўнамоқчи бўлиб юрибди. Биламан, сен мени отам Сигга тегмасингдан аввал туққансан. Демак, мен эрсиз хотиннинг қизиман. Пэгга энага менга ҳаммасини гапириб берган. Менинг отам ким бўлган, ростини айт.

Лиза шошиб қолди. Ася ўзининг кимнинг фарзанди эканини шу маҳалгача сира сўрамаган эди. Қиз ўз онаси вафот қилганини ва ўн кунлик чақалоқ пайтида Лиза «Қиролича Шарлотта ёрдами» деб аталган туғруқхонадан ўзига қиз қилиб олганини билмасди. Шу топда Ася ўзини асраб олган онасининг индамай қолганини тескари тушунди.

— Сен шунинг учун индамай қолдингки, менинг отам уйланган одам бўлган, шунинг учун сизлар никоҳдан ўтолмагансизлар. Шундайми?

Лиза бошини қуйи солди. Нима қилиш керак? Асяга ҳақиқатни айтиш керакми ёки унинг икки ёқлама янглишишига йўл қўйиб қўйиш керакми? Бироқ унда Ася ўзининг янглиш тасавурича Лиза

ҳаётида рўй берган ҳолни такрорлашга аҳд қилади. Уша кечасидаёқ Лиза қизининг дилига ортиқча озор етказмасликка ҳаракат қилиб, ҳамма нарсани гапириб берди. Ҳақиқат Асяни эзди. У ўзини асраб олган онасининг меҳр-муҳаббатидан маҳрум бўлиб қолишдан умрида биринчи марта чўчиб кетди. Жек тўғрисида бошқа гап бўлмади. Орадан бир неча ойдан кейин Жекнинг номи Англия пойтахтининг эътиборини ўзига тортди. Пэрнинг ўгли судга тортилди. У хотинини ташлаб, пойтахтдаги бир нечта энг йирик қушхонанинг ниҳоятда бадавлат эгасининг қизига уйланмоқчи бўлган эди.

Бен-Доллет хотинидан ажралиб олиш учун зарур расмийликларнинг ҳаммасини қилди. Лейстер хиёбони муюлишида у бир қизни топди, унинг касбкори эркакларни никоҳ ришталаридан қутулишига кўмаклашиш эди. Одамларнинг ҳожатини чиқарадиган бу жувон ўн олти фунт эвазига меҳмонхонада у билан бир кеча ётишга рози бўлди. Эрталаб уларнинг хонасига кирган хизматкор хотин қўйди-чиқдига сабаб бўлишга арзигулик ҳолни кўрди: халат кийган эркак хонада у ёқдан бу ёққа юриб турар, ўринда бир ойимча ётарди. Кейинчалик, Бен-Доллет хотини кўз олдида меҳмонхона счетини «тасодифан» ерга тушириб юборди, унда «икки кишилик каравот» билан «нонушта» чиқими ёзилганди. Ҳаммаси кутилганича бўлди. Хотини жаҳил устида ажралишни талаб қилиб судга берди. Хизматкор хотин бўлган воқеани эринмай икир-чикирларигача гапирди. Бироқ судьянинг Бен-Доллет билан «зино иш» қилган хотиннинг исми тўғрисида берган маккорона саволига у жавоб беролмади. Лейстер хиёбонида Бен-Доллет билан топишган қиз ўзининг обрўсини юксак қадрларди, шунинг учун ўн олти фунт стерлингга унинг яширин исмининг фош этилиши қиммати кирмас эди.

— Эҳтимол у тунни бувиси билан ўтказгандир, бунинг ҳеч ёмон жойи йўқ. Шунга ҳам ота гўри қозихонами,— деди судья чуқур фикр юритган бўлиб дилисиёҳ хотинга ва эр-хотинни тинч-тотув яшашга даъват этиб, ҳаяжон билан сўзлаган нутқини тугатди. Жекнинг суд харажатларига ва меҳмонхонада бир кеча тунашга сарфлаган эллик фунт натижасиз соврилди.

Инглиз суди турмушнинг кулини ва кўпроқ никоҳ муносабатларининг жирканч икир-чикирларини энг таҳқирона бир тарзда титкилаб-кавлаштириб чиққанидан кейингина эр-хотинни ажратар эди.

Бордию судья бирор мазҳабга мансуб бўлса борми, бу яна бир бало, унда бир-бирига кун бермаган эр-хотин ажралишдан охири умидини узиб, узундан-узоқ панд-насиҳат тинглаб қийноқда қолади.

— Кейинги сафар уни ўлдираман-қўяман,— деди Бен-Доллот ўз юристига.

Бироқ у хотинини эмас, балки унинг ажралишини рад этган судьяни ўлдирди.

...Бир куни илиқ ёз оқшомида Лиза билан Ася извош чақириб, эпсизгина файтунга ўтиришди. Қўполдан-қўпол ливрея¹ ва ранги айниб кетган жуда баян цилиндр кийган кучер адрес айтишларини кутиб, малла қалин сочлари ўсиб кетган, шамол ялаган башарасини ўгирди.

— Мейтленд-парк Род, Хаверсток-хиллига,— деди Лиза.

Отлар текис тош кўчадан елиб кетди. Яқингинада Лондонда резина шишалар пайдо бўлган бўлиб, файтунда юриш кўнгилли ва беозор эди. Лиза файтуннинг аллалашини ёқтирарди, у жони кириб юмшоқ суянчиққа суяниб олди. Қўнғироқчалар жиринглаб, ўтган-кетганларга ёқимли эшитиларди. Рўпарадан келаётган файтуларнинг фонарлари қоронғуликда кўчаларни ёритиб, ярқироқ қурт сингари гоҳ милтиллаб, гоҳ йўқ бўлиб қоларди. Пиккадилл билан Стренддан кейин Хемпстед тепаликларига туташган район жуда хилват ва бўм-бўшдек туюлди. Бу ерда ҳаракат жуда сийрак эди. Яккам-дуккам газ чироқлар қорайиб кўринган тошлар устига лип-лип нур сочарди.

Якшанба куни Модена-виллада меҳмонлар йигиришди. Лиза Женни Маркс билан Ленхеннинг қўлини мулойимгина қисиб қўйди. Ася одат қилганича тиз букиб таъзим қилиб, шошилганча ўтирди ва уни кутиб турган Элеонорага ташланди— қизларнинг орасидан қил ўтмасди.

¹ Л и в р е я — кучерлар, дарвозабонлар ва шу кабилар учун уқа тутуб тикилган махсус кийим. (Тарж.).

— Ичим тўла гап, тўлиб-тошиб кетдим,— шивирлади хурсандчилик билан Ася дугокасига ва турган жойида гир айланди. Унинг кўзлари, яноқларидаги кулгичлари, лаблари, қўллари ҳар вақтдагича тинимсиз ҳаракатда эди.

Ленхен боғ томондаги эшикни ланг очиб қўйди. Ям-яшил майсазорда кечки овқат учун қўйилган стол турарди. Ленхен парад қўмондони оҳангида ўзига итоаткор ёшларга буйруқ берарди.

— Франкез жаноблари, манави лампани олиб бориб, тарелкаларни олиб кетгани қайтиб келинг. Зинапояда қоқилиб кетманг, олти поялик у. Женнихен, қайладон билан қўл сочиқларни ол. Тусси ҳон идишни қўлингдан тушириб юборма. Ҳозир мен яхна бузоқ гўшти олиб чиққани ошхонага тушиб чиқаман.

— Менга ҳам бирор иш топширинг,— илтимос қилди Ася ва шу ондаёқ қошиқ, вилка ва пичоқлар қўйилган патнисни олди. Қиз қўлидаги нарсаларни чаққонлик билан ўйната-ўйната, ҳаммадан олдинга ўтиб, ялангликка отилди-да, қошиқ-вилкаларни оппоқ дастурхон устига тера бошлади.

Врублевский билан Ёонге бу пайт боғга стуллар ташиб келишарди. Маркс Париж Коммунаси қатнашчиларининг бири билан юқорида қолди.

— Красноцкая хоним, Маврининг олдига кириб чиқинг, у илтимос қилган эди. Айтмоқчи унинг олдида биз ватандошингиз билан ҳам кўришасиз. У рус жаноб сизни Париждан танийди.

Лиза торгина тахта зинапоядан иккинчи қаватга кўтарилар экан: «Ким бўлди экан у, Лавров эмасмикан?— деб ўйлади. Мен бу такаббур кишини атиги бир марта кўрганман, сира дидимга ўтиришмаган эди у».

Эшикни тиқирлатиб, «кираверинг» деган жавоб бўлгач, Красноцкая эшикни очиб, кенг ишхонага кирди. Маркс унга пешвоз чиқди. Лиза камин ёнида ўтирган азамат, калтабақай киши ҳақиқатан Лавров эканини таниди.

— Марҳамат, танишинглар,— деди рус тилида Маркс, уларни бир-бирларига ҳавола этиб.

Лиза яқинлашиб келган Петр Лавровичнинг тиниқ, кенггина, пинаги бузилмас башарасига синовчан тикилар экан:— Биз шу йил баҳорда бирпасгина кўришган эдик,— деб жавоб берди.

— Тўғри, сиз билан Парижда кўришиш бизга насиб бўлмаган эди ҳисоб, лекин мен Коммунанинг сўнгги кунларигача Красноцкий жаноблари билан мулоқотда бўлиш бахтига муяссар бўлганман, тупроғи енгил бўлсин ишқилиб у кишининг. Бу шавкатли курашчининг ёрқин хотираси ҳеч қачон дилимдан кетмайди,— деди Лавров самимий туйғу билан ва букилиб Лизага таъзим қилди. Сўнгра чиройли бир ҳаракат билан оқ оралаган қалин силлиқ сочли бошини орқага ташлади.

Унинг сўзлари бева Красноцкаяга таъсир қилди ва ватандошининг бақувват, қотмагина қўлини миннатдорлик билан сиқди. Бироқ Лиза Лавровга боқар экан, унинг қайсар, хунук лаблари димоғдорлик билан кеккайганча жуфтланганини бирдан пайқаб, кўзойнак остидан совуқ боқаётганига кўзи тушди ва унинг Лавровга нисбатан қалбида туғилган эзгу, илиққина туйғу сўниб, бутунлай йўқ бўлганини сизди.

«Ўзига биноси зўр, ўзини мумтоз одамман деб ўйласа керак,—демак ақли расо одам эмас экан,— деган фикр кўнглидан ўтди унинг.

Лавров мураккаб шахс эди. У жуда билимдон, кўпни кўрган бўлса ҳам ўзига танқидий фикр билан қарашдан ҳамда одамни ҳодисаларнинг ва тутқич бермас ҳақиқатнинг теран моҳиятини доимий излашга ундайдиган маънавий беоромликдан маҳрум эди. У элликларга бориб қолган эди. Бу хатарли ёш бўлиб бу ёшда қалб алангаси сўнади ва одамлар ўзлари пайқамаган ҳолда ҳаракатдан тўхтайдилар ҳамда аввал орттирган ва бошқа кўпаймаётган маънавий бойликларини сарф қила бошлайдилар. Лавров аллазамон ҳамма нарсани билиб бўлганига ва теварак-атрофдаги оламда содир бўлаётган воқеаларни тўғри тушунишига қатъий ишонган эди. У ҳақиқий идеалист бўлиб, ижтимоий қонуниятлар мавжудлигини қатъиян инкор этар ва инсониятнинг ривожини алоҳида заковатли, танқидий фикрлайдиган шахслар фаолиятига бутунлай боғлиқ ва шунинг натижасидир, деб ҳисобларди. Лавров оммага бўлган чуқур нафратини ҳаммиша таъкидлар, уни авом деб атар ва дунёни руҳ ва фикр қаҳрамонлари омон сақлаяжак, деб ишонарди. Унинг энг кўп ўқийдиган адибларидан бири Карлейл эди.

Петр Лаврович Маркс билан Энгельс ҳузурига, улар фавқулодда бир сиймолар, деган ишонч билан келган эди. Улар билан яқиндан танишган, Лавров уларнинг характерлари ва қарашлари одатдан ташқари эканлиги билан қизиқиб қолди. У Интернационал йўлбошчиларининг улуғ заковатига тан бергани билан уларнинг таълимотига бутунлай ёт бўлиб қолаверди. Бу писмиқ, Лизанинг фикрича эса, идроксиз одамни ҳеч нарса ўзгартира олмас эди. Таг-тахти дворян бўлган Лавров дунёқараши жиҳатидан чинакам майда буржуага айланиб, Россия ишчилар синфи жамиятни тубдан ўзгартирадиган бир куч бўлиб чиқиши мумкинлиги тўғрисидаги фикрни масхаралаб рад этиб, ўзининг социал-демократик ҳаракатга душманлигини яширмасди. Лавровнинг фикрича, фавқулодда шахслар етакчилик қилган фақат деҳқонларгина бундай вазифани бажаришга қодирдир. Лавров коммуяларнинг ҳаққоний ва қаҳрамонона ишини ёқлашни тарихнинг ҳар бир виждонли ва атоқли арбобининг (Петр Лаврович ўзини ҳам шулар қаторига киритар эди) бурчи деб билиб Парижга келиб қолган, бу ерда жасурлик кўрсатган эди. Сўнгра у Интернационалга кирди, лекин шунда ҳам у рус народникларининг қарашларидан бир қадам ҳам чекинмади.

Лавровга ўхшаш кишилар Лиза учун ечиш қийин бўлган жумбоқ эмас эди, тез орада у Лизанинг кўзига совуқ кўриниб қолди.

— Мен эшитдимки, Сиз Швейцарияга бормоқчи эмишсиз?— сўради Маркс Лизадан.— Жуда мавридида борар экансиз. Бош кенгаш сизга баъзи бир топшириқлар беради, Женевадаги рус секцияси аъзоларига етказишлик учун.

— Сизнинг ихтиёрингиздаман.

Маркс стол ёнига келиб, аччиқ ҳид таратиб турган жигарранг трубкини олди-да, чинор япроғи шаклини эслатадиган ясси кулдоннинг четига қоқа бошлади.

— Сиз буюк масхарабоз Бакунин билан учрашсангиз керак чамаси?— қизиқсинди Лавров.— Бирам ҳавойи, шайтон ва ниҳоятда нопок одам у. Унинг ҳақида сиз қандай фикрдасиз?

— Янги пайдо бўлган бу пайғамбарни бир вақтлар яхши билар эдим. Бунга кўп бўлди,— Лиза бу хусусда гаплашишдан ўзини олиб қочди.

— Энди бу тасқара коммунист, кўкрагига уриб, социал аттеистман, деб жар солмоқда,— деди ғазаб билан Маркс.— У тайини йўқ устабузармон, турган-битгани қуруқ савлат ва баландпарвоз, аслида маъносиз, лекин ниҳоятда дабдабали сўзларнинг устаси.

Женнихен билан Шарль Лонге Маркс билан унинг меҳмонларини боғга таклиф қилгани келишди. Бу хонадонда одат бўлганича кечки таом бемалол ва ҳазил-ҳузул билан ейилди. Улфатлар ёнига яна икки меҳмон — коммунарлардан Проспер Лиссагарэ билан Жан Сток келиб қўшилганида, анча кеч бўлиб қолган эди.

Машинистнинг келгани ҳаммада сезиларли таасурот туғдирди... Женни унинг ҳолига жуда ачиниб қўл узатди, Карл унга ўз ёнида ўтиришни таклиф қилди. Жан Сток ҳеч нарсани парвойига келтирмагандек кўринарди-ю, бироқ бу зўрма-зўраки бир сокинлик эди. Унинг сочлари оқариб кетган, ҳар бир нарсага узоқ тикилиб қолар ва ундан аранг кўзини узарди. Пер-Лашез девори остида ўқ еган ва тасодифан тирик қолган бу одамнинг бошидан ўтган воқеалардан беҳабар киши уни жуда аломат одам деб ўйларди. Жак кам ва тўхтай-тўхтай гапирарди. Ҳаракатлари ҳар қалай сусайиб қолгандек эди. Аҳён-аҳёнда юзида пайдо бўлаётган табассум қаттиқ жисмоний алам чекаётган кишининг башарасидаги бужмайишни эслатарди. Версаллик жаллодларнинг ўқи ахири саломатлигига путур етказганди: у дам-бадам узун йўталар ва чап қўлини ортиқ идора қила олмасди. Собиқ машинистнинг фақат руҳидагина эмас, балки қиёфасида ҳам аллақандай тарки дунёга мойиллик пайдо бўлганди.

Лондонда иш топишлик жуда машаққат эди, чунки инглиз буржуаси коммунарларни ёллашдан бош тортарди. Маркснинг қаттиқ ҳаракати туфайли собиқ машинист бир идорага қоровул бўлиб ўрнашди, Лиза эса унга ўзининг ғарибона уйдан жой берди. У шунингдек Бош кенгашнинг топшириқларини бажарар, бўш вақтларида кичкинагина боғчадаги ўсимликларни парвариш қилишда ва Красноцкаянинг оддийгина хўжалигини юритишда унга ёрдам берарди. Жан Сток билан яқиндан танишган кишиларнинг бари уни севарди.

— Тузук-тузук энг, азизим Жан, сиз бир оз бўлса-да семиришингиз керак. Шунда йўталигиз қолади,— деди Ленхен, энг мазали бўлакларни унинг ёнига суриб ва унга ачинаётганлигини сездирмасликка ҳаракат қилиб.

— Раҳмат, мисс Демут,—секингина жавоб берди Сток ва бўғиқ йўталди.

— Сиз Реймсгейтга бориб, денгиз бўйида дам олсангиз яхши бўларди, қадрдон дўстим. Биз кўплашиб бунинг бир йўлини қиламиз,— деди Маркс.

— Албатта, Мавр,—хурсанд бўлди Женни.

Франкель; Врублевский ва Лонге Женнининг гапни қизгин қувватлашди. Бироқ Сток қовоғини солиб, мулойимгина эътироз этди:

— Коммунарлар орасида мендан кўра ҳоли танг ва бемор кишилар бор. Кўпларнинг номини санаб беришим мумкин сизларга. Ҳаммамиз ўшаларга, фақат ўшаларга ёрдам беришимиз керак. Мана, масалан, Эжен Потье. Руҳи бардам бўлса ҳам ўзи жуда қувватдан кетган. Уни аввал даволаш, кейин Америкага боришга билет олиш учун пул бериш керак. У ерда бу йигит ўзига иш топиб олади ва бизнинг ғояларимизни тарғиб қилиш учун иш беради. Мен дурустман, оға-инилар, ростдан дурустман. Менинг жоним омон, сизларни кўриб турибман ваҳоланки қанчадан-қанча коммунарлар абадий кўз юмишди.

Жан сира унутмасдан дилида сақлаб келаётган кишилар тўғрисида яна кўп гаплар айтгиси келди-ю, бироқ дард-алам тунги шамол сингари дастурхон атрофида ўтирганларнинг ҳаммасига озор етказгани учун у жим бўлиб қолди. Таом еб бўлинганидан кейин Жан Сток сездирмасдан жўнаб кетди. Кўп ўтмай Маркс ҳам ҳамма билан дўстона хайрлашиб, ишлагани юқори қаватдаги ўз хонасига йўл олди, Женни эрини кузатгани кетди. Бутун оқшом гапга кам аралашган Лиза ўзига жуда яқин ва азиз бўлиб қолган ана шу икки кишини диққат билан кузатиб ўтирарди. Уларнинг ҳар иккиси ҳам баркамол маънавий гўзаллик касб этган бўлиб, бундай гўзаллик инсонда ёшга ёш қўшилган сайин пайдо бўлади. Маркс бир қадар тўлишган бўлиб, жисмоний жиҳатдан янада бақувват ва басавлат кўринарди. Жуда навқирон, чақнагучи,

ақл ва ирода ёғилиб турган ажойиб кўзлари салгина шишган устки қовоқлари остидан оламга боқарди. Оқ оралаган мовий соқоли унинг қорачадан келган, қизиллиги кетган юзини янада яққол кўрсатарди. Маркс ҳеч қачон шу йиллардагидек улуғвор ва салобатли кўринмаган эди.

Женнининг юзи дам-бадам ўзгариб туришлиги билан Лизани ҳайратда қолдирарди. Ундан кўзни узиб бўлмасди у ҳар бир фикрга ва туйғуларга бўйсунарди. Женни гоҳ кўзга шу қадар ёшариб кўринардики, Лиза гўё уни авжи сўлим ёшлик чоғларидагидек фараз қилар, гоҳ хомуш тортиб, кексайиброқ қолар ёки вазминлашиб сипо бўлиб қоларди. Маркс рафиқасининг ташқи кўринишига хос бу хусусият унинг қалбининг мураккаблиги ва таъсирчанлигидан далолат берарди. Лиза Женни чехрасининг ўзгариб туришига маҳлиё бўлар экан, шундай деб ўйлади.

«Билмайман, шоирлар қандай таърифлаган бўлар эдилар, лекин мен Маркс хонимни ерда энг ранг-баранг бўлиб кўринадиган нарса билан — шу қадар ўзгариб турадиган осмон билан таққослаган бўлардим,— деб қўйди Лиза дилида.

Кечки таомдан кейин ёшлар тўда-тўдага бўлиниб кетишди. Женнихен, Лео Франкель ва Проспер Лиссагарэ скамейкага ўтиришди.

Врублевский уларнинг рўпарасида тўхтаб: — Мен бу уйни, бу боғни нақадар севаман! — деб хитоб қилди ва гапини завқ-шавқ билан тугатди:

Ҳоким эрур бунда Титан,
Олов элтгувчи,
Прометей худо!

— Валерий илҳом билан сўзни ҳамиша Эсхиль ва Софоклдан олади,— деди Лиссагарэ бўғиқ баланд овози билан.

— Нима бўпти, улар содиқ дўстлар-да,— деб жилмайди Женнихен.

Элеонора билан Ася бемалол сирлашмоқ учун гулхонага кириб кетишди.

— Хуллас, у сенга ўзи билан бирга океан ортига қочишни таклиф қилдими? — деб кавлаштирди дугонасининг айтган гапларидан ҳанг-манг бўлиб қолган Тусси. — Лекин буларнинг бари тубанлик. Мавр буни

эшитса борми, Жек Доллетингнинг бу қаҳрамонлиги сийқа бир қалбнинг шунчаки бир саргузашти холос ёки шунга ўхшаш бир нарса, деган бўлар эди:

— Лекин уни жазоласалар, бу менинг севиқли адибим Стендалнинг «Қизил ва қора» романи ечимининг айнан ўзи бўлади қўяди,— деди завқ билан Ася.

— Дарвоқе, ўхшайди, лекин мен жинойий воқеалар ва қотилларга тоқат қилолмайман,— жиркангандек афтини буриштириб деди Элеонора.— Яхшиси менга айт, Лиссагарэ сенга ёқадими? Уни, бу уйдаги қолган ҳамма катталар сингари, Женнихенга хушомад қилади, деб ўйлама, мутлақо ундай эмас. У жуда кўп вақтини унга эмас, менга бермоқда.

Ася оёқ учида кўтарилди-да, гулхонанинг анчамунча кир босган ойнаси орқали бир нималар тўғрисида Женнихен билан қизгин гаплашаётган коммунарларга боқди.

— Проспер — ҳу анови, ориққина, новча, юзи аслзодаларники сингари нозиккина, қўнғир сочли киши.

— Қўйсанг-чи, бу чол-ку,— ҳафсаласи пир бўлиб деди Ася.— У ўттизлардан ошиб қолган бўлса керак. Ҳаммаёғини ажин босиб кетибди. Ўйлайманки, ҳеч қанақа дазмол билан текислаб бўлмайди энди уни.

Қизлар хандон ташлаб кулишди.

— Лекин ҳар ҳолда сенга катталарча муомала қилиб, ҳатто сен билан маслаҳатлашиб туришса, чакки бўлмайди,— деди Тусси.

— Опангнинг аллақачон эрга тегадиган вақти, ахир Лаура кичик бўлса ҳам. Лафарг хоним бўлганига анча бўлди.

— Менимча, Женнихен фақат истаса бас, Лонге хоним бўлади қўяди. Франкель ва ҳатто Врублевский ҳам уни кўз остларига олиб юришибди, деган шубҳадаман. Уларнинг «Иқрорнома»даги жавобларини ўқиб чиқишнинг ўзи кифоя. Уларнинг ҳар иккисига ҳам қора кўз билан қоп-қора узун соч ёқади фақат.

— Балки сенинг кўзларинг билан сочларинг ёқар.

— Нима деясан, Эсси, Лиссагарэдан бўлак ҳамма мени ҳали гўдак деб ҳисоблайди. Мен Врублевскийнинг жавобларини ёдлаб олганман. У буни гўё ҳазилга олиб ёзган-ку, лекин бунинг тагида унинг

ҳақиқий фикрлари ҳам яширинган бўлиши мумкин. Буларни эшитгин-да, ўзинг фикр юрит:

Сизнинг бахт ҳақидаги тушунчангиз: оташин дўзах.

Бахтсизлик ҳақидаги тушунчангиз: совуқ жаннат.

— Мен буни ўзимнинг ҳикматли ажойиб гаплар дафтаримга ёзиб қўйишим керак. Ёши анчага бориб қолган чўтир кишини бунақа романтик ва ҳатто шоир деб ким ўйлай оларди,— хитоб қилди Ася.

— Тўғри, унинг қалби нозик, у бошқалардан фарқ этадиган хислатини — дағаллик деб ҳисоблаши ноўрин,— деб қўшилишди Элеонора.— Унинг шиори, албатта, Женнихенга қаратилган, гарчанд буни гапирганимда унинг жаҳли чиқса ҳам. «Тимқора кўзларнинг нурию узун сочларнинг сояси бўлмаса,— деб ёзади у,— бутун фазилатлар билан иллатларнинг, ҳатто тун қоронгуси билан кундузги нурларнинг нима ҳожати бор эди». Нақадар чиройли айтилган, шундаймасми?

— Менга кўпроқ Франкель жаноблари ёқади, у жуда ақлли ва зийрак.

— Гапинг тўғри, лекин Франкель ўтакетган жиддий одам. Унинг эътирофларини ҳам ёдлаб олганман, улар сира ҳазилнамо эмас.

Шундан кейин Тусси катта кўзларини юмиб, худди пьеса монологи каби шошилмасдан дона-дона қилиб, ёш революционернинг эътирофларини дугонасига ўқиб берди. Ася уни бўлмади.

Гётенинг: «фақат қашшоқларгина камтарин, камсуқум бўлишади» деган гапига зид ўлароқ Лео Франкель одамларда камтаринликни, эркакларда — ростгўйликни, аёлларда — меҳр-муҳаббат уйғотиб, ўзига бўйсундира олиш қобилиятини ҳамма нарсадан юксак қадрларди.

У ўзининг бошқалардан фарқ этадиган хислати қаттиқ таъсирчанлик деб ҳисоблар ва бахт тўғрисидаги тасавури севмоқ ва севилмоқ, бахтсизлик тўғрисидаги тасавури — Интернационалдан чиқиш деб ҳисобларди.

У пасткашлик ва мунофиқликдан энг кўп жирканар эди.

Сиз ёқтирмайдиганлар: бутун низомларни шунчаки мавжуд бўлгани учун маъқуллайдиган одамлар.

Сизни энг кўп қойил қолдирадиган тарихий шахслар: Томас Мюнцер, Бабёф.

Сиз нафратланадиган шахслар: фақат оғизларда революционерлар бўлган кимсалар.

Севган машгулотингиз: кузатиш.

Севган қаҳрамонингиз: тарихчилар «халқ» деб атаган қаҳрамон.

Севган аёл қаҳрамонингиз: Луиза Мишель.

Севган шоирингиз: Эзоп, Гейне ва «Қасос» муаллифи Гюго.

Севган носирингиз: Томас Бокль.

Кўз билан сочининг ранги: қора ранг.

Севган гулингиз: бинафша.

Севган исмларингиз: Элиза, Маргарита ва Женни.

Севган таомингиз: пудинг¹.

Севган шиорингиз: модомики ўлар эканмиз, ақалли ҳаққоний иш учун ўлайлик.

Ася қойил қолди.

— Аттанг, у ёш бўлганида, бунақанги ваҳимали қора соқолли бўлмаганида ва бунақанги хунук кўзойнак тақмаганида ҳар қалай мен уни севган бўлардим!

Турли қитъалардаги ҳукмрон синфларнинг Карл Маркс номидан қўрқиши, унга қизиқиши, ундан нафратланиши талай ёлғон-яшиқларнинг тўқилишига сабаб бўларди. Маркс бир куни бу хусусда ўзи асарларини ҳамиша айниқса ҳузур қилиб ўқийдиган Чернишевскийнинг гапини келтирган эди: «Тарих йўлларидан юрган киши булганишдан қўрқмаслиги керак».

Француз реакционерлари айниқса қутиришаётганди. Бонапартчиларнинг Парижда чиқадиغان бир газетаси Интернационал йўлбошчисининг вафот қилганлиги тўғрисидаги сохта хабарни тўқиб чиқарди, турли мамлакатларнинг матбуоти бунини иқиб олди. Америкадаги филантропик «Космополитлар жамияти» бу маълумотни олгач, унга ишониб резолюция қабул қилди, уни «Мир» («Тинчлик») газетасида эълон қилди. Резолюцияда Маркс «барча мазлум синфлар ва халқларнинг энг содиқ, қўрқмас ва фидокор ҳимоячиларидан бири» эканлиги айтилган эди. Океан ортида ўтган конференция халқларнинг ҳуқуқларини қўриқлаш учун

¹ Пудинг — хамир, гуруч ва шу кабиларни сувда пишириб, доривор, мева ва ширинликлар қўшиб това ёки духовкада пиширилган таом. (Тарж.)

кучга куч ғайратга ғайрат қўшишга даъват этди, Маркс халқларнинг бу ҳуқуқларини дадил ва қаттиқ ҳимоя қилиб келган эди.

Маркснинг вафот этганлиги тўғрисидаги ёлгон хабар Модена-виллада ҳар хил гаплар ва ҳазил-ҳузуллар учун анча вақтгача мавзу бўлиб келди. Лекин Елена Демут бундан норози эди, фақат халқнинг иримини хотирлаб ўзига таскин берарди, бу иримга кўра одамлар кимники ўлмай туриб ўлганга чиқарса, ўша одамнинг умри узоқ ва баракали бўлар эди.

1871 йилнинг сентябрида Лондонда Халқаро Ишчилар Жамиятининг Париж Коммунасининг келиб чиқиши, яшashi ва ҳалокати тажрибасини умумлаштиришга бағишланган ёпиқ ярим легал конференцияси бўлди. Коммунанинг тақдири ғоятда сабоқ бўларли эди. Эндиликда жипслашган революцион партия пролетариат учун энг муҳим нарса бўлиб қолган эди. Анархиячилар ва уларнинг бошлиғи Бакунин ҳамма-нинг норозилигига сабаб бўлаётганди, улар сиёсий кураш ва ишчилар синфининг бирлашуви зарурлигини инкор этишарди. Конференцияда қабул қилинган резолюцияда, пролетариат фақат ўзи сиёсий партияга уюшган ҳолдагина ҳаракат қилиши мумкин, бундай партия социал революция ғалабасини таъминлаш ва унинг пироварди мақсадини амалга ошириш — синфларни тугатиш учун зарур, дейилган эди.

Маркс раҳбарлик қилган Лондон конференцияси анархиячилар ва уларнинг етакчиси Бакуниннинг хиёнаткорлигини фош этди. Пролетариат олдига ҳар бир мамлакатда пухта интизомли сиёсий партия тузиш вазифаси қўйилди.

Конференция кунларида Женни Маркс Элеонора билан бирга Реймсгейтда эди. У анча вақтдан буён бетоблиги сабабли Карл рафиқасининг денгиз бўйига бориб яшашини қаттиқ талаб қилган эди. Бироқ бир ўзи қолиб, Маркс уни жуда соғинаётган эди. Бўш вақт топиб, у Женнига хат жўнатди:

«Азизим Женни! Ниҳоят бугун конференция тугайди. Иш оғир эди. Эрталабки ва кечки мажлислар, орада комиссия мажлислари, шоҳидларнинг гапларини эшитиш, докладлар тайёрлаш ва ҳоказо. Лекин аввалги барча конгрессларни биргаликда олганда ҳам, ўшандан кўпроқ иш қилинди, чунки жамоат бўлмага-

ни учун чиройли нутқлар ирод қилишнинг ҳожати йўқ эди. Германиядан вакил бўлмади, Швейцариядан фақат Перре билан Утин қатнашди.

Утган ҳафта Римдаги революцион партия Риччиотти Гарибальд шарафига банкет уюштирди, мўнга банкент тўғрисида Римда чиқадиган «Ля капиталъ» газетасида босилган ҳисоботни юборишди. Бир нотиқ... ишчилар синфи учун ва ишчилар синфининг «толмас қуроли» бўлиб қолган Карл Маркс шаънига жуда қизгин қарши олинган нутқ сўзлаб, қадаҳ кўтарибди. Мадзинага бу алам қилмоқда!

Менинг вафот этганим тўғрисидаги хабар Нью-Йоркка етиб келганида «Космополитлар жамияти» йиғилиш чақирди, бу йиғилишнинг «Уорлд»да эълон қилинган резолюциясини сенга юбормоқдаман... Тусси петербурглик дўстлардан ҳам ташвишланиб ёзилган хат олди... Робен ва Бастелика, Бакуниннинг дўстлари ҳамда унинг фисқ-фасод бобидаги сафдошлари билан иш қилиш қийин эди...»

Кеч куз бошланди. Лондонни қора ва сариқ туман қоплади. Маркс бетоб эди. Ҳўппозлар камайган бўлса ҳам, бироқ жигарида аламли оғриқлар бошланган эди унинг; бундан ташқари йўтал уни қаттиқ азоблар, кечалари ухлатмас ва беморнинг анча дармонини қуритаётганди. Хуллас, врачлар буни ўпка касали эмас, балки томоқ билан боғлиқ дейишарди. Ёшлик чоғидан тамакига одатланган Марксдек ашаддий кашандага энди сигарета билан трубкадан бутунлай воз кечишга тўғри келди.

Об-ҳаво қанақалигидан қатъи назар эҳтиёт шарт қўлига зонт олиб, Маркс ҳар куни одатда Энгельс билан бирга, ювошгина бароқ ит Виски ҳамроҳлигида, Хэмпстед адирлари бўйлаб икки соатлик сайрга чиқарди. Йўл текис бўлмай, тик ёнбағирлардан дам баландга кўтарилиб, дам пастга тушишга тўғри келарди. Ҳар икки дўст жуда ҳадиси зўр юрамол эдилар. Эндиликда улар хат-хутларсиз мулоқотда бўлар, ҳар бир фикрни баҳам кўрар, муҳим масалаларни муҳокама қила олардилар. Улар кўпдан буён ярим оғиз сўздан бир-бирларини тушунадиган бўлиб қолгандилар. Шундай ҳоллар бўлардики, уларнинг ҳар иккиси ҳам бақира-бақира баҳслашиб, уйга қайтгач, бир қарорга

келмоқ, мувофиқ хулоса чиқармоқ учун справочникларни титкилай бошлашарди. Бу самарали фикр алмашув эди. Бирон сабаб билан сайр қила олмасалар, дўстлар кабинетда ёлғиз қолишарди. Бирдан креслодан туриб, уларнинг ҳар иккиси ҳам ўз диагоналлари бўйлаб юра бошлаб, деворга яқин борганда, пошналари учида бурилиб, яна орқаларига қайтишарди. Кўпинча тарих, табиёт, сиёсат, экономика соҳасига доир бирорта каттароқ масалани муҳокама қилиш токи масала ҳал бўлмагунича ёки уларнинг ҳар иккисига ҳам бутунлай ойдинлашмагунича бир нечта учрашув мобайнида давом этарди.

Кексайиб қолган бўлсалар-да, ҳали анча бардам бу икки киши кўпинча бир-бирларидан қолишмай ҳазиллашишар, аския қилишар, шунда уларнинг қаҳқаҳлаб кулгилари уйни тутиб кетар, сайр вақтида кулгудек бўлсалар, кулгилари акс садо берар ҳамда майсазорлар ва онда-сонда иморатлар учрайдиган шаҳар атрофидаги сийрак боғ-роғлар бағрига сингиб кетарди. Улар гоҳо халқ қўшиқлари ва немисча студентлар қўшиқлари ёки опера ариялари айтиб қолардилар. Кўпинча уларнинг дуэтига Женни, Лицци ва Ленхен жўр бўлишарди.

Красоцкая Швейцарияга жўнаб кетди. У Маркнинг илтимоси билан яна бир бор Бакунин билан кўришиши керак эди. Баҳс қўзғолгудек бўлса, шайланиб туриш учун, Лиза бир талай китоблар олиб олди, улар анархиячилар тарғиб қилаётган таълимотнинг тагига етишда Лизага ёрдам бериши мумкин эди. У Бакуниннинг, сўнгра эса унинг мухалифларининг мақолаларини нақадар кўп ўқиган сайин билган нарсаларидан шу қадар кўп ҳайратланарди. Красоцкая эсдалик учун дафтарига шуларни ёзиб қўйди:

«Анархизм» сўзи юнонча «бошлиқсизлик, ҳокимиятсизлик» деган сўзлардан келиб чиққан. Буни Прудон ахтариб топиб, бутун дунёга ёйди, у ўтган асрларда расм бўлган анархистик ғояларни ўз ғояларим деб тақдим қилган. Говдин ўзининг бир замонлар машҳур бўлган китобида шахс эркинлиги деб аталган эркинлик учун давлатни, қонунларни ҳамда сиёсий муассасаларни рад этган эди. Мен Бакуниннинг бошқа бир салафи, Макс Штирнер деган бир кимсанинг ҳам

китобини ўқиб чиқдим. 1875 йилдаёқ, худбинлик шундай бир ўқки, кишиларнинг бутун ўзаро муносабатлари унинг атрофида айланади. Манманлик унинг дини бўлиб қолган ва у ҳатто шаҳарлар ва одамлар қирилиб кетса ҳам унинг ўз майлича яшашига ҳеч нарса халақит бермаслигини талаб қилган эди. Штирнер коммунизмга қарши ғазаб тўнини кийган эди, негаки бу танҳо бир киши учун эмас, балки ҳамма учун бахт-саодат яратиш тўғрисидаги таълимотдир, Штирнер хусусий мулкни мадҳ этиб, уни муқаддас деб эълон қилган. У худбин мулкдорлар иттифоқини тузишга даъват этган эди. Дунёда нималар бўлмаган дейсиз!

Маркс мен билан суҳбатда ғояларнинг ана шу бутун беқарорлигини майда буржуанинг муштарак ғалаёни деб атади ва шу билан бирга Прудоннинг формуласини эслатди. Бу формулага кўра: сиёсий революция — давлатнинг чириши, иқтисодий революция эса — ҳеч қандай синфий курашсиз жамиятни қайта қуришдир. Михаил Александрович ҳикматларининг манбаи ана шу. Унинг манбаи саёзгина! Ҳайрон қоларли ва таассуфли бир ҳол, битта тиррақи бузоқ бутун подамизни булғатади. Михаил Александрович бўҳтон, қаллоблик, ҳийла-найранглардан, бутун ёвузлик қуролларидан Бош кенгашга қарши фойдаланмоқда. Бунинг нима кераги бор унга?»

Лиза яна Швейцарияга келиб қолди. У сира истамаган хотиралар тегирмон тошидек эзар эди уни. Беҳудуд денгиз бўшлиғи ҳамиша уни нақадар тетиклаштиради, ҳар томондан қуршаб олган найзадор совуқ, теварак оламини ташқи дунёдан худди турма деворлари сингари ажратиб қўйган улкан Альп тоғлари бағридаги Леман кўли шу қадар гангитиб саранг этарди.

Баҳор фасли эди. Тоғ водийларидаги наркаслар гуллаб, ҳидлари оламини сарҳуш қилгудек эди. Улар ўт-ўланларни кўмиб юборган ва олисдан кумушранг дарё оқаётгандек кўринарди.

Лиза бир қучоқ гул билан тоғ бағридаги кичкинагина қишлоқ кўрасига — фермерга қарашли жигар ранг икки қаватли уйга кириб келди. Уй бекаси янгина соғилган сут, нон ва бир бўлак сариқ пишлоқ билан дастурхон ёзди. Ҳаво шу қадар тиниқ эдики, энг олис тоғ чўққилари, ҳатто одатда туманда кўрин-

мәйдиган Маттерхорн ҳам яққол кўзга ташланиб турарди. Лиза алламаҳалгача бир ўзи баланд тоғлардаги ўтлоқларда кезиб юрди, у нақадар баланд кўтарилса, худди кигиз сингари юмшоқ, эдельвейсларни¹ шу қадар кўп топиб терар эди. Ёшига ёш қўшилган сайин у ҳеч ким билан сўзлашмасдан, муроқаблага берилиб, табиат бағрида юргиси келарди. Шунда кўнглидаги ғашлик, ғубор ёзилаётгандай бўларди. Бундан ташқари, бу марҳумларни эслаш, ўзига хос сирлашув дамлари эди.

Кун ботай деб қолди. Осмони фалак Лизага товланиб турадиган ажиб феруза тошни эслатарди. У нил рангдан пуштига айланар ва ниҳоят тўқ бинафша рангга кирарди. Лиза орқасига бурилиб, қишлоқ уйига қайтди, шу ерда тунамоқчи эди у. Узоқ давом этган ёлғиз сайрда ўзига ҳамроҳ бўлган ҳамма кишилар билан фикран хайр-маъзур қилишди. Сигизмунд Красоцкий билан видолашув ҳаммадан кўра оғир бўлди. У ҳалок бўлган кундан буён нақадар кўп вақт ўтган сайин Лизага бу ёруғ дунёда қолиш шу қадар малол келаётганди.

Кексайганда одам фақат жисман эмас, балки қалбан ҳам узоқни кўрадиган бўлади. Илгари унутилган кўпдан-кўп ҳиссиётлар ва воқеалар эсга келиб, жонланади. Лизанинг Сигизмунд билан кўрган бутун бахтли ҳаёти унинг кўз ўнгидан ўтди. Танҳо у Лизани жонидан азиз билиб, чинакам севар эди. Тоғдан тушаётиб, Лиза ғам-ғуссага ботиб, эрини қўмсаб, унинг табассуми, овози, кулгисини эслади. Кўз ёшлари юзини юваётганини пайқамаетган эди у.

Эрталаб Лиза чехраси ёришиб, сокин бир қиёфада, сариштагина бўлиб, Бакунин яшаётган қантонга² йўл олди. Альп тоғлари этакларидаги шинамгина бир шаҳарчада, зич қилиб экилган каштанлар пушти ва оқ гулга бурканган кўчада яшайдиган ашаддий анархиячи, соатсоз устанинг уйида Михаил Александрович бир неча хонани ижарага олиб турарди. Унинг дўсти ва издоши Гамбуцци ҳам ўша ерда яшарди.

¹ Эдельвейс — Альп тоғларида ўсадиган сарғиш-оқ гулли ўсимлик. (Тарж.)

² К а н т о н — Швейцарияга қирадиган айрим давлат. (Тарж.)

Лиза эшикни тақиллатди. Тўлалан келган паканагина ёш бир жувон эшик очди, у Швейцария иншоғи билан сутли шоколадни бозорга соладиган сувратда тасвирланган жувоннинг айнан ўзгинаси эди. «Мунча ҳам фламанд¹ гўзали бўлмаса»,— ўйлади Лиза гижим бўлиб кетган ва анча уриниб қолган, сербурма ва тўр тутилган уй халатидаги оқ-сариқдан келган қирмизи юзли жувонга илтифот билан жилмайиб Лизанинг рус аёли эканини билиб, у астойдил сеvingанини сездирди.

— Бакунинг келдингизми? Мен у кишининг хотиниман, Антония Ксаверьевна, танишайлик. Фақат фақир кишилар яшайдиган хилват бир ерда рус аёлини кўриш ҳазил гапми,— деди бидирлаб Бакунина, Лизани эрининг хонасига кузатиб борар экан.— Кечиринг, ивирсиб ўтирибмиз. Икки боламиз бор, бирам шўхки, асти қўясиз. Биз эр-хотин бир-биримизни кам кўрамиз. Мен гоҳо ҳафталаб у киши билан гаплашишга илож топмайман, тўғриси, анча вақтга Красноярска, ота-онамнинг олдига кетаётганимдан бирам хурсандман. Рухсат олинган. Марҳамат, бу ёққа.

Сандиқлар ва ҳар турли қақир-қуқурлар қалашиб кетган қоронғи коридордан Антония Ксаверьевна Лизани каттакон ёруғ хонага олиб ўтди, бу хонадаги бесаранжомликдан одамнинг кўнгли кетарди. Тахта пол ифлос. Парча-пурча қоғозлар, чекиб ташланган папирослар сочилиб ётар, тўғриланмаган каравот ёнида кўпдан буён тозаланмаган бир жуфт катта ботинка турарди. Стол устида китоб ва газеталар қалашиб кетган. Стуллар устида эркак кийими ётарди. Сочлари қора буғдой ранг икки бола каттакон айвондан қизиқиб қараб турарди.

— Болаларим ҳали русча гаплашишмайди. Қуйиб қўйган итальян улар,— деди Антония Ксаверьевна маънодор қилиб.

Шу вақт елкасига сочиқ ташлаган Бакунин қўлида тошбақа косасидан ясалган совун қутини кўтарганча кириб келди.

¹ Фламанд — Шимолий ва ғарбий Бельгия ҳамда француз Фладриясининг бир қисм аҳолиси; герман тиллари оиласига мансуб халқ. (Тарж.).

— Худо ҳақи, кечиринг. Меҳмон келганини билмабман. Дўст-ёрлар билан ярим кечагача ўтириб қолибман, кўриб турибсиз, ҳозиргина турдим. Ташриф буюрганингиздан астойдил хурсандман.

Михаил Александрович хонаки бахмал туфлисини шипиллата-шипиллата халатини ечиб, олифта тикилган янги костюмини кийиб чиқмоқ учун қўшни хонага ўтиб кетди. Бу орада унинг хотини жағи тинмай, ўрин-кўрпаларни тўғрилаб ва гиламча тўшалган кресло устидаги бир талай уй-рўзгор буюмларини олиб, креслони меҳмонга таклиф қилди.

— Мишель жуда инжиқ ва сал нарсага хуноб бўлади, шунинг учун мен индамаганим, унинг нарсаларига қарамаганим маъқул дейман. Унинг кўнглини топиш жуда қийин,— онаси, опалари ёшлигидан эркак қилишгани кўриниб турибди. Умуман эр-хотинчиликнинг яхши йўли — гап қайтармаслик.

Бакунин қайтиб кириши билан Антония Ксаверьевна мулоим табассум қилди-да, чиқиб кетди, болаларни ҳам ола кетди.

Лиза билан Михаил Александрович бир-бирларига маънос кўз югуртиришди. Уларнинг ҳар иккиси ҳам жуда кексайишганди. Башанг жигар ранг сюртук ҳамда сўнгги модага мувофиқ тикилган ва хомсемизлигини бирмунча билинтирмай турадиган йўл-йўл жилет кийган бўлишига қарамай Бакунин жуда семиз ва касалманд кўринарди. Унинг бирмунча букчайиб қолган орқаси Лизани айниқса ҳайрон қолдирди. Унда аллақандай хушомадгўй одамларга хос; сезгирона, жирканч бир нарса бор эди. Сўниқ рангсиз кўзлари ҳали у, ҳали бу нарсага бесаранжом боқарди. Ювинганидан кейин қуримаган сочлари ҳали ҳам силкиниб турар, аммо хиралашиб ва сийраклашиб қолганди. Бакунин ўзини дадил, ҳатто йиғитона тутишга ҳаракат қилар, аммо аслида анча-мунча беқарор, дармонсиз бўлиб, ўзини идора қилиши қийин эди. Гапни нимадан бошлашни билмай у хотинининг стол устидаги расмини олиб, қўлда айлантирди.

— Чакки эмас-а? Ҳам хушфёъл, раҳмдилгина. Хотин кишидан бундан ортиқ яна нима кутиш мумкин? Сиз нима дейсиз?

— Илгари бошқа фикрда эдингиз ва бошқача гапиргандингиз,— жавоб берди Лиза.

— Илгари соддадил эканман. Модомчи дунёда бенуқсон баркамоллик йўқ экан, билимдон аёлларнинг дилозорлиги ва аҳмоқлигидан кўра, шунақа тўпорилар дуруст. Аслида-ку, у менга дўстликка дўст, аммо мен оиладан ёлчимаганман.

— Кечирасиз, бир-биридан ширин болаларингиз бор экан, қолаверса, Антония Ксаверьевна севса керак сизни.

Бакунин ғалати жилмайди, қўли билан пешонасини ишқалади, кўзойнагини тўғрилади ва букчайди-да, Лизанинг қоп-қора, катта очилган ва ҳамиша ғамгин кўзларига биринчи марта тик боқди.

— Ҳали билмайсизми?— сўради у ва овозининг шашти қайтди.

— Нимани, Мишель?

— Кўпларга маълум нарсани. Болалар меники эмас. Болаларнинг отаси — менинг меҳрибон дўстим Гамбуцци. Лекин менинг даъвом йўқ. Э, йўқ. Шунақа бўлгани қайтага менга яхши. Антонияни олсак, шунча йил мобайнида унинг бамаъни бир гапини эшитган эмасман, такрорлайман, унинг фазилати шунда. Кўнгли ҳақиқатан раҳмдил, Сибирда менга қилган яхшиликлари учун мен умрбод миннатдорман. Ўзи нодонгина бўлишига қарамай, шунчалик одоб, инсофни қаердан олган, ҳайронман. У ҳаётда менга сира халал бермаган... лекин хотинлик ҳам... қилмаган. Менга ҳаммага маълум насиҳатлар қила кўрманг,— бирдан тутақиб кетди Михаил Александрович,— гарчанд Лиза қимир этмай, кўзларини ундан узиб, деразага боққанча унинг гапларини чурқ этмай тинглаётган бўлсанда. Дераза ташқарисида каттакон олма дарахти гуллаган эди.— Ўтмишни эслайдиган бўлсак,— давом этди Бакунин,— мен сиз билан бахтиёр бўлолмаган бўлар эдим. Айтгандай, бу гаплар ҳазил, шунинг учун хафа бўлманг, азизим. Хуллас, сиз менинг ҳузуримга марксепарастларнинг эмиссари сифатида келдингизми?

— Мен Швейцарияга ўз ишларим билан келдим, лекин сиз билан кўришишдек бахтдан воз кеча олмадим. Бир замонлар биз аҳил эдик.

— Гапимга ишонаверинг,— деди кибрланмай Бакунин Лизага, соқолини ва бакенбардларини силар экан,— сиз учун дунёда менинг қалбимдан кўра ишонч-

ли ва' садоқатли қалб топилмаса керак. Сиз ҳамша жуда ақлли ва шу қадар виждонли ҳам ростгӯй эдингиз. Лекин биласизми, мен нима учун сиздан ўзимни олиб қочганман?

Лиза жавоб бермади.

— Рўйирост айтаман. Энди очиқ айтсам бўлади. Негаки мени виждон азобига қўйдингиз. Қотил ўз қурбонини ҳамиша қаршисида кўриб туриши мумкинми? Сиз ҳамиша чурқ этмай азобга чидадингиз, бир марта ҳам менга таъна қилмадингиз, сўнгги чақагача менга беришлик учун энг зарур наредан ҳам воз кечдингиз. Ўз назокатингиз, садоқатингиз, муҳаббатингизни сира зорланмасдан ва беғаразлик билан мендек ношукр бир кимсага бағишладингиз. Бундан кўра мени айбситганингиз, мендан нафратланганингиз, ҳатто бир тарсаки қўйганингиз яхши эди. Сизнинг илоҳий бир сабр-тоқатингиз ва фидойилингиз менинг лоқайдлигим, қўполлигим, ҳиссиётсизлигим, худбинлигим учун энг катта жазо бўлди. Мен бўлсам сизни ўзимга душман кўрдим. Лекин мана, ниҳоят мен тавба қилиб, очигини айтмоқдаман. Мен гуноҳкор, бандани кечиринг ва мени тушунишга ҳаракат қилинг.

Лиза ўзининг асл фикрлари ва туйғуларини зинҳор ошкор қилмасдан совуққина бир назокат билан: Биз кексаларга ёшликдаги гапларни кавлаштириш ярашмайди, — деб жавоб берди. — Буларнинг бари ўз маъносини йўқотди.

— Сиз бадавлат эдингиз. Мен ҳам эндиликда ҳеч нарсага муҳтож эмасман, муҳими эса — менинг бутун ишларим авжида.

— Бахметьевнинг панславистик ғояларни мустаҳкамлаш учун Герценга аталган пуллари эъди бутунлай сизга ўтган бўлса керак.

— Биз ниҳоятда зарур, қолаверса мўмайгина бу маблағни таълимотимизни бутун дунёда тарғиб қилмоқ учун ҳақиқатан мерос қилиб олдик.

— Меросхўрлик тартиботига қарши очиқдан-очиқ нафратни тарғиб қилишингизга қарамай, ўзингиз учун истисно қилдингизми? — ошкора киноя билан сўради Лиза.

— Мақсад шу қадар буюк бўлганидан кейин у хатти-ҳаракатни олдиндан белгилаб беради.

— Иезуитлар¹ анархиячилар уларнинг асосий принципларини қабул қилганликларига ҳойнаҳой шубҳаланмасалар керак.

— Биз ҳеч нарсадан ҳазар қилмаймиз. Бунақа таъна билан мени йўлдан оздириш қийин. Иезуитлар бир замонлар дунёнинг султони бўлгандилар. Энди биз, анархиячилар ҳоким бўламиз! Сиз бўлсангиз, Лиза, ўтмишда чексиз эркинликка эътиқод қилганингиз ҳолда, энди бўлса атиги нуфузли шахсларнинг қули, Маркс исмли бир немис ва унинг шерикларининг итоаткор акс садоси бўлиб ўтириб-сиз.

— Келинг, уришмайлик, Мишель. Мен фикрингизни эшитмоқчи, ўз уюшмангиз аъзоларига энди нимани ўргатаётганингизни билмоқчи эдим,— деб, жанжалнинг олдини олишга уринди Красноқая. Унга Бакунинни гапга солиб, низо нимада эканини ва Интернационал билан ёвузларча, хатарли курашининг сабабини яхшироқ тушуниб олиш муҳим эди.

— Мен газетамизни ўқиб чиқишингизни таклиф қилардим. Ҳозир «Тенглик» анархиячилар қўлида ва энди абадий шуларда қолади.

Бакунин тўсатдан Лизага яқин келиб, энгашди-да, катта, лўппигина қўлини унинг елкасига қўйди.

— Сизга ўхшаган аёллар умрида фақат бир марта севади. Мен ишонмайман, туйғуларингиз сўниб, менга бегона бўлиб қолганингизга. Венецияда мен сизнинг феълингизга тушундим, ахир унда ёнингизда эрингиз бор эди. Бироқ энди орамизда ҳеч ким йўқ. Сиздек бир одам, Лиза, ҳақиқатан чин марксист бўлиб қолишингиз мумкин эмас. Бу славян учун, рус аёли учун ғайритабиий, мудҳиш бир ҳол. Эътироф қиламан, сиздек маслакдошга, гоъвий содиқ дўстга эга бўлиш мен учун катта бахт бўлар эди.

— Нима бўпти, бу тамомила мумкин бир нарса,— деди Лиза.

— Гапни шундан бошлайверишингиз керак эди, мен жуда-жуда хурсандман. Сиз бизга катта хизмат қилишингиз мумкин эди, нега десангиз сиз аллақачон Маркснинг ишончини қозонгансиз. Бош кенгашда бў-

¹ Иезуит — реакцион католик монархлар ташкилотининг аъзоси. (Тарж.)

лаётган ишларнинг ҳаммасини менга хабар қилиб ту-ринг, мен биринчи навбатда унинг йўлбошчилари қи-лаётган ишларни кўзда тутаяман.

Лиза қаттиқ нафратини аранг босиб ва муомалага юрадиган бўлиб кўриниб: — Тушунаяман. Менга жосуслик қилишни таклиф этяпсиз, — деди секин-гина.

— Сиёсатда бу нақадар¹ ноўрин сўз. Мен Интернационалда раҳбарликни босиб олган ишчилар ҳаракати душманлари билан ғоявий курашга чақиряпман сиз-ни. Хуллас, менинг доно қадимий дўстим, ҳар ҳафта менга китоблар, ҳар қандай романлар, дарсликлар, нимани истасангиз, ўшани юбориб турунг. Тўқсон учинчи, қирқ саккиз, ўттиз, етмиш биринчи бетларда-ги тегишли сўзларни нуқта билан белгиланг, бу сўз-лардан сизнинг менга юборадиган хат-хабарингизнинг жумлалари ясалади.

— Хўш, нега худди шу саҳифаларни деяпсиз?

— Пайқамангизни қаранг. Булар буюк кўзго-лонлар ва халқ ғалаёнлари бўлган йиллар. Бир минг етти юз тўқсон учинчи ёки бир минг саккиз юз қирқ саккизинчи деб кўрсатиш шарт эмас. Биз ҳаммасини олдиндан келишиб оламиз. Кўряпсизми, ғалаба қилмоқ ва муҳими сиз фош бўлиб қолмаслигингиз учун кон-спирацияга ўтишга тўғри келади. Маркс билан Энгельс кўплаб пролетарларни ўз тузоқларига илинтира олди-лар. Афсуски, мунозаралар ва сиёсий олишувлар даври тамом бўлди.

— Лекин буларнинг бари ҳалол иш эмас-ку. Мени кимдан яширмоқчисиз ўзи?

— Халқ учун биз ҳамма нарсага кўнишимиз ке-рак. Борди-ю, сизнинг бизга мойиллигингизни пайқаб қолсалар, сиз маркспарастлардан ортиқ ҳеч нарса билиб ололмайсиз. Мен бундан буён сизни бакунингчи деб ҳисоблайман.

Лизанинг жавобини кутиб ўтирмасдан Михаил Александрович одатдагича йўталиб олиб, тобора бақри-риб ва қизишиб гапира бошлади:

— Мен сизга ишонаман, сизни яширин иттифоқим-нинг ҳамма сирларидан воқиф қилиш мумкин бўл-ган санокли кишилар қаторига киритаман. Ҳа, Лиза, ошкора «Социалистик-демократия иттифоқи»дан таш-қари, менинг яширин ташкилотим ҳам иш кўрмоқда,

у интернационал биродарлар билан миллий биродарлардан иборат. Бу биродарларнинг жаҳон революциясидан бўлак ватани, реакциядан бўлак гурбати ва бошқа душманлари йўқ. Улар ҳар қандай келишувчилик ва ён бериш сиёсатини рад этадилар ҳамда бево-сита ва тўғридан-тўғри мақсади ўз принципларининг тантанасидан иборат бўлмаган ҳар қандай сиёсий ҳаракатни реакцион деб ҳисоблайдилар.

Бақунин терлаб кетган юзи ва пешонасини рўмолча билан артиб, кўзойнагини олди-да, Лизага маънодор қаради.

— Бу ёгини эшитинг. Фақат бутун программани ва ундан келиб чиқадиган ҳамма назарий ва амалий оқибатларни сидқидилдан қабул қиладиган ақли, куч-ғайрати, ҳалоллиги ва вазминлиги революцион жўшқинлик билан қўшилиб кетадиган, тиниб-тинчимас кишигина интернационал биродар бўлиши мумкин. Ҳа, ҳа, Лиза, ҳайрон бўлманг. Бизга ўзимга ўхшаган кишилар керак, чунки менинг ўзим шайтоннинг ўзгина-симан! Яқсон қилишдан бўлак бирор фаолиятни тан олмай, биз бу фаолият рўёбга чиқадиган формалар жуда хилма-хил: заҳар, тиг, сиртмоқ бўлиши мумкин деган фикрдамиз. Революция ҳамма нарсани қадрлайди. Сиз руссиз, Лиза, шунинг учун ёвузликни янчиб ташлашдек, рус диёрини ўт ва қилич билан поклаш ва илм-маърифатли қилишдек муқаддас ишга биз билан бирга дарҳол киришишингиз керак!

— Ҳай, биродарларингиз кўпми ўзи? — табассумини аранг қайтариб сўради Лиза.

— Бизга фақат юзта забардаст, ғоявий киши керак, холос. Бу юз киши бўлади-ю, лекин бутун дунёни остин-устун қилиб юборадиган юз киши бўлади. Омма эса пода бўлиб яшаш дардига гирифтордир. Унда соғлом инстинкт уйғониши билан у бизнинг кетимиздан эргашади.

— Сиз-чи...

— Менми? Ташқи жиҳатдан менинг усули идорам федератив республикадаги президентликка мос бўлади!

— Сизни ким сайлайди?

— «Иттифоқ»нинг аъзолари — асосчилари — ўзларининг бутун ваколатларини менга топширадилар.

— Нима ҳам дедик, сизнинг бир ўзингиз шунча шахс номидан иш кўражагингизга, сиз «Иттифоқ»нинг

асосий ва ягона ўзаги эканингизга ишонч ҳосил қилиш жуда кўнгилли бир нарса. Ана шу мустабид ва иерархияча махфий ташкилотнинг программаси қандай, Михаил Александрович? Шу пайтгача айтган гапларингиз ғоятда муҳим ва мароқли бўлди.

— Мавжуд ижтимоий тартибдан чиқиб, ҳаётни янгича асосларда қайтадан қуриш фақат жамиятнинг яшаши учун зарур барча воситаларни бизнинг комитетимиз қўлида жамлаш ҳамда жисмоний ишни ҳамма учун мажбурий деб эълон қилиш йўли билан содир бўлиши мумкин. Тўнтариш учун белгиланган маълум миқдордаги кунлар ҳамда шундан кейин муқаррар бўладиган бесаранжомлик давомида ҳар бир шахс ўзи танлаган бирор ишчилар артелига қўшилиши керак. Узрли сабабларсиз ишчилар группаларига қўшилмаганларнинг бари на жамоат ошхонасига, на жамоат ётоқхонасига, на ходимлар — биродарларнинг тўрли эҳтиёжларини қондириш учун мўлжалланган ёки ўрнатилган ишчилар жамиятининг барча аъзолари учун мўлжалланадиган тайёр маҳсулот ва материаллар, озиқ-овқат ва қуроллар сақланадиган бирон-бир бошқа биноларга кириш ҳуқуқига эга бўлмайди. Хуллас, узрли сабабларсиз артелларга кирмаган киши тирикчилик воситаларисиз қолади. Унинг учун ҳамма йўллар, алоқа воситалари берк бўлади ва фақат битта илож: ё меҳнат қилиш ёки ўлим чораси қолади. Интернационал биродарлар бирлашмаси умумий революция сари интилади, — деди Бакунин фитначилардек овозини пасайтириб. — Хусусий мулкка, эксплуатацияга, нуфузга — диний, метофизик ва буржуача — қоидапарастлик ёки ҳатто яқобинча — революцион принципга асосланган замонавий тартибларни, — аввал бошда бутун Европада, сўнгра эса дунёнинг қолган қисмида ер билан яксон қилмоқ зарур.

— Мунча ҳам ультрареволюционлик бўлмаса! Аммо сиз Россия, Пруссия, Франциядаги ҳозирги ҳақиқатан мавжуд, улкан давлатларни ағдармоқ ниятидამисиз ёки сизнинг одамни ҳанг-манг қиладиган ниятларингиз фақат умумий дунёга тааллуқли бўлиб ҳеч ерда мавжуд бўлмаган мавҳум бир давлатга қарши қаратилганми?

Бакунин Лизанинг саволларидаги масхарали кулгини ҳали ҳам пайқамай, ўз ғояларининг рад этиб бўл-

маслигига ишониб, ҳаяжон ва эҳтирос билан жавоб берди:

— Биз ҳар қандай давлатга қаршимиз, ҳар қандай сиёсий ҳокимиятга қаршимиз, чунки бу нуфуз черков, монархия, конституцион монархия, буржуа республикаси ёки ҳатто революцион диктатура деб аталадими, биз учун бунинг аҳамияти йўқ. Биз уларнинг барини бир хилда кўргани кўзимиз йўқ ва рад эмиз!

— Бу қанақаси, Михаил Александрович, Коммуна вақтида сиз давлатни ўринсиз бекор қилиб, Тьерга Сенани парижликлар қони билан лиммо-лим топширишга нега имкон бериб қўйдингиз?

— Французлар! — нафрат билан хитоб қилди Бакунин ва унинг кўзлари чақчайиб, шу қадар ўт сачратиб ёндики, Лиза, у ақлдан озиб қолмадимикан ишқилиб, деб ўйлаб қолди. — Французлар! Улар анархиянинг мазасини тушуниш даражасига ҳали етмаганлар, кўпдан-кўп революциялар уларни айнитган, улар кабинетда ўтириб яратилган таълимотлар билан заҳарланганлар, улар бир давлатни бошқа бир давлат билан алмаштирмоқчи бўлдилар, монархия диктатурасини коммуна диктатураси билан алмаштиришни истадилар. Исённинг эртаси куни революцион давлат қурмоқчи бўлган барча революционерлар мавжуд ҳукуматларнинг ҳаммасидан кўра хавфлидир! Биз, интернационал биродарлар, бу революционерларнинг табиий душманларимиз. Агар Тьер Коммунани йўқ қилиб ташламаганида, Коммуна бугун бизнинг энг ёвуз душманимиз бўлган бўларди. Французлар — қолоқ халқ, уларда йўлдан озган, Италиядагидек ҳар дақиқада босқинчилик қилишга ёки Россиядагидек қароқчи бўлишга тайёр йигитлар ниҳоятда кам.

— Тўғри, Русда қароқчилар кўп, — деди Лиза, Бакунинга ўйчан, диққат билан тикилиб. «Бир вақтлар менга бирам яқин бўлган ва эндиликда бирам бегоналашиб қолган бу одам мен билан ҳазиллашаётгани йўқми ўзи? Кулаётгани йўқми, болаларча тентаклик қилаётганмасмикан?» — Бизнинг муқаддас Русимизга қароқчилик қиладиган йигитлар сизга кўп қўшилди-ми, Михаил Александрович? — дадил сўради Лиза ва унинг чеҳрасида мулойим табассум жилоланди. Шу топда ҳамма нарса ҳазилга айланадигандек бўлиб

кўринди унга. Ҳолбуки Бакуни оғриқ оёғига ташла-
ниб, оқсоқлана-оқсоқлана хонада юришни давом
эттирарди. У терлаб кетди, букчайиб қолди ва зўр
бериб полга тикиларди. У Лизага бир вақтнинг ўзида
ҳам пасторни, ҳам куфр панд-насиҳатлардан иборат
ваъз ўқиётган шайтонни эслатарди.

— Босқинчилик,— у хотинча баланд овоз билан
яна бошлади,— рус халқи ҳаётининг энг мўътабар
формаларидан бири. Қароқчи—халқ қаҳрамони, ҳи-
моячиси, қасоскори; давлатнинг ҳамда давлат ўрнат-
ган ҳар қандай ижтимоий ва граждон тузумининг
муросасиз душмани, бутун чиновник — дворян ва под-
шолик — поп цивилизациясига қарши ҳаёт-мамот
жангчиси... Кимдаки, босқинчиликни тушунмаса, у
рус халқи тарихини тушунмайди. Кимдаки,
унга хайрихоҳ бўлмаса, у рус халқи ҳаётига
хайрихоҳ бўлмайди ва унда халқнинг асрий
беҳад азоб-уқубатларига қуядиган қалб йўқ. Ундай
киши душманлар лагери — давлат тарафдор-
лари лагери томонидадир... Халқнинг ҳаётчанлиги, эҳ-
тироси ва кучининг исботи фақат босқинчиликда. Рос-
сияда қароқчи гап билан иши йўқ, китобий нутқлар
сўзламайдиган ҳақиқий ва бирдан-бир революционер,
муросасиз, толмас ва амалда қайтмас революционер,
сиёсий ва табақавий эмас, балки халқ — ижтимоий
революционердир... Урмонзорлар, шаҳарлар, қишлоқ-
лараги, бутун Россияга сочилган қароқчилар ва импе-
риянинг сон-саноксиз қамоқхоналаридаги қароқчи-
чилар ягона, бус-бутун, маҳкам бириккан дунёни —
рус революцияси дунёсини ташкил қилади. Ҳақиқий
революцион конспирация азалдан шунда ва фақат
биргина шунда мавжуддир. Кимки Россияда рosta-
кам яширин иш олиб боришни истаса, кимки халқ
революциясини истаса, у ана шу дунёга отилиши ке-
рак... Бизни академиялар, университетлар ва мактаб-
лардан қувган ҳукумат эндиликда бизга кўрсатаётган
йўлдан бориб, аҳиллик билан халқ ичига, халқ ҳара-
катига, қароқчилар ҳамда деҳқонлар ғалаёнига оти-
лайлик ва ўзаро мустаҳкам дўстликни сақлаб,
мужикларнинг барча тарқоқ портлашларини бир бу-
тун қилиб жипслаштирайлик. Уларнинг халқ револю-
циясига, онгли, аммо шафқатсиз революциясига
айлантирайлик.

— Лекин нега пайсалга соляпсиз, қўзғолон қил-
маяпсиз? Мана, масалан, Италияда сизнинг издошларин-
гингиз кам эмас-ку!

— Йўқ, Лиза, йўқ, у ерда ҳамма нарса тахт деб
бўлмайди. Италияда революцион стихиянинг ой-куни
яқин аммо ҳомила ҳали етилган эмас. У ерда халқ
менинг таълимотимни ҳали охиригача тушуниб олган-
нича йўқ! Ҳатто Гарибальдининг ўзи ҳам анархистча
эмас, балки немисча андозага мувофиқ фикрлайди.
Менинг дўстларим яқинда унга бизнинг газеталари-
мизни ва менинг программаларимни юборишган эди.
Бироқ у мени рад этди ва бу билан ўзига жасорат ва
абადий шон-шуҳрат йўлини кесиб қўйди. Биласизми,
у мейнинг содиқ издошимга нима деб жавоб қилибди?
Мана!

Бакунин стол устидан ҳаворанг конверт олди.

— Ҳатто Гарибальд сингари буюк одам ҳам за-
монамизда нақадар орқада қолганини қаранг-а.
Эшитинг, нима деб ёзибди: «Париж Коммунаси шу
сабабдан ағдарилдики, Парижда ҳеч қандай нуфузли
ҳокимият йўқ эди, фақат анархия мавжуд эди, холос.
Испания билан Италия ҳам шу иллатнинг жабрини
тортмоқда».

Бакунин ғазаби қайнаб, қалқиб йўталди.

— Ҳеч замонда бундан ортиқ хом фикр бўладими?
Париж Коммунаси, азизим Лиза, нақ чинакам анар-
хия бу улуг сўзнинг мен тушунган маъносидаги анар-
хия бўлмаганлиги сабабли қулади! Халқ орасида омма-
нинг инстинктларига мос ғояларни ёйиш керак эди, бу
инстинктлар эса — исён, исён ва яна исён! Лекин
итальян ёшлари ҳозирданоқ ўз йўлбошчиларидан ўзиб
кетди. Энди у мулоҳаза қилмасдан, шошиб, бутун биз-
нинг программамизни қабул қилиб, революцион социа-
лизмга отилмоқда. Мадзини, бизнинг гениал ва кучли
душманамиз вафот этди, мадзинистлар партиясини бу-
тунлай изидан чиқиб кетди, Гарибальди эса унинг
ўз номи билан аталган, лекин унинг ўзидан анча
ўзиб бораётган ёки тўғрироғи, югураётган ёшларнинг
таъсирига тобора кўпроқ берилмоқда.

— Шу вақтга қадар сизнинг ғояларингиз, Михаил
Александрович, асосан бор-йўғидан айрилган, қиморда
ютқазган ёки ўз амлокини айш-ишратга совурган по-
мешчиклар орасида яна ҳам кўпроқ, масалан, сизнинг

Ўзингизга ўхшаб камбағаллашиб қолган зодагон дворянлар орасида ўз тарафдорларини топди. Анархиячилар орасида, меннинг билишимча, иши юришмаган адвокатлар, даволанувчиси йўқ врачлар, бильярдвозлар, коммивояжерлар, майда товламачилар полициянинг ошкора ва махфий агентлари кўпчиликини ташкил қилади. Францияда сизнинг «Иттифоқи» ингиз аъзолари Ришар билан Леблан Париж Коммунасида кейин брошюра чоп этишга улгурдилар, бу брошюрани «Яшасин император» деган чақириқ билан тугаллаганлар, кўпгина француз анархиячилари эса Тьер оҳранкасининг ахборотчиларидир. Сизнинг «Иттифоқи» ингиз ости икки қаватли ва ҳатто уч қаватли яшикни эслатади. Сиз биласизки, Интернационал эса ишчиларга суянади, ўз ғояларини меҳнаткаш халқ орасида ошкора пропаганда қилади. Сиз, Интернационалнинг аъзоси сифатида...

— Мен, Интернационалнинг аъзоси сифатида,— деб қичқириб юборди Бакунин,— Лондондаги бош кенгаш реакцион руҳ билан заҳарланган, деб ҳисоблайман! Мен, Интернационалнинг аъзоси сифатида Интернационалга авторитар-коммунистик таълимотни зўрлик билан тиқиштирмоқчи бўлган немислар уни босиб олдилар, деб ҳисоблайман! Мен, Халқаро Ишчилар Ҳамаиятининг аъзоси сифатида, интернационал биродарларга бошчилик қилиб, Интернационални немис тартибининг эмас, балки жаҳон анархиясининг қуролига айлантиришга интиламан! Мен ҳеч қачон маркспаистларнинг дўсти бўлмаган эдим, лекин эндиликда Лондондаги Бош кенгашнинг ғоявий ёвуз душманман. Биз ҳаёт-мамот жангига кирдик. Эндиликда душман бизнинг орамизда, шунинг учун биз уни ё йўқ қилиб ташлаймиз, ёки ҳеч нарса билан ҳисоблашмасдан уни ўзимизга хизмат қилишга мажбур қиламиз. Бизга Бош кенгашдаги немис ва инглизлар билан бирлик эмас, балки бутун куч ва воситалар билан уни тор-мор қилиш керак!

Лиза оқариб кетди ва ғоз туриб олди. Унинг йирик кўзлари ёнар эди. У Бакунин кўнглига солган ўзининг чин туйғулари ва нафратини ортиқ яшира олмас ва яширишни истамас эди.

— Сиз ҳақиқатан Интернационалнинг қотили экансиз. Сиртмоқ, оғу, зимдан зарба бериш — ана

шу бутун қабиҳликлар сизга иш берса кепак. Сиз тунда кўчада Утинни ўласи қилмоқ учун ўз қароқчиларингизни юборасиз. Нечаев билан, ўртоғини ўлдирган ана шу шубҳали шахс билан оғиз-бурун ўпишасиз. Шухратпарастликдан ва ҳар қандай қилиб бўлса ҳам инсониятнинг эътиборини ўзингизга тортишдан бўлак ҳамма нарса сизга уч пул. Сиз низо уруғини сочмоқдасиз ва Сатори харобазорида Коммуна қаҳрамонларини ҳануз отиб ўлдиришаётган бир пайтда ишчиларнинг ақлини довдиратмоқдасиз. Биласизми, буларнинг бари жаҳоннинг барча тилларида биргина сўз билан нима деб аталади?

Бакунин ўзини четга олди ва ҳеч нарсани тушунолмамай ҳайрон бўлиб тўхтади, сўнгра бирдан қаҳразабдан кўкариб кетди. Муштумлари қисилди. У ҳарс-ҳурс қилиб, тез-тез нафас оларди.

— Разиллик, разиллик, разиллик! — деди дона-дона қилиб Красоцкая.

— Кўзимдан йўқол, шум кампир! — бошқача овоз билан чийиллади Бакунин. — Ҳали биронта рус дворян аёли сенчалик бу қадар тубанлашмаган эди. Немислар билан бирлашиб олибсан, буюк шавкатли славян уруғига хиёнат қилдинг. Манфур...

Унинг кўзойнаги тўсатдан ерга тушиб синди. У кундузи ёруғдан кўзи кўрмай қолган бойўғлига ўхшаб қолди.

— Биз сизларни йўқ қилиб ташлаймиз!..

Лиза дарғазаб бўлиб қизариб-бўзариб кетган Бакунин унинг кетидан яна нималар деб қичқирганини эшитмади. У қаттиқ оғриётган юрагига қўлини босганча тик зинапоядан югуриб тушди-да, баҳайбат кекса каштан дарахти остига бориб тўхтаб, нафасини ростлаб олишга уринди. Мияси гувуллай бошлади. Фикрлари чувалашди. Келиб-келиб шу одам бир вақтлар унга яқин эди! Лиза кўп йиллар ўшанинг хаёли билан яшаган, ўшани деб жонини беришга ҳам тайёр эди! Бакунин ҳаммиша ҳам шунақа инсофсиз, шон-шуҳрат йўлида ҳамма нарсага тайёр ҳаёсиз шухратпарастмиди? Бунақа иродаси бўш ва шу билан бирга ҳокимиятга ишқибоз шахслар нақадар даҳшатли золимга айланадилар. Буюк кишилар шухратпараст бўлмайдилар.

«Мен Бакунинни севардим, жон-дилимдан севардим-а, — жирканиб такрорлади Лиза. Юраги тобора но-

текис телаётганди унинг. Бегона, ваҳимали оғриқ томоғига тикилди ва чап қўлини исканжага олди.

У оёқлари музлаётгани ва пешонасини совуқ тер босганини сезиб: «Нима бўляпти менга, наҳотки ҳозир шу ерда жон бераман?» деб ваҳимага тушди. Бир неча лаҳза Лиза ҳушидан кетди. Лекин секин-аста оғриқ камайиб, у чуқур-чуқур нафас ола бошлади. Даҳшатли касалликнинг биринчи ҳуружи ўтди. Фақат дармонсизлик азоби қолди, холос. Красноцкая кимсасиз кўчадан секин-секин юриб борарди. Қаршисидан ялқов сигирлар подаси келарди. Қўнғироқчалар оҳангдор жиринглаб, ингичка овоз билан тоғ қўшиғини чўзиб хиргойи қилаётган оппоқ крахмалланган кўйлақдаги чўпонга жўр бўлаётгандек эди. Лиза ўзи билан Бакунинг ўртасидаги даҳанаки жангнинг ана шу роҳатижон осудалик ва ҳаловат билан ҳамоҳанг эмаслиги тўғрисида ўйларди.

Орадан бир неча кун ўтгач, Женевада Красноцкая Жамиятнинг Рус секцияси йиғинида анархиячилар пешвоси билан ўзининг алоқаси узилганига доир тафсилотларни гапириб берди. У Утиндан Маркснинг издошларига ана шу иккиюзламачилар билан қандай тинимсиз, машаққатли кураш олиб боришга тўғри келганлигини билган эди.

— Нақадар икки юзламачи, ўта мунофиқ одамлар,— деди Лиза.

«Тенглик» газетасининг баъзи муҳаррирлари Бакунинг қаршилиқ кўрсатишган эди. У ўч олмоқ учун уларни газетадан ҳайдамоқчи бўлди. Бироқ Роман федерациясининг Женева Комитети Бакунинг зўравонлигидан кўпдан қийналиб келар ва у Гош кенгаш ҳамда Интернационалнинг бошқа немис-швейцария органлари билан унинг орасини бузиб қўйганлигидан норози эди. Шу сабабли «Тенглик» газетасининг анархиячилар ёқтирмайдиган ҳамма раҳбарлари аввалги ишида қолдирилди. Ушанда газетанинг чиқишини барбод этишга ҳаракат қилиб, Бакунинг ўз тарафдорларини газетадан чақириб олди. Яна қўпол даҳанаки жанг бошланиб, бу бир-бирини қаттиқ ҳақорат қилишга айланиб кетдики, ҳокимиятсизлик тарғиботчиси ҳамиша шуни қўмсар эди.

«Бакуинчилар, уларнинг таълимоти ва тактикаси менимча шундай бир хатарли ўсмадирки, у Жамиятимиз организмнинг куч-қувватини секин-секин емириб боради. Бу шу қадар буюк ташаббус учун чинакам ҳалокатли хавфдир», — деб хафа бўлди Лиза, Лондонга қайтар экан.

Уйда уни Ася кутиб олди, Ася жуда шод-хуррам эди. Уз одатича у юзини ёқимли буриштириб, бир нимани қўллари билан чертар экан, хабар қилди:

— Ойижон, янги гапдан хабаринг борми? Женнихен Маркс унаштирилди. Қани топ-чи, куёв ким?

— Менга қолса куёв Франкель бўлишини истардим.

— Топмадинг. Шарль Лонге. Ҳақиқий гидальго!¹

— Французлар жуда яхши одам, аммо эр сифатида улар кўпинча ўтакетган беғам, бепарво бўлишади. Менимча, уларда сипогарчилик ва вазминлик етишмайди. Женнихен қимматбаҳоли чиннидан ясалгандек нозиккина қиз, — жавоб берди Лиза.

— Сен французлар деясан, ўзинг эса мен бутун миллат тўғрисида ҳукм юритма, деб ўргатган эдинг.

— Тўғри, жонгинам. Ҳатто денгиз бўйидаги шағал ҳам бир хилда бўлмайди.

— Тусси менга Маркс хоним ҳам Женнихен деган хавотирда эканлигини айтди.

— Бунақа қизга ўзига яраша эр топиш ўзи бўлмайди. Женнихен ақлли, нафис ва жуда сезгир қиз. Ҳозирги замонда бунақа бенуқсон қиз кам топилади.

— Тусси менга шундай бир сирни айтдики...

— Сенинг бир ўзингга ишониб айтилган гапни бошқага айтмаслик керак, — қизининг гапини бўлди Лиза.

— Лекин бу айтиб бўлмайдиган сир эмас, — деб тутақиб кетди Ася ва ҳар вақт ўзини ноқулай сезганида бўладиганидек, кўкси ва елкаларига тушиб турган узун кокилларини жонсарақ бармоқлари билан бураб-бураб ўрай бошлади. — Ленхен, Хитой императори

¹ Гидальго — Испанияда дворян. (Тарж)

Кви-Квининг бўлажак эри, жанубликларнинг кўпчилиги сингари, ялқовроқ эмасмикан, деб ташвишда.

— Мен Шарль Лонгени Париждан танир эдим. У Коммуна газетасининг муҳаррирларидан бири эди. Бундай кунларда, бошқа вақтларда бўлганидек, одамларни танлашда хато қилинмайди. У ҳалол ва довюрак одам. Лонге отилишдан қочиб, илтифотли бир одамнинг ёрдами туфайли вақтида яшириниб, Англияга жўнаб қолгани катта бахт бўлди. Умид қиламанки, Маркс хоним ҳам, Маркс жанобларининг ўзлари ҳам қизлари танлаган қаллиғдан мамнун бўлишади.

Ася ҳеч нима демади. Лонге унга ёқмас эди.

Маркс соғайиб кетмаётгани, шу сабабли у врачларнинг қистови билан Женни, Энгельс ва Лицци билан бирга денгиз бўйига жўнаб кетди. Ҳар иккала оиланинг яхши кўрган денгиз курорти Реймсгейт бўлиб, у оролнинг шарқида, катта ва шовқин-суронли порт Дуврдан бирмунча шимолроқда жойлашган эди. Кенг соҳил бўйида жойлашган меҳмонхоналардаги хоналарнинг нархи кўпроқ мода бўлган жойлардаги бошқа меҳмонхоналардагига қараганда арзонроқ бўлиб, бир учи тиниқ бўр тоғига туташган чиройли пляжи инглиз зодагонлари ва бойлари боришга интиладиган Борнмаус ва Корнволдаги пляжлардан сира қолишмас эди. Реймсгейт Англиянинг энг оддий ва қувноқ курортларидан бири эди. Шаҳарчанинг кўчаларида байрам кунлари фокусчилар, жонглёрлар ва артистлар сайр қилиб юришарди, улар халойиқ талаб қилиши биланоқ концерт бошлашар, пантомима ёки ҳамиша петрушка¹ иштирокида қўғирчоқ тамоша кўрсатишарди. Маркс билан Энгельс денгиз бўйида яйраб нафас олаётганлари, яхши ухлаётганлари ва ўзларини яхши ҳис қилаётганларини гапирардилар.

Англиянинг туманли соҳиллари, денгиз бўйидаги оддий қишлоқларининг алоҳида, такрорланмас жозибаси бор. Аввал бошда улар манзараси бир хил бўлиб кўриниши билан одамларнинг ҳафсаласини тир қилади-ю, аммо безовта, ҳорғин юракка ҳеч нарса ҳудудсиз, дабдабасиз, сув стихиясичалик ва кулранг-

¹ Петрушка — халқ қўғирчоқ театрида бош ролни бажарувчи. (Тарж.)

мовий осмончалик таскинлик бағишламайди. Теварак-атрофда жанубдагидек одамни безовта қиладиган ёрқинлик, ола-чипорлик, кишини толиқтирадиган ёқимсиз гўзаллик йўқ. Нафис нур дасталари туманни аранг ёриб ўтиб, қум ва тошлардан ясалган учоёқ устига мўйқалам сингари хира рангли бўёқлар суркайди.

Энгельс ҳар қандай об-ҳавода денгизга бориб, амфибия сингари сузгани сузган, шўнғигани шўнғиган. Денгиз унга куч-ғайрат ва бардамлик бағишларди. Маркс ҳам Реймсгейтда анча соғломлашди.

Лондонда эса бу ҳар иккала дўстни ҳаддан ортиқ ақлий меҳнат кутиб турарди. Маркс бир кун қирқ саккиз соат бўлганида ҳам ўзининг бутун ишларини ойлаб қилиб улгурмаслигини гапирарди. Бўлак ҳамма ишлардан ташқари, у Интернационалнинг бўлажак Гаага конгрессини сиёсий ва ташкилий жиҳатдан тайёрлаш вазифасини ҳам ўз зиммасига олганди.

Турли мамлакатларнинг буржуазияси Маркс тўғрисидаги барқарор ижтимоий тузумни ағдаришнинг пайида бўлган Интернационалнинг чақмоқчалари деб ваҳимали уйдирмаларни ҳамон тўқишмоқда эди. Уша кезларда гала-гала журналистлар Марксни кўрмоқчи бўлиб, унинг кетидан изма-из қувиб юришарди. Телеграф тўқилган уйдирмаларни яшин тезлигида бутун оламга ёярди. Париж Коммунасининг шарпаси мулкдор ва ҳукмрон синфларнинг доимо ўтини ёрарди.

Энгельс Халқаро Ишчилар Жамиятининг Бош кенгашида зўр бериб ишлар, анархиячилар билан курашга кўп вақт сарфларди. 1872 йилнинг январида у содиқ маслакдошларидан бири Теодор Кунога Бакуниннинг ихтилофчилик, найрангбозлик фаолияти тўғрисида Миланга хат юборди:

«Бу кишилар ўз фитналарини қандай пайтда,— худди Интернационалга қарши ҳар томонлама шиддатли ҳужум қилинаётган бир вақтда,— бошланаётганликларини кўз олдинга келтирсанг, халқаро полициядаги жаноблар бу ишга аралашган, деган фикрдан қутила олмайсан. Бу ҳақиқатан ҳам шундай. Женева бакунинчилари Базьеда полициянинг бош комиссарини ўзларининг мухбири қилиб сақламоқдалар. Кўзга кўринган икки бакунинчи, яъни лондон-

лик Альберт Ришар ва Леблан, бу ерда бўлганлар ва бир ишчига... бундай деганлар: Тьерни ағдариб ташлашнинг бирдан-бир воситаси Бонапартни яна тахтга ўтқазиб қўйишдир, шунинг учун биз Бонапартни тиклаш фойдасига пропаганда олиб бориш учун Бонапарт пули ҳисобига ҳар томонга жўнаб кетаётирмиз. Бу жаноблар мана шуни сиёсатга аралашмаслик деб атайдилар! Бисмарк субсидиясини олаётган «Нойер Социал-Демократ» Берлинда худди ана шу куйни куйламоқда».

Бир неча ой кейинроқ Гаагада Интернационал конгресси бўлади. Маркс рафиқаси ва Элеонора билан бирга ўша ерга жўнади.

Конгресс мажлислари Ломбард-стритдаги «Конкордия» залида ўтаётганди. Ёруғ, ганчбанд нақшлар билан безатилган бу бино одатдаги вақтларда баллар, концертлар ва танцалар ўтказишга ижарага қўйиларди.

Конгрессга жаҳоннинг турли мамлакатларидан делегатлар келишганди. Оч сариқ шимоллилар орасида гўзал Италия билан серқуёш Испаниянинг буғдой ранг вакиллари жуда ажралиб туришарди. Инглиз тили немис ва француз тиллари билан галма-гал алмашиб турарди. Турли-туман одамлар орасида Маркснинг баланд бўйли, ҳайкалдек қадди-қомати баҳодирона ва чўққи қора соқолли дўсти, чўтқасоз немис Иоганн Филлип Беккер айниқса кўзга ташланиб турарди. Стол орқасида, раислик қилувчининг ёнида Энгельс ўтирарди. У айти бир вақтнинг ўзида қорамтир, чала чекилган, яхшигина трубкани оғзига тутар, қалин дафтарга бир нималар ёзар, олдига келган одамларнинг саволларига жавоб берар ва поплар ваъз айтадиган жойга ўхшаш ёғочдан ясалган чоғроққина минбардан туриб гапираётган нотиқларнинг сўзини очиқ-ошкор берилиб тингларди. Энгельснинг костюми тукувчидан ҳозиргина олингандек эди, шу қадар озода ва дазмолланган эди у. Жуда келишган қадди-қомати, бир маромдаги ва аниқ имо-ишоралари иттифоқо оддий кийим кийиб қолган ҳақиқий ҳарбий кишининг қиёфасини бағишлаганди унга. Ҳали ҳам у ёш кўринарди. Ёшига ёш қўшилган сайин кулчадай юзи аввалги шаклини йўқотиб, бирмунча

чўзинчоқроқ кўринса-да, териси йигитларникидек тиниқ ва силлиққина эди. Ёши элликлардан ошганда ҳам Энгельснинг сочи ўша-ўша малла рангини сақлаб қолган бўлиб, сарғиш соқол-мўйлавларидан битта ҳам оқ тола кўринмасди. Кўкимтир кўзлари шўх порлаб турарди. Дўсти билан ёнма-ён ўтирган Маркс анча катта кўринарди. Унинг қалин сочлари билан соқоли майингина ва тоғ эдельвейслари сингари оппоқ бўлиб, юзининг қорамтир-сарғиш ва бир қадар касалчин рангини яққол билинтириб турарди. Салгина салқиган қовоқлари остида, кўзлари атрофида меҳнатда ўтган беҳисоб уйқусиз тунлар туфайли чуқур ажинлар пайдо бўлган ва фақат баҳайбат, дўнг ва ёрқин пешонасигина ўткир ва тиниқ нигоҳи каби аввалгича таранг ва силлиқ эди. Бирор нарсани аниқроқ кўрмоқчи бўлса, Маркс ўнг кўзига монокль тутарди.

Европа мамлакатлари ва Америка интернационалчиларининг аксар кўпчилиги Маркс билан Энгельс қарашларининг тарафдорлари эди. Улар минбардан Маркс билан Энгельсни табриклашарди.

Яқинда Париж Коммунасининг аъзоси бўлган Лео Франкель нотиқларнинг нутқларини немисчадан француз тилига таржима қиларди. Узоқ давом этган тантанали қисмдан кейин Конгресс ишга киришди.

Бош кенгаш тарафдорлари билан Бакунин «Иттифоқи» орасида ҳал қилувчи жанг бўлиши кутиларди. Бироқ анархиячилар йўлбошчиси Бакунин Гаагага келмади.

Конгрессда қатнашмоқ учун Маркснинг оиласи билан бирга Красоцкая ҳам Гаагага жўнаб кетган эди. У бева бўлиб қолгач доимо юраги сиқилар ва дамбадам истиқомат жойини ўзгартиришга интиларди.

— Агасфер асосан танҳо бўлгани учун юртма-юрт тентраклаган бўлса керак,— дерди Лиза.— Яқинларингдан жудо бўлиб, ўз оилангни вайрон аҳволда кўрганингда, сенга бирдан-бир таскин берадиган нарса севган ишингу, ҳаракат ва одамлар билан алоқа қилиш бўлиб қолади.

Женни Маркс билан Лиза Конгресс иш соатининг ҳаммасида меҳмонлар билан матбуот учун ажратилган каттагина ярим ярусли галереяда ўтиришди. Улар тўсиққа тирсақларини тираганча зўр эътибор билан эшитиш ва ҳаяжонланиш орқасида ранглари оқариб

ёнма-ён ўтиришар, залда бўлаётган гапларнинг бирон сўзини ҳам тушириб қолдирмасликка ҳаракат қилишарди.

Бош кенгашнинг докладини Маркс, Энгельс ва Интернационал марказий органининг бошқа аъзолари навбатма-навбат ўқишди. Доклад инглиз, немис ва француз тилларида ёзилган эди. Испания, шунингдек Италиядан келган делегатлар ўз она тилларидан бўлак ҳеч қандай тилни билмагаликлари туфайли уларга алоҳида таржимон тайинланган эди. Мажлислар давомида улар конгресс раҳбарларига саволлар билан мурожаат қилганларида уларга кўпинча уларнинг ўз тилларида Маркс билан Энгельс жавоб беришарди.

Бакуинчиларнинг кирдикорларига қарамай, конгресс социалистик революциянинг ғалаба қилиши учун пролетар партиялари тузишни ҳамда сиёсий курашни давом эттирилишини зарур деб топди. Бу қарор Интернационалнинг «Устав»ига киритилди ва унинг аъзолари учун қонун бўлиб қолди.

Махсус комиссия бакуинчиларнинг Халқаро Жамиятдаги қўпоровчилик ишини текшириш билан шуғулланди.

Бош кенгаш номидан конгрессга тақдим қилинган докладида Энгельс анархиячиларнинг хиёнаткорона ва ихтилофчилик хулқ-атвориغا рад этиб бўлмайдиган далиллар келтирди.

«Ишчилар синфи курашининг тарихида биринчи марта ўлароқ биз ишчилар синфининг ўз ичида яшрин фитнага дуч келмоқдамизки, бу фитнанинг мақсади мавжуд эксплуататорлик тузумини эмас, балки ана шу тузумга қарши зўр ғайрат билан курашаётган Жамиятнинг ўзини портлатишдир»,— деб ёзган эди Энгельс.

Бакуин ишини текшириш комиссиясининг сайланган беш аъзоси бир неча кун давомида оқшомдан тунги алламаҳалгача ишлади. Уларнинг орасида Валерий Врублевский билан Лео Франкель ҳам бор эди. Уларга кўпдан-кўп хатлар, босилиб чиққан ҳужжатлар, ҳисоботлар, китоблардан олинган парчаларни ўқиб чиқишга тўғри келди. Фақат шундан кейингина улар бир қарорга келишди ва Бакуинни ҳақиқатан айбдор, деб эълон қилишди. У, эндиликда исбот қилинганидек, принципсиз «Иттифоқ» жамияти ёрдамида

Интернационални барбод этишга ҳаракат қилган, ажралиб чиқишга интилган ва бу билан Халқаро Ишчилар Жамиятининг ҳалокатини тайёрлаган эди.

Текшириш комиссиясининг раиси Теодор Куно конгресс минбаридан туриб Бакунинг шубҳасиз айбдор эканини ҳаммага эшиттириб эълон қилганида анархиячилардан бири, белини қизил байроқ билан боғлаб олган испан (афтидан бутун жаҳонда анархия эълон қилинганда уни ёймоқчи бўлган бўлса керак) минбарга отилди-да, тўппончага ёпишиб: «Бунақа одамдан ўқ айлансин!» — деб Теодор Кунони нишонга олди. Бакунинг дарғазаб издошини ўз вақтида қуролсизлантирдилар.

Текшириш комиссиясининг муфассал ҳисоботини эшитиб, конгресс кўпчилик овоз билан «Иттифоқ» раҳбари Бакунинг ҳамда унинг сафдоши Гильомни Интернационалдан чиқаришга қарор қилди.

«Конкорция» залида конгресс мажлислари давом эттирар экан, Элеонора билан Ася Гагани бир неча дафъа томоша қилдилар. Тўғри, сиёсатга ва халқаро ишчилар ҳаракатига тамомила лоқайд бўлган дугонасига ўхшамай Маркснинг кенжа қизи ёшлик чоғлариданоқ барча социал масалаларга чуқур қизиқар, булар ҳақида кўп нарса ўқир ва қизгин революцион курашга тезроқ киришишга интилар эди. У кўпинча Конгресс мажлисларида бўлиб, барча асосий докладларни эшитар, бироқ ота-онасининг қистови билан дам олиш учун очиқ ҳавода сайр қилиши керак эди.

— Тўғриси, менинг ақлим бовар қилмайди, сен делегатларнинг зерикарли нутқларини қандай қилиб эшита оласан, яна жон-жаҳдинг билан берилиб. Сен билан бирга у ерда бўлганимда, бирам уйқум келади. Мудраб пинакка кетмаслик учун атайдан бармоғимни тишлаб ўтираман. Ростини айтганда, мен икки нарсага тоқат қилолмайман: классик музыкага, хусусан Бах, Гендель ва Моцарт концертларигаю сиёсий мавзулардаги гапларга, — деб эътироф қилди Ася. — Лекин илтимос сендан, бу сирни ойижонингга айта кўрма, билиб қолгудек бўлсалар, мени ёмон кўриб қоладилар. Мен композиторлардан Оффенбахни, танцалардан эса — канкани яхши кўраман. Буни ҳақиқий замонвий танца деса бўлади!

Элеонора шўх кулди.

— Бечора Эсси, ҳаётда энг гўзал нарсадан маҳрум экансан, сенинг юрагинг туғма гаранг бўлса керак ўзи.

Гаага — кўркамгина кичкина шаҳар бўлиб, уйлари илк готик даври услубида ғиштдан қизил — жигаррангда бир-бирига ўхшаш қилиб пастгина қурилган, кўчалари жаладан кейинги осмон каби мусаффо. Бу ҳар жиҳатдан қулай, чиройли қишлоқ бўлиб, хушманзара ялангликлари ва боғлари бор, ҳавоси мусаффо — муаттар ва сокин, бу сокинликни фақат фййтун рессорларининг ғижир-ғижери билан от туёқларининг дўпир-дўпири бузиб туради. Одамга таскинлик бағишловчи шаҳар ўз авлод-аждодларининг анъаналарини ва уларнинг гўзаллик тўғрисидаги тушунчаларини муқаддас сақлаб келарди.

Шунинг учун ҳам бадавлат голланд мустамлакачилари саноат эгалари ва савдогарлар Интернационал конгресси тўғрисида хабардор бўлгач, айниқса ваҳимага тушиб, ўтлари ёрилгудек бўлди. Қирол аъло ҳазратларининг бутун полицияси оёққа тургазилди ва граждандан кийими кийиб олган «тартиб сақловчилар» ва айғоқчилар Халқаро Ишчилар Жамияти раҳбарларини изма-из кузатиб юрдилар.

Гаагадаги конгресс интернационалчиларнинг бакуинчилар билан курашида ҳал қилувчи босқич бўлди. Маркс таълимоти портловчи модда каби хавfli анархизм чалкашлиги устидан ғалаба қозонди. Бакунизм майда буржуанинг орзу-ниятларини акс эттирар эди. Бакунин пролетариат капитализмдан кўра унинг етарлича ривожланмагани жабрини тортаётган мамлакатларга — Италия билан Испанияга таянар эди.

Охирги мажлисда Энгельс Европа ҳукуматларининг таъқиби ҳамда айрим секцияларга суқилиб кириб олган анархиячи ва бошқа майда буржуача шахсларнинг душманлик фаолияти кучаяётганлиги сабабли Бош кенгашнинг истиқомат жойини Нью-Йоркка кўчиришни таклиф қилди. Бу таклифга эътироз бўлмади.

Конгресс делегатлари Гаагадан Амстердамга боришди, бу ерда митинг бўлди. Порт яқинидаги торгина зал одамлар билан тўлиб-тошиб кетган эди, шу сабабли бу ерга йиғилган голланд ишчилари нотиқнинг гапини қизгин маъқуллаб, тик туриб эшитдилар.

Маркс бутун кишилик жамиятини социалистик тарзда тубдан ўзгартиш мақсадида меҳнаткашлар сиёсий ҳокимиятни қўлга киритишлари зарурлигига бағишланган ўз нутқида шундай дейди «...биз ҳеч қачон ана шу мақсадга ҳамма ерда бир хилдаги воситалар билан эришиш керак, деб айтмаганмиз.

Биз турли мамлакатларнинг муассасалари, урф-одатлари ва анъаналари билан ҳисоблашиш кераклигини биламиз; биз Америка, Англия каби мамлакатлар борлигини ҳам инкор этмаймиз ва агар мен сизларнинг муассасаларингизни яхшироқ билганимда, уларнинг қаторига, балки ишчилар ўз мақсадларига тинч воситалар билан эришишлари мумкин бўлган Голландияни ҳам қўшган бўлар эдим. Бироқ ҳатто шундай бўлганида ҳам, биз шуни эътироф қилишимиз керакки қитъалардаги мамлакатларнинг кўпчилигида революциямизнинг таянчи куч бўлиши керак; меҳнат ҳукмронлигини қатъиян ўрнатмоқ учун вақтинчалик айти куч ишлатишга тўғри келади».

Интернационал барпо бўлган кунидан эътиборан ўзининг буюк миссиясини шараф билан бажариб келди. Маркс Халқаро Ишчилар жамиятига асос солиб, унинг уставини тузиб чиқди. Халқаро Ишчилар Жамияти кўламининг кенглиги туфайли аввалгича кўпдан-кўп тармоқ ёйган социалистик тафаккурни секин-аста жамлаш ва мужассамлаш воситаси бўла олди.

Маркс билан Энгельс Интернационалнинг амалий фаолияти умумий пролетар ҳаракатининг ҳар бир босқичида ўз принципларини қурбон қилмасдан ва ўзининг аниқ ифодаланган принципларини яширмаган ҳолда пролетар ҳаракати билан қандай қилиб келишиб ишлаш кераклигини исбот этганлигига шубҳа қилмас эдилар.

Конгресс иши тугаганидан кейин Маркс билан Энгельс делегатларни Схевенингенга — денгиз бўйидаги балиқчилар қишлоғига тушки овқатга таклиф қилишди, бу қишлоқнинг шундоққина биқинида бундан бирмунча вақт аввал кичкинагина обод курорт шарҳарчаси қад кўтарган эди.

Женни Маркс, унинг уч қизи, Поль Лафарг, Шарл Лонге ва Красоцкаялар сокин Гагадан қулай файтунларда денгиз бўйига йўл олишди. Бир соатдан сал

ортиқ юрилди. Тош йўл текисликдан, шаҳарга тв-
ташган ободгина жойлар, савдогарларнинг виллалари
ва бадавлат фермер хўжаликларидан ўтар эди. Ҳаво
очиқ, илиққина куз эди, ясси Схевеннинген яқинида
денгиз кўз илғамас пляж ҳамда уфқда бепоён сувга
туташиб кетган хирагина осмон каби сарғиш-кулранг
тусга кирганди. Элеонора товланиб турадиган денгиз
чиганоғи ичига кириб қолгандек сезди ўзини.

Қалингина одми бурма юбка ва қаттиқ крахмал-
ланган шохдор опоқ чепчик кийган балиқчи хотин-
лар қўлларида Таврот кўтариб, шошилмасдан, виқор
билан ибодатга черковга боришарди.

— Улар Гаагадаги фламанд живописи шаҳар му-
зейида кўриб, бизга бирам ёқиб қолган Гольбейн
полотноларда тасвирланган аёлларнинг ўзгинаси-
ку!— хитоб қилди Ася, уларга ҳаваси келиб.

Тусси соҳилда катта елканли қайиқлар ёнида йиғи-
лишиб турган бахмал жилетлар кийган шу ерлик аҳо-
лини кўрсатиб:— Ана сенга Рембрандт натурачилари-
нинг малла сочли авлодлари!— деди шанғиллаб унга
қўшилишиб.

— Эвоҳ, ўн тўққизинчи аср бизга беҳисоб миршаб-
лар қиёфасида боқмоқда,— деди Красноцкая узоқ ўт-
мишга мафтун бўлишга хотима бериб ва пляжда ўзи
билан бирга сайр этаётган қизларга Марксдан салгина
нарида бораётган формадаги бир нечта новча эркакка
ишора қилди.

— Лекин улар Интернационалдан бирам қўрқиша-
ди,— жавоб қилди Элеонора.

— Алалхусус сенинг отангдан, Тусси.

— Лекин нима бўлганида ҳам, бу ернинг чиройи
ҳеч ерда йўқ.

Схевенген бир замонлардаги буюк Нидерландиянинг
турмуши ва урф-одатларидан кўп нарсани гўё запо-
ведникда асрагандек даврлар оша сақлаб қолганди.
Голландиянинг ҳеч бир ерида ана шу сокин қишлоқ-
дагидек тамаки бу қадар хушбўй, пишлоқ эса бу қа-
дар мазали туйилмасди. Бутун чет элликлар мафтун
бўлишиб, қумли соҳилда, ярқироқ черепица томли оқ
уйлар бўйлаб узоқ сайр этишиб одамни тетиклаштира-
диган шўртангроқ ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас оли-
шарди.

Фридрих Энгельс фурсатни қўлдан бермади ва кеч-

га томон бир нечта ўртоқ билан чўмилгани кетди. Айни сувнинг кўпайган вақти бўлиб қолди. Тўлқин қирғоққа отиларди. Теодор Куно қизиқиб кетиб, денгизда узоққа сузиб кетди ва тўсатдан чўка бошлади. Энгельс, унинг ҳаёти хавф остида қолганини пайқаб, ёрдам беришга отилди. У чўкаётган кишига етиб бориб унинг сочларидан маҳкам ушлаганча у билан бирга, пўртаналар билан олиша-олиша қирғоққа сузиб келди.

Тушки овқат маҳали анча вино ичилди, Голландия мустамлакасидан келтирилган ўнлаб сигаралар чекилди. Женни Маркснинг ёнида ўтирган Теодор Куно ўзининг Америкага бўлажак сафари ҳақида бақира-бақира гапирарди. Маркс, айёрона табассум билан Лафаргларга ишора қилиб, Кунога деди:

— Сиз Янги Дунёда, менинг бир қизим мулатга эрга тегиб негрлар масаласини ҳал қилгани каби мазкур масалани ҳал этишингиз лозим. Ахир Поль Лафаргнинг асли негр-ку.

Ёш Интернационалчи ҳамманинг қулгиси остида Маркснинг истагини бажаришга ваъда берди. Ҳамма делегатлар суйиб қолган Генерал — Фридрих Энгельс кўпгина қизиқ-қизиқ воқеаларни ҳикоя қилди.

Шу кунларда Ломбард-стритдаги «Конкордия» залида ва Схевенингенда муҳим ва фойдали танишувлар содир бўлди. Кўпинча турли тилларда, лекин бир масала тўғрисида сўзлашадиган ва ўз олдиларига ягона мақсад қўйган революционерлар ўртасида қанчадан-қанча мустаҳкам дўстлик вужудга келди.

Конгресс вақтида Маркс билан Америкада яшаётган Зорге ҳамда океаннинг нариги томонига кўчиб бормоқчи бўлган Теодор Куно ўртасида яхши муносабатлар ўрнатилди. Интернационал йўлбошчиси Иосиф Дицген ва Кугельман билан яна учрашди.

Голландиядан жўнаб кетиш арафасида Маркс Куно билан кўришди; улар Янги Дунёда ташкилий иш-ни қандай йўлга қўйиш тўғрисида келишиб олдилар.

Маркс билан Энгельс таълимоти Интернационалга ғалаба қозонган йилларда Европада кўп нарса ўзгариб кетди. Париж Коммунаси тор-мор қилинган Германияда буржуа-миллий ҳаракат мустаҳкамланган, реакция кучлари ярим крепостной Россияда ҳамон қутираётган ва буржуазияга сотилиб айниган англиз пролетариати

ларзаларга чап бераётган эди. Олтмишинчи йиллардаги интернационал пайдо бўлган янги вазифаларга аллазамон жавоб бермай қолган эди.

Маркс билан Энгельс ўзгаришлар пайти келиб етганини тўғри ҳисобга олдилар. Қаттиқ жанглар натижасида улар ўз тарафдорлари билан биргаликда ишчилар ҳаракатига зарар етказган, кенг оммадан ажралиб қолган қанчадан-қанча тўдаларни тор-мор қилдилар. Халқаро Ишчилар Жамияти ўзининг буюк-миссиясини бажариб бўлди ва энди тарих саҳнасидан тушиши керак эди. Айрим давлатлар ичида социалистик пролетар партиялари ривожланидиган янги, анча залварли давр бошланган эди. Ер юзидаги барча ишчиларнинг биринчи марта Интернационалда гавдаланган бирдамлиги, Маркснинг фикрича, эндиликда бошқача шаклларда ривожланиши ва мустақамланиши керак эди.

— Уйлайманки,— деди Энгельс,— Маркс асарлари бир қанча йиллар давомида ўз таъсирини кўрсатиб келганидан кейин келгуси Интернационал соф коммунистик Интернационал бўлади ва бизнинг принципларимизни сўзсиз илгари суради.

Бакуинчилар билан кураш яна бирмунча вақт давом этди. Гаага конгресси қарорларини бажара бориб, Маркс билан Энгельс Лафарг иштирокида 1873 йилда «Социалистик демократия иттифоқи ва Халқаро Ишчилар Жамияти» деган брошюрани эълон қилдилар. Унда, делегатларга ўқиб берилган докладдан, текшириш комиссиясининг ҳисоботларидан ташқари, барча мамлакатлар, шу жумладан Россиядаги анархиячиларнинг ихтилофчилик ва хоинлик фаолиятига доир кўпгина янги ҳужжатлар босилган эди. Бакуин ўз йўлидан қайтмади, мақсадга эришиш йўлида ҳеч қандай воситалардан, улар нақадар қабиҳона бўлмасин, ҳазар қилмади. Шахсий ҳаётда ҳам, сиёсий ҳаётда ҳам у сира изчил ва пок эмас эди. Брошюрада Интернационал раҳбарлари илгари сурган ва исботлаган айблар шу қадар ишонтирарли ва рад этиб бўлмайдиган эдики, вайронгар Бакуин риёкорлик билан ўзининг ижтимоий фаолиятидан воз кечганлигини баён қилди. Унинг ишонтириб айтган барча гаплари ва қилмишларининг икки юзламалиги ва ёлғонлиги ҳаммага шу қадар аён эдики, унга яна ишонмадилар. Лекин зараркунанда

сиёсий чалкашчи сиёсий бўронлардан ҳақиқатан ўзини четга олишга мажбур бўлди. Ўзи ҳеч кимга дўст бўла олмагани каби унинг самимий, содиқ дўстлари йўқ эди. Хотини болалари билан биракайига икки йилга Россияга жўнаб кетган ва қайтганида унинг ҳузурига эмас, балки ўзи севган Гамбуции ҳузурига борган эди. Бакунинг аянчли ва маъносиз ҳаёти тез тубанлашиб борарди.

Женнихен Лонге билан никоҳдан ўтгач, ота-онасининг уйдан чиқиб кетди. Ҳаш-паш дегунча Элеонора ўн саккиздан ошиб, у ҳам ишлайман, деб туриб олди. У денгиз бўйидаги Брайтон шаҳарчасида муаллималик лавозимини олишга муваффақ бўлди. Ниҳоят у кўндан истагани мустақилликка эришди.

Маркснинг кенжа қизи юзи тиниқ ва беғубор кўзлари, ҳурпайган сочлари қоп-қора, қадди-қомати келишган бўлиб, испан қизларига ўхшаб кетарди. Элеоноранинг гоҳ шўх, бутунлай болача, гоҳ тортинчоқ ёки қалингина лабларини салгина бурадиган масхараомуз, гоҳ енгил тутундек бутун юзига ёйилиб кетадиган хаёлчан ёки унинг гурунчдек оппоқ, бир текис тишларининг ҳаммасини кўз-кўз қиладиган ниҳоятда қувноқ, самимий табассуми унинг ҳуснини айниқса очиб юборар эди.

Элеонора онасидан юзининг ниҳоятда ўйноқлиги ва дам-бадам ўзгариб туришини мерос қилиб олганди. Жуда ёшлигидан у гимнастикага қизиқарди, доимий машқлар унга гўзаллик ва чаққонлик бағишлаганди. Тўн ўйнаш, чопиш, сузиш ва енгил атлетикадан ҳузур қилар эди у. Бирам дилкаш, ҳушчақчақ, самимий Элеонора одамларга жуда ёқар ва жамиятнинг жуда хилма-хил тоифаларидан осонликча дўст топар эди ўзига. Бу йилларда теваракдаги ҳамма нарса унга жуда мароқли ва жозибадор кўринарди. Элеонора мумкин қадар кўпроқ нарсани билгиси, кўргиси, қамраб олгиси келарди. У актриса бўлиш орзусида эди. Оҳангдор овози ва жозибадорлиги бу қизчани кўрган ҳар бир кишини, у саҳна учун яралган, деб ўйлашга мажбур қиларди. Опаси Женнихенга ўхшаб, Тусси, шубҳасиз, саҳнада кўп нарсаларга эришиши мумкин эди.

Жуда илк ёшлигиданоқ Элеонора ҳам тийрак, ҳам ниҳоятда хаёлпараст эди. У турли мамлакатларда ву-

жудга келган сиёсий вазиятнинг хусусиятларини яхши билар, ишчиларнинг халқаро бирдамлиги аҳамиятини тушунар ва эътиқодли интернационалчи эди. Коммунанинг сўнгги ойда Парижда бўлиб, биринчи пролетар давлатининг қаҳрамон ҳимоячилари билан алоқа қилиши унга кўп нарсани ўргатган эди. Адабиётчи ва тарихчи, Бланкининг издоши, Париж коммунасининг аъзоси Проспер — Оливье Лиссагарэ Марксининг кенжа қизининг энг яқин дўстларидан бири бўлиб қолганди. У «Қизил ва қора» деган журнал нашр этмоқчи эканини Элеонорага маълум қилганида, у ана шу мақсадни рўёбга чиқаришда ўзига хос жўшқинлик ва ғайратшижоат билан унга ёрдам беришга киришди. Элеонора ўша ондаёқ Германияга, бутун оиладагиларнинг қадимий дўсти Вильгелм Либкнехтга хат ёзди. Либкнехтни у гўдаклик чоғиданоқ билар ва опалари сингари Элеонора ҳам уни Лайбрери (кутубхона), деб атарди:

«Франция учун барча мамлакатлардаги, шу жумладан Германиядаги социалистик ҳаракатни ёритадиган тўплам нашр этиш керак, — деб изоҳлади Элеонора. — Франция фақат ўз навбатида бошқа миллатларга хайрихоҳлик билдирибгина уларнинг меҳрини қозона олиши мумкинлигини билиши керак».

«Қизил ва қора» журнали узоқ умр кўрмади. Ноширнинг маблағлари бўлмагани учун уни тўхтатиб қўйишди. Лекин Лиссагарэ билан Элеонора ўртасидаги дўстона муносабатлар давом этибгина қолмай, балки мураккаб туйғуга ҳам айланди. Лиссагарэ Элеоноранинг кўнгил майлини сўради ва унинг розилигини олди. Эндиликда у Модена-виллага куёв сифатида келадиган бўлиб қолди. Бироқ Маркс билан унинг рафиқаси бундан ниҳоятда хафа бўлишди. Улар суюкли қизлари Туссининг бунақа одамга турмушга чиқишини истамас эдилар. У ёши катгароқ, ўзи ёқимсизроқ киши эди. Лиссагарэнинг сиёсий қарашлари, унинг қизиқишлари ниҳоятда ноаниқ кўринарди. У Тусси отасининг етарлича ишончини қозона олмаган. Маркс қизини ҳали жуда ёш ва ундаги туйғу ҳақиқий севги эмас, балки унинг кўнглининг шунчаки ўткинчи бир хархашаси деб ҳисобларди.

Ота-онанинг раъйига қараш керакми ёки ўзининг илк кўнгил майлига итоат қилиш керакми, Элеонора бу масалага тўғри ёндашмади. Ундан ўн олти ёш кат-

та Лиссагарэ камбағаллашган қадимги аристократ уруғидан бўлиб, аёллар табиатини яхши билар ва улар билан муомалада ёқимли бўлиб кўрина оларди. Ҳтмишда у тасодифий саргузаштлар ва алоқалардан ўзини тиймаган эди. Унинг узоқдан-узоқ муҳаббат изҳор қилишлари, нозик кўнгил овлашлари табиийки Элеонорани ийдирарди, қизга унинг ўзидан кўра ҳам у туфайли бошланган мураккаб муҳаббат ўйини хуш ёқарди. Элеонора ўқиб чиққан сон-саноқсиз китоблардан унинг дилида кўп нарса ўрнашиб қолганди. Лиссагарэ буни тушуниб, ўзидан нимани кутсалар, ўшанга қараб галма-гал Гамлет, Ромео, Корлолан, Спартак қиёфасига кирарди. У ҳар бир масалада Элеонора билан маслаҳатлашар ва унга ёзган хатларида Элеонорани жажжи рафиқачам деб атарди.

Женни Маркс Элеоноранинг кузатиб бўлмас хатога йўл қўйиш хавфи борлигидан чўчиб, у билан очиқчасига гаплашишга аҳд қилди.

— Қизалогим, — деб гап бошлади у эҳтиёткорона — сен опаларингдан кўра кўпроқ бир хил даражада отанга ҳам, менга ҳам ўхшаб кетасан. Женнихен — Мавринг шундоққина ўзгинаси, Лаура эса Питтароо шотландларини эслатади менга.

— Бунақа муқаддиманинг боиси нима, мэмэ? — ҳушёр тортиб сўради Тусси.

— Боиси шуки сен билан биз жуда зўр тасаввур кучига эгамиз. Бу бизнинг ҳам бахтимиз, ҳам шўримиздир. Бошқа бир одамнинг қулоғига фақат чалинган нарса бир зумда биз учун образга ҳам айланади қолади.

— Гапларингга тушунмаяпман.

— Сабр қил. Ҳозир ҳаммасига тушуниб оласан. Сен билан биз онадан қалби кўрадиган бўлиб туғилганмиз, баъзи кишиларнинг қалби кўрмайди. Ҳали-ҳали эсимда, сен менинг қўлимни мушт қилиб, сўнг-ра ёзиб юбориб ўйнар эдинг. Сен ўшанда тирик боланинг калласини кўз олдинга келтирар ва чуқур-чуқур гапини эшитар эдинг. Кейинроқ қўғирчоқлардан безор бўлиб, қирқилган тахтачаларни ўйнайдиган бўлдинг. У сенинг хаёлингга эрк берар, сен улардан ўзинг истаган нарсаларни ясар, қўғирчоқлар эса доимий бир хилдаги ясама қиёфалари билан жонингга тегар эди. Буларнинг барини мен жуда яхши тушу-

нар эдим. Мана, ўшандан буён кўп йиллар ўтиб кетди. Сен ўсиб-улғайиб, мустақил бўлиб қолдинг, лекин ҳали ҳам атрофингдаги кишиларни аслида улар қандай бўлса, шундоқ деб ўйлагинг келмайди, улар табиатан қандай эканига синчиклаб зеҳн солмайсан, аксинча ўз орзуйингга, кўпинча ўз хоҳишингга қараб, улардан аслида бўлмаган қаҳрамонларни ясайсан. Бу фақат сенинг ижодинг холос, шундай бир фурсат келадик сеҳрдан ном-нишон қолмайди. Мана, қара, деразанинг орқасида газ фонари устун кўриниб турибди. Биламанки, сен қўққисдан пайдо бўлиб қолган хоҳишингга қараб, бир вақтлар менинг қўлимдан чақалоқ ясаганингдек, уни кийинтирасан, жонлантирасан, кўзинг очилганда эса — ана шу чириган устунга қаттиқ урилсан.

— Просперни кўзда тутяпсанми? — секингина сўради Элеонора.

— Менинг у билан ишим йўқ, балки сени ўйламан фақат. Лиссагарэ сен бевош ажиб хаёлингда тасаввур этган одам эмас. Мен бунга қатъий аминман. Мавр билан менинг ҳаётдаги тажрибамиз бунга гаров. У, балки ёмон одам эмасдир, лекин сенга кераги йўқ унинг. Сен у билан бахтли бўлолмайсан, менинг гапимга ишон.

Орадан кўп вақт ўтгани ҳам йўқ эдики, Элеонорага кўзидан парда ҳақиқатан кўтарилгандай бўлиб кўрина бошлади. Унинг кўзига Лиссагарэ бирдан бутунлай бошқача бўлиб кўринди, гаплари бошқача эшитилди. Элеонорага у мутлақо фарқсиз бўлиб қолди. Улар никоҳдан ўтишмади.

1873 йил ёзида Герман Лопатин сургундан қочди. Бутун бир ой у Иркутскда яшириниб яшади, шуни ҳам айтиш керакки, у бирмунча вақт уни қўлга тушириш вазифаси топширилган кишининг уйда яширилган эди. У деҳқон либосини кийиб олиб, аравада Томскка равона бўлди, сўнгра пароходда Тобольскка сузиб борди, у ердан почта аравасида ва темир йўлда Петербургга етиб келди, ҳеч кимда шубҳа туғдирмади. У ўзининг пайида бўлган жандармларга панд бериб, омон-эсон чет мамлакатга ўтиб олди.

Дарбадарликда Лопатин Утин ва Лавров билан учрашди ва тезда яна Маркс ҳузурида бўлди, бу ерда

уни азиз ва қадрдон киши сифатида очиққўнгиллик билан самимий кутиб олишди. Маркс Лопатиннинг бир неча йил муқаддам Чернишевскийни қутқариш учун муваффақиятсиз уринишларига доир бутун тафсилотларни сўраб-суриштирди.

— Менинг сира ишим ўнгидан келмади,— берилиб ҳикоя қиларди жасур, ғайрат-шижоатга тўлиб-тошган Лопатин.— Мен Иркутскка келганимда, Чернишевский жуда яқин жойда, ҳаммаси бўлиб, етти юз-саккиз юз инглиз милясида эди, бироқ Элпидин эшшакнинг узун тили қичиб, қочишга тайёргарлик кўриляпти, деб провакаторга валдираганидан кейин, Чернишевскийни шошилич равишда Урта Вилюйскка ўтказишди. Бу ер Ёкутистоннинг шимолида. У ерда Чернишевский маҳаллий тунгуслар ва уни қўриқлаб юрган унтер офицер ҳамда икки солдат қуршовида яшади. Агар ўша провакатор Иркутскда жандармларни менинг изимга туширмаганида ва қамалиб қолмаганимда ўшаққа жўнаган бўлардим.

Герман Лопатин Лондонга келган вақтда Энгельс денгиз бўйидаги Реймсгейтда эди, шу сабабли Маркс, дўстлар айрилиқда эканликларида ҳамиша бўлганидек, эшитганларини хатда муфассал ёзиб юборди:

«Лопатин билан Утин,— деб ўртоқлашди Маркс ўз фикрларини Энгельс билан,— ҳеч қачон жуда яқин дўстлашиб кетишмаса керак, уларнинг табиати бир-бирига у қадар мос эмас... Шу билан бирга Лопатин ҳали ҳам «рус иши»ни Ғарбга дахли йўқ алоҳида бир иш деб ҳисоблайди. Шуниси ҳам борки, Лопатин ҳозиргина Лавровнинг қўлидан ўтиб келган ва Сибирияда ёлғизликда яшаб, куни кеча келган одам бўлгани учун унинг тилёғлама келишувчилигига маълум даражада мойил бўлиши керак. Иккинчи томондан, бутун рус муҳожирлар тўдаси ҳаддан ташқари унинг жонига теккан бўлиб, Лопатин улар билан ҳеч қандай алоқа қилишни истамайди, ҳолбуки Утин аксинча, бу бандага бўлган бутун душманлигига қарамай ва худди шунинг учун бўлса керак, бу фитнага ботиб, булғаниб ётибди ва ҳар қандай бемаъни гапга аҳамият бермоқда...»

Женни билан Шарлнинг турмуши моддий муҳтожлик туфайли бошида қийинлашиб кетди. Маркснинг тўнғич қизи, ўз онасига ўхшаб, эрга теккач, сиёсий

қувғинлар тақдирини бошидан кечирди. Эр-хотин Лонгелар узоқ вақт иш ахтариб овора бўлишди ва бир нави кун кўриш учун машаққат чекишди. Орадан кўп ўтмай Шарль колледжлардан бирида муаллимлик ўрнини олишга муваффақ бўлди. Женнихен немис тили, декламация ва ашула дарси берди. У мактабда ҳам болаларни ўқитди ва катта муваффақиятларга эришаётган, жуда бой бир мамлакатда таълим иши қандай йўлга қўйилгани билан танишди.

Буюк Британия обивателининг асрлар бўйи қарор топиб келган турмуши унинг болаларини ўзи кўрган кунларга ўхшаш табақа ғовлари билан яккалаб қўйган эди. Ёшларнинг танишувлари ва дўстлиги ота-оналар томонидан қаттиқ назорат қилинар ва оилавий тантаналарга камбағалларнинг болалари бош суқа олмас эди.

Инглиз ишчиси қорни тўқ ўрта табақа вакилидан фарқ этганидан кўра, уларнинг болалари ўзаро яна ҳам кескинроқ ажралиб турарди. Хэмпстеддаги уй соҳибининг ўғли нақадар тўқ, юзи қип-қизил ва тўкис кийинган бўлса, Ист-Энд ва Уайтчапелдаги каторга шароитида қаровсиз ўсган болакай шу қадар ориқ, рахит касали — қашшоқлик туфайли келиб чиқадиган «инглиз касали» оқибатида майиб-мажруҳ бўлиб қолган эди.

Туман аримайдиган оролдаги қуйи ва ўрта ўқув юртлари ягона педагогик методга бўйсунмас, шу сабабли дарс бериш системаси ҳам, ўқувчилар билан муомала қилишнинг мароми ҳам, тан жазоси қўлланишу, ҳар куни куйланадиган диний оятларнинг миқдори ҳам ҳамиша бошлиқларнинг дунёқараши, сиёсий майлига боғлиқ эди.

Мактабларнинг кўпчилиги хайрия муассасалари ёки садақа берувчи айрим шахсларнинг маблағлари ҳисобига яшарди.

Филантроплар очган етимхоналар «йўқсиллар»нинг туғруқхоналари сингари ғарибона, қоронги, ифлос эди. У ерда пуллик колледжларнинг майсазорлари ва боғлари ўрнида торгина кичкина ҳовли бўлларди.

Вақти-вақти билан, одатда рождество ва пасха таътиллари яқин қолганида директриса¹ ёшларга ҳайр-

¹ Директриса — буржуа мамлакатларида қизлар ўрта мактабининг бошлиғи. (Тарж.)

эхсон қилувчиларга уларнинг садақалари эвазига бунёд этилган объектларни кўрсатарди. Умумий ибодатдан, шу маросим учун танланган ибратомуз шеърлар декламация қилинганидан кейин ўқувчилар ўзларига Тавротнинг арзонгина нашрини илтифот билан тарқатган васийларга иззат-ҳурмат билан ташаккур айтардилар.

Унча-мунча ўзига тўқ оила давлатга қарашли ва хусусан филантропик мактаблардаги хўрликлар, калтаклашлар, қўполликлардан ўз болаларини қутқаришга ҳаракат қиларди. Англияда дурустроқ билим олиш бойларнинг бахтли насибаси бўлиб, мактабдаги ўқитишнинг сифатини ўқув ҳақининг миқдори белгилар эди. Уқув ҳақи йилига ўнлаб ва юзлаб фунт стерлинг орасида бўлиб, машҳур Оксфорда минг фунт стерлингдан ошиб кетарди.

Унча-мунча мерос олган ёки пойгада ютган клерк¹ ўз боласи учун ўрта ва олий мактаб курсисидан жой олишга ҳаракат қиларди. Мободо оилада икки ёки уч бола бўлса: «улардан қай бирининг пешонаси ёруғ экан?» деган мушкул савол ҳамиша туғиларди. Ушанда ота-оналар пул билан ёрдам беришни ваъда қилган қариндош-уруғларнинг фикрини, болаларнинг қобилиятини, уларнинг мактабда олган мукофотларини ва кўпинча ҳатто Ҳиндистондан кўчириб олинган ноаниқ гороскопларни² пухта ҳисобга олардилар.

Оқсуяклар ва кўпас зодагонлар фахрий унвон ва пул ворисларини кўҳна Итон колледжида тарбияландилар. Банкирлар, лордлар, саноатчилар, герцогларнинг авлодлари у ердан тўппа-тўғри Оксфорддаги университетларга ўтардилар.

Итон шаҳарчасини қиролларнинг шаҳардан ташқаридаги резиденцияси Виндзордан торгина тинч оқар дарё ажратиб турар, бу дарё устига қадимий мустаҳкам кўприк тушганди.

¹ Клерк — Англия ва Шимолий Америкада савдо ва саноат резидентларида, нотариус ёки адвокат идорасида ишловчи кичик хизматчи. (Тарж.)

² Гороскоп — Ўрта асрда бирор одамнинг туғилиши биланоқ мунажжимлар томонидан олинган юлдузлар жадвали; мунажжимлар шу жадвалга қараб одамнинг толейни олдиндан айтиб берганлармиш; фол, қуръа. (Тарж.)

Бундан бир неча юз йил аввал қурилган кўпдан-кўп мактаблар ўрта аср ибодатхоналарига ўхшарди. Ҳар қайси колледжнинг кичкина бутхонаси бўлиб, у қалин ўт босган чорси ҳовлига жойлашганди, шогирдлар яшайдиган хоналар ва лекция залларининг готик услубдаги қайрилма деразалари ҳовлига қараган бўларди.

Итон.— Англиянинг энг сокин шаҳарларидан бири. Унда гўё ҳаётни энди бошлаётган ёш-яланглар эмас, балки бу дунёнинг ташвишлари, ҳаяжон ва қувончларидан аллазамон безиган, умрини жимгина яшаб бўлаётган қари-қартаганлар яшарди.

Бадавлат синфларнинг авлодлари жуда қаттиқ-қўллик билан тарбия кўрар, тан жазоси ҳам таъқиқланмаган эди. Буржуазия параход палубасида, ҳарбий штабда, Ситининг банкир кабинетида, лордлар палатасида, Ҳиндистоннинг полиция маъмуриятида, Африка ва орол ўлкаларидаги губернаторлик кресло-сида бир хилда шафқатсиз ва тадбиркор, совуққон, вазмин, жасур кишиларга муҳтож эди. Инглиз болалари эмадиган вақтидан бошлаб ўргатиларди. Англия шаҳарининг шовқин-суронида бола йиғиси эшитилмасди ҳам.

Иқтидорли социал хаёлпараст ва ўтакетган эстет, бой савдогарининг ёлғиз ўғли Жон Рескин агар у сайр ва ўйин вақтларида иттифоқо йиқилиб қолгудек бўлса эпсизлиги ва эҳтиётсизлиги учун ота-онаси албатта койиб, жазолаганликларини хотирлашни яхши кўрар эди.

Онасининг биринчи ташвиши — бўлғуси инсоннинг асабларини чиниқтириш эдики, шу мақсадда у эмизиш орасида гўдакни ўз ҳолига қўйиб қўяр эди.

Инглиз болалари ниҳоятда мустақил ва хушмуомала бўлар эдилар. Улкан Лондон болалар учун энг хавфсиз шаҳар бўлиб қолганди. Улар қарағайлар сингари бир-бирига ўхшаш уйлар орасида адашиб қолишдан хавотирланмас ва фақат бахтсизлик юз берган ҳолларда, ҳисоб араваларнинг гилдираклари остида катталардан кўра камроқ қолардилар. Кўчада якка ўзи кетаётган бола учун фақат миршаб эмас балки ҳар бир ўткинчи ҳам жавоб берарди.

Итоннинг интизомли қилиб тарбияланган кишилари ниҳоятда димоғдор бўлишарди. Биринчилик

учун кураш улар ҳаётининг асосий ташвиши эди. Улар ҳеч қандай моддий чеклашларни билмай, гимнастика ва нотиқлик машқлари билан, қироллар, генераллар ва шавкатли министрларнинг тарихини ўрганиш, ўзларининг отлари билан шуғулланиш, кийина билишда мусобақаланиш, таътил вақтида бўладиган сайру саёҳатлар ва авлоддан-авлодга ўтиб келган амлоқлардаги ўйин-кулгилардан завқланиш билан сервар эдилар.

Байрам ва битириш тантаналари кунларида олифта ёшлар эски қудуқ ва ўртасида черков бўлган, тош ётқизилган кимсасиз майдонда цилиндр, фрак кийиб, қўлқоп тақиб, қамбағал тенгдошларининг кўзини ўйнатиб ва ҳайратга солиб сайр этиб юришарди.

Колледж рўпарасидаги, найзадор девор орқасидаги қирол саройи итонлик шогирдларга мукофотлар, тақдирлар, киборона муваффақиятлар ҳамда тож-тахт ва Сити учун жасоратлар ваъда қиларди.

Итон, унинг кетидан бораётган университетлар шаҳри Оксфорд сингари (эр-хотин Лонгелар бирмунча вақт шу шаҳарда яшашган эди), унвондор реакционерларга парламентдаги ўринлар учун муносиб бўғин ҳозирлар ва етказиб берарди.

Итонга ўхшаб ўзининг Кромвель замонидаги тузилишини дахлсиз сақлаб қолган икки шаҳар — Кембриж билан Оксфорд, — ҳукмрон синфларнинг дабадам талабалар қабул қилиб ва таълим бериб турадиган муҳим ўқув пунктлари эди.

Ёшлар уч-тўрт йил бу ерда бўлгач, сўнгра уйларига қайтишарди. Мустамлака ҳукмдорларининг бадавлат ва аслзода авлодлари денгизлардан сузиб ўтиб, ватанларига юрист, философ, бинокор ва врач дипломлари билан қайтишарди.

Дорилфунун шаҳарларининг колледжлари мусулмонларнинг олий мактаблари — мадрасаларга ўхшаб кетарди. Эски гиштин биноларнинг олд томони чарси ҳовлиларга қараган бўларди. Қоронғи, баҳмал тортилган равоқлар ва тирқишларидан оч-яшил йўсинлар кўриниб турадиган тош деворлар орасида кунда икки дафъа ибодат маҳали органнинг чўзиқ садолари бузиб турадиган сукунат ҳукмрон эди. Уйлар ибодатхоналарга ўхшатиб қурилган бўлиб, талабалар, ўрта аср олимларининг фикр-ўйича, ўзларини ҳамиша худо-

нинг севган бандалари, унинг сир-асрорларининг ҳифз ҳимоячиси деб ҳис қилишлари керак эди.

Кўпинча талабалар қимматбаҳо буюмлар билан жиҳозланган кўп хонали квартираларда ҳожатбарор малайлари, ардоқланган итлари билан яшашар ва уларнинг албатта хусусий фойтонлари бўлгучи эди.

Француз тилидан дарс берадиган Шарль Лонгенинг топиши шу қадар кам эдики, ҳатто ҳомиладор рафиқасини боқишга ҳам қодир эмас эди у. Хуллас, Женнихеннинг ўзи ҳам ишлашга орзиқар эди. У нозиккина, касалманд бўлишига қарамай, ўзини сира аямас, соғлиғини ўйламасди. Кўп соат дарс беришдан ташқари, у бутун рўзгорни юритар ва доимо бирор нарса-ни ўқиб-ўрганиб турарди. Унинг қизиқиш доираси ҳаддан ташқари кенгайиб борарди: у математика, адабиёт, шу жумладан рус адабиёти билан, музика билан шуғулланар ва хусусан турли мамлакатларнинг атоқли хотин-қизлари тарихи билан қизиқарди.

Женнихен роялни яхшигина чалар ва ашула айтарди. У хат ёзишиб турадиган Николай Даниельсон «Иван Сусанин» ҳамда «Руслан ва Людмила» операларининг партитураларини унга совға қилиб юборган эди. Шундан буён Женни Лонге ўзининг севган композиторлари Бетховен, Гендель, Моцарт ва Вагнер қаторига Глинкани ҳам қўшган эди. Маркс қизининг моҳирона ижросида Антонида ва Людмила арияларини эшитарди.

1874 йил кириб келди. Маркс кун билан туннинг алмашганини билмай, «Капитал»нинг иккинчи томи устида ишларди. Унинг қалин майда ажинлар босган кўзлари атрофида қорамтир-кўкиш кўланкалар пайдо бўлганди, ўзининг фикр-ўйлари билан банд бўлган Маркс тушки тамаддиқ вақтида Ленхеннинг койинларига пойинтар-сойинтар жавоб берарди, Ленхен унинг наридани бери ейишидан ва ҳаммадан ҳам доктор Гумперт тайин қилган парҳезга умуман риоя қилмаганидан ниҳоятда норози эди. Медицина Марксга кечалари ёзишни қатъиян таъқиқлаганига қарамай, Женни тун ярмидан анча оғиб қолганида ҳам эрини ёзув столи устига энгашган ҳолда ёки ҳамма нарса-ни унутган ва айни вақтда бир нарсага берилган қиёфада кабинетда у ёқдан-бу ёққа юриб турганини кўриб

қолар, унинг бу ҳолати Женнига яхши таниш бўлиб, Маркснинг тафаккури ўзга соҳаларда парвоз этаётганини англатарди.

— Менинг гиргиттоним,— дерди ўшанда Женни, унинг пайдо бўлганини пайқамай қолган эрининг ёнига келиб,— сени шаҳардан ташқарига китоблар, қоғоз-қаламлардан нарига олиб чиқиб кетмасам бўлмайди.— Женни ўз Чарлиснинг бошини эркалаб силар, у эса, жиноят устида қўлга тушганидан хижолаб бўлиб, унинг қўлларини ўпа бошларди.

— Жуда яхшиман,— деб инонтирмоқчи бўларди у хотинини.

— Лекин ижод шундай даҳшатли нарсаки, бир куни бошингга етади, Мавр,— деб ташвишланар эди Женни.— Микеланжелонинг гапи эсимда, санъатнинг асаби — санъаткорнинг ўз мавзуига қизгин муҳаббатидир,— деб давом этди у.— Бу гап билим ва санъатнинг ҳар қандай соҳасидаги ижоднинг ҳамма турига тааллуқли, албатта. Лекин сен умр ипини шу қадар аямасдан тортяпсанки, кампирлар сен учун ҳафсала билан йигирган ип салга узилиб кетиши мумкин.

Дарвоқе, Маркс шу қадар толиққан эдики, боши зирқираб оғрийдиган бўлиб қолган ва уйқусини, сўнг-ра эса бирмунча вақт меҳнат қобилиятини ҳам йўқотган эди. Лекин унинг табиатан бақувват организи шароит кўнгилдагидек бўлган пайтда тезда кучини тиклашга қобил эди. Реймсгейтга қилинган сафар, денгиз бўйида сайр этиб юриш, ҳеч нарсани ўйламай дам олиш уйқусизликка барҳам берди ва бош оғриғини даволади. Маркс яна уйига қайтганида, Ленхен унга узундан-узоқ насихатлар қилди.

— Қачон сенга ақл киради, Карл, қачон ўзинг тўғрингда ўйлайдиган бўласан,— деб ўгит қилди у, Маркснинг яна мутолаага ва ишга берилиб кетганини кўриб.— Хўш, сени ким ёзув столига ўтиргин деб қистаяпти? Ҳар бир нарсанинг кўз ёшиси бўлади, деб тўғри айтишади, сенинг китобларинг озмунча қонингни шимирмади, умрингнинг кўп қисмини хазон қилмади. Отга ўхшаб мудом бир ерга интилганинг интилган, қора терга ботиб кетганингни билмайсан. Биламан, сенга ўхшаган одам ишсиз туролмайди, ишсиз қолса, ёмғирсиз булутга ўхшаб қолади, лекин меъёрни би-

лиш керак-да. Ҳали ҳам кеч эмас, сал орқа-ўнгинга қараб ишла.

— Бўпти, хўжайин, бундан буён ҳеч нарса қилмаганим бўлсин,— ҳушчақчақ кулди Маркс ва машаққатли, аммо ҳузурбахш ижодий меҳнатга муккадан кетишига халақит бермасинлар учун, кабинетига кириб эшикни қулфлаб олди.

У саноат экономикасидан чарчаб дам олар экан, танаффус вақтларида ўсимликлар физиологиясини ва тупроқни сунъий ўғитлаш назариясини ўрганарди. Бу масалалар уни жуда ҳам қизиқтирарди. Она-Ернинг ориқланиши ва унга ҳосилдорлик қувватини қайтариш Марксга фавқулодда муҳим иш бўлиб кўринарди. Либихнинг унга яхши таниш бўлган китоби ўзининг ишонтирарли хулосалар ва ундаги билимларнинг теранлиги билан кўпдан бери бу масалага Маркснинг эътиборини тортган эди.

Йиллар ўтиб борарди. Женни Маркс олтмишга тўлди. Унинг билинар-билинемас чечак излари қолган юзи ҳали ҳам жуда жозибадор эди. Кексаликнинг бошланишида ўзгача бир гўзаллик бўлади. Табиат сўнгги дафъа кучларни йиғиб, ҳадемай сўниши лозим бўлган нарсани бир зум жонлантириб безайди. Кекса бодомнинг яланг шохлари аввал нафис ва нозик гулларга кўмилади-да, шундан кейингина унда-бунда яшил барглар пайдо бўлади. Ёшлигида гўзал бўлган ҳамма нарса узоқ вақт ҳуснини йўқотмайди. Вақт гўзалликни кўзи қиймагандек бўлади. Женнининг кенг ва теран маънавий дунёси унинг нигоҳи, табассуми ва бутун қиёфасига файз киритиб турарди. Унинг қадди-қомати ёшлигидагидек ҳали ҳам улуғвор, юриши энгил ва текис эди.

Женнининг қизлари катта бўлиб қолганларидан буён у фақат аҳён-аҳёнда эрига котиблик қиларди. Поль Лафарг, Лаура, кейинчалик эса Тусси Марксдан галма-гал топшириқлар олиб турар, у айтиб турганларини бажонидил ёзишар, қўлёзмаларни нашрга тайёрлашар, ва амалий алоқа қоғозларини ёзишиб туришарди. Лекин Марксга маслаҳатчи, ёрдамчи ва дўст сифатида ҳеч ким рафиқасининг ўрнини боса олмасди. Карл ҳар бир фикри, ҳаракат режаси, шубҳаларини аввалгича Женни билан ўртоқлашарди. Улар бир тананинг қисмлари сингари, бир миянинг

икки ярим палласи сингари ёки бир юракнинг икки бўлмаси сингари бир-бирларига зарур эдилар.

Карл қандай тафаккур ва меҳнат муҳитида яшаса Женни ҳам шу муҳитда яшарди. Уларда ҳамма нарса: севинч ҳам, қайғу-алам ҳам муштарак эди. Маркс нима билан шуғулланмасин, қаерда бўлмасин, унинг рафиқаси фикран у билан ёнма-ён бўларди. Башарти у минбарда туриб нутқ сўзласа, унинг бутун ҳаяжони, норозилиги, мамнунияти ёки чарчоғини Женни ҳам кечирарди. Гарчанд уларнинг ҳар бири ўз иши билан банд эканига ва кўпинча, одам доимо бир-бири билан алоқада бўлганида муқаррар юз берганидек, улар баҳслашиб ва ҳатто талашиб-тортишиб туришларига қарамай, уларнинг бутун ҳаёти бир эди. Ўқтин-ўқтин пулнинг етишмай қолиши ва кундалик икир-чикир қийиңчиликлар, мусибатларчалик ҳеч нарса у қадар ташвиш туғдирмас эди. Лекин уларнинг бахтиёр муҳаббатлари қаршисида буларнинг бари сира арзимас бир нарса эди.

Бирор пайт улар бир-бирларидан беҳабар қолган пайт бўлганми? Трир, болалик — буларнинг бари улар учун ягона умумий хотирага айланганди. Уларнинг ҳар иккиси ҳам бир хил кишиларни: Людвиг ва Каролина фон Вестфаленни, адлия маслаҳатчиси Генрих Марксни севишарди. Улар бир-бирларига доир ҳамма нарсани: болалаликдаги шўхликларини, бир замонлардаги одатларини, хатолари ва қувончларини эсда сақлашарди. Ҳаётдаги умумий оғир кулфатлар уларни бир-бирларига маҳкам бириктирганди: улар биргаликда тўрт фарзандларини тупроққа қўйгандилар. Ҳаёт уларга юксак ва нодир бахтни—бешиқдан то оламдан кўз юмгунгача сўнмас ягона муҳаббатни ҳадя этганди. Вақт уларни тобора юксак чўққиларга кўтарарди. Улар бир-бирларини шу қадар севар эдиларки, руҳ бардам ва ҳикматга тўлиқ бўлиб, одамнинг ўзи куч-қувватдан қоладиган кексалик одамзод бошига соладиган янги синовлардан қўл ушлашиб ўтажакларига ҳамшиша амин эдилар.

Маркснинг фикри-зикри нимада бўлса, шу нарса Женни учун ҳам бутун ҳаётининг маъносини ташкил этарди. Коммунанинг унутилмас етмиш икки кунни давомида у Маркс билан биргаликда Париж

ишчиларининг ғалабаси учун фаол ва мардона курашди, уй-жойини, емишини, пулларини охиригача коммунарлар билан баҳам кўрди, Маркс Бош кенгашда сўзлашга тайёргарлик кўрганида ҳамда бакуинчиларни фош этадиган шафқатсиз докладини ёзаётганида унга ёрдам берди.

Женни Марксга қизларининг ғам-кулфатларини тортиш осон бўлмади. Лаура уч гўдагини дафн этди, Лонгеларнинг ҳам тўнғич ўғиллари вафот этди. Женнинг асаблари кўпинча толиқар, у ўзини аввалгича тута олмай қолар, инжиқлашиб борар, бундан деярли ҳаммиша ўзи пушаймон бўларди.

Онанинг фарзанд қабри тепасида ғам-аламини у ҳаммадан кўра яхши билар ва бир куни дўстларига бу ҳақда ёзган ҳам эди:

«Бунинг нақадар оғир бўлишини ҳамда бундай жудоликлардан кейин руҳий мувозанатни тикламоқ учун нақадар кўп вақт талаб қилинишини мен ҳаммадан ортиқ яхши биламан, лекин ҳаёт ўзининг майда қувончлари ва катта юмишлари билан, барча майда, кундалик ташвишлари ва икир-чикир кўнгилсиз ҳодисалари билан ёрдамга келади. Кундалик ўткинчи азоб-уқубатлар жиддий ғам-ташвишни секин-аста унуттира бошлайди ва ўзимиз сезмаган ҳолда қувончлари ва катта юмишлари билан, барча хусусан она қалбидаги жароҳат ҳеч қачон битиб кетмайди, албатта. Лекин дилда секин-аста янги азоб-уқубатлар ҳамда янги қувончларга янги мойиллик ва ҳатто янги сезувчанлик пайдо бўлади ва то ахир бир кун юрак уришдан тўхтаб, абадий тинчлик они етиб келмагунча жароҳатланган, лекин аynи вақтда орзу-умидларга тўла қалб билан яшашни давом эттиради киши».

Денгиз бўйидаги Истборн пляжида заҳарли замбуруғлар, дала чечаклари ва тўнкариб қўйилган арзон чинни чашкаларни эслатадиган ранго-ранг чодирлар ҳамда соябонлар остида кундуз кунлари кўплаб турли-туман халойиқ жойлашиб оларди. Энгельс ва Женни Лонге қирғоқда ҳали ҳеч ким йўқ пайтда эрталаб жуда барвақт ёки қош қорайганида денгиз бўйига жўнаб кетишарди.

Қия тепалик устидаги сипо, чиройли қоялар ва денгиз бўйигача чўзилиб тушган эманзор жуда улғвор ва салобатли эди. Кичкина чўзинчоқ бухтада поғона-поғона нотекис қирғоқни ложувард, жуда ҳам тиниқ сув ювиб турарди. Уша ерда денгиз тубни катта-катта думалоқ тошлар қоплаб олганди, тошлар орасида у ёқдан-бу ёққа тинимсиз тебраниб турадиган тиниқ йўсинлар ўсарди.

Истборн Англиянинг соҳил бўйидаги бошқа шаҳарларидан Скандинавия манзараларини эслатадиган қояли қирғоқларининг анча хира кўриниши билан жуда фарқ этарди. Юзларча чайкалар чуғурлашиб тўлқинлар узра гир айланиб парвоз этишарди. Женнихен нон бурдаларини осмонга отиб, уларни боқар ва учаётган қушлар насибани нақадар чаққонлик билан илиб олаётганидан ҳайратланарди. Чайкалар думалоқ ўткир кўзлари билан сузиб юрган балиқчаларни кўриб қолиб, баландликдан сувга отилардилар. Гўзал чайкалар очкўзликда қонхўр қарчиғайлардан қолишмасдилар. Женнихен уларнинг денгиздаги овини узоқ кузатар, қора оралаган оппоқ патлари билан силлиқ парвоз этишларига маҳлиё бўларди.

Лекин на денгиз ва на қушлар Женнихенга тасалли бера олмасди. Яқингинада у юракбуруғи билан касалланган ўн бир ойлик боласини кўмган эди. Кичкинагина тобут ва унинг ичида худди қўғирчоқдек ётган ўғилчаси тўғрисидаги хотира бир зум уни тинч қўймасди. Унинг кўзлари қизариб, қовоқлари шишиб чиққанди. Шу вақт Маркс ҳам оғир бетоб бўлиб қолди. У айниқса ихлос қиладиган доктор Гумперт кечикмасдан Карлсбадга сувга боришликни талаб қилди. Энгельс бунини маъқул топиб, дўстини сувга боришга қистаб, даволаниш учун пул билан таъминлаб туришга ваъда қилди. Бироқ Маркс ва отасига ҳамроҳ бўлиши лозим бўлган Элеонора қаршилик кўрсатишди. Улар шу қадар қайғули кунларида Женнихенни ташлаб кетгилари келмаётганди.

«Бошқа масалалардагига нисбатан мен бу соҳада бардошсизроқман,— деб ёзган эди Маркс Кугельманга,— шунинг учун ҳам оилавий бахтсизликлар менга ҳаминша қимматга тушади. Менга ўхшаб одам

ташқи дунёдан деярли бутунлай ажралиб яшаса, оилавий икир-чикирга шунчалик кўп боғланиб қолар экан».

Женнининг ёнида Энгельс қолди. Энгельс эрталаб барвақт йўл-йўл спорт котюмида, оёғида этик, бошида хўроз пати қадалган Тироль шляпа кийиб, кўлидаги бақувват ҳассасини силкита-силкита уни олис сайрга олиб кетарди. Женнихен оёғида сандал, эғнида кенг кулранг юбка, оппоқ блузка ва каттакон похол шляпа, ҳаворанг тўрни ҳилпиратиб, ўзининг тутинган отаси билан тош сўқмоқлардан денгиз бўйлаб борарди. Қирғоққа урилаётган тўлқинларнинг чип-чип овози унинг толиққан асабларини эркаларди. Осмон билан сувнинг тиниқ, ёрқин ранглари унинг кайфиятини бир қадар чоғ қиларди. Энгельс кам гапирар, кўпинча индамай борарди. У фарзандидан жудо бўлган она қалбидаги жароҳатлар секинлик билан даволанишлигини билар ва инсонлар ғам-аламининг энг ишончли шифокори — вақтга умид боғларди.

Гоҳо сукутни биринчи бўлиб Женни бузарди.

— Азамат одамлар бор, манави қоялар сингари матонатли ва доно улар. Афсуски мен унақалардан эмасман.

— Сенинг бошингга аёл киши учун жуда оғир кулфат тушди, шунинг учун бу синсв одамзод кучини ўлчови эмас, — мулойимгина жавоб берди Энгельс. — Шундай бўлса-да, ҳар қалай ғам-ташвишинг ўтиб кетади. Сулаймон узуги эсингдами? Унга донишманд ҳақкок: «Ғам борки унутилади», деган сўзларни нақшлаган. Сен ҳали бошқа фарзандлар кўрасан, шунда бу жудодлик алами юмшайди.

— Гапларинг тўғри, Генерал, аммо малика Билқис Сулаймон подшога бошқа бир узук юборган, бу узукка: «Ҳеч нарса унутилмайди» деган сўзлар ёзилган экан. Тўғри, мен яна фарзандлар кўраман, деган умидим бор. Бу нафақат қисмат, балки биз оналарнинг тортадиган бутун кулфатларимиз учун мукофот ҳамдир, лекин бошқа қайтиб келмайдиган фарзанд доғи сира дилдан кетмайди. Нега у билан бирга ўлиб кета қолмадим! — Женнихеннинг кўзида яна ёш йилтиллади.

Энгельс саросимага тушиб қолди, у аёллар ва гў-

даклар кўз ёшини кўрганида, қаттиқ ҳаяжонлангувчи эди.

— Ўзингни бос, азизим. Ота-онанг тўрт фарзанддан жудо бўлиб, нақадар кўп ташвиш чекканларини эсла. Ақлли Мушни унутиб бўлмайди, лекин на илож, Мавр билан онанг бунга чидадилар, кўникдилар-ку.

— Ахир мен гапимнинг бошида айтдим-ку, улар азамат кишилар деб, Генералим.

— Гапимга ишон, Ди, сен уларнинг ана шу нодир хислатини бутунлай мерос қилиб олгансан.

Денгиз бўйида бўлиб турадиганидек, қўққисдан аллақердан шамол туриб, сув кўпирди ва баҳайбат пўртаналар қояларга ёпирилди.

Женнихен узоқ сукутдан кейин: — Сенинг назарингда шамол билан тўлқинлар пишқириғида Вагнер мусиқаси эшитилаётгандек бўлмаяптими, азизим Энгельс? — деди. — Мен унинг «Нибелунглар»ини жуда севаман. Узоқ вақтгача уни даҳо деб ҳисоблаб келган эдим. Бироқ энди ўзини ҳаммадан юқори қўядиган бу такаббурнинг шу қадар ёмон ниятли, реакцион ва ўзибилармонлик билан ёзилган мақолаларини ўқиганимдан кейин янглишганимга ишондим. Менимча, даҳо фақат битмас-туганмас ижодий ибтидони, буюк янги фикрларнигина эмас, балки албатта юксак олижаноб туйғуларни ҳам ўзида мужассамлаштириши керак. Ахир оламда ниҳоятда покиза, тиниқ тошлар — тоғ биллури, олмос ҳамда доғсиз ва нуқсонсиз кўпгина бошқа нарсалар бўлади. Улкан қалб ва ақлзаковотнинг моҳияти шундай. Ҳеч қандай ёвузлик, қабихлик, таъмагирлик, ўтакетган лаганбардорлик чинакам улкан қалбга яқинлашиб бетлай олмайди, менимча, даҳонинг қалби шундайдир. Даҳо бу тушунчанинг энг тўла маъносидан эзгуликдир. Даҳо буюк мақсад сингари ҳар жиҳатдан гўзалдир, у ана шу буюк мақсад йўлида яшайди ва ўзини бахшида қилади. Шундайми, Генерал?

— Пушкин даҳо билан ёвузлик бир-бири билан сиғишмаслиги тўғрисида ёзган эди. Тўғри, даҳо бутун инсоният учун эзгуликнинг бошланишидир. Нодир металл сингари унга ҳам ҳеч қандай кислота таъсир эта олмайди.

— Тўлқинларга қара, — тўсатдан хитоб қилди Женни, — улар сарвга ўхшаш қояга шиддат билан

урилмоқда. Пўртана бошланадиган кўринади. Нақадар қудратга эга у! Сенинг жон-дилинг пўртана. Ахир сен денгизнинг жўш уриб турганини яхши кўрасан.

— Мен ўлганимдан кейин даҳшатли гирдибодда, мангулик симфонияси сингари янграб турган денгиз тўлқинлари шовқини остида дафн бўлишни истардим,— деди маънодор қилиб Энгельс.

Женнихен тушунолмади ҳайрон бўлиб унга боқди.

— Нима демоқчисан, бу гапинг билан?— сўради у ва Энгельсни қўлтиқлаб олди.

— Шунчаки бир гап бу, мен, антик замонда одат бўлганидек, эндиликда эса ҳиндилар оқилона қилаётганларидек, бир вақт мистер Фридрих Энгельс деб аталган бир сиқим хокни, унинг вақти-қазоси етганида, денгиз тепасидан худди шу ерда, Истборнда, сенинг шоирона хаёлингга кўра елканга ёки сарвга ўхшаш, найзадор қоя ёнида сочиш зарур, деб ҳисоблайман. Мен уни кесик учбурчак деб атаган бўлардим.

Тўлқинлар қояларга урилиб, сочилиб, кўпик шалола бўлиб оқар эди. Женни бирдан тўлқинлар овозининг даъваткор кучини ҳис этиб, денгиз бўйига яқинлашиб борди. Қаршисидан баҳайбат қорамтир долға келарди.

— Орқангга қайт,— у Энгельснинг ташвиш билан чақирганини эшитди, аммо улуғвор ва айни чоқда даҳшатли манзарадан сеҳрланиб қолган Женни жойидан қимирлай олмади. Бирдан атрофдаги ҳамма нарса айланиб, гирдибод бўлиб кетди. Женнихен олам-жаҳон сарғиш-кулранг баланд тўлқин ўзини кўмиб юборганини кўрди. Тўлқин зарбаси шу қадар кучли эдики, у бир зум ўзини мажағлагандай сизди. Бироқ тўлқин қирғоққа урилиб парчаланди-да, бирдан мадордан кетиб чекинди. Шағал устида бутунлай гарангсиб ётган Женнихеннинг ёнида Энгельс турарди. У зўр ҳаяжонда гапиролмай дудуқланарди.

— Ўлиб кетишингга сал қолди. Шунақа ҳам энгилтаклик бўладими! Тезда орқангга қайт!

Женнихеннинг сочлари, кўйлаги, оёқ кийими бутунлай ҳўл бўлиб кетганди. Похол шляпасини тўлқин оқизи кетганди. У айбини сезиб жилмайди. Бир неча ҳафтадан буён шу топда илк дафъа унинг кўзларида нур чақнади. Бирдан кайфияти чоғ бўлиб

кетди. Бу мушкул аҳволдан кейин руҳий соғайишнинг бошланиши эди.

Сўнгра Энгельс билан Женнихен кичкина пароходда нотинч денгиз бўйлаб қумлоқ Жерсей оролига қараб йўл олишди, бу ерда туристларни қизиқтирадиган кўпдан-кўп қадимги серқоя ғорлар бор эди. Ҳеч қандай наботот ўсмаган сарғиш қумтепалар ва қорамтир қоялар шу яқинликдаги Нормандияни эслатарди. Оролнинг кўпчилик аҳолиси бир замонлар Британияга қелиб қўнган узоқ ота-боболари каби француз тилида гаплашишарди.

Энгельс Жерсейда бўлган кунлари Маркс Элеонора билан бирга Ғарбий Богемияга, қадимги меҳмондўст Прага яқинида жойлашган машҳур Карлсбад курортга келди. Улар Шлоссберг-Шлоссплот кўчасидаги «Германия» меҳмонхонасига жойлашишди. Марксни таниган шу ерлик врачнинг маслаҳати билан у ўзини Карл эмас, балки Чарлз деб атади. Бироқ орадан бир неча кундан кейин курортда ғийбат гапларни тарқатадиган «Шпрудель» газетаси Карлсбадга «қизил террор доктори», даҳшатли Интернационал йўлбошчисининг ўзи келганлигини маълум қилди. Айтмоқчи, полиция бутун йиллар давомида фақат қитъадаги эмас, у яшаб турган оролда ҳам бўлганидек бунга қадар ҳам унинг ҳар бир қадамини кузатиб келар эди. Маркснинг Карлсбадда пайдо бўлиши курортдаги бекорчи қурама одамларнинг диққатини унга тортди.

Эрталаб роппа-расо соат олтида, у одми костюм ва олди омиқ кенггина пальтода, Элеонора билан қўл ушлашиб, шифобахш булоқларга йўл олди. Маркс ниҳоятда ихлосманд даволанувчи бўлиб, тиббий йўл-йўриқларнинг ҳаммасини пухта бажарарди. У боғнинг йўлларида, павилонлар атрофида, жилети чўнтагидан қуббали каттакон соатини дам-бадам қўлига олиб, унга кўз ташлаб қўйиб, сипогарчилик билан сайр этар экан, бу орада етти стакан иссиқ ёки совуқ ҳар хил минераль сув ичар эди. Суюқлик ичиш орасида ўн беш минутдан танаффус қилиш керак эди. Охириги, саккизинчи стаканни у уйқу олдидан ичгучи эди. Шу қадар кўп сув ичиш юракни толиқтириб, уни бўшаштирарди.

Маркснинг Элеонорага ҳаваси келарди, врач

иштаҳа очишлик учун унга бир кружка ажойиб Пильзе пивоси ичишни тавсия этган эдики, бу Маркснинг яхши кўрган ичимлиги эди. Парҳезли нонуштадан кейин ота-бола мажбурий сайрни бош-лашарди.

Тепаликка жойлашган Карлсбад жуда хушман-вара бўлиб, кўзни қувонтирарди. Теварак-атрофда дағал, кўзга ботадиган кескир чизиқлар йўқ. У ерда ҳамма нарса айлана, қувончли, қуёшга ва нурга яқин.

Пастгина гранит тоғлар қалин дарахтлар билан қопланган бўлиб, ёввойилашган катта боғларни эсла-тарди. Шаҳар атрофидаги дарахтлар орасида ҳар ер ҳар ерда шинамгина қаҳвахоналар жойлашган бўлиб, буларда кўпчиб турган сарғимтир қаймоқли қойил-мақом қаҳва тортиларди. Мудом уйқусизлик жабрини тортаётган Марксга тамадди қилганидан кейин кун-дузи ухлаш ман этилганди, шу сабабли у куннинг биринчи ярмини асосан юриш билан ўтказарди. Тушки овқат олдидан, Европанинг жуда турли-туман мамлакатларидан келган кишилар йиғиладиган умумий столга ўтиришдан аввал уст-бошини ўзгарти-ришга тўғри келарди. Қаҳвахонада, курзалда¹, шаҳар боғида, театрда — ҳамма ерда кўҳликкина қизи билан қўл ушлашиб юрадиган калтабақай, келишган, пат-риархга ўхшаб кетганидан, соч-соқоллари оқарган мўйсафид доимо ҳамманинг эътиборини тортар ва оғизга тушарди.

Маркс кундан-кун ўзини яхши ҳис қилаётганди. Кўп йиллардан буён биринчи марта у ўзини қийнаб келган жигар оғриғини унутиб, кечалари яна қаттиқ ухлаётганди. Чарчоқ ва асабийлик аста-секин йўқола-ётганди. Маркс билан Элеонора талайгина янги танишлар орттиришди. Ер бағридан отилиб чиқадиган қайнар булоқ, қўлни куйдиргудек Шпрудель ва бошқа шифобахш булоқлар одатдаги учрашув жойи эди. Тарихий полотнолар чизадиган рассом Отто Книлле ажойиб суҳбатдош бўлиб, Маркс у билан санъат тўғрисида бажонидил гаплашарди. Бир неча профес-сор, врач ва ҳеч бир жиҳати билан ортиқча кўзга

¹ Курзал — курортда концертлар, мажлислар ва ҳақозо-лар ўтказиладиган зал. (Тарж.)

ташланмайдиган бошқа кишилар шаҳардан ташқарига саёҳатлар ва пиёда сайрларда Маркс билан Элеонорага ҳамроҳ бўлишарди.

Поляк ватанпарвари, либерал аристократ граф Платер паканагина, ниҳоятда беўхшов ва қўнғиздек қопқора киши бўлиб, Маркс аслзодага қанчалар ўхшаса, у аслзодага шу қадар ўхшамас эди. Маҳаллий газета рус нигилистларининг бошлиғи деб эълон қилган граф Платер ниҳоятда серҳаракат ва сўзамол одам эди. Унинг адо бўлмас гапининг асосий мавзуи асоратга солинган Польшаю уни озод қилишнинг дудмал плани эди. Маркс гапга ишқибоз графнинг сўзини шартта кесиб, сайрлар ва булоқдан сув ичиш вақтида жиддий сиёсий ёки партиявий гаплардан оғиз очиртирмасди. Баландпарвоз ва ҳамшиша нарсадан норози Людвиг Кугельман ҳам Марксни толиқтирар ва гапини келтирарди, Маркс биринчи марта уни кўрганидан буён ўтган етти йил ичида унинг анча мазаси кетган ва ўзини олдирган эди. Ганновер врач хотинидан тинимсиз шикоят қилар, йигирма йил эр-хотинчилик қилганидан кейин маънавий эҳтиёжлари ва характериға унинг мос эмаслигини гапирарди.

— Биз бутунлай бошқа-бошқа одамлармиз,— дерди у, чақчайган кўзларини олайтириб.— Трудхен ниҳоятда жўн хотин, мени ҳеч қачон тушунган эмас. Мен мудом ёлғизман, ғамхўрим, меҳрибоним йўқ менинг.

— Хотининг ақлли жувон, бундан бир неча йил аввал уни ўзингга жуда муносиб рафиқа деб айтгандинг.

— У жуда жайдари хотин. Менга олижаноб рафиқа бўлиши керак.

— Бу масалани намунча узоқ ўйламасанг.

Маркс Кугельманни калака қилмоқчи бўлди, ammo унинг юмор туйғусидан маҳрум эканини ва ҳазилни тушунмаслигини, шу сабабли жаҳли чиқишлиги мумкинлигини билар эди. Маркс бекорчи гапларга вақти кетаётганидан тобора кўпроқ ачиниб, маънодор қилиб чўнтагидан соатини олди.

— Мени ўлдиради у, Мавр,— оғир нафас олиб деди Кугельман.

Маркс кулгидан ўзини тўхтата олмади. Ўзининг ҳайвоний чиройи билан алоҳида тоифа хотинларга

ёқадиган хўппасемиз, бўйни қизил Кугельманнинг ўладиган сиёқи йўқ эди. Лекин у фақат арзимас нарсалар тўғрисидаги зерикарли сергаплиги билангина эмас, балки ҳамиша унинг ишларига аралашавериши ва кишига малол келадиган меҳрибончилиги билан ҳам Марксни қийнаб юборарди.

— Пальтойингни кийиб ол, азизим, Мавр, совқотаётганингни сезяпман; дўстим Маркс, ухлайдиган вақтинг бўлди, билиб турибман, чарчадинг; э, сувни бунақа шошилиб ичма, ўтир; бу одамлар билан учрашма, ўтинаман,— бунақа гапларни ҳурматли доктор кунига ўн марталаб такрорларди.

— Бунақа меҳрибонлик ва илтифотлардан қачон қутуламан ахир?— хуноб бўлиб сўрарди Элеонорадан отаси.— Ўлар бўлсам ўлдим.

Оқшом чоғлари, айниқса иссиқ кунларда турли тилда сўзлашувчи, турли қиёфадаги одамлар курзалга йўл олар, бу ерда атоқли дирижёрлар бошқарувда оркестр чалиб турар, хор капелласи қўшиқ айтарди. Лекин ҳаммадан ҳам мароқлиси олис масофаларга бўладиган сайрлар эди. Сирли, шоирона афсоналарга бурканган Эгертадь Марксга айниқса ёқар эди. У ердаги ажойиб манзарали тоғу тошлар одамзод тасавури ва хаёлига туртки берарди. Тоғ дарёси роҳатбахш водийда тошли ўзандан кўпиракўпира шовқин-сурон солиб шовуллаб оқарди. Қадимги ривоятга кўра бу дарёда Эгер деган сув париси яшар экан, у инсоннинг вафосизлигидан умр бўйи йиғлар эмиш. Ганс Хейтлинг деган чўпон абадий севги тўғрисида қасамёд этиб, уни алдаб кетган эмиш. Чўпон сув парисидан кўнгли совиб, оддий бир қизга уйланмоқчи бўлибди! Шунда Эгернинг ғазаби қайнаб, қаттиқ ўч олибди ва тўй-томоша намойишини уйим-уйим тошга айлантириб қўйибди.

Қасоскор сув париси тўғрисидаги бу афсона Марксга ёқиб қолди ва у тошлар орасидан валторна¹ ва карнайлар тутган созандалар, тўй араваси, тошга айланган нафис тўр рўмол ўраган келин билан қўлида қишлоқча катта шляпа ушлаб турган касофат Ганс

¹ Валторна — мисдан ясалган ва пуфлаб чалинадиган майин товушли мусикий асбоб. (Тарж.).

Хейтлингнинг қотиб қолган шакл-шамойилини ҳафсала билан излади.

Даловицца Маркс аср бошида аскар ва шоир Кёрнер куйлаган асрий эманлар соясида дам оларди. Ёз охирлаб қолганига қарамай, Карлсбадда чидаб бўлмас даражада иссиқ эди. Тепло дарёси сув қолмагандек кўринарди. Дарахтлар кесилавериб ўлка яланг-ланиб қолган, ёмғир — яшил пайтида тўлиб оқадиган дарё ёз ойларида бутунлай қуриб қоларди. Бир куни иссиқ пасайганида, Маркс қизи ва Кугельман билан бирга шаҳар яқинидаги Рибаж деган бир ерда чинни корхонасини кўргани борди. Юмшоққина кулранг хамирсимон хомашё арқонга ўхшаб қирқилиб, хилма-хил қолипларга солинаётганини кузатиш мароқли эди. Бир ишчи чархга ўхшаш айланаётган дастгоҳда ишларди. Унда нозик, юпқагина чашкалар билан вазалар ясаларди.

— Сиз ҳамиша шу операцияни бажарасизми ёки сизнинг яна бошқа ишингиз борми?— сўради Маркс.

— Йўқ,— жавоб берди ишчи,— кўп йилдан буён мен бошқа ҳеч нарса қилмайман. Узоқ тажриба орқасидагина машинани шунақа юргизишга, ана шу мураккаб шакллар силлиқ ва нуқсонсиз бўлиб чиқишига эришилади.

— Меҳнатнинг тақсимланиши шунга олиб келадик, одам машинанинг қўшимчасига айланиб қолади,— деди Маркс Кугельманга, улар дастгоҳдан узоқлашганларида — ва ақлий қобилиятлар мускулларнинг одатий ҳаракатларига ўрин бўшатиб беради.

Алоҳида-алоҳида залларда чинни сервизлар, кружкалар ва ҳайкалчалар куйдирилар, бўялар, ҳалланар ва хилланарди. Маркс Кугельман қатори Женнига, қизлари ва Ленхенга атаб ҳар турли жажжи буюмлар харид қилди.

Лондонга қайтишдан сал аввал Кугельман билан жиддийгина айтишиб қолиш оқибатида бирдан Маркснинг кайфияти бузилди, бу бутунлай алоқанинг узилишига сабаб бўлди. Ганноверлик врач писанд қилмай сиёсий пропаганда деб атаган ишдан узоқлашишга ва ўзини бутунлай назария ишлаб чиқишга бағишлашга Марксни кўндиришга яна уринган эди. Кўндан буён Маркснинг Кугельмандан ҳафсаласи пир бўлган ва унинг қуруқ сафсаталарига

ҳамда ўзини оламнинг юксак манфаатлари билан яшовчи аллақандай бир сиймо қилиб кўрсатиш истасига аранг чидаб келар эди. «Венцелга» хос ўзига бино қўйишлик ва дабдабали гапларга ишқивозлик — саёз ва тор фикрли одамларнинг хусусияти бўлиб, «Капитал»нинг ижодкори ҳамisha буларга тоқат қилолмас, сохта нота каби унинг қулоғига сира ёқмас эди.

Шунингдек Маркснинг ҳамма тан олган фазилатлари Кугельманга малол келар ва айниқса унинг ишчилар синфидан чиққан алоҳида ҳар бир киши билан қизиқиши ва унинг жонига оро кириши уни гижинтирарди. Кибри ҳавоси зўр врачнинг фикрича, бу нарса чинакам улкан кишиларни камситарди. У Маркснинг Зевс сингари Олимпда савлат тўкиб тўрда ўтиришини, олдига ҳеч ким боролмаслигини ўзини далай-ламага¹ ўхшаш тирик худо деб кўрсатиб, оддий одамлар билан алоқа қилмаслигини талаб этар эди. Маркс бу гирт аҳмоқлик устидан аёвсиз кулар ва унинг қаршисида ҳаддан ташқари сажда қилувчилардан тобора кўпроқ нафратланарди.

Нашъу намога, бениҳоя хурсандчиликка берилган одам, Маркснинг фикрича, ҳеч қачон содиқ сафдош ва дўст бўлолмайди. Завқ-шавқ пиво устидаги кўпик бўлиб, у тингач кружка ярим бўлиб қолади. Кугельман билан оранинг бузилиши аллақачон пишиб етилиб, муқаррар бўлиб қолганди.

Англияга, уйига қайтаётиб Маркс Вильгелм Либкнехт билан кўришмоқ учун Лейпцигга қўниб ўтди. Келган кунларининг ўзидаёқ Элеонора, отаси йўл чарчоғини ёзаётганида, бутун оиланинг эски дўстидан ўз бошидан кечган воқеаларни гапириб беришни илтижо қилди.

— Азизим Лайбрери, темир герцог Веллингтон дафн этилган кун сенга, Женнихен билан Лаурага нима бўлган эди? Афсус, мен ўшанда дунёга келмаган эканман. Мен болалигимда турли хавф-хатарли воқеаларни яхши кўрар эдим, ҳозир ҳам яхши кўраман.

— Жон дада, Туссининг илтимосини қайтарма,—

¹ Д а л а й - л а м а — Тибетда ҳам диний, ҳам дунёвий олий ҳукмдор; будда динида ламаизм маънабининг бош руҳонийси. (Тарж.).

Вильгельм Либкнехтнинг катта қизи Элеоноранинг фикрига қўшилишди,— мен ҳам ўша воқеаларни ғира-шира эслайман, сен кўпдан бери Лондондаги ҳаётимиздан гапирмай қўйдинг.

— Бу воқеага респиратор асабимиз йигирма уч йил бўлган бўлса ҳам, ўша лаънати кун ҳали ҳам менинг эсимда. Аммо-лекин роса асабимиз бузилган эди ўшанда. Ҳар қалай кўнишга тўғри келади, алалхусус Тусси айтганини қилдирмай қўймайди. Хуллас, қўймадинлар, оппоқ қизлар, гапирсам гапира қолай. Ҳақиқатан ҳам бу ўлгудай кўнгилсиз дақиқалар бўлган эди. Мен умримда бунақа катта синовни кўрмаган бўлсам керак, гарчанд тақдир мени унчалик сийлаган бўлмаса ҳам, одам умрида биринчи марта талабчан тингловчилар оддида нутқ сўзламоқчи бўлиб минбарга чиқиш учун бир неча қадам қўйиши, ёки ҳарбий судда қора курсида ўтириб ҳукмни кутиши осонми ўзи. Лекин минг саккиз юз эллик иккинчи йилнинг ўн саккизинчи ноябрида бўлган ҳодиса,— кўряписизларми, мен бу санани умрбод эсимда олиб қолганман, юз жангу жадалда ғолиб чиққан, машҳур мустамлакачи Веллингтонга бўлган ҳурматим туфайли эмас, балки шу маҳалгача менинг бутун кўрган-кечирганларим ўшанда бошимга тушган кўргулик олдида ҳеч гап бўлмай қолгани учун.

Вильгельм унинг ҳар оғиз сўзини ютоқиб эшитаётган қизларнинг юзи нақадар қизариб кетганини кўриб, яна ҳам зўр таассурот туғдириш учун индамай турди.

Либкнехт хоним у ер-бу ерини тезда чатиши лозим бўлган бир тўда ич кийимлар уйиб қўйилган столчани креслоси ёнига сураб экан:— Гапга устаман, деб намунча чўзмасанг гапни,— деди қаттиқ ботмайдиган киноя билан.

— Лайбрери, паузалар қилавериб, қийнама бизни, паузаларингга Вагнернинг ҳам ҳаваси келган бўларди. У операларида паузалар қилавериб тингловчиларни қийнаб юборади,— деди Эленора.

— Эвоҳ! Аёл зоти борки увертюранинг жозибасига тоқат қилмайди ва қадрига етмайди,— кулиб жавоб берди Либкнехт Элеоноранинг гапи оҳангида.— Давом этаман. Диққат. Баҳайбат йиртқич лорд Веллингтон бобокалонлари ҳузурига йўл олди. Қувноқ

кўхна Англия дабдабали маросимларга ишқибозлигини биласизлар. Парадлар, никоҳлар, қирол базмлари ва дафн маросимлари бу ерда ҳар қалай бошқа томошадан кўра катта муваффақият топади. Шунда кўп миллионли Лондон об-ҳаво қандай бўлиши билан ҳисоблашмай кўчаларга чиқади. Юз минглаб бекорчи шуни деб вилоятлардан келади, чет элдан қайтади. Менинг бунақа томоша ва оворагарчиликка сира тоби-тоқатим йўқ, аммо ҳали ўн ёшга ҳам кирмаган икки хонимча — бири қора кўзли, қора гажакли, иккинчиси оқ-сарикдан келган, кўзлари айёрона қиз одатимни тарк этишга мажбур қилишди ва шу тўстўполонда уйда ёки хилват бир боғда яшириниб қолишимга йўл қўйишмади.

Женнихен билан Лаура учун мен ҳар балога тайёр эдим. Дарбадар юрган оғир кунларимда улар меҳрибонлик қилиб, парвона бўлишиб, оғиримни энгил қилишган. Еярга ноним, яшарга бошпанам бўлмаган кунларимда ҳазиллашиш ва чақчақлашишдан бенаиб бўлмаганим учун мен асосан улардан миннатдорман. Маркс хоним билан Елена Демут ўзларининг икки жажжи гавҳарларини кўп марта менинг ихтиёримга бериб қўйишар ва биз тез-тез ажойиб сайрлар қилардик.

«Фақат болаларга эҳтиёт бўлсангиз бўлгани. Нақ гирдобнинг ўзига тушиб қолманглар», — деди менга хайрлашаётиб онанг, мен сабрсизлик билан ирғишлаётган қизлар билан Веллингтон юришига отланганимда.

Пастда, эшик олдида, Ленхен кетимиздан етиб келиб, эсимиздан чиққан бутербродлар солинган пакетни узатиб яна: «Фақат эҳтиёт бўлинг, азизим Лайбери!» деб тайинлади.

Дафн юриши Темза бўйлаб кетган йўлдан ўтиши керак эди, шунинг учун биз соҳил бўйига йўл олдик.

Мен қизларнинг қўлидан ушлаганча халойиқ билан лиқ тўла кўчадан юриб, аввалдан кўзлаб қўйилган жойгача ортиқча ур-йиқитсиз омон-эсон етиб олдим. Ситини Вестминстердан ажратиб турадиган эски шаҳар дарвозаси яқинидаги зинапоя устида тўхтадим, ҳар икки қизни бир поғона юқорига чиқариб қўйдим. Улар қўлимдан ушлаганча менга маҳкам ёпишиб олгандилар. Олисда зарҳал ялтироқ катафалк

кўринди, пиёда ва отлиқ маросим биз турган жойга-ча етиб келиб, ёнимиздан ўтиб кетди. Шунда бирдан мен бир силтов сездим. Шу маҳалгача осойишта турган томошабинлар оломони жойидан қўзғаб, аравага ва уни кузатиб бораётганларга ташланиб қолди. Тўфон болаларни тортқилаб кетмасин деб, эҳтиёт қилмоқчи бўлиб уриндим. Ҳеч қандай куч билан оломоннинг тазйиқини қайтариб бўлмасди. Мен титраб-қақшаб болаларни бағримга босиб, уларни сур-сурдан сақлаб қолмоқчи бўлдим, бироқ тўсатдан аллақандай даҳшатли куч орамизга ёриб кирди. Мен Женихен билан Лаураининг қўли синмасин ёки чиқмасин учун уларни қўйиб юборишга мажбур бўлдим. Бу бошқа такрорланмайдиган мудҳиш дақиқа эди. Қизлар кўзимдан йўқолишди. Рўпарамда уч тавақали дарвоза турарди — ўртадан экипажлар ва икки чеккасидан пиёдалар ўтарди. Оломон қизларни тўсиб қўйганди. Мен оломонни ёриб ўтмоқчи бўлдим. Агар болалар босилиб-янчилиб кетмаган бўлса, — аммо атрофдаги қаттиқ дод-фарёдлар шундоқ бўлганидан дарак берарди, — улар тўғоннинг нариги томонида бўлишлари мумкин. Мен кўксим ва тирсақларим билан итаритара ёриб ўтишга ҳаракат қилдим ва орадан кўп ўтмай дарвозанинг нарёғига чиқиб олдим. Аммо Женихен билан Лаура йўқ эди. Даҳшатдан юрагим шув этиб кетди.

Тўсатдан: «Лайбрери!» деган овоз эшитдим. Хайрият-е! Кўзларимга ишонмай, болаларга отилдим. Оломон тўлқини уларни мендан ажратиб, омон-эсон дарвозадан олиб ўтиб, сўнгра девор томонга улоқтирган экан, улар бўлган воқеадан бутунлай эсанкираб, шу ерда турган эганлар.

Бизнинг уйга қайтишимиз росмана зўр тантанага айланди. Ўша куни Лондон кўчаларида ва биз турган ерда кўплаб одам ҳалок бўлганди. Дин-стритда бизни зўр ташвиш ва қўрқув билан кутишар эди.

— Эсиз, мен ҳали дунёга келмаган эдим, — деди ҳазиллашиб ғамгинлик билан Элеонора.

— Лекин мен сени жуда кичкиналигингдан яхши эслайман. Сен қувноқ қип-қизил олмадек, дўмбоққина қизча эдинг. Сен семизгина калта оёқларинг билан ўзинг югурадиган бўлгунингча сени кўп марта коляскада ўйнатиб, қўлимда кўтариб юрардим. Эсинг-

дами, Хэмпстед тепаликларидаги кўкаламзорда оч-бинафша ранг хушбўй наркас гул топганимиз? Қа-нақа севинган эдик! Хайриятки сенинг болалигинг Дин-стритда ўтмади. Сен олти ёшга тўлганигда эса мен Германияга жўнаб кетдим.

Маркс Лейпцигга фақат қадимий содиқ дўсти ва сафдоши билангина эмас, балки Германиянинг сиёсий аҳволини ҳамда ишчилар ҳаракатининг тактикасини муҳокама қилмоқ учун Лейпциг партия ташкилотининг бошқа вакиллари билан кўришгани келган эди.

Турли мамлакатларда социалистик партиялар бар-по қилиш учун қаттиқ кураш олиб борар эканлар, Маркс ҳам, Энгельс ва Германия ишчилар ҳаракати билан алоҳида шуғулланадилар, Франция-Пруссия урушидан ва Париж Коммунасининг мағлубиятидан кейин бу Европада етакчи ҳаракат бўлиб қолган эди.

Мамлакатнинг бирлашуви, беш миллиардлик кон-трибуция, темир билан кўмирга бой районларнинг қў-шилуви Германиянинг тез иқтисодий ривожланиши учун қулай шарт-шароит яратган эди. Етмишинчи йилларда у юксак даражада ривожланган индустриал мамлакатга айланди, бироқ немис ишчиларининг иш ҳақи бошқа илғор давлатлардагидан анча паст эди. Ички зиддиятлар синфий курашнинг кескинлашувига сабаб бўлди. 1873 йилда Кёльн тўқимачилари, Хем-ниц машинасозлари, Лейпциг матбаачилари забастов-ка эълон қилишди. Франкфуртда ишчиларнинг поли-ция ва жандармерия билан қонли тўқнашуви бўлди. Социал-демократлар таъсирининг ўсганлиги 1874 йил-да рейхстагга бўлган сайловлар вақтида билинди, эй-зенахлилар билан лассалчилар пролетариатнинг мус-тақил партияси сифатида майдонга чиқиб, уч юз минг-дан зиёд овоз олдилар.

Интернационалга қўшилган эйзенахлилар лассал-чилар билан бирлашиш тўғрисида кўп марта музока-ралар олиб боришди-ю, аммо ҳеч натижа чиқмади. Назарияда ҳам, амалиётда ҳам тафовут ҳали катта эди.

Либкнехт Социал-демократик ишчи партиясининг бундан сал аввал Кобуртда бўлиб ўтган съезд тўғриси-да Марксни хабардор қилди ҳамда партиядаги ҳукм сурган ишончни такрорлади, бу ишончга кўра лассал-

чилар билан келишиб бўлмасди ва улар билан тактика учун блок тузилса ҳам катта гап эди.

Маркс дўстининг гапларини диққат билан эшитар экан, у келтираётган далилларнинг боғланмаслиги ва чалкашлигини кўрсатарди. Маркс баҳс вақтида суҳбатдошига бирор масалада ҳатто таъна ёки дашном қилса ҳам одамлар билан шундоқ гаплашар эдики, уларнинг шахтини қайтариб, гангитиб қўймасди.

— Мантиқий ўйлаш ва бунда ўз фикрини равшан ифодалаш лозим. Бу ҳамиша ва хусусан сиёсатда жуда муҳимдир,— деди у Либкнехтга.

Лейпцигда Маркс билан Элеонора бор-йўғи бир неча кунгина бўлишди. Сўнгра Дрездан Эдгар фон Вестфален билан кўришдилар ва Гамбург орқали (бу ерда уларни ношир Меснер кутар эди) Лондонга етиб олишди.

1875 йилда Маркс оиласи билан квартирасини ўзгартириб, ўша Мейтленд-парк Роддаги ярим доира шакли хиёбон ёнидаги 41-уйга кўчиб ўтди. Жуда ёруғ ва кенг янги квартиранинг хоналари Модена-вилладагига қараганда кам эди. Лекин қизларнинг иккита каттаси эрга тегиб, ота-онанинг уйдан чиқиб кетишган ва шу сабабли Маркснинг оиласига катта бинонинг зарурати йўқ эди.

Энгельс яшаётган Риженс-парк-стритгача бояги-бояги узоқ эмас, атиги ўн минутлик йўл эди. Аввалгича бирон кун йўқ эдики, дўстлар кўришмаса. Бу биргаликда фикр ва ижод қиладиган, изланадиган ва кашф этадиган бахтли дамлар бўлиб, у қардошларча дўстлик нурларига ҳарорат бағишлар, бу эса ҳаётни сермазмун ва салмоқли қиларди. Маркс билан Энгельс ёнма-ён эканликларидан севиниб ишлашар, суҳбатлашишар, бир-бирлари билан маслаҳатлашишарди. Улар аввалгича тез-тез сайр қилиб туришарди. Гоҳо шаҳарни оғир, қалин қора туман босар, Хэмстед тепалиги чўққисиди эса қуёш чақнаб турар, осмон мовий ва тиниқ бўларди. Улар жаҳаннамдек қоронғи ва бадбўй шаҳарга тушгилари келмасди.

Икки дугона — Женни Маркс билан Лицци Энгельс ҳам кўп вақтни бирга ўтказишарди. Энгельснинг рафиқаси меҳрибон, илтифотли ва ақлли жувон бўлиб, замоннинг ҳамма масалаларига фаол фикр билдирарди. У ирланд қизи ва ишчиси бўлгани учун ёшлигида

ҳуқуқсизлик ҳамда қашшоқликни кўрган ва бунинг унутмасликка ҳаракат қиларди. Лицци феннилар ҳаракатига, Париж Коммунаси ва Халқаро Ишчилар Жамиятига қўлидан келганича ёрдам берарди. Маркс унга Интернационал аъзоси бўлишни таклиф қилди, у Интернационалнинг вазифаларини чуқур ва тўғри тушунар эди. Женни Маркс сингари Лицци ҳам 1871 йилда Коммуна қочоқларини ўз уйига киритиб, уларнинг оиласи ва болалари тўғрисида ғамхўрлик қилди, бунинг учун кучини ҳам, маблағларини ҳам аямади. Лицци ўз устида мустақил ишлаб ва мутолаа қилиб, билимини уддабуронлик билан тўлдира борди. Узининг туғма қобилияти, зийраклиги ва самимийлиги туфайли, у ким билан алоқа қилса, ҳаммага ёқиб қоларди. Лицци жуда миришкор рўзғор бекаси ва чевар эди. Одамларнинг ҳожатини чиқарадиган, камтар, ўзини бахшанда этгудек сахий, ҳазилни тушунадиган ва ўзи ҳазил-ҳузулга ишқибоз бўлган Лицци қаерда пайдо бўлса, ўша ерга файз киритар ва илиқлик бағишларди.

Ўша йилларда кўпгина мамлакатлардаги социалистик ҳаракатга аввалгича Маркс билан Энгельс амалий раҳбарлик қилаётгандилар.

«Мен билан Маркс ўртасидаги мавжуд меҳнат тақсимоти туфайли,— деб ёзган эди бу ҳақда Энгельс,— бизнинг қарашларимизни даврий матбуотда баён этиш,—бинобарин, жумладан, Маркснинг буюк асосий асарини ишлаб чиқиши учун вақтини тежаш мақсадида, душман қарашлар билан кураш олиб бориш менинг зиммамга тушди».

Туман аримай одамнинг жонига теккан 1875 йилнинг бошида сўл поляк муҳожирларининг фаол раҳбари Валерий Врублевский ва унинг ўртоқлари Лондонда ўз ватанларидаги ишларга бағишланган митинг ўтказдилар. Маркс билан Энгельс митингга таклиф этилган бўлсалар ҳам, лекин бетобликлари сабабли қатнаша олмадилар. Маврга ҳўппозлар азоб бераётган, Генерални эса шамоллаш ётқизиб қўйган эди. Маркс ўзининг мактубида, Польшанинг озод қилинишини аввалгича Европа пролетариати озод қилинишининг муқаррар шарти деб ҳисоблашлигини таъкидлади.

Энгельс ҳам шу ҳақда ёзган эди:

«Қадрли Врублевский!

...Мен, мингдан-минг афсуслар бўлсинки, бугун кечқурун Сизларнинг поляклар йиғилишингизда, хусусан, афтидан, Польша иқлимининг бутун афзалликларини Англия туманининг бутун ҳузур-ҳаловати билан бирлаштириш ниятида бўлган кечада қатнаша олмайман.

Мен поляк халқи ишига нисбатан ҳис-туйғуларимни афсуски, бугун кечқурун ифода этолмайман, бу ҳис-туйғулар ҳеч қачон ўзгармайди: мен Польшанинг озод қилинишини Европа пролетариатининг ва хусусан, бошқа славян миллатларининг бутунлай озод қилинишининг тамал тоши деб биламан. Поляк халқи тарқоқ ҳолда ва асоратда бўлиб қолаверар экан, Польшани бўлашиб олган «Муқаддас иттифоқ»,— рус, венгер ва немис халқларини, шунингдек, бутунлай поляк халқини ҳам асоратга солишдан бўлак мақсади бўлмаган иттифоқ яшаб қолаверади ва кучайиб бошга бало бўлади. Яшасин Польша!

Сизнинг *Ф. Энгельс*.

Красоцкая кундан-кунга ҳолдан кетиб борарди. У Бакунин билан ораси бузилганидан кейин биринчи марта юракда оғриқ сезиб, унинг гапларидан изтиробга тушиб, Швейцариянинг кичкинагина шаҳаридаги сокин бир кўчада баҳайбат каштан соясида турар экан, оғриқ аввал бошда анчагача такрорланмаган ва бутунлай қолгандек кўринган эди, аммо арзимаган нарса устида қизи билан айтишиб қолганидан кейин аввалгидек тўсатдан оғриқ яна қайталанди-да, бу сафар Лизани ётқизиб қўйди.

Сток ўзи бетоб ва бақувват бўлса ҳам, унинг бошида парвона бўлиб, куйиб-пишиб эси кетди. Бу шунинг учун ҳам зарур эдики, Ася донғи кетган курортда ортирган дўстлари билан топишиб ўйин-кулги билан овора эди. Жан Лизани онаси қатори кўрарди. У ўзининг болалик чоғларида Лиза унинг ота-онасини тез-тез зиёрат қилиб турганини яхши эслар эди.

Қайғули бетоблик кунлари икки коммунар — не-не жабр-жафоларни кўриб сочлари оқарган хотин билан ҳали қирққа ҳам чиқмай бевақт кексайган, қабрдан чиқиб келган эркак — ўтган кунларни эслаб узсқ кезиб юришди.

— Брюсселда яшаганимизда сен бирам шўх бола эдинг, бурнинг ва тиззаларинг доим тимдаланиб, чақа бўлиб юрарди. Сенинг меҳрибон, ақлли онанг, Жевьевева бечора ҳамиша ташвишда эди. Уша вақтдаёқ сен кўчадаги ҳамма болалардан кўра қаттиқроқ: «Яшасин республика!» деб қичқирардинг,— деди Лиза.

— Кейинроқ, етмиш биринчи йилда, мен ишчилар республикаси деган бўлардим,— деди Жан.

У Красноқаянинг Европа билан Америкада кечирган, машаққатли ҳаёти тўғрисидаги хотираларини соатларча тинглаши мумкин эди.

Бироқ Лиза ўзини тобора ёмон ҳис қилар, юракдаги оғриқ кучайиб, у қимир этмай индамай ётишга мажбур бўларди. Ася баъзан онаси олдида ўтиришга ўзини мажбур этар, бироқ у пардалари тушириғлик индамай ўтириш ёки шивирлаб гапириш лозим бўлган бу хонада тезда зерикиб, тоқати тоқ бўлиб кетарди. Шу кезларда бу қиз анча ёшга бориб қолган, икки болалик бир бева кишига тегиш ниятида эди, бу киши бадалат инглиз бўлиб, ўша кезларда чиройли Оксфорд-стритда универсал магазин қурган эди. Буржуазия вакиллари кўргани кўзи йўқ онасини ташвишга қўймаслик учун Ася мистер Гарольд Даммеж билан бўлган ўзининг ишқий муносабатлари тўғрисида унга оғиз очмаган эди.

Бундан сал вақт аввал Даммеж қайнатилган лавлаги рангида уй қурган эди, бу худди кулранг сингари инглизлар ёқтирадиган ранг эди. У уйнинг устунли ва нақшдор олд томонини қайтага хунуклаштириб қўйганди.

Бўйи етган қизлар ҳали бўм-бўш витриналар олдида соатларча туриб, рекламанинг: «Тўхтанг, бу ерда Даммеж савдо қилади»,— деган сўзлар ёзилган рангдор чироқларга боқиб, ўзларининг келажаклари тўғрисида хаёл сурардилар. Витринага кроватлар, столлар, диванлар, чойшаб, ёстиқ жилдлари, ўчоқбоши анжомлари ва болалар ўйинчоқлари— хуллас эрга чиққанда зарур бўладиган ҳамма нарса қўйилганди.

Эрталабданоқ қизлар кабинетлардан бирининг олдида тизилишиб туришарди. Даммеж хизматчилар ёлларди. Директор ва унинг ёрдамчиси бўлмиш аёл—

хизматчи аёлларнинг бош назоратчиси— қўшни заллардаги экспорт қабул қилувчи Париждан келтирилган товар, аёл кийимлари ва атторлик буюмларини бирма-бир қўлдан ўтказганидек, ичкарига кираётганларни диққат билан кўздан кечиравди. Сотувчи аёллар магазин планини, ҳар бир бўлим ва пештахта бўйича маълумот берадиган китобчани ёд олишар, шошқалоқ харидорлар чочиб юборган молларни тахлашни ва стол устига ёйиб, кўз-кўз қилишни ўрганишарди. Хуллас, витриналарни ниҳоятда масъулиятли бу ишнинг мутахассислари безатишарди.

Магазин очиладиган кун катта тантанага айланди. Бошқа дўконларнинг айгоқчилари нарсалар билан лиқ тўлиб кетган залларга ёпирилган бекорчи одамлар орасида изғиб юришарди.

— Янги уй Даммежга қимматга тушди,— деди судхўр чол кексароқ хонимга,— сарфлаган пуллари ни харидорлардан чиқариб олиб, жойига қўйиб қўймоқчи у.

— Ҳозир магазин очадиган замон эмас, балки гуноҳларни ювган черков қурадиган замон,— деди католиклар роҳибаси ва чўтка танлагани «католик дини» бўлимига ўтиб кетди... У Даммеж чўтка ҳам, Товрат ҳам сотар экан, иккита черковни бузиб, ўрнига янги универмаг қурганидан хабарсиз эди.

Даммеж ва унинг шериклари харидорни қизиқтиришарди. Дам бир кунлик скидка, дам мукофот берилиши, дам молнинг сотиб битирилгани эълон қилинади. Байрам кунлари магазин газли фонарлар остида кўмилиб кетарди. Бекорчи кишилар Оксфорд-стритга югуришар, кўчани ва йўлкаларни тўсиб қўйишар, бунақа ранго-ранг сеҳрли манзарага маҳлиё бўлишиб, кўзлари толса ҳам кетгилари келмай туришарди. Витринада сунъий қор учқунларди, қор кичкинагина уйчанинг жигаранг томини оқартирарди. Бирдан қор йўқ бўлиб қолиб, ўт-ўланлар ва чачаклар пайдо бўларди.

Инглиз болалари қўлқоп кийган қўллари билан чапак чалиб қолишарди. Даммежнинг чароғонлигини неча ўн минглаб кишилар томоша қилишарди. Бироқ бутун округдаги дўконлар, янги универмаг шу маҳалгача мисли бўлмаган рекламаси билан кўча ҳаракатини бўғиб, бу ерга туташган кўчалардаги савдони тўх-

татиб қўйди, деб уни айблашди. Суд орқа-ўнгига қарамай иш қилган савдогарни бошқалар кўрган зарарни тўлашга мажбур қилди.

Шу ҳодиса Даммеж кулфатларининг бошланиши эди. Инглиз обиватели савдогарнинг қандайин бўлма син судга тушишини сира кечирмайди. Бу нарса му қаррар равишда унга бўлган ишончга путур етказади Даммеж хушомад билан мулозаматни ошириб юборди, фавқулодда нарсаларнинг ҳаммасидан чўчийдиган, уни қоралайдиган инглизлар фирма ишидаги ча тоқликлардан гумонсираб, хушёр тортиб қолишди.

Реклама чироқлари ўчди, кўп қаватли магазин одамлар бормай қўйган ибодатхона сингари ҳувиллаб қолди. Сотувчи аёллар тентираб иттифоқо кириб қолган харидордан кўзларини узмай молларни тахлар ва ёйишарди.

Рақобатчилар тантана қилишарди. Улар тежамкорлик тўғрисидаги чақириқлар билан ўзларининг соф даромадлари ёзилган йиллик балансни осиб қўйишар ва иши юришмай ҳоли танг бўлиб қолган Даммеж ёрдам сўраб чўзадиган кун келишини кутишарди.

Даммеж векселларга пул тўламай қўйишидан ва синганини тан олишидан анча аввалроқ Лондон унинг қарзини тўлашга қодир эмаслигини билган эди.

Даммеж синишининг бевосита сабаби банкларнинг унга янги қарзлар бермай қўйгани бўлди. Газеталар универмаг очилишидан бир йил аввал унинг ҳақида ҳеч нарсани қўймай ёзиб чиққан эдилар, энди бўлса универмагнинг касодга учраган тафсилотлари бутун шаҳарга ёйилиши биланоқ беҳуда ҳаракатлар ҳаддан ташқари авж олиб кетди.

Витриналарни яна одамлар ўраб олишди, улар тез орада молларнинг сотиб тугатилиши шартларини аниқлашарди. Шу ердан ўтаётган киракаш извошларда албатта бир хил гап бўларди:

— Қандоқ бало замонда яшаяпмиз ўзи! Шундоқ бадавлат одам ҳам синди-я.

Даммежнинг инқирози рамзий маъно касб этди. Универмаг биносининг қоронғилашиб қолган олдида ўткинчилар қўрқа-писа тўхташарди. Қаватлар орасида тортилган катта-катта ленталарда ким ошди бўлажани ёзилганди.

Шу яқинликдаги Рижет-стритда болалар ўйинчоқ-

лари сотадиган қадимги дўкон ҳам зарар кўрди, Диккенс «Печь устидаги қора чигиртка» асарини ёзган пайтида бу дўкон унга илҳом берган эди. Солиқлар ва талабнинг камайгани Даммеж каби унинг ҳам бошига бало бўлди.

Мистер Даммеж бор-шудидан маҳрум бўлиб, Асяга уйланишга қурби етмаслигини айтди ва бахт излаб Австралияга жўнаб кетди. Қизнинг бу шубҳали кўнгили бериши ҳам шу тариқа муваффақиятсизлик билан тугади. Хуллас, Ася бу муваффақиятсизликка фожиавий тус бериб ўтирмай, тез орада иши ўнгидан келиб турган мустамлакачи ёш бир чиновникка эрга тегди, у ўша ондаёқ Асяни ўзи билан бирга Ҳиндистонга олиб кетди.

— Асянинг шунақа расво бўлиб ўсишида менинг ҳам айбим катта, — деб эътироф қилди Лиза Стокка. — Қизимнинг тарбиясини бошқаларга ишониб қўймаслигим керак эди. Швейцария пансион одамларни бир қолипга солиб чиқарди. Лекин менинг нима иложим бор эди? Ижтимоий курашдан воз кечиб, шундай кунларда Парижга бормаслигим керакмиди? Йўқ, бу мумкин эмас, кечириб бўлмас бир иш бўларди.

— Ўз ота-оналарига муносиб қизлар ҳам бор, — деди андиша қилиб ўтирмай Жан. У Маркснинг оила-си тўғрисида ўйлаётганди.

— Гапинг тўғри, дўстим. Мен ҳам, Сигизмунд Ася учун муҳим бир нарсани қилмаган кўринамиз. Эндликда бир нарса аниқ бўлди, у ичи пуч ёнғоқ экан. Пўсти қалин-у, мағизи йўқ. Афсуски, бунақалар кўп ҳали, Данте айтганидек, ҳар ким ўз йўлидан қолмасин. Зеро, бир кун бориб Асянинг ҳам кўзи очилса ажаб эмас.

Ася жуда шошилишч равишда ва тўс-тўполон билан жўнаб кетганидан кейин Примроз-хиллдаги кичкинагина коттежда фақат Красноцкая билан Сток қолишди. Эр-хотин Маркс, Валерий Врублевский ва Интернационалдаги бошқа ўртоқлар уларникига тез-тез келиб туришарди, Лео Франкел эса то Венгрияга жўнаб кетгунга қадар Асянинг бўшаб қолган хонасида яшаб турди, Лиза Лео Франкелга катта ихлос билан қарарди.

Красноцкаянинг аҳоли дуруст бўлиб, пойтахтда ҳаво қуруқ ва очиқ кунларда у кичкинагина, кунгай

борчага чиқиб, пастгина панжара яқинидаги биргина дарахт тагига қўйилган тўқима креслода ўтирарди.

Ўша кезларда Жан Сток тез-тез бетоб бўлиб турганлиги сабабли ҳеч қаерда хизмат қилмасди. Лекин унинг ташқи кўриниши ўзгармаган, сочларига оқ оралаган бўлишига қарамай, чеҳраси ўша-ўша ёш кўринарди. Кўз қарашлари мулойим, болаларникидек маъсуфона эди. У ёлғизликни, ўй суришни ва ўтган-кетганларни эслашни яхши кўрарди. Коммунар зерикиб сиқилмас, ёқтирган кишилари ҳамиша у билан бирга эдилар, Жан марҳумлар тўғрисида гўё улар ўзи билан ёнма-ён тургандек ва ўзи билан ҳамнафас гапирар экан, кўпинча борлиқни ҳис қилиш қобилиятидан маҳрум бўлиб қоларди. Жан хотини тўғрисида, ўзи пайқамаган ҳолда, ҳамиша уни тирикдек тилга оларди. Собиқ машинист бир кунги стол устида бир сават мовани кўриб, хурсанд бўлиб кетиб:

— Ҳеч ким олчани менинг Жаннеттамчалик хуш кўрмайди, — деб юборди.

Лиза ҳам унинг гапини тузатиб ўтирмади. У хафа бўлиб, Сигизмундни ўз хотирасида сақлаб қололмагани ва ҳамиша бундан буён уни йўқ, деб ҳис қилгани тўғрисида ўйлади.

Париж Коммунаси тўғрисидаги чин ҳақиқатни тарих билолмай қолади, деган фикр доимо Стокни ташвишлантирарди. Тьер, унинг мансабдорлари ва дунё доимо Стокни ташвишлантирарди. Тьер, унинг мансабдорлари ва дунёдаги бутун реакционерлар улуғ етмиш икки кун тўғрисидаги хотирани оёқ ости қилар, ёлғонни дўндираар ва бўҳтон ёғдирардилар, коммунарларни қандай шафқатсизлик билан ўлдирган бўлсалар, ҳужжатларни ҳам шундай аёвсизлик билан йўқ қилаётгандилар.

Лекин ер юзидаги биринчи пролетар маёғи тўғрисидаги муқаддас хотирани ҳеч нарса ўчира олмаслигига Лиза амин эди.

Тарих бамисоли олтин кони бўлиб, вақт тезоқар оқим сингари ювиб тозаланиб, ҳақиқат олтинини инсонларга тақдим этади. Ҳар ким хизматига яраша тақдирланади. Коммунанинг кўпгина ҳимоячилари омон қолдилар. Улар Парижнинг меҳнаткаш халқи қилган ишнинг улуғворлиги ҳақида ва ана шу улуғ

иш йўлида ҳалок бўлганлар ҳақида ҳикоя қилиб берадилар.

— Ҳа, биз Коммуна тўғрисидаги ҳақиқатни келгуси авлодларга қолдирмасдан ўлишга ҳаққимиз йўқ. Бу бизнинг бурчимиздир. Тарихчилар, санъаткорлар, шоирлар ахир бир кун бизнинг оддийгина, ҳаққоний, хотира дафтарларимизни қўлга олиб, абадий ўлмас қаҳрамонларга ёдгорлик яратсинлар,— деди Сток.

— Ганинг тўғри, Жан. Биз эсимизда қолган нарсаларнинг ҳаммасни шу бугунданоқ ёзишга киришамиз. Буни қуролдош ўртоқларимиздан бирининг сўзлари билан бошлаймиз: шапкалар олинсин, мен Коммуна жафокашлари тўғрисида гапиражакман!

Лизани кўргани ҳафтада бир марта доктор келарди, Марксни ва унинг бутун оиласини ҳам шу доктор даволарди. У медицинага қаттиқ берилган, тинимсиз ўқиб-ўрганар ва дардга қарши курашда ожиз бўлиб қолса, қаттиқ хафа бўларди. Доктор келиши билан Лиза севиниб кетди.

— Мана, тузалиб қолдим. Сизнинг фанингизда кўп нарса, шубҳасиз, ихлосга боғлиқ,— деди у, юзидан яхшилиқ ва одамларга ёрдам бериш истаги ёғилиб турган врачга.— Сиз ўтган сафар менга ёзиб берган темирли порошок шифо бўлди.

Лекин шифокор асосан қон жуда муҳтож бўлган олма темирига ихлос қиларди, шунинг учун Лиза ўзининг ҳар нарсага шубҳаланиб қараши билан уни хафа қилишни истамаётганди.

— Маркс хоним билан Маркс жанобларининг саломатликлари қалай?— Лиза гапни бошқа мавзуга бурди.

— Начора, Маркс хоним озиб кетяптилар, у кишининг аҳволидан бирмунча ташвишдаман, лекин астойдил даволаниш тўғрисидаги гапни эшитгилари ҳам келмайди. Бу аёл фақат бошқалар учун яшайди. У кишини инсоният тақдири ва қолаверса бутун коинот ташвишлантиради. Мен қизиқишнинг бу қадар кўламдорлиги ва бу қадар руҳий теранликни ҳеч кимда кўрмаганман. Маркс жанобларига келсак, шифобахш Карлсбад сувлари у кишига жуда ёрдам берапти. Агар у киши бунчалик кўп ишламаганларида биз, врачларнинг ёрдамига ҳожат қолмасди. Табиат Маркс жаноб-

ларини жуда бардам қилиб яратган, аммо у киши ўз кучларини эҳтиётсизлик билан сарфламоқда. Мен доктор Маркснинг девдек ишлаш қобилиятига эга эканидан ҳамон ҳайратдаман.

Инсон ўз камолотининг охирги чўққисига қачон ва қандай қилиб етишади, у шу чўққидан замонлар оша боқиб, инсониятни келажак сирларини билиш билан қачон ва қандай қилиб бойитади?

Шундай одамлар борки, улар ярим йўлда тўхтаб қоладилар, аслида ўз тафаккурлари ва билимларига кўра улар ёш болаликларича қолаверадилар. Агар жамият, тасодиф, одам зеҳнининг ўз-ўзидан очилиши улар қалбини силкитиб, жойидан силжишга мажбур қилса яхши. Шунда улар қоқилиб, йиқилиб ва яна ўриндан туриб, олға интиладилар. Уларга қийин. Лекин шундай кишилар борки, уларга Хималай ҳам атиги ясси тепалик бўлиб кўринади, холос. Уларнинг тафаккури ер юзи ва коинот бўйлаб товушдан кўра тезроқ югуради.

Маркс «Капитал»нинг иккинчи ва учинчи томлари учун ўз тадқиқотларини давом эттирди, Қўшма Штатларда гуркираб ривожланаётган капитализм тўғрисида, пул билан муомала қиладиган бозор ва банклар тўғрисида турли тилларда матбуотда пайдо бўлаётган жамики нарсаларни ўқиб, экономикада юз бераётган энг янги ҳодисаларни ўрганиб борди, геология, физика, астрономия, тарих, физиология ва математикага оид китобларга кўмилиб яшади. У нақадар кўп нарса билгани сари шу қадар ҳарислик билан билимга интиларди.

I Интернационал ўзининг пролетар кучларини жипслаштиришдан иборат буюк вазифасини бажариб фаолиятини тўхтатганидан кейин Маркс билан Энгельс оммавий социалистик ишчи партияларни барпо қилишни биринчи галдаги тарихий вазифа деб ҳисобладилар. Коммунистлар Иттифоқи билан Халқаро Ишчилар Жамиятининг арбоблари Европа ҳамда Америкада дастлабки пролетар партияларни шакллантириш ва мустаҳкамлаш учун курашда уларнинг таянчлари бўлдилар. Икки дўст пролетариатнинг кўп йиллик кураши тажрибасининг жамики энг муҳим ва ибратли жиҳатларини ажратиб, уларни доимо умумлаштирдилар ва тарғиб қилдилар. Улар ҳар қайси алоҳида мам-

лакатиинг ишчи-социалистларига бирдан-бир тўғри тактик йўлни топиб олишларига ёрдам бериб турдилар.

1875 йилнинг баҳорида эйзенахликлар ва лассалчилар, Германиянинг икки ишчи партияси ниҳоят қўшилиш тўғрисида келишди ва кичкина Гот шаҳарчасидаги ўзларининг бирлаштирувчи съездлари олдидан ягона программани ишлаб чиқишга киришди. Маркс билан Энгельс бундай бирлашиш жуда зарур деб ҳисобладилар, лекин Бебель билан Либкнехтни шу қадар муҳим бир моментда улар ўз принципларидан чекинмасликлари ҳамда Бисмарк қаршисида хушомад қилиб ўзини бадном этган Швейцер издошларининг кўнглига қарамаслик тўғрисида огоҳлантирдилар. Бироқ умумий программа лойиҳасида майда буржуа идеологиясининг бутун қуйқаси сақланиб қолган эди. Лассалчилик ёш ишчилар ҳаракатини занг каби кемирадди. Илмий социализмнинг қатъий ва аниқ ҳақиқатлари ўрнини сектантлик ақидалари, умумий мулоҳазалар олганди. Маркс программа лойиҳасини муфассал ва жиддий танқид этишга аҳд қилди.

Маркс туғилган кун — 5 май арафаси эди, у элик еттига кираётган эди. Олис чеккадаги Мейтленд-парк Родда ҳаво мусаффо, кўкламдагидек тароватли ва муаттар. 41-уйнинг кичкинагина боғчасида девор тагидаги бир туп ясмин гуллаган эди. Нозиккина новдалар юлдузчаларга ўхшаш оппоқ гуллардан оғирлашиб, тарвақайлаб, уй деразаларидан мўраларди. Маркснинг кабинети ясмин гулларининг хушбўй ҳидига тўлганди. Маркс бу хонада ўтириб қаттиқ ишларди. Бироқ у баҳорни ҳам, тиниқ илиқ кунни қувлаган тунни ҳам, гулларни ҳам пайқамасди. Унга ижодиётнинг буюк асрори яна зоҳир бўлган, бироқ фикр етилиб, сўзлар шаклини касб этаётганида оний лаҳзани тугиб қолиш дарахтлар, қандай куртак ёзаётганини пайқашдан кўра осон эмас эди. Шеър сатри ёки математика формуласи, бадий образ, оҳанг ёки илмий умумлашма, агар у илк бор яратилаётган ва арзигулик бўлса, мияда ҳамиша мураккаб уқубатли изланишлар ва Узоқ меҳнатнинг якуни сифатида вужудга келади, лекин баъзан тасодифий бир сабаб ақлни бўғиб турган тўғонни қулатгандай бўлади-да, фикр қайнаб-то-

шиб, жўш уриб, янги бунёдкорлик кучи билан олға интилади.

Маркс бир ижоддан бошқа бир буюк ижод сари поғонама-поғона тобора юқори кўтарилиб борар ва бошқаларга билиш насиб этмаган нарсаларни билишга муяссар бўларди. Даҳонинг қисмати шундай бўлади.

Маркс Германия ишчи партияси программасига доир мулоҳазалар тайёрлаётган эди. Унинг тафаккури қанот ёзиб, юксакликка интиларди. У ўн йиллардан кейин содир бўладиган воқеалар тўғрисида шу қадар ишонч билан аниқ ёзардики, у худди ҳали етиб келмаган бошқа замонларда яшаётгандек бўлиб кўринарди одамга. Маркс тажрибали изтопар каби инсоният муқаррар босиб ўтажак келажак сўқмоқларини бир-биридан фарқ этарди. У келажакнинг шаклу шамойилини, социалистик революцияни, пролетариат диктатурасини, капитализмдан коммунизмга ўтиш даврини кўз олдига келтирарди. Маркснинг доҳиёна ақл-заковати коммунистик жамият икки фазасининг муқаррарлигини очиб берди: бунинг биринчи ёки қуйи фазаси — социализм бўлиб, унинг тўла ривожини босқичи эса юқори фаза — коммунизм эди. Бу жуда буюк кашфиёт эди. Маркс яна бир бор вақтдан устун чиқди. У афсонавий қаҳрамон Акметей сингари аллазамон ўтмишни англаб етган ва исми Провидец¹ маъносини англатган Прометей сингари келажакка назар ташлаб, ўз авлодига унинг насллари ҳаёти қай тариқа бўлишини тунунтириб берган эди.

Даҳо кўз тиниб, бош айланадиган юксакликка кўтарилган эди.

Маркс бутун революциялар ва пролетариатнинг бутун кураши тажрибасига асосланган ўзининг давлат тўғрисидаги таълимотига яқун ясаб, капитализмдан давлатнинг тегишли формаси билан коммунизмга ўтишнинг алоҳида босқичи муқаррарлигини башорат қилди.

— Капиталистик жамият билан коммунистик жамият ўртасида, — деди у, — биринчисининг иккинчисига революцион тарзда айланиш даври ётади. Сиёсий ўтиш даври шу даврга мос бўлади ва бу пайтда

¹ П р о в и д е ц — олдиндан кўрувчи. (Тарж.)

давлат пролетариатнинг революцион диктатурасидан бўлак бир нарса бўлиши мумкин эмас.

Коммунизмда давлат аста-секин барҳам топиб бо-риши керак, лекин келажакнинг муддатлари ва кон-крет формаларини, Маркснинг фикрича, келгуси воқе-ликнинг ўзи кўрсатиб бериши керак.

«Готā программасини танқид» асарида социализм-нинг афзалликлари кўрсатилган, бу жамият ишлаб чи-қариш воситаларига умумий эгаллик қилишга асослан-ган, капитализмга нисбатан коллективизм негизида ташкил этилгандир.

Социализм шароитида, деб таъкидлайди Маркс, ишлаб чиқариш воситаларига бир хилда муносабатда бўлиш маъносида кишиларнинг тенглиги амалга оши-рилади; ишлаб чиқариш воситаларининг хусусий мулклиги ва кишининг киши томонидан эксплуатация қилиниши тугатилади. Одамлар баравар меҳнатга ба-равар ҳақ оладилар.

Маркс майда буржуа социализмига хос бўлган, гўё социализмда ижтимоий маҳсулотни тақсимлашнинг бараварлаш принципи амалга оширилади, деган вульгар тасаввурни фош этди ва танқид қилди. Социализм, капиталистик жамият ичида тугилади, шу сабабли у дунёга келишнинг барча азоб-уқубатларига чидаб, ҳар жиҳатдан — иқтисодий, ахлоқий, ақлий жиҳатдан — эски жамиятнинг, яъни ўзи бағридан чи-қиб келган жамиятнинг изларини ўзида сақлаб қола-ди. Социализмда кишиларнинг муқаррар нотенг бў-лишлигини, яъни ижтимоий маҳсулот одамларнинг оҳтиёжига қараб эмас, балки жамиятнинг ҳар бир аъзоси сарфлаган меҳнат миқдорига қараб тақсимла-нишини ҳали бартараф этиб бўлмасликни ҳисобга олиб, Маркс ёзган экан: «Бир хил миқдордаги меҳнат учун — бир хил миқдорда маҳсулот» — иқтисодий ри-вожланишининг эришилган даражасига, шунингден кишилар ҳали жамият учун ҳар қандай ҳуқуқ норма-ларисиз ишлай олмасликларига асосланган социалис-тик принцип шундай бўлади».

Маркс ўзининг қудратли тафаккури чўққисидан туриб келажак принципини белгилаб берди:

«Коммунистик жамиятнинг юқори фазасида меҳнат тақсимотига бўйсуниб каби кишини эзадиган аҳвол йўқ бўлиб кетади; шу билан бирга ақлий меҳнат би-

лан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршилиқ ҳам йўқ бўлиб кетади; меҳнат фақат тирикчилик воситаси бўлмай, балки унинг ўзи энг биринчи ҳаётий эҳтиёжга айланади; индивидларнинг ҳар тарафлама тараққий қилиши билан бирга ишлаб чиқарувчи кучлар ҳам ўсади ва барча ижтимоий бойлик манбалари тўлиб-тошиб ётади, фақат ана шу вақтда буржуа ҳуқуқининг тор доирасидан бутунлай чиқиб кетиш мумкин бўлади ва жамият ўз байроғига: Ҳар кимдан қобилиятига яраша, ҳар кимга эҳтиёжига яраша», деб ёзиб қўя олади!

Бевосита Германия ишчи партиясига қаратилган «Гота программасини танқид» бутун халқро ишчилар ҳаракати учун буюк кураш программаси эди.

Маркс билан Энгельс Гота программаси лойиҳасига аёвсиз баҳо берганларига қарамай, Готадаги бирлаштирувчи съездда ҳар қалай бу программа кичкина ўзгаришлар билан қабул қилинди. Сиёсатда соф, принципиал йўлдан озгинагина чекинилса бас, бир ён бериш бошқасини келтириб чиқараверади. Шахсий ва ижтимоий соҳада хатоларнинг бир хилда ўзгармас қонуни ҳукмронлик қилади унинг оқибати даф этиб бўлмас қасос бўлади.

Эйзенахликларнинг Готадаги ғоявий чекиниши партиянинг келгусидаги ривожига оғир таъсир кўрсатди.

Лассалчилар билан бирлашувдан кейинги назарий чалкашлик ишчилар ҳаракатига зарар етказди. Берлин университетининг приват-доценти Дюринг миясига билимини тикиштирган бўлса ҳам ўзи қобилиятсиз одам бўлиб, ўзини янги пайдо бўлган реформатор деб билар ва ўзи кашф этган қарашлар системаси фалсафа ва сиёсий иқтисодда тўнтариш ясайди, деб эълон қилган эди.

Евгений Дюринг басавлат кекса бўлиб, олифта сюртукнинг ҳамма тугмаларини қадаб юрарди. У кўр бўлиб, ногирон кўзларини қорамтир-мовий кўзойнак билан яшириб юрарди. У ўзини ҳаммадан биларманд деб ҳисоблар, аммо бу унинг қобилиятларига асло мос эмас эди. Дюрингнинг фикрлари нақадар мужмал ва бемаъни бўлса, уларни фақат тушуна олмаганликлари учунгина мўътабар деб тан олган кишиларга шу қадар ишонтирарли бўлиб кўринарди.

Жуда дилгир, калтафаҳм ҳарфхўрнинг, типик майда буржуа социалистининг ғоялари герман социал-демократиясининг баъзи йўлбошчиларининг таъбига мос тушди ва улар бу ғояларни ишчиларнинг миясига жон-жаҳдлари билан тиқиштиришга киришдилар. Социалистик матбуотда Дюрингни мақтаган мақола-лар пайдо бўлди. Бир талай мавҳум фикрлар ва тизгинсиз сафсаталардан ҳанг-манг бўлиб қолган бир неча нодон янги «система»га қойил қолди. Улар ҳеч нарса ўқимасдан ҳамма нарса тўғрисида нуқул бир тўда кишиларнинг жазавасига қараб фикр юритаётганларни бунга ишонттираётган эдилар.

Ташвишга тушиб безовта бўлиб қолган Вильгельм Либкнехт назарий жиҳатдан мадад сўраб Маркс билан Энгельсга мурожаат қилди ва шундай ёрдамни олди. Маврни «Капитал»нинг навбатдаги томлари устидаги ишдан чалғитмаслик учун чарчаш нима эканини билмайдиган Генерал берлинлик хўра олимни қулатишга ўзи жазм этди. Бироқ дўстга ёрдам беришдан иборат ўзгармас қоидага амал қилиб, Маркс унинг бутун асарини нафақат диққат билан ўқиб чиқди, балки Дюрингача қарши китоб учун сиёсий иқтисод тарихига доир бир бобни ёзиб берди ҳам.

1877 йилнинг бошида герман социал-демократик газетаси «Вперед»да Энгельснинг «Евгений Дюринг жанобларининг фанда қилган тўнтариши» сарлавҳали мақолалар туркуми босила бошлади. Орадан бир йилдан кейин мазкур мақолалар «Анти-Дюринг» деган ном остида китоб қилиб чоп этилди.

Дюринг ўзининг «системасида» билимларнинг ғоятда кенг соҳасини қамраб олмақчи бўлганлиги сабабли уни рад этаётган ва унинг назарий қоидаларини бирма-бир чиппакка чиқараётган Энгельсга ҳам: материя ва ҳаракат концепциясидан тортиб ахлоқий ғояларнинг ўткинчи моҳиятигача, Дарвиннинг табиий танланиш назариясидан тортиб келгуси жамиятда ёш авлоднинг тарбиясигача жуда хилма-хил масалалар тўғрисида ёзишга тўғри келди. Дюринг билан курашда Энгельс ўзига хос янги қомус яратди, бу қомусда табиёт, сиёсий иқтисод, фалсафа ва бошқа фанларнинг энг муҳим масалалари акс эттирилди.

Энгельс фалсафий идеализмнинг ёлғон-яшиқ ва чалкашликларидан изчил материалистик дунёқарашни

порлоқ равишда ҳимоя қилди. У математика, химия, физика, биология соҳасидан олинган кўлдан-кўп мисоллар асосида, тарихда ҳам тасодиф бўлиб кўринмаган воқеалар устидан ҳукмронлик қиладиган ўша ҳаракат диалектик қонунлари табиатда сон-саноксиз тартибсиз ўзгаришлар орасидан ўзига йўл очиб боришлигини кўрсатиб берди.

«Анти-Дюринг»нинг услуби ниҳоятда мукаммал эди. Чиройли қиёслар ва ўткир киноялар билан теран, соф илмий, аналитик мулоҳазалар ва хулосалар омикта эди. Китоб саҳифалари сатирик чекинишлар ва қақшатғич жанговар зарбаларга тўлиб тошганди. Ўз фикрлари орасида бундай чалкашиб қолган Дюрингнинг калтафаҳм ва схоластик масхарабозлигига забардарст публицист ва адабиётчи Энгельснинг жуда тиниқ, мантиқий услуби қарама-қарши қўйилганди. У мухолифнинг абстракт, мужмал мулоҳазаларига қарши чиқиб, унинг сохта фанининг нақ моҳиятини фош этганди.

Коммуна ағдарилганидан кейин нафас олиш оғирлашиб, дунё қоронғилашиб қолди. Россияда Александр II халқ бўйнидаги сиртмоқни зимдан ҳамон торайтираётганди. Гоҳро у шу ондаёқ алдаб қўлга туширмоқ учун эрксеварларга арзимас садақалар ташлаб қўярди. У ўз салтанати даврида юритган сиёсати билан ўзига ёвуз душманлар орттирди ва айниқса халққа ҳуқуқлар берилишига орзуманд бўлган ўқувчи ёшлар орасида норозилик ва ишончсизлик туғдирди.

Маркс билан Энгельс Россияда содир бўлаётган воқеаларнинг ҳаммасидан жуда бохабар эдилар. Энгельс Бебелга мактубида ёзган эди: «Агар Германия билан Австрияни ҳисобга олинмаса, биз энг диққат билан кузатиб боришимиз лозим бўлган мамлакат Россия бўлиб қолади... Эндиликда, айтиш мумкинки, идора қилувчи партия бўлмиш рус сарой партияси 1861 йилги «янги эра» давомида ҳамда ўшандан кейинги йилларда қилинган бутун ён беришларни қайтариб олишга уринмоқда».

Уч йилгача Карлсбад сувлари билан даволаниш Марксга анча фойда берди. Жигарининг қаттиқ санчиб оғриши қолди, Ленхен ўзи пиширган таомларни

Мавр иштаҳа билан еяётганини хурсанд бўлиб гапирарди. Фақат йўтали қолмаётганди унинг. 1876 йилнинг сентябрида Маркс Карлсбаддаги «Германия» меҳмонхонасидан дўстига қўйидагиларни маълум қилди:

«Фақат» ярим кечада биз, ниҳоят, Вейденга етиб келдик. Бу ердаги яккаю ягона меҳмонхонада одам тиқилиб кетган экан, шу сабабли бизга эрталаб соат тўртга қадар вокзал биносидаги қаттиқ стулларда ўтириб чиқишга тўғри келди. Умуман Кёльндан Карлсбадгача бўлган йўл бизнинг йигирма саккиз соат вақтимизни олди!..

Карлсбадга келишимиз билан биз ҳаммаёқдан фақат иссиққа чидаб бўлмаётгани тўғрисида шикоятлар эшитдик (кейинги олти ҳафта давомида бир марта ҳам ёмғир ёғмабди). Иссиқни ўзимиз кўриб, бу гапнинг ҳақлигига ишондик... биз ўзимиз азалдан билган дарахтзор дарани ахтариб топдик, бу ер бир нави дуруст эди.

Йўлда ўзини жуда ёмон ҳис қилган Туссенька бу ерда анча соғаймоқда, менга эса, Карлсбад ҳар вақтдагидек жуда яхши таъсир қилмоқда. Кейинги ойлар давомида бошим анча оғирлашиб юрувди, шу нарса энди бутунлай қолди.

Доктор Флеклес мени жуда ҳам ҳайратга солган бир янгиликни айтди. Мен ундан парижлик амакисининг қизи, мен ўтган йили танишган жуда дилбар жувоң,— Вольман хоним шу ердами, деб сўраган эдим. У менга унинг эри Париж биржасидаги олди-соттиларда ўзининг бутун давлатидан, бу етмагандек хотинининг ҳам давлатидан ажралди, шу сабабли қашшоқлашиб қолган оила Германиянинг олис ва хилват бир ерига жўнаб кетишга мажбур бўлди, деб жавоб қилди. Бу воқеада қўйидаги ҳол диққатга сазовор: Вольман жаноблари Парижда буюёқ фабрикаси эгаси бўлиб жуда катта давлат орттирган эди; у ҳеч қачон биржада ўйнамас, савдо-сотиқда керак бўлмаган пулларни эса (хотинининг пуллариани ҳам) у хотиржамгина Австрия давлат пул ҳужжатларига алмаштириб олди. Бирдан у аллақандай шубҳага бориб қолди: Австрия давлати унинг кўзига омонатдек бўлиб кўрина бошлади, у ўзининг бутун пул ҳужжатларини сотиб, бутунлай яширинча, хотинининг ҳамда

Ўзи билан дўстона муносабатда бўлган Гейне ва Ротшильднинг розилигисиз охириги талери¹ сарф бўлгунга қадар биржада — турк ва перу пул ҳужжатлари билан спекуляция қила бошлади! Бечора хотин шундан сал олдин Париждаги ижарага олинган квартирани нақ тартибга келтириш билан банд эди, шунда тўсатдан бир куни эрталаб у сира огоҳ бўлмагани ҳолда, билсаки, у қашшоқ бўлиб қолибди.

Профессор Фридберг (Бреславльск университетида, медик) бугун менга буюк Ласке «*Бир эркакнинг турмуш тажрибаси*» сарлавҳаси остида муаллифнинг исми шарифини кўрсатмай романнамо бир китоб чоп этганини айтди. Ана шу баландпарвоз кечинмалар олтидан мақтовли сўзбоши ёки Бертольд Ауэрбахнинг муқаддимаси берилади. Ласкернинг турмуш тажрибаси шундан иборатки, барча қизлар уни севиб қолганлар, у эса қизларнинг ҳаммасига нима учун уйланмаганинигина эмас, балки, шунингдек, нима учун уларнинг биттаси билан ҳам орани очиқ қилмаганини изоҳлайди. Бу ҳақиқий латтатабиат Одиссея бўлиши керак. Жуда тез орада пародия (бунинг ҳам муаллифи кўрсатилмаган) пайдо бўлди, у шу қадар расвоки, унинг буюк огаси Отто жуда катта пул сарфлаб «Тажриба» нинг жамики ҳусхаларини сотиб олди. «Бурчим» мени ёзув столидан туришга мажбур қилди. Агар ишқорли иссиқ чалобнинг сеҳрли таъсири имкон берса, қолган гапларни кейинги сафар ёзаман.

Лицци хонимга мендан самимий салом айт.

Сенинг М а в р и н г ».

Энгельс ўша ондаёқ Реймсгейтдан жавоб қайтарди.
«Азиз Мавр!

Сенинг мактубинг бу ерга сешанба куни етиб келди ва энди у қизларнинг ўртасида қўлма-қўл ўтиб юрибди. Сизларнинг Кёльндан Карлсбадгача йигирма саккиз соат давомида қилган сафарингизга бу ерда ҳеч ким ҳавас қилмайди, лекин кўплар бу ерда бутун кулфатларни енгиллаштиришда сизларга ёрдам берган Бавария «суюқлиги»нинг миқдори хусусида баҳс боғлашмоқда.

Ленхен бир ҳафта бундан аввал, душанба куни

¹ Т а л е р — 3 марка қийматидаги эски немис тангаси.
(Тарж.)

Ганстингсдан келди, у якшанбани Женни ва Лафарглар билан ўша ерда ўтказибди; Ленхен ўзини у қадар соғлом сезмаётганди, лекин шундай бўлса-да, чўмилгани кетди, шундан кейин боши қаттиқ оғриб, икки кунгача босилмади; иккинчи марта чўмилмоқчи бўлган эди, аҳволи яна ёмонлашди, шу сабабли у чўмилмай қўйди. Сешанба куни у уйига жўнаб кетди, эртаси куни, уч кун деганда, бу ерга хотининг келди, у бундан олти ҳафта аввалгидан ҳар қалай анча дуруст кўринади. У кўп югуради, иштаҳаси яхши ва уйқуси ҳам жуда яхши бўлса керак. Мен станцияда бир стакандан портвейн қуйиб бериб хотининг билан Лиццини ҳушвақт қилиб қўйганимдан кейин улар қумда кезиб юришибди ва хат ёзмасликларидан хурсандлар. Денгизда чўмилиш Лиццига жуда яхши фойда берапти, бу сафар у бутун қишни яхши ўтказди, деган умиддаман».

Карлсбаддан қайтар экан, Маркс қизи билан Крейцнахга қўниб ўтди. Бу кўркем курорт — боғ шаҳар Марксга қадимдан жуда азиз эди. У шу ерда уйланган ва никоҳдан кейинги дастлабки кунларни шу ерда ўтказганди. Шўр чашмалар ёнидаги соя-салқин боғнинг ҳар бир бурчаги Карлга Женнини ва етти йиллик интизорликдан кейин улар ниҳоят бир умр висолга етишган онларни эслатарди. Бева қолган Каролина фон Вестфален яшаган кичкинагина уй ўзгармаган, ўттиз йилдан кўпроқ муқаддам марҳума барон хоним чалган рояль меҳмонхонада турибди. Крейцнах кўчаларида Марксни ғамгин фикрлар чулғаб олди. Унинг кўп дўстлари абадий кўз юмган. Душманлари ҳам вафот этишган. Яқиндагина Бакунинг ҳам оламдан ўтган эди.

Бакунинг ўлими олдидан яшаб турган Бернда сотқин иғвогар Карл Фогтнинг яқин қариндоши врач Адольф Фогтнинг алоҳида ихлоси ва марҳаматидан баҳраманд бўлган эди.

Маркс ўз таълимотининг ашаддий душмани вафот этганини билгач, доимий ношукур ҳоқимиятпараст ва иккиюзламачи бу Януснинг зиддиятли ва даҳшатли ҳаёти тўғрисида беихтиёр ўйлаб кетди.

Маркс марҳумнинг унга ёзган мактубини эслади. Хат кейинчалик содир бўлган бутун ишларга нақадар ўхшамас эди. Бакунинг Жамятга озмунча ёмонлик

қилмадим. Унинг Марксга қилган бўхтонларининг ҳовири оламда ҳали ҳам босилмаган эди. Ун йилдан камроқ муқаддам эса Бакунин Марксга шундай деган эди:

— Қадимий дўстим, мен энди шу нарсани ҳар вақтдагидан кўра яхши тушуниб олдимки, сен катта йўлни танлаб ва бизни ҳам ўз кетингдан боришга таклиф этиб, миллий ёки соф сиёсий ишларнинг сўқмоқларида адашиб юрганларимиз устидан кулиб, жуда тўғри қилган экансан. Мен энди сен йигирма йилдан зиёд муқаддам бошлаган ишни қиламан. Бери конгрессда тантанали равишда ва ошқора буржуадан кечирим сўраган вақтимдан буён энди мен ишчилар дунёсидан бўлак жамиятни, бўлак муҳитни билмайман. Эндиликда Интернационал менинг ватаним бўлади, уни барпо этганларнинг асосий кишиларидан бири сенсан. Демак, кўриб турибсанки, азиз дўстим, мен—сенинг шогирдингман ва мен бундан фахрланаман. Мана, шундан бўлак зарур гапим йўқ...

«Унинг кўргани кўзи йўқ эди мени!— хотирлади Маркс. — У тилида эмас, балки амалда нимани истарди. Унинг гаплари умуман дилидаги муддаони акс эттирмасди».

Маркс Крейцнахта қисқа фурсат бўлган вақтида Элеонора билан унутилмас ва ўзига азиз жойларни: боғнинг соя-салқин бурчакларини ва диққатга сазовор ғорларни айланиб чиқди, ғорларда туз кристаллари сумалаксимон осилиб, устунларга ўхшаб турар ва олмосдек жилоланиб, тошларни ажабтовур нақшларга айлантирганди. Крейцнах боғларининг ҳавоси Карл билан Женнининг унутилмас ёшлик йилларидагидек гуллар ва ўт-ўланларнинг хушбўй ҳидига тўла ўша-ўша шўртаккина эди.

Маркс бир неча марта Прагага ҳам борди, унинг ўрта асрларда қурилган саройларини, рицарлар турнири ўтадиган, акс садо бериб жаранглайдиган кулранг зални, алхимиклар яшайдиган тор кўчани, заранг дарахтли хиёбонларни ва кейинги даврга хос готик услубдаги ибодатхонанинг силлиқ қиёфасини завқ билан томоша қиларди.

Карлсбадда Маркс ўн икки соатлаб вақтини ҳавода ўтказар, курортнинг теварак-атрофларини кезиб юрарди. Баъзан у бир ўзи сайрга чиқар, гоҳо тоғли

ўрмонлар ичида адашиб, қайтиш йўлини тополмай қоларди, хуллас, булар унинг жуда вақтини чоғ қиларди. Бир куни у таниқли рус социологи, юристи Ковалевский билан танишди, сўнгра эса у билан тез яқинлашиб кетди, у ҳам сув билан даволанаётганди. Улар иккаласи Богемиянинг гўзал тоғларида узоқ сайр қилиб, фан, санъат, сиёсатга оид жуда хилма-хил масалалар тўғрисида суҳбатлашарди.

Кўпинча улар турли заводларнинг сархил пиволари билан донғи чиққан майхонага киришарди. Бу ер ҳамisha гавжум бўлгучи эди.

— Бу ерга кирадиган халойиқ бир неча йилдирки, бир хил, ё бочкадек семиз ёки косовдек ингичка,— деди Маркс,— кўряпсизки, карлсбадлик бутун такасалтанлар бугун шу ерга йиғилишган, тўда-тўда бўлиб олишиб, тагин қизгин баҳс қилишяпти. Биласизми, нима ҳақда?

Ковалевский буни билмасди, Маркс унга кўз қисиб қўйди, ҳазил аралаш жиддият билан гапини давом эттирди:

— Қадимги Пильзен, Бюргер ва «акцияли» пиволарнинг нисбатан афзалликлари ҳақида. Бир чолнинг гапини эшитдим, у ўн беш кружка қора пивони уста-уст бемалол ичар эмиш. Шериги унга, илгари бир хил маркали пиво ичар эдим, деб жавоб берди, яъни фирт партияли одам бўлган экан, эндиликда майдачуйда ихтилофлардан юқори кўтарилибди, ҳамма заводларнинг ҳар хил пивосини жон деб ичаверар эмиш.

Максим Максимович шу қадар қаттиқ қаҳқаҳлаб кулдики, пивохонадаги ҳамма одамлар унинг томони-га ўгирилди ва олифта костюмдаги баҳайбат кишининг азамат қиёфасидан ҳанг-манг бўлиб, беихтиёр кружкаларини мрамар столчалар устига қўйишди. Маркс бу ерга келган кунидан бошлаб уни муттасил таъқиб қилаётган, бошқача кийиниб олган икки айғоқчи пивохона эшиги олдида бир-бири билан шивирлашарди. Маркс уларни пайқаб, шодон кулимсираб гапини давом эттирди.

— Менинг адашим — Венадаги полиция бошлиғи шу қадар илтифотли, бу сафар ҳам мен билан бир вақтда Карлсбадга келди. Жуда серҳафсала йигит экан! Жонкуярлик билан хизмат қилиш ва ўз бурчи-

ни ҳалол бажариш шунақа бўлади. Майли, ичимликлар масаласидаги гапга қайтайлик. Аминманки, айвонда ўтирган берлинлик олифталар ҳам энди бу ердаги ресторанларда ичилаётган қаҳвонинг сифати тўғрисидаги жуда муҳим масалани муҳокама қилишмоқда. Мен, Шенбруннен боғидаги ресторан қаҳвосидан ўтадигани йўқ, деган кишининг фикрига қўшиламан.

Максим Максимович Ковалевский уни таниган кишиларининг барида фақат характерининг ўзига хослиги ва кенг билимлари билангина эмас, балки ўзининг ташқи кўриниши билан ҳам ғоятда зўр таассурот туғдирди. У жуда қадди-қомати келишган басавлат одам эди. Ниҳоятда баланд бўйли, кенг елкали бўлиб, осмон гумбазини ўз елкаларида кўтариб турадиган афсонавий Атлантлар ҳайкалига қолиб ўрнида хизмат қилиши мумкин эди. Ковалевскийнинг пастгина, оҳангдор ва ниҳоятда бақувват овози ҳам қадди-қоматига яраша эди. У ҳатто шивирлаб гаплашадиган деганда ҳам, овози Карлсбад кўчасининг, у бошидан бу бошигача эшитиларди.

Элеонора жуда басавлат, боёнлардек ялтилаган бу рус кишисини биринчи бор кўрганида:— Бу колоснинг¹ ўзгинаси-ку,—деб ҳайрон бўлган эди.

Россияни доимо ўрганиб келаётган Маркс Максим Максимович сиймосида ўзига дўст топди, лекин унинг ўзи айтганидек, бу фақат «фан соҳасидаги» дўст эди, Маркс социал дунёқараши ва мақсадлари уникдан бутунлай фарқ қилишлигини таъкидлаган эди.

Ёш, ғоятда қобилиятли рус олими Ковалевский 1876 йилда Лондонда Марксни тез-тез зиёрат қилиб турарди. Табиатан замонавий, оқкўнгил, дилкаш ва жозибадор Максим Максимович Мейтленд-парк Роддаги 41-уйнинг азиз меҳмони бўлиб қолди, ваҳолонки ўша йиллари бу уйга ҳар кимни ҳам йўлатаверишмас эди. Маркс газета ва журналларнинг густоҳлигини сабаб қилиб, ҳатто ўзи билан танишишга муяссар бўлган европалик таниқли ёзувчилардан ҳам ўзини олиб қочарди. Боз устига вақт унинг учун ниҳоятда қимматли эди. Шундай бўлса-да, Ковалевскийни хурсандчилик билан кутиб олишарди.

¹ Колос — Эрамиздан 280 йил бурун Родос оролида қадимги грекларнинг қуёш худоси Гелиосга қурилган 32 метрлик баҳайбат ҳайкал. (Тарж.)

У шундан салгина аввал Америкага бориб келганди, Маркс эса «Капитал»нинг иккинчи томида Қўшма Штатлар билан Россияда капитал жамғарилиши тўғрисидаги масалага каттагина ўрин бермоқчи эди. Уни рус иқтисодий ва тарихий адабиёти ҳам гоётда қизиқтирардики, Ковалевский буни пухта биларди. Россиялик бу меҳмоннинг ташрифи фақат Карлга эмас, балки Женнига ҳам кўнгилли эди. Маркснинг рафиқаси бу вақтда рус адабиётини қунт билан ўрганаётган ва ҳатто «Франкфурт газетаси»да бу ҳақда ёзган ҳам эди.

Кўп нарсани биладиган Ковалевский жуда ақлли одам бўлиб, гапи адо бўлмасди. У умумий тарихни ва ҳуқуқ фанларини айниқса чуқур биларди. Маркснинг издоши бўлмагани ҳолда Ковалевский унинг билими ва меҳнатсеварлигини, сиёсий курашдаги жўшқинлигини муносиб баҳолар ҳамда «Капитал»нинг муаллифи ва Интернационалнинг йўлбошчиси улкан қалб соҳиби эканини сезар эдики, буюк кишилар деб аталганларнинг барини у билан сира қиёс қилиб бўлмасди. Ковалевский Марксдан анча ёш бўлса ҳам, Маркс ўзини катта олиб, уни андак бўлса-да, камситганини Ковалевский билмас эди. У Маркс билан танишганидан фахрланар, инсониятнинг ҳақли равишда буюк деб ҳисобланишига лойиқ ақлий ва маънавий йўлбошчиларидан бири билан кўришиш бахтига муяссар бўлганидан қувонар эди.

Мейтленд-парк Роддаги ярим доира хиёбон ёнида жойлашган уй остонасида Ковалевскийни одатда Елена Демут севинч билан кутиб оларди. У тўлишган, лекин ёши эликдан ошиб қолган бўлса ҳам у ёшига нисбатан ҳали анча ёш кўринар ва рўзгордаги бутун ишларни аввалгича бемалол уддаларди. Утган йиллардаги каби Ленхен ҳамisha шахматда Маркснинг рақиби бўлиб, тез-тез уни қолдириб турарди. Марко дамкага уста бўлиб, шахматни у қадар зўр ўйнамасди.

Ковалевский Марксни кўпинча кенг ёруғ уйнинг биринчи қаватидаги меҳмонхона билан ёнма-ён жойлашган кутубхонадан топарди. Маркс ишга шу қадар кўмилиб кетган бўлардики, у меҳмоннинг келганини дарҳол пайқамасди. У ўқиётган қўлёзмалари, турли тиллардаги китоблар, газеталардан оғринибгина бош кўтарарди. Максим Максимович италянча, ис-

панча, русча, немисча, англизча вақтли матбуот ора-сида Бухарестда чиқадиган «Тумин» газетасини ҳам кўриб қолди. Хуллас, уй соҳиби фақат руминча эмас, балки серб ва рус тилларини ҳам бинойидек биларди. Маркс кўп вақтини ўтказадиган кутубхона уч дераза-ли каттагина хона эди. Деворлар бўйлаб фақат Маркс ўз иши учун фойдаланадиган справочниклар ва китоблар билан тўла жавонлар турар ва китоб токча-лари бўларди. Баъзи китоблар стуллар ва диван усти-да очиқ ҳолда ётарди. Уша кезларда Маркс рус тари-хига кўп вақт сарфларди. Костомаровнинг «Тарихий монография»сидан у Разингга доир жойларини кўчириб олганди. Маркс Васильчиковнинг Россия ва бошқа Ев-ропа давлатларидаги ер эгалиги ва деҳқончилик тўғ-рисидаги тадқиқотини диққат билан ўқиб чиққанди.

Кабинетдаги катта жавонлардан бири ва очиқ токчалар русча китоблар учун махсус ажратилган-ди. Каталог типидagi хотира дафтарига Маркс уларнинг ҳаммаси номини ҳафсала билан ёзиб чиққан-ди. У ўз рўйхатига: «Кутубхонамдаги русча ки-тоблар» деб сарлавҳа қўйганди.

Бир куни Маркс Максим Максимович Ковалевс-кийга Янги йилни унинг оиласида кутишни таклиф қилди. Кечки таомга бошқа меҳмонларнинг ҳам кели-ши кутилаётган эди. Улар келгунга қадар Маркс Пе-тербургдан олган Чупровнинг китобига асосланиб, Ковалевскийдан Россиянинг темирўл хўжалиги тўғ-рисида сўраб-суриштирди. Сўнгра суҳбат жаҳон-нинг иқтисодий тарихига доир масалаларга кўчди. Ко-валевский англиз Жевонс бошчилик қилган сиёсий иқ-тисоддаги энг янги математик йўналишнинг аҳами-ятини текширмоқ учун Маркс математика, дифферен-циал ва интеграл ҳисоблар билан яна шуғуллана бошлаганини билиб ҳайрон бўлди.

Марксни зиёрат қилган ҳамма кишилар каби ёш рус олими биринчи учрашувданоқ унинг рафиқаси-нинг зўр жозибаси таъсирида қолганди. Унинг ташқи кўринишининг файзлилиги, тирикчилик машаққатла-ри билан курашдаги матонати, задагонлар жамияти-дан чиққан хонимларга хос хатти-ҳаракатлари ва шу билан бирга муомаласининг оддийлиги, бир қадар қи-зиқ ва тиниқ ақл-заковати Женнини яқиндан билган ҳар бир кишини ўзига ром ётарди.

Бу гапдан ҳамма қаҳқаҳлаб кулди. Айниқса, Ковалевский қаттиқ кулди.

— Мен,— деди у мириқиб кула-кула,— бир рус сиёсий корчалонини билар эдим, у шу қадар узоқни кўрадиган ва Париж Коммунасида шу қадар юрагини олдириб қўйган эдики, ўзининг сувратларини тақдим қилганида, тагдор ва ноаниқ қилиб: «Оғзаки айтилган», деб атиги икки калима сўз ёзиб қўя қоларди.

Суҳбатдошлар бу гапга ҳам хушчақчақ кулишди. Женни уларни дастурконга чорлади.

Кечки таом тановул қилинаётганида Маркс Ковалевскийга унинг таниши, Ольга Алексеевна Новикова тўғрисида сўз очди. Унчалик истеъдодсиз, ўттиз олти ёшли бу эркаксифат адиба бир замонлар Дарья Христофоровна Ливен мушарраф бўлганидек дипломатик доираларда нуфузга эга бўлишнинг пайида эди. Новиковада унвон, ақл-заковат, одоб ва марҳума княгибилағча хос аёллик латофати етишмас эди. Бироқ у Глазурбимчга ёқиб қолганди. Бу эҳтиёткор, эпчил ва улкан билан кўз сиёсатини доимо ёнберишлар ва тил бирик-

— Сиздан асосига қуриб келган бўлиб, бундан бир йил ўтган йилдаги партия раҳбари лавозимидан кетган ва манг. Акс ҳолда у эди. Лекин 1876 йилда у яна ҳукуолмайди ва унда Ковалевскийни эгаллаганди. додингизни бераман.

— Ҳам энг лаззатли таомда эжада ўтирган Новиденг.

— Албатта. Мен сизнинг нозик таомини крона кириб боканингизни биламан, айтганимни қилмасангиз, бироқ алгўштидан котлет қилиб бермайман.

— Ундай бўладиган бўлса, доктор Маркс бундан буён Россиядаги кредит операцияларининг бориши тўғрисида мендан биронта ҳам китоб олмайди.

— Жуда яхши. Энгелс жанобларининг гапига қараганда эримнинг русча китоблари уч кубометрга етган эмиш.

Суҳбат ана шундай ҳазилнамо тарзда давом этди.

Тез орада меҳмонхонага рафиқаси билан Энгелс кириб келди. Лицци билан Женни назокат билан ўпишиб кўришишди.

Маркснинг хонадонида ҳеч ким сира сиқилмас, ўзини ўнғайсиз сезмас, зерикмас эди.

Байрам дастурхони хилма-хил ноз-неъматларга тўла эди. Дастурхонда ҳамаша бўладиган каттакон

панча, русча, немисча, инглизча вақтли матбуот орасида Бухарестда чиқадиган «Тумин» газетасини ҳам кўриб қолди. Хуллас, уй соҳиби фақат руминча эмас, балки серб ва рус тилларини ҳам бинойидек биларди. Маркс кўп вақтини ўтказадиган кутубхона уч деразали каттагина хона эди. Деворлар бўйлаб фақат Маркс ўз иши учун фойдаланадиган справочниклар ва китоблар билан тўла жавонлар турар ва китоб тоқчалари бўларди. Баъзи китоблар стуллар ва диван устида очиқ ҳолда ётарди. Уша кезларда Маркс рус тарихига кўп вақт сарфларди. Костомаровнинг «Тарихий монография»сидан у Разингга доир жойларини кўчири олганди. Маркс Васильчиковнинг Россия ва бошқа Европа давлатларидаги ер эгалиги ва деҳқончилик турисидаги тадқиқотини диққат билан ўқиб чиққанди.

Кабинетдаги катта жавонлардан бири ва сим-тоқчалар русча китоблар учун махсус ажратилганди. Католог типидagi хотира дафтарига бирон уларнинг ҳаммаси номини ҳафсала билан ёзибди. У ўз рўйхатига: «Кутубхонадаги унга фахр тоблар» деб сарлавҳа қўйганди. Ҳазли пирожное.

Бир куни Маркс Максим Маркс қўшиш кераккийга Янги йилни унинг оиди қилишди. қилди. Кечки таомга боғлиқ, уларнинг қизгин муши кутилаётган эди қарди.

тербургдан олган қандай гуноҳлар қатори баднафс-Ковалевский қилади, лекин мен Рим папаси рисида улганимда ширинликларга тақилмаган бўлганим, негаки уй бекалари ширинликларсиз дастурхонларини нима билан безашни билмаган бўлишарди,— деди хонимлар орасида ўтирган Маркснинг синг-лиси Юта хоним.

— Мен дунёда энг зўр қандолатпаз энди Ватиканда хизмат қилади, деб эшитдим,— деди Елена Демут.

Маркс, Энгельс ва Ковалевский тик турганча Европанинг жамоат арбоблари тўғрисида суҳбатлашишди. Женни уларни кечки таомга таклиф этгани келганида Генерал гапини тугатди.

— Хуллас, бу арбоб,— деди у,— олдидан демократнамо орқасидан социалистнамо, демакки ҳар тарафлама ортодоксал ва демократона социалистнамо киши.

Бу гапдан ҳамма қаҳқаҳлаб кулди. Айниқса, Ковалевский қаттиқ кулди.

— Мен,— деди у мириқиб кула-кула,— бир рус сиёсий корчалонини билар эдим, у шу қадар узоқни кўрадиган ва Париж Коммунасида шу қадар юрагини олдириб қўйган эдики, ўзининг сувратларини тақдим қилганида, тагдор ва ноаниқ қилиб: «Оғзаки айтилган», деб атиги икки калима сўз ёзиб қўя қоларди.

Суҳбатдошлар бу гапга ҳам хушчақчақ кулишди. Женни уларни дастурконга чорлади.

Кечки таом тановул қилинаётганида Маркс Ковалевскийга унинг таниши, Ольга Алексеевна Новикова тўғрисида сўз очди. Унчалик истеъдодсиз, ўттиз олти ёшли бу эркаксифат адиба бир замонлар Дарья Христофоровна Ливен мушарраф бўлганидек дипломатик доираларда нуфузга эга бўлишнинг пайида эди. Новиковада унвон, ақл-заковат, одоб ва марҳума княгиняга хос аёллик латофати етишмас эди. Бироқ у Гладстонга ёқиб қолганди. Бу эҳтиёткор, эпчил ва улкан нотиқ ўз сиёсатини доимо ёнберишлар ва тил бириктиришлар асосига қуриб келган бўлиб, бундан бир йил аввал либерал партия раҳбари лавозимидан кетган ва ишдан четлашган эди. Лекин 1876 йилда у яна ҳукумат бошлиғи лавозимини эгаллаганди.

— Яқинда,— деб ҳикоя қилди Ковалевский,— Гладсон жаноблари театрда ложада ўтирган Новикова хонимнинг ҳузурига намоишкорона кириб борибди. Ольга Алексеевнанинг менга айтишича, бу билан у Англия билан Россия ўртасидаги иттифоқ аллазамон мавжуд эканлигини таъкидламоқчи бўлган чоғи. Сўнгра инглиз руҳонийсига ўхшаб кетадиган бу ушоққина кимса ўт ўчириш минорасига ўхшаш хонимни қўлтиқлаб олиб...

— Драгунга ўхшаш денг...— гап қистирди Маркс.

— Худди шундай. Ташқарига чиқишга йўл олибди. Халойиқ икки буюк давлатнинг ҳурматли вакиллари утказиб юбориш учун иззат-икром билан йўл бўшатибди. Бу сира унутилмас бир юриш бўлибди.

— Ковалевский жаноблари, гўзал Эллен Терри тўғрисида нима дейсиз?— суҳбатга аралашди Элеонора.— У замонамизнинг энг ажойиб актрисаси, шундай эмасми? Офелияни ҳеч ким унчалик ижро қилол-

майди. Шекспирнинг ўзи ҳам бу ролни ижро қилишга бундан ўтадиган одамни тополмаган бўларди.

— Менга кўпроқ беқиёс Дузе ёқади,— жавоб берди Максим Максимович.— Лекин Терри ҳам ҳақиқатан зўр. Унинг бутун қадди-қомати келишган, бенуқсон. У новчами ёки паст бўйлими, тўлами ёки ориқми, билолмайсан киши, табиат керакли ҳамма нарса ни унга шу қадар аниқ ўлчаб берган. Лекин мисс Маркс, Сизнинг адашингиз, Элеонора Дузенинг овози, ижрочилик қобилияти мени кўпроқ ҳаяжонлантиради.

— У,— деб қичқириб юборди бирдан Тусси,— биз сал бўлмаса тантанали дақиқани унутай дебмиз. Хайр, эски йил! Мавр, Генерал, қадаҳларни тўлди-ринглар.

Катта девор соатнинг ярим тунги жаранги янгради.

— Ассалом, бир минг саккиз юз етмиш еттинчи йил!

— Ҳамма орзуларингизга етинглар!

— Яшасин, ура!

Ҳамма ўрнидан туриб, бир-бири билан қадаҳ уриштирди.

— Ҳуқуқшунослар учун ичамиз,— деб таклиф қилди Юта хоним.— Дастурхонимиз атрофида икки ҳуқуқшунос: Карл билан Ковалевский жаноблари ўтиришибди. Менинг ўғлим ҳам шу мўътабар ҳуқуқшунослар аҳлига қўшилишини истайман.

— Турган гап,— жавоб берди Максим Максимович,— ҳуқуқшунослар ғоятда билимли ва сўзамол бўлишлари керак. Улар кўп марта революцияга бошчилик қилганлари тасодифий эмас.

— Лекин баррикадаларнинг ҳар икки томонида туриб,— руснинг гапини тузатди Маркс.

— Тўғри. Цицерон замонидан то ҳозиргача ҳам. Робеспьер, Демулен, Бриссо кабиларни эслаш кифоя.

— Энг виждонли коммунар Риго ҳам,— деб хотирлади Женнихен.

— Энди мен,— деди Женни Маркс,— оилавий бир сирни очаман. Янги йилни биз дўстимиз, азиз мисс Демутни табриклашдан бошлаймиз, у биринчи январда туғилиб жуда ақлли иш қилган.

У шу сўзларини айтиб, дугонасини қаттиқ бағрига босди. Қувончли хитоблар ва стулларни суришдан

хона шовқин суронга тўлиб кетди. Ҳамма Ленхен сари интиларди. Ғойиб бўлиб қолган Элеонора доира шаклидаги каттақон торт кўтариб кириб келди, тортнинг устида эллик тўртта ингичка шам липиллаб ёниб турарди.

Маркс оиласидагиларнинг ҳаммаси, шу қаторда яқинда меҳмон бўлиб келган сингlisi Луиза Юта ва унинг иккита новча, оқкўнгил ўғиллари олдиндан тайёрлаб қўйилган совгалари билан Ленхеннинг ёнига келишди. У кутилмаган бу ҳодисадан қизариб-бўзариб, саросима бўлиб, миннатдорчилик билдирди, лекин Карл ҳаворанг атлас устида узун занжирли оддийгина соатча жойлашган кичкинагина қутичани ўзининг ва Женнининг номидан унга узатганида, Ленхен дарҳол қовоғини солиб, Маркснинг қулоғига энгашиб, пўписа билан шивирлади:

— Пулни бунақа совиришга сенга ким рухсат этди? Тентак. Хўш, бирон молия министримисан? Бунинг ўрнига шу пулни менга берганингда қарзимизга тўлаган бўлардим.

Карл кулиб уҳ тортди ва қўлини силкидию, лекин жавоб бериб ўтирмади. Энгельс билан Лицци унинг ўрнига ўтишди. Улар Ленхенга бир кийимлик бахмал олиб келишган эди. Юта хоним унга жуда яхши жун рўмол, Элеонора эса ўз қўли билан тиккан дастрўмолчалар солинадиган халтача тақдим этди, халтача ичида «Аткинсон» деган машҳур инглиз маркали лаванда ҳидли бир нечта совун бор эди. Ҳаммадан кейин Елена Демутни Ковалевский табриклади; у каттақон, чиройли бошини эгиб, унга узоқ умр тилади ва уни буюк Карл Маркс оиласининг хушфеъл доҳийси деб атади.

Сўнгра Энгельс бир томчи ҳам тўкмасдан, жуда усталик билан бирин-кетин бир нечта шампан шишасини очди ва янги йил байрами давом этди. Шод-хуррамлик авжига чиқди. Тусси амакиваччалари Генри билан Чарлз Ютага бош бўлиб, умумий ўйин бошлади. Меҳмонхонадаги стуллар доира шаклида терилди. Аввал бошда ҳозиржавоблик мусобақаси ўйнашди. Томдан тараша тушгандек берилган саволга ўйлаб ўтирмай жавоб бериш лозим эди.

Элеонора кўзларини айёрона қисиб:— Венера Миосскаянинг қўллари қаёққа йўқолди?— деб сўради Ковалевскийдан.

У ўз ёнида ўтирган Маркснинг синглисига кўз югуртирар экан, унинг дўмбоққина билагидаги юмшоққина чуқурчага кўзи тушиб, назокат билан деди:

— Кечирасиз, табиат маъбуданинг қўлларини ўғирлаб олиб, уларни Юта хонимнинг танасига улабди.

Қарсак бўлиб кетди. Ҳайин давом этди, лекин тезда одамлар зеркиб қолишди. Шунда Элеонора давранинг ўртасига тушиб деди:

— Мен цирк директориман.

— Хўш, бизлар киммиз?— сўради қизиқиб Энгельс.

— Сизларнинг барингиз, шу жумладан Мавр ва сен, Генерал ўргатилган ҳайвонларсиз. Кулманглар. Ҳозир мен, жуда махфий қилиб, сизларнинг ҳар бирингиз қанақа ҳайвон бўлишингизни айтиб чиқаман.

— Тусси ҳақиқатан ҳам Цирцея экан. Лекин мени чўчқа қилмаслигингни сўрайман сендан,— яна хитоб қилди Энгельс.

— Эшак ҳам қилмасин, дунёда эшак ҳаддан ташқари кўпайиб кетган,— деди Ковалевский.

— Хотиржам бўлинг, балки шер бўларсиз.

— Лекин мен ириллашни билмайман.

— Мен бўлсам фил бўлишни истайман. Кўпчиликнинг фикрича, менинг овозим чакалакзорга ярашар эмиш,— деб талаб қилди Ковалевский.

— Цирк директори ва бош ўргатувчининг гапига қулоқ солинглар!— деб амирона қичқирди Тусси.

Ҳамма жим бўлди, лекин боягича жилмайиб, бир-бири билан кўз уриштириб олди.

— Қани, ҳеч ким чурқ этмасин! Мен ҳар кимнинг қулоғига унинг қанақа ҳайвон бўлишини айтиб чиқаман, сўнгра «бир-икки-уч» деб санаб, сизларни ўртага тушишга чақираман. Шунда ҳайвонлар олдинга отилиб, ўз табиатларига яраша овоз чиқаришлари керак. Масалан, йўлбарс ирилласин, чирк бўри увулласин.

Элеонора ўйинда қатнашаётганларнинг ҳар қайсисига бир нима деб шивирлади-да, давра ўртасида тўхтади.

— Бошлайман!

Энгельс башарасини кулгили қилиб бужмайтириб,

олдинга отилди. Маркс кўзини қисиб, стулнинг суянчиғига ташланди.

Қиз оҳиста учгача санаб, қаттиқ қичқирди:

— Ит!

Шу минутда ҳамма ўрнидан қўзғалиб, давра ўртасига отилди ва жон-жаҳди билан вовиллай бошладди. Сўнгра, улар билан ҳазиллашганлари ва ҳаммалари бир хил ҳайвонни тасвирлашлари кераклигини фаҳмлаб, қаҳқаҳлаб юборишди. Айниқса, Энгельс ичаги узилгудек кула-кула қизариб кетди, кўзларида ёш пайдо бўлди. Маркс билан Ковалевский ҳам шу алфозда эди. Юта хоним кулишини ҳам, аччиғланишини ҳам билмас эди. У ит бўлганидан шу қадар жаҳли чиққан эдики, энди ўзини ноқулай сезар ва хафа бўлгиси келар эди. Бироқ бошқаларнинг хулқ-атвори ўша заҳоти унга таскин берди.

Тусси эса ўзининг хоҳиш-иродасига бўйсунётган ёш-ялангларга мебелни деворлар остига суришни буюриб, ўзи рояль ёнига ўтириб, марш чалди. Рақснинг биринчи даврасида Маркс ўз рафиқасини ўйинга тортди. Уларнинг иккаласи ҳам моҳир ўйинчи эди. Тўғри, Маркс танца қилар экан, ҳамиша бир оз хижолат чекар ва шу сабабли бошида у бирмунча ийманибгина ҳаракат қиларди. Лекин музика тобора ҳаммани қизиқтираётганди, Маркс айланар экан, ёшаргандай бўлаётганди. Эсига тушаётган кўпдан-кўп ноаниқ хотиралар унинг кўнглини ёшартираётган эди.

У ўзи билан Женнини Парижда фараз қилди. Улар қувноқ базмларда гир-гир айланишар ва унинг қўли ҳозиргидек Женнининг белидан қучиб олар, рўпарасида суюкли заррин қўй кўзлар жилоланиб турарди. Женни ҳам шу топда ўтмишни хотирлади ва унинг юзида мулойим табассум ўйнади. Сўнгра Маркс Лицининг ёнига келиб, уни вальсга тортиб айлантирди, Ковалевский эса Луиза Юта хонимни таклиф қилди. Танцадан кейин у Ютани диванга бошлаб борди-да, креслода ёнма-ён ўтирди.

Капштадтли бадавлат китобфурушнинг хотини товус патидан ясалган елпиғичини елпиб: — Гапимга ишонинг, Карл билан биз шунчаки оддий фуқаронинг фарзандлари эмасмиз, — деди. — Бизнинг дадаларимиз адвокат. Агар Трирга боргудек бўлсангиз, бизнинг қанақа яхши, баобрў ва қолаверса тўкис оиладан эка-

нимизни гапириб беришадди. Карл гўдаклик чоғида ким ўйлабди дейсиз, анави қизларга ўхшаб шундай даҳшатли гуруннга тушиб қолади, деб.

Максим Максимович, кулгисини қалин соқоли орасида яширганча, Юта хонимга акаси барча яхши кишилар ўртасида нақадар катта обрўга сазовор эканини, ҳамма жиҳатдан у беқиёс улкан тафаккур соҳиби эканини гапириб, унга таскин бермоқчи эди. Юта хоним ҳар қалай ҳамон гамгин хўрсина-хўрсина нолиб ҳасрат қиларди. Маркс синглисининг ўзи тўғрисида қилаётган шикоятларини қулоғининг бир чеккаси билан эшитар экан, ўзини шодон кулгидан тия олмади.

Максим Максимович ўтирган креслонинг ёнгинасида кичкинагина кошинкор столча турарди. Унда дамка ўйнашар, хат ёзишарди. Столча устига четлари шокиладор духоба дастурхон ёзилганди. Ойна тагида металл панжараларга қистирилган Маркснинг янги фотосурати турарди. Ковалевский суратни қўлига олиб, унга тикилиб қаради. Маркс расмга креслода ўтириб тушган эди, сурат Рижент-стритдаги 224-уйда жойлашган Майлснинг энг яхши фото студияларидан бирида олинган бўлиб, буни фирма штампидан билиш мумкин эди. Ишчилар доҳийсининг шерсифат бошининг нуронийлиги ва савлати рус олимини яна ҳайратда қолдираётган эди.

— Акангизнинг кўзлари жуда ажойиб,— мурожаат қилди Максим Максимович Юта хонимга. Сиртқи бурчаклари яқин жойда қовоқларининг пастга қараб туришига диққат қилинг. Ажойиб хусусият бу, кўпгина улкан одамларда мен шуни пайқаганман. Масалан, Ньютон, Гегель, Бетховеннинг портретларини эсга олинг.

Юта хоним ҳайрат билан суҳбатдошига боқди.

— Бунақа ярим ёй шаклидаги кўз, шубҳасиз, юксак истеъдодли кишиларда бўлади,— деб давом этди Ковалевский.

Энгельс билан Ковалевский хонимлар ва ёш-ялангларнинг қувноқ гурунгидан ажралиб, чекиш ва бир чашкадан ликорли қаҳва ичгани уй соҳиби кетидан унинг кабинетига йўл олганларида анча кеч бўлиб қолган эди.

Жаҳон ишчилар ҳаракати икки раҳбарининг кўнглига ҳамма нарсадан кўра азиз нарсалар тўғрисида — жаҳондаги ва жумладан, Германиядаги социал-демократиянинг ишлари тўғрисида гаплашишди. Маркс ёш революционер Бебелни мақтади, лассалчиларнинг ярамас таъсиридан батамом қутилмаган ўжар Либкнехт тўғрисида ярим ҳазил, ярим жаҳл аралаш гапирди.

— Немис приват-доценти миясига янги фикрни сингдириш жуда мушкул,— деди у кулиб,— Либкнехт ҳам ўша тоифадан.

Ақлсиз бир анархиячи кексайиб қолган Герман императори Вильгельмга суиқасд қилгани тўғрисида Германиядан олинган хабар ҳақида гап очилганида Маркс анча хафа бўлди.

— Э, аттанг, террористга ҳам, уни шу қабиҳ провокацияга ундаганларга ҳам лаънат. Капитализмнинг балоси тишлари тўкилиб, мункайиб қолган тождор эшшакда эмас. Бутун Бисмарк қандай тантана қилаётганини тасаввур этиш қийин эмас. Энди у юнкер шаллақиларининг айюҳанноси ва дўмбираларининг така-туми остида социалистлар устига янги юриш эълон қилиш имкониятига эга бўлди. Бутун мамлакатда революционерларни таъқиб қилиш аллазамон бошланиб кетган бўлиши керак.

Ковалевский Москва университетига кафедрани бошқариши керак эди, у Москвага қайтиши олдидан Маркс ва Энгельс билан хайрлашгани келиб, бир неча соат ўтирди. Ковалевский улар билан мулоқотда бўлганида талай янги фикрлар ва билимлардан баҳраманд бўлгучи эди. Бу сафар ҳам улар санъат, адабиёт, тарих, сиёсат тўғрисида кўп гаплашишди. Маркс билан танишмаганида Ковалевский келгусида унинг илмий ютуқларини белгилаган масалалар билан шуғулланмаган бўлар эди. Ҳуқуқшунос Маркс рус олимига маъмурий адлия тўғрисида катта асар ёзиш, шунингдек ер жамоасининг ўтмиши билан шуғулланишни маслаҳат берди. Илмий танқид Марксни айниқса қизиқтирарди. У Ковалевский нашр этаётган «Танқидий мушоҳада»нинг ғоятда талабчан ўқувчиларидан бири эди.

Рус олими билан хайрлашар экан, Маркс унга тикилиб деди:

— Эсингизда бўлсин, фақат диалектик методга амал қилибгина мантиқий фикрлаш мумкин.

1877 йилнинг бошида Маркс Москвага Ковалевскийга хат ёзди:

«Азиз дўстим!

Партияга катта хизмат кўрсатган бир рус хоними пули етмаганлиги сабабли Москвада эри учун адвокат топа олмаётган эмиш. Мен унинг эри тўғрисида ва унинг гуноҳи бор-йўқлиги тўғрисида ҳеч нарса билмайман. Лекин суд Сибирга сургунга ҳукм қилиш мумкинлиги ва **хоним гуноҳи йўқ, деб ҳисоблаган эрининг кетидан кетишга қарор қилганлиги сабабли унга ақалли ҳимоячи топишига ёрдам бериш ниҳоятда муҳим иш бўлган бўлур эди. ***Хоним ўз молмулкани бошқаришни эрига топширган ва ўзи ишдан мутлақо беҳабар, шундай қилиб, бунда фақат адвокатгина унга ёрдам бериши мумкин.

Сиз танийдиган ва мен халқ озодлигининг фидойи дўсти сифатида азалдан ҳурмат қиладиган Танеев жаноблари Москвада шундай тақдирланмайдиган мушкул ишга киришадиган яккаю ягона адвокат бўлса керак. Агар сиз ундан дўстимизнинг ниҳоятда оғир аҳволини енгиллаштиришда қатнашишни менинг номимдан илтимос қилсангиз, мен сиздан жуда миннатдор бўламан.

Сизнинг *Карл Маркс*».

Маркс Париж Коммунасининг қаҳрамони Дмитриева тўғрисида илтимос қилган эди, у камбағаллашган дворян Давидовскийга турмушга чиққан бўлиб, Давидовский «Топпон соллоти клуби»дан чиққан таъмагирлар ва фирибгарларнинг ифлос иши юзасидан қора курсига ўтирган эди.

Сочлари сариқ, усти ялтироқ, ичи қалтироқ ишратпараст Иван Михайлович Давидовский, Русда айтилганидек, дали-ғули йигит эди. У оташин ва фидокор Елизавета Лукиничнанинг нафақат катта муҳаббатига, балки тўла ишончига ҳам сазовор бўлган эди. Езилавета эрининг ҳеч қандай ярамас ишда аралашган бўлиши мумкин деб шубҳа қилмасди. Ҳамма бало фақат унинг иродасизлиги ва ҳаддан ташқари кўнгилянчилигида эди. Ҳамма масалада беқарор бу кишига

иродасизлик ҳам, кўнгилчанглик ҳам қисман хос эди. У тўрт йил университетда ўқиб, тугатиш олдидан уни ташлаб кетганди, бошлаган бошқа ишларини ҳам ярим йўлда чала қолдириш одати бор эди унинг. Давидовский осонликча бойлик орттириш ниятида ҳар қандай шубҳали ишга тутинар, лекин ҳамиша ҳамма нарсадан қуруқ қоларди. Худди шунингдек бир амаллаб бойиш ва иши ўнгидан келмаса сувдан қуруқ чиқиш умидида у муттаҳамлар ва фирибгарлар тўдасига аралашиб қолганди.

Дмитриевнинг дўсти Николай Исакович Утин бу номуносиб кишидан Дмитриевани айнатмоқчи бўлиб овора бўлди. Зўр ҳис-туйғу унинг кўзини кўр қилиб, тўғри фикр юритишдан маҳрум қилиб қўйган, шунинг оқибатида у ўз тақдирини Давидовский билан боғлаганди. Давидовский қамоққа олинганда Утин бу воқеани Марксга маълум қилган ва у бунга дарҳол аралашганди.

«Топпон саллотлари» устидан бўлган судда Езилавета Лукинична эрини ҳимоя қилиб сўзлади. У Давидовскийни душманларнинг касофатига қолган жуда одобли ва ниҳоятда ҳалол киши деб айтди.

Суд Давидовскийни бой Еремеевни маст қилиб қўйиб, уни пулсиз вексел бланкаларга имзо чекишга кўндирганликда, сўнгра эса уларни алдаб-сулдаб қўлга киритишда, шунингдек йигирма минг сўмлик вексел чиқаришда айблаб, уни мол-мулкларига бўлган барча ҳуқуқлардан маҳрум этиш ва Сибирга сургун қилишга ҳукм этди. Эрига ишонган Елизавета Лукинична икки боласи билан унинг кетидан Красноярск губернясига жўнаб кетди. У аввалига Енисей шаҳарчасида, сўнгра эса Москва трактидаги Заледеево деган катта қишлоқда сигир билан от сотиб олди, икки қаватли катта бир уй харид қилди ва бутунлай оила билан хўжаликка берилиб кетди. Ҳамма ишга серҳафсала ва уддаурон Елизавета Лукинична совуққа чидамли алоҳида нав картошка етиштиришга муваффақ бўлди, ўз болаларига чет тилларини, турли фанлар ва музикани ўзи муваффақият билан ўргатди.

Табиатан удли-шудли бўлган Элиза астрономия билан қизиқиб қолди. У тунларда уйдан чиқиб, узоқ фурсат юлдузларга боқиб, самовий атласни ўрганар эди. Индамас, жаҳлдор ва ҳатто хафаҳол Елизавета

туни билан бедор тентираклаб чиқиши ва осмон чи-роқларига ошифталиги учун уни руҳий касал деб ҳисоблайдиган кишилардан ўзини олиб қочар эди. Аввалгича у баланд бўйли, дўмбоққина, сочлари қоп-қора, йирик шахло кўзлари жиддий кўҳлик жувон эди. Ҳеч ким унинг ўтмишини билмас ва у Маркснинг дўсти ва Интернационалнинг аъзоси бўлганлигини онда-сонда эсга олганида, бу қишлоқда йилдан-йилга тобора кўпайиб бораётган сиёсий сургун бўлганлар унинг гапларига ишонилмасди.

Инсон узоқ умри давомида, ўқтин-ўқтин такрорла-ниб турадиган дармонсизликка одатланиб қолади ва унга ёпишган касаллардан қайси бирига, гильзадаги порох каби, ажал жойлашганлиги устида ўйлаб кўрмайди. Олтмиш ёшдан кейин Женни Маркс касал бўла бошлади. Ҳеч нарса: на денгиз бўйига ва курортларга бориш, на Лондон, Манчестер, Нейнар, Париж врачларининг маслаҳатлари ёрдам бермади. Маркс рафиқасининг азиз чеҳрасига ташвиш билан боқар экан, юзи бир бурда бўлиб қолаётганини, териси қуриб, бўзариб бораётганини, баъзан эса ажойиб қора кўзларининг нури сўниб, уларда ташвиш пайдо бўлаётганини пайқарди. Женнининг кўз қовоқлари салқиб, энди сўлиб қолган сиренни эслатарди. У жуда ориқлаб кетганди, оғриғини ва тобора мадордан кетиб бораётганини яширишга ҳаракат қиларди.

Лицци ҳам ориқлаб кетаётганди. Энгельс уни бир неча марта Лондондан денгиз бўйига — Истборн ёки Реймсгейтга олиб боргани фойда бермаётганди. Дард бедаво бўлмай, ўткинчи бўлса, ҳамма нарса ёрдам беради, — ҳаво, қуёш, тинчлик, яқин кишиларнинг парвариши ва меҳрибонлиги, — энди Лиццига даво бўлмаётган эди. Эндиликда медицина ҳам унга ортиқ ёрдам бермаётганди. Ажал соати зудлик билан яқинлашиб келаётганди. Шифокорлар ортиқ умид қилмай қўйган эдилар. У тақдирига тан бериб, киприк қоқмай кўҳна қандиллардаги шамларга лоқайд боққанча тўшакда ётарди. Энгельс ғамга ботиб, унинг ёнида ўтирарди. У нима қилиб бўлса ҳам Лиццининг умрини чўзиш чорасини изларди. Индамай ўтириш унинг табиатига ёт эди. Энгельс ожизлигидан ич-этини еб, азобда эди.

— Азизим, — деди у бирдан, узоқ ўйга ботиб ўтиргач; анча тетиклашиб. — Фридрихнинг чехраси ёришди. — Эсингдами бунга анча вақт бўлди, мен сен билан албатта қонуний никоҳдан ўтишга қасам ичганим. Агар сен эътироз қилмасанг, биз бугуноқ никоҳдан ўта қоламиз. Пайсалга солиб нима қиламиз, шундаймасми?

У умид-орзуга тўлиб-тошиб, жони узилай деб турган хотинига ва унинг заҳил юзига қизил югурганини кўрди.

— Раҳмат, Фредди, мен жуда бахтли бўлар эдим, жонгинам, биз агар ҳақиқатан никоҳлансак, — деб шивирлади Лицци ва кўзини юмди.

«У гапимга ишонмаяпти», — деб дард-алам билан ўйлади Энгельс. У тез орада хотинини беморга қараб турган аёлга топшириб, уйдан чиқиб кетди.

Энгельс мэриянинг бир неча вакили билан қайтиб келганида, анча кеч бўлиб қолганди. Устига крахмалланган оппоқ менишкали¹ қора костюм, оёқларига ярақлаган ботинка кийган бу жентльменлар — тўйми, чақалоқни чўқинтиришми ёки дафни — ҳар қандай маросимга бир хилда хизмат қилаверар эдилар.

Лиццининг эси кирарли-чиқарли бўлиб қолганди. У гоҳ ҳушига келар, гоҳ яна айниб қоларди.

Энгельс аёлнинг кичкина дармонсиз қўлидан ўпди, ўн беш йил давомида у ана шу жувон билан тотув ва меҳр-муҳаббат билан яшаб, номини атаб келди. Беморга қараб турган аёл бронза қандиллардаги шамларни алмаштирди, Лицци хира кўзларини очди. Энгельс билан Лицци Бёрнс белгиланган қонунларга мувофиқ никоҳландилар. Сўнгра гувоҳлар бир шиша шампанни бўшатиб, пулларини олиб, жуфтакни ростлашди.

Энгельс жони узилай деб турган беморнинг яна бошидаги ўринга бориб ўтирди. У, севинч хотинининг ўлимини бир оз бўлса-да, узоқлаштиради, деб умид қилган эди, бироқ бундай бўлмади. Лицци ҳаётининг сўнгги дақиқалари мудроққа ўхшарди, эртаси куни соат бир яримда беозор ва сокингина унинг жони узилди.

¹ М а н и ш к а — эркаклар кўйлаги устининг тикма ёки қадама кўкраги. (Тарж.)

Лиццининг ўлими Элеонора ҳаётда биринчи бор кўрган катта мусибат эди. Энгельснинг оиласи унинг туғилиб ўсган иккинчи уйи эди. У болалик чоғларидан Манчестерга боришни бирам яхши кўрарди, бу ерда уни кутилмаган ҳодисалар, Туссининг доимий маслаҳатчиси ва сирдоши Лиццининг совғалари ва меҳр-шафқатлари кутарди. Улар бутун Ирландияни кезиб чиқишганди, тез-тез денгиз бўйига бориб туришарди ва кўп вақтларини Лондонда биргаликда ўтказишарди. Элеонора ўзининг иккинчи онаси ва дўстининг тобути бошида аламига чидолмай роса йиғлади. У Лицци тўғрисида ўйлар экан, Манчестердаги катта хонадонда ўзининг ўсмирлик чоғларини кўз олдига келтирди. Энгельснинг рафиқаси уни тикиш-чатишга ва уй-рўзгор ишларига сабр-тоқат билан ўргатарди, металл грелкалар билан иситиладиган, парда тутилган катта каравотга жой солиб ётқизар, сўнгра унинг оёғи тарафга ўтириб олиб, ўзининг ўтмишда деҳқон, кейинчалик ишчи бўлгани тўғрисида, юрти ва фенииларнинг кураши тўғрисида узоқ ҳикоя қилиб берарди. Улар кўпинча ирланд қўшиқларини жўр бўлишиб айтишарди ёки қўл ушлашиб олишиб, тўқимачилик пойтахтининг теварак-атрофига сайрга чиқишарди. Тусси ёшлик ва соғломликка хос дарғазаблик билан, унинг ҳаётга қасд қилган ажалга қарши исён қилиб, бир неча соат фарёд уриб, қаттиқ чарчаб, оромсиз, нотинч уйқуга кетди. Бора-бора у кўникди, аммо унинг асаблари роса қақшаган эди.

Красоцкая Лицци Энгельсни дафн этгани борди. Сокин оромбахш куз фасли, туш пайти эди, шундай аснода қабрга сўнги ҳовуч тупроқ тортилди. Ҳамма иш тамом бўлди.

Лиза қабристон хиёбонида оҳиста борарди. Унинг касали бедаво эди, буни ўзи ҳам биларди. Оёқлари шишиб кетган ва салқиган юзи жуда ўзгариб кетганди. Лекин ўлимдан эмас, балки дармонсизлик ва кучқувватдан қолишдан қўрқарди эди Лиза. Одамларга дардисар бўлиш дунёдаги энг ёмон бахтсизлик бўлиб кўринарди эди унга. Умрни бекор ўтказишни истамай, у камбағал оилаларнинг болаларини музыка ва ажнабий тилларга бепул ўргатиб келарди. Унинг пуллари аллақачон сарф бўлиб кетган ва Лиза аранг тирикчилик ўтказарди, лекин ҳеч ким буни билмас ва одамлар

аввалгидек бадавлат деб ҳисоблаб, доимо ундан ёрдам сўраб турардилар.

Ёши улғайиб, толиқиб қолган бу хотин одамларнинг ҳожатини чиқара олмаслигидан ниҳоятда эзилар ва у умрида биринчи марта жонидан тўйгани тўғрисида ўйлай бошлаган эди. Тўйдан кейин арзигулик нарсаларнинг ҳаммасини олиб жўнаган Ася онасига аҳён-аҳёнда, асосан пул керак бўлганида ёки эри билан уришганидагина хат ёзар эди. Бир қадар соғайган Жан Сток қоровул бўлиб хизмат қилганди. У бекорчиликдан ор қилиб, уни текинхўрлик деб атар ва қадимий дўстининг ҳаётига файз киритишга қўлидан келганча ҳаракат қиларди.

Красоцкая қабр тошлари қаршисида тўхтаб, улардаги ёзувларни ўқиб, қабристонда узоқ кезиб юрди. Кўпдан қаровсиз ташлаб қўйилган, кўп замонларни кўриб, ва ёмғир-яшинда қолиб чўккан бир қабр тепасида қийшайган пойдевор устида қаноти синган мрамр фаиришта турарди. Унинг остидаги ҳарфларни аранг ўқиш мумкин эди:

Жангда мардлиги борга,
Азобда устиворга
Муҳаббатда ночорга.

Лиза қўли билан тошни пайпаслаб кўришдан кўра кўпроқ сезиб, славянча номни аниқлади, лекин марҳумнинг ўлган санаси билан фамилияси ўчиб, йўқ бўлиб кетган эди. Чамаси бу ерда ватандош бир одам дафн этилган эди.

У қайси бир жангда жасурлик кўрсатган, қандай қийноқларга йўлиққан ва ким унинг юрагини бедаво жароҳатлаган? Бу саволларга жавоб ахтариш фойдасиз эди. Аллазамон унитилган бу қабрга тирикларнинг фикр-ўйлари ва ҳис-туйғулари ҳали ҳам жалб бўлаётгани гумон эди.

Лиза қабристонда ҳордиқ чиқараётганди. Бу ерда у ўзига келиб, сокинлашмоқда эди. Эрининг ҳамда коммунар дўстларининг ҳалокатидан буён ўлимнинг муқаррарлиги тўғрисидаги фикрга у бутунлай кўникиб қолганди. Бу шундай бир муқаррар бир нарса эдики, у фақат қандай ўлим топишнигина эмас, балки тақдирнинг энг қимматли марҳаматидан оқилона баҳраманд бўлиб яшашни ҳам ўргатарди. Женни Маркс

сингари Лиза ҳам яхшиликни билмасликни одамнинг энг ёмон хусусияти деб ҳисобларди. Яхшиликни билмасликни у фақат қилинган марҳамат ва илтифотдан, кўрсатилган эътибор ва хизматдан, ғамхўрликдан миннатдор бўлмаслик дебгина эмас, балки шу билан бирга инсоният ва табиатнинг ҳам қадрига етмаслик деб тушунар эди.

«Ҳаёт зулмат ичидаги нур, бу нурни кўриб қолмоқ биз учун бахтдир, — деб ёзиб қўйган эди Лиза кичкина дафтарчасига. — Боримизга шукр қилайлик. Гулми ёки дарахтми, қушми ёки капалакми яшаганидан ҳузур қилади, борлигининг ҳаммасини бахш этиб, ўзи йўқ бўлади. Улар намнинг, нурнинг ва тунги осмон сокинлигининг қадрига етади. Инсон — ер юзидаги барча мавжудотлар орасида энг ношукридир. Ҳолбуки у табиатдан ҳаммадан кўра кўп нарса олган. Миннатдор бўлайлик, яхшиликни билмасликни ёвузлик деб бежиз айтмайдилар. У шайтон ёвузлиги занжирининг ҳасад ва ёлғончилик каби бўғинидир. Одамлар яхшиликни билмасликдан қутулсалар, кўп ярамас нарсаларнинг олди олинар эди».

Лиза ҳаётнинг ҳамма аччиқ-чучугини: қувончли ва аламли, хира ва ёрқин, мураккаб ва оддий, енгил ва машаққатли — ҳаммиша хилма-хил, кутилмаган нарсаларни кони билим, фикр ва ҳис-туйғуларни, интилишлар ва ишларни, демак бахтни ҳам ўзида жо этган ҳаётни татиб кўргани учун унга юз чандон яхшилик билан жавоб беришга интиларди.

Дунё нотинч, оромсиз эди, бирор кун йўқ эдики, қаердадир одамлар уришмасинлар.

Босния Герцеговина ва Болгарияда славян қабила-ларининг турклар зулмига қарши қўзғолони рус подшоини ва унинг дипломатларини Қрим урушидаги муваффақиятсизликдан кейин Болқондаги ўзининг анча путур етган таъсирини мустаҳкамлаб олмоқ учун ўша мамалакатлардаги христиан аҳолисига автономия бериш талаби билан чиқишга ундади. Халқаро майдонда тўкилган обрўсини кўтариш ва ўз мамла-кати ичидаги кескинлашган сиёсий муҳитни юмшатиш-га ҳаракат қилиб, чоризм «қардош славянларни ҳи-моя қилиш» мақсадида Туркияга қарши отланди.

Англия ва бошқа ғарб давлатлари Стамбулдаги ўз

элчилари орқали қўзғолон кўтарган славянлардан шафқатсиз ўч олишни турклардан талаб қилдилар. Европадаги бошқа етилиб келаётган зиддиятлардан Россиянинг эътиборини чалғитишни истаган Бисмарк Александр II ни Яқин Шарқдаги урушга ҳар қанақа-сига рағбатлантираётганди.

1877 йил апрелда Россия Туркияга уруш эълон қилди ва июнь ойида рус армияси Болгария қирғоғига яқин жойда Дунайни кечиб ўтди. Шипканинг қаҳрамонларча мудофаа қилиниши, Аладус тоғида туркларнинг тор-мор этилиши, Кюрасга бўлган ҳужум, Плевнанинг таслим этилиши ҳамда бу шаҳарни мудофаа қилаётган турк қўшинларининг асир олиниши, Суворовнинг Альп тоғлари оша мислсиз юриши, рус армияси асосий кучларининг қишда Болқон тоғларидан ошиб ўтиши ва ниҳоят, София, Филиппополь ва Андрианополнинг озод қилиниши, шунингдек Туркия пойтахти бўсағаларига чиқиш — русларнинг барча ана шу ғолибона ҳаракатлари Руминия, Сербия ва Черногориянинг мустақиллигини, шунингдек Болгариянинг батамом озод бўлишини таъминлади. Батуми билан Ажария ҳамда Арманистоннинг кўпгина қишлоқлари ҳам турклар ҳукмронлигидан қутулиб, ўшандан эътиборан Россия давлати таркибига кирди.

Табиийки, Маркс билан Энгельс ўз мамлакатада ва Ғарбда кўп марта революцион ҳаракатни шафқатсиз таъқиб этиб келган рус подшоси томонида бўла олмас эдилар. Маркс ўша вақтдаёқ реакцион чор режими ҳарбий тўқнашувлар ўтида ҳалок бўлажагини олдиндан кўрган эди.

«Бу кризис,— деб ёзган эди Маркс,—Европа тарихида я н г и б у р и л и ш н у қ т а с и д и р . Мен Россиянинг аҳволини норасмий ва расмий рус оригинал манбалардан (расмий манбалар билан фақат камдан-кам шахсларгина таниша оладилар, менга эса уларни Петербургдаги дўстларим етказишди) ўргандим, Россия аллақачондан буён тўнтарилиш арафасида турибди; бунинг учун ҳамма элементлар аллазамон тайёр... Рус жамиятининг ҳамма қатламлари ҳозирги вақтда иқтисодий, маънавий ва интеллектуал жиҳатдан бутунлай чирийдиган бир аҳволдадир».

Қарийб йигирма йил мобайнида Маркс билан Энгельс Россияни диққат-эътибор билан ўрганиб, қуд-

ратли жаҳоншумул маъно касб этадиган революция айни шу буюк, зиддиятли давлатда бошланади, деб иштиёқ билан кутган эдилар. Шимолдаги давлатнинг алоҳида юксак миссиясига бўлган ишончни улар бир лаҳза ҳам йўқотмадилар ва рус меҳнаткашлари самодержавиени улоқтириб ташлаб, социалистик янги турмуш барпо қила бошлайдиган пайтгача яшашни орзу қилган эдилар.

Лицци Энгельснинг вафоти Женнига оғир жароҳат етказди. Шу пайтдан эътиборан уни кўпдан-кўп медиклар кўргани билан ҳали тушунарли бўлмаган муаммони: унинг ҳам қазоси яқинлашаётганини тушуниб қолди. Азоб-уқубат чекиб, секин-аста дунё билан видолашув они яқинлашаётганди. Бу кашфиётни Женни ўз ичида жуда пинҳон тутаётганди ва сиртдан буни ўзига олмаётганди. У келажакка мағрур ва жасур боқаётганди. Қадимги замон қаҳрамонлари оғанин Гракхларнинг онаси, довьюрак мода бургут Корнелия каби аёллар Женнига тарихда энг буюк сиймолардан бири бўлиб кўринганлари тасодифий эмас эди.

Лекин яқин кишилар қўрқиб саросимада эдилар ва у соғайиб кетса ажаб эмас, деб ўзларини алдашга ва бунга ишонишга узоқ вақт ҳаракат қилиб келдилар. Уларга бўлган меҳр-муҳаббат ва одамларнинг дилига озор етказмаслик истаги Женнини ўзини бардам тутишга ҳамда Карлнинг болалар ва Ленхеннинг бу пуч умидларини қувватлашга мажбур қилаётганди. Ҳатто ортиқ шубҳа қолмаган ва ўлим ҳукми каби даҳшатли диагноз қўйилганида ҳам Женни буни жилмайибгина қарши олди ва ўзимни анча яхши сезяпман, врачлар адашишган, деган гаплар билан оила бошига тушган бу мусибатни даф этишга ҳаракат қилди.

Рак! Женни оғир ўйга ботиб, танҳо ўтирарди. Хуллас, бу яна бир, икки йилга чўзилиши мумкин. Ҳар бир тирик жон ўзининг биринчи қадамини қўйиши билан гўрга борадиган йўлга чиқади ва у охириги дафъа қачон нафас олишини билмайди. Ахир эрталаб уйқудан уйғонган киши тун тўғрисида ўйламайди. Лекин унга осон, ногаҳон ўлим насиб бўлмади. Умр умид учқунисиз чўзилиб кетган ўлим азобига айланди. Лекин Женни ўзи тўғрисида ташвиш тортмасди.

Бечора жабрдийда Маврни, Ленхенни, болаларини ўйлар эди у. Женни календарга савол назари билан қаради. Унда ўзи учун ҳал қилувчи, машъум кун бўлиб қоладиган сана борми ёки муддат чўзилдими, чўзилса қанча вақтга?

«Бордию мен врачлар ўйлаганидан кўра узоқроқ яшасам-чи? Менинг бедаво дардим тик жарлик бўлиб қолди, мен шу жарликдан тубсиз ажал қўйнига қачон қулашимни ким билади? Менинг ҳаётим учун доимий хавотирда яшашдан Чарлини асрашим, ажал билан ҳамхона бўлишдан уни ҳимоя қилишим керак, мен бу хонадонга ажал олиб келиб, уни қатл этишга чақиришларини кутаётган маҳбуснинг камerasига айлантирдим. Бахтиқаро Туссининг бусиз ҳам энгил бўлмаган ёшлигини узоқ ойлар давомида ғамга ботирмаслик керак. О, менинг беҳад азиз, суюклиларим». Шундан кейин, хонада ҳеч зог йўқлигидан фойдаланиб, Женни кўзига ёш олди ва аламли унсиз фарёд чекди.

У бутун ирода кучини ўлим тўғрисидаги фикрни йўлатмасликка қаратадиган кишилардан эмас эди. Женнининг дадил ва ҳақгўй қалби хавф-хатар ва кулфатга тик боқишдан ҳеч қачон чўчимасди. У ўзи тўғрисида эмас, балки туғишганлари тўғрисида қаттиқ изтироб чекар ва хонадонда оралаб юрган қўрқинчли шарпаларни қувлаш усулини топганди. Женнини ҳеч ким ҳеч қачон бу қадар хотиржам ва тетик аҳволда кўрмаганди. У аввалгидан бот-бот театр ва концертларга борадиган бўлиб қолди. Харид қилгани бажонидил дўконларга борар, қизлари ва невараларига бирор нарса сотиб олгудек бўлса, севиниб кетарди. Совғалар тақдим қилишга у ҳамиша ишқивоз эди.

Лекин Маркс эсанкираб қолганди. Маънавий олами гранитдан ясалган бу одам бутунлай саросимага тушиб қолди. Унинг Женнига бўлган меҳр-муҳаббати бутун умри бўйи сайқал топиб, энди бутун салобати билан зоҳир бўлганди. Фақат Ленхенгина беморга Карл каби парвона бўлиб юрар, унинг кўнглини очар, ардоқлар, парвариш қиларди. Маркс аллазамон ўз борлигининг бир қисми бўлиб қолган кимсадан ажралиб қолиш тўғрисидаги ўйларини зўр бериб қувларди. Женнининг омон қолиши чораси йўқлиги тўғрисидаги фикр Марксни телба қилиб қўйиш хавфи таҳдид

қилганида, у математикага муккасидан кетиб, энг мураккаб масалаларни ҳал этишдан, бу фаннинг битмас-туганмас ва одамзод онгини батамом қамраб оладиган жуда қийин формулаларидан ўзига тасалли топарди.

— Бўталоғим, ўзимнинг болагинам,— деди бемор, қошлари ва соқол-мўйловлари бутунлай оқариб кетган Карлга боқиб,— мен кундан-кунга тузалапман. Биласанки, табиблар салга ваҳима қилишаверади.

Маркс унинг аҳволидан нақадар ваҳимага тушса, Женни ҳам эридан шу қадар қаттиқ ташвишда эди. Уларнинг ҳар иккиси ҳам бўлажак айрилиқ ваҳимасини яшириб, бир-бирларига ачиниб, ич-этларини ер эдилар. Улар биргаликда бутун умрларини бошқатдан яшаётгандек бўлаётгандилар: ҳамма нарсани қайтадан бошдан кечирар, қайтадан ўйлар, яна бир бор гаплашиб олар эдилар.

— Эсингдами, Чарли, Дин-стритдан Графтон-террасга қандай етиб келганимиз. Мен бирам бахтиёр эдим, квартира жуда арзон, йилига атиги ўттиз олти фунт турарди. Ишимиз ўнгидан келганди. Куз пайти эди. Турган уйимиз жуда кичик бўлса ҳам, менга жуда ҳашаматли, баҳайбат саройдек бўлиб кўринарди. Биз у ерда вақтинча ишлатиб туришга уй бекасидан мебель олмай, балки биринчи марта ўзимиз мебеллик бўлган эдик. Мен биринчи марта ўз каравотида ётиш, ўз стулида ўтириш нақадар ажойиб бир нарса бўлганини ҳозир ҳам сезаман. Ҳолбуки, меҳмонхонада рококо услубида ҳалланган мебель бўлиши, тўғриси айтганда, жуда хунук эдику лекин ўзимизга ажойиб кўринарди. Ахир биз бутун жиҳозларни бировдан сотиб олгандик.

— Ҳа, қақир-қуқир кўп эди, креслоларнинг буралган оёқлари мудом сингани-синган эди,— жилмайди Карл.

— Лекин қасримизнинг савлатини мадҳ этгани фақат қўшноғора билан мис карнайлар етишмас эди, холос. Ушанда биз бирам навқирон ва соғлом эдик.— Женни шундай дедию бирдан дудиқланиб қолди, Маркснинг ранги унниқиб кетди.

Баъзан иккалалари қўл ушлашиб Хэмпстед тепалигига чиқишарди. Йўлда Женни дам олиб олсин учун Маркс катта ва қалин жун рўмол ола кетар ва

дарахтлар остидаги энг хушманзара жойда уни ерга ёзиб бергучи эди.

Кўпинча туман тушиб, Лондонни кўрсатмай қўяр ва баландликдан олисда кулранг денгиз мавжланиб тургандек туйиларди.

Баландликда Жек Строу амакининг ўша қадимий ошхонаси бўлиб, унинг Карл билан Женни ёқтирадиган деразасидан олисдаги Хейгейт қабристони кўзга ташланарди. Паст бўйли дарахтлар орасидан ёдгорликлар ва қабр тошлар оқариб кўриниб турарди. Карл Женнини шошилганча бу шинамгина уйчанинг қарши томонига олиб ўтди. Бу ердаги камин ёнида, у Женнини қора пиво ва пишлоқли бутербродлар билан меҳмон қилди. Женни эркаланиб мулойимгина табассум этган эди, Карл унинг касалини бирпасгина унутди. Уларнинг ҳар иккисига ўзлари кексайиб қолган бемор кишилар бўлиб эмас, балки севишиб энди турмуш қурган ёш келин-куёвлар бўлиб кўриндилар.

Женни ҳаёт билан оҳиста видолашаётган шу йилларда ҳам у дунёда содир бўлаётган воқеаларга астойдил қизиқарди. Дард ўрнидан қўзғатмай қўйган кезларда, у курашда ўзи ортиқ қатнашолмай қолар, лекин дард унга шафқат қилиб, у ҳаддан ташқари жисмоний азоб чекмаган пайтда, эридан унинг ҳузурига келган маслакдошлари олдига киришини илтимос қилар ва уларнинг суҳбатини бажонидил эшитар ҳамда мунозараларда ўзи ҳам қатнашар эди.

1878 йили Бисмарк немис рейхстагида социалистларга қарши шафқатсиз қонунни қабул қилдиришга муваффақ бўлди. У социал-демократик партиyani батамом тор-мор қилиш ҳамда ишчиларни кўмир ва пўлат магнитлари, шунингдек помешчик-юнкерлар тўдаси ихтиёрига бериб қўйиш ниятида эди. Социал-демократик партия қонунидан ташқари деб эълон қилинди ва шундан буён унинг очиқ фаолияти зўрлик билан тўхтатиб қўйилди. Партия раҳбарлиги бундай зарбага бардош беришга тайёр эмас экан.

Иккиланаётганлар анархиячилар сафига ўтиб кетишди, партиядо ва хусусан парламент фракциясида кўзга кўринган мавқени эгаллаган бошқа кишилар дарҳол нолегал ҳолатга ўтиш ўрнига партиyani тугатишга ҳаракат қилдилар.

Маркс билан Энгельс Бебел, Либкнехт ва бошқа-

ларга циркуляр мактуб юбориб, унда ўзларининг келишувчиликка бўлган мурасасиз муносабатларини билдириб, Германия социал-демократик партияси учун подпольега ўтиб курашни давом эттиришдан иборат бирдан-бир тўғри сиёсий йўлни ҳимоя қилдилар.

«Улар қатъий сиёсий оппозиция бўлиш ўрнига,— деб ёздилар Маркс билан Энгельс,— умумий даллол бўлишга тиришадилар; ҳукумат ва буржуазияга қарши кураш олиб бориш ўрнига уларни гапга кўндириб, ўз томонларига тортишга уриндилар; юқоридан қилинадиган таъқибларга қаттиқ қаршилик кўрсатиш ўрнига бош эгиб итоат қиладилар ва берилган жазони ўринли жазо деб биладилар».

Пролетар йўлбошчилари пролетар партиясининг бундай ҳулқ-атвори йўл қўйиб бўлмас бир ҳол эканини кўрсатиб ўтишди.

«Агар улар ёзганидек ўйласалар, партиядан чиқишлари ёки ҳеч бўлмаганда, ишлаб турган лавозимларидан воз кечишлари керак», — деб баён қилишди Маркс билан Энгельс, келишувчиларни партия раҳбарлигидан яққалаб қўймоқчи бўлиб.

Социал-демократия раҳбарлигининг келишувчилик позициясига қарши чиқиб, улар ўзини ошкор қилиб қўйган оппортунизмнинг синфий-сиёсий ва ғоявий негизларини кўрсатиб бердилар. Циркуляр мактубда партиянинг пролетар йўли, Маркс билан Энгельснинг позицияси, уларнинг революцион дунёқараши ғоятда зўр куч билан асосланган эди.

«Бизнинг ўзимизга келганда шуни айтиш керакки, — деб ёзишди улар, — бизнинг олдимизда фақат бир йўл бор, бу йўл бутун ўтмишимизга мувофиқ келади. Биз қарийб 40 йил давомида синфий курашни тарихнинг бевосита ҳаракатга келтирадиган кучи деб, хусусан буржуазия билан пролетариат ўртасидаги синфий курашни ҳозирги замондаги социал революциянинг қудратли дастаги деб биринчи ўринга қўйиб келдик; шу сабабдан биз бу синфий курашни ҳаракат учун кераксиз нарса деб ҳисоблашга уринаётган кишилар билан асло бирга бора олмаймиз».

Маркс билан Энгельснинг кескин чиқишлари таъсири остида келишувчилар чекиндилар. Ишчилар оммасининг синфий инстинкти Маркс билан Энгельс то-

монидан бўлган танқид, уларнинг берган маслаҳатлари ва ёрдами герман партиясида юз берган оғир аҳволни тuzатди. Бисмаркнинг Германиядаги социал-демократик партияни таъқиқлаган ва унинг фаолиятини қаттиқ таъқиб қилган фавқулодда қонунига қарамай партия ўз сафларини мустаҳкамлай олди, ташкилотни қайта қурди, легал ва нолегал иш формаларидан фойдаланиб ва уйғунлаштириб, халқ орасига кириб боришнинг тўғри йўлини топа олди.

Фақат Германияда эмас, балки Францияда ҳам, ишчилар ҳаракати, Париж Коммунасининг фожиавий оқибатига ҳамда унинг ҳимоячиларидан буржуазия ҳали ҳам ўч олаётган бўлишига қарамай, яна мустаҳкамланди.

Мункиллаб қолган Тьер социализмни бутунлай ўлди, деб эълон қилиб адашди. У ўн минглаб коммунарлардан ваҳшиёна ўч олгани билан бари бир чучварани хом санаган эди. 1876 йилдаёқ гарчанд ҳарбий судлар шубҳа қилинган ҳар бир кимсани отиб ўлдираётган бўлса ҳам, Парижда биринчи ишчилар конгресси мажлис ўтказди. Гарчанд кун тартибда энг хавфсиз масалалар бўлса ҳам, француз пролетариати ўзининг борлиги ва жипслигини яна бир бор эслатиб қўйди.

Бутун Францияда фабрика ва заводлар, улар билан биргаликда эса саноат ишчиларининг сони ҳам ўса борди. Меҳнаткашларнинг янги раҳбарлари ҳам пайдо бўлди. Шулардан бири Жюль Гед эди, унинг оташин ноқиқлиги, туғма мунозаравий қобилияти, ҳозиржавоблиги пролетар ҳаракатига сеҳрли таъсир кўрсатаётганди.

Лионда иккинчи ишчилар конгресси йиғилди, бу конгресс ҳукумат билан фабрикантларнинг ўтини ёрди, чунки у итоаткорлиги ҳамда тил бириктиришга тайёр эканлиги билан фарқ этган биринчи конгрессга асло ўхшамас эди. Гед ва унинг ўртоқлари, таъқиблар бошланиб кетганига қарамай, таслим бўлишмади ва Мармелдаги учинчи съездда кўпчиликни ташкил этиб, Франциянинг Социалистик партияси сифатида майдонга чиқишди.

1880 йилнинг баҳорида Гед бунёд бўлган партиянинг сайлов ҳужжати лойиҳасини Маркс, Энгельс ва Лафарг билан бирга тузиб чиқмоқ учун Лондонга

келди. Узоқ давом этган баҳслардан кейин улар умумий программ-минимум асосида тил топишди. Бу программада коммунизмнинг мақсадларини изоҳлашга бағишланган кичкина муқаддимадан кейин ишчилар ҳаракатининг хусусиятларидан келиб чиққан талаблар баён қилинган эди.

Маркс программани узоқ вақт давомида ишчиларга ўзларининг ҳақиқий аҳволини тушунишга халақит қилиб келган сафсата туманини тарқатадиган қудратли восита деб ҳисоблади. Маркс Францияда бир вақтлар устунлик қилиб келган тартибсиз секталар ўрнига ниҳоят чинакам, уюшган ишчилар ҳаракати пайдо бўлди, деган хулосага келди. У Коммунанинг икки дарбадари Поль Лафарг билан Шарль Лонгенинг ватанга қайтишга қарор қилганини маъқуллади. Француз ҳукумати бу вақтда коммунарларни афв этган эди.

Парижда Поль Лафарг Гед билан бирга ишлай бошлади. Лонге эса Клемансо нашр қилаётган «Адолат» газетасида мўътабар муҳаррирлик ўрнини ишғол қилди. У оиласи билан бирга пойтахтдан йигирма минутча масофадаги кичкина Аржантейль шаҳарчасига кўчиб борган эди.

Авф этилган қувғиндаги коммунарлар 1880 йилда Парижга қайтишди. Огюст Бланки ҳам турмадан чиқди. У энди етмиш тўрт ёшда эди, шундан ўттиз йилдан кўпроғини у ҳибсда ўтказганди. Бланки бутунлай букчайиб, танаси қотиб кетган, ўн яшар боладек кичрайиб қолганди, лекин ана шу кичкинагина вужудда қудратли ақл-идрок ва шиддаткор руҳ жўш урарди, унинг кўзлари ҳамон аввалгича ёниб турган икки машғалани эслатар, овози ўша-ўша амирона ва залварли, нутқи эса бурро ва содда эди.

Бир замонлар унинг дўсти бўлиб, сўнгра душманга айланган Барбес ўн йил муқаддам вафот этганди, Маркс унинг фамилияси маъносига ишора қилиб уни «революциянинг соқоли» деб атаганди. Буюк исёнкор ҳибсда бўлган йиллар мобайнида Францияда кўп нарса ўзгариб кетганди, унинг бир талай маслакдошлари ҳалок бўлишганди, лекин Бланки бир лаҳза бўлса ҳам ёлғизлик аламини тортмади. У аллазамон нафақат афсона, балки жасорат ва маслакка фидойи-

ликнинг байроғи бўлиб қолганди. У узоқ йиллар давомида қўл-оёқлари кишанланган ҳолда яшаб, асло таслим бўлмади. Бутун инсоният унинг оиласига айланганди. Қалби биллурдек покиза революционерлар ёлғизликни билмайдилар.

Французларнинг 1789 йил 14 июлдаги биринчи Улуғ революцияси кунларида, халқ Бастилияни яксон қилганида, неча ўн йил тириклайин зиндонга кўмилган бир маҳбус озодликка чиқди. У хазинани ўғирлашда ва саройда фитна уюштиришда айбланиб ҳукм қилинган эди. Халқ уни танимас эди. Бу ёруғ дунёда унинг на хотини ва на фарзандлари бор эди. У ҳатто ўз кўчасини, шу қадар узоқ вақт ичида бузилиб кетган уйини топмади. Чол тириклар орасида ўзини ўлгандек ҳис этарди, орадан кўп ўтмай у ёлғизлик азобидан ва яшашдан мақсад йўқлигини англаганидан вафот этди. Бироқ Бланкининг қисмати бунақа эмас эди. Ҳар сафар у ётган турма дарвозаси очилганида, халқ довурак курашчини шодиёна қийқириқлар билан фарзандларча ҳурмат-иззат кўрсатиб қарши оларди.

Огюст Бланки озодликка чиққач, куч-қувватдан қолгани ва ёши ўтиб қолганига қарамай, ўша ондаёқ сафарга отланди. У жонажон мамлакатининг кўп шаҳарларини кезиб чиқди, ишчилар йиғилишларида нутқ сўзлаб, ўзи ярим асрдан зиёд садоқат кўрсатиб келган ғояларни жуда қаттиқ ҳимоя қилди ва буржуазиянинг адолатсизлиги ва зўравонлигига қарши курашга даъват этди.

Бланки вафотидан бир йил аввал газета ташкил этиб, уни «На тангри, на ҳукмдор» деб атади. Бу газетанинг биринчи сонида редакция обуначиларга қуйидагиларни маълум қилди:

«Биз эртага Чернишевскийнинг «Нима қилмоқ керак?» деган нигилистик романини боса бошлаймиз. Буюк рус мутафаккирининг ғояларига қўшилмаганимиз билан биз бу оригинал асарнинг ҳайратомуз муваффақият қозонганини қайд этамиз».

Сўзбошида рус романининг муаллифи шак-шубҳасиз, асримизнинг энг теран ва жуда заковатли мутафаккирларидан бири эканлиги айтилган эди.

Бланкичи коммунарлар Париж Коммунаси баррикадаларида бошланган курашни давом эттиражакла-

рини ва улуғ рус революцион демократи асаридан фойдаланажакларини маълум қилдилар.

Ўша кезларда Эжен Потье Америкадан Парижга келди, Жан Сток эса Лондондан ватанига қайтди.

«Интернационал» шеърининг муаллифи бедаво хаста бўлса ҳам ишчилар синфининг келажакдаги ғалабасига ишончи зўр эди. «На тангри, на ҳукмдор» газетаси бош муҳаррирининг кичкинагина кабинетида уч маслакдош учрашишди. Эжен Потье ўнг оёққа ташлана-ташлана ва ҳассасини дўқиллата-дўқиллата, дард мажруҳ қилиб қўйган гавдасини аранг судрарди. Жан Сток хириллар, бўғила-бўғила йўталарди, фақат Бланки аввалгича серҳаракат ва тетик эди. У қоғозлар қалашиб кетган стол қаршисидаги стулга ўтириб олиб, Сток билан Потьедан сўнги йилларда ҳаётлари қандай кечганини гапириб беришни талаб қилди.

— Мен океан ортидаги лаънати мамлакатда яна газламага суврат солувчи бўлиб ишлашга ҳаракат қилиб кўрдим,— деди шоир,— бироқ бунинг учун пул, капитал керак эди. У ерда ҳатто полотер¹ билан мўркон тозаловчи ҳам иш топиш учун ўртада турган кишиларга пул беришга мажбур. Икки йил давомида ёшим ва соғлигимга тўғри келмайдиган қора ишда ишлайвериб палаж бўлиб қолдим, танамнинг ярмиси ишламай қўйди. Ўзини эпламаган нотавон бўлиб қолганимда дилимдан нималар ўтганини тасаввур қилаверинг. Лекин мен ватанимга қайтиб, Коммуна-нинг ғалабасини кўришга умид қилдим. Мана, мен сизлар билан дийдор кўришишга муяссар бўлдим. Менинг кўзим очиглигида ёки мenden кейин ер юзида коммунизм ғалаба қилмаса, менинг ҳар нарса бўлганим яхши.

— Сен бўлсанг йигитча,— деди Бланки ичига ботиб кетган ўткир кўзлари билан Стокка тик боқиб,— қаноти букилган мрамор фариштага ўхшаб қолибсан. Рангларинг ўчиб, нафасинг ичингга тушиб кетибди. Мен отангни танир эдим, юрагида ўти бор киши эди у; у сенга ўхшаб қабрдан чиқиб олиш бахтига муяссар бўлганида, қолган умрини қандай ўтказишни билган бўлар эди. Қорин тўйдиришу хаёл суриш ва тинч ухлаш учунгина Пер-Лашез жангида жон сақлаб

¹ Полотер — паркет полни мум, мазъ ишқаб ялтиратувчи ходим. (Тарж.)

қолишга ҳожат йўқ эди. Эҳ, қани энди мен сендақа қирчиллама ёшда бўлсам! Сен билан менинг ёшимда ҳеч бўлмаганда, ўттиз йилча фарқ бор. Ҳечингги яна ёқиб, одамлар ҳузурига бор. Улар сенинг оловингга муҳтож. Бизнинг тутаб ёнишга ҳаққимиз йўқ. Ҳатто революционернинг тобути ичидан ҳам аланга чарсиллаб отилиб туриши керак.

Шу ўриндаёқ Бланки ўз газетасидан ва ташкил этмоқчи бўлгани клубдан Жанга иш таклиф қилди.

Потье билан Сток «На тангри, на ҳукмдор» редакциясидан чиқиб, кичкина бир қаҳвохонага киришди ва бир стакандан аперитив буюришди. Шоир собиқ машинистдан Лиза тўғрисида сўради.

— Мен омон қолганим учун ундан миннатдорман. У менинг Париждан қочишимга ёрдам берди, сўнгра Лондонда қўлимга пул тутиб, Америкага жўнатди. Агар у жасорат ва олижаноблик кўрсатмаганида, мен версалликларнинг ўқидан омон қолмаган ва очликдан ўлиб кетган бўлардим. Шуларнинг ҳаммаси учун ташаккур айтишни унутганим фақат океанда эсимга тушди. У билан яна дийдор кўришиш орзуим бор эди.

— Дийдор кўришишга кечикдинг, отагинам. Красноцкая хонимнинг вафот этганига бир йилдан ошди.

— Нима деясан? Бундай бўлиши мумкин эмас! У шеъриятни шу қадар севар ва шу қадар нозик ҳис қилар эди. Мен ўзимнинг барча янги поэмаларимни унга ўқиб бермоқчи эдим.— Ростаканам ғам-аламдан Потьенинг юзи қийшайиб, яна ҳам кўпроқ Эзонга ўхшаб кетди.— Нима бўлиб ўлди у?

— Ҳеч қандай азоб-уқубат тортмай, тўсатдан ўлди, ҳамма ҳам шунақа ўлим топсам дейди. Иккита жажжигина ўқувчи қиз рояль ёнида у билан ёнма-ён ўтиришарди. Красноцкая рояль чалаётганди, лекин бирдан музика бўлиниб қолди. Кампирнинг боши клавишлар устига шиқиллаб тушди. Биз ҳеч қандай диний маросимларсиз, ўзи хоҳлаганича йўқсиллар қабристонига қўйдик.

— У тақводор аёл эди. Баъзи одамлар кеккайиб чиранишади, ўзларини бир нимаман деб хаёл қилиб бир умр манманлик қилишади, бошқалар ўз қадрини билишмайди, Красноцкая шунақа эди.

— Гапларинг тўғри, Потье. Мен инсон қадри тўғ-

рисиди кўп ўйлайман. Мана, масалан, қиймат билан баҳо ўртасидаги тафовутни олайлик...

— Сиёсий иқтисодда менга лекция бошлама, Жан. Бу шоир қалбига ҳамоҳанг бўлмаган фан.

— Фикримни бўлма. Мен инсон қадрини ўзгартириб, тушиб туриши, аммо айни вақтда унинг қиммати ошиб бориши тўғрисида кўп марта ўйладим.

— Гапларингга тушуняпман, — деди диққати ошиб Потье ва ўрнидан турди.

— Йўқ, тўхта, Эжен, мени тушунишинг керак, — қизишди Сток.

— Хўп, бўпти, отахон, лекин қисқароқ қил.

— Гапимни эшит, масалан, Бланкини олайлик. Унинг қадр-қиймати буюк, бир кун эмас, бир кун тарих буни тасдиқлайди, лекин анави буржуадан сўраб кўр-чи, мен уни танийман, колбаса фабрикасининг эгаси у, — бу киши Бланкини ўтмас чақага ҳам арзимади, дейди.

— Ҳа, йўқ, у Бланкини осмоқчи бўлган арқоннинг баҳосини айтади.

— Мана, энди менинг назариямни тушундинг, — севиниб кетди собиқ машинист ва Потьенинг қўлини қувонч билан силкита бошлади. — Эсингда бўлсин, инсоннинг баҳоси, айниқса нодонлар ва унинг душманлари орасида, кўпинча пасаяди-ю, аммо унинг қиймати бениҳоя ошиб бораверади.

— Сен фақат иқтисодчи эмас, балки файласуф ҳам экансан, оғайни, — деди шоир ва яна ўтирди. Қанчадан-қанча шеърят ва тасвирий санъат асарлари уларнинг ижодкорлари ҳаётлигида қадр топмади, эндиликда эса улар мангулик касб этиб, сархил гуллар каби ер юзини безаб турибди.

Немис социал-демократик партиясининг арбоблари таъқиб қилиндилар ва қамалдилар, уларнинг оилалари бошпанасиз ва насибасиз қолишди. Женни бу барча воқеаларни кўнглига яқин олар ва ўзининг яширин ишлаш ва нолегал адабиёт тарқатиш соҳасидаги улкан тажрибасини ишга солиб, Германиядан Маркс ҳузурига келган унинг сафдошларига кўпдан-кўп муҳим маслаҳатлар берарди. У ватанида бедодлик ва террор ҳукм сураётганига қарамай, шиддатли кураш давом этаётганидан хурсанд эди. Маркс билан Энгельсининг

кўрсатмаларига мувофиқ яширин ташкилот барпо этилган ва Бебель билан Либкнехт партияни янги ҳужумга бошлаб бораётган эдилар. Нолегал босмаҳоналар ташкил этилиб, улар варақалар ва хитобномалар босиб чиқараётган эди. Хотин-қизлар ва ёшлар ташкилотлари вужудга келаётганди, ишчилар пухта яширинча йиғилиб туришарди. Бу осонликча бўлмаётган ва хавфли эди, лекин революцион жангчилар мардавлодни етиштираётганди. Женни Швейцарияда немислари учун нашр этилаётган «Социал-демократ» газетасини доимо ўқиб борарди. У Герман социал-демократик партиясининг Швейцариядаги кичкина Виден шаҳарчасида йиғилган биринчи нолегал съездини завқ-шавқ билан табриклади.

Революцион кураш қурбонсиз бўлмайди. Германия турмалари тиқилиб кетганди, норозилик намойишларининг қатнашчилари полиция билан тўқнашувларда ҳалок бўлаётгандилар; баъзи революционерлар чет мамлакатларга қочишга мажбур бўлдилар. Лондонда қазоси яқинлашиб қолган Женни, шу вақтга қадар кўп марта бўлганидек, ўз уйида уларга қўлидан келган ҳамма ёрдамни бераётганди.

Маркснинг рафиқасини яқиндан таниган ҳар бир кимса аввалгича унинг ажойиб ақл-идроки, одоби, билимига лоқайд қарай олмасди. Уша кезларда Август Бебель Лондонга келиб қолди. Женни Бебелни кўргиси келди. Женнининг аҳволи жуда танг эди, шунинг учун Маркс меҳмонни беморнинг хонасига кузатаётиб, у ерда чорак соатдан ортиқ ўтириб қолмаслигини ундан илтимос қилди. Бироқ вақт мўлжалдан анча ўтиб кетган бўлса ҳам Бебель Женни билан ҳамон хайрлаша олмаётганди, чунки у ўзи кутмаганида ҳақиқатан ажойиб инсонга ҳамда Германиянинг энг мураккаб сиёсий воқеаларини жуда яхши тушунадиган дилкаш бир суҳбатдошга дуч келган эди.

Маркснинг оиласи Лондон туманидек қора кулфат остида қолган эди. Қани энди вақтни тўхтатиб қолиш ва азиз санамнинг умрини чўзиш мумкин бўлса? Бироқ кунлар шафқатсиз лоқайдлик билан тутқич бермаётган эди. Фақат Женни умидсизликка тушмай ўзини яхши сезаётганини ҳаммага баралла айтаётган эди. Тобора куч-қувватдан кетаётганига қарамай, у бот-бот театрларга бориб турар ва меҳмонлар кутарди. Карл

билан бирга Элеонора ва Ленхен ҳам Женнининг ташвишида доим жонсарак эдилар, Энгельс эса икки чандон куяр эди. У Женни учун жони ачир ва унинг ўлими Карлнинг бошига етажагини биларди.

«Чек дафтарчам шу ерда ўзимда,—деб ёзди у Марксга, сафарда эканида.— Агар сенга бирор нарса керак бўлса, тортиниб ўтирма, тахминан қанча сўм кераклигини ёзиб юбор. Сен хотинингдан ҳеч нарсани аямасанг керак, унинг кўнгли нимани тусаса ёки сизларнинг фикрингизча, нима билан унинг кўнгли кўтарилса, шуни қилиш керак».

Худди шу кезларда Женнихен Лонге тўртинчи ўғил кўриб, исмини Марсель қўйди. Бундан севинган бобо Францияга хатни ёзиб юборди:

«Азизим Женни!

Сени эсон-омон қутулиб олганлигинг билан табриклайман; хатни ўзинг ёзганлигингдан, ҳаммаси жойида, деб ўйлайман. Оиламиздаги аёллар «янги меҳмон» инсон зоти «энг яхши қисми»нинг сонини ортиради, деб умид қилишган эди. Мен бўлсам тарихнинг шу бурилиш пайтида туғилаётган болалар учун «эркак жинси»ни афзал кўраман. Уларнинг қаршисида— инсоният қачон бўлмасин бошидан кечиришга тўғри келган даврлардан кўра энг революцион давр турибди. Эндиликда ўша даврни ўз кўзи билан кўриш ўрнига «чол» бўлиб, фақат олдиндан кўриш имкониятига эга бўлиш ёмон нарса.

«Янги меҳмон» деярли худди сенинг, Женнининг ва менинг туғилган кунимда дунёга келди. У, бизларга ўхшаб, хуштабиат май ойини хуш кўради. Турган гапки менга онанг (Тусси ҳам, гарчанд балки ўзи хат ёзишга вақт топар) сенга энг яхши истаклар етказишни менга топширди, лекин «истаклар» нималарга ярашини билмайман, наҳотки улар фақат инсоннинг ожизлигини яшириш учунгина бўлса.

Вақт келиб сен мос бир хизматчи топиб оласан ва «рўзгор»ингиз изига тушиб кетади, деб умид қиламан. Нақ энди, шундай танг бир пайтда юмушнинг бу қадар кўплиги мени бирмунча ташвишлантиряпти. Кейинги хатингга қараганда, Женнининг саломатлиги яхшиланган кўринади. Мен шахсан танишиш шарафига муяссар бўладиган уч боладан ҳақиқатан энг нимжони ўша. Унга шу нарсани гапириб бер, кеча мен боғ-

да — ўзимизнинг Майтленд-паркда — сайр қилиб юрганимда боғнинг баҳайбат қоровули тўсатдан ёнимга келиб, Жонни тўғрисида мендан сўраб қолди ва охирида менга муҳим бир янгиликни, ўз постини «ташлаб кетиши» ва ўрнини ёшироқ «кучларга» бўшатиб беришлигини маълум қилди. У билан бирга «лорд Саутгемптон»нинг арконларидан бири даф бўлади...

Кейинги вақтларда Лондонда Дизраэлига ҳамду сано ўқиб эслари кетяпти, бу Жон Булга ўз тантилигидан завқланиш гаштини бағишлади. Ахир марҳумни эслаб фимиам¹ чекиш «улуғвор иш» эмасми, ҳолбуки у нақ тобутга тушишдан аввал ўша кишиларнинг ўзлари уни чириган олмалар ва палағда тухумлар билан кутиб олишганди. Айни вақтда бу «қуйи синфларни» шунга ўргатадики, гарчи уларнинг «табий бошлиқлари» «иссиққина жой» учун курашда бир-бирларининг устларига ташлансалар ҳам ўлим «идора қилувчи синфлар»нинг йўлбошчилари ҳамиша «буюк ва ажойиб кишилар» эканлиги тўғрисидаги ҳақиқатни ошкор қилмоқда.

Гладстон жуда нозик найранг ишлатди, — лекин фақат «қовоқбошлар партияси»... буни тушунмайди, — Қўшма Штатлардан ғалла ва чорва олиб келингани натижасида Ирландия (Англияда ҳам бўлгани сингари) худди ернинг қадрсизланиши олдидан у давлатнинг маҳаллий молия бошқармасини ер мулкдорлари ихтиёрига бериб қўйди, бундан мақсад шу эдики, улар шу ерларнинг ўзини унга энди арзимайдиган нархлар билан сота олсинлар.

Ирландиядаги ер проблемасининг ҳақиқий қийинчиликлари фақат Ирландияга хос қийинчиликлар эмас, асло бу қийинчиликлар шу қадар каттаки, уни ҳал қилишнинг бирдан-бир тўғри йўли — ирландияликларга ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини бериш ва шундай қилиб бу проблемани ҳал этишга уларнинг ўзини мажбур қилиш бўлур эди.

Шу топда Энгельс келиб қолди. У сенга самимий салом айтяпти, почтачи топшириш вақти бўлиб қолгани ва мен мактубни охирига етказа олмаслигим тугайли уни тўхтатишга тўғри келади.

Жонни, Гарри ва «ёқимтой» Вольфга (— ҳақиқатан

¹ Фимиам — хушбўй модда (тутатқи). (Тарж.)

ажойиб бола), шунингдек уларнинг дадажони Лонгега салом айт. Сенинг Old Nick».

Ғамгин дилгир кунлардан бирида Женни ўзини айниқса ёмон ҳис қилди. Ленхен ўзининг тўполончи гиргиттони Жонни Лонгега атаб тўқиётган жажжи пайпоқчаларини унинг бош томонидан олиб қўйди. Женни фикр-ўйларга ғарқ бўлган эди, унинг жуда ориқлаб кетган кулранг юзида баъзан, оғриқ-аламларга қарамай, енгилгина нозик табассум пайдо бўлиб қоларди.

— Биласанми, нимани ўйлаяпман, Ними?— сўради у дугонасидан.

— Тезроқ соғайишни,— жавоб берди Ленхен ва ҳаяжонини яширмоқ учун йўталиб қўйди.

— Йўқ, Ленхен, биз бир-биримизни алдаб нима қиламиз. Ахир сен аллақандай кўнгли бўш оймча эмасман, чидамли, бардошли аёлсан, лекин яна ҳам бардошли бўлишинг лозим бўлади. Мендан кейин сен бечора Маврга мадаккор бўлишинг керак. Тирикчилик, рўзғор масалаларида унинг боладан фарқи йўқ, бу унинг учун даҳшатли синов бўлади. У бардош бера олармикан, деб хавотирдаман. Сен билан Энгельс ёрдам қиласизлар унинг бардош қилишига. Э, бурнингни бунчалик қаттиқ қоқаверма. Келажак ҳақида, менсиз қоладиган кунлар ҳақида гапирайлик. Биласанми, Ленхен, бугун мен ҳадеб Маврнинг менга бағишлаб ёзган шеърини эсладим. У ҳеч қачон яхши шоир бўлмаган бўлса ҳам унинг ҳар бир сатридан оламжаҳон самимий туйғулар барқ уриб туради.

— У сени севган, севади ва ҳамиша севажак,— деди Ленхен.— Мен ҳам, азизим Женни. Ҳа, айтмоқчи, Маркс хонимдек аёлни севмайдиган одамни кўргим бор эди менинг.

— Бу бемаъни гап бўлди энди. Майли, майли жаҳлинг чиқмасин. Биламан, Карлга, сенга, болаларга ва бошқа бир неча кишига керакман ҳали ва сира ўлмоқчи эмасман. Йўқ-йўқ. Яшайман. Гапимга ишон.

Шу вақт ичкари кирадиган эшик дўкиллади-да, Ленхен тўқиётган ишини бир чеккага қўйиб хонадан чиқди. Женни ёстиқ тагидан қўлёзма шеърлар битилган дафтарни олиб, тунги столча устидаги чироқни яқинига сурди ва Маркс ўн тўққиз яшарли йигит чоғида унга бағишлаб ёзган сонетларни ўқий бошлади.

У ана шу бўшгина шеърий тажрибалар устидан эри билан биргалашиб мудом кулгани кулган эди.

— Жўнгина ижод, нотиқона ожиз мулоҳазалар,— дерди Маркс ўз шеъри тўғрисида.

«Лекин уларда қанчадан-қанча улкан муҳаббат бор»,— эътироз қиларди унга фикран Женни.

Женни! Кул! Ҳайратинг қаддан зиёда:
Нечун, дейсан, ҳамма шеърларнинг энди,
Номи бир хил, яъни: «Женнига», «Женни»?
Сен якка-ёлғизсан ахир дунёда.

Илҳом булоғи деб атайман сени,
Юпанчим, нур сари бошлайсан мени,
Кўнглим ҳам нурафшон ўша зиёдан,
Ҳам тўқдир сендайин нозик адодан.

«Женни» — ҳар бир ҳарфнинг жарангги аъло!
Муסיқа сингари кўнглига роҳат.
Ҳар саси бамисли жонларга даво,
Саҳрли эртакнинг руҳлари сифат,
Баҳор туни ойнинг нафаси каби.
Олтин торли уднинг хуш саси каби.

Женни ёстиққа ўзини ташлаб, кўзини салгина юмди. У ўзини шу қадар ҳолсиз сезардики, худди унинг қон томирини тешишган, у тириклик гўё қон сингари унинг танасидан сизиб чиқиб кетаётгандек эди. Хотирасида эса севгилисининг сонетлари баланд янграб турарди. Шу боисдан у жилмайиб қўйди.

Сенинг номинг ёзиб не-не китобга,
Саҳфаю басаҳфа тўлдирай аён,
Тафаккур ёлқини тушсин итобга,
Эрк, меҳнат булоқдек айласин жавлон.

Борлиқ мангу юзин этсин намён,
Жаҳоний шеърият келину тобга,
Сўнмас нурга тўлсин фазою осмон,
Ғам битсин, худолар тушсин хитобга.

Юлдуз донасидан олурман билиб
Мен Женни номини, насиму сабо
Бахтнинг хабаридай келтиргай елиб.

Мен мангу куйларман, мангуга бешак
Ҳа, ҳа, билиб қўйсин дунё, ер, фазо:
«Женни» номи ўзи муҳаббат демак!

Женни ҳаёт унга шундай бир муҳаббатни ато қилиб, унга марҳамат этгани тўғрисида ўйларди, бу муҳаббатнинг кучи ва вафоси олдида Ромео билан Жульеттанинг, Паоло билан Франческанинг туйғулари нима бўпти.

Сўзнинг кучи етмас! Сўз керак нечук?
Ҳисларни этолмас улар ифода.
Менинг севгим эса буюкдан буюк,
Тоғни талқон қилар кучи омода.

Сўзлар! Сиз руҳларни, агарчи улуғ,
Майда қилсам дейсиз ҳар бир аснода:
Ниҳоний туйгуга нэжот йўқ, кун йўқ,
Сиз ошкор этасиз барин дунёда.

Женни! Қалдироқдай бўлсайди сасим,
Агар битса эди бемисол забон,
Жаҳоний бўшлиққа тўлиб нафасим,

Фазони чақмоқлар билан чизардим,
Севгингни билсин деб замин у замон
Номингни чиройли қилиб ёзардим.

Женни ёшлик чоғларидагидек ўзига аталган муҳаббат сўзларига яна бир бор қулоқ солар экан, Ленхен икки рус кишисини ичкарига қўйиб қоборди. Булардан бири ёш ва жозибадоргина Лев Гартман, Кибальчич, Желябов ва Перовскаянинг дўсти бўлиб, у Маркснинг ҳузурида бир неча марта бўлган, иккинчиси эса Гартман сингари «Народная воля» («Халқ эрки») яширин ташкилотининг аъзоси бўлиб, Россиядан эндигина келган эди. У ўзини Елена Демутга Николай Морозов деб танитди. Унинг кичкина синчков кўзлари мудом жилмаяр ва ҳарислик билан теваракка ола-зарак боқарди.

Маркс ҳали ҳам Британия музейининг қироатхонасида бўлиб, келган кишиларни Элеонора кутиб олди. Истараси иссиққина қиз билан суҳбат инглиз

тигида бошланган бўлса ҳам тезда француз тилига кўчди, чунки руслар бу тилда бемалолроқ гаплашишар эди. Элеонора Россия тўғрисида сўраб-суриштирди.

— Сизга нимасини айтай,— деди Морозов гап орасида,— менинг мамлакатим шу қадар орқада қолганки, буни айтайлик, вагонларини локомотив тортадиган Лондон метрополитени билан от қўшилган кўнк орасидаги масофа дейиш мумкин, ана шу кўнка Россияда асрнинг юксак техника ютуғи ҳисобланади.

Руслар Маркс билан фақат эртаси куни унинг кабинетида учрашишди. Морозов ўзига хос тўғрилиги ва дангалчилиги билан «Капитал»нинг ижодчиси ўз портретига жуда ҳам ўхшашлигини айтди. Маркс кулиб юборди ва бу гапни тез-тез эшитиб туришлигини айтди.

Марксдек шу қадар буюк ва машҳур бир кишида такаббурлик ва писмиқликдан асар йўқлигидан ёш халқ эркчиси ҳайрон қолди. Унинг оддийлиги ҳайратомуз даражада эди. Маркс Гартман ва Морозов ўртасидаги гап «Ер ва эрк»нинг икки партияга: «Черний передел» ва «Халқ эрки» партияларига ажралиш сабаблари тўғрисида борди. Маркс Россияда содир бўлаётган воқеалардан яхши хабардор эди, шунга кўра, у подшо самодержавьеси билан кураш унинг тасавурида гоҳо фантастик романлардаги воқеаларга ўхшаб кетишлигини айтди. «Халқ эрки» партияси номидан Морозов Марксдан партиянинг Женевада нашр этилиши керак бўлган матбуот органида ҳамкорлик қилишини илтимос этди.

Ҳали вақт кеч бўлмаганлигига қарамай хонада яшил абажурли чироқ ёниб турарди, негаки ташқари қора тумандан бутунлай қоронғи эди.

Кабинетга устига чой сервиси қўйилган столчани гилдиратиб Элеонора кириб келди. У меҳмонларга инглизлар одатича бир чашкадан шакар солинмаган ачиқ чой билан юпқа қилиб қирқилган ёғли ва пишлоқли бутербродлар таклиф қилди. Қора кўзли қизнинг соч ўримлари икки йўғон занжирдек боши теварагида чулганиб ётарди. Қирмизи кулча юзли, журъатли ва айни чоқда қизларга хос уятчангина Элеонора Морозовга қай бир жиҳати билан Гётенинг Маргаритасини эслатди.

Хайрлашиш чоғида Маркс Морозовга ўзининг бир неча китобини тақдим қилди ва халқ эркчилари таржима қилиш учун танлаб оладиган асарга сўзбоши ёзиб беришни ваъда қилди. Морозовнинг эсида қолган Маркснинг сўнгги сўзлари шу бўлди: «Подшони Европа реакциясининг бошлиғи деб эълон қилдилар. Ҳозир у революциянинг ҳарбий асири сифатида Гатчинада яшамоқда, Россияда бўлса — Европадаги революцион ҳаракатнинг илғор отрядига айланди».

Маркснинг бу сўзлари орадан икки йил ўтгандан кейин унинг «Коммунистик манифест»нинг русча нашрига ёзган сўзбошисида пайдо бўлди.

Маркс ўз умрида кўпдан-кўп хатлар ёзган. Бу ишга у вақтини аямасди, чунки 1848-1849 йиллардаги революция енгилганидан кейин қувғинди револуционерлар бутун дунёга пароканда бўлиб кетган бўлиб, Маркс кундалик сиёсат, экономика ва фалсафага доир бутун масалалар юзасидан фикр-мулоҳазаларини ўзининг дўстлари ва сафдошлари билан ўртоқлашиши ниҳоятда муҳим иш деб ҳисобларди. Маркснинг хатлари замоннинг белгиларини, дунёда ва хусусан Россияда содир бўлаётган ҳамма воқеаларга унинг муттасил қизиқиб қараганини ифодалайди. Унинг рус китилари билан ёзишувлари салкам қирқ йил давом этганди. Ярим феодал бу мамлакатдаги мустасносиз ҳамма нарса унинг тафаккурини ҳаяжонга солганди.

«Черный передел» революцион жамиятининг асосчиларидан бири, яқинда Швейцарияга муҳожир бўлиб борган Вера Засулич 1881 йилда Марксга мурожаат қилиб, рус қишлоқ жамоаси ва жамиятни социалистик асосда тубдан ўзгартиришда унинг аҳамияти тўғрисида ўз фикрини ёзиб юборишини илтимос қилди. Бу вақтга келиб Маркснинг буюк асари зиёлилар доираларида яхши маълум бўлиб, доимо қизғин баҳсларга сабаб бўлаётганди.

«Сиз бу йилги рус адабиётида Маркс номи атрофида бўлаётган шиддатли мунозараларни кузатиб бордингизми? — деб сўради ўша кезларда Петр Лаврович Энгельсдан. — Жуковский (муртад) билан Чичерин Марксга қарши чиқмоқда, Зибер билан Михайловский уни ёқламоқда. Буларнинг бари узундан-узоқ мақолалар. Бошқа ҳеч ерда унинг асари тўғрисида бу қадар кўп нарса ёзилмаган, деб ўйлайман. Мунозара ҳали

тугагани йўқ: бир неча кун аввал мен Парижда кўрган Зибер менга Чичеринга жавоб ҳозирлаётганини айтди. Зибернинг Маркс назарияси тўғрисидаги асари, ҳойнаҳой, йил охирида алоҳида ҳолда эълон қилинади».

Лавров ҳикоя қилган мунозара «Вестник Европы» («Европа ахбороти»), «Отчественные записки» («Ватан мактублари») ўртасида келиб чиқиб, «Капитал» билан унинг муаллифи Россияда кенг машҳур бўлиб кетишига сабаб бўлди. Маркс билан Энгельснинг асарлари Вера Ивановна Засуличга ҳам жуда катта таъсир кўрсатди.

«Ҳурматли гражданин!— деб ёзди Засулич Марксга йўллаган биринчи мактубида — «Капитал»ингиз Россияда жуда машҳур экани сизга маълум. Нашр мусодара қилинганига қарамай, сақланиб қолган озгина миқдордаги нусхалари мамлакатимизнинг озми-кўпми билимли кишилари кенг доиралари томонидан қайта-қайта ўқилмоқда, жиддий кишилар ҳам уни ўрганмоқдалар. Лекин Сизнинг «Капитал»ингиз бизнинг Россиядаги аграр масала тўғрисидаги ҳамда қишлоқ жамоамиз тўғрисидаги баҳсларимизда қандай роль ўйнаётгани Сизга, ҳойнаҳой, маълум бўлмаса керак».

Засулич шу даврда Россияда қишлоқ жамоаси тўғрисида пайдо бўлган турлича фикрлар хусусида Марксга ҳикоя қилар экан, шундай деб маълум қилган эди:

«Сўнгги вақтларда биз, қишлоқ жамоаси архаик форма бўлиб, тарих, илмий социализм — хуллас, энг шак-шубҳасиз нарсаларнинг бари уни ҳалокатга маҳкум этади, деган фикрни тез-тез эшитмоқдамиз. Бу фикрини тарғиб қилувчи кишилар ўзларини сизнинг чин шогирдларингиз, «марксистлар» деб атамоқдалар. Маркс шундай дейди», деган гап кўпинча уларнинг энг кучли далилидир.

Шу сабабли Сиз, гражданин, бу масала бизни қай даражада қизиқтиришлиги хусусидаги фикрингиз бизнинг қишлоқ жамоамизнинг эҳтимол тутилган тақдир хусусидаги ҳамда тарихий муқаррарлик туфайли дунёнинг барча мамлакатлари капиталистик ишлаб чиқаришнинг ҳамма босқичларини босиб ўтишлари кераклиги тўғрисидаги назарияга доир қарашларингизни баён этиш билан бизга нақадар катта хизмат кўрсатажагингизни тушуниб оласиз...

Гражданин, менинг ҳурмат-иззат билан йўллаган саломимни қабул этинг.

Вера Засулич».

Маркс рус революционерига жавоб қайтармоқ учун ислоҳатдан кейинги Россия қишлоқ хўжалиги экономикаси юзасидан махсус қидиришлар ўтказди ва тахминан орадан бир ойдан кейин унга хат юборди.

Париж Коммунасининг ўн йиллиги кунида Лондонда Лев Гартман раислигида славянлар митинги бўлди. Маркс билан Энгельс бу йиғилишга табрикнома юборишди, унда Коммунанинг иши ҳалок бўлмаганлиги ва ўз меваларини берганлигининг исботи сифатида халқаро ишчилар ҳаракатининг муваффақиятларини кўрсатиб ўтишди. Улар солим Александр II қилмишига яраша қатл этилганини табриклашди.

«Тартиб ҳимоячилари» уюштирган ваҳшиёна хунрезликдан кейин Париж Коммунаси қулагач ғолиблар орадан ўн йил ҳам ўтар-ўтмас олис Петербургда балки узоқ ва шафқатсиз курашдан кейин пировардида Россия Коммунасининг барпо бўлишига муқаррар олиб келиши лозим бўлган воқеа содир бўлажagini сира ўйламаган «дилар»,—деб ёзишди Маркс билан Энгельс.

Россиядаги икки асосий партия, «Народная воля» ва «Черный передел» Маркс билан Энгельс таълимотига бутунлай ёт эканлигига ва деҳқонларни Россиядаги курашнинг оқибатини ҳал этадиган куч деб эълон қилганларига қарамай, пролетариатнинг доҳийлари «Коммунистик манифест»нинг янги таржимасига ўзларининг сўзбошларида бундай деб ёздилар:

«Агарда рус революцияси Фарбда пролетар революцияси учун сигнал бўлиб, бу икки революция бир-бирини тўлдирса, у вақтда Россиядаги ҳозирча жамоа ер эгаллиги коммунистик тараққиёт учун негиз бўлиши мумкин».

Маркс шундай деб ўйлаб, довурак ва жўшқин «Народная воля» партиясига бўлган ўзининг яхши муносабатини ҳамиша таъкидлар эди. Аъзолари сусткаш ва фақатгина пропаганда билан чекланган «Черный передел»га у анча сиполик билан муносабатда бўлди,

лекин марксизмга етиб келган ва унинг ғояларига хизмат қилган кишилар худди шу партиядо эканлар.

Петербургда бомбалар портлаб, Александр II ўлдирилганида Маркс билан Энгельс халқ эркчиларини қораламадилар ва Желябов, Перовская, Кибальчич ва бошқа халқ эркчилари устидан бўлган судни қаттиқ жонсарақлик билан кузатиб бордилар. Букилмас, фидокор революционерларнинг ҳалокатидан улар қаттиқ қайғурдилар ва афсусландилар.

Женнининг қаттиқ истагига кўра эри билан Елена Демут уни Францияга, Аржантейлга, қизи ва неваралари ҳузурига олиб боришди.

Узини мардона тута билиши Маркснинг рафиқасига сафарни нисбатан энгил кечиришгагина эмас, балки ўзининг ташрифи билан азиз кишиларини қувонтиришга ҳам ёрдам берди. У яна Парижга келди, бу шаҳардаги жамики нарсалар унга аллазамон ўтиб кетган бахтиёр ёшлик йилларини эслатарди.

— Нақадар ажиб шаҳар!— деди севинч билан Женни.— У шу қадар меҳмондўст ва оддийки, ҳар қандай чет эл кишисига ватанидек кўринади. Французлар ҳар сафар таом билан озгина вино ичиб, ҳамиша ширакайф бўлиб юришади. Уларнинг французларга хос завқ-шавқи бошқаларга юқади ва ҳатто энг хомуш, тунд одам ҳам ҳазил-ҳузул қилмасдан туролмайди ва Париж осмони остида беихтиёр жилмая бошлайди. Мен бугун нақадар бахтиёрман!

Беморнинг онаси, опаси, боқувчиси ўрнини босиб турган Елена Демут бир соат ҳам Женнини ёлғиз қўймаётганди. У Карл билан навбатлашиб, уни уддабуронлик билан парвариш қилар экан, унинг фожиона касаллик онларини энгиллаштирар ва билинтирмасди.

Чанг-тўзонли қизиб кетган Париж яқинида жойлашган кичкина Аржантейль июлнинг жазирама кунларида воҳага ўхшарди. Лонгенинг оиласи ижарага турган уй қишда унчалик иссиқ ва қулай бўлмаса-да, ёзда тароватли салқин бўлгучи эди. У ер ўзгача бир шинам бўлиб, хонама-хона, айвон ва боғда тинимсиз танда қўядиган соғлом, шўх болалар туфайли гангиргунгир ва завқ-шавқли эди.

Женнихен олтинчи фарзандни кутаётганди. Тўн-
гич фарзандидан айрилганидан буён у ўзининг тўрт
ўғли ташвишида доимо жонсарак эди, болалари шўх-
лик ва ўйинқароқликда бир-биридан ўтарди.

Қолаверса Эдгар ширинхўрликда ном чиқарганди.
Бир куни у ошқонадаги бир бўлак хом новвос буйра-
гини шоколад деб фараз қилиб, ўйлаб ўтирмай ютиб
юборди. Шундан буён уни Бўривой деб аташарди.
Болаларнинг энг каттаси Жонни бобосининг энг
севикли невараси бўлиб, тез-тез уникида меҳмон
бўлгучи эди. Бир куни Лондонда Марксни киракаш
извош қилиб ўйнаш Жоннининг хаёлига келиб қолди
ва шу ондаёқ буни амалга ошириб, бобосининг елкаси-
га ўтириб олди-да, уни қурумдан қорайиб кетган кич-
кина боғ ичига йўрғалатиб ҳайдади. Шу пайт Энгельс
билан Либкнехт келиб қолишди. Орада гапни кўпайти-
риб ўтирмай, Жонни уларга ўзларини от деб ҳисоблаб,
унинг извошига қўшилишни буюрди. Ола-таъсир пойга
бошланиб отлар роса кишнашди. Жонни отларни дам
французча, дам инглизча, дам немисча «чу-чу»лаб ода-
тича «Ура!» билан тугатар эди.

Маркс шу қадар ҳафсала билан ҳақкалаб чопарди-
ки, юзидан дўл бўлиб тер қуйиларди, ҳаллослаб қол-
ган Либкнехт билан Энгельс суръатни сал бўшаштир-
моқчи бўлсалар жаҳлдор куч ер, уларни қамчилар,
дарахтдан синдириб олинган хипчин билан савалаб,
бақриб қоларди. Маркс тамомила ҳолдан тойгунча
чопишда давом этди. Узоқ давом этган қийиндан-қи-
йин музокаралардан кейин кичкинтой ахири бобоси-
нинг елкасидан тутишга ва чарчаган отларга дам бе-
ришга рози бўлди.

Жоннини Ленхен ҳам жуда талтайтирарди, у икки
яшар чоғида Ленхенни немисча энага сўзини ёқимли-
гина қилиб бузиб, Ними деб атарди.

Аржантейлда Женни Маркс тўнғич қизидан кўз-
қулоқ бўлиб турар, ундаги безовталиқнинг сирини
ошкор этмасликка ҳаракат қиларди. Женнихен касал-
манд кўринарди. Афтидан, қандайдир хавфли дард
уни ҳолдан тойдириб борарди. Балки бунга унинг кўп
туғавергани ва олтинчи марта ҳомиладор бўлгани са-
бабдир? Шарл Лонге аслида дуруст одам бўлса ҳам
лекин ўтакетган жиззаки бўлиб, сал нарсага руҳи ту-
шиб кетгучи эди, у ирода кучи ва маънавий хислатла-

ри жиҳатидан рафиқаси даражасида эмас эди. Шарль Женнихенга эмас, балки Женнихен Шарлга доимий суянчиқ эди. Женнихенни у қадар бахтиёр деб бўлмасди.

Женнихен билан Лаура аввалгича ораларидан қил ўтмас опа-сингил эмас эдилар. Улар бир-бирларидан бирмунча узоқлашиб қолгандилар. Маркснинг иккинчи қизи ўша-ўша чиройли ва дилбар эди. Аммо уч фарзандидан айрилганлиги унинг қалбида ўчмас из қолдирган бўлиб, Лаура уларни дард-алам билан эсларди. Ана шу даҳшатли зарба таъсирида Лафарг медицинадан ҳафсаласи пир бўлиб, ундан бутунлай юз ўгирган эди.

Бир оқшом Аржантейлда Маркс билан рафиқасининг ҳамма яқинлари тўпланишди. Фақат Англияда қолган Элеонорагина бу йигинда бўлмади. Бемор Женни қалин латин чечаги барқ уриб ўсган клумба ёнидаги боғчада ёнбошлаб ётарди. Япроқлардан бунёд бўлган доира шаклидаги тўқ-яшил соябонлар остига яширинган бу сариқ-қизил гулларнинг ажиб ранглари беморни беихтиёр сеҳрлаб қўйган ва у табиатнинг бу кичкина мўъжизасидан кўзини узолмас эди.

— Ҳар бир рангнинг жилоси нақадар рангоранг!— Чиройли, бирам чиройли,— деди Женни ва илова қилди:— Эсингдами, азизим Мавр, ёшлик чоғимизда опанг Софа Трирда қанақа гуллар ўстиргани. У латин чечакларини яхши кўрарди. Биз аёлларни гулларга, эркакларни эса ҳайвонлар билан паррандаларга қиёс қилар эдик. Қизиқ ўйин эди бу.

— Ундай бўлса менинг Лорам манави заррин латин чечагига ўхшайди,— деди шодонлик билан Лафарг кўзларини ялтиратиб.— Кимдаки бунга шак келтирса, мен уни дуэлга чақираман.

— Мен чақириқни қабул қилганим бўлсин. Унга атиргуллар, айниқса «гўзал Франция» нави кўпроқ ўхшайди,— ҳазиллашди Маркс.

— Лекин мен шунга бирам ачинаманки, Поль, сен Эскулап бобога оқибат қилмадинг ва кекса қайнотанга ёрдам беролмаяпсан. Ажабо, менинг шагрен терим кичрайиб бир бурда бўлиб қолди. У энди шу қадар кичрайиб қолганки, ҳатто ўзи илиниб турган михнинг устини ҳам қопламайди.— Женнига Бальзакнинг фалсафий повестлари жуда ёқар эди.

— Бордию мен кейинчалик шифокорлик иши билан шуғулланганимда ҳам, ҳар ҳолда ўзимнинг азиз кишиларимни даволамаган бўлар эдим. Шифокор бутунлай совуққон бўлиши керак, акс ҳолда у хатога йўл қўяди. Майли, ҳали бу ноаниқ фан тўғрисида гапирмай қўя қолайлик. Агар Немезида¹ фақатгина кўзлари боғлиқ хоним бўлса, медицина қўл-оёқсиз майиб сингари ҳам кўр, ҳам кар ва ожиздир.

— Гапинг нотўғри, Мавр билан мен шифокорларнинг кўпига, масалан, Гумперт билан Донкинга ишонамиз. Улар одамларга катта фойда келтиришмоқда. Хўш, фотолитография ательенгдаги ишларинг қалай? Билишимча, у қадар юришмаётган кўринади.

— Нима деяпсиз, сира ундоқ эмас, агар ҳозирча буюртмачиларим кам бўлса, жуда яқин орада аҳвол ўзгаради. Ишонинг, вазият бундан қулай, яхши бўлмайди.

— Полнинг назарида,— жилмайди Женни,— дунё ҳамма вақт камалакнинг турфа рангларига бўялган. У ва унинг хотини бахтиёр оптимистлардир, шунинг учун ҳавойи қасрлар ва картон уйлар қуриб чарчашмайди. Хаёлпараст улар.

— Лафарг негрдек ишлайди,— деди Лонге, бу гапидан икки хил маъно чиқишига ҳисоб бермай.

— Хўш, яна қанақа меҳнат қилсин у, табиатан ўзи шунақа бўлса,— ҳазиллашди Лаура.

Женни қизларига боқар экан, кўнгли бўшашиб, меҳри товланаб кетди. «Кейинги йилларда,— хафа бўлиб ўйлади у,— арзир-арзимас нарсаларга тез-тез қизларимни айбсидим, адолатсиз бўлдим, балки уларга етарлича марҳамат кўрсатмадим. Қашшоқлик, қийинчиликлар ҳар кун, ҳар соатда бизни азоблаб, эговлаб келди. Мен минғир-минғир ва қайсар бўлиб қолдим. Бу ҳам бир бало бўлар экан. Булар зимдан, беихтиёр одамнинг характерини айнитади, адолатсизлик ва дилсиёҳлик туғдиради. Буларнинг бари икир-чикир нарсалар, албатта, лекин булардан қалбимизда битмас жароҳат қолади».

Бемордан кўз узмай ўтирган Ленхен унинг ўзини

¹ Немезида — грек афсонасида худолар ўрнатган тартибни бузганлик учун жазолайдиган ўч олиш маъбудаси. Кўчма маънода — ўч, қасос. (Тарж.)

олдириб, ранги ўчаётганини пайқади-да, олдига бориб одатдагича қатъият билан деди:

— Бай-бай қиладиган вақтинг бўлди, азизим.

Инглизлар гўзаллик уйқуси деб ном қўйган кундузги уйқуни Маркснинг оиласидагилар шундай аташарди. Женни зорланмай ўрнидан турди. Эри билан дугонаси уни хонага кузатиб қўйишди.

— Бемалол бўлса, болаларнинг олдига бор, Мавр,—илтимос қилди у Карлдан ва Ленхен билан ёлғиз қолди. Ленхен унинг кийим-бошини ечаётганида, Женни болага ўхшаб шикоят қилди:— Сен бир ўзинг биласан менинг дард-аламларимни, нақадар азобда эканимни, жонгинам, Ними.— У яланг оёқларининг қилтириқ бўлиб қолгани, баданининг мур дадек заъфарон рангини кўриб даҳшатга тушди.

Люнхен унга тасалли берди ва Женни мудрай бошлагунга қадар қўлини маҳкам ушлаб турди.

Уч ҳафтадан кейин Маркс рафиқаси ва Елена Демут билан қайтгани йўлга тушишди. Женни ўзини тетик тутарди, ҳамиша одамлар олдида у ўзини шундай кўрсатарди. У олис йўлга чиқиш олдидан тўйиб оладиган одам сингари очиқ экипаждан ўзи бир умр бошқа кўрмайдиган Париж кўчаларига ҳарислик билан боқарди. Шимолий вокзалга етиб келгач, у орқасига аранг ўгирилди. Унинг ранги сарғайиб, захил бўлиб кетган, кўзларидаги одатдаги жило сўнганди. Кўзлари бутунлай хиралашиб қолганди. Женни ўзининг ўтмиши билан, бир замонлар унга талай бахт бағишлаган шаҳар билан видолашаётганди. Ясанган-тусанган, бақирган-чақирган одамлар йўлкаларни тўлдирганди. Тўсатдан Женнининг миясига ғалати, мудҳиш бир фикр келди — орадан юз йил ҳам ўтмасдан бу ёруғ жаҳонда шу одамларнинг бирортаси қолмайди. Анави чол ҳам, соҳибжамол аёл ҳам, ўзидан мамнун, димоғдор отаси олдида чошиб юрган болалар ҳам абадий ғойиб бўлишади. Анча кеч бўлиб қолганди, Женни беихтиёр кўзларини тепага қаратди. Юлдузлар чамани осмонни безаганди.

— Лекин вақти келиб булар ҳам ҳалок бўлади, улар ҳам биз, бебаҳо одамлар сингари сўнади,— пичирлади Женни. Танг қолгудек бутунлай сокинлик туйғуси унинг дилини қамраб олганди. Ҳозир шундай, келгусида ҳам шундай бўлади.

Орадан бир неча соат ўтгач Женни Англияга етиб келди ва яна ўзининг каттакон тахта каравотига ётди, энди у ҳеч қачон бошқа турмайдиган бўлиб ётган эди.

Маркснинг саломатлиги ҳам жуда ёмон эди, у тузалиб олишга ҳар қанча ҳаракат қилмасин, фойдаси бўлмаётганди. Бир куни, Женни ортиқ ўрнидан туролмай қолганида, Маркснинг яна тоби қочиб қолди, у узоқ вақт дардини яшириб келгани учун у ёмон тус олди. Қаттиқ зотилжам экани маълум бўлди. Бутун оилага сидқи-садоқатли хонаки врач Донкин Маркснинг аҳволидан деярли умид йўқ, деб ҳисобладди. Қаттиқ чарчоқдан ҳолдан тойган Ленхен билан Элеонора икки оғир беморни ўзларини бахшанда этиб парвариш қилаётгандилар. Улар уст-бошларини ечмас ва деярли уч ҳафтадан бери мижжа қоқмасдилар.

Биринчи хонада Женни ётарди, Карл эса унга ёнма-ён кичкина ётоқхонада эди. Уларнинг иккиси ҳам бир-бирларидан ташвишланишар ва бир-бирларини соғинишарди. Жуда яхши парвариш натижасида Маркс омон қолди ва дардни енгди. Ўзини бирмунча яхши сезиб, Карл рафиқаси ҳузурига кирди. Уларнинг дийдор кўришуви назокат ва беҳад меҳр-муҳаббатга тўла эди. Женни билан Карл тез орада кутилаётган мангу айрилиқ олдидан гўё видолашаётгандек эдилар. Теран сукут билан ўтаётган тантанавор фожиавий дақиқалар маромини бузмаслик учун Ленхен билан Тусси анча вақтгача ётоқхонага кирмай турдилар. Женни эрининг оппоқ сочли бошини силар экан, пичирларди:

— Менинг яккаю ягонам, жонгинам. Менинг катта бўталоғим. Ҳар вақтдагидек мард бўл. Сен ўзинг айтмаганмидинг, кунни тун алмашади, деб, ҳаёт шундан иборат экан ўзи.

Беморнинг ҳузурига Ленхен билан Элеонора кириб келганларида, Женни уларнинг чеҳрасидаги қайғуни пайқаб, ўша заҳоти жилмайди ва уларни ваҳимачи деб атаб, устларидан кулди ва ҳеч қачон ўзимни бунчалик бардам сезмаганман, деб ишонтирмоқчи бўлди.

— Мен тиббиётни ўсал қилиб, шифокорларнинг бутун кароматларини пучга чиқариб Мафусаилдан¹ узоқ умр кўрмоқчиман,— деб такрорлади Женни.

¹ Мафусаил — таврот мифологиясида патриархлардан бири, гўё 969 йил умр кўрган эмиш. (Тарж.)

У фақат ёлғиз қолибгина қайғули фикрларга чўмиб, ўзининг маҳв бўлиши Карл ва бутун оила учун қандай кулфат бўлажаги тўғрисида ўйлаб кетди. У Нинон де Ланклони, XVII асрнинг ана шу донишманд ва энгилтак Аспазицияси¹ нинг сўзларини эслади, ўлаётиб, қайғураётган дўстларига табассум билан шундай деган эди:

Наҳот бошингизда йўқ дейсиз ўлим?
Бундоқ қараганда, рост айтса агар
Фигон чекишингиз калтабинлик, ҳа,
Мен фақат олдинроқ сафарга чиқдим.
Беҳуда умидлар барини тутиб
Менинг фароғатим бузмангиз асло.

Женни толиққан кўзларини юмар ва зўраяётган азобли оғриққа аранг чидар экан, баррикадаларда ҳалок бўлган навқирон ва азамат коммунар аёлларни кўз олдига келтирди.

«Улар ёш-ёш ўлиб кетишди. Бу ҳаётнинг ўзгармас қонунидир,— деб ўйлади у.— Мен ёмон умр кечирмадим, бошқача яшашни истамас ҳам эдим».

Инсонларча ўла билиш — дунёдаги энг машаққатли синов. Женни буни англаб, ўзининг яқин кишиларида муқаррар нарсага чуқур фалсафий муносабат туғдиришга ҳаракат қиларди.

Даҳрий Женни «ҳеч нарса» деб атаган ҳодиса нақадар яқинлашаверган сари унда яқин кишиларига ва бутун инсониятга меҳр-муҳаббати ва раҳм-шафқати тобора ошиб бораётганди.

«Куч, ирода, нақ энди булар нақадар кўп керак, фақат мени улар доғда қолдирмаса бўлгани»,— деб қаттиқ ташвишланди Женни ва ҳаётдан қувона-қувона атрофдагиларга тасалли берарди.

Женни осмонни, унинг рангларини, олис-олисларнинг улуғворлигини, унинг беҳудудлигини табиатда ҳаммадан кўра кўпроқ севарди, у осмон билан, довдарахтлар, гул-чечаклар билан, ҳаёт билан, унинг каттаю кичик барча кўринишлари билан ожизона,

¹ Аспазиция — қадимги Грециянинг машҳур аёлларидан, Периклнинг рафиқаси. Ақлли, ҳар тарафлама билимдон ва гўзал аёл бўлган.

сокин надомат билан видолашаётганди. У оламдан ўтган туғишганлари, фарзандлари, дўстларининг азиз рухсори ва овозларини яна бир бор, сўнгги дафъа хотирасида қайта тиклади. Улар бу ёруғ дунёдан кетаётиб, унинг бир заррасини олиб кетганларидек Женни ҳам уларни ўзи билан бирга олиб кетаётганди. Людвиг фон Вестфален унинг кўз ўнгида ҳақиқий файласуф сифатида вафот этди ва унга фақат қандай яшаш кераклигини, балки эл-юрт билан муносиб ва донишмандларча видолашишнинг юксак намунасини ҳам кўрсатган эди.

Лекин унга аввалига бўғилиш бўлиб, сўнгра эса туш кўрмай, бошқа уйғонмай чуқур ухлаш бўлиб кўринган йўқлик ҳали бостириб келмаган экан, Женни умрининг қолган кунларини мақсадсиз қўрқув билан қисқартирмаётган эди. Аксинча, у ҳаётдан жамики нарсани олиб қолишга ҳаракат қилар ҳамда суюкли ва азиз кимсалар билан мулоқотда бўлаётганидан севинарди. Эркини йўқотган тутқундек у олам, табиат нақадар ажиб эканига бошқатдан баҳо бераётганди. Ҳатто ёмғир билан туман ҳам энди унинг кўзига гўзал бўлиб кўринаётганди. Булар ҳам ҳаётнинг бир қисми эди. Уни аввалгича кишиларнинг хатти-ҳаракатлари ва уларнинг ғоявий кураши қизиқтираётганди. Женни Германия рейхстагига сайловларнинг якунларини боладек сабрсизлик билан кутди ва социал-демократлар ғалаба қозонганини билиб ниҳоятда севинди. Лекин Карл фақат аҳён-аҳёнда гангиб қолар, кўпинча эса рафиқасининг ҳаётидан ваҳимага тушиб, қаттиқ изтироб чекарди.

1881 йилнинг иккинчи декабрида Женни вафот этди. Охирги минутгача у ҳушини йўқотмади. Гапиролмай қолганида, у яқин кишиларига далда бермоқлик учун уларнинг қўлларини қисишга ҳаракат қилди. Унинг инглиз тилида айтган сўнгги сўзлари ҳаётда энг севган кишисига қаратилган эди:

— Сира ҳолим қолмади, энди, Чарли.

Унинг эрига боқиб турган кўзлари тўсатдан ҳайратомуз катта очилиб, яна илк ёшлик чоғларидагидек тиниқлашиб, улардан нур ёғилди ва сўнгги дафъа бу ажиб аёл қалбининг улуғворлиги ва терадлигини акс эттирди. Бу кўзларда унга ўлимни танҳо енгиллаштирган беҳад меҳр-муҳаббат мавжуд эди.

Женни ҳаётдан кўз юмганида Карл ҳар қалай ҳеч нарсани сезмай ва фикрламай қўйди. У гарангсиб қолганди. Бу зарбанинг кучи чексиз эди. Ҳаракатдаги ер шу қадар қаттиқ гумбирлаган эдики, одамзод уни эшитишга қодир эмасди. Бу ҳар қандай ғам-кулфатнинг зарбасидан кўра оғир бўлиб, шифокорлар Марксни бутунлай руҳий тушкунлик ҳолатидан чиқаришга беҳуда уринаётган эдилар. Энгельс худди шундай бўлишидан хавотирда эди, у ўзи қаттиқ дардалам чекиб, шикаста товуш билан:

— Мавр ҳам ўлди,— деди.

Шафқатсиз бўлиб кўринган бу сўзлар Элеонорага наштардек санчилган бўлса-да, у Генералнинг нақадар зийраклигини фақат кейинроқ тушунди. Маркс қалбининг аллақандай энг яшовчан қисми Женни билан бирга ишдан чиққан эди. Ғам улуғ баҳодирни қулатган эди. Бусиз ҳам у яқиндагина зотилжам касалини бошидан кечириб, ҳали ҳам бутунлай соғайиб кетмаган эди. Шу сабабли шифокорлар ва туғишганлари унинг марҳума хотинини қабристонга кузатиб бормаслигини қаттиқ талаб қилдилар.

Женни Марксни у Хэмпстед тепалиги чўққисидан тез-тез кузатиб турадиган Хайгейт қабристонида диний одат бўйича табарруклаштирилмаган тупроққа қўйдилар.

Энгельс очиқ қабр бошида ҳаяжондан жуда дудуқлана-дудуқлана ва кўз ёшларидан хижолат чекмай видолашув нутқи сўзлади.

— Дўстлар,— деб гап бошлади у ва йиғилганларнинг ғамгин афт-башараларига кўз югуртириб чиқди.— Биз дафн этаётган ажойиб қалб соҳибаси бўлмиш аёл Зальцвеллда минг саккиз юз ўн тўртинчи йилда туғилган эди...

Энгельс тўхтади. Ленхен тобут устига эгилганча ҳўнграб-ҳўнграб йиғларди. Қоронғи тушиб қолганди. Қора-сарғиш туман Лондонга ёпирилиб келаётганди. Ленхен катта чоҳ ичига қараб қўйди, марҳума Женнининг хоҳишига кўра бир кун эмас, бир кун унинг жасади солинган тобут ҳам шу ерга қўйилади, шуни ўйлаб Ленхен бирмунча таскин топди.

Бу орада Энгельс Маркснинг тақдирини баҳам кўрган Женни ҳақида, унинг революцион курашдаги мулоҳазакорлиги ва жасурлиги ҳақида, қувғин чоқ-

ларидаги маънавий кучи ҳақида, ишчилар ҳаракати учун берган қурбонлари ҳақида сўзларди.

— Лекин қачонки ҳукумат буржуа оппозицияси билан иттифоқ бўлиб, унинг эрига қарши буюк фитна уюштирганида, қачонки улар Марксга энг қабих, энг мудҳиш бўхтон ёғдирганларида, қачонки бутун матбуот унинг учун ёпиб қўйилиб, ўзини ҳимоя қилишнинг ҳеч қандай имконияти қолмаганида, қачонки у ҳам, Женни ҳам фақат нафратланишдан бўлак чоралари бўлмаган ўз душманлари қаршисида бирдан қуролсиз бўлиб қолганларида,— бу Женнига оғир жароҳат етказган эди. Бу ҳол эса жуда узоқ вақт давом этди.— Энгельснинг овози дадиллашди.— Лекин бу бениҳоя эмас эди. Европа пролетариати яна шундай яшаш шароитига эришдики, бундай шароитда у маълум даражада мустақил ҳаракат қила олар эди. Интернационал барпо қилинди. Пролетариатнинг синфий кураши мамлакатдан мамлакатга ўтди ва марҳуманинг эри олдинги сафларда биринчи бўлиб курашди. Ушанда у тортган қаттиқ азоб-уқубатлар алами чиқиб кетган пайт келди. Женни Маркснинг бошига дўл бўлиб ёғилган бўхтонлар шамол тўзғитган чангдек тарқалган пайтни ҳам кўрди; барча реакцион партиялар — феодаллар ҳам, демократлар ҳам Маркс таълимотига чек қўйиш учун мудҳишона куч-ғайрат сарфлаган эдилар, эндиликда эса бутун цивилизациялашган мамлакатларда, барча маданий тилларда бу таълимот тарғиб қилина бошлади. Женни ўзи билан бир жон-бир тан бўлиб кетган пролетар ҳаракати Россиядан тортиб Америкага эски дунёни таг-туғи билан ларзага сола бошлаган ва ҳар қандай қаршиликни енгиб, ғалабага тобора ишонч ҳосил қилиб, олға томон йўл оча бошлаган пайтгача яшади. Уни кувонтирган сўнгги ҳодисалардан яна бири рейхстагга бўлган кейинги сайловларда бизнинг немис ишчиларимиз ўзининг битмас-туганмас ҳаётий кучини исботлагани бўлди.

— Бу аёл,— давом этди Энгельс,— ўзининг шу қадар ўткир танқидий ақли, шу қадар сиёсий одоби, шу қадар куч-ғайрати ва жўшқин характери, ўзининг курашдош ўртоқларига шу қадар садоқат билан деярли қирқ йил давомида ҳаракат қилгани учун ишларидан жамоатчилик воқиф эмас, ҳозирги мат-

буотнинг солномаларида бу тўғрида бир оғиз гап йўқ. Буни ҳар бир киши шахсан бошидан кечириши керак эди. Лекин мен бир нарсага аминман: қувғин коммунарларнинг хотинлари уни ҳали тез-тез эслаяжаклар, биз эса унинг дадил ва доно маслаҳатларидан — мақтанишларсиз дадил, ор-номус масалаларида андак бўлса-да ён бермайдиган доно маслаҳатларидан маҳрум бўлиб қолганимизни бундан буён тез-тез сезажакмиз.

Унинг шахсий фазилатлари тўғрисида гапириб ўтиришимнинг ҳожати йўқ. Унинг дўстлари буни билишади ва ҳеч қачон унутишмайди. Агар бошқаларни бахтли қилишни ўз бахти деб билган аёл қачонлардир бўлган бўлса — бу аёл Женни Марксдир.

Маркс Женнисиз яшаши лозим бўлиб қолган эди. Улкан қалб ва ақл соҳибларининг сўлиш-сарғайиш фасли бўлмайди. Инсониятнинг маънавий олами нақадар юксак бўлса, улар учун ҳаёт ҳикмати, тажрибаси, билими — умрга ҳамроҳ бўлган бутун нарсалар шу қадар қадрлидир.

Даҳолар кексайишни билмайди. Йиллар оша Маркс тобора маънавий куч-қувват касб эта борди. Унинг тафаккури, ижодиёти инсоният узра парвоз этди. Бироқ рафиқасининг ўлими уни соп қилганди. У қўлига қалам ололмай қолган ойлар бўлди.

Маркс Эпикурнинг: — Ҳалим — ўлган киши учун эмас, балки тирик қолганлар учун бахтсизликдир, — деган сўзларини ҳасрат-надомат билан такрорларди.

Айрилиқдан қаттиқ эзилган Маркс дардларга бас келолмади ва дардлар уни осонликча қулатди. Женнининг вафотидан кейин икки ҳафта ўтгач, у океаннинг нарёғидаги дўст ва сафдошларидан бирига бундай деб ёзган эди:

«Кейинги дарддан мен икки ёқлама: рафиқамнинг ўлими туфайли — маънавий ҳамда касалдан кейин ўпка пардаси зичлашгани ва ҳаво йўлларининг ўта таъсирчан бўлиб қолганлиги оқибатида — жисмоний майиб бўлиб қолдим.

Афсуски, бирмунча вақтни саломатлигимни тиклаб олишга сарфлашимга тўғри келади».

Маркс қалбидаги чексиз меҳр-шафқатни ўз қизларига сингдирган эди. У болаларни ҳамиша қизғин

севарди. Мейтленд-парк Родга туташган кварталдаги ҳамма болалар Маркснинг чўнтагида улашгани обаки билан қанд албатта бўлишини билишарди. Женнисиз қолганидан кейин қалбида пайдо бўлган тубсиз бўшлиқни Карл боболик бурчларини ўташ билан тўлдиришга умид боғлади.

«Ҳозиргина Тусси билан Энгельс,— деб ёзган эди у рафиқаси дафн этилган ўша декабрь ойида,— Женнихен Лонгега кичкинтойларимиз учун рождество совғалари олиб извошда транспорт идорасига жўнашди. Елена бир кўрткача Гарри учун, биттаси Эдди учун, жун қалпоқча Па¹ учун ундан совға эканини атайдан айтиб қўйишимни мендан илтимос қиляпти; сўнгра «ҳаворанг кўйлакча» ҳам Лаурадан Пага совға; матросча костюм Жонни жонгинамга мендан совға. Онанг умрининг сўнгги кунларидан бирида биз сен ва Жонни билан Парижга борганимиз ва у ерда Жоннига костюм танлаганимизни Лаурага кулакула гапириб берганди, бу костюмни кийганида у «дворянлар орасидаги» кичкина «мешчан»нинг ўзи бўлганди».

Маркс қизлари оиласида қалбан ёлғизликдан қутулар эди-ку, аммо ҳамиша улар билан бирга бўлиш истаги катта эканига қарамай, буни амалга ошириб бўлмаётганди. Унинг саломатлиги муттасил ёмонлашиб бораётганди. Ўпка ва томоқ касалликлари учун Лондоннинг иқлими жуда ноқулай эди. Шу боисдан Уайт оролига, денгиз бўйидаги Вентнор деган курорт шаҳарчасига жўнашга тўғри келди. Бироқ аксига олиб у ерда ҳам об-ҳаво одамлар билан ўчакишгандек бўлди. Жала ёмғирлар ва изғиринлар одамнинг кўзини очирмасди. Бусиз ҳам оғир хаста Маркс зотилжам бўлиб, ётиб қолди. Элеонора бир дам унинг ёнидан нари жилмади. Онасини тупроққа қўйганидан бери у ҳали руҳан ўзига келмаган эди. Жуда таъсирчан қизни уйқусизлик балоси ва тўсатдан асабнинг тортишиб қолиши азоблаётганди.

Тусси унинг ёнида беморга қаровчидек бўлиб қолиб, ёшлик гаштини сурмаётгани Марксни ачинтирарди. У қизининг тақдири тўғрисидаги нохуш фикрла-

¹ Па — Лонгенинг ўғли Марсель.

рини ундан яшириб, буларни фақат Энгельс билан ўртоқлашарди, холос. Элеонора ҳали ҳаётда ўз ўрнини тополмай, ниманинг бошини ушлашни билмай сарсон эди: аҳён-аҳёнда бўлса ҳам муваффақият билан чиқиб турган театрда қолсинми, адиба бўлсинми ёки ўзини ижтимоий ва педагогик фаолиятга бағишласинми, буни билолмай боши қотган эди. У Эвондаги Стратфордан чиққан даҳонинг ижодиётини болалик чоғидан қизғин севиб, Шекспир жамиятининг фаол аъзоси эди ва буюк драматург тўғрисидаги бир неча мақолани немисчадан инглизчага таржима қилганди.

Элеонора Маркс характерининг тузилиши ва истеъдоди унинг қаршисида турли йўлларни очганди. Элеоноранинг овози таъсирли, товланувчан, талаффузи бурро, ташқи кўриниши беқиёс ва жозибадор эди. Бир аср бундан муқаддам Англия буюк Сарра Сиддонс билан фахрланар эди, ҳозир Англия фахрланаётган машҳур артист Эллен Терри ўз ижроси билан Элеонорани мафтун этган эди. Элеонора аҳён-аҳёнда сахнада Шекспир қаҳрамонлари ролини ижро этар экан, овозини бир оз титратиб ва ғайритабиий ҳаяжонли интонациялар, шунингдек ўзгача, позик имо-ишоралар билан ана шу буюк ижрочиларга тақлид этишга ҳаракат қиларди. Маркс қизининг ўзини театрда бағишлашига эътироз қилмади ва у Лондонда таниқли педагог Юнг хоним қўлида таълим олаётганида уни рағбатлантирган ҳам эди. Бироқ Элеонора сахнани ва лампа чироқларини қаттиқ севгани ҳолда улардан воз кечди ва ўзининг бутун жўшқин ғайратшижоатини ва истеъдодини социал курашга бағишлади. Унинг жозибадор овози ишчиларнинг кўп кишилик йиғилишлари минбарида иш берди. У Маркс ва Энгельс ўлмас ғояларининг энг яхши тарғиботчиларидан бири бўлиб қолди. Бир вақтлар ёш Марксни меҳнаткашлар «отахон» деб атаганларидек ўттиз ёшли Элеонорани инглиз хотин-қиз ишчилари «онахонимиз» деб аташарди.

Иссиқ ва серқуёш ўлка излаб бемор Маркс бир ўзи Жазойирга йўл олди. Бироқ у ернинг ҳам об-ҳавоси бу вақтда унинг соғлиғи учун ниҳоятда зарарли экан. Кундузги соатларда кун иссиқ, тунги пайтларда совуқ бўлиб, шамол Саҳройи Кабирдан томоқни қира-

диган тахир чанг олгб келарди. Маркс бўғилиб нафаси қисиларди. Қум бўронлари, сўнгра ёмғирлар бошлар, кетидан одамни лохас қиладиган гармсел эсарди. Африкада қиш хатарли, иқлим жиҳатидан беқарор фасл бўлади. Бемор тобора ўзини ёмон сезарди; балғам кўчирадиган қаттиқ йўтал уни бўғар, биқини санчиб оғриб, қаттиқ қийналар, хотинини эслаб ғам-ғусса чекарди. У Энгельсга буни эътироф қилганди:

— Сен бошқаларга ўхшаб хўжакўрсинга оҳ-воҳ чекиш менга ёт эканини биласан; шундай бўлса-да, менинг бутун фикри зикрим хотиним тўғрисидаги, умримнинг энг яхши онлари тўғрисидаги хотиралар билан банд эканини инкор этиш сохталик бўлар эди.

У ўзи дуч келган барча аёллардан Женнига ўхшаш жиҳатлар ахтарар, бировнинг уникага ўхшаш кулгисини эшитса, титраб кетарди. Фурсат Женнини ундан узоқлаштираётган, балки у билан яқинлаштираётганди.

Жазоирда Маркс юқори Мустафо деган тоғ кўчасидаги «Виктория» меҳмонхонасига жойлашган эди. Қияликдаги боғлар, қизил гулга бурканган анор туллари афсонавор Семирамида гулзори сингари поғона-поғона бўлиб денгиз томон пастланиб борганди. Маркснинг иккинчи қаватдаги хонаси усти ёпиқ галереяга қараган бўлиб, бу ердан чиройли денгиз бўйи манзараси кўриниб турарди. Бир куни, у хона ичида ўтирар экан, ташқаридан шақиллаган овоз эшитиб, унинг қаёқдан келаётганини билмоқчи бўлиб ичкаридан чиқди. Кўчада, меҳмонхонанинг нақ айвони тагида бир гадо негр металл кастанъеталарни¹ чиқиллатиб илондек тўлганиб, нафис ҳаракатлар билан, шарқий рақсга ўхшаш қилиқ қиларди. Сўнгра у садақа тилай бошлади. Тогага² ўхшаш чойшабга ўралиб олган бринж рангли мавр — кўчада товуқлар ва апельсинлар сотадиган киши — бу томошани узоқ кузатиб турди. Унинг ёнида кексайган товус у ёқдан-бу ёққа

¹ Кастанъета — рақсда ва музыкада қайроққа, қошиққа ўхшаш асбоб. (Тарж.)

² Тога — қадимги римликларнинг устки кийим ўрнига елкага ташлаб ўраниб юрадиган ярим доира шаклидаги ёпинчиғи. (Тарж.)

юрарди. Товус бирдан олачипор думини ёйди-да, кўз-ни қамаштирадиган ярқироқ улкан елпигични очиб юборди. Шоҳона қушнинг ажойиб патларидан кўзни узиб бўлмасди. Товус ўзига оро берар, узун мовий-ёқут бўйнини у ёқдан-бу ёққа бурар экан, бўйин патлари уд торлари сингари салгина қимирлаб ажиб ҳаяжонли садолар таратарди. Табиат бу ажиб қушни кўпдан-кўп нодир ранглар билан безаб, ажойиб саҳийлик кўрсатган, унинг ранглари Шарқ рассомлари ва шоирларини илҳомлантирган.

Маврларни Жазойирда араблар деб аташарди. Маркснинг фикрича уларнинг ҳар қандайи ҳаракат қиляптими ёки қимирламай турибдими, ясаниб-тусанишда ҳам табиий, нозик ва олийҳиммат бўлиб кўринишда европалик энг буюк актёрдан ҳам ўтар эди.

«...Улар ўзларининг хачир ёки эшакларида ёинки жуда камдан-кам ҳолларда отда юрганларида, европаликларга ўхшаб миниб ўтирмай, балки ҳар иккала оёқларини бир томонга осилтирадилар ва ялқов хаёл-парастликнинг тимсоли бўлиб кўринадилар».

Жазоир ўзининг яққол, кўзни тиндирадиган, жуда тиниқ гўзаллиги билан беморни толиқтираётганди. Ана шу хилма-хил ранглар, нур, муаттар ҳидлар оғушида Маркс юрагидаги битмас жароҳатлар аламини кучлироқ сезаётганди. У танҳо, Женнисиз абадий танҳо эди. Улар минг бир кеча эртаклари ўлкасига, мустамлака қуллиги чангалида типирчилаётган, кескин зиддиятлар: ҳашамат ва қашшоқлик авж олган, ранг-баранг, ғала-ғовур, афсонавор бир юртга бўлган бу ажойиб саёҳатга қани энди иккалалари чиққанларида!

Маркс Жазоирдан француз Ривьерига жўнаб кетди ва Монако князлигида, Монтекарлода тўхтади. Ўрта ер денгизи тепасидаги тик дўнгликда жойлашган ана шу қиморвозлар шаҳрининг диққатга сазовор ҳамма жойларини кўздан кечиргач, Маркс қиморхонага кирди, бу ерда жаҳоннинг бутун чеккаларидан, келган эркак-у, аёл ниҳоятда қизишиб кетиб бойиш умидида ўзларининг бор бисотларини қиморга тикардилар. Қиморхонанинг орқасидаги сарв хиёбонида «ўз жонига қасд қилувчилар жари» бор эди.

Қиморхона залларини ва текин даромад топаман

деб жонсарак бўлган кишиларни кўздан кечирар экан, Маркс Гётенинг: «Э, парвардигор, нақадар улкан сенинг ҳайвонот боғинг!» деган сўзларини беихтиёр хотирлади ва дилида такрорлади.

Қироатхонада у ўзини қизиқтирган итальянча ва французча газеталарни топди, булар унга Монте-Карлонинг энг катта ютуғи бўлиб кўринди.

Зотилжамни бир оз даволаб, Маркс ниҳоят ўзи истаган Аржантельега, қизлари ва неваралари ҳузурига келди. Бу ерда, болалар орасида бирмунча ўзига келиб, руҳан овуниди. Қолаверса қўшни Энгиннада олтингугурт ванна билан даволаниш унинг томоғ оғриғига ёрдам берди.

Ҳар бир янги шаҳарда уни бир хилда даволашарди. Орқасига малҳам қўйиш, томоғини артиш, компресс қйлиш ва сон-саноқсиз микстура ва настойлар беморнинг аҳволини энгиллаштириш ўрнига уни тобора толиқтираётганди.

Маркс қизи Лаура билан бирга олти ҳафтага Женева кўлидаги Венага деган жойга жўнаб кетди. Бироқ инсон ўз борлигидан нари кета оладими. У қаерга бормасин чексиз қайғу, Женнининг фикри-хаёли ва уни қайтариб берадиган куч оламда йўқлиги тўғрисидаги тушунча Марксни бир зум тарк этмасди. Карл унинг садоси, жонли бир боқиши, бир калимаси учун нималарни бермасди. Ҳеч нарса унинг фикри-хаёлини ўз холига қўймасди, дилсиёҳлик, ғам-ғусса тобора ортиб борарди. Бундан қочиб қутулиб бўлмасди. Дард унинг зеҳнини яна ҳам ўткирлаштириб, кечинмаларини кучайтириб юборганди. Машъум он яқинлашиб келаётганди.

Дарбадар бўлиб яшашдан толиқиб, Маркс уйига қайтишга ошиқаётганди. Ниҳоят ҳақимлар унга Англияга қайтишга рухсат этишди, лекин туман фаслини у Лондондан ташқарида, оролнинг жанубий соҳилида ўтказиши лозим эди.

Маркс Женни яшаган ва вафот этган Мейтленд—парк Роддаги уйига яна келиб қолди. Вақт, бамисоли тиниқ сувдек, олтин аралаш қумдан қимматбаҳо зарраларни ювиб саралар, мана энди ўтмиш хотираларида тасодифий ҳеч нарса: арзимас гина-кудуратлар, норозиликлар, хафагарчиликлар қолмай, энди дунёда йўқ ва ҳеч қачон бўлмайдиган такрорланмас биргина

инсонга хос нарсалар бутун борлиғи билан намоён бўлаётганди.

Маркс гўё бир нимани излаётгандай хонама-хона ўтиб юрарди. Ўз кабинетида у ром кесақисига орқаси билан суянганча дераза ёнида узоқ туриб қолди. Ориқлаб, қаримсиқ бўлиб кетган юзи даҳшатли ғам-аламдан буришиб, бужмайиб қолганди.

— Женни, Женни...

Тепада Ленхен билан Элеонора аллазамон уйқуга кетишганди. Девор тирқишларигача сизиб кирган қалин ёпишқоқ тумандан тун хунук зимистонга айланганди. Ҳаммаёқдан кўмир иси келарди. Маркс оҳиста ўз хонасидан чиқди-да, коридордан ўтиб, қўлида шамдон кўтариб марҳума рафиқасининг хонасига йўл олди. У ерда ҳамма нарса унинг узоқ давом этган касал чоғидаги ҳолича сақланиб қолганди. Ленхен бунинг ғамини еганди. Жажжигина бахмал хонаки туфли ҳали ҳам каравот ёнида турарди. Унинг бир пойида тўқ қизил майингина жун попуғи йўқ эди. Кўзгудан оқ дока пардани олиб қўйишмаганди. Ҳамма нарса ўша-ўша эди-ку, аммо уй соҳибаси — Женни йўқ эди. Эрталаб Маркс яна ҳам касалманд кўринди.

Шу кезларда ҳаммавақт Маркс ишга киришиб, «Капитал»нинг иккинчи томини оққа кўчиришни орзу қиларди. Ўзининг бу асарини у рафиқасига бағишлашга қатъий қарор қилди.

Бироқ жуда тез орада, 1882 йилнинг ноябрида, рутубатли куз ҳавоси туфайли Маркс тоби қочиб, Уайт оролидаги Вентнор деган жойга жўнашга мажбур бўлди. Бироқ у ерда ҳам намгарчилик ва совуқ уни заифлаштирди холос; уст-устига шамоллайверди. Кўпинча ўрнидан турмай, уйда қолишга мажбур бўлиб, у анча дармонсизланиб ишлаш қобилиятини йўқотса ҳам ўзини қўлга олишга ҳаракат қилди ва кўп мутолаа қилишни давом эттирди. Физик Депренинг узоқ масофага электр қувватини узатиш соҳасидаги тажрибалари уни айниқса қизиқтираётганди.

Унинг саломатлиги салгина бўлса-да яхшиланиши биланоқ то яна дарди қўзғалгунча бўлган қисқа фурсат ичида Маркс «Капитал»нинг учинчи немисча нашрини тайёрлаш устида қаттиқ ишларди. Айни вақтда у математикани ўрганар, Воронцовнинг —

«Россияда капитализмнинг тақдири» асарини рус тилида ўқир ва ҳатто Мисрдаги молия аҳволи билан танишарди.

Январда Вентнорда ёмғиргарчилик бўлиб турди. Денгиз томондан совуқ шамол эсарди. Маркс яшаган меҳмонхона хонаси совуқ ва файзсиз эди. Печдаги ўтин бурқсиб аранг ёнарди.

Ноаниқ, нотинч фикрлар беморни чулғаб олганди. У Женни тўғрисида ўйлаб, дард билан ҳузурланди ҳамда одамлар табиий интиҳогача, қирчиллама ёшда бўладиган яшаш эҳтиёжи каби табиатда муқаррар бўладиган ажал инстинкти туғилгунга қадар яшмай бевақт ўлиб кетиши тўғрисида ўйлади.

Маркс ўзининг ёшлигини ҳамда меҳнат ҳукмронлик қиладиган янги жамиятда яшайотганига бўлган самимий ишончини хотирлади. Ҳайҳот, у ўзининг жуда барвақт туғилганини ва гарчанд бутун фикри зикри келажакда бўлса ҳам ўзи ҳаётда бутун борлигини бахшанда этгани ўша келажакни кўрмай ўлишга маҳкум эканини аллазамон англаган эди: Лекин ҳар вақтдагидек, у умидсизланмас, ўзга бир даврнинг, келгуси авлодларга тенглик ва бахт бағишлайдиган даврнинг келишига ишонар эди.

«Агар мен, — деб фикр юритарди, Маркс, — пролетарлар қисматини танлаб, унинг бутун хўрликлари, йўқчиликлари, азоб-уқубатлари ва ҳатто дардларини кечирган бўлсам, менинг невараларимга меҳнаткашлар тўла ғалабасининг қувончини баҳам кўриш насиб бўлажак».

Агар унинг жисмоний куч-қуввати бу даражада путурдан кетмаганида, у ҳамиша жонига оро кирган ақлий меҳнатдан шифо топган бўларди, бироқ дарди авж олиб, унинг бемалол ишлашига йўл қўймаётганди. Ақл-идроки тўла камолот топган эди унинг. Лекин ҳаёт Марксга яна бир қақшатғич зарба беришнинг тарадудини кўрганди: II январда Женни Лонге вафот қилди: Чамаси, фақат астма эмас, балки тез қулатадиган рак уни шу қадар барвақт гўрга тикқан эди.

Опасининг ўлими тўғрисидаги даҳшатли хабар маълум бўлгач, Элеонора Вентнорга отаси олдига шошилишч жўнади. Ёшгина қизга оғир дақиқаларни кўп кечиришга тўғри келди, аммо буларни кичкина ка-

терда денгизни кесиб ўтаётиб бошидан кечирган ҳиссиётлари билан таққослаб бўлмасди. У жуда катта бахтсизлик хабарчиси бўлиши лозим эди. Марҳума Женни Лонге атиги ўттиз тўққиз ёшга тўлган эди. У яшашни истарди, унинг тўрт ўгли ҳали жуда ёш эди, қолаверса, яқингинада у қиз кўриб, унинг исмини ҳам Женни деб атаган эди.

Элеонора ёмгир қуйиб турган қора кунда Вентнор меҳмонхонасига яқинлашар экан: «Отамга ўлим ҳукмини олиб бормоқдаман»,— деб ўйлади Маркснинг олдига киргач, у бир оғиз сўз айтолмай, шу қадар кутилмаган ва даҳшатли хабарни эшитишга уни ҳарнайки қилиб ҳозирлаш чорасини беҳуда изларди, лекин Маркснинг гўё яланглиниб қийноқда қолган асаблари, унинг фавқулодда ўткир фаҳм-фаросати шундай эдики, қизининг оғир мусибатдан ёмон алфозга тушган башарасига боқиб, у содир бўлган бало-қазодан ўзини тўсмоқчи бўлгандай қўлларини олдинга чўзди ва энтика-энтика:

— Женнихенимиз вафот этди, — деди.

Шу соатдан Маркснинг руҳий азоби бошланди. Лекин у сиртдан ҳали ҳам ўзини йўқотмаган эди. Ота сўнги кучларини йиғиб, қизига, дарҳол Парижга, етим қолган болалар олдига жўнаб кетишни буюрди. Элеонора Маркснинг бир ўзини қолдиришдан чўчиб, эътироз қилишга беҳуда уринди, — уни фикридан қайтариб бўлмасди.

Орадан ярим соатдан кейиноқ қиз қитъага кўнгилсиз сафарга чиқди. Тез орада Маркс Лондонга қайтди. Рафиқасининг ўлимидан кейин Марксни ҳаёт билан боғлаб турган ингичкагина занжир узила бошлаган эди.

Энгельс билан Елена Демут, ана шу барча йиллардаги каби, Марксни авайлашга ҳаракат қилишарди, бироқ у уйига қайтгач, жуда эзилиб, ҳеч кимга қўшилмай юрди, бронхит билан оғриб ва ҳалқуми шамоллаб, ётиб қолди, бунинг оқибатида гапириш у ёқда турсин, балки ҳеч нарса ютолмай қолди. Зўр азоб-уқубатларга матонат билан чидаган Маркс ёмон кўрса ҳам сут билан тирикчилик қилишга мажбур бўлди, негаки гализ овқат томоғидан ўтмай қийнар эди уни. Февралда шифокорлар ўпка йиринглай бошлаганини аниқлашди. Маркс иштаҳадан қолиб, ҳад-

дан ташқари ориқлаб кетди. Гарчанд юtimi энгиллашган бўлса ҳам кўкрак санчиги, йўтал ва йиринг аралаш бадбўй балғам ташлаш уни азобларди. У гангреними ёки ўпка ракими? Диагнознинг энди аҳамияти йўқ эди. У ўлимга маҳкум эди. Маркс жуда тез куч-қувватдан қолаётган ва бутун онгли ҳаётида биринчи дафъа энди ўқишга ҳоли келмаётганди. Марҳума қизининг дарди унинг бошига етаётганди. Ҳориб-толиққан сокин ҳолда у абадий тунни лоқайдлик билан кутаётганди.

Икки содиқ дўсти унинг ҳаёти учун қаттиқ курашаётганди ва ҳали ҳам бўлса умид узмаётган эди. Шифокорлар ҳам уларни қўллаб-қувватлашаётганди. Ҳеч бир она ўз боласига Елена Демутчалик яхши қарай олмасди, Елена беморни ардоқлаб, унга бениҳоя меҳрибончилик кўрсатаётганди. Еленага Элеонора ёрдам бераётганди.

Энгельс Марксни кўргани Лондоннинг энг яхши шифокорларини таклиф қилар ва кўпгина фан арбоблари билан маслаҳатлашаётганди. Шу билан қаноатланмай, у яра ва бошқа хатарли ўпка касалликларига оид ҳамма асарларни ўрганиб чиқди. Энгельс беморнинг балғамини ва йўталаётганида ажралаётган ўпка тўқимасини бошқаларга ишонмай микроскопда ўзи кўрарди, чунки қон томирлар деворларининг тешилиши нақадар қаттиқ хавfli эканини у билар эди. Бундай касалликлар соҳасида у билмаган сир қолмаган эди.

Олти ҳафта давомида, ҳар куни эрталаб, Энгельс Маркс яшайдиган Мейтленд-парк Род муюлишига бурилар ва ярим доира шаклидаги хиёбонга яқинлашар экан, жонсарак бўлиб, юраги пўкиллаб, 41-уйдаги дарпардалар туширилган ёки туширилмаганига қарарди.

Агар Маркс учун ўз ҳаётининг баҳридан ўтишнинг иложи бўлса, буни у буюк бахт деб биларди. Энгельс дўстини қизғин севар, у билан фахрланар ва ўзига хос камтарлик билан, илмий коммунизм соҳасидаги энг буюк кашфиётлар биринчи галда Марксга мансуб эканини кўп марта таъкидларди.

— Мен шуни эътироф қиламанки, Маркс билан қирқ йил давомида бирга ишлэй бошлаганимга қадар ҳам, бирга ишлаган вақтимда ҳам, — деди Энгельс, — гап юритилаётган назарияни асослаш ва ху-

сусан уни ишлаб чиқишда маълум даражада мустақил қатнашиб келдим. Лекин хусусан иқтисодий ва тарихий соҳадаги асосий раҳбарий фикрларнинг жуда катта қисми ва қолаверса, бу фикрларнинг узилкесил кескин таърифланиши Маркснинг хизматидир. Мен қилган ишни, балки икки-уч махсус соҳани мустасно этганда, Маркс менсиз осонликча қилиши мумкин эди. Маркс ҳаммамиздан кўра баланд турар, узоқни кўрар, кўпроқ ва тезроқ мушоҳада этарди. Маркс даҳо эди, биз, жуда деганда, — талантлармиз. Бизнинг назариямиз усиз ҳозирги ҳолида бўлиши амримаҳол эди. Шу боисдан бу назария ҳақли равишда унинг номи билан аталади.

Ун тўртинчи мартда Маркс уйқудан ўзини анча дуруст ҳис қилиб уйғонди. У хурсандчилик билан вино, сут ва шўрва ичди. Табиат унинг бор кучининг ҳаммасини сўнгги дафъа тўплаб, кўпинча интиҳо олдидан бўладиганидек, бир лаҳзалик ёлғондакам соғайиш билан уни алдаган эди. Умид алангаси ўйни ёритиб юборди. Ленхен қаддини ростлади. Тусси кўп ойлар мобайнида биринчи марта жилмайди.

Бироқ бирдан ҳамма нарса остин-устин бўлиб кетди. Маркс қон тупура бошлади. Ҳамма зир югуриб қолди, саросимага тушди, йиғи-сиғи бошланди. Фақат бемор аввалгича лоқайд эди. Ётиб нафас олиши қийин бўлгани учун яқинлари уни ёниб турган камин ёнидаги сариқ йўл-йўл чивик газлама сиртилган катта креслога ўтказиб қўйишди. Ленхен беморнинг дам олишига халақит бермайин деб, Энгельсни кутиб олгани юмшоқ туфлида, фартук ва чепчикда пастга тушганида, Маркс қон ташлайвериш ниҳоятда ҳолдан кетганлиги учун уйқуга кетгандек кўринарди. Кундуз соат учга яқин эди.

— Кираверишингиз мумкин, у чала уйқуда,— деди Ленхен шивирлаб ва дўстига йўл берди.

Ленхеннинг кетидан беморнинг хонасига оёқ учида Элеонора ҳам кирди. Маркс Елена хонадан чиқишидан икки минут аввалгидек Маркс орқасига ташланиб ўтирарди. Унинг қовоқлари юмилган, беозор, сокин, фикрга чўмилган, бахтиёр кўринарди.

Маркс мангу уйқуга кетганди.

◆Инсоният бизнинг замонамизда эга бўлган энг

улкан сиймодан айрилиб бир бахя пастлашди», — деб ёзди Энгельс сафдошларига.

Ун еттинчи мартда, шанба куни, Хайгейт қабристонига, ўн беш ой аввал Женни қўйилган қабрининг ўзига Марксни дафн этишди.

Шарль Лонге испан ва француз ишчи партияларининг телеграммаларини ўқиб берди. Немислар номидан Маркс билан унинг дўсти ва шогирди Либкнехт видолашди. Сўнгра рус социалистларининг мурожаатномаси ўқиб эшиттирилди.

«...Энг буюк донишмандлардан бирининг ҳаёт шами сўнди, пролетариатнинг эксплуататорларига қарши энг шижоатли курашчилардан бири вафот қилди».

Янгигина қазилган қабр усти гулларга тўлиб кетган эди, баҳор шамоли гулларни чирмаб турган қизил ленталарни ҳилпиратарди. Уларни Лондоннинг ишчи ва студентлари, газеталар ва Коммунистик оқартув ишчи жамиятлари юборишган эди. Петербургли студентлар ва олий курсларнинг талабалари илтимоси билан Энгельс марҳум дўстининг тобути устига гулчамбарлар қўйди, бунинг учун улар пул юборишган эди. Энгельс чексиз қайғуга ботган эди. Ўзини анча олдирган, чап қулоғи эшитмай қолган бўлишига қарамай, Энгельс авваллигича бардам, иродали эди, у дўстининг дафн маросимида гўё бутун жаҳонга, келгуси авлодлар ва асрларга мурожаат қилгандек эди. Унинг ҳаяжони фақат дудуқланаётганидан билинар, қалб изтироби сезилиб турарди.

— ...Маркс аввало революционер эди. Капиталистик жамиятни ва бу жамият вужудга келтирган давлат муассасаларини ағдаришда бирон йўл билан иштирок этиш, Маркс биринчи марта ўлароқ пролетариатга унинг ўз аҳволини ва эҳтиёжларини англатиб берган, ўз озодлигининг шарт-шароитларини тушунтириб берган ҳозирги замон пролетариатини, озод қилиш ишида иштирок этиш — ҳақиқатда Маркснинг зиммасига тушган ҳаётий вазифалар эди.

Энгельс оқ ораламаган қўнғир сочларини силаб қўйди.

Шамол Хэмпстед тепаликларидан кўклам гиёҳларининг муаттар ҳидларини олиб келаётганди. Олис тепаликда Жек Строу бобонинг ошхонаси бўлгучи

эди. Бир неча ўн йиллар давомида Маркс оиласи ва дўстлари билан тез-тез бу ерга келиб турарди. Энгельс марҳум дўстининг рухсоридан кўзини узолмаётганди. Маркснинг оппоқ сочлари қизил лолалар сочилган атлас ёстиқда аранг фарқ этар эди, унинг ингичка маҳкам қўллари, табаргул сингари сарғайиб кетган нозик, узун бармоқлари қорамовут сюртук устида қотиб турарди. Уларнинг ранги ажал фожиасидан қазилган қабрдан кўра ҳам кўпроқ дарак берарди.

Энгельс дўстининг тобути ичига рафиқасининг шишага ишланган портретини, қизи Женнихеннинг фотографиясини ва сарғайиб кетган кўҳна дагерротипни¹ жойлади. Дагерротипда юстиция маслаҳатчиси Генрих Маркс тасвирланган эди. Бу уч киши Карл Маркс учун энг азиз кишилар эди.

Энгельснинг дард-алами бирдан туғён уриб, томоғини бўғиб қўйди. У жим бўлиб қолди, кимнингдир хўрсиниб-хўрсиниб йиғлашигина бу жимликни бузаетганди. Ленхен билан Элеонора фарёд чекиб йиғлашарди. Маркснинг энг матонатли, ишончли сафдошлари ва гоёларининг тарғиботчиларидан бири тикувчи Лесснер тобут ёнида марҳум дўстининг башарасидан кўзини узмай турарди.

Энгельс нафасини ростлаб ва бирмунча ўзини босиб олиб яна кутилмаганда баланд овоз билан ва кесиб-кесиб гапирга бошлади. У Маркс ҳамкорлик қилган газеталарни, унинг дарбадарликда ёзган асарларини санаб ўтди. У Халқаро Ишчилар Жамиятини барпо қилгани тўғрисида гапирди.

— ... Маркс шундай одам эдики, унга ҳаммадан кўра кўпроқ душман кўзи билан қарар ва унга ҳаммадан кўра кўпроқ туҳмат қилар эдилар. Ҳукуматлар, — ҳокими мутлақ ва республика ҳукуматлари ҳам, — уни сургун қилгани қилган эди, консерватив ва ультрадемократик буржуалар зўр бериб унинг устига туҳмат ва лаънат тошлари ёғдиришарди. Маркс бунга сира эътибор бермас, жуда зарур бўлгандагина жавоб берар ва ўргимчак уясини шипириб ташлагандек, уларнинг ҳаммасини шипириб таш-

¹ Дагерротип — юпқа металга туширилган сурат.
(Тарж.)

лар эди. Бу кишининг вафоти уни ҳурмат қилувчи жондан азиз кўрувчи бутун Европа ва Америкадаги — Сибирь конларидан тортиб Калифорниягача ҳамма ерлардаги миллион-миллион революцион сафдошларини чуқур қайғуга солди ва мен дадил айта оламанки, Маркснинг мухолифлари кўп бўлиши мумкин, аммо унинг лоақал биронта ҳам шахсий душмани бўлмаса керак.

Энгельс дўстининг тобути устига эгилди-да, илҳомланиб, Маркснинг номи ҳам, иши ҳам абадий яшажак, деди башорат қилиб.

Қабр устига сўнги дафъа тортилган тупроқ одатда ажал билан хонадонга кириб келадиган гиряю фиғонга хотима берди. Ушанда яқин кишилар юракни музлатадиган тубсиз бўшлиқ ва жудолик аламини ҳис қилдилар.

Қош қорайди. Қабр уюмининг нам тупроғи устидаги гуллар сўлий бошлади.

Қабристон деворлари ёнида бир неча арава кутиб турарди. Улардан бирига Энгельс, Лесснер ва Либкнехт ўтиришди.

— Биз кекса ветеранлар жуда камайиб қолдик,— деди узоқ сукунатдан кейин Фридрих Лесснер.— Бор-йўғи бир-иккитамиз.

— Маврнинг дафн маросими унинг ўзи истаганича бўлди,— деди секингина Либкнехт.— У дабдабага, тантанали маросимларга ва ҳар қандай сиртқи шон-шўҳратга тоқат қилмасди.

— Мавр беҳуда шўҳратпарастлик учун ниҳоятда буюклик қилар эди,— давом этди бир оз индамай тургач Лесснер.— Энди сенинг ишинг кўпайиб қолди, Генерал. Бир ўзинг икки киши учун ишлашинг керак.

— Аммо биз учун ҳеч нарса ва ҳеч ким унинг ўрнини босмайди,— деди Энгельс.— Мен ҳамиша иккинчи скрипкани чалар эдим ва ўйлайманки, ўз ишимни бир нави бажарардим, чунки менинг Марксдек жуда соз биринчи скрипкам бор эди.

Ҳеч ким бундан бўлак бир калима сўз айтмади.

Энгельс извошни тўхтатиб, Мейтленд-парк Родаги ярим доира хиёбонда тушди. Уйнинг кириш эшиги берк эди. Даҳлиздаги вешалькада марҳумнинг пальтоси ҳали ҳам осиглиқ эди ва бурчақда унинг

умрининг сўнгги йилларидаги доимий йўлдоши— қора ёмғир соябони йиғиқ турарди.

Энгельс оғир хўрсиниб, Маркснинг кабинетига ўтди. У ерда қабристондан қайтиб келган Маркснинг қизлари, куёвлари ва Ленхен бор эди, улар тобут устига ёпилган эзилмағдиган юпқа газламадан бичилган сербар қора ленталар қадалган мотам кийимида эдилар. Энгельс Маркснинг креслоси ёнидаги кушеткага вазмин чўкди.

Ленхен кўп йиллар мобайнида биринчи дафъа ўлароқ ҳеч ерга шошилмас, уй юмушлари билан иши йўқ эди. Лафарг каминдаги ўтни пуфлаб аланга олдириди. Англия пойтахтининг иқлими илгари ҳеч қачон унга бу қадар одамнинг суяк-суягидан ўтиб кетадиган рутубатли, жирканч туйилмаган эди.

— Мавр, бевақт, ижодий кучлари гуркираб турган пайтда вафот қилди,— деди у баланд овоз билан.

— Уларнинг иккиси ҳам дунёдан барвақт кетишди,— деди хўрсиниб йиғлаб Ленхен.— Қашшоқлик қурсин. Дин-стритда ғарибона кулбада яшамаганида, кичкинтойлар бирин-кетин ўлиб бермаганида ва боши қарздан чиқмай юрмаганида балки... лекин шуни ҳам борки, Карл Женнисиз яшай олмасди. Улар аллазамон бир одам бўлиб кетишган, оққушлардек бир-бирларига ошифта эдилар. Улардан бирининг ўлими иккинчисининг ҳам ўлими эди.

Яна жимлик чўкди.

Кечаси алламаҳалда Энгельс уйига қайтди. У сафдошларга ёзилган мактублардан бирмунча таскин топди. Сафдошлар унинг ўзига ўхшаб Маркс хотираси билан чамбарчас боғлиқ эдилар. Улар ҳамжиҳат бўлиб Маркс таълимотини давом эттиришлари, пролетар партияларини барпо қилишлари ва мустаҳкамлашлари лозим эди. Ҳасрат чекиб, умидсизланиб ўтиришга ўрин йўқ эди. Ҳаёт ҳаракат қилишни қатъий талаб этаётганди. Энгельс бўшашишга ҳаққи йўқлигини биларди, чунки дўстлик қуруқ сўзни ва кўз ёши тўкишни эмас, балки кучга куч қўшиш ва фаолият кўрсатишга мажбур этар ва шуни талаб қиларди.

Маркснинг сўнгги йилларда ёзилган баъзи асарлари тамомила ниҳоясига етказилиши керак эди. «Капитал»нинг кейинги икки томи ҳали фақат хомки ҳолда эди, инсоният эса уларни кутаётганди. Яша-

моқ лозим эди. Энгельс шу ниятда, дўстлик ва муҳаббат ниятида синов дамларида пишиб чиниқаётган эди. У ер юзининг турли чеккаларидаги дўстларига пролетариат бошига тушган даҳшатли мусибат тўғрисида хабар қилаётганди.

Энгельс тирикчиликнинг икир-чикирлари билан ўралашиб қолмай, бутунлай ишга шўнғиб кетсин учун Елена Демут унинг уйига кўчиб боришга рози бўлди.

Энгельс дўстининг қўлёзма меросини тартибга солар экан, ўзини у қадар ёлғиз ҳис қилмаётган эди. Унинг Маркс билан алоқаси узилмагандай эди. Энгельс кўпинча қаттиқ меҳнат қилганидан кейин ловуллаб ёниб турган каминнинг оғзига узоқ боқар экан, чинакам доҳиёна нарса вақт синовидан ўтишлиги ва бундан буён инсонлар Маркс ақл-идрокининг тубсиз хазинасидан абадий баҳраманд бўлиб, унга эргашиб, ҳаётнинг теран моҳиятини англаяжаклари тўғрисида ўйлар эди.

На узбекском языке

Библиотека дружбы

Проза народов СССР

Галина Иосифовна Серебрякова

ПРОМЕТЕЙ

ВЕРШИНЫ ЖИЗНИ

Перевод с издания издательства
«Художественная литература», Москва, 1963

Редактор М. Мирзоиёв. Серия рассоми И. Кириакиди. Рассом В. Плехтин. Расмлар редактори И. Кириакиди. Техн редактори Э. Саидов. Корректор М. Абдусаломова

ИБ № 990

Босмахонага берилди 7.01.81. Босишга рухсат этилди 20.08.81. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози №3. Мактаб гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 29,40+0,87 вкл. Напр л. 30,03+0,87 вкл. Тиражи 30000. Заказ №1378. Ваҳоси 2 с. 30 т. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.